

॥ श्रीः ॥

४३ ४८

अष्टाङ्गसंग्रहः

इन्दुव्याख्यानसहितः

(उत्तरस्थानात्मकः तृतीयो भागः)

गोश्री महाराजराजधानीभिषक्पदमाधितिष्ठता

टि. रुद्रपारशवेन परिशोध्य

प्रकाशितः ॥

१०९९

1924

(Copyright Registered.)

PRINTED AT

THE MANGALODAYAM PRESS, TRICHUR.

५९/६५

उत्तरस्थानम् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

प्रथमोऽध्यायः ।

एवं पञ्चभिः स्थानैस्तन्त्रस्य प्रधानमङ्गं
कायाख्यं शेषाङ्गव्यापि निर्णीतम् । बालादी-
नां तु सप्तानां स्तोकव्यक्तशेषत्वात् सर्वेषामेव
निर्णयं कर्तुमुत्तराख्यं षष्ठं स्थानमारभ्यते ।
तत्रापि बाले कायतस्तोकमनन्तरं यतोऽतः प्र-
थममेव बालचिकित्सा वक्तव्या । तत्र प्र-
थमं बालस्य रोगोद्भवप्रतिषेधोपायप्रदर्शनार्थम-
ध्याय आरभ्यते । ततोऽरक्षया जातानां रो-
गाणां प्रतीकारदर्शनार्थैव द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथातो बालोपचरणीयं नामाध्यायं व्या-
ख्यास्यामः इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि पूर्ववद्वाख्येयमिति हेत्यादि च ।
बालोपचरणमधिकृत्य कृतोऽध्यायो बालोपच-
रणीयः तं व्याख्यास्यामः ॥

अथ खलु जातमात्रमेव बालमुल्बात्
सैन्धवसर्पिषा मार्जयेत् ॥

अथेत्यानन्तर्ये । खलुशब्द इदानीमर्थे ।
जातमात्रं तत्काल एव बालमुल्बात् वेष्टितो
जायते येन गर्भः स उत्प्लवत्तस्मादुल्बात् सै-
न्धवयुक्तेन सर्पिषा मार्जयेद्बलो धयेत् ॥

ततोऽस्यातिप्रबलमोहज्वरपरीतसर्वगा-
त्रस्य क्रोशितुमपि रुजानुरूपमसमर्थस्यानव-
स्थिताशेषदेहधातोस्सम्भाव्ययौवनाद्यवस्थस्य
ऋकचस्पर्शमिव करवसनशयनसंसर्गं मन्य-
मानस्याविकल्पितमङ्गानि विक्षिपतः पुनरिव
मरणमनुभवतो लीयमानसंज्ञस्यातिसंवाधयो-
निपुटावपीडितप्राणप्रत्यानयनाय बलातैलेन
परिषेकं कुर्यात् । कर्णमूले चारुमनोः सं-
घट्टनम् ॥

ततोऽनन्तरमस्य बालस्यातिसम्बाधेनाति
सङ्कटेन योनिपुटेन प्रसूतिकालेऽवपीडितानां प्रा-
णानां प्रत्यानयनाय बलातैलेन शारीरोक्तेन परि-
षेकं कुर्यात् । किम्भूतस्येत्याह । अतिप्रबलेत्यादि ।

अतिप्रबलेन मोहज्वरेण परीतानि समन्ताद्व्याप्तानि सर्वगात्राणि यस्य । जन्ममरणयोर्हि मोहज्वरावेशः प्रसूक्तः । तथा प्रसूतिकेशरुजानुपमा तां प्रतिकर्तुं क्रोशितुमप्यक्षमस्याशक्तस्य । तथा अनवस्थिता अगृहीतस्वरूपा अशेषा देहधातवो यस्य । धातवो वातादिरसादिमूत्रादयः । तथा असम्भाव्या यौवनाद्यवस्था यस्य । अन्यकरादिसंसर्गं च क्रकचस्पर्शमिव मन्यमानस्य । क्रकचं करपत्रम् । तथाविकल्पितं रुजाप्रयुक्तत्वेनैवाङ्गानि विक्षिपतः । तथान्यजन्मानि मरणमनुभूय प्रसूतेकाले रुजया पुनरिव मरणमनुभवतो लीयमानसंज्ञस्य मूढचेतनस्य । कर्णमूले कर्णसमीपे चास्य बालस्याश्मनोः पाषाणयोः सङ्घट्टनं परस्पराभिधातं कुर्यात् । एतच्च प्रसूतिकालसञ्जातमोहप्रशमार्थम् ॥

यदि वाचेष्ट एव स्यात्ततः कृष्णकपालिकया शूर्पेण चैनमभिनिष्पुनीयात् । दक्षिणकर्णमूले च मन्त्रमस्योच्चारयेत् ॥
अङ्गादङ्गात् संभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदां शतम् ॥
शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाभिरक्षतु ॥

अत्रान्तरे च यद्यचेष्ट एव स्यात्ततः कृष्णया धूमकज्जलेन मृदितमध्यया कपालिकया शूर्पेण चाभिनिस्फुरणाय यतेत । यतोऽतिप्रभावात्तं बोधयति । अस्य च बालस्य दक्षिणकर्णमूले अङ्गादङ्गादित्यादि श्लोकद्वयं मन्त्रमुच्चा-

रयेत् । मन्त्रव्याख्यानस्य यत् प्रयोजनं तं बोधय ॥

प्रत्यागतप्राणस्य च प्रकृतिभूतस्य भिनाळं नाळाभिवन्धनाच्चतुरङ्गुलस्यो क्षौमसूत्रेण बध्वा तक्षिणेन शस्त्रेण वर्धयेत् ग्रीवायां चैनमासज्जेत् । नाभिं च कुष्ठतैलेन सेचयेत् ॥

ततः प्रकृतिभूतस्य स्वस्थस्य च नाळाभिवन्धनान्नाभिनाळस्य यत्र जठरे निबन्धनं भवति तस्माच्चतुरङ्गुलादूर्ध्वं क्षौमसूत्रेण बध्वा सूत्रबन्धादूर्ध्वं शस्त्रेण नाभिनाळस्य वर्धनं छेदनं कुर्यात् । एनमिति छिन्नशिष्टं नाभिनाळं बालस्य ग्रीवायां सूत्रेणासज्जयेत्स्वत्वपरिहाराय । कुष्ठेन युक्तं सिद्धं वा तैलं कुष्ठतैलं तेन नाभिं सेचयेत् ॥

ततः क्षीरिवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा तप्ततपनीयरजतनिर्वापणकवोष्णेन कपित्थपत्रकषायेण वा तद्विधेन स्नापयेत् ॥

ततोऽनन्तरं तं बालं क्षीरिवृक्षाणां वटादीनां कषायेण तप्तानां तपनीयरजतानां निर्वापणेन तत्र तापोपशमेनोष्णीकृत्वेन स्नापयेदिति अथवा सर्वगन्धद्रव्योदकेन तपनीयादितप्तेन अथवा कपित्थपत्राणां कषायेण तद्विधेनेति तपनीयादिकवोष्णेन । तपनीयं सुवर्णम् । रजतं रूप्यम् ॥

ततोऽस्य सुपरिलिखितनखया सुप्र-

क्षालितोपवानया कार्पासपिचवगुण्ठितया दक्षिणप्रदेशिन्या जिह्वौष्ठकण्ठमनुमुखं प्रमृज्यात् । तालु चोन्नाम्य स्नेहपिचुनोपरिष्ठादवगुण्ठयेत् ॥

ततः स्नानादनन्तरमस्य बालस्य सुपरिलिखितनखत्वादियुक्तया दक्षिणकरप्रदेशिन्या जिह्वौष्ठकण्ठं साधु सन्निवेशाय प्रमृज्यात् । सुपरिलिखितं पारुष्यादिनाशाय शस्त्रेण कृत्तं नखं यस्याः । पूर्वं सुप्रक्षालिता पश्चादुपवानोपशुष्का सुप्रक्षालितोपवाना । कार्पासमयः पिचुः कार्पासखण्डः । तेनावगुण्ठितया मार्दवाय वेष्टितया । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठात् द्वितीया । तथाविधयैव च तथा तालुन्नाम्य स्नेहयुक्तेन कार्पासपिचुनोपरिष्ठाच्छिरस्यवगुण्ठयेदाच्छादयेत् ॥

ततश्चैन्द्रीब्राह्मीशङ्खपुष्पीवचाकल्कं मधुघृतोपेतं हरेणुमात्रं कुशाग्राभिमन्त्रितं सौवर्णेनाश्वत्थपत्रेण मेधापुर्वलजननं प्राशयेत् । तद्वत् ब्राह्मीबलानन्ताशतावर्जन्यतमचूर्णं वा ॥

अनन्तरमैन्द्रादीनां कल्कं हरेणुमात्रमानं मधुघृताभ्यां युक्तं कुशाग्रेण दर्नाग्रेण मेधादिजननेन वैदिकेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं सुवर्णविकारेणाश्वत्थपत्रेण करणेन प्राशयेत्तं मेधादिजननम् । ऐन्द्री इन्द्राणी । ब्राह्मी ब्रह्ममुवर्चला । शङ्खपुष्पी काश्मीरेषु वीरटिः । हरेणवः सतीनाः । अश्वत्थपत्राकृतित्वात् सौवर्णनाश्वत्थपत्रम् । नन्दैन्द्रादिकल्कविधिनानेन ब्राह्म्याः अथ स्य वा चूर्णं प्राशयेत् । अनन्तादूर्वा ॥

ततः सैन्धवोपहितेन सर्पिषा गर्भोदकानि वामयेत् । तथास्योरःकण्ठविशुध्या लाघवमभिलाषश्च जायते ॥

ततः प्राशादनन्तरमस्मै सैन्धवेन युक्तं सर्पिर्गर्भोदकवमनाय दद्यात् । तथेति वमनेनास्य बालस्योरःकण्ठस्य विशुध्या लाघवादिकं जायते ॥

अथास्य जातकर्म प्राजापत्येन विधिना कुर्यात् । अपि च ॥

अथानन्तरमस्य बालस्य प्राजापत्येन ब्राह्मेण वैदिकेन विधिना जातकर्म कुर्यात् । अपि चेति पद्यसमुच्चये ॥

सिराणां हृदयस्थानां विवृतत्वात् प्रसूतितः । तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ॥

स्त्रीणां सूतानां प्रसूतितः प्रसवात्तृतीये चतुर्थे वाहि स्तन्यं प्रवर्तते । यतस्तदा हृदयस्थाः सिराः सर्वा विवृता भवन्ति गर्भिण्यास्तु संवृताः । यत एवमतो यावत् स्तन्यं तावदयं क्रमः ॥

तस्मात् प्रथमेऽहन्यनन्तामिश्रिते मधुसर्पिषी मन्त्रपूते त्रिकालं प्राशयेत् । द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च ॥

प्रथमेऽहन्यनन्तया दूर्वया मिश्रिते मधुसर्पिषी । अनन्तामिश्रणं मेधापुष्ट्यादीजनये-

देवं वैदिकेन मन्त्रेण पूते अहनि त्रीन् कालान्
प्राशयेत् । द्वितीयेऽहि लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्त्रि-
कालम् । तथैव तृतीये ॥

ततः प्राङ्निवारितस्तन्यस्य स्वपा-
णितलसम्मितं सर्पिर्द्विकालं दापयेदनन्तरं
च स्तन्यामिष्टतः ॥

ततोऽनन्तरं चतुर्थे स्तन्यपानात् प्राङ्-
निवारितस्तन्यस्य यत्नेन रक्षितस्तन्यपानस्य
द्विकालं प्रातर्मध्याह्ने च स्वपाणितलसम्मितं बा-
लस्य करतलमेयं सर्पिर्दापयेत् । अनन्तरं त-
त्काल एवेष्टतो यथेच्छं स्तन्यं दापयेत् ॥

अहरहश्चास्य श्रोत्रशृङ्गाटकं स्नेहाप्लु-
तेन प्लोतेन प्रच्छादयेत् ॥

अस्य च बालस्याहरहः प्रतिदिनं श्रोत्र-
शृङ्गाटकं कर्णपथं स्नेहाप्लुतेन स्नेहमग्रेत प्लोतेन
चेलखण्डेन प्रच्छादयेत् ॥

प्राक्शिरसं चैनं क्षौमनिचये संवेश-
येदुच्छीर्षके चास्याभिमन्त्रितमुदकुम्भं स्था-
पयेत् द्वारपक्षयोश्च ॥

क्षौमाणां वस्त्राणां निचये प्राक्शिरसमेनं
बालं संवेशयेच्च । संवेशनं शय्यायां स्थापनम् ।
सुबोधम् । उच्छीर्षकं शय्यायाः शिरोभागः ।
द्वारपक्षो द्वारपार्श्वः ॥

आदारीविदारीवदरीखदिरनिम्बपीलु-
परुषकशाखाभिरेनं बीजयेत् । ताभिश्च

समुन्ततः सूतिकागारं परिवारयेत् । सर्प-
पातसीकृष्णकणिकाश्चान्तर्बहिः प्रकिरेत् ।
सायंप्रातश्च बलिम् ॥

एनं बालमादर्यादीनां शाखाभिर्बीजनं
कारयेत् (नि) आदारी काकहन्ताळी तोया
खदिरवल्गपि । बीजनं व्यजनवातेन पवनम् ।
ताभिश्चादर्यादिशाखाभिः सूतिकागारं समन्त-
तः सर्वतोदिकं परिवारयेत् । सूतिकागारस्या-
न्तर्बहिश्च सर्षपादिकणिका विकिरेद्विक्षिपेत् ।
सायं प्रातश्च बलिं भूतोपहारमन्तर्बहिः प्र-
किरेत् ॥

व्रणोक्तैश्च गुल्गुल्वादिभिर्धूपं कुर्वीत ।
तथा ब्राह्मणोथर्ववेदविदशाहं शान्तिकर्म कु-
र्यात् । मायूरी महामायूरीमार्यारत्नकेतुधा-
रिणी चोभयकालं वाचयेत् ॥

व्रणोक्ता गुल्गुल्वादयः सूत्रस्थाने शस्त्र-
कर्मविधौ गुल्गुल्वगरुसर्जरसवचागौरसर्षपेत्या-
दिना पठिताः । सुबोधम् । द्वे विधे एका
लघुमायूरी सप्तशती । द्वितीया महामायूरी
चतुःसहस्री । आर्याशब्दः प्रजावाची । रत्नके-
तुनाम्ना त्रिशिष्टा धारिणीति सौगतादीनां या
प्रसिद्धा ॥

हिङ्गुवचातुरुष्करक्षोत्रैः पोटलिकासु-
त्तरदेहव्यामासजेत् । कुमारस्य च सह
मात्रा कण्ठे उच्छीर्षके च । तद्दर्यापर्णश-
वरीमार्यापराजितां च गोरोचनाभिलिखि-
ताम् ॥

पोटाळिका प्रसेविका । उत्तरदेहळी-
द्वारशाखयोरुपर्यासकं काष्ठम् । कुमारस्य बा-
लस्य कण्ठे उच्छीर्षके च हिङ्वादिपोऽळिका-
मासजेत् । तन्मातुश्च तथैवेति सहार्थः ।
आर्यापर्णशबरीविद्याआर्यापराजिता इति मूल-
मन्त्रेण गोरोचनया भूर्जादिपल्लिखितां तस्य
कण्ठे उच्छीर्षके चासजेत् ॥

द्वारे च देहळीमनुतिर्यङ्मुसलं निधा-
पयेत् । कणकण्डकतिन्दुकैर्नानाग्निं नक्तं दि-
वं च जागृयात् । तथानुरक्ताः स्त्रियः सुह-
दश्च । प्रहृष्टजनसम्पूर्णं च तद्देशं कार्यम् ॥

देहळीमनु देहळ्यनुसारेण द्वारे तिर्यङ्मु-
सलं निधापयेत् । देहळी द्वारशाखयोराधार-
काष्ठम् । यस्य चाग्नेः कणादिकमिन्धनं त-
न्नि नक्तं दिवं च जागृयात् निर्याणाद्रक्षेत् ।
कणं खण्डतण्डुलाः । कण्डकं तण्डुलक्षोदनचू-
र्णम् । तथानुरक्ताः स्त्रियो जागृयुः सुहृदश्च ।
सुबोधम् ॥

अथास्य समानवर्णा मध्यमवयाः शु-
चिरलोलुपा निभृतानातुरा जीवद्वत्सा वत्स-
लादक्षिणा ब्रह्मचारिण्यव्यङ्गा बहुक्षीरा शुक्ला-
म्बराचारा दीर्घद्वस्वादिदेहदोषाष्टकरहिता अ-
लम्बोर्ध्वचूचुकातिपीनहीनस्तनदोषमुक्ता यु-
क्तचूचुका धात्री स्यात्तस्या एव स्तन्यं
पिबेत् ॥

अथ बालस्य सवर्णत्वादियुक्ता धात्री
स्यात् । वर्णो ब्राह्मणादिः । मध्यं वयस्तारु-

प्यादूर्ध्वम् । दारुवाहिः पठति । तरुणी स्या-
दवत्सला । क्लेशं न सहते वृद्धा स्तन्यं चात्या-
न पुष्टिकृदिति । लोलुपा आहारपानगृध्नुः ।
निभृता अव्यग्रा । अनातुरा व्याधिरहिता ।
वत्सला अपत्यवत्सला । दक्षिणा अनुकूला ।
ब्रह्मचारिणी निषिद्धपुंसयोगा । अव्यङ्गा स-
म्पूर्णाङ्गा । आचारस्य शुक्लत्वमनिन्दितत्वम् ।
अष्टौ देहदोषाः अतिदीर्घत्वमतिदृक्त्वमतिलो-
मत्वमलोमत्वमतिशुक्लत्वमतिकृष्णत्वमतिकार्य-
मतिस्थूलत्वं च । अलम्बचूचुका अनुर्ध्वाभिमु-
खचूचुका च । अतिपीनहीनाभ्यां स्तनदोषा-
भ्यां मुक्ता । युक्तं प्रमाणानधिकं चूचुकं यस्याः
सा तथोक्ता । चूचुकं स्तनाग्रम् । तस्या य-
थोक्ताया एव धात्र्याः स्तन्यं पिबेत् । एव-
कारग्रहणमेतद्गुणमिश्रीभावप्रतिषेधाय ॥

तच्चोदकपात्रे दुह्यमानमेकतां यदुदकेन
सह गच्छति वक्ष्यमाणदोषरहितं च तच्छुद्ध-
मारोग्यबलजननम् ॥

तच्चेति स्तन्यमुदकपूर्णे पात्रे दुह्यमानमु-
दकेन सह यदेकतामविशक्तवृत्तित्वं गच्छति । वा-
लामयप्रतिषेधे वक्ष्यमाणैः स्तन्यदोषैः रहितं
तच्छुद्धमारोग्यादिजननं च बोद्धव्यम् ॥

अथ धात्री स्नातानुलिप्ता नित्यमहत-
वासाः सुमनाः प्रजास्थापनौषधीः शिरसा
विभ्राणा प्राङ्मुखी स्तनं प्राग्दक्षिणं धौतमी-
षत्परिष्कृतं पाययेत् ॥

अथेत्यादिना धात्र्याः प्रथमं स्तनपानवि-
धानम् । सुमनाः सुचित्ता प्रजास्थापनीया-

न्यौषधानिः। ऐन्द्रद्विर्वादीनि महाकषायसङ्ग्रहोक्ता-
नि । ईषत्परिस्तुतं स्तोककृष्टस्तन्यं स्तनं बालं
धात्री पाययेत् ॥

नानास्तन्यस्य ह्यसात्म्यत्वान्नानाविधा
व्यापदो भवन्ति । अपरिस्तुते चातिस्तन्यपू-
र्णस्तनपानेनोत्सेहनात् कासश्वासज्वरच्छर्दि-
षां सम्भवः ॥

नानेत्यादिनानेकस्तन्यपानप्रतिषेधप्रयो-
जनम् । अतिस्तन्यपूर्णस्तनपानेन बालस्योत्से-
हनात् कासादिसम्भवः । उत्सेहनं तत्सेहस्या
न्तर्गमनम् ॥

रूक्षान्नपानकर्शनक्रोधशोककामादिभिः
स्तन्यनाशः । स्तन्यजननानि तु मद्यानि
शीथुवर्ज्यान्यानूपमांसानि द्रवाः स्वाद्वम्ललव-
णप्रायाश्चाहाराः क्षीरिण्यश्चौषधयः क्षीरपान-
मनायासः सौमनस्यं च ॥

रूक्षान्नपानादिना स्त्रियाः स्तन्यनाशो
भवति । मद्यादीनि स्तन्यजननानि भवन्ति ।
सुबोधम् ॥

न तु क्षुधितशोकार्तश्रान्तकुद्धप्रदुष्टधा-
तुगर्भिणीविरुद्धाहारशुक्तानां स्तन्यं पायये-
न्नाजीर्णौषधं च बालमिति । भवति चात्र ॥

क्षुधितादीनां सप्तानां सम्बन्धि स्तन्यं
न पाययेत् । यस्य च बालस्य महामन्त्रप्र-
युक्तमौषधं न जीर्णं तं निर्दोषमपि स्तन्यं न
पाययेत् । गतानुगतिका ॥

षष्ठीं निशां विशेषेण कृतरक्षावलिक्रियाः ।
जागृयुर्वान्धवास्तस्य दधतः परमां मुदम् ॥

यद्यपि सर्वं दशाहं रक्षादिकमुक्तं तथा-
पि विशेषेण षष्ठीं निशां तस्य बालस्य बान्धवाः
कृतरक्षावलिक्रियाः परमं च हर्षं दधतो
जागृयुः ॥

दशमे द्वादशे वाह्ने गोत्राचारैः शुभैः शुभे ।
सूता स्नानोत्सवं कुर्यात् पितापत्यस्य नाम च ॥

ततो दशमे द्वादशे वाहनि शुभे प्रशस्ते
शुभैः स्वगोत्राचारैः सूता आत्मनः स्नानोत्सवं
कुर्यात् । तदैव च पिता अपत्यस्य नाम
कुर्यात् ॥

दिने शततमे आख्यां पूर्णे संवत्सरेऽथवा ।
विभ्रतोऽङ्गैर्मनोह्वालरोचनागरुचन्दनम् ॥

अथवा जन्मदिनाच्छततमे दिने आख्यां
नाम कुर्यात् । पूर्णे वा संवत्सरे आख्यां कु-
र्यात् । किम्भूतस्य बालस्येत्याह । मनोह्वा-
दितिलकानङ्गैर्विभ्रतो धारयतः । अलं हरि-
तालम् ॥

किम्भूतं नाम इत्याह ॥

पूज्यं त्रिपुरुषानूकमादौ घोषवदक्षरम् ।
अवृद्धं कृतमूष्मान्तमनरातिप्रतिष्ठितम् ॥
नक्षत्रदेवतायुक्तं तदेव तु न केवलम् ।
मङ्गल्यमन्तरन्तस्थं न दुष्टं न च तद्धितम् ॥

पूज्यमित्यादि । पूज्यमुत्कृष्टत्वप्रसिध्या ।
त्रिपुरुषानूकं पितृपितामहप्रपितामहानुकारि-
कम् । अत ऊर्ध्वं लकुल्यानामपि नाम न
कार्यम् । तथाविधं च नाम कुर्याद्यस्मिन् ना-
स्मि आदौ घोषवदक्षरं वर्णो विद्यते । तत्र
वर्गाणां तृतीयचतुर्थः, अन्तस्थाः, हकारानु-
स्वारौ, यमौ तृतीयचतुर्थौ, नासिक्याश्च संवृ-
तकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तश्च । वर्गाणां
तृतीया गजडदवाः चतुर्था वज्रदधभाः अन्त-
स्था यरलवाः अनुस्वारो नामायोगवाहः अ-
नुक्ता एवेहायोगवाहाः यथा विसर्जनीयजिह्वा-
मूलीयादयः तृतीयश्चतुर्थश्च यमः यमा उच्चार-
णएवोपलभ्यन्ते यथा यज्ञशब्दे नासिकाविशे-
षः इह नित्यनासिक्या ऊ-व-ण-न-माः ।
घोषवत्वमेवेषां वर्णगुणानामस्माकमुपयोगि ।
अवृद्धं यस्मिन् नाम्न्यादिवर्णे वृद्धिसंज्ञा न
विद्यते । वृद्धिरिति संज्ञा आकारैकारौकारा-
णाम् । कृतमिति कृतप्रत्ययान्तम् । कृदातिङि-
ति तिङ्वाजितः प्रत्ययः कृतसंज्ञो भवति । ति-
वादयो महिङ्गतास्तिङः । ऊष्मान्तं यस्मिन्
नाम्न्यूष्माक्षरमन्ते विद्यते । ऊष्माणः षष-
सहाः । यच्च बालकुल्यानामरातिना प्रतिष्ठितं न
भवति । बालस्य नक्षत्रदेवतायुक्तम् । नक्षत्राणां
देवता भवन्ति । तद्यथा अश्विन्या अश्विनौ ।
भरण्या यमः । कृत्तिकानामग्निः । रोहिण्याः प्र-
जापतिः मृगशिरसां मृगाङ्कः । आर्द्राया रुद्रः ।
पुनर्वसूनामदितिः । पुष्यस्य वृद्धिस्पतिः । आ-
श्लेषायाः सर्पाः । मघानां पितरः । पूर्वफ-
ल्गुनीनां भगः । उत्तरफल्गुनीनामर्यमा । ह-
स्तस्य मैत्रः । चित्रायास्त्वष्टा । स्वात्या वा-

युः । विशाखाया इन्द्राग्नी । अनूराधाया मै-
त्रः । ज्येष्ठाया इन्द्रः । मूलस्य निरृतिः ।
पूर्वाषाढाया आपः । उत्तराषाढाया विश्वेदे-
वाः । श्रवणस्य विष्णुः । धनिष्ठाया वसवः ।
शतभिषजो वरुणः । पूर्वभद्रपदानामजैकपात् ।
उत्तरभद्रपदानामहिर्बुध्निः । रेवत्याः पूषा । ए-
ता नक्षत्रदेवता यादृश्यस्ताभिर्बुध्निं नाम कार-
येत् । तदेवेति न केवलं तदेव पूर्वोक्तल-
क्षणमेव किन्तु मङ्गल्यत्वादिविशिष्टमपि । अ-
न्तर्मध्ये अन्तस्था यरलवा यस्मिस्तत् । न दु-
ष्टमिति दुष्टं नाम न कुर्यात् । न च तद्धितमि-
ति तद्धितं तद्धिताधिकारविहितप्रत्ययान्तम् ॥

पुंसो विसर्जनीयान्तं समवर्णं स्त्रियाः पुनः ।
विषमाक्षरमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोरमम् ॥
सुखोद्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ।

तच्च नामाक्षरं विसर्जनीयान्तं च पुंसो
विधेयम् । समाक्षरं यस्य नाम्नः समसंख्या-
न्यक्षराणि भवन्ति । स्त्रियाः पुनर्नाम तत् कु-
र्याद्यद्विषमाक्षरं विषमसङ्ख्यान्यक्षराणि विद्यन्ते
यस्मिस्तदेवम् । अक्रूरं सुस्पष्टार्थं मनोरमं च ।
सुखोद्यं यदनायासेन वदितुं शक्यते । दी-
र्घोऽवर्णसंयोगः अन्ते यस्य । आशीर्वादस्या-
भिधानं विद्यते यस्मिन् तत् । यस्मिन्नभ्युच्चा-
र्यमाणे आशीर्वादः कृतो भवति ॥

ततः प्रकृतिभेदोक्तरूपैरायुःपरीक्षणम् ।

प्रागुदक्शिरसः कुर्यात् बालस्यज्ञानवानभिषक्

ततो नाम्नोऽनन्तरं प्रकृतिभेदाध्यायो-
क्तै रूपैर्लक्षणैरायुषो मानस्य परीक्षणं कु-

याद्यस्तु ज्ञानवान् वैद्यः स बालस्य प्रागुद-
काशेरसः ॥

स तु इदमिदं कुर्यात् किमित्यह ॥

प्रशस्तवास्तुशरणं सज्जोपकरणं शुचि ।
निर्वातं च प्रवातं च वृद्धस्त्रीवैद्यसेवितम् ॥
निर्मत्कुणाखुमशकमतमस्कं च शस्यते ।
शुचिधौतोपवानानि निर्वलीनि मृदूनि च ॥
शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नैर्धूपितानि च ।

प्रशस्तवास्तुत्वादियुक्तं शरणं वेश्म कु-
र्यात् । उपकरणं यत्किञ्चिदौपयिकं तत्सर्वं
सज्जं यत्र । निर्वातमेवैकदेशे एकदेशे प्रवा-
तम् । वृद्धस्त्रीभिर्वृद्धवैद्यैश्च सेवितम् । शु-
च्यादिगुणानि च शय्यादीनि कुर्यात् । उ-
पवानमुपशुष्कम् । वलयः सङ्कोचाः । आस्त-
रणं शय्याच्छादनपटः । तानि शय्यादीनि र-
क्षोघ्नैः सर्षपवचादिभिर्धूपितानि शस्यन्ते ॥

काकोऽविशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः ।
वचाज्यकुष्ठश्रीवेष्टसर्षपैर्धूपयेत् सदा ॥

अविशस्तोऽर्हिसितः स्वयं मृतः काक-
स्त्रिवृतान्वितः सत्रिवृतः स धूपने शस्यते । स-
दा च वचादिभिर्धूपयेत् ॥

बोधयेत् सहसा सुप्तं नो न चैनं समुत्क्षिपेत् ।
तथाहस्य समुत्तासो वेगरोधश्च जायते ॥

एनं च बालं सुप्तं सहसा न बोध-
येत् । न चैनं सुप्तं शय्यात् समुत्क्षिपेत् ।

तथा हि सहसा बोधनेनोत्क्षेपेण चास्य बालस्य
वेगरोध उत्रासश्च जायते ॥

माक्षिकामलकव्योषबृहतीमूलसैन्धवैः ॥
लालापनोदरुच्यर्थं मुखमन्तः परामृशेत् ॥

माक्षिकादिभिर्लिप्तयाङ्गुल्यान्तर्मुखं बा-
लस्य परामृशेत् । तथाहि लालापनुत्ती रुचि-
श्च भवति ॥

जीवत्खड्गादिशृङ्गेषु समासक्ताञ्जुभान् मणीन्
धारयेद्दश चैन्द्र्यादीञ्जीवकर्षभकावपि ॥

हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात् सततं वचाम्
आयुर्मेषास्मृतिस्वात्थ्यकरीं रक्षोभिरक्षणीम् ॥

जीवतः खड्गादेर्गृहीतं यच्छृङ्गं तत्रासक्ता
निबद्धा ये शुभा मणयः तान् बालं धारयेत् ।
ऐन्द्र्यादींश्च दश धारयेत् । तथा जीवकर्षभ-
कावपि । ऐन्द्री ब्राह्मी शतवीर्या सहस्रवीर्या
सुमेधा कन्या शिवाऽरिष्टावात्यपुष्पी विष्वक्से-
नेति दश । हस्तादिकेन विशेषात् सततं व-
चां धारयेत् । आयुरित्यादि वचाविशेषणम् ॥

स्तन्यदोषात् गदास्तस्य यथोक्तं तत् पिबेद्यतः ।
पीनोऽतिकन्धरास्तम्भं कुर्याद्दूर्ध्वाक्षमूर्ध्वगः ॥
उच्छ्वासरोधान्लंबोऽतिस्तनो जीवितसंशयम्
न गर्भिण्याः पिबेत् स्तन्यं पारिगर्भिककृद्धि तत्

स च बालोऽनन्तरोक्तगुणमेव सदा
स्तन्यं पिबेद्यतस्तन्यदोषात् गदा भवन्ति । अ-
तिपीनः स्तनो यः प्रतिषिद्धः स कन्धरास्त-
म्भं बालस्य कुर्यात् । ऊर्ध्वगतचूचुकः स्त-

नो बालमूर्ध्वासं कुर्यात् । अतिलम्बस्तन उ-
च्छ्वासरोधाज्जीवितसंशयं कुर्यात् । गर्भिण्याः
स्तन्यं पारिगर्भिकं करोति । पारिगर्भिकं
गर्भिणीस्तन्यपानजं बालामये वक्ष्यते ॥

स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ।
मूलैःसिद्धंबृहत्याद्यैस्थिराभ्यांवासितायुतम् ॥

स्तन्याभावे स्त्रीस्तन्याभावे तद्गुणमि-
ति पूर्वोक्तस्य स्त्रीस्तन्यस्य सर्वैराकारादिभि-
र्गुणैः सद्रुशम् । तच्च गव्यं छागं वा बृ-
हत्याद्यैर्मूलैर्लघुना पञ्चमूलेन सिद्धम् । स्थि-
राभ्यां वा सिद्धमुभयमपि सितायुतम् ॥

चतुर्थे सूतिकागारादग्निस्कन्दपुरोगमान् ।
मासे निष्क्रामयेद्देवान् नमस्कर्तुं खलङ्कृतम् ॥

तं च बालं जन्मनश्चतुर्थे मासे सूति-
कागारात् खलङ्कृतं निष्क्रामयेदग्निस्कन्दपुरोग-
मान् देवान् नमस्कर्तुम् । करोतिक्रियाकर्मा-
पेक्षया कर्मणि द्वितीया ॥

पञ्चमे मासि पुण्येऽह्नि धरण्यामुपवेशयेत् ।
द्विकिष्कुमात्रं लिप्तायां बलिं दत्त्वा चतुर्दिशम्

ततः पञ्चमे मासे पुण्येऽह्नि बालं ध-
रण्यामुपवेशयेत् । किष्कुद्वयमात्रलिप्तायां ध-
रण्यां धरणीत्यादिना स्वाहान्तेन मन्त्रेण कर-
णभूतेन चतुर्दिशं बलिं दत्त्वोपवेशयेत् । कि-
ष्कुहस्तो न वितस्तिः ॥

धरण्यशेषभूतानां माता त्वमसि कामधुक् ।

अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृता ॥
चराचराणां लोकानां प्रतिष्ठास्यव्ययासि च ।
कुमारं पाहिमातेव ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
स्वाहेति मन्त्रेणानेन प्रत्यहं च ततः परम् ।
साश्रयं सावलम्बं च कट्यादीन् मर्दयेदनु ॥

पाठविप्रतिपात्तिनिवृत्तये मन्त्रव्याख्या-
नम् । हे धरणि अशेषाणां भूतानां त्वम-
सि कामधुक्काता । कामं दुह्यत इति का-
मधुक् । न जीर्यत इत्यजरा त्वमसि । त-
था प्रप्तांतुमशक्याप्रमेया । सर्वैश्च भूतैर्नम-
स्कृता । चरा भूता जङ्गमाः अचरा स्थाव-
रास्तेषां सर्वेषां त्वमसि प्रतिष्ठा । न व्येति
नाना न गच्छतीत्यव्यया निर्विकारा चैनं कु-
मारं पाहि । यथा माता पुत्रं पाति । तच्च
कुमारपालनं भवत्या ब्रह्मानुमन्यताम् । एवं
प्रथममुपवेशयेत् । ततः परं प्रत्यहं साश्रयं
सावलम्बं चोपवेशयेत् । आश्रय आसनम् ।
अवलम्बं पातरक्षणम् । उपवेशनादनु च बा-
लस्य कट्यूरुजान्वादीन् मर्दयेत् ॥

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तच्च प्रयोजयेत् ।
चिरान्निषेवमाणोऽन्नं बालो नातुर्यमश्नुते ॥
भजेद्यथा यथाचान्नं स्तन्यं त्याज्यं तथा तथा

षष्ठे मास्यन्नप्राशनं कुर्यात् । तच्च
क्रमेण स्तोकाभ्यासेन प्रयोजयेत् । क्रमा-
दित्यत्रैव हेतुः चिरादित्यादि । स च बा-
लो यथा यथा वृध्यान्नं भजेत्तथा तथापचयेन
स्तन्यं त्यजेत् ॥

षट्सप्ताष्टममासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ।
कर्णौ हिमागमे विध्येद्वाय्वङ्कस्थस्य सान्त्वयन्
प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ।
दक्षिणेन दधत् सूचीं पाळीमन्येन पाणिना ॥

ततः षष्ठाद्यन्यतमे मासे बालस्य नी-
रुजस्य सतो हिमागमे शीतकालेऽहनि धाव्य-
ङ्कस्थस्य सान्त्वयन् भिषक्कर्णौ विध्येत् । कु-
मारस्य प्राक् पूर्वं दक्षिणं कर्णं विध्येत्ततो वा-
मम् । योषितः प्राग्वामं विध्येत्ततो दक्षिणम् ।
यश्च विध्येत् स दक्षिणेन पाणिना सूचीं द-
धद्विध्येत् । अन्येन वामेन पाळीं दधत् ।
पाळी कर्णशङ्कुली ॥

कस्मिन् प्रदेशे कर्णं विध्येदत आह ॥

मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चित् गण्डाशयं प्रति
जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यवभासिते ॥
धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्गिते ।
विध्येदैवकृते छिद्रे सकृदेवर्जुं लाघवात् ॥
नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः—

मध्यत इत्यादि । कर्णपीठस्य कर्णा-
धोभागस्य मध्यतो मध्ये किञ्चित् गण्डाशय-
मनुसरन् दैवकृते छिद्रे विध्येत् । जरायुमा-
त्रेत्यादि दैवकृतच्छिद्राविशेषणं तत्परिज्ञानहेतुः ।
जरायुः सूतशल्कः । तन्मात्रेण तनुना छन्ने
रविरश्मिभिरवभासिते आलोकिते तस्मिन्नल-
क्तकरसेन यावकेनाङ्गिते चिह्निते विध्येत् ।
सूच्यभिधातेन च सकृदेकैव वारेण विध्येत् ।

ऋजु च लाघवाच्च । दैवच्छिद्रादूर्ध्वमुपरि
न विध्येत् । पार्श्वतो अधश्च न विध्येत् ।

कुत इत्याह ॥

—सिरास्तत्र हि संश्रिताः ।

कालिकामर्मरीरक्तास्तद्वधाद्रागरुज्वराः ॥
सशोफदाहसंरम्भमन्यास्तम्भापतानकाः ।
तेषां यथामयं कुर्याद्विभज्याशु चिकित्सितम् ॥
स्थानव्यधान्न रुधिरं न रुग्रागादिसंभवः ।

सिरा इत्यादि । ऊर्ध्वं कालिका नाम
सिरा स्थिता । पार्श्वतो मर्मरी । अधो र-
क्ता । एताः शब्दानुगतार्थाः । तासां व्य-
धाद्रागाद्युद्भवः । तेषां च रागादीनां यथा-
स्वं रोगं विभज्य भेदैर्विकल्प्याशु चिकित्सितं
कुर्यात् । स्थानव्यधात् पुनरुधिरादीनाम-
संभवः ॥

स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ।
आमृतैलेन सिञ्चेच्च बहलां तद्वदारया ॥
विध्येत् पाळीं हितभुजः सञ्चार्याथ स्थवीयसी-
वर्ति स्त्र्यहात्ततो रूढं वर्धयेत् शनैः शनैः ॥
स्वेदितोद्वतितं कर्णमभ्यक्तं बृंहणैः पुनः ।

व्यधादनन्तरं सूच्यनुस्यूतं मूलभागे ल-
भ्यं स्नेहेनाक्तं सूत्रं कर्णे निधापयेत् । अनु च
कर्णमामृतैलेन सिञ्चेदिति सामान्यम् । वि-
शेष उच्यते । बहलां पाळीं घनां तद्वत्सूची-
व्यधनप्रकारेणारया विध्येद्विभुजः सतो बा-
लस्य । एवमुभयथा वेधः । द्विविधेऽपि वेधे त्र्य-

हात् कर्णे स्थवीयसी वर्तिः सञ्चार्या । तत ऊ-
र्ध्वं विगतशल्यक्षतं कर्णच्छिद्रं शनैः शनैर्वर्धये-
त् तं च कर्णं स्वेदितोद्वर्तितं सन्तं वर्धयेत् ।
उद्वर्तनेन स्नेहप्रयोग उक्तः । पुनश्चोद्वर्तनात्
बृंहणैः स्नेहैरभ्यक्तं सन्तं वर्धयेत् ॥

नाजिर्णे न मलोद्रेके न चात्युष्णेऽपि वर्धयेत्
सदाचयुज्यादभ्यङ्गानकर्णपाळीगदोदितान् ॥
पुष्टिनीरुक्त्वजननानिति संवर्धिते दृढे ।
कळधौतावबद्धानि कर्णे रत्नानि निक्षिपेत् ॥

अजीर्णे तं न वर्धयेद्वर्धनाय क्रियां न
कुर्यात् । मलोद्रेके दोषोद्रेके सति न वर्ध-
येत् । अत्युष्णे देशे काले वा न वर्धयेत् ।
तस्मिंश्च कर्णे वक्ष्यमाणैः कर्णपाळीव्याध्युक्त-
स्नेहैरभ्यङ्गं कुर्यात् । पुष्टीत्याद्यभ्यङ्गविशेष-
णम् । इत्यनेन प्रकारेण संवर्धिते दृढे च
सति कळधौतेन सुवर्णेनावबद्धानि रत्नानि
निक्षिपेत् ॥

भिन्ध्याददृष्टौ स्त्रीणान्तु पाळीमन्तरपाङ्गतः ।
नैव चापाङ्गयोर्बाह्या व्यापदः स्युस्ततो ध्रुवाः ॥

स्त्रीणां यदि कर्णे न वर्धते ततोऽन्त-
रपाङ्गतः पाळी भिन्ध्यात् पुनर्वर्धयेत् । अ-
पाङ्गयोर्बाह्या कृकाटिका ततो नैव पाळी
भिन्ध्यात् । ततो बाह्यपाळिच्छेदाद्ध्रुवा
स्थिरा व्यापदः स्युः ॥

जिह्वसूचीव्यधाद्वर्तिगाढत्वादथवा मलैः ।
जाते महति संरम्भे वर्तिमाश्वपनीय तत् ॥

यवैरण्डजटायट्टीमञ्जिष्ठाज्यैः प्रलेपयेत् ।
सुरूढं च पुनर्विधयेत् —

जिह्वसूचीव्यधादिना महति संरम्भे को-
पे जाते आशु वर्तिमपनीय यवादिभिः प्र-
लेपयेत् । तज्जिह्वसूचीविद्धं लेपेन च सुरू-
ढं पुनर्विधयेत् ॥

— त्वरया तु विवर्धनात् ॥

छिद्येत पाळी शुद्धस्य शुद्धास्त्रां सन्दधीत ताम्
कर्णामयनिषेधाक्तसन्धानविधिना भिषक् ॥

त्वरया विवर्धनात् कदाचित् पाळी
छिद्येत तां छिन्नां पाळीं शुद्धस्य कृतशोध-
नस्य शुद्धास्त्रां स्थावितदुष्टरक्तां सन्दधीत ।
कथमित्याह । कर्णामयनिषेधाध्यायोक्तेन स-
न्धानविधिना भिषक् सन्दधीत ॥

वर्षं स्ववसतेर्बाह्यां कुमारस्य न दर्शयेत् ।
दीपमातपमग्निं च रूपमन्यच्च भासुरम् ॥

वर्षमित्यादि सुबोधम् । दीपादिकमपि
न दर्शयेत् ॥

अथैनं जातदशनं क्रमशोऽपनयेत् स्तनात् ।
पूर्वोक्तं योजयेत् क्षीरमन्नं च लघुबृंहणम् ॥

अथ वर्षादनन्तरं जातदशनं बालं क्र-
मशः स्तनादपनयेत् । क्षीरं च पूर्वो-
क्तमिहैव पञ्चमूलशृतं यदुक्तं तद्योजयेदन्नं
लघु बृंहणं च ॥

कुर्यादपस्तनं स्नेहसंक्रान्त्या स्तनलेपनैः ।
बीभत्सैर्यावकासेककृत्रिमक्षतदर्शनैः ॥

अन्ने च प्रयुज्यमानेऽपस्तनं कुर्यात् ।
केनेत्याह । स्तने स्नेहसंक्रान्त्या तथा लेप-
नैर्बीभत्सैस्तथा यावकासेकेनालककसेकेन स्त-
ने रक्तबुद्धिजनकेन कृत्रिमाणां च सिन्दूरा-
दिकृत्तानां स्तने क्षतानां व्रणानां दर्शनेन च ॥

प्रियाळमज्जमधुकमधुलाजसितोपलैः ।
अपस्तन्यस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः
दीपनो बालवित्वालाशर्करालाजसक्तुभिः ।
संग्राही धातकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः ॥

अचिरादपस्तन्यस्य बालस्य प्रियाळ-
मज्जादिभिर्मोदकः प्रणिनः संयोज्यः । तथा
बालवित्वादिभिर्दीपनः । धातकीपुष्पादिभिः
संग्रहणः ॥

बुभुक्षा चेत् प्रबलतामपस्तन्यस्य गच्छति ।
अत्यग्निजिद्धितं तस्य विधानं पारिगर्भिकम् ॥

अपस्तन्यस्य च यदि बुभुक्षा प्रबलतां
गच्छति ततोऽस्यात्यग्निविधानं पारिगर्भिकं च
हितम् । पारिगर्भिको नाम रोगो बाल-
स्य मातुर्गर्भिण्याः स्तन्यं पिबतोऽप्यपिबतोऽपि
बालामयप्रतिषेधे वक्ष्यते ॥

अभियुक्तः सदाचारो नातिस्थूलो न लोलुपः
कुमारधारः कर्तव्यस्तत्राद्यो बालचित्तवित् ॥
अधार्मिकं दुराचारः स्थूलो विकटगामिनम् ।
करोति लोलुपो बालं घस्मरत्वेन रोगिणम् ॥

अभियुक्तत्वादियुक्तः पुमान् कुमारधा-
रः कार्यः । सुबोधम् । स च घस्मरत्वे-
नादनशीलत्वेन हेतुना रोगिणं बालं करोति ॥

रोगांश्चास्य जयेत् सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः ।
अन्यत्रात्ययिकाद्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ॥

अस्य च बालस्य सर्वान् रोगान् सौ-
म्यैरेव भेषजैर्जयेद्विषादकवर्जितैः । कुष्ठादि-
ष्वपि व्याधिषु विषादकं तक्षिणं परिहरेदित्य-
र्थः । बालस्य विरेकं सुतरां त्यजेत् । एतत्
किं सर्वत्र नेत्याह । आत्ययिकात् कुष्ठादिव्या-
धेरन्यत्र । आत्ययिके तु व्याधौ विरेचनं
योज्यमेव । बालस्य च तक्षिणं विरेकं परि-
हरेदित्यर्थः ॥

त्रासयेन्नाविधेयं च त्रस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ।
*वस्त्रपातात् परस्पर्शात् पालयेल्लघनाच्च तम् ॥

अविधेयं च बालं त्रासयेन्नापि तु सौ-
म्येन विधेयं कुर्यात् । यतस्तं बालं स्कन्दा-
दयो ग्रहा गृह्णन्ति । वस्त्रपातादिकाच्च वैद्यो
बालं पालयेत् । वस्त्रपातो मुखादिषु वस्त्र-
पतनम् ॥

क्रीडाभूमिः समाकार्या निश्शस्त्रोपलशर्करा ।
वेल्लोपणकणाम्भोभिः सिक्ता निम्बोदकेन वा
जातुषं घोषवच्चित्रमत्रासं रमणं बृहत् ।
अतीक्ष्णाग्रं गवाश्वादिमङ्गल्यमथ वा फलम् ॥

* वस्त्रपातादिति च पाठः ।

बालस्य क्रीडाभूमिर्निम्नोन्नतरहिता श-
स्त्रादिविवर्जिता च कार्या । सुबोधम् ॥

शक्तिमन्तं यथावर्णं विद्यामध्यापयेत्ततः ।
अनुशिष्यात् सदा चैनं धर्माय विनयाय च ॥
यथा नेन्द्रियदुष्टाश्चैर्द्रियते यौवनागमे ।

ततोऽनन्तरं विद्याग्रहणशक्तिमन्तं बा-
लं विद्यामध्यापयेत् । एतं च बालं धर्मार्थं
विनयार्थं च सदानुशिष्याच्छिक्षयेत् । तथा
चानुशिष्याद्यथा दुष्टैरविधेयैरिन्द्रियैरेवाश्वैर्यौव-
नागमे न ह्रियते न परतन्त्राक्रियते ॥

अभ्यङ्गोद्वर्तनं स्नानं प्रत्यहं च समाचरेत् ।
सहदेवास्थिराकौन्तीकुष्ठदोषलचन्दनैः ॥
बृहतीफलतकारीसर्षपाकुष्ठसैन्धवैः ।
अश्वगन्धाबलैरण्डतिलापामार्गतण्डुलैः ॥
सात्मगुप्ताफलैस्तैलं साजक्षीरं विपाचितम् ।
रक्षोघ्नः पुष्टिदोऽभ्यङ्गस्तद्वद्वर्तनं च तैः ॥
दधिमाक्षिकसंयुक्तैस्त्रिगुणीकृतचिकित्सैः ।

बालस्य चाभ्यङ्गादिकं प्रत्यहं समाच-
रेत् । सहदेवादिभिरजाक्षीरयुक्तं तैलं पा-
चितं रक्षोघ्नत्वादिगुणोऽभ्यङ्गो भवति । स-
हदेवा बला । स्थिरा सालपर्णी । कौन्ती
हरेणुका । बृहत्याः फलं तथोक्तम् । तैः
सहदेवादिभिरुद्वर्तनं तद्वदिति रक्षोघ्नं पुष्टि-
कृ-
ष । किम्भूतैः सहदेवादिभिरुद्वर्तनमित्याह ।
दधिमाक्षिकयुक्तैस्त्रिगुणीकृतचिकित्सैश्च । इषत्
भृष्टानां यवानां चूर्णं चिकित्सम् ॥

मूर्वामूलद्विरजनीयवैश्वोद्वर्तनं हितम् ।
कुलत्थचूर्णमेकं वा वाजिगन्धारजोऽपि वा ॥
स्नाने सर्वौषधीकल्को जीवनीयाम्बु चेष्यते ।

मूर्वादिभिर्द्वितीयमुद्वर्तनम् । अथवैकं
केवलमेव कुलत्थचूर्णमुद्वर्तनम् । वाजिगन्धा-
या अश्वगन्धाया रजश्चूर्णं वा केवलम् । बा-
लस्य च स्नाने प्रसिद्धानां सर्वौषधीनां कल्क
इष्यते जीवनीयशृतं जलं च ॥

आरग्वधादिनिर्गूहे शृतं शीतवसन्तयोः ।
वत्सकादिप्रतीवापं कुमारं प्राशयेत् घृतम् ॥

शीतवसन्तयोश्चा रग्वधादिगणकाथे व-
त्सकादिप्रतीवापं घृतं शृतं प्राशयेत् ॥

ग्रीष्मे वातातपस्वेदैर्बालः क्लाम्यत्यतो हिमम् ।
प्रातरेव पिबेद्दुग्धं जीवनीयगणेः शृतम् ॥
सिताघृताढ्यान् सकृत्श्च लिह्यान्नत्वेव पीतकम् ।

ग्रीष्मे च वातादिभिर्बालो यतः क्लाम्य-
त्यतो जीवनीयगणे शृतं दुग्धं प्रातरेव पि-
बेत् । सितया घृतेन चाढ्यान् सकृत्श्च लि-
ह्यात् । पीतकं न त्वेव पिबेदिति संबध्य-
ते । पीतको मन्थः ॥

नात्यम्बुपायी लिह्याद्वा घृतसात्म्यो घृतं शृतम्
काकोळीशर्करामेदातुकायज्याहजीवकैः ॥
कुटञ्जटेन मूर्धानं लिम्पेदन्यैश्च शीतलैः ।

अथवा ग्रीष्मे यो घृतसात्म्यो बालः
सोत्यम्बुपानं परिहरन् काकोळ्यादिभिर्जीवका-

नैः शृतं घृतं लिह्यात् । बालस्य च मूर्ध्ना-
नं प्रीप्ते कुटन्नटेन प्लवेन लिम्पेत् । अन्यैश्च
शीतलैश्चन्दनादिभिः ॥

रास्नासरलवर्षाभूहिङ्गुसैन्धवदारुभिः ।
सपिर्विदार्यादिजले साधितं लेहयेच्छिशुम् ॥

विदार्यादिभिः काथे रास्नादिभिर्घृतं सा-
धितं शिशुं लेहयेत् । सरलं पीडाख्यम् ।
वर्षाभूः पुनर्नवा ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं मूष्यपण्यौ दुरालभा ।
प्रियालमज्जाकाकोळीविदारीकट्फलामृताः ॥
द्राक्षजशृङ्गी दुग्धीका क्षीरशुक्ला हयाह्वया ।
शृङ्गीमधुककुसुममेदर्वभकजविकम् ॥
एभिः क्षीरघृतं सिद्धं लिह्यात् बालो घनात्यये ।

क्षीरोद्भवं घृतं प्रपौण्डरीकादिभिः सि-
द्धं घनात्यये शरदि बालो लिह्यात् । दुग्धिका
क्षीरिका । क्षीरशुक्ला क्षीरकाकोळी । हया-
ह्वया अश्वगन्धा ॥

ब्राह्मीसिद्धार्थकवचाशारिबाकुष्ठसैन्धवैः ॥
सकणैः साधितं पीतं वाज्जेधास्मृतिवृत्तम् ।
आयुष्यं पाप्मरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिवर्हणम् ।

ब्राह्म्यादिभिः कणान्तैः साधितं घृतं
पीतं बालस्य वागादिकृत । भवत्यायुष्यादि-
गुणं च ॥

त्रिफला लक्ष्मणानन्ता समज्जा शारिबा वचा
ब्राह्मी पाठा द्विबृहती द्विस्थिरा द्विपुनर्नवम् ॥

सहदेवा रवेर्वल्ली पयस्या गिरिकर्णिका ।
तोयकुम्भे पचेदेतत् पलांशं पादशेषितम् ॥
तेन कौन्तीवचाकुष्ठकुष्णासर्षपसैन्धवैः ।
नीरुक्सरूपवत्सायाः संयुक्तं पयसा च गोः ॥
पुण्ययोगे घृतप्रस्थं सहेमशकलं शृतम् ।
पानाभ्यञ्जनतो मेधास्मृत्यायुःपुष्टिबुद्धिदम् ॥
रक्षोघ्नं च विषघ्नं च सारस्वतमिदं घृतम् ।

त्रिफलादीनां गिरिकर्णिकान्तानां पलां-
शानां जलकुम्भे पादशेषिते काथे कौन्त्यादि-
भिः सह घृतं नीरुक्त्वादिगुणयुक्तायाः गोः
पयसा सह पुण्ययोगे प्रस्थसंमितं घृतं पचेत् ।
सहेमशकलं तनुभिः सुवर्णखण्डैः सह । तत्
घृतं पानादिना मेधादिदं रक्षोघ्नादिगुणं च ।
तच्च घृतं नाम्ना सारस्वतम् । लक्ष्मणा पुत्र-
जननी । अनन्ता दूर्वा । रवेर्वल्यादित्यवल्ली ।
पयस्या क्षीरिका । कुम्भः द्वादशाधिकपञ्च-
शतपलानि ॥

लीढं वा सघृतक्षौद्रं वचाहेमरजोऽल्पशः ।
संवत्सरं परं मेध्यं रक्षोघ्नं वाग्विवर्धनम् ॥

वचा हेमोरजःसमघृतक्षौद्रं संवत्सरं
लीढं परं मेध्यादिगुणम् । हेम सुवर्णम् ॥

वयस्था पिप्पली कुष्ठं हरिद्रा शारिबा वचा ।
ग्रांसी कैडर्यमित्येतच्चूर्णं ब्राह्मीरजःसमम् ॥
लीढवाज्येन शिशुर्वर्षं भवत्यपलितोऽव्ययः ।
बलवान् श्रुतसम्पन्नः शतायुः स्थिरयौवनः ॥
प्रातः प्रातरिमं लेहं धात्रीं चास्यावलेहयेत् ।

वयस्थादीनां चूर्णं ब्राह्मचूर्णेन सममा-
व्येन वर्षं लीढ्वा शिशुरपलितत्वादिगुणो भ-
वति । इमं च वयस्थादिकमस्य बालस्य धा-
त्रिमपि वैद्योऽवलहेहयेत् ॥

ब्राह्मीवद्योजयेद्दूर्वा मूर्वा ब्रह्मसुवर्चलाम् ।
लक्ष्मणां श्वेततक्कारीमव्यण्डां गौरसर्षपाम् ॥
सहस्रवीर्यां फलिनीं पक्वं च बृहतीफलम् ।
रोहिषं चेत्यमीप्राशाः पृथग्द्वादश कीर्तिताः ॥
महताप्युपयोक्तव्या नरेण नियतात्मना ।

ब्राह्मीवद्दूर्वादीनपि पृथग्योजयेत् ।
ब्राह्मीवादित्यनेनैतत् प्रदर्शितम् । यद्वयस्थादी-
नां चूर्णं तत् ब्राह्मीपरिहारेण दूर्वादीनाम-
न्यतमस्य चूर्णेन युक्तं लेह्यमिति । तत्कार्य-
मिमन्थाख्या । (नि) अव्यण्डेश्वरकस्तैलकण्ट-
कः कोकिलाक्षकः । लक्ष्मणा पुत्रजननी र-
क्तवन्धुच्छदा तथा । सहस्रवीर्यां शतावरी ।
फलिनी प्रियङ्गुका । रोहिषं भूतिकम् ।
एते ब्राह्मीप्राशेन सह दूर्वादिभिः पृथग्द्वाद-
श प्राशाः । एते च केवलं बालेन न याव-
न्महतापि नरेणोपयोक्तव्याः नियतात्मना नि-
यतेन्द्रियेण ॥

नित्यं मृद्भक्षणाद्रक्षेत्या स्युर्नियतं गदाः ॥
पाण्डुत्वश्चयशुश्वासकासातीसारजन्तवः ।
छर्दिमूर्च्छामिसदनस्तन्यद्वेषाङ्गरुभ्रमाः ॥

बालं च मृद्भक्षणान्नित्यं रक्षेत् । तथा
हि मृदा नियतमवश्यं गदाः स्युः । के त
इत्याह पाण्डुत्वेत्यादि । जन्तवः क्रिमयः ॥

भक्षयेदन्तपवनं नास्थिरद्विजबन्धनः ।
तस्य तत्पट्टनात् क्रुद्धः कुर्यादन्तामयान्मरुत् ॥

स च बालो यावत्स्थिराद्वेजबन्धनो न
सम्पन्नस्तावदन्तपवनं न भक्षयेत् । सुबोधम् ।
तस्मैत्यस्थिरद्विजबन्धनस्य । तत्पट्टनान् क्रुद्धो
वायुर्दन्तामयान् कुर्यात् ॥

अध्यायोक्तानां विधीनां प्रयोजनमाचि-
ख्यासुरिदमाह ॥

शूरैरायुधिभिर्गुप्तमधृष्यं नगरं परैः ॥
यथा शिशोर्वपुस्तद्व्यथोक्तैर्विधिभिर्ग्रहैः ।

इत्युत्तरे बालोपचरणीयो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥

शूरैरित्यादि । शूरैरायुधपाणिभिर्गुप्तं न-
गरं यथा परैः शत्रुभिरधृष्यं धर्षयितुमशक्यं
तथा यथोक्तैर्विधिभिर्गुप्तं रक्षितं ग्रहैः स्कन्दा-
दिभिरधृष्यमिति ॥

इतीन्द्रविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
उत्तरे प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

पूर्वोऽध्याये रोगोत्पत्तिरक्षायै बालस्यो-
पचारमुक्त्वा इदानीमरक्षणजातानामयांस्तच्चि-
कित्सां च प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो बालामयप्रतिषेधं नामाध्या-
यं व्याख्यास्यामः । इति हस्मादुरात्रेया-
दयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि पूर्ववत् । बालानामामयस्य
प्रतिषेधश्चिकित्सा सोस्मिन्नुच्यते इति बालाम-
यप्रतिषेधः ॥

त्रिविधो हि बालः प्रागुक्तस्तत्र क्षी-
रपस्य क्षीरमदुष्टं प्रयुज्जीत । अन्नादस्य
हितमन्नम् । उभयवृत्तेरुभयम् ॥

प्राक् बालोपचरणीयेऽध्याये त्रिविधः
क्षीरान्नोभयवृत्तित्वेन बाल उक्तः । सुबोधम् ।
दुष्टं क्षीरं वक्ष्यमाणलक्षणं भवति । अहित-
मन्नं सूत्रे प्रदर्शितं क्षीरं दुष्टमित्यत्र हेतुः ॥

क्षीरं हि यथोक्तैर्दोषकोपनैराहारवि-
हारैर्धात्र्या व्यापन्नं विविधामयोदयाय बा-
लस्य प्रकल्पते ॥

क्षीरं धात्र्या व्यापन्नं तदुपयोगिनो बा-
लस्य विविधानामामयानामुदयाय कल्पते ।
केन व्यापन्नमित्याह । यथोक्तैः सूत्रे प्रदर्शि-
तैराहारैर्विहारैश्च ॥

तत्र श्यावारुणवर्णं तिक्तकषायानुरसं
विशदं रूक्षमलक्ष्यगन्धं फेनिलमृत्पिकर-
माध्मानमूत्रवर्चोविवन्धकृत् कर्शनमप्सु वि-
सर्पति विच्छिन्नं च प्लवते वातदुष्टम् ॥

तत्र वातदुष्टं श्यावादिलक्षणम् । ति-

क्तकषायावनुरसौ यस्य तत् अनुरसकथनं मा-
धुर्यस्य प्रधानस्निग्धत्वात् । अलक्ष्यगन्धम-
व्यक्तगन्धम् । अप्सु विसर्पति व्यप्रोति ।
अप्सु च विच्छिन्नं सत् प्लवते ॥

कृष्णनीलताम्रावभासं तिक्ताम्लकटु-
कानुरसं कुणपरुधिरगन्धि भृशोष्णमप्सु पी-
तराजिमद्विदाहकरं च पित्तदुष्टम् ॥

कृष्णादिलक्षणं पित्तदुष्टम् । कुणपं
क्षिन्नम् ॥

अत्यर्थशुक्रमधुरं लवणानुरसं घृततै-
लवसामज्जगन्धि पिच्छिलं बहलं तन्तुपत्
गुरु सलिलेऽवसीदति निद्राबहुलं च श्ले-
ष्मदुष्टम् ॥

अत्यर्थशुक्लादिलक्षणं श्लेष्मदुष्टम् । ब-
हलं घनम् । निद्राबहुलमुपयोगिनः ॥

तदुपयुज्यमानं यथास्वलिङ्गान् व्या-
धीनभिनिर्वर्तयति ॥

तदिति वातादिदुष्टं क्षीरं यथास्वलि-
ङ्गान् व्याधीनुपजनयति । लिङ्गं लक्षणम् ।
वातेन दुष्टं क्षीरं वातलिङ्गान् व्याधीनभिव-
र्धयति । पित्तदुष्टं पित्तलिङ्गानेवं कफेऽपीति
यथास्वशब्दार्थः ॥

स यं प्रदेशमभिक्षिणं स्पृशति स्पर्शं
च न क्षमते तत्र रुजमुपलक्षयेत् ॥

स इति बालः यं शरीरप्रदेशमभिक्षिणं
पौनःपुन्येन स्पृशति अन्यस्पर्शनं च न क्षमते
न सहते तत्रास्य रुजं शिषगुपलक्षयेत् ॥

निमीलिताक्षतया मूर्ध्नि रुजम् । जि-
ह्वोष्ठदंशश्वासमुष्टिवन्धोर्ध्वेक्षणेर्हृदये । विष्मू-
त्रच्छर्द्याधमानान्त्रकूजनस्तनदंशवेष्टनपृष्ठविन-
मनजठरोन्नमनैर्जठरे । मूलसङ्गतृणपूच्छोत्ता-
सादिग्वीक्षणखल्लीहस्तपादस्तम्भकुब्जभिवन-
केशलुञ्चनैर्वस्तौ गुह्ये च सर्वत्र च स्वभा-
वातिरिक्तरोदनेन मुखविकूणनेन च ॥

निमीलिताक्षतयास्य बालस्य मूर्ध्नि शि-
रासि रुजमुपलक्षयेत् । जिह्वादंशादिभिरूर्ध्व-
निरीक्षणान्तैर्हृदये रुजमुपलक्षयेत् । दंशो
दंशनम् । विष्मूत्रसङ्गादिभिर्जठरे । स्तने
दंशनं स्तनदंशः । वेष्टनमङ्गमोटानिका । मू-
त्रसङ्गादिभिर्वस्तौ गुह्ये च रुजमुपलक्षयेत् ।
स्वभावादतिरिक्तरोदनादि सर्वस्मिन् प्रदेशे रु-
जायाः सामान्यलक्षणम् ॥

अथ यथामयं यथादोषं च धात्र्याः
शमनशोधनानि प्रयुञ्जीत ॥

अथेत्यादिना चिकित्सा । बालामय-
प्रतिषेधेषु धात्र्याः शमनानि शोधनानि च य-
थोपयोगं युञ्जीत । यथारोगमिति रोगं रो-
गस्वभावानतिक्रमेण । यथादोषमिति तद्धेतु-
वाताद्यनतिक्रमेण ॥

तत्र वातदूषिते स्तन्ये देवदारुसर-
लकटुरोहिणीवचाकुष्ठपाठाभार्ज्जमागधिकाटु-
श्चिकाळीचित्रकाजमोदशुण्ठीमरीचानां काथं
दशमूलकाथं वा त्रिरात्रं पाययित्वा वात-
न्याधिविहितानां सर्पिषामन्यतमं निगदम-

दिरानुपानं दद्याद्वातहरद्रव्यसिद्धं वा । ततः
स्निग्धां मृदु विरेच्य वस्तिकर्मणोपचरेत् ।
वातघ्नैश्चाभ्यङ्गस्त्रेदोपदेहोन्मर्दनैः । सरळ-
रास्त्राजमोदादेवदारुचूर्णं सर्पिषा बालमबले-
हयेत् । एवंविधैरेव च विपक्वं सशर्करं
सर्पिः ॥

तत्रेति निर्धारणे । वातदूषिते स्तन्ये धात्रीं
देवदारुदिकाथं दशमूलकाथं वा त्रिरात्रं पा-
ययेत् । ततोऽनन्तरं वातव्याधिविहितानां स-
र्पिषामन्यतमं शोधनादिगणोक्तवातहरद्रव्यसिद्धं
वा सर्पिर्मदिरानुपानं दद्यात् । निगदं निर्दोषम् ।
एवं स्निग्धां धात्रीं मृदु विरेच्य वस्तिकर्मणा
यथाप्राप्तोपाचरेत् । वातघ्नद्रव्यकृतत्वाच्च वा-
तघ्नैरभ्यङ्गादिभिरुपाचरेत् । तत्र च वात-
दूषिते सरळादिचूर्णं सर्पिषा वैद्यो बालमब-
लेहयेत् । एवंविधैः पक्वं सिद्धं सर्पिः स-
शर्करम् ॥

अपि च । तिक्तानुरसं स्तन्यं सु-
लग्माषपलाशाभ्यां काकोळीयुगलेन च शो-
धयेत् । प्रियङ्गुधातकीपुष्पपञ्चकदेवदारु-
क्षौद्रैर्वा । कषायानुरसं हिङ्गुसैन्धवता
घृतेन । फेनिलं विच्छिन्नं पुवमानं च
विल्वाग्निमन्थशृतेन पयसा हविषा च । सू-
प्यपर्णी काकोळीबृहत्पल्लवगुजफलैर्वा ॥

अपि चेति समुच्चये । तिक्तानुरसं स्त-
न्यं मुद्गादिभिः प्रियङ्गुवादिभिर्वा शोधयेत् ।
कषायानुरसं तु हिङ्गुसैन्धवयुक्तेन घृतेन शो-
धयेत् । फेनिलं विच्छिन्नं पुवमानं च विल्वादिशृ-

तेन पयसा हविषा च शोधयेत् । उभयमप्युभयेन । सूष्यपण्यादिभिर्वैतदुभयं शोधयेत् । इति वातदुष्टे ॥

पित्तेऽमृतापटोलपत्रशारिवाशतावरी - निम्बचन्दनकाथं धात्री बालश्च पिबेत् । त्रिफलाभूनिम्बकटुकामुस्तकाथं वा । जीवकर्षभकटिकाकोळीमधुककटफलकर्कटशृङ्गीकाथं वा । सक्षौद्रं पटोलादि पञ्चकादि वा । शारिवादि न्यग्रोधादि वा । एभिरेव च द्रव्यैः सर्पीषि पित्तघ्नानि च विरेचनानि शीतांश्चाभ्यङ्गप्रदेहसेकान् कुर्यात् ॥

पित्ते पित्तदुष्टे स्तन्ये अमृतादीनां काथं धात्री पिबेत् बालश्च । त्रिफलादिकाथं वा तौ पिबेताम् । जीवकादिकाथं वा । पटोलाद्यन्यतमकाथं सक्षौद्रं तौ पिबेताम् । एभिरेव च यथायोगं पृथक्काथो कैद्रव्यैः सर्पीषि कुर्यात् । कल्पोक्तानि पित्तहन्तृणि विरेचनानि च । शीतांश्चाभ्यङ्गादींश्च ॥

अपि च । ताम्रावभासं पयो हृदयमुद्वेष्टयति । तत्प्रियङ्गुमुस्ताशाबरलोद्भिः शोधयेत् । अम्लानुरसमम्लपित्तकरम् । तत् द्राक्षामधुकपयस्याश्रीपर्णीभिः । कटुकानुरसं छर्द्यतिसारकासश्वासकरम् । तत् काकोलीविदारीभ्यां मधुपर्ण्या च । भृशोष्णमनामदाहज्वरकरं विरेचनं च तच्चन्दनोत्पलकमलैः ॥

अपि चेति समुच्चये । ताम्रावभासगु-

णं स्तन्यं बालस्य हृदयोद्वेष्टनं करोति । तत् क्षीरं प्रियङ्गवादिभिर्निर्दोषं कुर्यात् । अम्लानुरसं स्तन्यं बालस्याम्लपित्तकरं भवति । तत् क्षीरं द्राक्षादिभिः शोधयेत् । कटुकानुरसं स्तन्यं छर्द्यादिकरं भवति । तत् क्षीरं काकोलीविदारीभ्यां शोधयेन्मधुपर्ण्या च । मधुपर्णी जीवन्ती । भृशोष्णं स्तन्यं बालस्यानामादिकरं भवति । तत्स्तन्यं चन्दनादिभिः शोधयेत् । अनामो नाम रोगो रक्तकफोद्भवो वक्ष्यते । इति पित्तदुष्टे ॥

कफे तु सैन्धवपिप्पलीयुक्तं सर्पिर्बालं पाययेत् । सैन्धवमधुकसंसृष्टं वा मद-नपुष्पकल्केन च सक्षौद्रेण स्तनं बालस्य चोष्ठमालिम्पेत् । तेन सुखं वमति । धात्री तु तीक्ष्णैर्वासयेत् । ततः कृतसंसर्जनां पञ्चमूलघनवचातिविषाकाथं पाययेत् । तगरसुरदारुसुरेन्द्रयवपृथ्वीकावृश्चिकाळीकाथं वा । आरग्वभादिं गुस्तादिं वा । रूक्षोष्णांश्च नस्यधूमगण्डूषप्रदेहपरिषेकान् शीलयेत् । अदिरुद्धं चान्नपानं योजयेत् ॥

कफे कफदुष्टे स्तन्ये पुनः सैन्धवपिप्पलीभ्यां युक्तं सर्पिर्बालं पाययेत् । सैन्धवादिसंसृष्टं वा वमनायेत्यर्थात् गम्यते । मद-नपुष्पाणां च कल्केन क्षौद्रयुक्तेन धात्र्याः स्तनौ बालस्य चोष्ठावाल्लिम्पेत् । तेन ह्याले-प्रनेन बालः सुखं वमति । धात्री तु तीक्ष्णैर्यथायोग्यं वमनैर्वासयेत् । ततो वमने कृते कृतसंसर्जनां विहितपेयादिक्रमां धात्री प-

अमूलादिकाथं तगरादिकाथं वा पाययेत् ।
इन्द्रयव एव सुरेन्द्रयवः । पृथ्वीका हिङ्गु-
पात्रिका । मुस्तादिगणमारग्वधादिगणं वा
पाययेत् । प्रकरणात् क्वथितम् । रुक्षो-
ष्णद्रव्यैः कृतत्वादूर्क्षोष्णान् नस्यादीन् शीलयेत् ।
अन्नपानं चाविरुद्धं योजयेदर्थाच्छ्लेष्मणीति ॥

अपि च । लवणानुरसं विसर्पको-
ठकण्डूकरम् । तत् पिचुमन्दपटोलीक्षीरी-
वृक्षैः शोधयेत् । तन्तुमदौर्बल्यश्वासकास-
करम् । तत् पिप्पलीनागरचूर्णेन समधु-
घृतेन गुरु सदनात्मकं प्रतिश्यायसिङ्घा-
णकक्षीरालसककरम् । तत् पाठाव्योषक-
स्केन पञ्चकोलचूर्णेन वा क्षौद्रघृताप्लुतेन ।
दोषोपक्रमणीयं चेक्षेत ॥

अपि चेति समुच्चये । लवणानुरसं
स्तन्यं बालस्य विसर्पादिकरं भवति । कौ-
ठाः सोत्सेधानि रक्तमण्डलानि । तत् क्षीरं
पिचुमन्दादिभिः शोधयेत् । पिचुमन्दो नि-
म्बः । तन्तुमक्षीरं दौर्बल्यादिकरं भवति ।
तत् क्षीरं पिप्पलीनागरचूर्णेन मधुघृताभ्यां
युक्तेन शोधयेत् । गुरु तु क्षीरं सदनात्म-
कं सादकरस्वभावं प्रतिश्यायादिकरं च सि-
ङ्घाणकं नासास्त्रावः । क्षीरालसकं वक्ष-
माणलक्षणम् । तत् गुरु क्षीरं पाठादि-
स्केन शोधयेत् । पञ्चकोलस्य चूर्णेन वा
क्षौद्रघृताप्लुतेन । इति कफदुष्टे । एषु च
वातादिदुष्टेषु स्तन्येषु दोषोपक्रमणीयं चेक्षेत ।

तदुक्तेन प्रकारेण संयोजनादिना पृथक् सं-
सृष्टानां च दोषाणां चिकित्सा भवतीत्यर्थः ॥

यदा पुनर्धात्री सन्निपातप्रकोपना-
न्यासेवेत तदास्त्रास्त्रयो मला युगपद्वक्षोऽभि-
प्रपन्नाः क्षीरवहा रसायनीः समनुसृत्य सं-
कीर्णलिङ्गं स्तन्यमावहन्ति । तच्चेद्विज्ञानात्
सततमप्रत्यवेक्षणान् प्रमादाद्वा मातुः कुमारः
पिबति ततः स तेन सलिलोपममच्छं वि-
च्छिन्नमामं दुर्गन्धि नानावर्णवेदनं फेनि-
लमतिसार्यते । पीतश्चेतमूत्रताविद्वम्भत-
ष्णाज्वरच्छर्दिद्विजृम्भिकाशुष्कोत्तगारासुचि-
भ्रमाङ्गभङ्गविक्षेपकूजनघ्राणाक्षिमुखपाकदृष्ट्यु-
पप्लवस्वरसादादयश्चास्य प्रादुर्भवन्ति । तं
क्षीरालसकमत्ययं चाचक्षते ॥

यदा तु धात्री सन्निपातप्रकोपनान्या-
हारादीन्यासेवते तदास्त्रा धात्र्या युगपत्त्रयो
मला वातपित्तश्लेष्माणो वक्ष उरोऽभिप्रपन्नाः
प्राप्ताः क्षीरवहा रसायनीः समन्तानुसृत्य
सङ्कीर्णलिङ्गं मिश्रन्निदोषलक्षणयुक्तं स्तन्यमाव-
हन्ति कुर्वन्ति । तत् क्षीरमविज्ञानाद्वैद्यस्या-
प्रत्यवेक्षणान्मातुर्वा प्रमादाद्वहेलापरत्वाद्यदि
कुमारः पिबति ततः स तेन सन्निपातक्षीरेण
पीतेन सलिलोपमत्वादियुक्तं मलमतिसार्यते ।
बालस्य पीतश्चेतमूत्रतादयश्च सन्निपातरोगाः
प्रादुर्भवन्ति । अस्येति कुमारस्य तमेवल्लक्ष-
णं रोगविशेषं क्षीरालसकमिति नाम्नात्यय-
मिति चाचार्या आचक्षते ॥

तत्र धात्रीं बालं च पूर्वमेवाशु वामयेत् । विहितसंसर्गयोश्च मुस्तापाठातिविषाकुष्ठकटुकानां काथं पानाय दद्यात् । रास्त्राजमोदाप्रियङ्गुभद्रदारुणां वा । पाठातेजोवतीपुनर्नववृश्चिकालीनां वा । भूनिम्बामृताकुटजफलशारिवाणां वा । वचाहरिद्रादिगणयोर्वा । पाठादिमहाकषायस्य वा । जम्ब्वाम्रतिन्दुककपित्थपत्राणां वा । विल्वभङ्गस्य वा । अनुबन्धे च यथाव्याधिः प्रतिकुर्वीत ॥

तत्र पूर्वमेव प्रथममेवाशु धात्रीं बालं च वामयेत् । विहितसंसर्गयोः कृतपेयादिक्रमयोर्धात्रीबालयोर्दोषाचपेक्षया मुस्तादिकषायं वा रास्त्रादिकषायं वा पाठादिकाथं वा भूनिम्बादिकाथं वा, वचाहरिद्रादिगणकाथं वा, पाठादिमहाकषायकाथं वा, जम्ब्ववादिकाथं वा, विल्वभङ्गस्य वा काथं पानाय दद्यात् । अनुबन्धे त्वनिवृत्तौ क्षीरालसकस्य यथाव्याधुत्कृष्टव्याधनतिक्रमेण यथास्वं प्रतीकारं कुर्यात् ।

दन्तोद्भेदश्च सर्वरोगायतनम् । विशेषेण तु तन्मूला ज्वरशिरोमितापतृष्णाभ्रमाभिष्यन्दकुक्कणकपोत्थकीवमथुकासश्वासातीसारविसर्पाः ॥

रोगचिकित्साप्रसङ्गेनोच्यते । दन्तानामुद्भेदो बालस्य सर्वरोगाणामायतनं कारणम् । ज्वरादयस्तु विशेषेण तन्मूला दन्तोद्भेदहेतुकाः । शिरोमितापः शिरोरोगेषु व-

क्ष्यमाणलक्षणः । अभिष्यन्दो नाम सर्वाक्षिरोगः । कुक्कणकपोत्थक्यौ वर्त्मरोगेषु वक्ष्येते ॥

स दीर्घायुषोऽष्टमान्मासात् परतो वा प्रवर्तते । इतरेषां तु चतुर्थात् । तेह्यतिबाल्ये दन्तोत्पादवेदनयातिपीडिता न सम्यक् सम्पूर्णधातुबला भवन्ति ॥

स दन्तोद्भेदो दीर्घायुषो बालस्य येन बहुकालं जीवितव्यं तस्य जन्मनोष्टमान्मासात् परतो वा यथादैर्घ्यं नवसादिषु प्रवर्तते । इतरेषां तु ह्रस्वायुषां बालानां चतुर्थान्मासात् प्रवर्तते ह्यल्पायुषोऽतिबाल्ये दन्तोत्पादवेदनयातिपीडिताः सन्तः सम्यक् सम्पूर्णधातुबला न भवन्ति ॥

तत्रास्थिमज्जानौ दन्तोत्पत्तिहेतू । तदा च तयोरसम्पूर्णवीर्यत्वात् पुनः कालान्तरेण दन्तानां पतनमापूर्यमाणधातुत्वाच्च पुनरुत्थानमत एव च वृद्धानां न पुनर्दन्तोत्पत्तिः ॥

तत्रैवं स्थित इदं विज्ञेयम् । अस्थिमज्जोर्धात्वोर्दन्तोत्पत्तिहेतुत्वम् । तदा चातिबाल्ये तयोरस्थिमज्जोरसम्पूर्णवीर्यत्वात् पुनः कालान्तरेण दन्तानां पतनं भवति । पतितेषु च प्रथमदन्तेषु पुनरापूर्यमाणधातुत्वाच्च धावीर्यं दन्तानामभिनवानामुत्थानम् । अतएवास्थिमज्जपरिपूर्णत्वाद्धेतोर्वृद्धानां दन्तोत्पत्तिर्न भवति । तेषां हि यतो धातुसम्पूर्णत्वं भवतीत्यर्थः ॥

बलान्निपतितानां तु सहस्रा तदधि-
ष्ठानगतधातुबीजभ्रंशात् सन्ततिव्युच्छेदाच्छो-
णितातिप्रवृत्त्याभिघाताच्च निस्सारितत्वात् ।
सिराणां पुनरनुत्पादः एतेन रोगच्युता अपि
प्रायशो व्याख्याताः ॥

बलाद्यन्नेनऽभिघातादिना निपतितानां
दन्तानां पुनरुत्पादो न भवति । कुत इ-
त्याह सहस्रेत्यादि । तदधिष्ठाने दन्ताधिष्ठाने
गतो यो दन्तपोषको धातुस्तदेव बीजं तस्य
सहसा झटिति भ्रंशान्नाशात् । तथाविच्छि-
न्नप्रवाहेण या दन्तपोषिका धातुवहनसन्तति-
स्तस्या अप्युच्छेदान्नाशात् तथा तत्पाते स
र्वसन्तर्पकस्य शोणितस्यातिप्रवृत्त्या हेतुभूतया
अभिघाताच्च यत् सिराणां निस्सारितत्वं तत्
इति हेतवो यन्नपतितानां दन्तानां सहसा
धातुबीजभ्रंशे । तथैव यतो रोगच्युतानां
युक्तिरतस्तत्रापि पुनरुत्पत्तिसन्ततिव्युच्छेदादिकं
च सर्वं पूर्ववद्वाच्यम् । प्रायोप्रहणं स्वल्पेन
प्रकारेण च्युतानां पुनरुत्पत्तिप्रदर्शनार्थम् ॥

तौ तु धातू कालक्रमेण पच्यमानौ
यदा दन्ताशयमनुप्रपद्येते तदास्य किञ्चिदु-
त्सेधेनोर्ध्वाधोदन्तमांससङ्घट्टनादङ्गहर्षो जा-
यते । तद्गतेन च श्लेष्मणा कण्डूस्तया
चूचुकं दश्यते । यद्यदालभते तत्तदास्य-
मानयति । मारुतश्चास्य दन्तमूलेषु मूर्छ-
ति । ततः स कफानुविद्धोऽस्थिमज्जस्थि-
तः सर्वतो विसरन् सह पित्तेन धातून्
मलांश्च दूषयन् विविधान्यथोदितानुपद्रवा-
नभिनिर्वर्तयति ॥

तावित्यादिना बालस्य दन्तजन्मनि क्र-
म उच्यते । तावस्थिमज्जनौ धातू कालक्रमे-
ण पच्यमानौ यदा दन्ताशयमनुप्रपद्येते तदा
बालस्य तद्वेतुको दन्तमांसजो यः काश्चिदुत्से-
धो भवति । तेनोत्सेधेनोर्ध्वाधो उभयोर्दन्तमां-
सयोरेकत्र स्पर्शेन सङ्घट्टनेनाङ्गहर्षो जायते ।
तेन शीतार्त इव बालो लक्ष्यते । तद्गतेन च
दन्तमांसगतेन श्लेष्मणा तत्र कण्डूर्जायते ।
तथा च दन्तमांसकण्डूया बालो धात्र्याः स्त-
नचूचुकं दश्यते । यच्च किञ्चिदालभते बाल-
स्तत्तदास्य मुखकुहरमानयति । तदास्य बा-
लस्य दन्तमूलेषु मारुतोऽन्तर्वायुर्मूर्छति समु-
च्छ्रायवान् भवति । ततो हेतोः स मारुतः
कफेनानुविद्धोऽस्थिमज्जोरास्थितः पित्तेन सह
सर्वतः शरीरे विसरन् परिभ्रमन् धातून् र-
सादीन् मलांश्च दूषयन् विविधानेनेकप्रकारान्
यथोदितान् ज्वरादिकानुपद्रवानभिनिर्वर्तयति ॥

यदा पुनर्दन्तमांसाश्रयी केवलो वि-
कृतः प्रबलोऽनिलः सपित्तो वास्थिमज्जनौ
शोषयति तदा द्विजानामसम्भव एवेति ।
भवन्ति चात्र ॥

यदा पुनर्दन्तमांसाश्रयो वायुः केवल-
एव वा पित्तयुक्तो वास्थिमज्जनौ शोषयति
तदा बालस्य द्विजानां दन्तानामसम्भ-
व एव भवति । गतानुगतिका । * हनुमू-
लगतो वायुर्दन्तदेशान् विशेषयेत् । यदा शि-
शोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठन्ति ततो द्विजाः ॥
रुक्षाशिनो वार्तिकस्य चालयत्यनिलः सिराः ।

हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दन्तैः शब्दं करोत्यतः ॥
इति सुश्रुतः ॥

पृष्ठभङ्गे विडालानां बहिर्णां च शिखोद्गमे ।
दन्तोद्भेदे च बालानां न हि किञ्चिन्न दूयते ॥

विडालादीनां पृष्ठभङ्गादिनां न हि कि-
ञ्चिन्न दूयते सर्वमुपतप्यत इत्यर्थः ॥

यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं यथाबलम् ।
विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम्

तत्र सापान्येत व्याधिषु यथादोषं दो-
षस्वरूपानतिक्रमेण । यथारोगमिति रोगस्व-
रूपानतिक्रमेण । यथोद्रेकमिति दोषादीनामु-
द्रेकमनतिक्रामन् । देशादींश्च विभज्य विक-
ल्प्य भिषग्जितं चिकित्सितं योज्यम् ॥

त एव दोषादूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥
सौकुमार्या लपकायत्वात् सर्वांस्तनुपसेवनात्

यद्यस्मात् य एव पुंसो दोषा वाता-
दयस्त एव बालस्य । य एव च सम्प्राप्ति
विशिष्टा ज्वरादयस्त एव यत् बालस्यातः पू-
र्वोक्तमेव सर्वं भेषजम् । केवलमस्य बालस्य
मात्रा औषधस्य कनीयसी । कनीयस्या हेतुः
सौकुमार्यादि । सुकुमारोऽल्पशरीरः सर्वा-
न्नाभुक् च महतीं मध्यमां च मात्रां सोढुम-
शक्तो भवति ॥

स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ।

सद्यस्तान् वमनं तस्मात् पाययेन्मतिमान्मृदु ॥

सर्वेषु रोगेषु मतिमान् भिषक् मृदु व-
मनं सद्यो रोगोद्भवसमनन्तरं बालं पाययेत् ।
यतो बालाः सदैव घृतक्षीरनिषेवणात् स्निग्धा
भवन्ति । अतस्तान् वमनं पाययेत् ॥

वस्तिसाध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनम् ।
युञ्ज्या द्विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोचितान्

विरेकेण साध्ये व्याधौ बालस्य वस्ति
युञ्ज्यान्न तु विरेकम् । मर्शेन साध्ये प्रतिम-
र्शनं युञ्ज्यात् । विरेचनादींस्तु यथोचितान्
व्याध्यनुगुणान् धात्र्या एव युञ्ज्यात् ॥

मूर्वाव्योषवराकोलजम्बूत्वग्दारुसर्षपाः ।
सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥
इक्षुमूलकशेर्वाख्ययध्याहैस्तनु शुध्यति ।
सान्द्रं तु क्षौद्राक्षय्यगुल्मीतण्डुलाम्बुभिः ॥
शृतैर्वा सुरसश्वेतसर्षपावृहतीद्वयैः ।
प्रथितं पद्मकोशीरफलिलीधेतचन्दनैः ॥

मूर्वादयो मधुना लीढाः परं सर्वस्त-
न्यदोषहराः । तनु तु क्षीरमिक्षुमूलादिभिः
शुध्यति । सान्द्रं घनं क्षौद्रादिभिः शुध्यति ।
सुरसादिभिर्वा शृतैः सान्द्रं शुध्याते । प्रथितं-
प्रन्थितं स्तन्यं पद्मकादिभिर्ध्यायोग्यं प्रयु-
क्तैः शुध्यति ॥

इति स्तन्यदोषाणां साधनमुक्त्वा क्र-
मप्राप्तानां दन्तोद्भवरोगानामुच्यते ॥

दन्तपाळीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।
 पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ॥
 वाध्रीणसकपोतोत्थरजस्तद्वच्च योजितम् ।
 लावतित्तिरिवल्लूररजः पुष्परसद्रुतम् ॥
 द्रुतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुखम् ।
 वचाद्विबृहतीपाठाकटुकातिविषाघनैः ॥
 मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ।

दन्तपाळीमित्यादि । पिप्पल्याश्चूर्णेन
 समधुना दन्तपाळीं प्रतिसारयेत् । धातकी-
 पुष्पधात्रीफलाभ्यां कृतेन वा चूर्णेन समधु-
 ना दन्तपाळीं प्रतिसारयेत् । वाध्रीणसक-
 पोतयो रजो मांसचूर्णं तद्वदिति शब्दात् म-
 धुना योजितं प्रतिसारणं भवति । वाध्री-
 णसं जाह्नकं मन्यते । लावतित्तिरीणां वल्लू-
 रस्य शुष्कमांसस्य रजश्चूर्णं पुष्परसेन क्षौद्रे
 ण द्रुतमालोडितं प्रकरणादन्तपाळीप्रतिसारेण
 बालानां मुखं द्रुतं शीघ्रं दन्तकेसरवत् क-
 रोति । दन्ता एव केसराणि तानि विद्यन्ते
 यस्मिन् । केसरशब्देन मुखस्य पद्मत्वं रूपितम् ।
 वचादिभिर्मधुरवर्गयुक्तैः सिद्धं घृतं दशनज-
 न्मनि सिद्धमप्रतिहतम् । इति दन्तोद्भव उक्तः ।
 अतः क्रमेण ज्वरादिषु बालस्य विशेषेणोऽच्यते ॥
 भद्रदारुघ्नं यष्टी समङ्गा ससितोपला ।
 वातज्वरपरीताङ्गः पिबेदन्तरपानकम् ॥

वातज्वरेण परीताङ्गो बालो भद्रदार्वा-
 दिकमन्तरपानकं पिबेत् । पानमेवान्तरपा-
 नकम् । समङ्गा मञ्जिष्ठा ॥

सुराह्वनयव्याहपयस्यांशुमतीद्वयम् ।
 नागरं मरिचं भाङ्गीं वृश्चिकाळीं शतावरी ॥
 घृतं तत्काथदुग्धाभ्यां सिद्धं हन्त्यनिलज्वरम् ।
 बालस्य पानाभ्यङ्गाभ्यामेभिश्चोन्मर्दनं हितम् ॥

सुराह्वादीनां काथेन दुग्धेन च सिद्धं घृतं पाने-
 नाभ्यङ्गेन च बालस्यानिलज्वरं हन्ति । सुराह्वं दे-
 वदारु पयस्या क्षीरिका । (नि) नक्रादिदंष्ट्रिका
 काळी वृश्चिकाळ्युष्ट्रधूमकः । एभिरेव च सु-
 राह्वादिभिर्बालस्य वातज्वरे अङ्गोन्मर्दनं हितम् ॥

हरिद्राकुष्ठषट्श्रन्थाशतपुष्पाहरेणुभिः ।
 भाङ्ग्यैलासुषवीरास्त्रावर्षाभूनतसर्षपैः ॥
 अक्षौशैः साम्बुसौवीरैर्मस्तुपिष्टैर्मरुज्ज्वरे ।
 तैलप्रस्थं सुरामण्डतुल्यमभ्यञ्जनं पचेत् ॥

बालस्य मरुज्वरे हरिद्रादिभिः कल्क-
 परिभाषया मस्तुपिष्टैस्तैलप्रस्थं तुल्यसुरामण्डम-
 भ्यञ्जनं पचेत् । इति वातज्वर उक्तम् ॥

लाजनीलोत्पलकणामधुकाञ्जनशर्करम् ।
 पित्तज्वरमतीसारं मधुलीढं निवर्तयेत् ॥
 लाजद्विपिप्पलीकाथः शर्करामधुसंयुतः ।
 पीतो ज्वरमतीसारं तृष्णां छर्दिं च नाशयेत् ॥
 आमातिसारे रक्ते च कल्कितांगजपिप्पलीम्
 पाययेच्छर्करोपेतं चूर्णं वा देवदारुजम् ।

लाजादिकं मधुलीढं सातिसारं पित्त-
 ज्वरं निवर्तयेत् । लाजपिप्पलीहस्तिपिप्प-
 लीनां काथः शर्करामधुसंयुक्तः पीतः पैतिक-

ज्वरादिकं बालस्य नाशयेत् । सुक्रोधम् ॥
 शिरोभितापे सघृतैः शिरः शीतैः प्रलेपयेत् ॥
 पतैः कपित्थचार्द्धैरीवदरीकाकमाचिजैः ।
 शिरोरुक्च्छर्द्यतीसारनाशनं मूर्धलेपनम् ॥
 गवादनीडाडिमंचतृड्वानकोष्णाम्भसापिवेत् ।

शिरोभितापे वक्ष्यमाणलक्षणे कपित्था-
 दिपत्रैः सघृतैः शीतीकृतैर्बालस्य शिरः प्रले-
 पयेत् । एतद्धि कपित्थादिपत्रकृतं मूर्धप्रलेपं शि-
 रोरोगादिनाशनम् । तृड्वान् बालो गवादनी
 डाडिमचूर्णं कोष्णाम्भसा पिवेत् ॥ (नि) गवादनी
 क्षुद्रफला वृषभादी गवाक्ष्यपि ॥

कुर्यात् कुकूणपोत्थक्योर्यथोक्तं स्वं स्वमौषधम्
 मनश्शिलाशङ्खनाभिः पिप्पलयो मधुयष्टिका
 सौद्रेण घृष्टा गुलिका शिशोः सर्वाक्षिरोगजित्
 पिप्पलीतण्डुलैर्मुलैः सुमनः कोरकैर्यवैः ॥
 नीलोत्पलस्य पत्रैश्च श्रेष्ठा वर्तिः शतोन्मितैः ।

कुकूणपोत्थक्योर्वत्तमरोगे वक्ष्यमाणयो-
 बालस्य तत्रोक्तमेव स्वं स्वमौषधं कुर्यात् ।
 मनश्शिलादिभिर्गुलिकाञ्जनेन शिशोः सर्वान-
 क्षिरोगान् जयति । पिप्पलितण्डुलादीनां प-
 ञ्चानां प्रत्येकं शतेन कृता वर्तिः श्रेष्ठा प्र-
 करणादक्षिरोगेषु ॥

प्रियङ्ग्वञ्जनमुस्तानां चूर्णस्तण्डुलवारिणा ।
 हृणातीसारवमधून हन्ति पीतः समाक्षिकः ॥
 पटोलनिम्बकुटजसप्तपर्णं सदीप्यकम् ।
 देवदारुविळङ्गानि सरळोमाक्षिकं घृतम् ॥

लीढं ज्वरमतीसारं कासं पाण्ड्वामयं वमिम्
 हन्याच्च मातृकादोषान् रोगानन्यांश्च तद्विधान्

प्रियङ्गवादीनां चूर्णः समाक्षिकस्तण्डु-
 लवारिणा पीतस्तृष्णदीन् हन्ति । पटोला-
 दिकं माक्षिकघृताभ्यां लीढं ज्वरादिकं वक्ष्य-
 माणांश्च मातृकादोषानन्यांश्चैवंप्रकारान् रोगान्
 हन्यात् । इति पित्तान्वय उक्तम् ॥

मधुकव्योषषट्ग्रन्थाग्रन्थिकास्पृष्टरोदिकाः ।
 क्षीरीणां च प्रवाळानि पाठा च विपचेत् घृतम्
 तत् पीतं समधु श्लेष्मज्वरघ्नं दीपनं परम् ॥

मधुकादिभिर्विपकं घृतं समाक्षिकं पीतं
 श्लेष्मज्वरघ्नमग्निदीपनं च परमतिशयेन । म-
 धुकं मधुयष्टी । व्योषं व्यूषणम् । षट्ग्र-
 न्था वचा । स्पृष्टरोदिका लज्जालुका प्रासि-
 द्धा दाक्षिणालेषु ॥

रास्त्रैलानततकारीमधुशिपुसुराह्वयैः ।
 सविल्वकुष्ठवरणरेणुकाभिसिभिः कृतः ॥
 श्लेष्मज्वरहरो लेपस्तैलमभ्यञ्जनं च तैः ।
 मण्डलानि तु साज्येन गजमूत्रेण लेपयेत् ॥

रस्त्रादिभिः कृतो लेपः श्लेष्मज्वरहरो
 भवति । तैश्च रास्त्रादिभिः सिद्धं तैलमभ्य-
 ज्जनं श्लेष्मज्वरहरम् । मण्डलानि श्लेष्मणो-
 लवणानुरसस्तन्यहेतुककोपजानि तानि साज्येन
 हस्तिमूत्रेण लेपयेत् ॥

रजनी दारु सरळश्रेयसी बृहतीद्वयम् ।

पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ।
ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनम् ॥
अतीसारज्वरश्वासकामिलापाण्डुकासजित् ॥
बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ।

रजन्यादिकं माक्षिकसर्पिषा लीढं ग्र-
हणीदीपनत्वादिगुणम् । श्रेयसी हस्तिपिप्पली ॥

विल्वपेशीगजकणाधातकीलोध्रवाळकम् ।
हन्ति लीढमतीसारं शिशोः क्षौद्रद्रुतं द्रुतम् ॥
त्रिफलाधातकीपुष्पपद्मविल्वशलाह्वभिः ।
सकटैर्द्रुतं सिद्धमुदरामयनाशनम् ॥
पथ्यासौवर्चलक्षारवेष्टव्योषाग्निहिङ्गुभिः ।
तिक्तया च घृतं सिद्धं समक्षीरं व्यपोहति ॥
शूलानाहगुदभ्रंशश्वासकासविळम्बिकाः ।

विल्वपेश्यादिकं क्षौद्रेणे द्रुतमालोडितं
शिशोरतीसारं द्रुतं शीघ्रं हन्ति । विल्वपेशो-
विल्वमध्यम् । गजकणा हस्तिपिप्पली । शेषं
सुबोधम् । विळम्बिका मात्राशीर्तायोक्ता ॥

समङ्गाधातकीलोध्रकुटञ्जटवलाह्वयैः ।
महासहाक्षुद्रसहाधुर्गविल्वशलाह्वभिः ॥
सकार्पासीफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम् ।
क्षारमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दन्तोद्भवोद्भवान् ॥
विविधानामयनेतद्बुद्धकार्यपनिर्मितम् ।

समङ्गादीनां काये यवक्षारमस्तुभ्यां यु-
तं साधितं घृतं दन्तोद्भवोद्भवानामयान् वि-
विधानेकप्रकारान् शीघ्रं हन्ति । एतच्च बुद्ध
कार्यपनिर्मितम् ॥

दन्तोद्भेदोत्थरोगेषु न बालमातियन्त्रयेत् ॥
स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य यत् गदाः ।

दन्तोद्भेदोत्थेषु च रोगेषु बालं वैद्यो
नातियन्त्रयेत् । कुत इत्याह । स्वयमित्यादि
यस्माद्दन्तोद्भेदोत्था रोगा जातदन्तस्य स्वयमपि
विनापि चिकित्सां शाम्यन्ति ॥

यावन्मासस्य यो जातस्तावद्वर्षस्य स द्विजः ॥
पतति प्रायशोऽष्टानां तेषां पूर्वेषु सम्भवः ।

यावन्मासस्य बालस्य यो दन्तो जातः
सदन्तस्तावद्वर्षस्यैव पतति । तेषां च वर्षाणा-
मष्टानां पूर्ववर्षेषु प्रायः पुनः सम्भवः । अष्ट-
वर्षादूर्ध्वं पतितदन्तानां पुनर्न सम्भवः । अस्य
चार्थस्य व्यभिचारप्रदर्शनार्थं प्रायोग्रहणम् ॥

अत्यहःस्वप्नशीताम्बुश्लैष्मिकस्तन्यसेविनः ॥
शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतस्सु रसवाहिषु ।
अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥
कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुक्लमुखेक्षणः ।

अत्यर्थग्रहः स्वप्नादिसेविनः शिशोः कफेन
रुद्धेषु रसवाहिषु स्रोतस्वरोचकादयो जायन्ते ।
ततो रसस्यालामेन स्निग्धशुक्लमुखनेत्रः कु-
मारः शुष्यति ॥

सैन्धवव्योषशार्ङ्गैष्ठापाठाग्निरिकदम्बकान् ॥
शुष्यतो मधुसर्पिर्जर्जरुज्यादिषु योजयेत् ।
अशोकरोहिणीयुक्तं पञ्चकोलं च चूर्णितम् ॥
वदरीधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषा द्रुतम् ।

शुष्यतो बालस्यानन्तरौक्तेष्वरुच्यादिषु
सैन्धवादिकमनेकप्रकारेण योजयेत् । गिरि-
कदम्बको भूकदम्बकः । अशोकरोहिण्या क-
द्वुरोहिण्या युक्तं पञ्चकोलं च चूर्णितं शुष्य-
तोऽरुच्यादिषु योजयेत् । वदर्यादिचूर्णं वा
सर्पिषा द्रुतम् ॥

अश्वलिण्डरसक्षौद्रयुक्तां वा मधुयष्टिकाम् ।
द्विवार्ताकीफलरसं केवलं वाश्वविद्रुसम् ॥
मधुना वा घनव्योषपाठामूर्वाशतावरी ।
सपयस्या पृथक्पर्णी घृतं वा माक्षिकान्वितम् ॥
स्थिरामरतरुव्योषद्विपुनर्नवसाधितम् ।

अथ वा मधुयष्टिकामश्वपुरीषरसमधु-
भ्यां युक्तां योजयेत् । अथ वा केवलमश्व-
विद्रुसं द्विवार्ताकीफलरसयुतं योजयेत् । द्वि-
वार्ताकी द्विवृहती । अथ वा पयस्यापृथक्पर्-
णाभ्यां युक्तं घनादिकं मधुना । पयस्या क्षी-
रिका । पृथक्पर्णी पृथक्पर्णी । अथ वा स्थि-
रादिसाधितं घृतं माक्षिकान्वितं योजयेत् ॥

स्थिरावचाद्विवृहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ।
निचुलोपलवर्षाभूभाङ्गीमुस्तैश्च कार्ष्णिकैः ॥
सिद्धं प्रस्थार्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परम्
सिंहश्वगन्धासुरसकणागर्भं च तद्गुणम् ॥

स्थिरावचादिभिः कार्ष्णिकैः प्रस्थार्धं घृ-
तस्य सिद्धं बालस्य परं स्रोतसां शोधनम् ।
स्थिरा सालपर्णी । नतं तमरम् । निचुलं
जलवेतसम् । वर्षाभूः पुनर्नवा । सिंह दि-

गर्भं घृतं तद्गुणं स्थिरादिवृद्धसमगुणम् । ग-
र्भः पाकाय कल्कः । सिंहो शुद्रवृहती ॥

यष्ट्याहपिप्पलीलोध्रपद्मकोलपलचन्दनैः ।
तालीसशारिवाभ्यां च साधितं शोषजित् घृतम्
रास्त्रामधूलिकाभाङ्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ।
अश्वगन्धादिकाकोली शृङ्गयर्षभकजीवकैः ॥
सूप्यपर्णीविळङ्गैश्च कल्कितैः साधितं घृतम् ।
शशोत्तमाङ्गानिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत् परम् ॥

यष्ट्याह्लादिभिः साधितं घृतं बालस्य
शोषजित् । शशोत्तमाङ्गानां शशशिरसां नि-
र्यूहे काथे रास्त्रादिभिः कल्कितैः साधितं घृ-
तं शुष्यतो बालस्य परं पुष्टिकृत् । मधूलि-
का गुडतृणः । स एव नृत्यकुण्डो मलिश्वकः ।
शृङ्गी कर्कटशृङ्गी ॥

वचावयस्थातगरकायस्थाचोरकैः शृतम् ।
वस्तमूत्रसुराभ्यां च तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥

वचादिशृतं तैलं बालस्याभ्यञ्जने हि-
तम् । प्रकरणाच्छुष्यतः । वयस्था आमल-
कम् । कायस्था हरीतकी । वस्तमूत्रं छा-
गमूत्रम् ॥

द्वे वले तुम्बुरुच्छली वचा गिरिकदम्बकः ।
सुरापिष्टः प्रदेहः स्यादधःकाये विशुष्यताम् ॥

शुष्यतां बालानां द्विबलादिकः सुरापि-
ष्टोऽधःकाये विशुष्यतां प्रदेहः स्यात् । तुम्बुरुः
तक्षिणत्वक् । गिरिकदम्बको भूकदम्बकः ॥

सिंहस्कन्दीसिंहवल्लीकरमर्दीतिकण्टकैः ।
भङ्गैः काथः कुमारानां शुष्यतां परिषेचनम् ॥

सिंहस्कन्धादिभिः काथः शुष्यतां कु-
मारानां परिषेचनम् । *सिंहस्कन्दी । सिंह-
हवल्ली । करमर्दी । त्रिकण्टको गोक्षुरकः ॥
साशोकरोहिणीकृष्णामध्वाज्येनलिहन्जयेत् ।
शिशुः शोषं शरीरस्य ससितच्छागदुग्धभुक् ॥

अशोकरोहिण्यः युक्तां पिप्पलीं मधुस-
र्पिषा लिहन् सशर्करच्छागक्षीरभुक् शिशुः श-
रीरस्य शोषं जयेत् ॥

शुष्ककासे कुमारस्य धात्र्याः स्तन्यविशोधनः
माषयूषः प्रयोक्तव्यः सकृष्णो घृतभर्जितः ॥
मधुनातिविषाशृङ्गीपिप्पलीलेहयेच्छिशुम् ।
एकांवातिविषां कासज्वरच्छर्दिंरुपद्रुतत् ॥
कासतृच्छर्द्यतीसारैरर्दितं लाजतर्पणम् ।
लाजतालीसपत्रं वा बीजानि कमलस्य वा ॥
लोध्रप्रियङ्गुकर्कं वा पाययेत्तण्डुलाम्भसा ।
शर्करामधुसंयुक्तं लाजकुस्तुम्बरीरजः ॥

शुष्ककासेत्यादिकं सुबोधम् । कासा-
द्युपद्रुतं शिशुमतिविषादिकं मधुना लेहयेत् ।
एकामेववातिविषां मधुना लेहयेत् । अथ
वा लाजतर्पणम् । अथ वा लाजतालीसप-
त्रमथ वा पद्मबीजम् । लोध्रादिकं तण्डुलो-
दकेन । लाजकुस्तुम्बरीरजः शर्करामधुयु-
क्तं लेहः ॥

बृहतीफलमूलत्वक्पिप्पलीग्रान्थिकैः कृतः ।

तवक्षीरीयुतैः काथो मधुना हन्ति शीलितः ॥
छर्दिमूर्छाज्वरश्वासकासातीसारपीनसान् ।
पञ्चकोलद्विवार्ताकीमूलभार्जितुकाद्वयाः ॥
क्षौद्राज्यलीढाः श्वसनकासपीनसरक्छिदः ।
श्यामातिमुक्तातकारीकुसुमकाथसाधितम् ॥
यष्टीगर्भं घृतं तृष्णाहिध्माश्वासास्रपित्तनुत् ।

बृहतीफलादिभिः कृतः काथो माक्षि-
कयुक्तः शीलितः छर्द्यादीन् हन्ति । फला-
दित्रयं बृहत्या विज्ञेयम् । पञ्चकोलादि क्षौ-
द्राज्याभ्यां लीढं श्वसनादिजित् भवति । द्व-
योर्वार्तकयोर्बृहतीकण्टकार्योर्मूलम् । श्यामा-
दिकाथे मधुयष्टीकल्केन साधितं घृतं पानेन
बालस्य तृष्णादिनुत् ॥

पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।
द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ॥
पिप्पलीपञ्चलवणं कृमिजित् पारिभद्रकम् ।
तद्वल्लिह्यात्तथा व्योषं मर्षीं वा रोमचर्मणाम् ॥
लाभतःशल्यकश्चाविट्गोधर्श्यशिखिजन्मनाम्

यो बालः पीतं पीतं च स्तन्यं वमति
तं बालं वैद्यो द्विवार्तकाफलानां रसं पञ्चको-
लयुक्तं मधुसर्पिषा लेहयेत् । तथा पिप्प-
ल्यादिकं तद्वदिति मधुसर्पिषा लेहयेत् । पा-
रिभद्रको निम्बः । तथा व्योपमपि मधुसर्पि-
षा लिह्यात् । अथ वा यथालाभं शल्यकादि-
जन्मनां रोम्णां चर्मणां च मर्षीं मधुसर्पिषा
लिह्यात् ॥

खदिरार्जुनतालीसकुष्ठचन्दनजे रसे ।

सक्षीरं साधितं सर्पिवमथुं विनिच्छयति ॥
क्षीरीप्रवाळमधुकदर्भमूलविसोल्पलैः ।
तृष्णादाहज्वरहरः कषायः ससितामधुः ॥
शर्कराडाडिमकणानागकेसरजीवकम् ।
लिहन् कुमारः क्षौद्रेण तृट्छर्दिभ्यां विमुच्यते

खदिरादीनां रसे काथे सक्षीरं सर्पिः
साधितं बालस्य वमथुं छर्दिं विनियच्छति ना-
शयति । क्षीरीप्रवाळादीनां काथः शर्करया
मधुना च युक्तो बालस्य तृष्णादिहरः । क्षी-
रिणो वटादयः तेषां प्रवाळा अङ्कुराः ।
शर्करादिकं क्षौद्रेण लिहन् कुमारस्तृट्छर्दि-
भ्यां विमुच्यते ॥

लाजैः सचन्दनोशीरयष्टीमधुरूपव्रकैः ।
लिप्तो धौतः स्तनः पीतो भ्रमतृट्छर्दिमोहहा

लाजैश्चन्दनादियुक्तैर्धात्र्याः स्तनो लि-
प्तः कालातिक्रमेण धौतः पीतो बालस्य तृट्-
भ्रमादिहा भवति ॥

अस्नेहलवणं पीत्वा संस्कृतं लावजं रसम् ।
सशर्करं विजयते बालो लङ्घनजान् गदान् ॥

स्नेहलवणाभ्यां विना यः संस्कृतो ला-
वमांशरसः तं सशर्करं पीत्वा बालो लङ्घन-
जान् गदान् कार्श्यभ्रमादीन् विजयते परा-
जयति ॥

विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो वस्तिशर्पिजः ।
पञ्चवर्णो महापञ्चनामा दोषत्रयोद्भवः ॥
शाखाभ्यां हृदयं याति हृदयाद्वा गुदं व्रजेत् ।

त्रिदोषकोपाच्छिशोर्वस्तौ वा शिरसि वा
पञ्चवर्णो विसर्पो भवति । तस्य च महाप-
ञ्च इति नाम । स च शिशोः प्राणनाशनः ।
तस्य चिकित्सा न विद्यत इत्यर्थः । यश्चा-
न्योऽपि विसर्पः शाखाभ्यां हृदयं व्रजेत् हृदया-
द्वा गुदं सोऽपि प्राणनाशनः ॥

सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः
कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शान्तिं तं च द्विजातये ॥
दद्यात् सदक्षिणं बालं नैगमेषं च पूजयेत् ।

यस्तु बालः सदन्तो जातदन्त एव जा-
यते । यस्य बालस्योत्तरा उपरिभवा दन्ताः
प्रागजायन्ते तस्मिन्नुत्पाते शान्तिं तं च वा-
लं द्विजातये ब्राह्मणाय दक्षिणया सह दद्यात् ।
नैगमेषं च नाम्ना वक्ष्यमाणं ग्रहविशेषं वैद्यः
पूजयेत् ॥

वत्सस्य मधुलाजानामापूर्यप्राङ्मुखो मुखम् ।
चुम्बेत् कुमारस्त्रीन् वारान् प्रायश्चित्तमिदं परम्
नावमारोहयेत् बालं स्नातं स्कन्धं च गस्थ वा
भोजयेत् ब्राह्मणांश्चात्र पायसं मधुसर्पिषा ॥

प्राङ्मुखश्च कुमारो माक्षिकलाजपूर्ण-
मुखस्य गोवत्सस्य मुखं त्रीन् वारांश्चुम्बेत् ।
एतद्धि परं प्रायश्चित्तमुत्पातफलदोषशमनम् ।
स्नातं च बालं नावं वा गजस्कन्धं वारोपयेत् ।
अत्र चोत्पाते ब्राह्मणान् पायसं मधुसर्पिषा
भोजयेत् ॥

मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायोऽपि वन्नपि

कासाग्निसादवमथुतन्द्राकाश्याहचिभ्रमैः ।
युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम् ॥
रोगं परिभवाख्यं च युज्यात्तत्ताग्निदीपनम् ।

मातुर्गर्भिण्याः कुमारः प्रायेण स्तन्यमपि-
बन्धयपिशन्दात् पिबन्नपि कासादिभिर्युज्यते ।
तं चैवं रूपं रोगविशेषमाचार्याः पारिगर्भिकमि-
त्याहुः । तत्र पारिगर्भिके सर्वे किञ्चिदग्निदी-
पनं युज्यात् ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलकडुकादेवदारुभिः ।
क्षारद्वयविडाजजीविल्वमध्याग्निदीप्यकैः ॥
दधिसौवीरकसुरामण्डैश्च विपचेत् घृतम् ।
हन्ति प्रयुक्तं तत् काले रोगान् पारिभवाश्रयान्

पिप्पल्यादिभिर्वृतं पचेत् तत् घृतं काले
व्याधेः स्नेहयोग्ये प्रयुक्तं परिभवाश्रयान् का-
सादिरोगान् हन्ति । सौवीरकं काञ्चिकम् ॥

अन्नेनोपहितं स्तन्यं पिबतो विहितात् परम् ।
इमानेव गदान् कुर्यात् कुर्यात्तेष्वेतदेव च ॥
पीतं पीतं च यः स्तन्यं सवातमातिसार्यते ।
तस्याप्येतत् परं पथ्यं दीपनं बलवर्णकृत् ॥

विहितात् सगुणात् स्तन्यात् परं प्रति-
षिद्धं स्तन्यमन्नेनोपहितं पिबतो बालस्य तत्
स्तन्यं इमानेव पारिगर्भिकोक्तान् गदान् कु-
र्यात् । तेषां च वैद्य एतदेव चिकित्सितं कु-
र्यात् । यश्च बालः पीतं पीतं स्तन्यमातिसार्यते
तस्याप्येतत् पारिगर्भिकोक्तं परं पथ्यम् । तद्धि
दीपनं बलवर्णकृत् ॥

अत्युद्विक्तक्षुधं बालं परिभूतं तु लेहयेत् ।
विदारीयवगोधूमकणाचूर्णं घृताप्लुतम् ॥
पाययेदनु च क्षीरं शृतं समधुशर्करम् ।
अक्षमज्जाद्विकाकोलीयष्टीमधुकमोरटैः ॥
श्रपयेत् क्षीरमाज्यं वा बीजैरिक्षुरकस्य च ।
तत् प्रयोज्यं गुरुस्निग्धं यच्चात्यग्नौ पुरेरितम्
श्ववायसविडालानामुच्छिष्टेन जलेन च ।
स्नापयेत्—

परिभूतः परिभवाख्यरोगयुक्तो बालो
यद्यत्युद्विक्तक्षुधावान् भवति ततस्तं विदार्यादि-
चूर्णं घृताप्लुतं लेहयेत् । गुरु स्निग्धं चेति
यदुक्तमत्यग्नौ तदप्यतिक्षुधायां शस्यते । तं च
बालं श्वाद्युच्छिष्टेन जलेन स्नापयेत् ॥

—नचेदेवं क्षुत्तस्य प्रशमं व्रजेत् ।
क्षीरीपादपमूलस्थं विधिना स्नापितं ततः ॥
वस्त्रत्वाद्यलङ्कारैः कुमारं भूषयेत् सितैः ।
वृक्षं चानु ततः कुर्यात् भूषणव्यत्ययं तयोः ॥
एतद्वायुःप्रदं धन्यं स्तपनं सर्वरोगजित् ।

एवमनन्तरोक्तेन तस्य बालस्यातिक्षुद्यदि
न प्रशमं व्रजेत्ततः क्षीरीपादपस्य वटादेर्मूले
स्थितं वक्ष्यमाणेन विधिना बालं स्नापयेत् ।
अनु च सितैः शुक्लैर्वस्त्रादिभिर्बालं भूषयेत् ।
ततस्तत्क्षीरिवृक्षं तद्वदेव भूषयेत् । ततोऽनन्तरं
तयोर्वृक्षबालयोर्भूषणव्यत्ययं कुर्यात् । वृक्षभूषणै-
र्बालं भूषयेत् बालभूषणैश्च वृक्षमित्यर्थः । ए-
तद्विधानमायुः प्रदादिगुणम् ॥

जटीभूतकचाक्ष्यादिपक्षमाणमतिलोलुपम् ।
गोमूत्रगन्धि रूपयेत्तीर्थे गव्यशुकृद्रसैः ॥

जटीभूतकचत्वादियुक्तं बालं तीर्थे गव्य-
शुकृद्रसैः रूपयेत् । जटीभूता एकत्वं प्राप्ताः
कचा अक्ष्यादिपक्षमाणि च यस्य बालस्य स
तथोत्तरम् । पक्षमाणि लोमानि । अति
लोलुप आहारादिगृधुः ॥

वचापुष्पशिलावृष्टवस्थाहिङ्गुकट्फलैः ।
संवस्तमूत्रमदिरैस्तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ॥
बलाविदारीत्रिकदुष्टोशीरबुचन्दनैः ।
सिद्धं पीतं हविर्हन्ति तं विकारमशेषतः ॥

वचादिभिर्बालस्याभ्यञ्जनं तैलं पचेत् ।
बलादिभिः सिद्धं हविः पीतं जटीभूतादिवि-
कारमशेषतो हन्ति ॥

शिरः पृष्ठं ततो मुष्कौ ततः पादौ च यो रुजेत् ।
हस्ताभ्यामुत्थितो वायुः सपर्वानुप्लवः स्मृतः ॥

यो वायुर्बालस्य हस्ताभ्यामुत्थितः शि-
रःप्रभृत्युक्तक्रमेण रुजेत् स रोगः पर्वानुप्लव
इति नाम्ना आचार्यैरुक्तः ॥

गौरीवचासदापुष्पीहयगन्धाकटुत्वयैः ।
सकट्फलद्विवार्ताकीवयस्थाहिङ्गुरोहिषैः ॥
वस्तमूत्रसुरायुक्तैः साधितं तस्य योजयेत् ।
तैलमभ्यञ्जने शेषं वातव्याधिवदाचरेत् ॥

तस्य पर्वानुप्लवाविनः गौर्यादिभिः साधि-
तं तैलमभ्यञ्जने योजयेत् । शेषं चिकित्सितं
वातव्याधिवदाचरेत् ॥

तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥
तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात् पानं शकृद्द्रवम्
तृडास्य कण्ठवक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥

बालस्य तालुमूले कफः क्रुद्धः तालु-
कण्टकं कुरुते । तेन रोगेण बालस्य मूर्ध्नि
शिरसि तालुप्रदेशस्य निम्नता जायते । ता-
लुपातादिकमपि जायते । ग्रीवाया दुःखेन धा-
र्यत्वं ग्रीवादुर्धरता ॥

तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ।
तालु तद्वत् कणाशुण्ठीगोशकृद्रससैन्धवैः ॥

तत्र तालुकण्टके ताल्वङ्गुल्योत्क्षिप्य
तदैव यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् । तद्वदि-
त्युत्क्षिप्य कणादिभिः प्रतिसारयेत् ॥

शृङ्गिवेरनिशाकुष्टं कल्कितं वटपल्लवैः ।
वध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूलेस्वेदयेत्ततः ॥
रसेन लिम्पेत्ताल्वास्थं नेत्रे च परिषेचयेत् ।
हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ॥
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात्

शृङ्गिवेरादि कल्कीकृतं वटपल्लवैर्वध्वा
गोमयेन लिप्तं कुकूले चूर्णाग्नौ स्वेदयेत् । त-
स्मात् स्विन्नाद्रसेन तालुकण्टकिनस्ताल्वास्थं ले-
पयेत् नेत्रे च सेचयेत् । हरीतक्यादिकल्कं
माक्षिकयुक्तं स्तन्येन पीत्वा कुमारस्तालुक-
ण्टकान्मुच्यते ॥

मस्तुल्लक्षयाद्यस्य वायुस्ताल्वास्थि नामयेत् ॥

तस्य तृदन्ययुक्तस्य सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।
पानाभ्यञ्जनयोर्गोर्ज्य मुद्गेगश्चहिमांभुना ॥

स्वहेतोः कुपितोवायुर्यस्य बालस्य म-
स्तुलुङ्गाख्यस्य मज्जाविशेषस्य क्षयाद्धेतोस्तात्स्व-
स्थि नामयेत् तस्य बालस्य तद्धेतुभ्यां तृद-
दन्याभ्यां युक्तस्य च मधुरकैः शृतं सर्पिः
पानेऽभ्यञ्जने च योज्यम् । अस्य हिमांभुना
व्यजनादियुक्तोद्वेगश्च योज्यः । तथा हि म-
स्तुलुङ्गो वर्धते ॥

मलोपलेपात् स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
ताम्रो व्रणोऽन्तः कण्डूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥
केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्ये तु पौतनम् ।
पृष्ठारुगुदकुट्टं च केचिच्च तमनामकम् ॥

बाह्यमलोपलेपात् स्वेदाद्वा गुदे रक्त-
श्लेष्मकोपेन ताम्रत्वादियुक्तो व्रणो जायते ।
भूर्युपद्रवो बहूपद्रवः । केचिदाचार्यास्तं रोगं मा-
तृकादोषं वदन्ति । अन्ये त्वाचार्याः पौतनं पू-
तनाख्यग्रहजनितं वदन्ति । तथान्ये पृष्ठारु-
न्ये गुदकुट्टमन्ये अनामकं वदन्ति ॥

तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ।
सितशीतं च शीताम्बुयुक्तमन्तरपानकम् ॥
सक्षौद्रताक्षर्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ।
त्रिफलावदरीप्लक्षत्वक्काथपरिषेचितम् ॥
कासीसरोचनातुत्थमनोद्वालरसाञ्जनैः ।
लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥
सुश्लक्ष्णैरथवा यष्टीशङ्खसौवीरकाञ्जनैः ।
शारिबाशङ्खनाभिभ्यामसनस्य त्वचाथ वा

तत्रेति तस्मिन् रोगविशेषे धात्र्याः पयः
पित्तश्लेष्महरैरौषधैः शोध्यम् । तथा बालस्य
सितशीतं श्वेतचन्दनं शीताम्बुना युक्तमन्तर-
पानकं विधेयम् । तेन च सितशीतेन श्वेत-
चन्दनेन क्षौद्रताक्षर्यशैलाभ्यां युक्तेन गुदव्रणं
लेपयेत् । किंभूतमित्याह । त्रिफलादिकाथेन
परिषेचितम् । अथ वा कासीसादिभिश्चूर्णितैः
सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् । अथ वा यष्ट्यादिभिः
सुश्लक्ष्णैर्व्रणमवचूर्णयेत् । शारिबाशङ्खनाभि-
भ्यां वावचूर्णयेत् । केवलया वासनत्वचा ॥

रागकण्डूत्कटे कुर्याद्रक्तसावं जलौकसा ।
सर्वं च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके ॥
अनामस्थौल्यापित्तास्रकण्डूगण्डगळामये ।
उदरात्युन्नतौ चेष्टं ताक्षर्यमन्तरपानकम् ॥

अथ वा तस्मिन् रोगे रागकण्डूभ्या-
मुत्कटे जलौकसाभी रक्तसावं कुर्यात् । अथ वा
गुदकुट्टके सर्वमाहारादिकं पित्तव्रणजिच्छस्यते ।
प्रसङ्गेनोच्यते । अनामादिके ताक्षर्यशैलमन्तर-
पानकमिष्टम् । अनामा गुदकुट्टकः ॥

गृह्णाति सूतिकागारे न स्तनंचेत् स्पृशेत्ततः ।
पथ्याधात्री फलकणैर्जिह्वां सघृतमाक्षिकैः ॥

यश्च बालोऽचिरजातत्वात् सूतिकागार
एव स्थितः स्तनं न गृह्णाति तस्य पथ्यादि-
भिः सघृतमाक्षिकैर्जिह्वां स्पृशेत् ॥

पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतम् ।
रुदते त्र्यस्यते वापि लेहं दद्यात् सुखावहम् ॥

वैकारिकं रुदते बालाय सृत्तिकागारेऽथ
वा त्रस्यते पिप्पल्यादिचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुत-
मवलेहं दद्यात् ॥

प्रदीप्ताङ्गाररजसा प्रशान्तेनावचूर्णयेत् ।
पञ्चमेऽह्न्यपतन्नाळं लेपयेद्वा गुडाम्भसा ॥
सान्द्रेण भूमौ घृष्टेन—

यच्च नाभिनाळं छिन्नशिष्टजातं पञ्चमं
यावदहर्न पतितं तन्नाळं प्रदीप्तिनिर्वाणाङ्गारर-
जसावचूर्णयेत् । अथ वा तथात्रिवं नाळं गु-
डाम्भसा भूमौ वर्षणात् सान्द्रीभूतेन लेपयेत् ।
सान्द्रं घनम् ॥

—नाळपातेऽपि चोन्नताम् ।
नाभिं छात्रेण शकृता दग्धेनान्तर्विचूर्णयेत् ॥

नाळे पतितेऽपि च या नाभिरुन्नता भ-
वेत्तत्तां नाभिमन्तर्निम्ने छागशकृत्क्षारेणाव-
चूर्णयेत् ॥

अश्वगन्धाञ्जनाजाविविज्यष्टीमधुकादिभिः ।
रोपयेच्चूर्णितैर्नाभिं स्नेहयुक्तैरनुन्नताम् ॥

या पुनर्नाभिर्नता भवति तामश्वग-
न्धादिभिश्चूर्णितैः स्नेहयुक्तैश्च रोपयेत् । अ-
जाव्योर्विट् तथोक्ता । आदिशब्देन रोपणानां
परिग्रहः ॥

यष्टीलोघ्रनिशाश्यामाकल्कपक्केन सेचयेत् ।
नाभिं पाके तु तैलेन तच्चूर्णैश्चावचूर्णयेत् ॥

यदा तु नाभेः पाको भवति तदा

नाभिं यष्ट्यादिविपक्केन तैलेन सेचयेत् । त-
च्चूर्णैर्यष्ट्यादिचूर्णैरवचूर्णयेच्च ॥

वातेनाध्मापितां नाभिं सरुजां तुण्डिसंज्ञिताम्
मारुतघ्नैः प्रशमयेत् स्नेहस्वेदोपनाहनैः ॥

वातेनाध्मापितायाः सरुजाया नाभेस्तु-
ण्डिरिति नाम तां तुण्डि वातघ्नद्रव्यकृतैः स्ने-
हादिभिः प्रशमयेत् ॥

असम्यक्कल्पनान्नाभेः स्याद्विनामो विजृम्भिका
वातपित्तहरं कर्म तत्रान्तर्वहिराचरेत् ॥

असम्यङ्नाभिनाळस्य कल्पनाच्छेदनात्
बालस्य गात्रविनामं विजृम्भिकां मुखविकासं
च कुर्यात् । तत्रान्तर्वहिः पानलेपादिना वा-
तपित्तहरं कर्माचरेत् ॥

गर्भाभ्भसामवमनाच्छ्लेष्मणः कण्ठगस्य वा ।
सम्पर्काद्बृद्धये दुष्टो मार्गानावृणुते रसः ॥

बद्धमुष्टिस्ततो मुह्यन्नोर्गैर्वालोऽभिभूयते ।
हृद्रोगाक्षेपकश्वासकासच्छर्दिज्वरादिभिः ॥
उल्बकं सहजं व्याधिमम्बुपूर्णं च तं वदेत् ।

बालस्य गर्भोदकस्यावमनाद्रसो हृदये
दुष्टो मार्गान् स्रोतांस्यावृणुते । कण्ठगतस्य वा
श्लेष्मणः संपर्काद्बृद्धये दुष्टो रसो मार्गानावृणु-
ते । तत आवृतमार्गत्वात् बद्धमुष्टिर्वालो ना-
नाविधैर्हृद्रोगादिभी रोगैरभिभूयते । तमेवं
विधं व्याधिविशेषं वैद्यो नास्त्रोल्बकमिति सह-
जमित्यम्बुपूर्णमिति च वदेत् ॥

स्रोतोविशोधनं प्रातस्तस्मिन्नन्तरपानकम् ।
विदध्याच्छागलं मूलं स्नानाभ्यङ्गौ च वर्जयेत्

तस्मिन्नुद्बके छागमूत्रं स्रोतोविशोधन-
मन्तरपानकं प्रातर्दिनारम्भे विदध्यात् । तत्र
च स्नानाभ्यङ्गौ वर्जयेत् ॥

विल्वादिमूलबृहतीपञ्चकोलं पलाशकम् ।
धन्वमांसपलान्यष्टौ शशमूर्धः पलाशकम् ।
साधयेत् षोडशगुणे सलिलेऽष्टांशशेषितम् ॥
तेन काथेन कर्षाशैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
छगलीमूत्रमदिरादधिक्षीरसमांशकम् ॥

विलङ्गसैन्धवाजाजीचविकादेवदारुभिः ।
सर्हिस्त्राहिङ्गुलशुनैः सेव्योषैः श्लक्ष्णकलिकतैः
तत् पानाद्वन्ति सहजगुल्महिध्मानिलामयान् ।
पाण्डुरोगं च वातोत्थं स्वस्थवृत्ते च पुष्टिदम् ॥

विल्वादिपञ्चमूलं बृहतीपञ्चकोलं चे-
त्येकादश द्रव्याणि पृथक् पलांशानि अष्टौ प-
लानि जाङ्गलमांसस्य शशशिरसोऽष्टपलमिति
सर्वं षोडशगुणे सलिलेऽष्टभागशेषं काथयेत् ।
एष काथस्तु छगलीमूत्रादिमिश्रीभूतः । विल-
ङ्गादीनि कार्षिकाणि घृतस्य च प्रस्थमिति वि-
पचेत् । तत् पकं घृतं सहजादिकान् हन्ति ।
सहजमुद्बकमित्युक्तम् । हिंसा मांसी । अ-
निलामयाः सर्वे वातव्याधयः । एतच्च स्वस्थ-
वृत्तेऽपि बालस्य पुष्टिदम् ॥

परिदग्धच्छविं बालं दिह्यान्मूर्वातिलोलपलैः ।
शमीपत्रशिरीषत्वक्शारिवामधुकाभयैः ॥

यस्य बालस्य त्वक् परिदग्धा पित्तादि-
वशात् भवति तं बालं दूर्वादिभिरभयान्तैः प्र-
दिह्यात् । अनयमुशीरम् ॥

मूर्वाधात्रीनिशाचूर्णं मूत्रेण मधुमत् पिबेत् ।
पाण्डुरोगी शृतं सर्पिर्वराभृङ्गरसेन वा ॥

पाण्डुरोगी बालो मूर्वादिचूर्णं मधुम-
न्मूत्रेण पिबेत् । अथ वा त्रिफलाभृङ्गरसाभ्यां
शृतं सर्पिः पिबेत् ॥

पाठावेष्टद्विरजनीमुस्ताभार्ङ्गीपुनर्नवैः ।
सविल्वच्युषैः सर्पिर्द्विश्चिकाळीयुतैः शृतम् ॥
लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।

पाठादिभिर्द्विश्चिकाळयन्तैः शृतं सर्पिः
स्तोकया मात्रया लिहानो बालो भक्षितमृत्ति-
कोद्भवै रोगैर्मुच्यते । उपसंहरन्नाह ॥

व्याधेर्यद्यस्य भैषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपितः ।
स्थितो मुहूर्तं धौतोऽनु पीतस्तं तं जयेत् गदम्

यस्य ज्वराद्यन्यतमस्य विशिष्टस्य व्या-
धेर्यद्विशिष्टं भैषज्यमौषधं तेन भैषज्येन प्रले-
पितः स्तनो मुहूर्तं स्थितोऽनु च धौतोऽनुपी-
तो बालस्तं तं स्वाविषयं ज्वरादिकं जयेत् ॥

ग्रहैरपि हि जायन्ते प्रच्छन्नैर्व्याधयः शिशोः॥
कर्म शस्तमतस्तेषु देवयुक्त्याश्रयं सदा ॥

इत्युत्तरस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

न केवलं चाहारादिना शिशोर्व्याधयो
जायन्ते यावत् ग्रहैरपि वक्ष्यमाणैः प्रच्छन्नै-
रलक्ष्यैर्जायन्ते अतो ग्रहाद्धेतोस्तेषामामयानां
दैवाश्रयं कर्म मणिमन्त्रादि युक्त्याश्रयं च व-
सनादिकं शस्तमिति ॥

इतिन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
उत्तरे द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

ग्रहरप्यामया उक्तास्तास्तदामयांश्च प्र-
दर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो बालग्रहविज्ञानीयं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
परहर्षयः ॥

प्रथममेव तावत् ग्रहाणां सम्भव उ-
च्यते ॥

पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिताः शूलपाणिना ।
मनुष्यविग्रहाः पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥
स्कन्दो विशाखो मेघास्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः
शकुनिः पूतना शतपूतनाऽष्टपूतना ॥
मुखमण्डितिका तद्वदेवती शुष्करेवती ।

पुरा पूर्वमतीते कस्मिंश्चित् कालांशे गु-
हस्य भगवतः कुमारस्य रक्षार्थं शूलपाणिना
भगवता शम्भुना पञ्च ग्रहा मनुष्यविग्रहाः
पुरुषशरीराः स्कन्दादयः सप्त च स्त्रीविग्रहाः
शकुन्यादयो निर्मिताः ॥

ते कामरूपिणः स्कन्दमुपचेरुः समाहिताः ।
स्कन्दस्य बालधारत्वात्तेषां स्कन्दोऽग्रणीरभूत्

ते ग्रहाः सर्वे कामरूपिणो यथेच्छा-
कृतयः स्कन्दं कुमारमुपचेरुरूपचरितवन्तः ।
समाहिता यत्नवन्तः स्कन्दस्य कुमारस्य ।

तेषां मध्ये स्कन्दाख्यग्रहोऽग्रणीः प्रधानोऽभूत्
बालधारत्वाद्धेतोः । स हि कुमारस्य बाल-
धारत्वे भगवता नियुक्तः ॥

स्कन्देऽथ यौवनं प्राप्ते सेनापत्यं च तान् ग्रहान्
रौद्रान् रुद्रोऽनुजग्राह प्रह्वान् वृत्यभिलाषिणः

अथ कालेन स्कन्दे यौवनं प्राप्ते से-
नापत्यं च प्राप्ते तान् रौद्रान् ग्रहान् रुद्रोऽनु-
जग्राह । किम्भूतानाह । प्रह्वान् जानुभ्याम-
वनतान् । वृत्यभिलाषिणो जीविकाकामान् ॥

कथमनुजग्राहेत्याह ॥

न तिथिष्वप्यतिथयो देवताः पितरोऽपि वा ।
येषु वेश्मसु पूज्यन्ते निवृत्ताचारवर्त्मसु ॥
उत्सन्नबलिहोमेषु भिन्नकांस्योपभोजिषु ।
हरध्वं तेषु बालानामारोग्यं धारिश्मं च ॥

न तिथिष्वपीत्यादि । भो ग्रहाः एवं
विधेषु वेश्मस्वाश्रयतां बालानामारोग्यं धारि-
जीवितं शर्मं च हरध्वम् । किम्भूतेष्वित्याह ।
येषु वेश्मसु तिथिष्वपि पर्वस्वप्यतिथ्यादयो
न पूज्यन्ते । निवृत्तमाचारवर्त्म येभ्यस्तेषु ।
वर्त्म मार्गम् । सुबोधम् । भिन्ने भग्ने कांस्ये
पात्रे येषु वेश्मसु भुज्यते ते तथोक्तास्तेषु ॥

शूलिनेतिनियुक्तास्ते बलिपूजाभिकाङ्क्षिणः ।
कुद्धान् भीतान् विमनसः शून्यस्थानेकचारिणः
परोपभुक्तकुसुमवस्त्राभरणधारिणः ।
बालान्कश्मलधात्रीकान्सन्ध्यासुरुदतोशुचीन्

ऋक्षोलूकविडालादिरूपैरन्यैस्तथाद्भुतैः ।
सन्त्रासयन्तः शयितान् कदाचिज्जाग्रतोऽपि वा ॥
प्रायः पर्वसु गृह्णन्ति ग्रहाश्छिद्रप्रहारिणः ।

इत्यनेन प्रकारेण शूलिना भगवता ते
ग्रहा नियुक्ताः सन्तो बलिपूजाभिकाङ्क्षिणश्च
क्रुद्धादिगुणान् बालान् हन्ति । विमनसो दु-
श्चित्तान् । शून्ये तिष्ठन्तीति शून्यस्यास्तान् ।
एकचारिणो ये सर्वत्रासहायाश्चरन्ति । परेणान्ये-
नोपभुक्तान् कुसुमादीन् धारयन्तीति तथोक्ता-
स्तान् । कश्मला दुराचारा धात्रीः येषां ते तथोक्ता-
स्तान् । कथं गृह्णन्तीत्याह । अद्भुतैराश्चर्यैः ।
ऋक्षादिप्राणिरूपैर्बालाच्छयितान् जाग्रतोऽपि
वा सन्त्रासयन्तः । कदा गृह्णन्तीत्याह ।
प्रायः पर्वस्वप्न्यादिषु । ते च ग्रहाश्छिद्रप्र-
हारिणश्छिद्रे रन्ध्रे प्रहरन्ति ॥

आविशन्तश्च लक्ष्यन्ते केवलं शास्त्रचक्षुषा ।
शुद्धेन देहं बालानां गन्धर्वा इव योषिताम् ॥

ते च ग्रहा अप्रत्यक्षत्वाच्छास्त्रेणैव च-
क्षुषां आविशन्तो बालानां देहे लक्ष्यन्ते ।
किम्भूतेन शास्त्रचक्षुषा आह । शुद्धेन निर्म-
लेन । दृष्टान्तो यथा योषितां देहं गन्धर्वा
आविशन्ते । शास्त्रचक्षुषैव लक्ष्यन्ते । न तु
मांसगोलकेन । गन्धर्वावेशः प्रत्यक्षफलत्वेन
सिद्धत्वाद्दृष्टान्तः ॥

तेषां ग्रहिण्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ।

तेषां च ग्रहाणां ग्रहिण्यतां ग्रहणं क-
रिष्यतां प्रततं रोदनं ज्वरश्च सामान्येन पूर्व-
रूपम् ॥

सामान्यं रूपमुत्रासजृम्भाभ्रक्षेपदीनताः ।
फेनस्रावोर्ध्वदृष्ट्योष्ठदन्तदंशत्रजागराः ॥
रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषः स्वैरवैकृतम् ।
नखैरकस्मात् परितः स्वधाच्यङ्गविलेखनम् ॥

उत्तासादिकं स्वधाच्यङ्गविलेखनान्तं स-
र्वग्रहाणामाविष्टानां सामान्यं लक्षणम् । फेन-
स्रावो मुखात् । ओष्ठयोर्दन्तानां च दंशो दं-
शनम् । अकस्मादिति कारणं विना ॥

तत्रैकनयनस्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।
हतैकपक्षः स्तब्धाङ्गः सस्वेदो नतकन्धरः ॥
दन्तखादी स्तनद्वेषी त्रस्यत्रोदिति विस्वरम् ॥
वक्रवक्त्रोवमन्लालाभृशमूर्ध्वनिरीक्षते ।
वसास्रगन्धिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिशकृच्छिशुः ॥
चलितैकाक्षिगण्डधूः संरक्तो भयलोचनः ।
स्कन्दार्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेद्भ्रुवम् ॥

तत्रेत्यादिना स्कन्दादिविशेषेण लक्षणम् ।
एकनयनस्रावीत्यादियुक्तः शिशुः स्कन्दार्तो भ-
वति । तेन स्कन्देन बालस्य भ्रुवमवश्यं वै-
कल्यं मरणं वा भवेत् । बद्धशब्दो मुष्टिश-
कृद्भ्यां संबध्यते । चलितमेकमक्ष्यादिकं यस्या ॥

संज्ञानाशो मुहुः केशलुञ्छनं कन्धरानतिः ।
विनम्य जृम्भमाणस्य शकृन्मूत्रप्रवर्तनम् ॥
फेनोद्वमनमूर्ध्वेक्षाहस्तभ्रूपादनर्तनम् ।

स्तनस्वजिह्वासदंशसंस्पर्शज्वरजागराः ॥
पूयशोणितगन्धश्च स्कन्दापसारलक्षणम् ।

संज्ञानाशादि शोणितगन्धान्तं स्कन्दा-
पसारस्य विशाखस्य लक्षणम् । केशलुञ्छनं
केशापनयनम् । कन्धरा ग्रीवा तस्या आन-
तिः । ऊर्ध्वमीक्षणमूर्ध्वेक्षा । हस्तादीनां न-
र्तनम् ॥ दंशो दशनम् ॥

आध्मानं पाणिपादस्य स्पन्दनं फेननिर्वमिः ।
तृण्मुष्टिवन्धातीसारस्वरदन्यविवर्णताः ॥
कूजनं स्तननं छर्दिः कासहिध्माप्रजागराः ।
ओष्ठदंशांससङ्काचस्तम्भस्ताभगन्धताः ॥
ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनमनं ज्वरः ।
मूर्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः ॥

आध्मानाद्येकनेत्रशोफान्तं नैगमेषाख्य-
स्य ग्रहस्याकृतिर्लक्षणम् । स्पन्दनं चलनं पा-
णिपादस्य ॥

कम्पो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम् ।
बहिरायामनं जिह्वादंशोऽन्तःकण्ठकूजनम् ॥
धावनं विट्सगन्धत्वं क्रोशनं च श्वच्छुनि ।

कम्पादिकं श्वसदशक्रोशनान्तं शुनि श्व-
ग्रहे लक्षणम् ॥

रोमहर्षो मुहुस्त्रासः सहसा रोदनं ज्वरः ।
कासातिसारवमथुजृम्भातृच्छवगन्धिताः ॥
अङ्गेष्वालेपविक्षेपशोषस्तम्भविवर्णताः ।
मुष्टिवन्धः क्षुतिश्चाक्ष्णोर्बालस्य स्युः पितृग्रहे ॥

रोमहर्षादिकमक्षिप्तुयन्तं पितृग्रहे लक्ष-
णम् । श्वगन्धिता कुणपगन्धित्वम् ॥

स्रस्ताङ्गत्वमतीसारो जिह्वातालुगळे व्रणाः ।
स्फोटाः सदाहरूपाकाः सन्धिषु स्युः पुनः पुनः ॥
निश्पद्भिः प्रविलीयन्ते पाको वक्त्रे गुदेऽपि वा
भयं शकुनिगन्धत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ॥

स्रस्ताङ्गत्वादि ज्वरान्तं शकुन्याख्यस्य
ग्रहस्य लक्षणम् । संसनं निरवष्टम्भनम् ।
जिह्वादिके व्रणाः । सन्धिषु दाहादिशुक्ताः
स्फोटाः पुनः पुनः स्युर्निशि रात्रौ । तेस्फोटा
अहिः प्रविलीयन्ते । शकुनिगन्धत्वं देहे प-
क्षिगन्धः ॥

पूतनायां वमिः कम्पस्तन्द्रा रात्रौ प्रजागरः ।
हिध्माध्मानं शकुन्नेदः पिपासा मूतनिग्रहः ॥
स्रस्तहृष्टाङ्गरोमत्वं काकवत् पूतिगन्धिता ।

वम्यादिकाकसमानपूतिगन्धान्तं पूतना-
ख्यग्रह आविष्टे लक्षणम् । स्रस्तहृष्टयोरङ्गरो-
म्णोश्च यथासङ्ख्येन संबन्धः ॥

शीतपूतनया कम्पो रोदनं तिर्यगीक्षणम् ।
तृणान्त्रकूजोऽतीसारो वसावद्विस्त्रगन्धिता ॥
पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ॥

कम्पाद्येकपार्श्वोष्णत्वान्तं शीतपूतनाल-
क्षणम् ॥

अन्धपूतनयाच्छर्दिज्वरः कासोऽल्पनिद्रता ।
वर्चसो भेदवैवर्ण्यदौर्गन्धान्यङ्गशोषणम् ॥

दृष्टिसादोऽक्षिरूक्ण्डूः पोत्थकीजन्मशूनता ।
हिध्मोद्वेगः स्तनद्वेषवैवर्ण्यस्वरतीक्ष्णताः ॥
वेपथुर्मत्स्यगन्धित्वमथवा साम्लगन्धिता ।

छर्वादिकं साम्लगन्धितान्तमन्धपूतनाया
अदृष्टिपूतनाया लक्षणम् । मत्स्यगन्धिसाम्ल-
गन्धयोर्विकल्पः ॥

मुखमण्डितया पाणिपादास्यरमणीयता ।
सिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥
अरोचकोऽङ्गलपनं गोमूत्रसमगन्धिता ।

पाणिरमणीयतादि गोमूत्रसमगन्धिता-
न्तं मुखमण्डितिकालक्षणम् । असिताभाभिः
कृष्णवर्णाभिः सिराभिरुदरस्याचितत्वम् ॥

रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनम् ।
कासहिध्माक्षिविक्षेपवक्त्रवक्रत्वरक्तताः ॥
वस्तगन्धो ज्वरः शोषः—

श्यावनीलत्वादि शोषान्तं रेवतीलक्षणम् ॥

—पुरीषं हरितं द्रवम्
जायते शुष्करेवत्यां क्रमात् सर्वाङ्गसङ्क्षयः ॥
केशशातोऽन्नविद्वेषः स्वरदन्यं विवर्णता ।
नानावर्णपुरीषत्वमुदरे ग्रन्थयः सिराः ॥
रोदनं गृध्रगन्धित्वं दीर्घकालानुवर्तनम् ।

शुष्करेवत्यां हरितादिगुणं पुरीषं जाय-
ते । क्रमाच्च सर्वाङ्गसङ्क्षयः केशशातादिकं
च जायते ॥

उदरे गन्धयो वृत्ता यस्य नानाविधं शकृत् ।

जिह्वाया निम्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत्
उदर इत्यादि तालुश्यावतान्तमसाध्य-
पहलक्षणम् ॥

भुज्जानोऽन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ।
वृष्णागृहीतः क्षामाक्षो हन्ति तं शुष्करेवती ॥

यो बालो बहुविधमनेकप्रकारमन्नं भु-
ज्जानो बलादिभिः परिहीयते तमवश्यं शुष्क-
रेवती हन्ति । एतत्तस्या विशेषेणासाध्यल-
क्षणम् ॥

प्रकारान्तरणासाध्यत्वमुच्यते ॥
हिंसारत्यर्चनाकाङ्क्षाग्रहग्रहणकारणम् ।

त्रिविधो हि ग्रहाणां ग्रहणे हेतुर्हिंसा-
काङ्क्षा रतिकाङ्क्षार्चनाकाङ्क्षा च ॥

तत्र हिंसात्मके बालो महान् वा सुतनासिकः
क्षतजिह्वः कणन बाढमसुखी सास्रलोचनः ॥
दुर्वर्णो हीनवचनः पूतिगन्धिश्च जायते ।
क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृदनाति न जुगुप्सते ॥
हस्तौ चोद्यम्य संरब्धो हन्त्यात्मानं तथापरम्
तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैरग्निं वा दीप्तमाविशेत् ॥
अप्सु मज्जेत् पतेत् रूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम् ।
वृद्धाहमोहान् पूयस्य छर्दनं च प्रवर्तयेत् ॥
रक्तं च सर्वमार्गेभ्योऽरिष्टोत्पत्तिं च तं त्यजेत्

तत्रेति निर्धारणे । हिंसात्मके ग्रहे बा-
लो वा महान् वा सुतनासिकादिलक्षणो भ-
वति । क्षता जिह्वा येन । जायते भवति ।

संरब्धः ससंरम्भो हस्ताबुधम्यात्मानमपरं च
हन्ति । शस्त्रकाष्ठाद्यैश्च तद्वदिति हन्त्यात्मानं
तथापरमिति च । तद्विधमित्येवंप्रकारं सा-
हसम् । स चेद्विसात्मको ग्रहस्तृडादीन् सर्व-
मार्गेभ्यश्च रक्तं रिष्टोत्पत्तिं च प्रवर्तयेत् तत-
स्तं हिंसात्मकं ग्रहं त्यजेदसाध्यत्वात् ॥

रहःस्त्रीरतिसल्लापगन्धस्नग्भूषणप्रियः ।
हृष्टशान्तश्च दुःसाधो रतिकामेन पीडितः ॥

रह आदिप्रियः पुरुषो रतिकामेन अ-
हेण पीडितो भवति । स च दुःसाधः । रह
एकान्तः स्त्रिया रतिः सल्लापश्च स्त्रीरतिसल्लापः ।
हृष्टः सहर्षः । शान्तो विषयालोलुपः ॥

दीनः परिभृशन् वक्त्रं शुष्कोष्ठगळतालुकः ।
शङ्कितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति भीतताम्
अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नाति बुभुक्षते ।
गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात् सुखसाधनम् ॥

दीनत्वादियुक्तं बलिकामेनार्चनाकाङ्क्षि-
णा गृहीतं विद्यात् सुखसाधनं च अन्नाभि-
लाषेऽपि दत्तमन्नं नातिबुभुक्षते भोक्तुं नेच्छति ॥

हन्तुकामं जयेद्धोमैः सिद्धमन्त्रप्रवर्तितैः ।
इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतः ॥

इत्युत्तरे तृतीयोऽध्यायः ॥

हन्तुकामं ग्रहं होमादिभिर्जयेत् । इतरौ
रत्यर्चनाकामौ यथाकाममिच्छानातिक्रमेण र-
त्यादीनां दानत इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

ग्रहाणां स्वरूपमुक्त्वा तेनैव क्रमेण चि-
कित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

ग्रहेषु साध्येषु शिशुं विविक्ते शरणे स्थितम् ।
त्रिरह्वा मृष्टसंसिक्ते सदा सन्निहितानले ॥

विकीर्णभूतिकुसुमबीजपत्रान्नसर्षपे ।
रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मनि ॥

व्यवायमद्यपिशितनिवृत्तपरिचारके ।
पुराणसर्पिषामभ्यक्तं परिषिक्तं सुखाम्बुना ॥

साधितेन बलानिम्बवैजयन्तीनृपद्रुमैः ।
पारिभद्रककटवज्रजम्बूवरणकर्तृणैः ॥

कपोतपङ्कापामार्गपाटलीमधुशिशुभिः ।
काकजङ्घामहाश्वेताकपित्थक्षीरिपादपैः ॥

सकदम्बकरञ्जैश्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ।
द्वीपिव्याघ्राहिसिंहर्क्षचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ॥

साध्येषु ग्रहेषु न तु दुःसाधेषु शिशु-
मेवं कुर्यात् । अह्ना दिनेन त्रीन् वाशान् य-
दामृष्टं संसिक्तं च तस्मिन् । विविक्ते ज-
नादिरहिते । शरणे गृहे स्थितं कुर्यात् । स-
दा सन्निहितोऽनलो यस्मिन् । तथा विकी-
र्णं विक्षिप्तं भूत्यादिकं यस्मिन् । भूतिर्भस्म ।

रक्षोघ्नैस्तैलैर्ज्वलिता प्रदीपास्तैर्हतः पाप्मा
यत्न । व्यवयादितो निवृत्ताः परिचारका
यत्र । व्यवयो मैथुनम् । पुराणसर्पिषाभ्यक्तं
सुखाम्बुनोष्णोदकेन । परिषिक्तं स्नातम् । कु-
र्यादिति क्रियापदमत्र लभ्यते । अथ वा स्ना-
तस्य चाचरोदित्यनेनैव चकारेण यथाकथाञ्चि-
दाचरोदित्येतत् क्रियापदं बोद्धव्यम् । किम्भू-
तेन सुखाम्बुना आह । बलादिभिः कदम्बा-
न्तैः साधितेन । वैजयन्त्यग्निमन्धः । नृपद्म-
म आरम्भः । पारिभद्रकः कण्टककिशुकः ।
कट्वङ्गः स्योनाकः । कर्तुणं भूतीकम् । क-
पोतपङ्का सुवर्चला । काकजङ्घा लोमशपा-
दिका । महाश्वेता नीलपुष्पी गिरिकर्णिका ।
क्षीरिपादपा वटादयः । स्नातस्य च द्वीप्या-
दिचर्मभिर्धृतमिश्रितैर्धूपमाचरेत् ॥

पूतीदशाङ्गसिद्धार्थवचाभल्लातदीप्यकैः ।
सकुष्ठैः सघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ॥
सर्षपानिम्बपत्राणि मूलमश्वखुरादृचा ।
भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिवर्हणः ॥

पूत्यादिभिर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः । स-
र्षपादिभिर्धूपः सर्वग्रहनिवर्हणः । अश्वखुरा गि-
रिकर्णी ततो मूलम् ॥

अनन्ताम्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ।
सृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ॥
दशमूलरसक्षीरयुक्तं तद् ग्रहजित् परम् ।

अनन्तादिभिः कल्कितैर्दशमूलाकाथेन
क्षीरेण च घृतं पाचयेत् । तत् परं ग्रहजित् ।
अनन्ता यवाषकः । सृगालविन्ना पृथिपर्णी ॥

रास्नाञ्चशुमतीवदूपश्चमूलबलाघनात् ।
काथे सर्पिः पचेत् पिष्टैः शारिवाव्योषचित्रकैः
पाठाविलङ्गमधुकपयस्याहिङ्गुदासभिः ।
सग्रन्धिकैः सेन्द्रयवैः शिशोस्तत् सततं हितम्
सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम् ।

रास्नादिकषाये शारिवादिभिः पिष्टैः स-
र्पिर्विपाचयेत् । ततः सुबोधम् । वदूपश्चमू-
लं महत्पञ्चमूलम् ॥

शारिवासुरभिब्राह्मीशङ्घनिनीकुष्ठसर्षपैः ॥
वचाश्वगन्धासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
तन्नाशयेद् ग्रहान् सर्वान् पानेनाभ्यञ्जनेन च
योजयेद् भूतविद्यायां यान्युक्तानि घृतानि च

शारिवादिभिः सर्पिर्विपाचयेत् । तत्
पानेनाभ्यञ्जनेन च सर्वान् ग्रहान् नाशयेत् ।
यानि च घृतानि वक्ष्यमाणायां भूतविद्याया-
मुक्तानि तान्यपि योजयेत् ॥

हस्तमात्रं शुचौ देशे गोमयेनोपलेपयेत् ।
तत्राक्षतानां चोक्षाणां स्थाप्यं पात्रं सदक्षिणम्
निर्धूमश्चानलस्तोयं गुल्गुलुः सर्पिराहुतिः ।
शुक्लं पुष्पं बलिर्धूपो दूर्वा श्वेताश्चसर्षपाः ॥
प्राङ्मुखोऽथ शुचिवैद्यस्त्रिवर्णमथवा सिताम् ।
उपविष्टः प्रतिसरां गृहीत्वा वेष्टयेत्तया ॥
भूर्जे रोचनया विद्यां लिखितामपराजिताम् ॥
विधिना साधितां भूतैः सर्वैरप्यपराजिताम् ।
लक्ष्मणादिपरीवारां नित्यानुस्मृतिसेविताम् ॥
लक्ष्मणासहदेवाख्यानागदन्तीकटम्भरा ।

मर्कटी कर्कटी लम्बा बृहती कण्टकारिका ।
खरनासा मृगोर्वारुर्गवाक्षी शतावरी ॥
उदङ्मुखस्य बालस्य बध्नीयात्तां ततो गळे ।
तदभावे हृदं क्षौमसूत्रं मन्त्रमिदं जपन् ॥

हस्तमात्रमित्यादिना प्रतिसराबन्धनो-
पकरणविधानं सुबोधम् । चोक्षाणां निर्मला-
नाम् । अथ प्राङ्मुखोवैद्यस्त्रिवर्णी सितरक्तपी-
तां सितामेव वा प्रतिसरां कार्पाससूत्रवेणिकां
गृहीत्वा भूर्जलिखितामपराजिताख्यां विद्यां ल-
क्ष्मणाद्यौषधीपरिवारां नित्यं च स्वानुस्मृत्या
वैद्येन सेवितां तथा प्रतिसरया वेष्टयेत् । किं-
भूतामपराजितां सर्वैरपि भूतैर्न पराजिताम् ।
कास्ता लक्ष्मणादय इत्याह । (नि) लक्ष्मणा पु-
त्रजननी रक्तविन्दुच्छदा तथा । सहदेवा ब-
ला । नागदन्ती हस्तिदन्ती । कटम्भरा गि-
रिकर्णी । मर्कटी कपिकच्छूः । खनामिका
च कर्कटी वित्वादिः । लम्बा कटुकालाबुनी ।
खरनासाम्रम् । मृगोर्वारुर्गवाक्षी । मङ्गाश्वेता
नलिपुष्पी गिरिकर्णिका । ततोऽनुन्तरं तां वे-
ष्टितां बध्नामीत्यादिमन्त्रं जपन् वैद्य उदङ्मुख-
भिमुखस्य बालस्य गळे बध्नीयात् । तस्या अ-
पराजिताया अभावे हृदं क्षौमसूत्रं बध्नीयात् ।
अन्ये तु क्षौमसूत्रस्यैव मन्त्रं वदन्ति ॥

बध्नाम्यहं प्रतिसरां नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे ।
बालानां रक्षणार्थाय शिवां पूर्वर्षिनिर्मिताम् ॥
इन्द्रोऽनुमन्यतां तुभ्यं ये च तस्यानुचारिणः ।
वज्राशनिधराभूता मेघवृन्दानुसारिणः ॥
ऐरावणस्कन्धगतं येऽनुयान्ति पुरन्दरम् ।

यमो वैवस्वतो राजा ये च तस्यानुचारिणः ॥
मेषसूकरसिंहोष्ट्रखरवाजिसमाननाः ।
काळा काळायसैःपाशैःस्तब्धाक्षा भ्रुकुटीमुखाः
शक्तिमुलगरहस्ताश्च खड्गपाशधराश्च ये ।
पाशभृद्वरुणो राजा तोयभूः सागरालयः ॥
शारदाभ्रघनाकारा ये च तस्यानुचारिणः ।
महोर्मिमन्तं वेगेन क्षोभयन्ति सरित्पतिम् ॥
धनाधिपो वैश्रवणः सर्वयक्षाधिपो विभुः ।
नानाकारश्च ये भूतास्तस्यैवानुचराः सदा ॥
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनावपि ।
एते सर्वेऽनुमन्यन्तामिमां प्रतिसराक्रियाम् ॥
दीर्घमायुररोगं च तव दास्यन्ति स्वस्ति ते ।
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति नारदपर्वतो
स्वस्ति वेदाश्च यज्ञाश्च अग्नीषोमौ च स्वस्ति ते
स्वस्ति ते श्रीधृतिः कीर्तिर्लक्ष्मीर्मैधा क्षमा द्युतिः
स्वस्ति तुष्टिश्च पुष्टिश्च वपुर्द्दी बुद्धिरेव च ।
स्वस्ति रुद्रो विशाखश्च स्कन्दः शक्तिधरश्च ते
स्वस्ति धाता विधाता च सुपर्णश्च महाबलः ।
स्वस्ति देवाश्च यक्षाश्च मा च ते पापमागमत् ॥
दुर्व्याहतानि दुस्वप्नं मनसाचिन्तितानि च ।
दुष्टादीनां भयकृतो वाचः प्रतिहता मया ॥
रक्षा प्रतिसरा तुभ्यं बद्धेयं पापघातिनी ।
निर्वृतस्त्वं निरुद्वेगो जीव वर्षशतं सुखी ॥

बध्नामीत्यादिभिश्चतुर्दशभिः श्लोकैर्मन्त्रो-
निगदन्त्याख्यातः किञ्चित् प्रदर्श्यते स्वयम्भुवे
ब्रह्मणेन नमस्कृत्वा प्रतिसरां बध्नामि बा-
लानां रक्षणाय । किम्भूतामाह शिवां श्रेय-
स्कारीं पूर्वर्षिनिर्मिताम् । हे बाल तुभ्यं प्रति-

सरामिन्द्रोऽनुमन्यतामङ्गीकरोतु । वज्राशनि-
धरत्वादिगुणाश्च तस्येन्द्रस्यानुचारिणो ये भूता
ऐरावणस्कन्धगतं पुरन्दरमिन्द्रमनुयान्ति । य-
मोऽनुमन्यतां ये च तदनुचरा मेषाद्याननाः कृ-
ष्णादिरूपाश्च । वरुणोऽनुमन्यतां तदनुचराश्च ।
सागर आलयो यस्य । महोर्म्यादि वरुणा-
नुचरविशेषणम् । धनाधिपश्च तदनुचराश्च ।
आदिलादयश्च । इति सर्वे इमां प्रतिसराक्रि-
यामनुमन्यन्ताम् । तव शिशोस्ते दीर्घमायुर-
रोगं च दास्यन्ति । स्वस्तीत्याद्याशीःपदम् ।
ते शिशोः पापं दुर्व्याहतादिकं च मागमत् ।
दुष्टादीनां वाचो भयङ्करा मया प्रतिहताः ।
इयं च पापघातिनी रक्षाप्रतिसरा तव वद्धा ।
अनयां च त्वं निर्वृतो निरुद्वेगश्च सुखी वर्ष-
शतं जीव ॥

अपूपपूषसंयावस्वस्तिकालोपिकादयः ।
पायसो मिश्रकः सिद्धो गुडपूरो हरिद्रकः ॥
कूसरो यावकः क्षौद्रं पल्लं लवणं हविः ।
दधिकुल्माषनिष्पावो रक्तो भूतोदनः पयः ॥
पकाममांसरुधिरमत्स्यसक्तु सुरासवाः ।
गन्धं माल्यं फलं हेम धूपः सपुरकुन्दुरुः ॥
सुरसार्जकनिर्गुण्डोक्तुसुषं च सपल्लवम् ।
बलिः सुशस्तैर्देयः स्याद् भवनस्य चतुर्दिशम् ॥
चतुष्कचैत्यतिपथदेवायतनगोपुरैः ।
रेखावृक्षोदपाने च सन्ध्ययोर्दीपवान् निशि ॥

बालनिवासभवनस्य चतुर्दिशमपूपादि-
कश्च बलिर्देयः । अपूपा मण्डकाः । त एव
सगुडाः स्नेहसिद्धाः पूपाः । संयावो यवौदनः ।

स्वस्तिकाः स्वस्तिकाकृतयः पिष्टविकाराः । लो-
पिकाः सपूराः पिष्टस्विन्नाः । मिश्रकस्तण्डु-
लावरान्नोदनः । सिद्धः सिद्धौदनः । गुडपूरः
प्रसिद्धः । हरिद्रकः पीतभक्षः । हविर्धृतम् ।
पल्लं तिलकल्कः । रक्तौदनो रक्तमिश्रो भू-
तौदनः । भूतौदनो मांसमिश्रः । चतुष्कादिषु
च बलिर्देयः । चतुष्कं चतुःशालम् । रे-
खामण्डलं मन्ये । उदपानं कूपसरः । निशि
दीपवान् बलिर्देयः ॥

अथापतितगोवर्चःप्रलिप्ते दर्भसंस्तृते ।
वृत्ते वा चतुरश्रे वा मण्डले कुसुमोज्ज्वले ॥
नानाग्रहपरीवारं भिषग्भूतपतिं लिखेत् ।
तं प्रतिप्राङ्मुखो विद्यां पठन्नुपहरेत् बलिम् ॥

नमोविमारकस्य । नमः कुमारङ्गाय ।
नमः सप्तानां मातृणाम् । नमः स्कन्दाय ।
एष परिग्रहमन्त्रः । मातृणामावाहनं च । हि-
लिहिलिनिमापटालिनि स्वाहा । अनेन सप्त-
कृत्वः परिजपितेन पानीयचुल्लकेन त्माभ्युक्ष-
यितव्यः । एवमात्मरक्षा कृता भवति ॥

अथेत्यादिना मण्डलविधानम् । अप-
तितगोवर्चो यत्पतदेव गोर्गृहीतम् । वृत्तं वर्तु-
लं मण्डलम् । चतुरश्रं चतुष्कोणम् । भूत-
पतिर्भगवान् महादेवः । तं मण्डले चित्रक-
र्मणा लिखेत् । तं प्रतिप्राङ्मुख इत्यर्थः ।
नम इत्यादिकां विद्यां पठन् तस्मै भगवते ना-
नाविधं बलिमुपहरेत् । नम इत्यादिबलिपरि-
ग्रहमन्त्रः । एवमेव मातृणामावाहनमाह्वानम्
हिल्यादिकेन सप्तवारान् यत् परिजपितं पा-

नीयचुलुकं तेनात्माभ्युक्षयितव्यः । अभ्युक्षणं
समन्ताद्विन्दुभिः सेचनम् । अनेनाभ्युक्षणेना-
त्मनो रक्षा कृता भवति ॥

ग्रहाणां सन्निधानाय बलेश्च प्रतिपत्तये ।
सत्यसाधनसंयुक्तमिमं मन्त्रं पठेदनु ॥
प्रजापतौ च यत् सत्यं यत् सत्यममरेश्वरे ।
धर्मराजे च यत् सत्यं यच्च सत्यं तपस्विषु ॥
धनाधिपे च यत् सत्यं यच्च सत्यं जलाधिपे ।
यत् सत्यमग्निहोत्रेषु सत्यं यच्छ्रोत्रियेषु च ॥
पातिव्रतासु यत्सत्यमीश्वरे च महात्मनि ।
एतैस्तु सत्यसमयैर्गृह्यकाः सत्यवादिनः ॥
दर्शयध्वं स्वरूपाणि सत्यं रक्षत सर्वतः ।
आमन्त्रिता मया सौम्याः सौम्यरूपाः प्रतीछत
बालं चोपहृतं सर्वं सर्वे कौमारका ग्रहाः ।
दर्शयध्वं स्वरूपाणि बलिश्च प्रतिगृह्यताम् ॥

अनन्तरं प्रजापताविल्यादिमन्त्रं पठेत् ।
किमर्थमित्याह ग्रहाणां सन्निधानं कर्तुं तेषां
मेव च बलेः प्रतिपत्त्यर्थं च किम्भूतं मन्त्र-
साह । सत्यसाधनसंयुतम् । एवं हीष्टसिद्धि-
र्भवति । पञ्चभिः श्लोकैर्मन्त्रः । एतैः स-
त्यैर्गृह्यका भूतविशेषाः सत्यवादिनः स्वरूपा-
णि दर्शयध्वं ये मया आमन्त्रिताः । स-
त्यं रक्षत बालं च प्रतीछत मयाोपहृतम् ।
कौमारकग्रहाश्च सर्वे स्वरूपाणि दर्शयध्वं बलि-
श्च प्रतिगृह्यताम् ॥

ततश्चानु पठेदेनां कुलविद्यां समाहितः ।
औला नीला खला काला नकुला ग्रहकारिका

सेना सुसेना माता च महासेना यशस्विनी ।
कृतमालाक्षतशिरा एतास्तु ग्रहमातरः ॥
कुमारवचनाच्छीघ्रं प्रमुञ्चन्तु शिशुन्त्विमम् ।
कालकल्पाज्ज्वलच्छक्तिः किङ्किणीजालभूषिता ।
कुमारवचनाद्दूती सम्प्राप्ता मुच्यतां शिशुः ।
पताका कुकुटः छत्रं घण्टावर्हधरः शिखी ॥
शरस्तम्भश्च ते मुद्रा मुच्यतां मातरः शिशुः ।
गन्धं धूपं च माल्यं च कुमारस्ते प्रयच्छति ॥
न स्थातव्यं तदाप्राय स्वां गतिं गच्छ मा चिरम्
धात्र्यः सर्वाः कुमारस्य सङ्गता गन्धमादने ॥
रक्तध्वजपताकस्य रक्तांशुकनिवासिनः ।
कुमारस्यालयं तत्र यात बालं विमुञ्चत ॥
षष्ठुखो द्वादशाक्षो वै तस्मिन् काले वृत्तो वरम्
वीरः कुमाराधिपतिस्तत्र पुत्रोऽभिषिच्यताम् ॥
ब्राह्मणो ब्राह्मणानान्तु सर्ववेदविदां वरः ।
यक्षराक्षसनागानां गन्धर्वासुरयोरपि ॥
पिशाचभूतसङ्घानां व्याधीनां च स ईश्वरः ।
आज्ञापयति वः स्कन्दो गम्यतां गन्धमादनम्
ग्रहो वः कोपयेदाज्ञां कुमारस्य यशस्विनः ।
स्थानाच्युतः स वैक्षिप्रं बालः परिषदो भवेत्

ततोऽनन्तरं समाहितो वैद्यः सार्धैर्द-
शभिः श्लोकैः कुलविद्यां पठेत् । अस्यार्थः
औलादयस्त्रयोदश ग्रहमातरः । सगवत्कुमा-
रवचनादिमं शिशुं शीघ्रं प्रमुञ्चन्तु । कुमा-
रवचनात् कालकल्पादिगुणा दूती सम्प्राप्ता
शिशुमुच्यतामिति । किङ्किणीजालं सूक्ष्मघ-
ण्टासमूहः । पताकादिका मुद्रास्ते तुभ्यम् ।
हे मातरः शिशुमुच्यतां ते इति बहूनां प्रयो-

गो मन्त्रत्वात् । ते कुमारो गन्धादिकं प्रय-
च्छति । तदाप्राय स्वां गतिं गच्छ । माचिरं
शीघ्रम् । कुमारधात्र्यः सर्वाः गन्धमादने स-
ज्जताः । रक्तध्वजादिमतः कुमारस्य तत्राल-
यम् । तत्र यात । बालं विमुञ्चत । शेष-
स्य पाठ एव शरणम् । यो ग्रहः कुमारस्य
यशस्विन आज्ञां कोपयेत् सः क्षिप्रमेव स्थाना-
च्युतः परिषदः स्ववृत्तात् बाह्यो भवेदिति
कुलविद्या ॥

बलेरनन्तरं कुर्याद्धौमभ्यर्च्य पावकम् ।
पुष्पैर्मक्ष्यैश्च विविधैश्चरुणा लोहितै स्तथा ॥
गन्धैर्गुल्गुलधूपैश्च समिधः खादिरादथ ।
शतमष्टोत्तरं हव्यमथवा चन्दनद्रुमात् ॥

ततो बलेरनन्तरं पावकमभ्यर्च्य पुष्पा-
दिभिर्हौमं कुर्यात् । ततो हव्यमन्नं गन्धैर्ग-
न्धद्रव्यैर्लोहितैः खादिरसमिधां चन्दनसमिधां
चाष्टोत्तरं शतं हव्यम् ॥

अग्निदण्डं प्रवक्ष्यामि सर्वग्रहविमोक्षणम् ।
ब्रह्मण्यन्त्व^(१) नलं देवं हव्यकव्यप्रतीच्छकम् ॥
देवानां ^(२) प्राङ्मुखं स्वस्तिस्वाहापहरतिद्रुतम्
सहस्रविद्यो दहनः पावकः सर्वभक्षणः ॥
त्वं हि यज्ञश्च यूपश्च त्वं हि धर्मवतां गतिः ।
हिरण्यरेता देवस्त्वं त्वं हि वेदविदां गतिः ॥
दुर्वृत्तानां विनाशाय त्वं समुत्पादितः सुरैः ।
दहसद्ब्रह्मदेवत्वमिदं दुष्टस्य निग्रहम् ॥

अग्नये स्वाहा । महाग्नये स्वाहा ।

त्वं हि शान्तिकरो वह्निस्त्वं मारुतहरोदनः ।
हरिप्रधानगतिरासीदिमं निगृह्य गुह्यकमुत्सा-
दय तेजसा त्वं मम वश्यं च तं कुरु दुष्टग्र-
हनिवारणं सर्वोपद्रवेषु च ॥

त्वया कृतेन होमेन शीघ्रं शान्तिः प्रजायते ।
आयाहि बह्वे देवानां त्वं हि वक्त्रं पुरातनम्
तेन सत्येन देवेश इमं साधय मे ग्रहम् ।

नमोऽस्तुते हव्यवाहन दण्डं प्रदर्शय
दह दह दर्श दर्श तेज तेज मोटय मोटय
अपस्सारमुद्घाटय कुमार पिशाचरेवतीरोद-
नत्रासन वित्रासन कम्पन उत्कम्पन विजृं-
भणदेवयक्षगन्धर्वभूतनागराक्षससन्तर्जनदण्ड-
नाविधूसारयभगवन्नग्निदण्ड अग्निवीर्यं नमस्ते-
जसास्त्वेनत्यक्तमुत्सादय स्वाहा । (३) भूर्भुव-
स्स्वस्वाहा । दीक्षतेजसे स्वाहा । हव्यवा-
हनाय स्वाहा । यमाय स्वाहा ॥
नश्यन्त्यनेन होमेन समस्ता बालकग्रहाः ।

अग्निदण्डो मन्त्रो यमाय स्वाहेत्येवम-
न्तः । अनेनानन्तरोक्तेन मन्त्रेण होमेन स
मस्ता बालकग्रहा नश्यन्ति ॥

तत्राग्रावरुणे ताम्रे तप्तहेमसगार्चिषि ॥
तारावैडूर्यसदृशे शशिविद्युत्समप्रभे ।
घृतमण्डाभवर्ये वा गन्धेन च घृतोपमे ॥
केतकोल्पलदध्याभे ध्रुवमारोग्यमादिशेत् ।
अनारोग्यं तु नालेऽग्नौ कपिले भस्मनिष्पमे ॥

कृष्णे कपोते दुर्गन्धे मत्स्यपूयास्त्रगन्धिके ॥
वचालशुनगन्धाभे विस्त्रे कर्दमगन्धिके ।

इत्युत्तरे चतुर्थोऽध्यायः ॥

तत्राग्रावित्यादिसिद्धलक्षणं तप्तहेमारुणा-
दिरूपेऽग्नौ ध्रुवमवश्यमारोग्यमादिशेत् । नीला-
दिरूपेऽग्नावातुरस्यानारोग्यमादिशेत् ॥

इतीन्द्रविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रतिप्रतीकारस्य प्रकृतत्वात् स्तपनविधे-
श्च तत्र प्राधान्यात्तं प्रदर्शयितुं पृथगध्याय
आरभ्यते ॥

अथातः स्तपनाध्यायं व्याख्यास्या-
मः । इति हस्साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
सरित्सङ्गमगोतीर्थगजेन्द्रस्कन्धगोकुले ।
चतुष्पथे च स्तपयेद् बालं सस्तन्यमातरम् ॥
श्मशाने दीर्घरोगार्तं मृतापत्यां च योषितम् ।

सरित्सङ्गमादिके बालं स्तपयेत् । सह
स्तन्यमात्रा धात्र्या यो वर्तते तम् । सरिन्नदी ।
गोतीर्थं प्रधानगोस्थानम् । गजेन्द्रस्कन्धो
भद्रवारणसमूहः । गोकुलो यत्र गोसमूहो व-
र्तते । दीर्घरोगेणार्तं बालं श्मशाने स्तपयेत् ।
तत्रैव च मृतवत्सां योषितम् ॥

दूर्वा क्षीरिद्रुमवती प्रागुदक्प्रवणामही ॥
स्निग्धनीरुजपुष्पाढ्यपादपा स्तपने शुभा ।

दूर्वावत्त्वादिगुणा मही भूमिर्बालस्य स्त-
पने शुभा । प्राग्दिशाभिमुख्येननिम्ना प्राक्प्र-
वणा स्निग्धादिगुणाः पादपा यस्यां सा त-
थोक्ता ॥

रेवतीश्रवणस्वातीप्राजापत्योत्तरैन्दवे ।
पुण्ये मूले च बालस्य स्नानं पर्वदिनेषु च ॥

रेवत्याद्यन्यतमे नक्षत्रे बालस्य स्नानं
शुभम् । प्राजापत्यं रोहिणी । ऐन्दवं मृगशी-
र्षम् । पर्वदिनेषु चाष्टम्यादिषु बालस्य स्नानं
शुभम् ॥

चतुर्हस्ताष्टहस्तं वा द्वात्रिंशद्वस्तमेव वा ।
नल्वमात्रप्रमाणं वा त्रिवर्णं मण्डलं लिखेत् ॥
गोचर्मचापेषुमितस्त्रिविधो नल्व उच्यते ।
चतुरश्रं चतुर्द्वारं पताकाभिरलङ्कृतम् ॥
आकीर्णं परितो दूर्वासिद्धार्थकयवाङ्कुरैः ।

चतुर्हस्ताद्यन्यतमेन मानेन त्रिवर्णं सि-
तरक्तपीतादिकेन विभागेन मण्डलं लिखेत् ।
नल्वो मानविशेषः । किंलक्षण इत्याह । त्रि-
विधो नल्वः एको गोचर्ममितः द्वितीयश्चापेन
धनुषा मितः तृतीय इषुणा शरेण मितः ।
चतुरश्रमित्यादि मण्डलविशेषणम् । पताका
वैजयन्त्यः । परितः समन्ताद् दूर्वादिभिरा-
कीर्णम् ॥

क्रमात् प्राच्यादिषु लिखेद् गजारूढं पुरन्दरम्
धर्मराजं महिषगं चक्राहस्यमपां पतिम् ॥

धनदं च गदापाणिं यमस्थानमतीत्य च ।
मातृस्थानं लिखेत्स्मिन् सवृषं नन्दिकेश्वरम्
सवध्वनुचरं चादौ मृन्मयं च विनायकम् ।

तस्मिंश्च मण्डले प्राच्यादिषु दिक्षु क्र-
मात् पुरन्दरादीन् लिखेत् । प्राग्दिश्यैरावणा-
रूढं पुरन्दरं सहस्राक्षं लिखेत् । दक्षिण-
स्यां महिषगतं धर्मराजं यमम् । पश्चिमायां
चक्रवाकारूढमपांतिं वरुणम् । मकरासनस्थ-
मिति दारुवाहिः । उत्तरस्यां गदापाणिं धनदं
वैश्रवणम् । दारुवाहिः सिंहासनस्थमिति ।
यमस्थानमतीत्यातिक्रम्य दक्षिणायां मातृस्थानं
लिखेत् । सह-वध्वा अनुचरैश्च वर्तते इति
तथोक्तम् । तत्र चादाविव मृन्मयं विनायकं
लिखेत् ॥

अतीत्य वरुणावासं सहस्रारं निवेशयेत् ॥
विष्णुप्रहरणं चक्रं सर्वभिन्ननिवारणम् ।
सुरयक्षेशयोर्मध्ये पद्महस्तालयां श्रियम् ॥
नन्द्यावर्ताङ्कुशादर्शमत्स्यस्वस्तिकतोरणम् ।
शङ्खं च दक्षिणावर्तं श्रीवत्सं माल्यदाम च ॥
इन्द्रादीनां परिवारमैशान्यादि विदिक्षुच ।

तत्र च मण्डले वरुणावासमतीत्य पश्चि-
मायां विष्णोः प्रहरणं निवेशयेत् । सुरयक्षे-
शयोरिन्द्रधनदयोर्मध्ये पद्महस्तां पद्मालयां च
श्रियं विनिवेशयेत् । तत्र च नन्द्यावर्तादिकं
लिखेत् । स्वस्तिकनन्द्यावर्तौ सन्निवेशौ म-
ण्डलार्थं प्रसिद्धौ । श्रीवत्साख्यो मणिस्तिर्य-
ग्दीर्घश्चतुष्कोणः । ऐशान्यादिविदिक्षु क्रमेण-

न्द्रादीनां परिवारं लिखेत् । ऐशान्यामिन्द्रप-
रिवारम् । आग्नेय्यां यमपरिवारम् । नैऋत्यां वरु-
णपरिवारम् । वायव्यां धनदपरिवारमिति ॥

लम्बोदरी लम्बभुजा लम्बकर्णी च राक्षसी ।
इन्द्रद्वारे निवेश्याः सूर्यमद्वारे प्रलम्बिनी ॥
लम्बकेश्यपतिद्वारे कौबेरे लम्बनासिका ।

इन्द्रद्वारं पूर्वं लम्बोदरादिरूपास्तिस्रो रा-
क्षस्यो निवेश्याः स्युः । उद्देश एकवचनेनापि क-
र्तव्यत्वाद् बहुवचनम् । प्रलम्बिनीरूपानुगमा-
राक्षसी यमद्वारे । तद्वदपांतेर्वरुणस्य द्वारे ल-
म्बकेशीनामा । कौबेरे धनदद्वारे लम्बनासिका ॥

षट्कीलानायसान्कुर्यात्सप्तलौहिकान्भिषक्
द्वौ चात्र खादिरौ शङ्खं चन्दनाम्बुसमुक्षितौ

अत्र मण्डले सर्वतोदिकं पञ्चदश शङ्खान्
कुर्यात् । तत्र केवलायोमयाः षण्मश्रीकृतलो-
हत्रयमयाः सप्त । चन्दनाम्बुसमुक्षितौ चन्द-
नाम्बुसिक्तौ द्वौ खादिराविति । त्रयो लोहाः
सितकृष्णपीताः ॥

अष्टौ घटाः षोडश वा द्वात्रिंशद्विगुणा अपि ।
स्वस्तिकाङ्काः प्रवालाभा रङ्गैरश्लेषकैः कृताः ॥
यथाहौषधसंयुक्तशुचितोयप्रपूरिताः ।
क्षीरिवृक्षपलाशाब्जगन्धमाल्योपशोभिताः ॥
मण्डलस्य चतुर्द्वारे कर्तव्याः सुनिवेशिताः ।

स्वस्तिकाङ्का इत्यादि घटाविशेषणम् ।
अश्लेषका रङ्गाः पृथग्भूता वर्णाः । यथाहैरौ-
षधैर्युक्तं यत् शुचि तोयं तेन प्रपूरिताः ।

देवता घटवर्णविशेषपरभागलाभयोग्यो यथार्हा-
र्कः । क्षीरि वृक्षपलाशादिभिः शोभिताः ।
पलाशं छदनम् । इन्दुद्वारे शुक्लरङ्गाः । यम-
द्वारे कृष्णाः । वरुणद्वारे पीताः । कुबेरद्वारे
लोहिताः । इत्येवमादिना सुनिवेशिताः ॥

पूर्वेषु प्रक्षिपेद्देम ततश्च मणिमौक्तिकम् ।
अपरेष्वौषधीर्बीजानुदक्ष्वक्षतसर्षपान् ॥

पूर्वेषु घटेषु हेम काञ्चनं प्राक्षिपेत् ।
तत इति दक्षिणेषु मौक्तिकम् । सुबोधम् ॥

हृदः पवित्रा रक्षोघ्नीराहरेत् सुरालयात् ।
हस्तिशालाश्वशालाभ्यां शृङ्गाटकचतुष्पथात् ॥
वल्मीकाग्राङ्गदीतीरादेश्याकोशनृपालयात् ।
गुप्तिद्वारात् समुद्राच्च समिद्धं चाग्निमाहरेत् ॥
समिधः क्षीरिवृक्षाणां गन्धमालयं घृतं मधु ।
अक्षतांस्तण्डुलान् लाजान् पञ्चवर्णोदनं तिला न्

तत्र च सुरालयादितो रक्षोघ्नीर्मृद आ-
हरेत् । शृङ्गाटकं त्रिपथम् । वल्मीकः पि-
पीलिकास्थानुः । वेश्यालयात् कोशालयानृ-
पालयाच्च । कोशो धननिचयः । गुप्तिद्वारात्
समुद्राच्च । समिद्धं दीपमग्निं यागजमराजिं
वा यथालाभमाहरेत् । क्षीरिवृक्षसमिदादींश्च ॥

ततो मध्यस्थिते पद्मे सह धान्योपवेशयेत् ।
बालमौदुम्बरे पीठे पालाशे वाप्युदङ्मुखम् ॥
आस्तृते हरितैर्दर्भैर्न तु प्राच्यादिदिङ्मुखम् ।

ततोऽनन्तरं मण्डलमध्यस्थिते पद्मे धा-
न्या सह बालमुदङ्मुखमुदुम्बरकाष्ठकृते पा-

लाशे वा पीठे हरितैर्दर्भैरास्तृते उपवेशयेत् ।
प्राच्यादिदिग्भिमुखत्रैवोपवेशयेत् ॥

उदाहरिष्यते मन्त्रो यः स्कन्दवलिकर्माणि ।
जुहुयात्तेन तत्राग्निमुदीच्यां स्थापितं दिशि ॥

तत्र पञ्चमण्डलस्योदीच्यां दिशि स्था-
पितमग्निं तेन मन्त्रेण जुहुयाद्यो मन्त्रः स्क-
न्दवलिकर्मण्युदाहरिष्यते स च प्रत्येकग्रहप्रति-
षेधे अग्नये कृत्तिकेत्यादिना पठितः ॥

त्रिरात्रोपोषितो वैद्यः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ।
सर्षपाक्षतयुक्ताभिर्मृद्धिर्गात्राणि मार्जयन् ॥
यथोदिताभिः स्तपयेत् घटैः प्राच्यादिदिक्स्थितैः
क्रमात् प्रदक्षिणोत्क्षिप्तैः—

ततोऽनन्तरं त्रिरात्रोपोषितत्वादिगुणो वै-
द्यो बालस्य गात्राणि सर्षपाक्षतयुक्ताभिर्मृद्धि-
मार्जयन् तं बालं प्राचीदक्षिणादिदिग्भ्यः क्र-
मेण मण्डलादुत्क्षिप्तैर्घटैः स्तपयेत् ॥

—तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥

अमृतात् पूर्वमुत्पन्नमिमं ते कलशं शुभम् ।
ददातु भगवानिन्द्रो विजयं नामनामतः ॥
रक्तपीताम्बरधरैर्भूतैर्बहुभिरन्वितः ।
राक्षसोरगगन्धर्वपिशाचैश्चानुसेवितः ॥
वज्रघण्टाशनिधरैर्मैघैश्च विविधस्वनैः ।
देवसङ्घैः परिवृतो गजेन्द्रस्कन्धसंश्रितः ॥
एभिः सार्धं महानिन्द्रः स्तपनं तेनुमन्यताम् ।
पूर्वद्वारे स्थितं दिव्यं वज्रमिन्द्राज्ञया शुभम् ॥
तव सर्वाणि पापानि निहन्ता चापराजितः ।

इन्द्राय नमः स्वाहा । इन्द्राण्यै नमः
स्वाहा । अपराजिताय स्वाहा । मेधाधिप-
तये स्वाहा । देवाधिपतये स्वाहा शतक्रतवे
स्वाहा ॥

अमृतादित्यादिरूपने इन्द्रकलशोत्क्षेपे च
मन्त्रः । एवमुत्तरत्रापि ॥

द्वितीयं कलशं पुण्यमादित्यसदृशमभम् ।
यमो ददातु भगवान् वैजन्तं तु नामतः ॥
कृष्णाञ्जननिभैर्घोरैः कृष्णाम्बरधरैस्तथा ।
वृतः कराळैर्विकृतै राक्षसैरुग्रविक्रमैः ॥
श्मशानारण्यनिलयैर्मृतवस्त्रान्त्रभूषणैः ।
त्वगस्थिमज्जमांसादैः प्रेतैर्वहुभिरावृतः ॥
धर्मराजो यमः श्रीमान् सत्यसन्धो महातपाः
दिव्यं महिषमारुह्य स्तपनं तेनुमन्यताम् ॥
दक्षिणद्वारसंस्थस्ते यमदण्डः प्रतापवान् ।
दुःस्वप्नं दुष्कृतं पापं सर्वमद्य हनिष्यति ॥

यमाय नमः स्वाहा । यमदण्डाय न-
मः स्वाहा । महिषवाहनाय स्वाहा । प्रे-
ताधिपतये स्वाहा । धर्माधिपतये स्वाहा ।
वैजयन्ताय स्वाहा ॥

द्वितीयमित्यादि वैजयन्ताख्ये यमकलशे
मन्त्रः ॥

जयन्तं जयवृध्यर्थं तृतीयं कलशं शुभम् ।
ददातु मधुराजस्ते भगवान् वरुणः स्वयम् ॥
श्वेतमाल्याम्बरधरैः श्वेतगन्धानुलेपनैः ।
गन्धर्वैः पद्मगेन्द्रैश्च भगवाननुशोभितः ॥

तीर्थरूपनदीवृक्षनिष्कुटोद्यानवासिभिः ।
(१) प्रबलैः कपिलैर्मृण्डैर्विकटैर्बामनैस्तथा ॥
वृतः परिषदैर्भूतैः पाशमुल्गरपाणिभिः ।
एभिः सहाद्य भगवान् वरुणस्त्वाभिषिञ्चतु ॥
वरुणस्य महापाशोऽप्यपरद्वारमाश्रितः ।
तत्र पापं विहन्त्वाशु सर्वविघ्ननिवारणः ॥

वरुणाय नमः स्वाहा । श्वेताम्बरध-
राय स्वाहा । मकरवाहनाय स्वाहा । ज-
यन्ताय स्वाहा ॥

जयन्तामित्यादि तृतीयकलशे जयन्ताख्ये
मन्त्रः । निष्कुटो गृहारामः विकटो विस्तीर्णः ॥

चतुर्थं कलशं पुण्यं प्रधानमपराजितम् ।
धनेश्वरो महाबाहुः प्रयच्छत्वळकाधिपः ॥
चित्रमाल्याम्बरधरैश्चित्रगन्धानुलेपनैः ।
चित्रमद्यमदोन्मत्तैर्यक्षैः समुपसेवितः ॥
मुदितोद्गीतगन्धर्वैः सेवितश्चाप्सरोगणैः ।
स ते वैश्रवणः श्रीमान् स्तपनन्त्वनुमन्यताम् ॥
सर्वव्याधिहरा दीप्ता द्वारमुत्तरमाश्रिता ।
गदा ते नाशयत्वद्य सर्वपापं दिशोदश ॥

धनाधिपतये स्वाहा । गदापाणये
स्वाहा । अपराजिताय स्वाहा । चित्राम्ब-
रधराय स्वाहा ॥

चतुर्थमित्यादि धनदकलशे अपराजि-
ताख्ये मन्त्रः । अळका नाम यक्षनगरी ॥

आपः पवित्रं लोकेस्मिन्नापो वै परमं शुचिः ।

(१) प्रबलैः कपिलैरिति च पाठः ।

आपोवैदेवताः सर्वे अपस्त्वा अभिषिच्यताम् ॥
ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिः सर्वं भगवांस्त्वाभिषिञ्चतु ।

स्वाहा ।

साङ्गोपाङ्गास्तथा वेदाः कीर्तिर्लक्ष्मीः सरस्वती
बाला दाक्षायणी सीता सावित्री सरमा धृतिः ।
आकाशगङ्गा गङ्गाद्या महानद्यो महोदधिः ॥
नदीनां सङ्गमास्तीर्था निर्झराः सागरास्तथा ।
मेरुर्महेन्द्रो हिमवान् जगच्च स्थावरत्वयम् ॥
स्कन्दादयो ग्रहाश्चैव तोषिता वलिकर्मणा ।
अथ त्वा मभिषिञ्चन्तु नीरुजो भवदारक ॥

नमो भगवते पितामहाय । ॐ-मं
 ॐ-मं-लिप-लिप-लि शुक्-लिशुक्-लिपि-
 भवनेभ्यः स्वाहा ॥

नमो भगवते रुद्राय हिलिमिलि, वेळि,
मौळि, वेळि वेळि, म्मिलिम्मिलि स्वाहा ॥
राक्षसाश्च पलायन्तु भूताश्च त्रस्तमानसाः ॥
मृताशना महाजिह्वास्तथा विघ्नविनायकाः ॥

नमो भगवते कुमाराय पिलि, पि-
लि, खिलि, खिलि, । खिणि, खिणि,
स्वाहा ॥

पुष्करं पुष्करारण्यं नैमिशं च तथागया ।
प्रभासं प्रवरं तीर्थं तथा पिण्डारकाह्वयम् ॥
तीर्थान्येतानि सर्वाणि अभिषिञ्चन्तु स्वस्ति ते

नमो भगवतीभ्यो महायोगीश्वरीभ्यो ।
निमिनिमि मेनुमेनु तुरुतुरु स्वाहा ॥

याश्च जातापहारिण्यो राक्षस्यो विकृताननाः
अपितानिहताः सर्वाश्चाश्वान्यापापचिन्तकाः ।
सतीनां कपिलानां च सिद्धानां चैव तेजसा
तेजसा चर्षिधिप्राणां मयाद्य स्नापितो भवान्
प्रभुर्मृत्युरलक्ष्मीश्च काळरात्रिश्च सारथिः (१)
लब्ध्वा च लोहशङ्कुश्च पूतना कूटपूतना ।
अशुभं यच्च ते किञ्चित् सर्वं प्रतिहतं मया ॥
आदित्यावसवो रुद्रा अश्विनावौषधीगणाः ।
गावोन्तरिक्षं सन्ध्ये च नक्षत्रग्रहवत्सराः ॥
विधावसुश्च हाहा च नारदस्तुम्बुरुस्तथा ।
धन्वन्तरिरगस्त्यश्च सुस्नातं प्रदिशन्तु ते ॥

आप इत्यादिकः धन्वन्तरिरागस्यश्च सु-
स्नातं प्रादिशन्तु ते इत्येवमन्तो मन्त्रपाठो विज्ञेयः ।

स्नातो द्विजधिषभृत्यान्यथाविभवमर्चयेत् ।
मांसव्यवायाहस्वमान् पञ्चरात्रं विवर्जयेत् ॥

एतेन च विधिना स्नातः सन् बालो य-
थाविभवं द्विजादीन् चर्चयेत् । पञ्चरात्रं च मां-
सादीन् वर्जयेत् ॥

स्तपनं पाप्मजित् पुण्यं नीरुजामपि पुष्टिकृत् ।
 रोगिणां सर्वरोगघ्नं बन्ध्यानामपि पुत्रदम् ॥
 विधिना विधिहीनन्तु सर्वैद्यं हन्तिबालकम् ॥
 नैतदश्रद्धधानाय योज्यं नातुपसीदते ।

एतच्च स्तूपनं पाप्मजित् पुण्यं निरुजानामपि
बालानां पुष्टिकृद्भवति । रोगिणां पुनर्बालानां
सर्वरोगघ्नम् । वन्ध्यानामपि योषितां पुत्रदं

(१) सारतिरिति च पाठः ।

भवति । एवंगुणं च विधिना शास्त्रोक्तेन यु-
क्तं भवति । विधिहीनं पुनः सर्वैद्यं बालकं
हन्ति । तच्च स्नानमश्रद्धधानाय यो न श्रद्-
धाति तस्मै न योज्यम् । अनुपसीदत इत्यु-
पसदनमकुर्वते न योज्यम् ॥

पूतीकरञ्जत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो बर्बरादपि ।
तुम्बीविशालारलुकशमीविल्वकपित्थतः ॥
स्थाल्यामुत्काथ्यततोयं बालानां स्नपनं शिवम् ।
रात्रौ प्रसुप्तलोकायां पुष्टिदं सर्वरोगजित् ॥

इत्युत्तरे पञ्चमोऽध्यायः ॥

पूतीकरञ्जादीनां त्वक्पत्रं स्थाल्यामुत्क-
थितं तत् तोयं बालानां सुप्तलोकायामिति रा-
त्रावर्धमात्रगतायां स्नपनं शिवं श्रेयस्करं पुष्टि-
दं सर्वरोगघ्नं च भवति । क्षीरिणो वटादयः ।
बर्बरवृक्षश्चन्दनाकारः प्रसिद्धः । तुम्बी क-
टुकालावुनी । विशाला गवाक्षी । अरलुको म-
यूरजङ्घ इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसग्रहव्याख्याया-

मुत्तरे पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

सामान्येन सर्वग्रहाणां स्नपनमुक्त्वा वि-
शेषेण प्रत्येकं चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आ-
रभ्यते ॥

अथातः प्रत्येकग्रहप्रतिषेधं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

स्कन्दग्रहे गुल्गुल्वेलावालुकमनश्शि-
लाहरितालमञ्जिष्ठोशीररास्तागरुदेवदारुश्री-
वैष्टकहरेणूगिरिकदम्बकचन्दनैः श्लक्ष्णपिष्टैः
प्रदेहो वातहरवृक्षपत्रकाथेन कवोष्णेन परि-
षेकस्तेषामेव च मूलकाथे सर्वगन्धसुराम-
ण्डकैडर्यावापवत्तैलं विपकमभ्यङ्गः ॥

स्कन्दग्रहे गुल्गुलवादिभिः श्लक्ष्णपिष्टैः
प्रदेहः । एलावालुकं मालुकम् । श्रीवैष्टकं
धूपद्रव्यम् । गिरिकदम्बको भूकदम्बकः ।
वातहरवृक्षाणां भद्रदार्वादीनां पत्रकाथेन को-
ष्णेन परिषेकः । तेषामेव च वातहरवृक्षाणां
मूलकाथे सर्वगन्धाद्यावापवत्तैलं विपकमभ्यङ्गः ।
आवापः कल्कः । सर्वाणि गन्धद्रव्याणि य-
थालाभम् । कैडर्यं सुरभिपत्रम् ॥

बृहतीद्वयद्विपुनर्नवरेणुकोपकुल्यामुस्त-
खदिरवचाशङ्खनाभिसरलसर्पसुगन्धासुरा-
हकल्कविपकं वा ॥

अथवा बृहत्यादिभिर्विपकं तैलमभ्यङ्गः ।
रेणुका हरेणूः । उपकुल्या पिप्पली । सर्प-
सुगन्धा नाकुली । सुराहं देवदारु ॥

क्षीरिवृक्षकषायेण क्षीरेण च सिद्धम-
र्धपलिकैश्च पिष्टैः शारिवादिकाकोळीद्विवलां-
शुमतीद्वयहस्तिकर्णपणैर्घृतप्रस्थं पानम् ॥

क्षीरिवृक्षाणां वटादीनां काथेन क्षीरेण
च तत् सर्वमेकतः कृत्वा शारिबादिभिश्चार्ध-
पालिकैः पिष्टैर्वृतप्रस्थं सिद्धं पानम् । अंशुमती
सालपर्णी ॥

रास्नादेवदार्वन्यतरकल्केन वा सक्षीरं
साधितं सर्पिः ॥

अथवा रास्नादेवदारुभ्यामन्यतरस्य कल्के-
न सक्षीरं सर्पिः साधितं पानम् ॥

वचाकाकादनीसर्पकञ्चुकसर्पपैरुष्ट्रा -
जाव्यश्वगोरोमभिश्च सघृतैर्धूपः । सिद्धार्थ-
कसर्जरसकुष्ठहिङ्गुगुल्गुलुभिर्वा ॥

वचादिभिरुष्ट्रादि ओमभिश्च सघृतैर्धूपः ।
सिद्धार्थकादिभिर्वा सघृतैर्धूपः ॥

सोमवल्लीन्द्रवल्लीशमीविल्ववन्दाकम् -
गादिनीमूलानि सूत्रेण ग्रथितानि कण्ठेन शि-
रसा वा धारयेत् ।

सोमवल्यादीनां मूलानि सूत्रेण ग्रथि-
तानि बद्धानि कण्ठेन शिरसा वा धारयेत् ।
सोमवल्ली गुलूची । इन्द्रवल्ली ऐन्द्री । वन्दा-
को वृक्षादिनी । मृगादीनि गवाक्षी ॥

रक्तमाल्यानुलेपवस्त्रपताकामणिबीजै -
र्विविधैश्च भक्ष्यैः सदधिघृतमधुलाजकुल्माष-
मांसमत्स्यसुरासवं समयूरकुण्डं सघण्टाकं स-
शूर्पव्यजनं च कुमारग्रहे रक्तौदनेन बलिमुपो-
षितो निवेदयेत् ॥

उपोषितश्च रक्तमाल्यादिभिर्बलिं बाल-
ग्रहे निवेदयेत् । रक्तशब्दो लोहितवर्णवाची
माल्यानुलेपनाभ्यां संस्वध्यते । पताका वैज-
यन्ती । बीजानि सस्यानि । सदधीत्यादि ब-
लिविशेषणम् । कुल्माषः खिन्नसस्यम् ॥

तत्र च रात्रावग्निं ज्वालयित्वा म-
न्त्रमिमं पठन् मधुसर्पिषा जुहुयात् ॥

अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति चान्ततः
नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः ॥
शिरसात्वाभिवन्देहं प्रतिशृङ्खणीष्व मे बलिम् ।
नीरुजो निर्विकारश्च शिशुर्भवतु सर्वदा ॥
स्वाहेति ।

तत्र च कुमारग्रहे रात्रावग्निं ज्वालयि-
त्वा मन्त्रमिममग्नये कृत्तिकाभ्यश्चेत्यादि पठन्
मधुसर्पिषा मिश्रेणाग्निं जुहुयात् । स्वाहा स्वा-
हेत्यनेनाग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहेत्युक्तम् ।
सर्वत्र स्वाहेत्येवमन्तो मन्त्रः ॥

प्रसङ्गेनोच्यते ।

सर्वेष्वेव ग्रहेषु त्रिकालमग्निं पूजयेत्त-
र्पयेच्च । विशेषतः स्कन्दग्रहे तिरातं च रा-
त्रौ रात्रौ गायत्र्यभिन्नन्त्रितोदकेन चत्वरे
धात्रीकुमारयोः स्तनपनमाचरेत् ॥

सर्वेष्वेव ग्रहेषु त्रिकालं प्रातर्मध्याह्ने
सायं चाग्निं पूजयेत् पुष्पादिना । विशेषत
इत्यादि सुबोधम् ॥

त्रिकालं च मन्त्रेणानेन बालमपमा-
र्जयेत् प्रतिसरां च बध्नीयात् ॥

त्रिकालमनेन वक्ष्यमाणेन तपसामित्या-
दिना मन्त्रेण बालमपमार्जयेत् मार्जनं च कु-
र्यात् । अनेनैव मन्त्रेण प्रतिसरां सूत्रवेणि-
कां च वध्नीयात् ॥

तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा ।
विधाता योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु
ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।
देवसेनारिपुहरः पातु त्वा भगवान् गुहः ॥
देवदेवस्य मंहतः पावकस्य च यः सुतः ।
गङ्गोमाकृतिकानां च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥
रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः ।
रक्तादित्यवपुर्देवः पातु त्वा क्रौञ्चसूदन इति ॥

तपसामित्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैर्मन्त्रः ।
इति स्कन्दग्रहे ॥

विशाखे स्कन्दग्रहोक्तो वचाकुष्ठान्वि-
तः प्रदेहो गोलोमीविल्वशिरीषमुस्तसुरसा-
दिकाथेन परिषेकः । सर्पसुगन्धादेवदारु-
कुष्ठमुस्ताकल्केन सगोमूत्रवस्तमूत्रेण सिद्धं तै-
लमभ्यङ्गः ॥

विशाखाख्ये ग्रहे स्कन्दोक्तो गुल्गुल्वा-
दिर्वचाकुष्ठाभ्यां युक्तः प्रदेहः । गोलोम्यादियुक्त-
सुरसादिगणकाथेन परिषेकः । गोलोमी दूर्वा ।
सर्पसुगन्धादिकल्केन गोवस्तमूत्रेण च सिद्धं
तैलमभ्यङ्गः । सर्पसुगन्धा नाकुली । वस्तमू-
त्रं छागमूत्रम् ॥

क्षीरिवृक्षकषायेण जीवनीयगर्भं सप-
यस्कं सर्पिः सिद्धं पानम् । जीवकर्षभकक्षीरि-

णीवृहतीहरिद्रांशुमतीद्वयमधुकैर्वा विदारीद्वय-
तवक्षीरीमृद्रीकामधुकरास्नानीलोपलकन्दव-
चाव्योषैर्वा ॥

क्षीरिवृक्षाणां काथेन जीवनीयगणं गर्भं
दत्त्वा सक्षीरं सिद्धं सर्पिः पानम् । जीव-
कादिभिर्वा सिद्धं सर्पिः पानम् । क्षीरिणी
क्षीरिका । अंशुमतीद्वयं पृश्निपर्णी सालपर्णी
च । विदार्यादिभिर्वा सिद्धं सर्पिः पानम् ॥

गृध्रोलूकपुरीषवृषभरोमकेशहस्तिन-
खैर्घृताक्तैर्धूपः । अनन्ताकुङ्कुटीमर्कटीविम्बी-
समङ्गाश्वेतगिरिकर्णिकाः पूर्वोक्तानि च पूर्व-
वद्धारयेत् ॥

गृध्रपुरीषादिभिर्घृताक्तैर्धूपः कार्यः ।
केशा मनुष्यस्य । अनन्तादीनि च पूर्वोक्ता-
नि स्कन्दग्रहोक्तानि सोमवल्यादीनि च पूर्व-
वदिति सूत्रेण बध्वा कण्ठेन शिरसा वा धा-
रयेत् ॥

पकाममांसरुधिरदधिवारुणीयुक्तो वट-
वृक्षे बलिश्चतुष्पथे स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा
विशाखसंज्ञः स शिशोः शिवोस्तु विकृताननः

पकाममांसादियुक्तो वटवृक्षे बलिश्चतु-
ष्पथे स्नानं स्कन्दापस्मार इत्यादिश्लोकेन मन्त्रः ।
इति विशाखे ॥

नैगमेषे विशाखोक्तः प्रदेहोऽग्निमन्थवरु-
णनलरोहिषपूतीकपारिभद्रकैः परिषेको धा-

न्याम्लेन सबीजेन गुल्गुल्वश्वगन्धासर्पपोशी-
रश्वेताकुष्ठशताह्वाविपकं तैलमभ्यङ्गः ॥

नैगमेषो मेषास्य इति पर्यायौ । त-
स्मिन् विशाखोक्तो वचाकुष्ठान्वितो गुल्गुल्व-
दिप्रदेहः । अग्निमन्थादिभिः परिषेकः । रो-
हिषः कुहिन्नः । पारिभद्रको निम्बतरुः ।
धान्याम्लादिभिः पकं तैलमभ्यङ्गः । धान्या-
म्लस्य बीजमधोवस्थितं तेन सह । श्वेता क-
टभी । शताह्वा शतपुष्पा ॥

दशमूलकाथे मधुरस्कन्धगर्भे सक्षीरं
सर्पिः पानम् । सर्पगन्धावस्तनखरोमभिर्धू-
पः । सर्पगन्धावस्तगन्धातुम्बीमृगोर्वारुशता-
वरीसहदेवापुनर्नवबीजानि धारयेत् ॥

दशमूलस्य काथे मधुरस्कन्धं सूत्रोक्तं
गर्भं दत्त्वा सक्षीरं सर्पिर्विपकं पानम् । स-
र्पगन्धादिभिश्च धूपः । सर्वगन्धादीनि पूर्वव-
द्धारयेत् । वस्तगन्धाजगन्धा । तुम्बी कटुका-
लाबुनी । मृगोर्वारुगवाक्षी । सहदेवा बला ॥

विचित्रमाल्यफलशुक्लविलेपनौदनद-
धिघृतगुडक्षीरैर्महापथे क्षीरिद्रुमे वा बलिः ।
नदीतीरे स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

अजाननश्चलाक्षिभूः कामरूपी महायशः ।
बालं बालहितो देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु ।
स्वाहा ।

विचित्रमाल्यादिभिर्महापथे राजमार्गे
क्षीरिद्रुमे वा बलिः । नदीतीरे स्नानम् । म-
न्वश्चाजानन इति श्लोकः । इति मेषास्ये ॥

श्वग्रहे गवाक्षीब्रह्मदत्ताबृहतीद्वयशारि-
बाह्वीवेरकुष्ठभूमिकदम्बसुरसमञ्जरीकरवीरपु-
ष्पैः प्रदेहः । मयूरोलूकाश्वमहिषीपुरीषरो-
मभिश्च । विल्वैरण्डनक्तमालारलुकपत्रकाथः
परिषेकः ॥

श्वग्रहे गवाक्ष्यादिभिः प्रदेहः । ब्रह्म-
दत्ता । ह्रीवेरं वालकम् । भूमिकदम्बकं गि-
रिकदम्बकम् । सुरसस्यमञ्जरी तथोक्ता । म-
यूरपुरीषादिभिर्लेपः । विल्वादिपत्रकाथः प-
रिषेकः । नक्तमालः करञ्जः । अरलुको म-
यूरजङ्घः ॥

वयस्थाशतावरीशारिवापयस्यैरण्डसह-
देवात्रिकटुककत्कक्षीरसिद्धं तैलमभ्यङ्गः । त-
थैव च घृतं पानम् । गोवस्तमूत्रभावितशु-
ष्कमत्स्यचूर्णो निशीथे धूपः ॥

वयस्थादिकल्केन क्षीरेण च सिद्धं तै-
लमभ्यङ्गः । तथैव च वयस्थादिकल्कक्षीरा-
भ्यां सिद्धं घृतं पानम् । वयस्था आमलकम् ।
पयस्या क्षीरिका । सहदेवा बला । शुष्का-
णां मत्स्यानां चूर्णो गोवस्तमूत्राभ्यां भावितो
निशीथे धरात्वे धूपः ॥

वचावयस्थाब्राह्मीजटिलागोलोमील-
म्बापूतनाकेशीगिरिकदम्बकैकैषीकासहदे-
वा धारयेत् ॥

वचादिकं धारयेत् । वयस्था आमलकम् ।
ब्राह्मी प्रसिद्धा । जटिला मांसी । गोलोमी
दूर्वा । लम्बा कटुकालाबुनी । पूतना हरीतकी ।

केशी गन्धमांसी । केषां चिच्छतावरी । ए-
कैषीका त्रिवृन्मयूरशिखा च ॥

सघृतसुरामांसदधिरुधिरपल्लश्चत्वरे व-
लिः । सङ्करकूटे स्नानम् । मन्त्रश्च ॥
रक्षार्थं कार्तिकेयस्य कृत्तिकोमाग्रिशूलिभिः ।
योसौ श्वविग्रहः लघुः स देवस्त्वाभिरक्षतु ॥
स्वाहा ।

घृतादियु श्वत्वरे लिपथे बलिः । स-
ङ्करकूटेनकरानके स्नानम् । रक्षार्थमित्यादिना
श्लोकेन मन्त्रः । इति श्वग्रहे ॥

पितृग्रहे पूर्वोक्तः प्रदेहो वचावयस्था-
जीवन्तीधातकीप्रियङ्गुगुल्गुलुरास्त्रामनश्श-
लालैर्वा । वचादिभिरेव सिद्धं तैलमभ्यङ्गः ॥

पितृग्रहे पूर्वोक्तः श्वग्रहोक्तो गवाक्ष्या-
दिः प्रदेहो वचादिभिर्वा । वचादिभिरेव सि-
द्धं तैलमभ्यङ्गः ॥

विल्वकपित्थकरञ्जतकासीसुरतपाट-
लीवरणपारिभद्ररूपारिजातमातुलुङ्गपत्रकाये-
न रात्रौ परिषेको विल्वादिभिरेव च तैलं
सुरावस्तमूत्रयुक्तं साधितमभ्यङ्गः ॥

विल्वादिपत्रकायेन रात्रौ परिषेकः ।
तत्कार्यग्निमन्त्रः । पारिभद्रको निम्बः । पा-
रिजातो देवदारुः । विल्वादिभिरेव च सुरा-
वस्तमूत्रयुक्तं साधितं तैलमभ्यङ्गः ॥

त्रिफलांशुमतीद्वयपयस्यामधुककल्केन
दशमूलनिर्युहे सक्षीरं सर्पिः पक्वं पानम् ।

देवदारुभाङ्गीविष्णुचन्दनकाकोळीद्वयजीवक-
र्षभकैर्वा सक्षीरैः ॥

दशमूलकाये त्रिफलादीनां कत्केन स-
क्षीरं पक्वं सर्पिः पानम् । पयस्या क्षीरिका ।
देवदारुवादिभिर्वा सक्षीरैः पक्वं सर्पिः पानम् ॥

लक्ष्मीपुरकुण्डगोलोमीजटिलोग्रान्धाभिः
सिद्धं तैलं नावनम् । एभिरेव च सुरा-
पिष्टैर्लेपः ॥

लक्ष्म्यादिभिः सिद्धं तैलं नावनम् ।
सुरापिष्टैरेतैरेव च लेपः । लक्ष्मीः कृद्धिः श-
मी पद्मचारिणी च । गोलोमी दूर्वा । ज-
टिला मांसी । उग्रगन्धा वचा ॥

गृध्रालूकवानररोमाणि सघृतानि
तत्पुरीषं वा सुप्तजने धूपो वचादिभिर्वा प्रदे-
होक्तैः पूर्वोक्तो वा । पूर्वोक्ता एव च धारयेत् ॥

गृध्रादिलोमानि घृतं क्तानि गृध्रादी-
नां पुरीषं वा सुप्तजने घनायां रात्रौ धूपः ।
अथवा वचादिभिः प्रदेहपठितैर्धूपः । पूर्वोक्तः
श्वग्रहोक्तो वा । मूत्रगावितमत्स्यचूर्णो धूपः ।
पूर्वोक्ता एव लक्ष्म्याद्या धारयेत् ॥

सुरामवगुडापूपपिष्टतिलकृतभक्षो वृक्ष-
मूले सट्टपभः काञ्चनाक्षियुगयुक्तः स्वयं पि-
त्रा कुमारस्य निर्यापणीया बलिः । क्षी-
रिवृक्षसमीपे स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

यः पिता सर्वबालानां ग्रहाणां पूजितो वरः ।
वृक्षमूले कृतावासः सस्त्वां पातु पिता सदा ॥
स्वाहा ।

कुमारस्य पित्रा वृक्षमूले सुरादियुक्तः
स्वर्णमथेन चाक्षियुगेन युक्तो बलिः स्वयं नि-
र्वापणीयो निवेदनीयः । क्षीरिवृक्षस्य समीपे
स्नानम् । यः पितेत्यादिना श्लोकेन मन्त्रः ।
इति पितृग्रहे ॥

शकुन्यां मधुकर्द्दीवेरोशीरशारिवापन्न-
कोत्पलमञ्जिष्ठा लोद्घ्रमियङ्गुगैरिकैः प्रदेहः ।
सुरामूत्रपिष्टैर्वा लोद्घ्रयष्टीमधुकमञ्जिष्ठाहरी-
तकीदेवदारुभिर्ब्रणोक्ताश्च प्रदेहाः । वेतसा
म्लकपित्थैः सपञ्चमूलैर्वा । शुक्तिशङ्खश-
म्बूकभस्ममञ्जिष्ठाभयामधुवैस्तैलं पक्वं व्रण-
रोपणम् ॥

शकुन्याख्ये मधुकादिभिः प्रदेहो लेपः ।
अथवा सुरादिपिष्टैर्लोद्घ्रादिभिः प्रदेहः । व्र-
णप्रतिषेधोक्ताश्च प्रदेहाः । वेतसाम्लादिभिर्वा ।
शुक्तिभस्मादिभिः पक्वं तैलं व्रणरोपणम् । शु-
क्लादित्रयं जलप्राणिविशेषः ॥

क्षीरितरुभिः परिषेको मार्कवमूलका-
मलकीत्वक्पत्रमियङ्गुमनश्शिलालैलाद्वयय-
ष्टीक्रमुकलोद्घ्रयातकीशारिवाञ्जनोत्पलपत्त-
ङ्गसमङ्गाद्विहरिद्रामांसीमञ्जिष्ठाचन्दनपञ्चकसु-
वर्णगैरिकैस्तैलं सपयस्कं पक्वमभ्यङ्गो ग्रहहा
व्रणरोपणश्च ॥

क्षीरिवृक्षजलैः परिषेको मार्कवमूलका-
दिभिः साधितेन तैलेन कृतोभ्यङ्गश्च ग्रहहा भ-
भवति व्रणरोपणश्च । क्रमुकः पट्टिकारोद्घ्रः ।
मार्कवो भृङ्गराजः ॥

अर्जुनफललोद्घ्रमधुकोदुम्बरवचाचूर्णः
क्षौद्रयुक्तो मुखपाके मुखोद्घर्षः । विशा-
खोक्तं सर्पिः पानम् । स्कन्दोक्तो धूपः ।
काकपिञ्छेन वा गोबालोग्रगन्धा रक्षोघ्नघृ-
तमयूरचन्द्रकैर्वा ॥

अर्जुनफलादीनां चूर्णः क्षौद्रयुक्तो शा-
कुनिके मुखपाके मुखोद्घर्षः । विशाखोक्तं
सर्पिर्जीवनीयकाथकृतं जीवकादिकृतं वा । स्क-
न्दोक्ते धूपो वचादिः सिद्धार्थकादिश्च । का-
कस्य वा पिञ्छेन पश्चिमया पक्षसन्तलागो
बालादिभिर्वा धूपः । उग्रगन्धा वचा ॥

कटम्भराकुकुटीमर्कटीलम्बासहदेवा -
द्वीवेरोशीराणि धारयेत् । नागदन्ती लक्ष्म-
णाबृहतीद्वयमृगोर्वारुशतावरीसहदेवा वा ॥

कटम्भरादीनि धारयेत् । कटम्भरा म-
हाश्वेता । कटञ्जटीति च । कुकुटी मेकवा-
टिके प्रसिद्धा रसायनाध्यायोक्तलक्षणा । म-
र्कटी कपिकच्छुः । खनामिका च । ना-
गदन्त्यादीर्वा धारयेत् ॥

त्रिलतण्डुलमत्स्यमनश्शिलाहरिताल -
सम्पृक्तस्तिलपिष्टकृतशकुनिकैः करञ्जे बलि-
निष्कुटे स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

अन्तरिक्षचरादेवी सर्वालङ्कारभूषिता ।
अयोमुखीतीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥
दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वरा ।
लम्बादरीशङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु ॥

तिलादिभिः सम्पृक्तस्तिलपिष्टाभ्यां कृतैः
शकुनिकैः पक्षिभिः सह करञ्जवृक्षे बलिः ।
निष्कुटप्रहारामे स्नानम् । अन्तरिक्षचरेत्यादि
ना श्लोकद्वयेन मन्त्रः । इति शकुन्याख्ये ग्रहे ॥

पूतनायां हिङ्गुवचागिरिकदम्बकुष्ठै-
लाद्वयसुराह्वैः प्रदेहः । कपित्थशिरीषन्यग्रो-
धवित्त्वेरण्डवकुलधववंशाग्रिमन्थपत्रकाथः स-
र्वगन्धोदकयुक्तः परिषेको वरणकट्वङ्गास्फो-
तकपोतपङ्कापारिभद्रकैर्वा ॥

पूतनायां हिङ्गुवादिभिः प्रदेहः । गिरिक-
दम्बको भूकदम्बः । कपित्थादिपत्राणां काथः
सर्वगन्धोदकेन युक्तः परिषेकः । वरणादिभिर्वा
परिषेकः । कट्वङ्गः स्योनाकः । आस्फोतो-
र्कः । कपोतपङ्का सुवर्चला । पारिभद्रको
मन्दारः ॥

कुष्ठसर्जरसवचागोलोमवियस्थामनाशि-
लालैस्तैलं साधितमभ्यङ्गः । मधुरौषधैः सा-
धितं सर्पिः पानम् । एलाद्वयकुष्ठवचाहिङ्गु-
देवदारुगिरिकदम्बकैर्धूपः । बिम्बीगुञ्जाका-
कादनीन्द्रवारुणीचित्रपला धारयेत् ॥

कुष्ठादिभिः साधितं तैलमभ्यङ्गः ।
मधुरौषधैः सूत्रोक्तैः सिद्धं सर्पिः पानम् । ए-
लादिभिर्धूपः । गिरिकदम्बको भूकदम्बः ।
बिम्ब्यादीर्धारयेत् । बिम्बी तुण्डिकेरी ॥

विचित्रमाल्यमत्स्योदनकृसरपललवान्
बलिः सङ्करकूटे । तद्वच्छरावसम्पुटस्थः शू-

न्यगृहे चतुर्दिशं प्रक्षेप्यः । तत्र चोच्छिष्टेन
स्तपनम् । मन्त्रश्च ॥

मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्धजा ।
शून्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥
दुर्दर्शना महाकाया कराळा मेघकाळिका ।
भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥

विचित्रमाल्यदिनान् बलिः सङ्करकूटे-
वकरनिकरे । तद्वदिति सङ्करकूटवद्विचित्रमा-
ल्यादिमान् । शरावसम्पुटमस्थो बलिः शून्यगृहे
चतुर्दिशं प्रक्षेप्यः । तत्र च शून्यगृहे उच्छिष्टेन
मुक्ताशिष्टेन बालस्य स्तपनम् । मलिनाम्बरस्या-
दिश्लोकद्वयेन मन्त्रः । इति पूतनायाम् ॥

शीतपूतनायां पूतनोक्तः प्रदेहो धा-
रणीयानि च । वरणकपित्थतुलसीपाशिका-
वंशी विल्वपाटलीनन्दीभल्लातकपत्रानिर्युहेण
परिषेकः ॥

शीतपूतनायां पूतनोक्तैर्हिङ्गुवादिभिः प्र-
देहः । तदुक्तान्येव बिम्ब्यादीनि धारणीया-
नि । वरणकपित्थादिपत्रकाथेन परिषेकः ।
तुलसी सुरसः पाशिकाख्यो वृक्षः प्रसिद्धो
दाक्षिणात्येषु । वंशी गिरिकर्णिका । नन्दी न-
न्द्यावर्ताख्या ॥

मुस्तामरदारुकुष्ठसर्पगन्धैर्गोवस्तमूत्रयु-
क्तं तैलं विपक्वमभ्यङ्गः । काम्पर्यपृश्निपर्णी-
लोद्ग्रमधुकैर्मधुरवर्गेण च समक्षीरं सर्पिः शृ-
तं प्राश्यमानं शीतपूतनां छर्दिहिध्माकास-
श्वासंश्च शमयति ॥

मुस्तादिभिर्गोवस्तमूत्राभ्यां युक्तं तैलं वि-
पकमभ्यङ्गः । काष्मर्यादिभिः सूत्रोक्तेन च
मधुरवर्गेण समक्षीरं शृतं सर्पिः प्राश्यमानं
शीतपूतनादीञ्छमयेत् ॥

सातिसारायां तु खदिरपलाशसर्जा-
र्जुनरोहिणीत्वक्काथेन तुल्यपयः सर्पिः ।
गृध्रालूकविड्वस्तगन्धा हि निर्मोकनिम्ब-
पत्रैर्धूपः । जीर्णगोचर्मसर्पपिभुसङ्घाटी-
सर्पकञ्चुकैर्वा ॥

आतिसारयुक्तायां तु शीतपूतनायां ख-
दिरादित्वचां क्वाथेन तुल्यक्षीरं सर्पिः सिद्धं
शस्यते । गृध्रविड्वादिभिर्धूपः । वातगन्धा-
जगन्धा । जीर्णैर्गोचर्मादिभिर्वा धूपः । भिक्षु-
सङ्घाटी श्रमणककन्धा ॥

मुद्गौदनप्रायो जलाशयसमीपे बलि-
स्तत्रैव च स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

मुद्गौदनाशना देवी सुराशोणितपायिनी ।
जलाशयालयरता पातु त्वा शीतपूतना ॥

अत्र च मुद्गौदनप्रायो जलाशयस्य न-
द्यादेः समीपे बालः । तत्रैव च जलाशयस-
मीपे स्नानम् । मुद्गौदनाशनेत्यादिना श्लोकेन
मन्त्रः । इति शीतपूतनायाश्च ॥

अन्धपूतनायां सर्वगन्धैः सशिरो-
वक्त्रस्य प्रदेहः । वरुणास्फोटपारिभद्रकटुक्षा-
दनीनागबलागैरिकशतादरीभिः परिषेकः ।
हरितालमनश्शिलाकुष्ठसर्जरससुरासौवीरक-
संस्कृतं तैलमभ्यङ्गः ॥

अन्धपूतनायां सर्वैर्गन्धद्रव्यैः सशिरो-
वक्त्रस्य बालस्य प्रदेहः । वरुणादिभिः परि-
षेकः । आस्फोता मुकुन्दा अर्कश्च । वृश्चा-
दनी द्रुमव्याधिः । हरितालादिसंस्कृतं तैल-
मभ्यङ्गः ॥

स्पन्दनस्योनाककाष्मर्यखदिरकुष्ठैर्म-
धुरवर्गेण च क्षीरिवृक्षकषाये सक्षीरं शृतं घृतं
तद्युक्तं चक्षुः कामोपसृष्टानां प्राशः । छ-
र्दिकासतीसारयतां तु तदेव पिप्पलीपिप्प-
लीमूलसालपर्णी बृहतीकल्कोपेतम् ॥

स्पन्दनादिभिः सूत्रोक्तेन च मधुरव-
र्गेण कल्कीकृतेन क्षीरिवृक्षकषाये सक्षीरं सि-
द्धं घृतं प्रयोगे च साक्षिकयुक्तं चक्षुः का-
मग्रहापसृष्टानां प्राशः । छर्द्यादिमतामन्धपूत-
नार्तानां तदेवस्पन्दनादिभिः सिद्धं पिप्पल्या-
दिकल्कोपेतम् ॥

रक्षोघ्नारुक्करसर्जरसमधुभिर्धूपः । जी-
र्णभिभुसङ्घाटीकृकवाकुपुरीषाहित्वकेशचर्म-
भिर्वा ॥

रक्षोघ्नादिभिर्धूपः । अथवा जीर्णभि-
भुसङ्घाट्यादिभिः । रक्षोघ्नः सर्पपः । अ-
रुक्करो भल्लातकः । जीर्णाशीर्णा भिक्षुसङ्घाटी
श्रमणककन्धा । कृकवाकुः कुकुटस्तस्य पुरीषम् ॥

अनन्ता कुकुटी मर्कटी बिम्बीधारयेत् ।
तुम्बी चित्रफला मृगोर्वारुजालिनी काका-
दनीर्वा ॥

अनन्तादीर्धारयेत् । अनन्ता दूर्वा ।

कुकुटी प्रसिद्धामेकवाटिके । मर्कटी आत्मगु-
प्ता । बिम्बी तुण्डिकेरी । अथवा तुम्ब्या-
दीर्धारयेत् । तुम्बी कटुकालावुनी । चित्र-
फला चिर्मिटो विशालाभेदः । मृगोर्वारुगवा-
क्षी । जालिनी कोशातकी । काकादनी गुञ्जा ॥

पकाममांसशोणितैश्चतुष्पथे बलिर्गृहे ।
स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

कराला पिङ्गला मुण्डा कषायाम्बरवासिनी ।
देवी बालमिश्रं प्रीता पालयत्वन्धपूतना ॥

पकाममांसादिभिश्चतुष्पथे बलिः । गृ-
हे स्नानम् । कराळेत्यादिश्लोकेन मन्त्रः ।
इत्यन्धपूतनायाम् ॥

मुखमण्डितिकायां वारुण्या श्लक्ष्ण-
पिष्टैः सर्वगन्धैर्लेपः । विल्वैरण्डकपित्थाग्नि-
मन्थवंशीकुबेराक्षीपत्रकाथेन परिषेकस्तेषामेव
च स्वरसेन मधुकवाजिगन्धागर्भमैकध्यतैलं
वसा च पक्वमभ्यङ्गः ॥

मुखमण्डितिकायां वारुण्या सुरया श्ल-
क्ष्णपिष्टैस्सर्वैर्गन्धद्रव्यैर्लेपः । विल्वादिपत्रकाथे-
न परिषेकः । वंशी गिरिकर्णिका । कुबेरा-
क्षी श्वेतपाटला । तेषामेव च विल्वादिपत्रा-
णां स्वरसेन मधुकाश्वगन्धागर्भं वसा तैलं
चैकध्यमेकीभूतं पक्वमभ्यङ्गः ॥

दूस्वपञ्चमूलमधुरवर्गसिद्धं घृतं सम-
धुशर्करं प्राशः । पाठाकेतकसूचीनिम्बफ-
लपिप्पलीबिल्वहरतीक्ष्णवचाचोरकचूर्णौ

वा मधुसर्पिर्भ्याम् । ऋक्षरोममषीपाठामरि-
चपिप्पलीचूर्णौ वा । देवदारुभस्मयुक्तो मू-
र्वीव्योषमुस्तरास्त्रागिरिकदम्बकाश्वगन्धाचू-
र्णौ वाऽशोकरोहिणीचूर्णौ वा । एभिरेव
च विपक्वमाजं घृतं पयौ वा पिवेत् ॥

दूस्वपञ्चमूलेन सूत्रोक्तेन मधुरवर्गेण च
सिद्धं घृतं मधुशर्कराभ्यां प्रयोगकाले युक्तं प्रा-
शः । पाठादिचूर्णौ वा मधुसर्पिर्भ्यां प्राशः । भ-
स्मशब्दस्य पाठादिभिः सम्बन्धः । केतकसू-
ची प्रसिद्धा । अथवा ऋक्षरोममषीपाठादी-
नां चूर्णौ घृतमधुभ्यां प्राशः । अथवा मूर्वा-
दीनां चूर्णौ देवदारुभस्मना युक्तो मधुघृताभ्यां
प्राशः । गिरिकदम्बकं भूकदम्बकम् । अथ-
वैक एवाशोकरोहिण्याः कटुरोहिण्याश्चूर्णः ।
एभिरेव च मूर्वादिभिर्विपक्वमाजं घृतं वा क्षीरं
वा पिवेत् ॥

एभिरेव च योगैर्धूपोपदेहाभ्यङ्गनस्य तै-
लाक्षिपूरणपरिषेकान् कुर्यात् । यवकुष्ठसर्ज-
रसैर्धूपः । सर्पचापकीरल्लकजिह्वा धारयेत् ।
मातुश्चास्य श्लेष्महरमौषधं पाने स्तनोद्वर्तने च
युञ्ज्यात् ॥

एभिरेव चानन्तरोक्तैर्योगैर्धूपादीन् कु-
र्यात् । यवादिभिर्धूपः कार्यः । सर्पादिजिह्वा
धारयेत् । रल्लकः प्राणिविशेषः । मातुरित्या-
दि सुबोधम् ॥

विविधगन्धधूपमाल्याञ्जनपारदमन -
शिशलायुक्तो गोष्ठमध्ये बलिर्गवां मध्ये स्ना-
नम् । मन्त्रश्च ॥

अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ।
गोष्ठमध्यालयरता पातुत्वा मुखमण्डिता ॥

विविधगन्धादिर्क्तो गोष्ठमध्ये बलिः ।
गोमध्ये स्नानम् । अलङ्कृतादिश्लोकश्च मन्त्रः ।
इति मुखमण्डितिकायाम् ॥

रेवत्यां सर्वगन्धैः कुलत्थमाषचूर्णेन च
प्रदेहः । अश्वगन्धाजशृङ्गीशारिवाद्विपुनर्नव-
द्विसहाविदारीभिः परिषेकः ॥

रेवत्यां सर्वगन्धैः कुलत्थमाषाभ्यां चू-
र्णेन च प्रदेहः । अश्वगन्धादिभिः परिषेकः ।
द्वे सहै सुद्वगपर्णी माषपर्णी च ॥

कुष्ठसर्जरसाधितं तैलमभ्यङ्गः । ध-
वाश्वकर्णधातकीककुभतिन्दुकैर्जीवनीयैश्च पि-
ष्टैर्घृतं शृतं प्राशः । यवयवफलोत्कृष्टश-
कृद्धिः सघृतैर्धूपः । वरणारिष्टासिन्दुकान्वि-
तश्चाविकमूलेण कण्डको लेपः ॥

कुष्ठसर्जरसाभ्यां साधितं तैलमभ्यङ्गः ।
धवादिभिः पिष्टैः शृतं घृतं प्राशः । यवादि-
भिः सघृतैर्धूपः । यवफलो वंशफलः । व-
रणारिष्टाद्यन्वितः कण्डकस्तण्डुलत्वक्चूर्ण आ-
विकमूलेण लेपः । सिन्दुकः सिन्दुवारकः ॥

शुक्लमाल्यविलेपनलाजौदनपायसैर्गो-
तीर्थे बलिः । नदीसङ्गमे क्षीरिवृक्षसमीपे वा
स्नपनम् । मन्त्रश्च ॥

नानावस्त्रधरादेवी चित्रमाल्यानुलेपना ।

चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥

शुक्लमाल्यादिभिर्गोतीर्थे प्रधानगोस्थाने
बलिः । नदीसङ्गमे वा क्षीरिवृक्षसमीपे वा
स्नपनम् । नानावस्त्रेयादिना श्लोकेन मन्त्रः ।
इति रेवत्याम् ॥

शुष्करेवत्यां धूपवर्ज्यः स्कन्दग्रहोक्तो
विधिः । वचाश्वगन्धाहिङ्गुलाजसिद्धार्थकैरु-
द्वर्तनम् । सर्षपतैलं वचासिद्धं नेत्रपूरणम् ॥

शुष्करेवत्यां धूपं वर्जयित्वा सर्वो विधिः
स्कन्दग्रहोक्तः । वचादिभिरुद्वर्तनम् । वचया
सिद्धं सर्षपतैलं नेत्रपूरणम् ॥

काकगृध्रगर्दभशकृद्भिल्लैः । कुली-
रकपालशल्यकशुक्तिमेषशृङ्गहयखरजाहकह-
स्तिनखनकुलरोमभिर्धूपः सर्वग्रहघ्नः ।

काकादिशकृद्भिल्लैः । कुलीरकपालं
कच्छपवराटकः । जाहको नाम प्राणिविशेषः ॥

कुल्माषैर्मद्येन शुष्कमांसेन च शुष्कवृक्षे
बलिः । तत्रैव च स्नानम् । मन्त्रश्च ॥

उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः ।
लम्बा कराळा विनता तथैव बहुपुतिका ॥
रेवती शुष्कनामा च सा ते देवी प्रसीदतु इति ।

भवति चात्र ।

कुल्माषादिभिः शुष्कवृक्षे बलिः । त-
त्रैव च शुष्कवृक्षे स्नानम् । उपासते इत्या-

दिनां सार्धेन श्लोकेन मन्त्रः । इति शुष्करे-
वत्याम् । गतानुगतिका ॥

अनुबन्धान्यथाकृच्छ्रं ग्रहापायेषुपद्रवान् ॥
बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत् ॥

ग्रहापाये ग्रहविगमेऽप्यनुबन्धानुपद्रवान्य-
थाकृच्छ्रं कृच्छ्रोपद्रवानतिक्रमेण यथास्वं बा-
लामयप्रतिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे षष्ठोऽध्यायः ॥

द्वितीयं कौमारतन्त्रं सम्पूर्णम् ।

सप्तमोऽध्यायः ।

शरीरमानसदोषोपधातक्रमेण भूतवि-
ज्ञानीयाध्याय आरभ्यते ॥

अथातो भूतविज्ञानीयं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

अष्टादश भूताधिपतयः । तद्यथा ।
सुरासुरगन्धर्वोरगयक्षब्रह्मराक्षस राक्षसपि-
शाचप्रेतकूश्माण्डकाखोर्दभौकिरणवेताळपितरः
ऋषिगुस्त्वृद्धासिद्धाश्च । ते पुनः पृथक् को-
टिपरिवाराः । तेषामपि चापरिसङ्ख्येयः
परिवार इत्यनन्तो भूतलोकः ॥

अथात इत्यादि पूर्ववत् । यथाष्टाद-
शभूताधिपतयो भवन्ति तद्यथेत्यादिना तथा
दर्शयति । ते च सुरादयः पृथक् प्रत्येकं को-
टिपरिवाराः तेषामपि परिवाराणां प्रत्येकमप-
रिसङ्ख्येयः परिवार इत्यनेन प्रकारेणानन्तो भू-
तलोकः ॥

सर्वेऽपि च प्रायेणाहारकामा निशा-
र्धविचारिणो भयानका मांसासृग्वसाशिनः ॥

सर्वेऽपि भूतलोका आहारकामिनः स-
न्तो निशार्धविचारिणो भवन्ति । भयानका
भयङ्करा मांसाद्याशिनश्च ॥

अपि च । सुरासुरादिसंवाससंसर्गा-
त्तच्छीलाचारकर्मतया च तत्संज्ञां लभन्ते ॥

अपि चेति समुच्चये । य एतेऽस्माभिः
सुरादयः प्रदर्शिताः न ते पुरन्दरवलिचित्र-
रथवासुकिधनदप्रभृतयो ज्ञेया अपि त्वन्य एव ।
तेषां तु सुरादीनां संवाससंसर्गात्तत्सदृशशी-
लादितया च सुरादिसंज्ञां लभन्ते ॥

तेषां पुनरनुप्रवेशे कारणं सद्यः पूर्व-
कृतो वा विशेषेण प्रज्ञापराधः ॥

तेषां तु देहानुप्रवेशे पुंसां प्रज्ञापराधो
विशेषतः कारणम् । किंभूतः प्रज्ञापराध आ-
ह । सद्यः कृतो वा पूर्वजन्मकृतो वा । स
च सूत्र उक्तः ॥

तेन हि कामक्रोधलोभमोहादिजनिते

न प्रलुप्तधर्मो भिन्नव्रताचारशौचो मलीमसः
पूज्यानतिक्रामन्नात्मानमुपहन्ति॥

तेन हि प्रज्ञापराधेन कामादिजनितेन
लुप्तधर्मत्वादियुक्त आत्मानमुपहन्ति । भिन्न-
शब्दस्य नष्टपर्यायस्य शौचान्तेन सम्बन्धः ॥

ततस्तमात्महनमवतारगवेषिणो देवा-
दिग्रहा अप्यनुग्नन्ति । तद्वदुन्मादापस्मारो-
पप्लुतचित्तं तथा ज्वराद्यामयोपहतमपि ।
विशेषतश्च व्रणिनः पूयासृक्स्नेहगन्धेन ॥

तं तथाविधमात्मनैव हतात्मानमवतार-
गवेषिणश्छिद्रान्वेषिणो देवादिग्रहा अप्यनुप-
श्चात् ग्नन्ति । तद्वदेवोन्मादेनापस्मारेण वोप-
प्लुतचित्तं देवादयोनुग्नन्ति । व्रणिनश्च पुरु-
षान् पूयादिगन्धेन हेतुना विशेषतोऽनुग्नन्ति ॥

एवंविधांस्तु पुरुषानेष्वाघातकालेष्व-
भिगच्छन्ति ॥

एवंविधान् पूर्वोक्तप्रकारान् पुरुषांस्तु
एषु वक्ष्यमाणेष्वाघातकालेषु छिद्रेषु देवाद-
योऽभिगमनं कुर्वन्ति ॥

केष्वित्याह ।

तद्यथा । पापस्य कर्मणः समारम्भे ।
पूर्वकृतस्य वा परिणामकाले । एकस्य वा
शून्यग्रहनिवासे । चतुष्पथाधिष्ठाने वा ।
सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा पक्षसन्धिषु वा
मिथुनीभावे । रजस्वलाभिगमने वा । वि-
गुणे वाध्यापनहोमबलिमङ्गलप्रयोगे । निय-
मब्रह्मचर्यव्रतभङ्गे वा । महाहवे वा । दे-

शपुरकुलविनाशे वा । महाग्रहोपगमने वा
स्त्रिया वा प्रजननकाले । विविधभूताशु-
चिसंस्पर्शे वा । वमनविरेचनरुधिरस्रावे
वा । अशुचेरप्रयतस्य वाचैत्यदेवायत-
नाभिगमने वा । मांसमधुगुडतिलमद्योच्छिष्टे
वा । दिग्वासासि वा । निशि नगरचतुष्प-
थोपवनश्मशानाभिगमने वा । द्विजगुरुसुर-
यतिपूज्यव्यतिक्रमे वा ॥

तद्यथेत्यादि व्याख्यासामम् । पापं क-
र्महिंसादि । अप्रयतभावोऽशुचित्वम् । पक्ष-
सन्धयोष्टमीचतुर्दश्यमावास्याः । मिथुनीभावो
योषिता रतिः । अथवाध्यापनादीनां प्रयोगे वि-
गुणे शास्त्रनिषिद्धे । अथवा नियमादिभङ्गे ।
शास्त्रतो नियमः स्मृतः । महाहवो महान्
सङ्ग्रामः । देशविनाशे वा पुरविनाशे वा
कुलविनाशे वा । महाग्रहस्य राहोरुपगमने
वा । स्त्रियाः प्रजननकालः प्रसूतिकालः ।
अथवा विविधानां भूतानामशुचीनां संस्पर्शे
वा । वमनादीनां प्रयोगे वा । अशुचेरप्रय-
तस्य वासतश्चैत्याद्यभिगमने वा । मांसाद्युच्छिष्टे
वा । दिग्वासासिनग्रे । निशि वा नगराद्यभिग-
मने । द्विजादीनां पूज्यानां व्यतिक्रमे वा ॥

तत्रावलोकयन्तो जनयन्ति मनोवि-
कारं सुरासुरग्रहाः । स्पृशन्तो गन्धर्वाः ।
समाविशन्तो भुजगाः । यक्षाश्चात्मभान्धमा-
ग्रापयन्तः । राक्षसावाहयन्तो धिरुह । त-
थैव पिशाचाद्याः । दर्शयन्तः पितरोभिश-
पन्त ऋषिगुरुवृद्धसिद्धाः ॥

तत्रेत्यादिना यो ग्रहो येन प्रकारेण मनोविकारं जनयतीति प्रदर्श्यते । सुबोधम् । राक्षसा अधिरुह्य वाहयन्तस्तथैव पिशाचाद्या अपि । पितरो दर्शयन्तः । ऋष्यादयस्त्वभि-
शापं कुर्वन्तः । अपि च । आदूषयन्तः पु-
रुषस्य देहं देवादयः स्वैस्तुगुणप्रभावैः । वि-
शन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव छायातपौ दर्पणसू-
र्यकान्तौ ॥

तत्र शीलवन्तं चोक्षाचारं शुक्ला-
म्बरधरं तपःस्वाध्यायपरं प्रायः शु-
क्लप्रतिपदित्रयोदश्यां चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां
वा देवा गृह्णन्ति । क्रोधनं कदर्यमात्म-
सम्भाविनं कुलरूपगर्वितं कृष्णद्वादश्यां कृ-
ष्णतयोदश्यां सन्ध्ययोश्चासुराः । प्रियनृ-
त्तगीतवादित्रगन्धमाल्याम्बरं परदाररतं चो-
क्षाचारं प्रायश्चतुर्थ्यामष्टम्यां द्वादश्यां चतु-
र्दश्यां च गन्धर्वाः । स्वप्नशीलं चपलमनि-
मित्तक्रोधनमर्थसिद्धं ब्राह्मणं प्रायः पञ्चम्यां
सन्ध्ययोर्मध्याह्ने च नागाः । सत्वबलरूप-
गान्धर्वधनशौर्ययुक्तं माल्यानुलेपनहास्यप्रिय-
मतिव्याकरणं प्रायः शुक्लसप्तम्यामेकादश्यां
च यक्षाः ॥

तत्र शीलवत्त्वादिगुणं प्रायः शुक्लप्रति-
पदादिषु देवा गृह्णन्ति । क्रोधनादिकं कृ-
ष्णद्वादश्यादिष्वसुराः । प्रियनृत्तगीतादिकं च-
तुर्थ्यादिषु गन्धर्वाः । स्वप्नशीलादिकं पञ्च-
म्यादिषु नागाः । न्यस्यार्थे सिद्धोर्थसिद्धः ।
सत्त्वादिभिर्युक्तं माल्यादिप्रियं च वाचमातिक्रम्य
चरति यस्तं शुक्लसप्तम्यादिषु यक्षाः ॥

स्वाध्यायतपोव्रतचर्यादेवयतिगुरुपूजा-
रतं भ्रष्टशौचं वा ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्र-
ह्मवादिनं शूरं मानिनं देवागारसलिलक्री-
डनप्रियं च स्खलितब्रह्मचर्यं प्रायः शुक्लप-
ञ्चम्यामष्टम्यां पूर्णचन्द्रदर्शने सन्ध्याषु च ।
ब्रह्मराक्षसाः ॥

स्वाध्यायादिरतं ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्र-
ह्मवादिनं वेदपाठशीलं देवागारादिप्रियं स्खलि-
तब्रह्मचर्यं च शुक्लपञ्चम्यादिषु ब्रह्मराक्षसाः ॥

हानिसत्त्वं पिशुनं स्तेनं लुब्धं शठं
प्रायो द्वितीयातृतीयाष्टमाषु राक्षसपिशाचा-
दयः । कलिपानप्रियमसूयावन्तं परुषभाषिणं
बह्वाशिनं च कृष्णनवमीद्वादशयोर्निशि च
राक्षसाः ॥

हानिसत्त्वादिकं द्वितीयादिषु राक्षसपि-
शाचादयः । तत्र विशेषः कलिप्रियादिकं कृ-
ष्णनवम्यादिषु राक्षसाः ॥

आत्मश्लाघिनं कूटसाक्ष्यप्रदं परोप-
तापिनं च चतुर्दश्यां पिशाचादयः ॥

आत्मश्लाघिप्रभृतिनं चतुर्दश्यां पिशा-
चादयः । कूटसाक्ष्यमसत्यसाक्ष्यम् ॥

मातापितृगुरुवृद्धसिद्धाचार्योपसेविनं
प्रायो दशम्याममावास्यां च पितरः । त-
द्विधमेव च प्रायः षष्ठ्यां नवम्यां च गुरु-
वृद्धसिद्धाः । तथैव च स्नानशुचिविविक्तसे-
विनं धर्मशास्त्रश्रुतिकाव्यकुशलमृषयः ॥

मात्राद्युपसेविनं पितरो दशम्यादिके ।
तद्विधमेव च मात्राद्युपसेविनं षष्ठ्यादिके गु-
र्वादयः । तथैव चेति षष्ठ्यां नवम्यां च स्ना-
नादिसेविनं धर्मशास्त्रादिकुशलं चर्षयः ॥

तेषां तु ग्रहीष्यतां पूर्वरूपाणि भव-
न्ति । तद्यथा । देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसा-
रुचित्वं नृशंसाभिप्रायता कोपनत्वमरतिरो-
जोवर्णच्छायाबलवपुषां चोपतप्तिः स्वप्ने दे-
वादिभिर्भर्त्सनं प्रवर्तनं च ॥

तेषां तु सर्वेषां सुरादीनां ग्रहीष्यतां
ग्रहणं करिष्यतां पूर्वरूपाणि भवन्ति । कानी-
त्याह । तद्यथेत्यादि । उपतप्तेरोजोवर्णादिभिः
संबन्धः । स्वप्ने देवादिभिर्भर्त्सनं सन्तर्जनम् ।
प्रवर्तनं च यथोक्तेषु व्यापारेषु ॥

तत्र सौम्यदृष्टिं गम्भीरमप्रवृत्त्यमको-
पनं शुचिमनिद्रं भोजनानभिलाषिणमल्पस्वे-
दमूत्रपुरीषवाचं संस्कृतवादिनं देवद्विजगुरु-
भक्तं शुक्लमाल्याम्बरसरित्पुलिनशैलोच्चभवन-
दधिक्षीरसुरभिप्रियं चिरादक्षिणी निमीलय-
न्तं वरप्रदातारं शुभगन्धं वर्चस्विनं फुल्लप-
त्रोपममुखं देवग्रहेण गृहीतं विद्यात् ॥

तत्रेत्यादिना सुरादीनामष्टादशानामावि-
ष्टानां क्रमेण लक्षणम् । तत्र सौम्यदृष्ट्यादिकं
देवग्रहेण गृहीतं विद्यात् । गम्भीरम् । यस्य
प्रभावादाकारे क्रोधशोकभयादयः । भावस्था
नोपलक्ष्यन्ते तत् गाम्भीर्यमिति स्मृतमिति ।
तेन युक्तम् । स्वेदादिवागन्तानामल्पशब्देन

संबन्धः । भक्तशब्दस्य देवादिभिः । प्रियश-
ब्दस्य माल्यादिभिः । वर्चस्वी तेजस्वी ॥

तत्रापि गोवृषमिव नदन्तं दीप्तमुखन-
यनमादीप्तेन स्वरैण सर्वमाभाषमाणमीश्वरेण ।
मेघस्तनितविद्युद्वृष्टीर्वाचा विसृजन्तमिन्द्रेण ।
धनानि वचा प्रयच्छन्तमाच्छिदन्तं च ध-
नदेन । सुरासवसमगन्धं काष्ठतृणरज्ज्वादि
सर्वं पाशमभिमन्यमानं वरुणेन ॥

तत्रापीत्यादिना ईश्वराख्यस्य देवविशे-
षस्य लक्षणम् । गोवृषो मदोत्कटो गौः ।
आदीप्तः स्वर ओजस्वी । मेघस्तनितादि वा-
चा विसृजन्तमिन्द्राख्येन देवेन गृहीतं विद्यात् ।
वाचैव धनानि प्रयच्छन्तं धनदेन गृहीतं वि-
द्यात् । वरुणाख्येन देवेन गृहीतः सुरादिग-
न्धो भवति । काष्ठादिकं च सर्वं पाशं म-
न्यते । इति देवानां लक्षणम् ॥

जिह्वादृष्टिं दुष्टात्मानं क्रोधनमवृत्तं स-
स्वेदगातं देवब्राह्मणगुरुद्वेषिणं निर्भयमभि-
मानिनं शूरं व्यवसायिनं रुद्रोऽहमिन्द्रोऽहम्-
पेन्द्रोऽहं स्कन्दोऽहं विशाखोऽहमित्यादि भा-
षमाणं विकृतवाचमसकृद्भसन्तं सुरामिषरुचिं
दन्तैर्नस्वैश्च परान् हिंसन्तमसुरेण ॥

जिह्वादृष्ट्यादिकमसुरेण गृहीतं विद्यात् ।
दुष्टात्मानं दुष्टबुद्धिम् ॥

स्वाचारं हृष्टात्मानं शुभगन्धमल्पव्य-
वहारं नृत्यन्तं गायन्तं मुखवाद्यानि कुर्व-
न्तं प्रियोद्यानपुलिनरक्तवस्त्रस्तानमाल्यानुले

पनधूपान्नपानहासलीलाशृङ्गारकथागान्धर्वग-
न्धर्वेण । तत्रापि शिरो धुनानं कलहं कु-
र्वन्तं संरम्भेण जागरूकं पठन्तं हसन्तं ह-
सनेन ॥

स्वाचारादिकं गन्धर्वेण गृहीतं विद्यात् ।
तत्रापि शिरो धुनानमित्यादिकं हसनेन । इति
गन्धर्वाः ॥

क्रोधनमनिशं निश्वसन्तं भ्रमन्तमात-
पत्रात् त्रस्यन्तं रक्ताक्षं स्तब्धदृष्टिं जिह्वां लो-
लयन्तं सृक्किण्यौ लिहानमधोमुखशायिनं च-
लं वक्रगामिनं विलमवलोक्य सर्पवदूर्ध्वं प्र-
सरन्तं जलौघघनदुन्दुभिस्वनैर्हृष्यन्तं क्षरिष्ठ-
तगुडमधुस्नानमाल्यप्रियं गात्राणि कल्पयन्तं
दन्तैः खादन्तं जलेऽवतीर्णमुत्तरणमनिच्छ-
न्तमुरगेण ॥

क्रोधनत्वादिगुणमुरगेण गृहीतं विद्यात् ।
अनिशं प्रतिक्षणं जिह्वां लोलयन्तं परिलोल-
यन्तम् । सृक्किण्यावोष्ठसन्धी । विलं छिद्र-
मवलोक्य दृष्ट्वा सर्पवदूर्ध्वं प्रसरन्तम् । ज-
लौघादिस्वनैर्हृष्यन्तम् । प्रियशब्दस्य क्षीरा-
दिभिः संबन्धः ॥

असकृत् स्वमरोदनहासनृत्यगीतपाठ-
कथान्नपानस्नानमाल्यधूपगन्धरक्तवस्त्ररतिं र-
क्तवस्त्रविप्लुताक्षं द्रुतं सगर्वं मत्तमिव ग-
च्छन्तं वस्त्रान्तमुत्कर्षयन्तं चलिताग्रहस्तं व-
हुभाषिणं स्त्रीलोलुपं मद्यामिषप्रियं सन्नह्य श-
स्त्रं मृगयमाणमतिबलमव्यथं हृष्टं तुष्टमल्परोषं

किं कस्यै ददामीति वादिनं शुभगन्धं व-
र्चस्विनं द्विजातिवैद्यपरिभाषिनं रहस्यभाषिणं
यक्षेण ॥

असकृत् स्वप्रादिरतिं रक्ताक्षत्वादिगुणं
च यक्षेण गृहीतं विद्यात् । वस्त्रान्तमञ्जलम् ।
सन्नह्य कङ्कटे गृहीत्वा युद्धाय शस्त्रं मार्गयन्तम् ॥

तत्रापि हृषितरोमाणमूर्ध्वेक्षणं प्रहृष्ट-
नयनं चण्डं परुषं महानिनादं मणिवरेण ।
रहोहसितनृत्यगीतान्याचरन्तमाकीर्णमौनमा-
सेवमानं विकटेन ॥

तत्रापि त्यादिना यक्षविशेषाः । हृषि-
तरोमत्वादिरूपं मणिवराख्येन यक्षेण गृहीतं वि-
द्यात् । रहःप्रभृत्याचरन्तमाकीर्णं जनसंकुले मौ-
नमाचरन्तं विकटाख्येन यक्षेण गृहीतं विद्यात् ॥

हासनृत्तप्रियमाक्रोशिनं प्रधाविनं दे-
वद्विजभिषग्द्वेषिणं मन्त्रवेदशास्त्राभिधायिनं
काष्ठशस्त्रादिभिश्चात्मानमाघ्नन्तं छिद्रप्रहारिणं
वैद्यरन्ध्रान्वेषिणं भोःशब्दवादिनं परुषं रौ-
द्रचेष्टं शीघ्रगामिनं ब्रह्मराक्षसेन । तत्रापि वि-
कृतस्वरं भाषयन्तमुत्रासयन्तं ब्रह्मवादिनं सं-
स्कृतभाषिणं बहुशस्तोयं याचन्तं यज्ञसेनेन ॥

हासनृत्तप्रियादिगुणं ब्रह्मराक्षसेन गृही-
तं विद्यात् । वैद्यस्य रन्ध्रान्वेषिणं रन्ध्रं प्र-
हरणावसरम् । तत्रापि ब्रह्मराक्षसेषु मध्ये वि-
कृतस्वरादिगुणं यज्ञसेनाख्येन गृहीतं विद्यात्
इति यक्षाः ॥

सक्रोधदृष्टिं भ्रुकुटिमुद्वहन्तं भैरवास्यं
त्वरितमभिधावन्तं रुवन्तं ससंभ्रमं प्रहरन्तं
नष्टनिद्रं निशाविचारिणमन्नद्वेषिणमनाहारम-
प्यतिबलिनमन्नकाले हसन्तं निर्लज्जं शूरं
रोषणमप्रियवादिनमशुचिं स्त्रीमद्यमांसरक्त-
माल्यप्रियं रक्तमामिषं वा दृष्ट्वाष्टौ परिलि-
हन्तं दीनं शङ्कितं धावन्तमकस्मादुदन्तं ह-
सन्तं गायन्तं नृत्यन्तं निरर्थकं परिभाषमा-
णं राक्षसेन । तत्रापि परुषच्छविं भूमिं
ताडयन्तमकस्मादुदन्तं विशाखेन । भिन्न-
गद्गदकण्ठमङ्गानि भञ्जयन्तं जिह्वां परिलि-
हानमक्षमालया जपमानं शौचमभीक्ष्णं कुर्वा-
णं सङ्गमेन । मेघविद्युदुदयायासते क्रुध्यन्तं
जलवृष्टिं समन्तान्मन्यमानं शकटनिष्पीडनं
विद्युन्मालिना । आममांसपललमूलकापूप-
परमान्नयाचिनं रूक्षच्छविं विरूपाक्षेण ॥

सक्रोधदृष्टित्वादियुक्तं राक्षसेन गृहीतं
विद्यात् । भैरवं भीषणम् । रुवन्तं शब्दं कु-
र्वन्तम् । प्रियशब्दस्य स्त्र्यादिभिः संबन्धः ।
अकस्मादिति शङ्कितादिनापि संबध्यते । त-
त्रापि राक्षसेषु मध्ये परुषच्छवित्वादियुक्तं वि-
शाखाख्येन राक्षसेन गृहीतं विद्यात् । भिन्न-
गद्गदकण्ठत्वादियुक्तं सङ्गमाख्येन गृहीतम् ।
असते अभवने मेघाद्युदयाय क्रुध्यन्तमेवमादि-
गुणं विद्युन्मालिना गृहीतम् । आममांसादि-
याचिनं रूक्षच्छविं च विरूपाक्षेण गृहीतं वि-
द्यात् । इति राक्षसविशेषाः ॥

अस्वस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठन्तं परिधा-

विनं दयितनृत्यगीतहासोच्छिष्टमद्यमांसशून्य-
निवासरतिं पुरस्तादभिघ्नन्तं निर्भत्सनादी-
नशङ्कितवदनं नखैरात्मवपुषि लिखन्तं नष्ट-
स्मृतिं बद्धावद्धभाषिणमकस्मादुदन्तं दुःखा-
न्यावेदयमानमुध्वस्तारूक्षदेहखरं दुर्गन्धमशु-
चिं नग्नं मलिनं रथ्याचैलतृणाभरणं सङ्कर-
कूटकाष्ठाश्वारोहिणं लोलं बद्धाशिनं पिशा-
चेन । तत्रापि भोजनं दृष्ट्वा हसन्तं विस्वरं
क्रोशन्तं नित्यभीतं कश्मलेन । सर्वगात्रा-
णि स्पन्दयन्तं मुहुर्मुहुर्धावन्तं भीषयमाणं
कुशेन । वैद्यं दृष्ट्वा कुप्यन्तं भ्रमद्भोजिनं
बद्धाशिनं भस्मगुण्ठनशयनं स्त्रियोमार्गे रु-
न्धानं मूत्रपुरीषविमर्दिनं स्तिजसा । प्रे-
ताकृतिचेष्टागन्धं तृणच्छेदिनं भीतमाहारद्वे-
षिणं प्रेतेन ॥

अस्वस्थचित्तत्वादिगुणं पिशाचेन गृही-
तं विद्यात् । निर्भत्सनं सन्तर्जनम् । आवे-
दयमानं कथयन्तम् । रथ्याचैलं मार्गवस्त्रख-
ण्डिका । सङ्करकूटमवकरनिकरम् । काष्ठम-
य्यश्वप्रतिकृतिः काष्ठाश्वः । तत्रापि पिशाचग्रहे-
ष्वपि प्रेताकृतीत्याद्यन्तेन ग्रन्थेन कश्मलादि-
भिः प्रेतान्तैर्गृहीतानां लक्षणं सुबोधम् । इ-
ति पिशाचाः ॥

बहुप्रलापमुग्रवाक्यं विळम्बितगतिं कृ-
ष्णवदनं शूनप्रलम्बवृषणं कूष्माण्डेन ॥

बहुप्रलापादिगुणं कूष्माण्डेन गृहीतं
विद्यात् ॥

नग्नं धावन्तमकस्मादश्मकाष्ठादि गृही-
त्वा भ्रमन्तं तृणचीरमाल्यनिवसनमुग्रस्तदृष्टिं

परुषाभिधायिनं श्मशानशून्यैकवृक्षरथ्यानि-
षेविणं तिलान्नमद्यामिषसक्तदृष्टिं काखोर्देन ॥

तत्रत्वादिगुणं काखोर्दाख्येन ग्रहेणाधि-
ष्ठितं विद्यात् । निवसनशब्दस्य तृणादिभिः
सम्बन्धः । सक्तशब्दस्य तिलान्नादिभिः ॥

उग्रवादिनं रक्तत्रस्तनेत्रमन्त्राभिलाषि-
णमुदकं प्रार्थयमानं मौकिरणेन ॥

उग्रवागादियुतं मौकिरणेन गृहीतं विद्यात् ।

सत्यवादिनं परिवेपिनं धूपगन्धमाल्य-
रतिमतिनिद्रालुं वेतालेन ॥

सत्यवागादिगुणं वेतालेन गृहीतमिति
जानीयात् । परिवेपनं कम्पनम् ॥

अप्रसन्नदृष्टिं चलक्षेत्रपक्ष्माणं शङ्किते-
क्षुणं दीनचदनं संशुष्कतालुं निद्रालुं प्रतिहत-
वाचमपसव्यवस्त्रमल्पाग्रिमरोचकिनं तिलगुड-
पायसमांसरुचिं च पितृग्रहेण ॥

अप्रसन्नदृष्टित्वादिगुणं पितृग्रहेण गृही-
तं विद्यात् । अपसव्यमवामम् । रुचिशब्द-
स्तिलादिभिः संबध्यते । तेन तिलरुचिं वा गु-
डरुचिं वा पायसरुचिं वा मांसरुचिं वा इति ।

ऋषिगुरुवृद्धसिद्धानामभिशापानुध्या-
नानुरूपविहारव्याहाराहारं तद्ग्रहेण गृहीतं
विद्यादिति । भवति चात ॥

ऋष्यादीनामन्यतमस्य यस्य वाभिशा-
पानुध्यानस्यानुरूपैः प्रत्यक्षानुमितैर्विहारादिभि-

युक्तस्तं तद्गृहीतमेव विद्यात् । गतानुगतिका ।
[यो नरो गुर्वादीनां शापस्यानुध्यानेन ते मा-
मेवं शप्तवन्त इत्यादि सर्वदा व्यवहरति त-
द्विधाहारचेष्टो वा भवति तं गुर्वाद्यन्यतमग्र-
हेण गृहीतं विद्यादिति कैरळी व्याख्या] ॥

लक्षयेत् ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टावलपौरुषम् ।
पुरुषेऽपौरुषं यत् तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥

यत् यस्मिन् पुरुषेऽपौरुषमपुरुषोचितं
ज्ञानादिकं वैद्यो लक्षयेत् तत्र भूतग्रहमस्तीति
वदेदिति साधारणं लिङ्गम् ॥

कुमारवृन्दानुगतं नयमुद्धतसूर्ध्वजम् ।
अस्वस्थमनसं दैर्घ्यकालिकं सग्रहं त्यजेत् ॥

इत्युत्तरे सप्तमोऽध्यायः ।

कुमारवृन्दानुगतमित्याद्यसाध्यग्रहलक्षणं
व्याख्यासप्तमम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

उक्तक्रमेणैव भूतानां चिकित्सितं प्रदर्श-
यितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो भूतप्रतिषेधं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति हस्साहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

भूतं जयेदहिंसेच्छुं जपहोमवलिव्रतैः ।
तपशीलसमाधानज्ञानदानदयादिभिः ॥

अहिंसेच्छुं साध्यं रतिकामं वलिकामं
च भूतं जपप्रभृतिभिर्जयेत् ॥

हिङ्गुव्योषालनैमालीलशुनार्कजटाजटाः ।
अजलोमीसगोलोमी भूतकेशीवचालता ॥
कुक्कुटीसर्पगन्धार्यातिलाः काणविकाणिके ।
वज्रप्रोक्ता वयस्था च शृङ्गी मोहनवलयपि ॥
स्रोतोजाञ्जनरक्षोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधम् ।
खराश्वथाविडुष्टैर्गोधानकुलशल्यकात् ॥
द्वीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्वतः ।
चर्मपित्तद्विजनखा वर्गेऽस्मिन् साधयेत् घृतम् ॥
पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ।
अभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ॥
एभिश्च गुलिकां युञ्ज्यादञ्जने सावपीडने ।
प्रलेपे कल्कमेतेषां कायं च परिषेचने ॥
प्रयोगोऽयंग्रहोन्मादान् सापस्सारान् शयनयेत्

हिङ्गुवादौ वर्गे पुराणं घृतं सिद्धं नवं
तैलं वा पाननस्योरभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यम् ।
नैमाली मनरिशला । अर्कजटा अर्कमूलम् ।
जटा मांसी । अजलोमी मेषविलोचना । गो-
लोमी दूर्वा । भूतकेशी शुक्ला निर्गुण्डी । ल-
ता शतपुष्पा । कुक्कुटी रसायनोक्तलक्षणा ।
सर्पगन्धा गन्धनाकुली । काणा काकोली । वि-
क्राणा क्षीरकाकोली । वज्रप्रोक्ता सुधा । व-
यस्था आमलकम् । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । मो-
हनवल्ली ब्राह्मी शिरीषश्च । रक्षोघ्नं सर्षपम् ।

अन्यद्रक्षोत्रमौषधं वचादि यथालाभम् । ख-
रादीनां त्रयोदशानां सामुद्राणां च सत्वानां
प्राणिनां यथालाभं चर्मादिकम् । एषामित्योभि-
रिति च हिङ्गुवादीनां परामर्शः । अवपीडनं
कल्कादिनस्यम् । सुबोधम् ॥

गजाह्वापिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ।
गोधानकुलमार्जारशशपित्तप्रपेषितान् ॥
नावनाभ्यङ्गसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ।

गजाह्वादीन् गोधादिपित्तप्रपेषितान् ना-
वनादिषु ग्रहापहान् विदधीत । गजाह्वा ह-
स्तिपिप्पली ॥

अश्वश्वाश्वतरोलूककङ्कटशृङ्गालजा ।
विटखरोष्ट्रवराहाच्च तया तैलं विपाचितम् ॥
पिष्ट्या वस्तमूत्रेण नावनादिषु पूजितम् ।

अश्वादीनां दशानां विशा पुरीषेण व-
स्तमूत्रपिष्ट्या तैलं विपाचितं नावनादिषु पू-
जितम् । अश्वतरो वेसरः ॥

* शिरीषपुष्पलशुनं शुण्ठीसिद्धार्थकंवचाम् ॥
मज्जिष्ठां द्वे निशे कृष्णां वस्तमूत्रेण पेषयेत् ।
छायाशुष्का कृतावर्तिः मत्स्यपित्तद्रुताञ्जनम् ।

शिरीषादिभिर्वस्तमूत्रपिष्टैः कृता वर्तिः
छायाशुष्का सती प्रयोगकाले मत्स्यपित्तेन द्रु-
ता भूतेष्वञ्जनम् ॥

* शिरीषबीजमिति सुश्रुतपाठः ।

नक्तमालफलं व्योषं विल्वस्थोनाकयोर्जटा ।
हरिद्रे च कृता वर्तिः पूर्ववन्नयनाञ्जनम् ॥
* वयस्थाहिङ्गुकटुका षट्प्रन्थासैन्धवं तथा ।

नक्तमालफलादिभिः कृता वर्तिः पूर्वव-
दिति वस्तुमूत्रपिष्टा शुष्का च मत्स्यपित्तेन दु-
ता नयनाञ्जनम् । नक्तमालः कर्णिकारः ।
जटा मूलम् । वयस्थेत्यादि । तथा पूर्ववन्न-
यनाञ्जनम् । वयस्था आमलकम् । षट्प्रन्था
वचा ।

सिद्धार्थकवचाहिङ्गुप्रियङ्गुरजनीद्वयम् ॥
मञ्जिष्ठाश्वेतकटुभीवराश्वेताद्रेकर्णिका ।
निम्बस्य पत्रं बीजं तु नक्तमालशिरीषयोः ॥
सुराहं व्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ।
सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ॥
ग्रहान्सर्वान्निहन्त्याशुविशेषादासुरान्ग्रहान् ।
कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्सारपाप्माजित् ॥
एभिरवौषधैर्वस्तवारिणा कल्पितोऽगदः ।
पाननस्याञ्जनालेपस्नानोद्धर्षणयोजितः ॥
गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ।

सिद्धार्थकादिभिः कल्कीकृतैश्चतुर्गुणे गो-
मूत्रे सिद्धं सर्पिर्नाम्ना सिद्धार्थकः । ग्रहान्
सर्वान् सुरादीन् निहन्ति । आसुरान् ग्रहान्
विशेषान्निहन्ति । कृत्यादिघ्नं च । कृत्या आ-
भिचारदेवता । एभिरिति सिद्धार्थकादिभिर्व-
स्तमूत्रेणागदः पानादियोजितो गुणैः पूर्ववत् ।
सुबोधम् ॥

* वयस्थाहिङ्गुकटुकमिति सुश्रुतपाठः ।

सिद्धार्थकव्योषवचाश्वगन्धा-
निशाद्वयं हिङ्गुपलाण्डुकन्दम् ।
बीजं करञ्जात् कुसुमं शिरीषात्
फलं च वल्कं च कपित्थवृक्षात् ॥
समाणिमन्धं सनतं सकुष्ठं
स्योनाकमूलं किण्णिही सिता च ।
वस्तस्य मूत्रेण सुभावितं तत्
पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥

दुष्टग्रहोन्मादतमोनिशान्धा-
नुद्बन्धकान् वारिनिमग्नदेहान् ।
दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदष्टां
स्ते साधयन्त्यञ्जननस्यलेपैः ॥

सिद्धार्थकाद्यनेकवारं वस्तमूत्रेण भावितं
गोपित्तेन गुडान् कुर्यात् । ते गुडा अञ्जना-
दिभिर्दुष्टग्रहादीन् साधयन्ति । वल्कं त्वक् ।
माणिमन्धं सैन्धवम् । स्योनाकस्य मयूरजङ्घ-
स्य मूलम् । किण्णिही गिरिकर्णिका । सा तु
सिता शुष्का । तमस्तिमिरम् । उद्बन्धको ग-
लबन्धेन मृतकल्पः । तद्वज्जलनिमग्नदेहः । वि-
षलिप्तेन शस्त्रेणाहतो दिग्धाहतः ॥

कार्पासास्थिमयूरपत्रवृहतीनिर्माल्यपिण्डीतक-
त्वग्वांशीवृषदंशविटपुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः
नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमारिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं
स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशग्रहघ्नपरम् ॥

कार्पासास्थ्यादिभिस्तुल्यैः समभागैः कृ-
तं धूपनं स्कन्दग्रहादिघ्नम् । निर्माल्यं स्पृक्का ।
पिण्डीतको मदनः ॥

त्रिकटुकदलकुङ्कुमग्रन्थिकक्षारसिंही
निशादारुसिद्धार्थयुग्माभुशकाह्वयैः ।
सितलशुनफलत्रयोशीरतिक्तावचा
तुत्थयष्टीबलालोहितैलाशिलापद्मकैः ॥
दधितगरमधुकसारप्रियाह्वाविषाख्या
विषाताक्षर्यशैलैः सचव्यामयैः कल्कितैः ।
घृतमनवमशेषभूत्रांशसिद्धं मतं
भूतरावाहयं पानतस्तद्ग्रहणं परम् ॥

त्रिकटुकादिमिस्तुल्यैः समभागैः कल्कितैः
तैरशेषमूलांशसिद्धमष्टानां मूत्राणामंशेन भागेन
पक्वमाज्यभनवं पुराणं नाम्ना भूतरावम् । तत्
पानात् परं ग्रहणम् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् ।
सिंही बृहती । सिद्धार्थयुग्मं रक्तश्वेतभेदेन ।
सितं चन्दनम् । लोहिता मञ्जिष्ठा । दधि
श्रीवासम् । प्रियाह्वा प्रियङ्गुः । विषाख्या
लाङ्गली । विषा अतिविषा । आमयं कुष्ठम् ।
त्रिशद्वर्णैः पूर्णपादस्त्वर्णाख्योयं हि दण्डकः ॥

नतपधुककरञ्जलाक्षापटोलीसमङ्गावचा ।
पाटलीहिङ्गुसिद्धार्थसिंहीनिशायुगलतारोहिणैः
बदरकटुफलत्रिकाकाण्डदारुक्रिमिघ्राजग-
न्धामरांकोलकोशातकीशिथुनिम्बांबुदेन्द्राह्वयैः
गदशुकतरुष्पञ्जीजोश्रयव्याद्रिकर्णानिकु-
म्भाग्निविल्वैः समैः कल्कितैर्मूत्रवर्गेणासिद्धं घृतम्
विधिविनिहितमाशु सर्वैः क्रमैर्योजितं हन्ति स-
र्वग्रहोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतम् ॥

नतादिभिः समैः कल्कितैर्घृतं मूत्रवर्गे
णाष्टभिर्मूत्रैः सिद्धं विविना च पात्रे निहितं

सर्वैश्च पानादिभिः क्रमैर्योजितं सर्वग्रहादीन्
हन्ति नाम्ना महाभूतरावं स्मृतम् । समङ्गा
मञ्जिष्ठा । सिंही बृहती । निशायुग्माद्वर्णा पि-
ण्डहरिद्रा च । लता शारिवा शतपुष्पा च ।
रोहिणी कटुरोहिणी । कटु मरिचम् । फ-
लात्रिकं त्रिफला । दारुदेवदारुः । अमरा नि-
गुण्डी अङ्गोलाऽङ्गोलः । अम्बुदो मुस्तः ।
इन्द्राह्वय इन्द्रवृक्षः । गदं कुष्ठम् । शुकतरुः
शिरिषः । बीजोम्रो वंशः । अद्रिकर्णा गि-
रिकर्णा । निकुम्भो दन्ती । अग्निश्चित्रकः ।
षट्त्रिंशद्वर्णपादोयं व्याळाख्यो दण्डकः स्मृतः ॥

ग्रहागृहणन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ।
दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥

पूर्वाध्यायोक्तप्रकारेण ग्रहा भूता येषु
दिनेषु गृहणन्ति तेष्वेव दिनेषु विशेषतस्तेषां ब-
ल्यादीश्चिकित्सकः प्रयुञ्जीत । विशेषशब्दाद-
न्यदापीति ॥

स्नानवस्त्रवसामांसमग्रक्षीरगुडादि च ।
रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥
रत्नानि गन्धमालयानि बीजानि मधुसर्पिणी ।
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम्

येभ्यो ग्रहेभ्यः स्नानादिकं यदैव रो-
चते तदैवाहरेदुपनयेत् । रत्नादिकं सर्वेषां ग्र-
हाणां सामान्यः साधारणो विधिः ॥

सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ।
दिव्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेत् बलिम् ॥
पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरं ।

गन्धर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् ।

सुरादिभ्यः पञ्चभ्यः सुरालये बलिस्त-
त्वापि तेष्वपि उत्तरस्यां दिशि देवेषु विशेषः ।
दैत्यभूताय चत्वरे त्रिपथे पश्चिमायां दिशि ।
गवां मार्गे वस्त्राभरणयुक्तो गन्धर्वाय बलिः ॥

पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।
यक्षाय यक्षायतने सरितोर्वा समागमे ॥
चतुष्पथे राक्षसयोर्भिषु गहनेषु वा ।
रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् ॥
शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ।

पितृग्रहे नागग्रहे च नद्यां बलिः नागा-
नां विशेषमाह नागेभ्यः पूर्वदक्षिणायां दिशि ।
यक्षाय यक्षायतने । यक्षायतनं यक्षदेव-
ताक्षेत्रम् । यद्वा वटविटपिमूलं तत्र यक्षाधि-
वासस्य प्रसिद्धत्वात् । सरितोः समागमो न-
द्योः सङ्गमः । राक्षसयोरिति राक्षसानां ब्र-
ह्मराक्षसानां च चतुष्पथे वा भीषणेषु वा ग-
हनेषु काननेषु । तयोरेव दिक् सुबोधा । प-
श्चिमां दिशमास्थिते शून्यालये पिशाचाय ब-
लिः । सर्वत्र दिग्विभाग आतुरगृहापेक्षयेति ॥

दिग्देशमुक्त्वा शुचीत्यादिना बलिरुच्यते ॥

शुचिशुक्लानि माल्यानि गन्धाः क्षैरेयमोदनम्
दधिच्छत्रं च धवलं देवानां बलिरिष्यते ॥

शुचिमाल्यादिकं देवानां बलिरिष्यते ॥

हिङ्गुसर्षपषड्ग्रन्थाव्योषैरर्धपलोन्मितैः ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

तत्पाननावनाभ्यङ्गैर्देवग्रहविमोक्षणम् ।

हिङ्गवादिभिरर्धपलोन्मितैर्घृतप्रस्थं चतुर्गु-
णोमूत्रप्रस्थेषु विपाचयेत् । तद्धृतं पानादिभि-
र्देवग्रहविमोक्षणम् । षड्ग्रन्था वचा ॥

नस्याञ्जनं वचाहिङ्गुलगुणं वस्त्वारिणा ॥

वचादिकं वस्तमूत्रेण सह नस्यं चाञ्ज-
नं च देवग्रहविमोक्षणमिति संबन्धः । इति
देवानाम् ॥

दैत्ये बलिर्बहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ।

बहुफलादियुक्तो दैत्ये बलिः । इति दैत्ये ॥
नागानां सुमनोलाजगुडापूपगुडोदनैः ॥

परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृत्नागकेशरैः ।

वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ॥

सुमनःप्रभृतिभिर्नागानां बलिः गुडापू-
पः सोमालकम् । परमान्नं पायसम् । पुरो-
गुलगुलः । रक्तोत्पलं रक्तोत्पलकुसुमम् ॥

श्वेतपत्रं च लोध्रं च तगरं नागसर्षपाः ।

शीतेन वारिणा पिष्टं नावनाञ्जनयोर्हितम् ॥

[श्वेतपत्रमित्यादि । शीतेनानुष्णेन जलेन
पिष्टं श्वेतपत्रादिकं नावनाञ्जनयोर्नावनेऽञ्जने
च हितं नागग्रहविमोक्षणमित्यर्थः । श्वेतपत्रं
(वेळिळयिल) श्वेतपद्माभिति केचित् । नागं
नखम् । सर्षपं ह्रस्वसर्षपम् । नपुंसकमनपुंस-
कैर्नैकवचनान्यतरस्यामिति हितशब्दस्य कृत्वत्त्व-

मेकत्वं च । इति कैरळी व्याख्या] इति नागानाम् ॥

यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकौदनगुल्गुलु ।
देवदारुतपलं पञ्चमुशीरं वस्त्रकाञ्चनम् ॥
हिरण्यं च बलिर्योज्यो मूत्राज्यक्षीरमेकतः ।
सिद्धं समोन्मितं पाननावनाभ्यञ्जने हितम् ॥

क्षीरादिकं हिरण्यान्तं यक्षाणां बलिः ।
मिश्रकौदनं मांसमिश्रमोदनम् । वस्त्रकाञ्चनं
(पोन्मत्तम्) हिरण्यं स्वर्णम् । नागकेसरमिति
केचित् । मूत्रं घृतं क्षीरं च समोन्मितं तु-
ल्यमेकत्र मिश्रीभावेन सिद्धं पानादौ हितम् ॥

हरीतकी हरिद्रे द्वे लशुनो मरिचं वचा ।
निम्बपत्रं च वस्ताम्बुकलिकतं नावनाञ्जनम् ॥

हरीतक्यादिकं वस्तमूत्रेण कलिकतं ना-
वनमञ्जनं च नावनाञ्जनविषये हितम् । इति
यक्षाणाम् ॥

ब्रह्मरक्षोबलिः सिद्धं यवानां पूर्णमाढकम् ।
तोयस्य कुम्भः पललं छतं वस्त्रं विलेपनम् ॥

यवानां पूर्णमन्यूनाधिकमाढकं सिद्धं
कलिकतं तोयकुम्भादिकं च ब्रह्मरक्षसो बलि-
र्भवति । आढकं षोडशकुडुवप्रमाणम् । तो-
यस्य कुम्भो द्रोणः । पललं मांसम् । विलेपनं
चन्दनाद्यनुलेपनम् ॥

गायत्रीविंशतिपलकाथेऽर्धपलिकैः पचेत् ।
त्र्युषणतिफलाहिङ्गुषड्ग्रन्थामिसिसर्षपैः ॥
सनिम्बपत्रलशुनैः कुडुवान् सप्त सर्पिषः ।

गौमूत्रे त्रिगुणे पाननस्याभ्यङ्गेषु तद्धितम् ॥

गायत्रीविंशतिपलस्य खदिरपलविंशतेः
काथे काथपरिभाषया कृते त्र्युषणादिभिरर्धप-
लैः सह सप्त कुडुवान् सर्पिषस्त्रिगुणे गौमूत्रे
पचेत् । तत् पक्वं घृतं बृह्मरक्षसां पानादिषु
हितम् । षड्ग्रन्था वचा । मिसिः शतपुष्पा ।
लशुनं सितलशुनम् । इति ब्रह्मरक्षसाम् ॥

रक्षसां पललं शुक्लं कुसुमं मिश्रकौदनम् ।
बलिः पक्वमांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः

पललादिकं रुधिरोक्षितनिष्पावान्तं र-
क्षसां बलिः बालिसाधनम् । पललं तिलचूर्णम् ।
मिश्रकौदनं मांसेन सह पक्वमोदनम् । पक्वा-
न्यामानि च मांसानि । रुधिरेण रक्तेनोक्षि-
ताः सिक्ताः ॥

नक्तमालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च ।
तद्वच्च कृष्णपाटल्या विल्वमूलं कटुत्रिकम् ॥
हिङ्गुवन्द्यवसिद्धार्थलशुनामलकीफलम् ।
नावनाञ्जनयोर्योज्यो वस्तमूत्रद्रुतोऽगदः ॥

नक्तमालशिरीषत्वगादिकं वस्तमूत्रद्रुतोऽग-
दो रक्षसां नावनाञ्जनयोर्नावनविषयेऽञ्जनवि-
षयेऽ च योज्यः । नक्तमालः कर्णिकारः ।
कृष्णपाटली कृष्णपुष्पा पाटली ॥

एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ।
रक्षोग्रहान् वारयते पानाभ्यञ्जननावनैः ॥

एभिरेव नक्तमालत्वगादिभिश्चतुर्गुणे गो-
मूत्रे सिद्धं पक्वं घृतं पानादिभि रक्षोग्रहान्
वारयते रुणादि । इति रक्षसाम् ॥

पिशाचानांबलिः शीथुः पिण्याकः पललंदधि ।
मूलकं लवणं सर्पिः सभूतौदनयावकम् ॥

शीथ्वादि यावकान्तं पिशाचानां बलिः ।
शीथुरिक्षुकृतं मद्यम् । पिण्याकस्तिलकल्कः ।
पललं मांसम् । मूलकं तत्संज्ञं शाकम् । भू-
तौदनं मांसौदनम् । यावकं वाट्यम् ॥

हरिद्राद्वयमज्जिष्ठामिसिसैन्धवनागरम् ।
हिङ्गुभिद्यङ्गुत्रिकदुरसोनत्रिफलावचाः ॥
पाटलीश्वेतकटभीशिरीषकुपुमैर्घृतम् ।
गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यञ्जनयोहितम् ॥

पाटल्यादिभिः कृते काथे हरिद्राद्वया-
दिकं कल्कीकृत्य गोमूत्रचतुर्भागयुक्तं सिद्धं घृ-
तं पानेभ्यञ्जने च पिशाचानां पिशाचग्रहगृही-
तानां हितम् । श्वेतकटभी सुषवी । (पुला-
नीति भाषायाम् ॥

वस्ताम्बुपिष्टैस्तैरेव योज्यमञ्जननावनम् ।

वस्ताम्बुनाविमूत्रेण पिष्टैस्तैरेव हरिद्रा-
द्वयादिभिरञ्जनं नावनं च योज्यम् । इति
पिशाचानाम् ॥

देवर्षिपितृगन्धर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ।
सर्पिष्पानादि मृदस्मिन् भैषज्यमवचारयेत् ॥

देवादितुष्टये तीक्ष्णमसहनीयं नस्या-
दिकं वर्जयेत् । अस्मिन्तुष्टये सर्पिष्पानादिकं
सर्वं च भैषज्यं मृद्वतीक्ष्णमवचारयेत् प्रयोज-
येत् । सर्पिष्पानादीत्यत्रादिशब्देन नावनाभ्य-
ङ्गादिपरिग्रहः ॥

ऋते पिशाचात् सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ।
सर्वेद्यमातुरं त्रान्ति क्रुद्धास्ते हि महौजसः ॥

सर्वेषु ग्रहेषु प्रतिकूलं न किञ्चिदप्या-
चरेत् पिशाचादृते पिशाचं वर्जयित्वा । ते
सुरादयः पिशाचवर्जिता महौजसोऽनिर्देश्यश-
क्तिवेशेषा यतः प्रतिकूलाचरणेन क्रुद्धाः सर्व-
द्यमातुरं त्रान्ति ॥

ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम् ।
सर्वव्याधिचिकित्सां जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥
तथोन्मादान् पसारानन्यं वा चित्तविप्लवम् ।

नाथमार्यावलोकितस्त्वं ध्यात्वा सर्वव्या-
धिचिकित्सां विद्यां जपन् समाहितः पौनः पुन्ये-
नोच्चरन् सर्वग्रहानुन्मादादींश्च जयेत् । ईश्वरादिकं
तस्यैव विशेषणम् । [ईश्वरमिति । द्वादशभुजं
द्वादशसङ्ख्यैर्भुजैर्युतं आर्यावलोकितं आर्यया
पार्वत्या अवलोकितमार्यासहितमित्यर्थः । नाथं
लोकैकनाथमीश्वरं महादेवं ध्यात्वा सर्वव्याधि-
चिकित्सां लक्षणया सर्वव्याधेः प्रायश्चित्तभूतं
श्रीपञ्चाक्षरादिकं मन्त्रं जपन् समाहितः पौनः
पुन्येनोच्चरन् सर्वग्रहान् पञ्चसप्ताष्टादशविधानु-
न्मादान् वक्ष्यमाणलक्षणानपसारानपसारग्रहा-
नन्यं वा येनकेनापि हेतुनोत्पन्नं चित्तविप्लवं
बुद्धिविभ्रंशं जयेच्छमयेत् । इति कैरळी]

महाविद्यां च मायूरीं शुचिस्तं श्रावयेत् सदा

तं चातुरं शुचिर्वद्यो मायूरीं महावि-
द्यां सदा श्रावयेत् । [शुचिं तं श्रावयेत् स-
दा इति च पाठः । महाविद्यामिति । शु-

चिं कायवाङ्मनोव्यापारशुद्धं तमातुरं महावि-
द्यां बुद्धदेवताख्यां मायूरीं त्वरितां सदानवरतं
श्रावयेत् तं प्रति ब्रूयात् । इति कैरळी]

भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्गणान्
जपन् सिद्धांश्च तन्मन्त्रान् ग्रहान् सर्वानपोहति

भूतेशमिति । भूतनाथविग्रहं स्थाणुं च भ-
गवन्तं महेश्वरं प्रमथाख्यांस्तद्गणांश्च पूजयेत् ।
तदिति स्थाणुपरामर्शः । [भूतेशमिति । भू-
तेशं सर्वभूतानामीशं स्थाणुं महादेवं प्रमथा-
ख्यान् भूतप्रमथगुह्यकादिषु मध्ये प्रमथाख्यान्
गणांश्च तदिति स्थाणुपरामर्शः पूजयेत् बलि-
कर्मादिपूजाविशेषः प्रसादयेत् । जपन्निति ।
सिद्धान् प्रसिद्धांस्तन्मन्त्रान्घोरादीनिति पाठ्य-
कारः । ग्रन्थान्तरेऽन्यथा प्रोक्तं च व्योमा-
वापीमहाविद्यां महापाशुपतस्तथा । फेळाक्षी
वज्रगान्धारी मालिनी मन्त्रसंहिता ॥ तथा
चिविडनासा च शूलिनी चेति कीर्तिताः ।
तन्त्रे सिद्धा महामन्त्रा ग्रहाणां निग्रहा हिताः ।
इति तान् मन्त्रान् जपन् सर्वान् ग्रहानपोहति ॥
इति कैरळी ॥

यच्चानन्तरयोः किञ्चिद्ब्रूयतेऽध्याययोर्हितम्
यच्चोक्तमिह तन् सर्वं प्रयुञ्जीत परस्परम् ॥

इत्युत्तरेऽष्टमोऽध्यायः ॥

यच्चेत्यादिनोन्मादापस्मारयोर्भूतानां च
साधारणी चिकित्सा बोद्धव्येत्युक्तम् । [यच्चेति ।
अनन्तरयोरुन्मादापस्मारप्रतिषेधयोर्युद्धितं चि-
कित्सितं वक्ष्यते इह भूतप्रतिषेधे यदुक्तं च त-

त्सर्वं कर्म परस्परं व्यत्यस्य प्रयोजयेत् । तच्चेति
च शब्देन अस्मिन्नध्याये देवदानवग्रहादीनुद्दिश्य
प्रोक्तं कर्मापि परस्परं प्रयुञ्जीतेति द्योतितम् ।
इति कैरळी]

इतिन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरेऽष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः ।

भूतसमानहेतुत्वादिभिश्चित्तोपप्लवसामा-
न्याचिकित्सासामान्याच्च भूतचिकित्साया अ-
नन्तर एवोन्मादापस्मारयोर्निर्णयस्तत्र प्रथम-
मुन्मादं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथात उन्मादप्रतिषेधं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

षडुन्मादा भवन्ति वातपित्तकफसन्नि-
पाताधिविषनिमित्ताः । तत्रोन्मादो नाम य
उन्मार्गैः शरीरमात्रसैर्दोषैर्मनसो मदः ॥

वातादिभेदेन षडुन्मादाः । आधयो मा-
नसा व्याधयो मौनविचारहर्षादयः । तत्र शा-
रीरैर्वातादिभिर्मानसाभ्यां च रजस्तमोभ्यां म-
नसो यो मदः स उन्माद इत्युन्मादस्य नि-
र्वचनम् ॥

तेषां पुनरुन्मार्गगत्वे हेतुः शमलं विकृतोपहितमहितमनुचितमन्नपानविधिनिरपेक्षमाहारजातमत्युपक्षीणदेहानां व्यवायव्याधिवेगसमुद्गमे विषमशरीरचेशोपसेवा देवद्विजगुरुलङ्घनं वा रागद्वेषजनिताभिराधिभिर्मनोविघातो विषोपविषभरोपयोगो वा ॥

तेषामिति शरीरमानसानां दोषाणामुन्मार्गगमने तु शमलादिकं हेतुः । शमलं पापम् । विकृतोपहितमित्याद्याहारजातस्य विशेषणम् । विकृतेनोपहितं कृतमहितमपथ्यम् । अनुचितमनभ्यस्तम् । विषमेण शरीरेणाङ्गेन या चेष्टा तस्याः सेवा । देवादीनामुल्लङ्घनं वा । रागजनिता आधयो दयितादिविरहादयः । द्वेषजनिता भयादयः । तैराधिभिर्मनोविष उः । विषं महाविषम् । उपविषं स्वल्पशक्ति विषम् । गरोऽनेकसंयोगजनितं विषम् ॥

एभिर्हीनसत्त्वस्य मनस्युपहते बुद्धौ प्रचलितायामत्युदीर्णत्वादोषाः प्रकुपिता हृदयमुपसृत्य मनोवहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयन्त्युन्मादम् ॥

एभिरित्यनन्तरोक्तैर्हेतुभिः । हीनसत्त्वस्येत्यादि सुबोधम् ॥

तत्र शिरसः शून्यता चक्षुषोरस्वस्थत्वं स्वनः कर्णयोरुच्छ्वासाधिक्यमास्यसंश्रवणमन्नानभिलाषोऽरोचकोऽविपाको हृदयग्रहोऽस्थाने ध्यानायाससम्मोहोद्वेगाः सततं रोमहर्षो ज्वरोऽभीक्ष्णमुन्मत्तचित्तत्वमुदर्दि-
त्वमर्दिताकृतिकरणं व्याधेः स्वप्ने च दर्शन-

मभीक्ष्णं भ्रान्तचित्तचलितानवस्थितानामप्रशस्तानां रूपाणां तिलपीडकवच्चक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकाभिरुन्मथनं निमज्जनं कलुषाणामम्भसामावर्तेषु चक्षुषोश्चापसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि । ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिरेव ॥

तत्वेत्यादिना वातादिदोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि । अस्थानेऽप्रसङ्गे ध्यानादयः । उदरदोषादिविज्ञानीयोक्तलक्षणः । व्याधेः स्वप्ने दर्शनं देहस्य । भ्रान्तादिगुणानां च रूपाणां दर्शनम् । कचिच्चक्राधिरूढैस्तिलाः पीड्यन्ते यथास्मद्देशे । वातकुण्डलिका आवर्तवाताः । ततः पूर्वभ्योऽनन्तरमुन्मादोऽवश्यमभिनिर्वर्तत इत्येवमवधार्यः ॥

सामान्यलिङ्गं मनोबुद्धिस्मृत्यादिसंप्रमोषः ।

मनः सम्प्रमोषादिकमुत्पन्नानामुन्मादानां दोषजानां सामान्यलिङ्गम् ॥

ततश्च देहो हतसारथिरिव रथोऽकर्णधार इव चाप्सु प्लवः सुखदुःखाचारधर्माधर्मप्रलुप्तोऽकस्माद् भ्रमति ॥

ततश्चेति मनःप्रभृतीनां सम्प्रमोषे । कर्णधारः प्लववाहकः । प्लवश्च नावादिः ॥

तत्रवातादस्थानस्मितहसितनृत्तगीतवादित्रवागङ्गविक्षेपवाग्भेदभ्रूविक्षेपरोदनकोशनास्फोटनानि पर्यटनमजस्रमास्यात् फेनागमो यानमयानैरलङ्करणमनलङ्कारिकैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्येषु लब्धेषु चावमानस्तीव्रं मा-

त्सर्यं कार्यं पारुष्यमुत्पण्डितारुणाक्षता जी-
र्णेऽन्ने चातिबलवत्त्वम् ॥

तवेत्यादिना विशेषलिङ्गानि । अतिब-
लवत्वान्तं वातज उन्मादे लक्षणम् ॥

पित्तात् क्रोधः सन्तर्जनमकस्मान्मुष्टि-
लोष्टकाष्ठशस्त्रैरभिद्रवणं नम्रता प्रच्छाद्यशिशि-
राभिरतिरुदकाभिलाषः सन्तापः पीतावसं-
सनमनिमित्तमनलज्वलनोपशङ्काहि तारकाद-
र्शनं ताम्रहरितहारिद्रसंरन्धाक्षत्वं च ॥

पित्तादुन्मादे संरन्धाक्षत्वान्तं लिङ्गम् ।
प्रकृष्टा छाया यत्र देशे स प्रच्छाद्यः । पीता-
वसंसनं पीतस्य गुणेन भ्रंशः ॥

कफादल्पवाक्चेष्टाहारत्वमरोचको व-
मथुरुष्णसेवा लालासिद्धाणकस्रवणं रहः
कामता स्त्रीप्रियत्वं निद्रावीभत्सत्वं शौचद्वेषः
श्वयथुरास्ये शुक्लस्तिमितमलाविलाक्षता भु-
क्ते रात्रौ च बलवत्वमिति । भवति चात्र ॥

रात्रिबलवत्वान्तं कफादुन्मादे लक्षणम् ।
गतानुगतिका ॥

सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।
उन्मादं दारुणं विद्यात्तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥

सर्वेषामायतनानां दोषोन्मादकारणानां
सन्निपाते संस्थानानां च सर्वोन्मादलिङ्गानां स-
न्निपाते मिश्रीभूतत्वे तदात्मकमुन्मादं विद्यात् ।
तं दारुणं सान्निपातिकं वैद्यः परिवर्जयेदसा-
ध्यत्वात् ॥

धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवान् ।
पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुह्वन् हाहेति परिदेवते ॥

रोदित्यकस्मात् स्मयते तद्गुणान् बहुमन्यते ।
शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विवेष्टते ॥

धनेत्यादिना आधिज उच्यते । अभिष-
ङ्गोऽभिभवः । तद्गुणा नष्टधनकान्तादिगुणाः ।
शोकेन क्लिष्टं मनो यस्य स तथोक्तः जाग-
रणशीलो जागरूकः ॥

विषेण श्याववदनो नष्टच्छायोऽबलेन्द्रियः ।
वेगान्तरेऽपि सम्भ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत्

विषेणेत्यादिना विषज उन्मादः । वेगा-
न्तरमतीतानागतयोर्विषवेगयोर्मध्यं तत्रापि स-
म्भ्रान्तोऽस्वस्थचित्तः । तमिति विषजमुन्मादम् ।

अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदुशोधनम् ॥
कफपित्तोद्भवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
स्निग्धस्निन्नस्य वस्तींश्च शिरसश्च विरेचनम् ॥
तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।

अथेत्यादिना वातादिक्रमेणैवोन्मादानां
चिकित्सोच्यते । अनिलज उन्मादे पूर्वं प्रथमं
स्नेहपानं प्रयोजयेत् । आवृतमार्गे त्वानिलजे
सस्नेहं स्नेहसहितं मृद्वतीक्ष्णं शोधनं वमन-
विरेचनाख्यम् । कफोद्भवे पित्तोद्भवेऽपि शि-
रोविरेचनान्तम् । तथेत्यनन्तरोक्तचिकित्सया ।
अस्येत्यादुरस्य ॥

स्नेहकाले च वातोत्थे तैलं शैरीषमिष्यते ।

महाकल्याणकं पैत्ते पञ्चगव्यं कफोद्भवे ॥

वातोत्थ उन्मादे स्नेहकाले स्नेहयोग्ये ।
शैरीषमपस्मारोक्तम् । पैत्ते महाकल्याणकम् ।
कफोद्भवे पञ्चगव्यमिष्यते ॥

इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमज्जनम् ।
हर्षणाश्वासनोत्रासभयताडनतर्जनम् ॥
अभ्यङ्गोद्धर्तनालेपधूपान् पानं च सर्पिषः ।
युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः

इत्थमप्युक्त्या चिकित्सया विहितयाप्यु-
न्मादस्यानुवृत्तौ दोषाद्यपेक्षया तीक्ष्णं नावना-
दिकं युञ्ज्यात् । तानि हि नावनादीनि यतः
शुद्धदेहस्य सतो मनः प्रकृतिं नयन्ति ॥

हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ।
सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारानुत् परम् ॥

द्विपलांशैः पलद्वयप्रमाणैर्हिङ्गवादिभिः स-
मूत्रं गोमूत्रसहितं सिद्धं घृतस्याढकमष्टाविंशत्य-
धिकं पलशतं परमतिशयेन भूतादिनुत् भवति ॥

द्वौप्रस्थौस्वरसात्ब्रह्म्याघृतप्रस्थंचसाधितम् ।
व्योषश्यामात्रिवृद्बिम्बीशङ्खपुष्पीनृपद्रुमैः ॥

ससप्तलाकृमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ।
पलवृध्या प्रयुज्जीत परं मात्राचतुष्पलम् ॥

उन्मादकुष्ठापस्मारहरं बन्ध्यासुतप्रदम् ।
वाक्स्वरस्मृतिमेधांकृद्गन्धं ब्रह्मीघृतं स्मृतम् ॥

ब्रह्म्याः स्वरसात् प्रस्थद्वयं चतुःषष्टिप-
लानि घृतप्रस्थं द्वात्रिंशत्पलानि कर्षप्रमाणैः क-

ल्कितैर्व्योषादिभिः साधितं ब्रह्मीघृतसंज्ञमेतत्
पलवृध्या दिने दिने पलप्रमाणवृध्या प्रयुज्जीत ।
परमुत्कृष्टा मात्रा चतुष्पलं पलचतुष्टयम् ।
तद्घृतमुन्मादादिहरं बन्ध्यायाः सुतप्रदं वागा-
दिकृत् धन्यं भाग्यकरं स्मृतमाचार्यैः ॥

वराविशालावद्वैलादेवदार्वेलवालुकैः ।
द्विशारिवाद्विरजनीद्विस्थिराफलनीनतैः ॥

बृहतीकुष्ठमज्जिष्ठानागकेसरडाढिमैः ।
वेल्लतालीसपत्रैलामालतीमुकुळोत्पलैः ॥

सदन्तीपञ्चकहिमैः कर्षांशैः सर्पिषः पचेत् ।
प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारसूदनम् ॥

पाण्डुकण्डूविषे शोषे मेहे मोहेज्वरे गरे ।
अरेतस्यलपरजासि दैवोपहतचेतसि ॥

अमेधासि स्खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ।
बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥

कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ।

कर्षांशैः कर्षप्रमाणैर्वैरादिभिर्घृतस्य प्रस्थं
द्वात्रिंशत्पलानि पचेत् । सर्वत्र जलस्य स्मर्त-
व्यम् । तत्घृतं भूतादिसूदनं पाण्डवादिषु श-
स्तं बल्यादिगुणं कान्त्यादिप्रदं च । इदं घृतं
कल्याणकसंज्ञं परं पुंसवनं पुंसवनेषु श्रेष्ठं गर्भ-
स्यादिकाले पुरुषप्रजार्थमपि सेवनीयमित्यर्थः ॥

एभ्यो द्विशारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम्
जले तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गुष्टिक्षीरचतुर्गुणम् ।

वीराद्विमेदाकाकोळीकपिकच्छविषाणिभिः ॥
सूप्यपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ।

बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ॥

एभ्य इति वरादिभ्यो द्विशारिवादिभ्येव
नत्वेलावालुकान्तानि । हिमं चन्दनम् । ए-
तानि चैकविंशतिद्रव्याणि जले पक्त्वा तस्मिन्
जले सूष्यपर्णायुतैर्वीरादिभिः कल्कितैर्गृष्टिक्षी-
रचतुर्गुणं सर्पिः पचेत् । एतत् घृतं महाकल्या-
णकं बृंहणादिगुणं पूर्वस्मात् कल्याणकात् गु-
णैरधिकम् । गृष्टिरेकवारप्रसूता गौः ॥

जटिलापूतनाकेशी चारटी मर्कटी वचा ।
त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ॥
कायस्था सूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलङ्कषा ।
महापुरुषदन्ता च वयस्था नाकुली द्वयम् ॥
कटम्भरा वृश्चिकाळी शालिपर्णी च तैर्घृतम् ।
सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥
महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ।
बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानां चाङ्गवर्धनम् ॥

जटिलादिभिः शालिपर्ण्यन्तैरौषधैः सा-
धितं महापैशाचकं नाम घृतं चातुर्थिकोन्मादा-
दिनाशनम् । चातुर्थिको ज्वरः । एतत् घृ-
तममृततुल्यं महागुणत्वात् । बुद्ध्यादिकरं बा-
लानामङ्गवर्धनं च । जटिला मांसी पूतना
गन्धमांसी । केशी शतावरी । चारटी पद्म-
चारिणी । मर्कटी आत्मगुप्ता । जया अग्नि-
मन्धः । अपराजिता च । वीरा काकोली ।
चोरकः षडी चण्डा च । कायस्था हरीतकी
सुरसश्च । सूकरी वाराही । छत्रा कुतुम्ब-
कम् । धान्यकमिति च । अतिच्छत्रा गौत-

माख्या । शतपुष्पेति च । पलङ्कषा लाक्षा ।
महापुरुषदन्ता महामेदा । शतावरीति च ।
वयस्था आमलकम् । नाकुलीद्वयं नाकुली ग-
न्धनाकुली च । कटम्भरा कटभी । वृश्चि-
काळी चक्रा । उष्ट्रधूमक इति च ॥

लशुनानां शतं त्रिंशदभयाच्यूषणात् पलम् ।
गव्यचर्ममषीप्रस्थो द्वाढकं क्षीरमूत्रयोः ॥
(१) पुराणसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णपलं शीते दत्त्वा च मधुमानिकाम्
तदोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमज्वरान् ।
अपस्मारान्श्च हन्त्याशु पानाभ्यञ्जननावनैः ॥

लशुनः सितलशुनः । मधुनः क्षौद्रा-
न्मानिकामष्टौ पलानि । तल्लशुनघृतं दोषादि-
सम्भूतानुन्मादादीन् पानादिभिराशु हन्ति ।
दोषा वातादयः । आगन्तू आधिविषे ॥

केवलं सिद्धमेभिर्वा घृतमुत्तममात्रया ।
पुराणं पाययित्वैनं श्वश्रे रुन्ध्यात् गृहेऽथवा ॥

तथेदमपि कुर्यात् । पुराणं घृतं केव-
लमथवैभिर्लशुनादिभिः सिद्धमुत्तमया मात्रया
अष्टयामजरणीयया एतमुन्मादिनं पाययित्वा
श्वश्रे प्रपाते रुन्ध्यात् । गृहेऽथवा विजन
इत्यर्थात् ॥

एतानौषधवर्गान्वा विधेयत्वमगच्छति ।
अञ्जनोद्वर्तनालेपनावनादिषु योजयेत् ॥

(१) उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ।
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्वग्रहाग्रहमिति
चरके ॥

निवृत्तोन्मादेऽपि तत्संस्काराद्विधेयत्वम-
गच्छत्येतानन्तरोक्तान्यथायोगमौषधवर्गानञ्ज-
नादिषु योजयेत् ॥

अश्वगन्धाजगन्धोग्रगन्धालशुनसर्षपैः ।
रास्ताकायस्थगोलोमीयुक्तैस्तैलं विपाचितम् ॥
गोमूत्रसदृशं पाननस्याभ्यङ्गानुवासनैः ।
सर्वोन्मादग्रहालक्ष्मीपाप्मापस्सारनाशनम् ।

अश्वगन्धादिभिर्गोमूत्रसमं तैलं विपाचि-
तं पानादिभिः सर्वोन्मादादिनाशनम् । उग्रग-
न्धा वचा । कायस्था हरीतकी । गोलोमी दूर्वा ॥

शिरीषो मधुकं हिङ्गु लशुनस्तगरं वचा ।
कुष्ठं च वस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाञ्जनम् ॥
तद्व्योषं हरिद्रे द्वे मज्जिष्ठाहिङ्गुसर्षपाः ।
शिरीषबीजं चोन्मादग्रहापस्सारनाशनम् ॥

शिरीषबीजादिकं वस्तमूत्रेण पिष्टमञ्जनं
नावनं च स्यात् । व्योषादिकमपि तद्वदिति
वस्तमूत्रेण पिष्टमञ्जनं नावनं च । एतच्च प्र-
योगद्वयमप्युन्मादादिनाशनम् ॥

ब्राह्मीमैन्द्रीं विळङ्गानि व्योषं हिङ्गुजटां सुरम्
रास्तां विषत्रां लशुनं विशल्यां सुरसं वचाम्
ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्तां सहरीतकीम् ।
काम्बलीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता
वर्तिर्नस्याञ्जनालेपधूपैरुन्मादसूदनी ॥

ब्राह्म्यादिकं हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छाया-
विशोषिता वर्तिर्नस्यादिभिर्रुन्मादसूदनी भव-

ति । हिङ्गुजटा हिङ्गुपत्री । विषत्रात्र सो-
मराजी । कटभी च । विशल्या गर्भपातनी ।
ज्योतिष्मती कङ्कुणिका । नागविन्ना नाग-
दन्ती । अनन्ता दूर्वा । काम्बली सौराष्ट्री ।
अतश्च सुबोधम् ॥

पिष्ट्वाफलान्यपामार्गाद्धिङ्गुलं हिङ्गुपत्रिकाम्
वर्तिर्गोक्रोष्टुपित्तेन मरिचार्धाञ्जनाञ्जनम् ॥
उन्मादभूतापस्सारे नृषु गोषु च गोचरे ।

गोवृषस्य क्रोष्टुः सृगालस्य च पित्ते-
न । एतत् सर्वमेकत एकतो मरिचमित्यर्धा-
शत्वम् । एषा वर्तिरुन्मादे भूतेऽपस्सारे च
योज्या । नृषु नरेषु गोचरे विषये गवां मा-
रके गोषु वृषभेषु चाञ्जनं विधेयम् ॥

अवपीडाश्च विविधाः सर्षपस्नेहसंयुताः ।
कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥
सहिङ्गुताक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।
सृगालशल्यकोलूकजतुकावृकवस्तजैः ॥
मूत्रपित्तशकृल्लोमनखचर्मभिराचरेत् ।
धूपधूमाञ्जनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥
धूपयेत् सततं चैनं श्वगोमत्स्यैः सुपूतिभिः ।
वातश्लेष्मात्मके प्रायः—

अवपीडाः कल्पादिनस्या विविधा ना-
नाविधास्तीक्ष्णाः ते च सर्षपतैलसंयुताः ।
कटुतैलेनाभ्यङ्गश्च हितः । तद्रजः सर्षपचूर्णं
तच्च सहिङ्गु । कटुशब्देन सर्षपा उच्यन्ते ।
सृगालादीनां मूत्रादिभिर्धूपादिनाचरेत् । जतु-
का चर्मचटिका । श्वाप्रभृतिभिः सुपूतिभिः ।

ह्निन्नगन्धैरेनमुन्मादिनं सततं धूपयेत् । सु-
बोधम् ॥

—पैत्तिके तु प्रशस्यते ।

तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिःस्नेहश्च मिश्रकः ॥
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि लघूनि च ।
विध्येत् सिरां यथोक्तां वा तृप्तं मेघामिषस्य वा
निवाते शाययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात् ।

पैत्तिके तु तिक्तादिकं सर्पिः प्रशस्यते ।
सुबोधम् । सिराव्यधादिकं च सर्वं दोषाद्य-
पेक्षया विहितविभागं कार्यम् । मेघामिषस्य
वल्यामिषस्य तृप्तमुन्मादिनं निवाते शाययेत् ।
एवमुपक्रान्ते सति मतिविभ्रमादुन्मादान्मुच्यते ॥

प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ।
आश्वासयेत् सुहृत्तं वा वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥
ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेद्दद्भुतानि वा ।
बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यस्तं चोत्तानमातपे ॥
कपिकच्छत्राथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।
कशाभिस्ताडयित्वावाध्वाश्वभ्रेविनिक्षिपेत् ॥
अथवा वीतशस्त्राश्मजने सन्तमसे गृहे ।
सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तमम् ॥
त्रासयेच्छस्त्रहस्तैर्वा किरातारातितस्करैः ।

प्रक्षिप्येत्यादि । असलिले जलरहिते
कूपे प्रक्षिप्य बुभुक्षयानशनेन शोषयेद्वा । सु-
हृदिति बन्धुस्तमुन्मादिनं धर्मार्थसंयुतैर्वचनैरा-
श्वासयेद्वा । इष्टविनाशं पुत्रमरणादिरूपं वा-
क्यं ब्रूयाद्वा । अथवादद्भुतान्याश्चर्यभूतानिन्द्रि-

जालादीनि दर्शयेत् । अथवा सर्षपतैलेन सि-
क्तं पाण्यादिषु बध्वा उत्तानं कृत्वातपे न्य-
स्तं कपिकच्छत्राद्यन्यतमेन स्पृशेत् । कपिक-
च्छुरात्मगुप्ता । अथवा कशाभिस्ताडयित्वा ब-
ध्वा च श्वभ्रे जलरहितकूपे विनिक्षिपेत् ।
अथवा शस्त्रादिरहिते अन्धकारभवने । अथ-
वा तं सर्पादिना त्रासयेत् । सर्पस्तूद्धृतदंष्ट्रः ।
सिंहा गजाश्च दान्ता एव ये त्रासयन्त्येव न
तूपन्नन्ति । अथवादद्भुतायुधैः किरातादिभि-
स्त्रासयेत् । तस्करा गृहीतछतमतस्करपदवर्काः
पुरुषाः ॥

अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।
भाययेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥
देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।
तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः ॥
सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ।

अथवैनमुन्मादिनं प्रसिद्धा राजपुरुषा
नगरात् बहिर्नीत्वा सुसंयतं कृत्वा नृपाज्ञया
तर्जयन्तो वधेन करणभूतेन भाययेयुः । यतो
देहदुःखभयेभ्यः प्राणभयं परमुत्कृष्टं मतमत-
स्तेन प्राणभयेन तस्यातुरस्य सर्वतो विप्लुतं
मनः शममायाति । इयं चानन्तरप्रदर्शिता
क्रिया सिद्धा अप्रतिहता देशकालाद्यपेक्षया
प्रयोक्तव्या । अस्यामपि सिद्धिमयात्यां देशा-
दिव्याभिचार एवानुमन्तव्यो न तु क्रियादो-
षा हृदि वर्तन्ते ॥

इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्तिस्सान्त्वाश्वासैः प्रसादयेत्

इष्टद्रव्यविनाशादियादि । सुबोधम् । स-
दृशमितीष्टसदृशं धनसदृशं च । तदिति मनः ॥

कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसम्भवान् ।
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥

कामादिसम्भवानुन्मादानेभिरेव कामा-
दिभिः परस्परप्रतिद्वन्द्वैः शमं नयेत् । काम-
जं तत्प्रतिद्वन्द्विभूतेन भयेन वा क्रोधेन वा श-
मं नयेदित्यर्थः । एवं शेषेष्वपि यथासंभवं प्र-
तिद्वन्दिषु वाच्यम् ॥

भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिम् ।
यद्युन्मादे ततः कुर्यात् भूतनिर्दिष्टमौषधम् ॥

यदि चोन्मादे वैद्यो भूतानुबन्धमीक्षेत ।
ततो भूतनिर्दिष्टमौषधं कुर्यात् । किंभूतं भूता-
नुबन्धमाह । प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिं प्रोक्तेभ्य उ-
न्मादविशेषेभ्योऽधिका आकृतिर्लक्षणं यस्य तम् ।

बलिं च दद्यात् पललं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ।
स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोक्षितान्
पकामकानिमांसानि सुरां मैरेयमासवम् ।
अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ॥
चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ।

तत्र च भूतानुबन्धे चतुष्पथादिषु भू-
तेभ्यः पललादिकं बलिं दद्यात् । रुधिरोक्षि-
ताः रुधिरसिक्ताः ॥

निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ॥
निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान् न स युज्यते ।

निवृत्तामिषत्वादियुक्तः सत्त्ववांश्च जिते-
न्द्रियत्वादिलक्षणो निजैरागन्तुभिश्चोन्मादैर्न यु-
ज्यते ॥

प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुध्यात्ममनसां तथा ।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥

इत्युत्तरे नवमोऽध्यायः ।

इन्द्रियार्थादीनां प्रसादादिकं विगतोन्मा-
दस्य पुरुषस्य लक्षणम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः ।

उन्मादानन्तरमपस्मारे पूर्वमुक्तं प्रयोज-
नं तद्विज्ञानार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः सधीसत्त्वाभिसंप्रुवात्
जायतेऽग्निहते चित्ते चिन्ताशोकभयादिभिः ॥

उन्मादवत् प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।

हते सत्त्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च ॥

तमो विशन् मूढमतिर्वीभत्साः कुरुते क्रियाः ।

दन्तान्खादन्वमनफेनहस्तौपादौचविक्षिपन् ॥

पश्यन्नसन्निरूपाणि प्रस्खलन् पतति क्षितौ ।
विजिह्वाक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते ॥
कालान्तरेण सपुनश्चैवमेव विचेष्टते ।
अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन च ॥

अपस्मारो हि स्मृत्युपायः स्मृत्युपगम उ-
च्यते । स चापस्मारो धियो बुद्धेः सत्त्वस्य
वैर्यस्य चाभिसंप्लवाद्दिनाशज्जायते । कथमि-
त्याह । चिन्तादिभिश्चित्तेऽभिहते उन्मादोक्तप्र-
कारेण प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलै रजस्तमोवाता-
दिभिः सत्त्वे हते हृदि च व्याप्ते संज्ञावाहिषु च
स्रोतस्सु व्याप्तेष्वेवं सति पुरुषो मूढमातेस्तमो
विशन् बीभत्साः क्रियाः कुरुते । दन्तखाद-
नादि कुर्वन् क्षितौ पतति । ततो दोषाणां वे-
गेऽतीते विजिह्वाक्षिभ्रुवो विबुध्यते । सुबो-
धम् । निचयः सन्निपातः ॥

रूपमुत्पत्त्यमानेऽस्मिन् हृत्कम्पः शून्यता भ्रमः
तमसोदर्शनं ध्यानं भ्रूव्युदासोऽक्षिवैकृतम् ॥
अशब्दश्रवणं स्वेदो लालासिङ्घाणकमुतिः ।
अविपाकोऽरुचिर्मूर्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥
निद्रानाशोऽङ्गमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्तनम् ।
पानं तैलस्य मद्यस्य तयोरेव च मेहनम् ॥

अस्मिन्नपस्मार उत्पत्त्यमाने भविष्यति
हृत्कम्पादिकं रूपम् । सिङ्घाणकं नासास्त्रावः ।
तयोरिति तैलमद्ययोर्मेहनम् । इति सामान्ये-
न पूर्वरूपम् ॥

तत्र वातात् स्फुरत्सक्थिः प्रततं च मुहुर्मुहुः ।
अपस्मरति संज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ॥

उत्पिण्डिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कम्पते ।
आविध्यति शिरो दन्तान् दशत्याध्मातकन्धरः
परितो विक्षिपत्यङ्गं विषमं विनताङ्गुलिः ।
रूक्षश्यावारुणाक्षित्वङ्नखास्यः कृष्णमीक्षते
चपलं परुषं रूपं विरूपं विकृताननम् ॥

तत्रेत्यादि विकृताननान्तं वातापस्मार-
लक्षणम् । प्रततं सन्ततं मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणम-
पस्मरति संज्ञां च लभते । विस्वरं रुदन् श-
ब्दं कुर्वन् शिर आविध्यति भित्त्यादावाविद्धं
करोति । आध्माता समन्ताद्ध्माता कन्धरा
ग्रीवा यस्य । रूक्षत्वादियुक्तमक्ष्यादिकं यस्य ।
सर्वं च रूपं कृष्णं चपलादिगुणमीक्षते पश्यति ॥

अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञां च विन्दति ।
पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगास्फालयति मेदिनीम् ॥
भैरवादीप्तरुषितरूपदर्शी तृषान्वितः ।

तृषान्वितान्तं पित्तापस्मारलक्षणम् ।
पीतैः फेनादिभिर्युक्तो मेदिनीं भुवमास्फालय-
त्याहन्ति । भैरवादिगुणरूपदर्शी च भवति ॥

कफाच्चिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनम् ॥
शुक्लाभरूपदर्शित्वं सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ।

शुक्लाभरूपदर्शित्वान्तं कफापस्मारलक्ष-
णम् । सर्वलिङ्गमपस्मारं निचयोद्भवत्वाद्दर्जयेत् ।
[अत्र तुशब्दो विशेषद्योतकः । अस्यासाध्य-
त्वकथनेनान्येषां साध्यत्वं सूचितमिति]

अथावृतानां धीचित्तहृद्वानां प्राक्प्रबोधनम्
तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वचनादिभिः ॥

अथेत्यादिना अपस्माराणामुक्तक्रमेण चिकित्सोच्यते । सर्वस्मिन्नपस्मारे प्राक् प्रथमावृत्तानां बुध्यादीनां तर्क्षणैर्वप्रनादिभिः कर्मभिः प्रबोधं कुर्यात् ॥

वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः पैतं प्रायोद्विरेचनैः ।
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥

वातिकमित्यादि व्याख्यासमम् । तृतीयावहुवचनं सामानाधिकरण्यात् । [वातिकं वातकृतमपस्मारं वस्तिभूयिष्ठैर्वस्तिबहुलैः कर्मभिरुपाचरेत् । भूयिष्ठप्रहणेन वमनादिभिः संशमनैश्चेति बोद्धव्यम् । पित्तश्लेष्मणोश्च प्रायो-प्रहणादेवमेवोपाचरेत् चिकित्सेत् ॥

वमनं मदनं लम्बा विशालारेष्टकौटजम् ।
रेको मूलत्रिवृच्छ्यामा द्रवन्ती सप्तला स्नुही

वमनमित्यादि सुबोधम् । मदनादीनि वमनद्रव्याणि । मदनं राठः । विशाला इन्द्रवारुणी । अरिष्टो निम्बः । कौटजं कुटजफलम् । मूलादीनि विरेचनद्रव्याणि । मूलं गोमूलम् । द्रवन्ती समुद्रैरण्डः । मूषिकपर्णीति च ॥

दशमूलवलारास्त्रासरलामरदारुभिः ।
यवकोलकुलुत्थैश्च समूलक्षारसैन्धवैः ॥
आस्थापनं प्रयुज्जीत हिङ्गुस्नेहसमन्वितैः ।

मूलादिभिर्हिङ्गुना स्नेहेन च युक्तैर्दशमूलादिभिरास्थापनं निरूहं प्रयुज्जीत ॥

एभिरन्यैश्च वातघ्नैः कटुतैलं प्रसाधितम् ॥
वातापस्मारशमनं नस्याभ्यङ्गानुवासनैः ।

एभिरिति दशमूलादिभिरन्यैरनुक्तैर्वातहरैर्द्रव्यैश्च प्रसाधितं कटुतैलं नस्यादिभिर्वातापस्मारशमनं भवति ॥

सर्वतः सुविशद्वस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् शृणु ॥

सर्वत इत्यादिना शमनयोगानामधिकारनिर्देशः । [सर्वत ऊर्ध्वमधश्च सुविशद्वस्य सुतरां विशुद्धस्य सम्यग्विशुद्धस्येत्यर्थः । सम्यगाश्वासितस्य सम्यक् प्रधानमध्यावरशुध्यनुसारेण पेयाद्यासेवनादाश्वासितस्य च अपस्मारविमोचनार्थं वक्ष्यमाणान् शमनप्रायान् योगानाकर्ण्य] ॥

तानेवाह ।

गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं हविः ।
अपस्मारज्वरोन्मादकामिलान्तकरं पिबेत् ॥

गोमयेत्यादि । गोमयस्वरसादिभिः शृतं हविरपस्माराद्यन्तकरं पिबेत् । उत्तरे हविषीदं पञ्चगव्यं महदिति पाठादस्य लघुपञ्चगव्यनामकत्वमभिमतम् । [अत्र च गोमयस्वरसादीनां सामान्यपरिभाषयान्योन्यसमत्वं घृताच्चतुर्गुणत्वं च ज्ञेयम् । चरके तु मोशकद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैः समैर्घृतमिति पाठः]

द्विपञ्चमूलत्रिफलादिनिशाकुटजत्वचः ।
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥
शम्याकपुष्करजटाफलमुलदुरालभाः ।
द्विपलाःसलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥
भार्ङ्गीपाठाढकीकुम्भनिकुम्भव्योषरोहिषैः ।

मूर्वाभूतीकभूनिम्बश्रेयसीशारिबाद्वयैः ॥
मदयन्त्यग्निनिचुलैरक्षाशैः सर्पिषः पचेत् ।
प्रस्थं तद्वद्द्रवैः पूर्वैः पञ्चगव्यमिदं महत् ॥
ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहरं परम् ।
शोफार्शः कामिलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम् ॥

द्विपञ्चमूलेत्यादिना महत् पञ्चगव्यं
घृतं सुबोधम् । द्रवैः पूर्वैरिति पूर्वोक्तैर्गोमय-
स्वरसादिभिः एतेषां पञ्चप्रभृतिद्रवत्वात् पृथ-
क् स्नेहसमत्वम् । [द्विपञ्चमूलेति । द्विपला-
नि द्विपलप्रमाणानि द्विपञ्चमूलादीनि सलि-
लद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते काथे अक्षाशैः
कर्षप्रमाणैर्भाङ्ग्यादिभिस्तद्वत् पूर्वैर्गोमयस्वरसा-
दिद्रवैश्च घृतस्य प्रस्थं पचेत् । महत् पञ्चग-
व्यमिदं घृतं परमतिशयेन ज्वरादिहरम् । द्वि-
पञ्चमूलं दशमूलम् । सप्तपर्णः सप्तच्छदः ।
शम्याक आरग्वधः । पुष्करजटा पुष्करमूलम् ।
फलगुर्भलधूस्तस्या मूलम् । रोहिषः प्लहिन्नः ।
(अटकात्राणियन्) मदयन्ती धातकी । नि-
चुलो वेतसः [क्षिपेत् पिष्ट्वाक्षमात्राणि तेन
प्रस्थं घृतात् पचेत् । गोशकृदसदध्यम्लक्षीर-
मूत्रैश्च तत्समैरिति चरकपाठः]

शिरीषपुष्पपत्रत्वक्सारमूलतुलाद्वयम् ।
वरणैरण्डशम्याकदशमूलाटरूपकम् ॥
शतावरीबलारास्त्रासुषवीपारिभद्रकम् ।
सुरुङ्गी वञ्चुळं दन्तीं ककुभं सपुनर्नवम् ॥
रोहिषस्य जटां पुष्पं करघाटमयूरकम् ।
शतार्धांशं पृथग्द्राक्षालाक्षामिसिवरायवान् ॥
सकोलान् सकुलत्थांश्च पृथग्धाढकोन्मितान् ।

द्विशतं पिशितात् गव्यात् छागाद्वा तत्पचेदपाम् ।
द्रोणैर्द्वात्रिंशताष्टांशशेषेण च विपाचयेत् ।
तैलद्रोणं दधिवहे श्लक्ष्णपिष्टैश्च पालिकैः ॥
पाठासमङ्गासुषवीद्विनिशाचन्दनद्वयैः ।
एलाजलोत्पलबलाश्वदंष्ट्राशारिचाघनैः ॥
मञ्जिष्ठाकुष्ठमधुकलोधरास्त्राकुटन्त्रैः ।
षडीशिरीषकुसुमनतनागामराद्वयैः ॥
वराङ्गजोङ्गपत्तङ्गविळङ्गैः समिधङ्गुभिः ।
सुरुङ्गीपत्रनळदसेव्यकुन्दनखद्वयैः ॥
तिलपर्ण्या च तत्पानवस्त्यभ्यञ्जननावनैः ।
अपस्मारग्रहोन्मादान् सशोषविषमज्वरान् ॥
योनिशुक्लामयान् गुल्मं प्रमेहं पाण्डुतां मदम् ।
वातशोणितवीर्यपक्षाघातादितादिकान् ॥
सर्वान् मारुतजात्रोगान्विशेषाद्विषवातजान् ।
निहन्ति कर्मणं कृत्यां मूलदंष्ट्राविषं गरम् ॥
रसायनानां प्रवरं मेध्यं वाजीकरं परम् ।

शिरीषेत्यादिना शैरीषं तैलं पानादिभि-
रपस्मारादीन् निहन्ति । रसायनानां प्रवरं
श्रेष्ठं मेध्यं परं वाजीकरं च शिरीषस्य पुष्पा-
दिकान्मिश्रीभूतात्तुलाद्वयम् । सुषवी पानीय-
वह्नी । पारिभद्रको निम्बः पारिजातश्च । सु-
रुङ्गी मधुसूता । वञ्चुळं दीर्घपत्रो वेतसः ।
रोहिषस्य प्लहिन्नस्य जटा मूलम् । करघाटो
मदनः मयूरकोऽपामार्गस्तयोः पुष्पम् । एत-
द्वरणादिकं पृथक् शतार्धांशं पञ्चाशत् पला-
नि । द्राक्षादिकं पृथग्धाढकं द्वात्रिंशत् पला-
नि । गव्यात् छागाद्वा पिशितान्मांसात् द्वि-
शतं पलानाम् । तत् सर्वमपां द्वात्रिंशता द्रो-

लैः पचेत् । अष्टांशशेषेण तेन पालिकैः पल-
प्रमाणैः श्लक्ष्णपिष्टैः पाठादिभिश्च सह दधिवहे
तैलद्रोणं सद्वादशानि पञ्च पलशतानि विपा-
चयेत् । समङ्गा मञ्जिष्ठा । सुषत्री पानीय-
वली । कुटन्तटं परिपेलवम् । नागं नागकेस-
रम् । अमराह्वयं देवदारु । वराङ्गं त्वक् ।
जोङ्गकं कृष्णागरु । मुरुङ्गी मधुस्रवा । न-
खद्वयं हस्तिनखं व्याघ्रनखं च । तिलपर्णी व-
दरकः । विषवातो विषौषधिवातः । कर्मणं
कृत्रिमयोगः । कृत्वा आभिचारदेवता । मू-
लविषं शृङ्ग्यादिकम् । दंष्ट्राविषं सर्पादिजम् ॥

ब्रह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीशृतं घृतम् ।
पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ॥

ब्रह्मीरसादिभिः शृतं पुराणं घृतं मेध्या-
दिगुणम् । [ब्रह्मीरसे कल्कितैर्वचादिभिः सि-
द्धं पुराणं घृतं मेध्यं मेधायै हितं उन्मादा-
दिजिघ्र । अलक्ष्मीः अश्रीः]

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
क्षीरद्रोणे पचेत् सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ॥

तैलप्रस्थमिलादिना यमकं सुबोधम् ।
[क्षीरस्य द्रोणे चतुष्पष्टिकुडुवे पलोन्मितैः प-
लप्रमाणैर्जीवनीयैर्जीवनीयगणेन सह तैलघृत-
योः प्रस्थं मिश्रीकृत्य पचेत् । सिद्धं तत्पाना-
दिभिरपस्मारविमोचनम्]

कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काष्मर्येऽष्टगुणे रसे ।
कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ॥

वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं निहन्ति तत् ।

कंस इत्यादि व्याख्यासमम् । अष्टगु-
णं सर्पिषः । [क्षीरेक्षुरसयोः कंसे आढके क्षी-
रमिक्षुरसश्च प्रत्येकं द्विप्रस्थपरिमितमित्यर्थः
अष्टगुणे घृतादष्टाधिके व्याढक इत्यर्थः काष्म-
र्ये रसे काष्मर्यसम्बन्धिनि रसे काष्मर्य इत्य-
त्र घृद्धाच्छ इत्यस्यानित्यत्वात्तस्येदमित्यप्रत्ययः ।
कार्षिकैः कर्षप्रमाणैर्जीवनीयगणेन च चशब्दः
समुच्चये प्रस्थं चतुष्कुडुवं सर्पिर्विपाचयेत् तत्
घृतं पानादिभिर्वातोद्भवं पित्तोद्भवं चापस्मारं
क्षिप्रमाशु निहन्ति]

तद्वत् काशविदारीक्षुकुशकाथशृतं पयः ॥

काशादिशृतं पयः क्षीरं तद्वदिति क्षि-
प्रं वातपित्तोद्भवमपस्मारं निहन्ति । [काशा-
दिकाथेन सह शृतं पयस्तद्वत् । वातजं पि-
त्तजं चापस्मारं क्षिप्रं निहन्तीत्यर्थः]

सधुकद्विपले कल्के द्रोणे चामलकीरसात् ।
सिद्धं सिद्धो घृतप्रस्थः पित्तापस्मारभेषजम् ॥

आमलकीरसात् द्रोणे सधुकद्विपले क-
ल्के च सिद्धः शृतो घृतस्य प्रस्थः पित्ताप-
स्मारभेषजं सिद्धमप्रतिहतम् ॥

कूश्माण्डस्वरसे सर्पिरेष्टादशगुणे शृतम् ।
यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ॥
कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितम् ।
श्वसृगालविडालानां सिंहादीनां च पूजितम् ॥

कूश्माण्डस्वरस इत्यादि सुबोधम् । श्वा-

दीनां पित्तं नावनमिति संबध्यते । [अष्टाद-
शगुणे घृतादष्टादशप्रमाणाधिके कूश्माण्डस्वर-
से घृतकुडुवादष्टादशकुडुवादिककूश्माण्डस्वरस
इत्यर्थः । यष्टीकल्कं शृतं पक्वं सर्पिरपस्मारं
हरति धौवाक्स्वरान् प्रददाति च । कपिलेति ।
कपिलानां कपिलवर्णानां गवां तासामचिन्त्य-
प्रभावत्वात् न श्वेतरक्तकृष्णानाम् । पित्तं ह-
दयाधस्थितद्रवविशेषं नावनं नस्यं परमं हितं
अपस्मारहरमित्यर्थः । श्वसृगालादीनां पित्तं च
नावने प्रशस्तम्]

गोधानकुलनागानां पृषतर्क्षगवामपि ।
पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ॥

गोधादीनां पित्तेष्वेकीकृतेषु तैलं साधितं
नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ॥

त्रिफलाव्योषपतिद्वयवक्षारफणिर्जकैः ।
श्र्याह्वापामार्गकारञ्जवीजैस्तैलं प्रसाधितम् ॥
वस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वाध्मापयेत् भिषक्

त्रिफलादिभिर्वस्तमूत्रे तैलं प्रसाधितं न-
स्यं हितम् । एभिरेव कृतं चूर्णं वा भिषङ्ना-
सायां ध्मापयेत् । पीतद्रुदार्वी । श्र्याहं विल्वम् ।
[भिषग्वैद्य एषां त्रिफलादीनां चूर्णं ध्मापयेत्
मुखवायुनातुरस्य नासायां नाडीयन्त्रेण प्रवेश-
येत् चूर्णनस्यं कुर्यादित्यर्थः]

वृश्चिकाळीबलाकुष्ठभाङ्गलिङ्गपञ्चकम् ।
कायस्थां शारदां मुद्गमुशीरं जलदं यवान् ॥
व्योषं च वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ।
अपस्मारगरोन्मादसर्पदंष्ट्रविषाशिते ॥

वृश्चिकाळ्यादिकं वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा अ-
ञ्जनाय वर्तिं प्रकल्पयेदपस्मारादिके । शारदा
जलपिप्पली ॥

मुस्तावयस्थात्रिफलाकायस्थाहिङ्गुशादूलैः ।
व्योषमाषयवैर्मूत्रैर्वस्तमेषर्षभोद्भवैः ॥

हन्ति वर्तिरपस्मारकिलासविषमज्वरान् ।
पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ॥
तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं हितम् ।

मुस्तादिभिर्वस्तमेषाद्युद्भवैर्मूत्रैः कृता व-
र्तिरञ्जनादपस्मारादीन् हन्ति । सुबोधम् ।
तदेवेति पुष्योद्धृतं श्वपित्तम् ॥

कटभीनिम्बकटवङ्गमधुशिशुत्वंचां रसे ।
सिद्धं मूत्रसमं तैलमभ्यङ्गार्थं प्रशस्यते ॥

कटभ्यादीनां काथे मूत्रसमं तैलं सिद्ध-
मभ्यङ्गार्थं प्रशस्यते । कटभी श्वेतगुञ्जा प्र-
सिद्धा । मूत्रं गोः ॥

पलङ्कषावचापथ्यावृश्चिकाळ्यर्कसर्षपैः ।
जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गुचोरकैः ॥
लशुनातिरसाच्छत्राकुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम् ।
मांसाशिनां यथालाभं वस्तमूत्रे विपाचितम् ॥
तैलमभ्यञ्जनं कार्यं तैश्च धूपनलेपनम् ।

पलङ्कषादिभिर्मांसाशिनां पक्षिणां विड्-
भिश्च वस्तमूत्रे साधितं तैलमभ्यञ्जनं तैः प-
लङ्कषादिभिर्धूपनं लेपनं च कार्यम् । पलङ्क-
षा लाक्षा । वृश्चिकाळ्युष्ट्रधूमकः । अतिरसा

मूत्रा । छत्रा गौतमाख्या कुतुम्बकं च । मां-
साशिनः पाक्षिणः श्येनादयस्तेषां यथालाभं
विडभिः ॥

नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपमस्य प्रयोजयेत् ।

नकुलादिजैस्तुण्डादिभिरस्यापस्मारिणो
धूपं प्रयोजयेत् । तुण्डं मुखप्रम ॥

काकोळीशिथुलवणहिङ्गुहिङ्गुशिवाटिकाः ।
कैडर्यं चन्दनं कृष्णां काकनासां सेसर्षपाम् ॥
शुनः स्कन्धाक्षिनखरान् पर्शुकांश्चेति पेपयेत् ।
वस्तमूत्रेण पुष्यर्क्षे तैर्दिह्याद्धूपयेच्च तैः ॥

पुष्यनक्षत्रे काकोळ्यादिकं वस्तमूत्रेण
पेपयेत् । पिष्टैस्तैरपस्मारिणं दिह्याद्धूपयेच्च ।
हिङ्गुशिवाटिका हिङ्गुपत्रिका । कैडर्यः पू-
तिकरञ्जः ॥

गोपुच्छलोमभिर्दग्धैरथवा वस्त्रोमभिः ।
खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तद्वद्वा मूत्रकल्कितैः ॥
उद्वर्तनं सदा कुर्याच्छृतैश्च परिषेचनम् ।

गोपुच्छलोमभिर्दग्धैर्मूत्रकल्कितैश्चोद्वर्तनं
सदा कुर्यात् । अथवा वस्त्रोमभिर्दग्धैर्मूत्रक-
ल्कितैश्चोद्वर्तनमथवा खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तद्व-
दिति दग्धैरनु च मूत्रकल्कितैर्जले शृतैर्गोपु-
च्छलोमादिभिः परिषेचनं च कुर्यात् ।

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं संप्रमुच्यते
स्रोतांसिचास्यशुध्यन्तिस्मृतिं संज्ञां च विन्दति ।

आभिरतन्तरोक्ताभिः क्रियाभिः सिद्धा-
भिरसन्दिग्धकार्यकरणस्वभावाभिरस्यापस्मारि-
णो हृदयं सम्यक् प्रमुच्यते स्रोतांसि शुध्यन्ति
च । सः स्मृतिं संज्ञां च विन्दति लभते ॥

भूतानुबन्धेपस्मारे दोषलिङ्गाधिकाकृतौ ।
युज्याद्यथास्वं भूतोक्तां क्रियां दैवव्यपाश्रयाम्

अपस्मारे यद्युक्तलिङ्गाधिक्यलक्षणैर्भूता-
नुबन्धो दृश्यते अतस्तत्र दैवव्यपाश्रयां मन्त्रा-
दिकां क्रियां युज्यात् । यस्यैव सुराद्यन्यत-
मस्यानुबन्धस्तस्यैव क्रियेति यथास्वशब्दार्थः ॥

शीलयेत्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥

शीलयेदित्यादि सुबोधम् । तैललशुनादी-
नां शीलनमभ्यासः ॥

समं क्रुद्धैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ।
यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥
तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।
तदार्तं चाग्नितोयादेर्विषमात् पालयेत् सदा ॥

एष चापस्मारो दुश्चिकित्स्यस्वभावो य-
द्यस्माच्छारीरैर्मानसैश्च दोषैः सममेककालं क्रु-
द्धैर्जायते । एष चापस्मारो यतो महामर्मस-
माश्रयो हृदयाश्रयस्तस्मादेनं दुश्चिकित्स्यं रसा-
यनैः सदोपचरेत् । तदिलपस्मारपरामर्शः ।
सुबोधम् ॥

मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ।
न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ॥

मनोविकारेण चोन्मादभूतादिना मुक्तं
निवृत्तमनोविकारं नरं त्वमित्थं कृतवानिति न
ब्रूयादावेशे भवतेदं कृतमिति न स्मारयेत् ।
अस्य तून्मादादिनः क्लिष्टं चेतो मन इष्टैर्विष-
यैः शब्दादिभिर्बृहयेत् ॥

प्रसङ्गेनोच्यते ।

ग्रहोपश्लिष्टदेहानां विभ्रान्तस्मृतिचेतसाम् ।
महास्नेहं प्रशंसन्ति पानाभ्यञ्जनवस्तिषु ॥

इत्युत्तरे दशमोऽध्यायः ।

ग्रहैः उपश्लिष्टदेहानामाचार्याः पानादिषु
महास्नेहं स्नेहचतुष्टयं प्रशंसन्तीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे दशमोऽध्यायः ।

(तृतीयं भूततन्त्रं सम्पूर्णम्)

समाप्ता च ग्रहचिकित्सा ।

एकादशोऽध्यायः ।

निजहेतुत्वादुक्तशिष्टत्वात् कायचिकि-
त्साङ्गभूतत्वाच्चोर्ध्वाङ्गचिकित्साया अवसरस्तत्रा-
पि चक्षुषः प्राधान्यात्तस्यैव वर्त्मसन्धिजितासि-
तदृष्टिक्रमेण निर्णयः क्रियते । तत्र तावद्वर्त्म-
रोगाणां हेत्वादिप्रदर्शनायाध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानीयं नामाध्या-
यं व्याख्यास्यामः । इति हस्मादुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

वर्त्म नेत्रपुटम् ।

सर्वरोगेयादिना सामान्येनाक्षिरोगाणां
निदानं संप्राप्तिश्चोच्यते ।

सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।
अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥
सिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयव माश्रिताः ।
वर्त्मसन्धि सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा
रोगान् कुर्युः —

सर्वरोगनिदाने यान्यहितान्युक्तानि तै-
र्विशेषेण चाचक्षुष्यैर्मला वातादयः कुपिताः
सिराभिश्च यथास्वं कोष्ठादूर्ध्वं शिरःप्रसृता व-
र्त्मादिकं च नेत्रस्यावयवं सर्वमेव वा नेत्रमा-
श्रिता रोगान् नानाविधान् कुर्युः । किम्भूता
आह । प्रायो बाहुल्येन दोषाः पित्तानुसारिणः
पित्तप्रधानाः । प्रायो नेत्रयो रोगकर इत्यर्थः ॥

—चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः सिराः
सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मास्तम्भं सवेदनम् ॥
पांसुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च ।
विमर्दनात् स्याच्च शमःकृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम्

तत्रैवं स्थिते चलो वायुः प्रधानो वर्त्मा-
श्रयाः सिराः प्राप्य सुप्तोत्थितस्य तत्काल-
तन्निद्रस्य पुंसो वर्त्मस्तम्भादिकं कुरुते । तस्य
च रोगस्य विमर्दनाच्छमः स्यात् । तं रोग-
विशेषमाचार्या नाम्ना कृच्छ्रोन्मीलमिति वदन्ति ।

चालयन्वर्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ।
करोत्यरुद्धनिमेषोऽसौ—

वायुः क्रुद्धो वर्त्मनी चालयन् मुहुर्निमेषोन्मेषणं करोति । अरुगिति विना रुजम् । असौ रोगो निमेषाख्यः ॥

—वर्त्म यत्तु निमील्यते ॥
विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ।

यत्तु वर्त्म वायुना निमील्यते न कदाचिदुन्मील्यते तद्वर्त्म नाम्ना वातहतमुच्यते । किम्भूतं वर्त्माह । विमुक्तसन्धि विस्त्रस्तबन्धनम् । निश्चेष्टं हीनं च ॥

कृष्णाः पित्तेन बद्धवोन्तर्वर्त्म कुम्भीकबीजवत्
आध्मायन्तेपुनर्भिन्नाःपिटकाकुम्भिसंज्ञिकाः

अन्तर्वर्त्म वर्त्मनोऽन्तर्भागे पित्तेन कृष्णाः पिटका भवन्ति । या भिन्नाः कुम्भीकबीजवत् कुमुदतण्डुलवत् पुनराध्मायन्ते परिपूर्यन्ते । ताः पिटकाः कुम्भिनान्यः ॥

सदाहृदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् ।
पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्रिष्टमुशन्ति तत् ॥

पित्तेन सदाहादिगुणं वर्त्म जायते भवति तद्वर्त्म नाम्ना पित्तोत्क्रिष्टमुशन्ति ॥

करोति कण्डूं दाहं च पित्तं पक्ष्मान्तमाश्रितम्
पक्ष्मणां शतनं चातु पक्ष्मशातं वदन्ति तम् ॥

पक्ष्मान्तमाश्रितं पित्तं कण्डूवादि क-

रोति तं रोगमाचार्या नाम्ना पक्ष्मशातमिति वदन्ति ॥

पोत्थक्यःपिटकाःश्वेताःसर्षपाभाघनाःकफात् ।
शोफोपदेहरुकण्डूपिच्छिलास्रसमन्विताः ॥

श्वेता आकृत्या च सर्षपसदृशा घनाः संहताः शोफादिसमन्विताश्च पिटकाः कफाद्धेतोर्भवन्ति ता नाम्ना पोत्थक्य इत्युच्यन्ते ॥

कफोत्क्रिष्टं भवेद्वर्त्म स्तम्भक्रेदोपदेहवत् ।

स्तम्भादिमद्वर्त्म भवेत् कफादिति प्रकरणात् । तद्वर्त्म नाम्ना कफोत्क्रिष्टमित्युच्यते ॥

ग्रन्थिःपाण्डुररूपकःकण्डूमानकठिनःकफात्
कोलमात्रःसलगणःकिञ्चिदल्पस्ततोऽथवा ॥

कफाद्धेतोः कोलमात्रो वदरमात्रस्ततो वाकोलात् किञ्चिदल्पः पाण्डवादिगुणो ग्रन्थिर्भवति । रूपपाकाभ्यां रहितोऽरूपपाकः । स-ग्रन्थिर्नाम्ना लगण इत्युच्यते ॥

रक्ता रक्तेन पिटका तत्तुल्यपिटकाचिता ।
उत्सङ्गाख्या—

रक्तेन वातादिदुष्टेन रक्ता लोहितवद्रक्तवर्णा पिटका भवन्ति । तत्तुल्याभिः प्रधानसदृशाभिरन्याभिः पिटकाभिराचिता कृतसञ्चया सा पिटका नाम्नोत्सङ्गेत्युच्यते ॥

—तथोत्क्रिष्टं राजिमत् स्पर्शनाक्षमम् ॥

तथेति रक्तेनोत्क्रिष्टनाम वर्त्म यत् तत्राजिमत् स्पर्शनाक्षमं च ॥

अशोऽधिमांसवर्तमान्तःस्तब्धंस्निग्धंसदाहरुक्
रक्तं रक्तेन तत्स्राविच्छिन्नं छिन्नं च वर्धते ॥

रक्तेनासृजा वर्तमान्तर्वर्तमनोऽन्तर्भागे र-
क्तं लोहितमधिमांसं भवति स्तब्धादिगुणकमि-
त्यधिमांसमर्श इति नाम्नोच्यते ॥

मध्ये वा वर्तमनोऽन्ते वा कण्डूषारुग्वती स्थिरा
मुद्गमात्रासृजाताम्रा पिटकाञ्जननामिका ॥

असृजा रक्तेन वर्तमनोऽन्ते वा मध्ये वा
कण्डूवादिमती स्थिरा मुद्गप्रमाणा ताम्रवर्णा च
या पिटका भवति सा नाम्ना चननामिकेत्युच्यते

दोषैर्वर्तम बहिः शूनं यदन्तः सूक्ष्मखाचितम् ।
सस्त्रावमन्तरुदकं विसाभं विसवर्तम तत् ॥

दोषैस्त्रिभिर्वर्तम बहिः शूनमन्तःसूक्ष्म-
च्छिद्रं सस्त्रावमन्तरुदकं यस्मिन् विसे तत्सदृशं
भवति तद्वर्तम नाम्ना विसवर्तम इत्युच्यते ॥

यद्वर्तमोत्किष्टमुत्किष्टमकस्मान्म्लानतामियात् ।
रक्तदोषत्रयोत्केशात् भवत्युत्किष्टवर्तम तत् ॥

रक्तस्य दोषत्रयस्य च मिश्रीभावेन ते-
षामुत्केशाद्वेतोर्यद्वर्तम पुनरुत्किष्टं स्वयमेवपुन-
र्म्लानतामियात् किञ्चित्पारे शोषं गच्छति तद्व-
र्तम नाम्नोत्किष्टवर्तमेत्युच्यते ॥

श्याववर्तम मलैः सास्रैः श्यावं रुक्तेदशोफवत्

सास्रैः सरक्तैर्मलैर्वातादिभिस्त्रिभिर्मिश्री-
भूतैः श्यावं वर्णेन रुगादियुक्तं च यद्वर्तम भ-
वति तन्नाम्ना श्याववर्तमेत्युच्यते ॥

श्लिष्टाख्यं वर्तमनी श्लिष्टे कण्डूश्वयथुरागिणी

सास्रैरेव च मलैर्वर्तमनी द्वे कण्डूवादि-
त्रययुक्ते परस्परश्लिष्टे च भवतः तद्वर्तम श्लि-
ष्टाख्यमुच्यते ॥

वर्तमान्तः पिटका रूक्षाः कर्कशाः सिकतोपमाः
सिकतावर्तम—

वर्तमनोऽन्तर्भागे रूक्षत्वादिगुणाः पिट-
का भवन्ति तद्वर्तम नाम्ना सिकतावर्तमेत्युच्यते ।

—कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमम्

कृष्णं कर्दमसदृशं मार्दवेन यद्वर्तम-
न्नाम्ना कर्दममुच्यते ॥

बहलं बहलैर्मसैः सवर्णैश्चीयते समैः ।

यद्वर्तम समैर्बहलैर्धनैर्मसैश्चीयते तन्ना-
म्ना बहलमित्युच्यते ॥

कुक्कूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ।
स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ॥
सवर्तमशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ।

दन्तोद्भवजो यो वर्तमरोगः शिशोरेव भ-
वति स नाम्ना कुक्कूणकः तेनोच्छूनादिरूपाक्षः
शिशुः स्यात् ॥

पक्ष्मोपरोधे सङ्कोचो वर्तमनोर्जायते ततः ॥
खरतान्तर्मुखत्वं च रोम्णामन्यानि वा पुनः
कण्टकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्वृष्टं तैरक्षि शूयते ॥
ऊष्यते चानिलादिद्विडल्पाहं शान्तिरुद्धृतैः ।

पक्ष्मोपरोधनाग्नि रोगे वर्त्मनोः संकोचो जायते । तथा रोम्णामपि वर्त्मभवानां संकोचः खरतान्तर्मुखत्वं च जायते । अन्यानि वा रोमाणि जायन्ते । तैश्च रोमभिस्तीक्ष्ण-
प्रैः कण्टकसदृशैर्घृष्टं सदाक्षि शूयते । ऊष्यते सदाहं भवति अनिलादिस्पर्शं च द्वेष्टि । तैश्च रोमभिरुद्धृतैरपनीतैरल्पाहं स्तोकानि दिनानि रुजश्शान्तिर्भवति पुनस्तथैव भवति ॥

कनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रन्थिरुन्नतः ।
ताम्रः पकोत्सूप्यसुदलज्याध्मायते मुहुः ॥

कनीनके नासानिकटे नेत्रान्ते बहिर्व-
र्त्म वर्त्मनो बहिर्भागे कठिनत्वादिगुणो ग्रन्थि-
र्भवति मुहुराध्मायतेऽर्थान्मुहुः स्रवति स ग्र-
न्थिर्नाम्ना अलजीत्युच्यते ॥

वर्त्मान्तर्मांसपिण्डाभः श्वयथुर्ग्रथितोऽरुजः ।
सास्रैः स्यादवुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः ॥

सास्रै रक्तमिश्रैर्वातादिभिर्मांसपिण्डस-
दृशः श्वयथुः स्यात् । स च यदान्तर्वर्त्म भ-
वति तदा ग्रथितः कठिनोऽरुजश्च भवति ।
यदा तु बहिर्वर्त्म तदा चलो भवति । स
उभयोऽपि श्वयथुरवुद इति नाम्नोच्यते ॥

चतुर्विंशतिरित्येतं व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः ।

एते अनन्तरोक्ता वर्त्माश्रया व्याधयः कृ-
च्छ्रोन्मलि, निमेष, वातहत, कुम्भि, पित्तोत्किष्ट, प-
क्ष्मशात, पोत्थकी, कफोत्किष्ट, लगानो, त्सङ्ग, रक्तो-
त्किष्टा, शो, खननामिका, विसवर्त्मो, तिष्ठवर्त्म, -

श्याववर्त्म, श्लिष्टवर्त्म, सिकता, कर्दम, बहळ, कु-
कूणक, पक्ष्मोपरोधा, लज्य, बुद्धाख्याश्चतुर्विंशति-
रित्युक्ताः ॥

आद्योऽत्रभेषजैः साध्यो द्वौ ततोश्च वर्जयेत्
पक्ष्मोपरोधोऽप्यः स्याच्छेषाञ्छस्त्रौषधैर्जयेत् ॥

अत्र चतुर्वर्षितावाद्यः कृच्छ्रोन्मीलाख्यो
भेषजैर्वक्ष्यमाणैः साध्यः तदनन्तरौ निमेषवा-
तहताख्यावर्शआख्यश्च त्रय इति वर्जयेत् ।
पक्ष्मोपरोधो याप्यः । शेषाननुक्तान् शस्त्रैरौ-
षधैश्च यथायोग्यं जयेत् ॥

अत्रैवैषां त्रिकित्सा सूत्र्यते सुखावबोधाय ॥

कुट्टयेत् पक्ष्मशतनं छिन्द्यात्तेष्वपि चार्बुदम् ।
भिन्द्यालगणकुम्भीकाविसोत्सङ्गाञ्जनालजीः
पोत्थकीश्यावसिकताश्लिष्टोत्किष्टचतुष्टयम् ।
सकर्दमं सबहळं विलिखेत् सकुकूणकम् ॥

इत्युत्तरे एकादशोऽध्यायः ।

कुट्टयेदित्यादि तेष्वपि शेषेषु पक्ष्मशतनं व-
क्ष्यमाणप्रकारेण कुट्टयेत् । अर्बुदं छिन्द्यात् । अ-
लज्यन्तं भिन्द्यात् । पोत्थक्यादिकं विलिखेदिति ।

इतिन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-

मुत्तरे एकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

उक्तक्रमेणैव वर्त्मरोगप्रतिषेधाध्यायं व्याख्यातुमारभते ॥

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

कृच्छ्रबोधे पुराणं घृतं द्राक्षाकल्ककाथसिद्धं शर्करावचूर्णितं रात्रौ पाययेत् । स्निग्धांश्च नस्यधूमाञ्जनतर्पणपुटकान् प्रयोजयेत् । वातहरद्रव्यकल्पितांश्च वस्तीन् क्षीरस्त्रिन्नैरेरण्डपल्लवैः स्वेदं च वर्त्मनाम् ॥

कृच्छ्रबोधाख्ये वर्त्मरोगे पुराणं घृतं द्राक्षायाः काथेन तस्या एव च कल्केन सिद्धं शर्करयावचूर्णितं भिषगातुरं रात्रौ पाययेत् । अत्र च स्निग्धान् नस्यादीन् वातहरद्रव्यसिद्धान् वस्तीन् क्षीरस्त्रिन्नैरेरण्डपल्लवैर्वर्त्मनां स्वेदं च प्रयोजयेत् ॥

एवमशान्तौ मुद्गमात्रान्तरैः पदैरग्निना त्वग्दाहं विन्दुभिराचरेत् ॥

एवं कृतेऽप्यशान्तौ सत्यामग्निनविन्दुभिर्मुल्गमात्रान्तरैः पदैस्त्वग्दाहमाचरेत् । विन्दुभिरिति त्वग्दाहकरणे शरादीनां मुखस्पर्शेन वर्त्मनोर्विन्द्वाकृतिर्दाहो योज्यो मुद्गमात्रैर्व्यवहितैः पदैरिति प्रदर्शितम् ॥

कुम्भीकापिटकासु वर्त्म लिखित्वा सैन्धवेनानुप्रतिसार्य पटोलामलकमधुककाथेन सेचयेत् घृतेन च ॥

निमेषवातहतौ वर्जयेदित्युक्तम् । कुम्भीकाख्यासु पिटकासु वर्त्म लिखित्वा सैन्धवमाभी रेखाभिः समं विदार्य पश्चात् सैन्धवेन प्रतिसारणं पटोलादिकाथेन घृतेन च सेकं च ॥

पित्तरक्तोक्लिष्टयोर्मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा स्निग्धस्य सिरां विध्येत । विरेचयेच्चैनं त्रिवृत्काथवता त्रिफलाकल्केन । त्रिफलाकाथयुक्तेन वा ब्राह्मीचूर्णेन । चन्दनोशीरमधुकमृद्रीकापुनर्नववृहतीमूलसिद्धं तैलं नावयेत् । लिखिते च वर्त्मनि सुतरक्ते यष्ट्याह्निर्युहेण प्रक्षालनम् । चन्दनशृतं पयः परिषेकः । शीतस्निग्धाश्च शिरोवक्त्रलेपाः ॥

पित्तोत्किष्टे रक्तोत्किष्टे च शिरोवक्त्रलेपान्तं यथायोगं कार्यम् । लाघवाय क्रमभङ्गः ॥

पक्ष्मशाते रोमकूपान् सूच्यग्रेण कुट्टयेज्जलौकोभिर्वा ग्राहयेत् । पयसेक्षुरसेन वा वमनम् । स्वादुशीतस्कन्धसाधितं सर्पिर्नावनम् । काकजङ्घां रोहितमत्स्यमांसं च काकशोणितभावितमन्तर्धूमं दग्धं चूर्णाञ्जनं कुर्यात् ॥

पक्ष्मशाते व्याख्यासमम् । सूच्यग्रं सूचीप्रान्तं तेनाघातैः कुट्टयेत् च्युतानां रोम्णां सुषिराणि तुदेत् । पयसेक्षुरसेन वा वमनमि-

त्यत्र वमनद्रव्ययुक्तेनेत्यर्थात् गम्यते । स्वादु-
शीतस्कन्धः शतावरीजीवन्यादिः ॥

सञ्चूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत् सुरसारसैः ।
ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदञ्जनम् ॥

[सञ्चूर्ण्येति । पुष्पकासीसं तत्संज्ञ-
मौषधं सञ्चूर्ण्य चूर्णयित्वा सुरसारसैः सुर-
सायास्तुल्यः स्वरसैः सह ताम्रे ताम्रभाज-
ने दशाहं दश दिवसान् दशाहमित्यन्तसं-
योगे द्वितीया । भावयेन्मर्दयेत् । पुष्पकासीसं
पुत्रञ्चारीति भाषायाम् । तत् पक्ष्मशाते परमं
श्रेष्ठमञ्जनम्]

पोत्थकीर्विलिख्य शुण्ठीसैन्धवमागधि-
काचूर्णैः प्रतिसार्य प्रक्षाल्य चोष्णाम्भसा
खदिरसाराढकीशिगुपत्रकषायेण सेचयेत् ।
ततश्चात्रजम्बूप्रवाळकाथेनाश्रयोतनम् । त्रि-
फलाखदिरसारोदकेन वा मधुसंयुक्तेन । वि-
लङ्गलाक्षादूर्वात्वग्गैरिकालमनोद्वाचूर्णः क्षौ-
द्रान्वितोऽञ्जनम् ॥

पोत्थकीर्विलिख्येत्यादि व्याख्यासमम् ॥
खदिरसारः खदिरकाष्ठम् । आढकी तुवरी ।
आम्रः सहकारः जम्बूप्रसिद्धस्तयोः प्रवाळानां
काथेन । मधुयुक्तेन त्रिफलादिकाथेन वाश्च्यो-
तनम् । विलङ्गादिचूर्णः क्षौद्रान्वितोऽञ्जनम् ॥

एवमप्यनुपशमे जळौकसो योजयेत् ।
पुनः पुनर्वा लेखयेत् । परिषेकं च त्रिफ-
लामधुकद्विहरिद्राकषायेण मधुयुक्तेन कुर्यात् ।
मुस्तशर्कराकपित्थपत्राम्बुना वा ॥

एवं कृतेऽप्यनुपशमे अशान्तौ जळौक-
सो योजयेत् ताभिर्दुष्टरक्तमपहरेदित्यर्थः । म-
धुयुक्तेन त्रिफलादिकषायेण परिषेकं कुर्यात् ।
द्विहरिद्रा पिण्डहरिद्रा दारुहरिद्रा च मुस्ताद्य-
म्बुना वा परिषेकं कुर्यात् । कपित्थो दाधित्थः ॥

कफोत्क्लिष्टं वर्त्म लिखित्वा सैन्धव-
कासीसपिप्पलीमनश्शिलारसाञ्जनचूर्णैर्मधु-
माज्जिः प्रतिसारयेत् । कफघ्नानि च वमनधूम-
नावनाञ्जनान्याहारविधिश्च । वर्त्मोपक्लेदेका-
सीसलवणसुमनोमुकुळरसाञ्जनैर्वर्तितरञ्जनम् ॥

कफोत्क्लिष्ट इति व्याख्यासमम् । चू-
र्णैरिति बहुवचनमविवक्षितम् । वर्त्मोपक्लेदः
कफोत्क्लिष्ट एव विज्ञेयः ॥

लगणं कफोत्क्लिष्टवत् साधयेत् । अ-
शाम्यत्यग्निना दाहो वमनं विरेचनं च । पि-
प्पलीमधुकनिम्बज्योतिष्मतीदेवदारुविळङ्गप्रिः
यङ्गुत्रिफलाकुष्ठशताह्वासैन्धवैः सिद्धं तैलं
नावयेत् । तीक्ष्णावपीडाञ्जनकवळांश्च विद-
ध्यादुष्णोपचारं च ॥

लगणमिति । व्याख्यासमम् । ज्योति-
ष्मती कङ्गुणिका । अवपीडादिकं सूत्रोक्त-
लक्षणम् ॥

उत्सङ्गपिटकामञ्जननामिकां च भित्वा
निष्पीड्य चोलिखितां तगरैलासैन्धवनेपाळी-
चूर्णेन सक्षौद्रेण प्रतिसारयेत् । हरिद्रामधु-
कपटोललोघ्नः समाक्षिकः परिषेकः ॥

उत्सङ्गपिटकामित्यादि व्याख्यासमम् ।
भेदः काण्डवच्छस्त्रनिक्षेपः । नेपाळी मनश्शिला ।
प्रतिसारयेद्विम्पेत् । अर्शश्च वर्जयेदित्युक्तम् ॥

विसवर्त्मादिषु बह्ववर्त्मान्तेषु सैन्धवं
प्रतिसारणम् । विसस्त्रिष्टवर्त्मनोस्तथानुपश-
मेऽग्निना क्षारेण वा दहनम् ॥

विसवर्त्मादिष्विति सप्तसु । तत्र विशेषो
विसस्त्रिष्टयोः । तथेति सैन्धवप्रतिसारणेना
नुपशमे अग्निक्षारयोरन्यतरेण दहनम् ॥

कुक्कूणके निम्बपत्रत्रिफलाखदिरमूल-
कल्कविषकं सर्पिर्धात्रीं पाययित्वा सैन्धवस-
र्षपोपकुल्यायष्ट्याह्वतोष्णाम्भसा वामयेत् ।
पिप्पलीद्राक्षाभयानिर्युहेण विरेचयेत् । स्त-
नौ चास्या मागधिकास्तुताद्विरजनीकल्केना-
लिप्योद्वर्तयेत् । धूपयेच्च सघृतैः सिद्धार्थकैः ।
प्राययेच्चैनां पटोलमुस्तमृद्वीकागुच्छीत्रिफला-
कषायम् ॥

कुक्कूणकनाम्नि रोगे बालस्य धात्र्या नि-
म्बपत्रादिना सर्पिर्सैन्धवादियुक्तेनोष्णाम्भसा व-
मनं पिप्पल्यादिनिर्युहेण विरेचनं चोच्यमानं
सुबोधम् । अस्याश्च धात्र्या स्तनौ मागधि-
कादिभिरालिप्योद्वर्तयेत् । सघृतैर्धृतसहितैः सि-
द्धार्थकैर्धूपयेच्च । सिद्धार्थकः सर्षपः । एनां
धात्रीं पटोलादिकषायं च पाययेत् । इति धा-
त्र्या बालोपकाराय क्रिया ॥

बालस्य वर्तमनी लिखित्वा मधुसैन्ध-

वरसाञ्जनैः प्रतिसार्यामलक्यश्मन्तकजम्बूप-
लवकाथेन प्रक्षालयेत् । जळौकोभिर्वा ग्रा-
हयेत् । वेदनायां तु कुष्ठगुच्छीकल्कोदकेन
सगुडक्षौद्रेण परिषेको मूर्धानं चास्य कटु-
तैलेनाभ्यज्य पाठाकल्केन प्रलिप्यार्जुनविल्व-
निर्गुण्डीमार्कवतकारीसैर्यककार्पासीमालती -
पत्रनिर्युहेण सेचयेत् ॥

बालस्येति । परं तु बालस्य वर्तमले-
खनप्रतिसारणप्रक्षालनजळौकसो योष्याः वेद-
नायां रुजायामर्थादतिमात्रायां तु बालस्य गुड-
क्षौद्रसहितेन कुष्ठादिकल्कोदकेन परिषेकः ।
अस्येति बालस्य मूर्धानं शिरः । सुबोधम् ।
कटुशब्देन सर्षपा उच्यन्ते ॥

मरिचविळङ्गहरिद्राकल्कसिद्धं तैलं प्र-
तिमर्शः । मूर्वाताम्ररजसी स्तन्यपिष्टे पिण्डा-
ञ्जनम् । शङ्खमनश्शिलासैन्धवरसाञ्जन-
क्षौद्रैर्वा रसक्रिया । लोहशिवाटिकामृदः क-
पालेऽनेकशः प्रतप्ताः स्तन्येननिर्वापिताः श्ल-
क्ष्णचूर्णमञ्जनम् । लाक्षावेल्लमनाशिलालगै-
रिकदार्वात्वाग्निर्वा । पुनः पुनश्च धात्रीं व-
मनविरेचनैरुपपादयेत् ॥

मरिचादीनां कल्केन सिद्धं तैलं प्रति-
मर्शो नस्यम् । व्याख्यासमम् । पिण्डाञ्जनं व-
र्ति । द्रवघृष्टा रसक्रिया । क्षौद्रे क्षिप्तश्चूर्णो
द्रवाञ्जनम् । लोहमयः । शिवाटिका काको-
दुम्बरिका । मृत् गैरिकम् ॥

पक्ष्मोपरोधे समुपचितं वर्तमं लेखने-
नोत्क्रिष्टं रक्तं विस्त्रावणेन सशोफं शिरोवि-
रेककबळमनैर्यापयेत् ॥

पक्ष्मोपरोधे समुपचितादिरूपे वर्त्मनि
विशेषेण विलेखनादिक्रियाविशेषः ॥

प्रवृद्धेषु तु रोमसु विशुद्धदेहस्य स-
हिष्णोर्भ्रुवोऽधस्ताद्द्वौ भागौ पक्ष्मान्तात् भा-
गमेकं समुत्सृज्य यवमात्रं तदाकृतिं तिर्यक्
छेदयेदाद्र्वाससा च रक्तं गृहणीयात् ॥

प्रवृद्धेषु तु रोमसु पक्ष्मोपरोधे पक्ष्म-
णामूर्ध्वगानां भ्रुश्च यदन्तरं तत्त्रिभागैर्विक-
ल्प्यम् । ततो द्वौ भागौ भ्रुवोऽधस्तात् त्य-
क्त्वा पक्ष्मान्ताच्चैकं भागं त्यक्त्वा यवमात्रं
यवाकृतिं च तिर्यक् छेदं शस्त्रेण दद्याद्रक्तं चा-
द्र्वाससा गृहणीयात् ॥

ततस्तनुभूते रक्ते क्षौमसूत्रेण बालेन
वा धनुर्वक्रया सूच्या मुद्गमात्रान्तरैः पदैः
सीव्येत् । ततोऽस्य ललाटे पट्टं बध्वा तत्सी-
वनसूत्रं तत्र सूचीपदैर्नातिगाढश्लथमास-
ज्जेत् । शतधौतघृतेन चास्य सक्षौद्रेण कव-
लिकां दद्यात् ।

ततोऽनन्तरं तनुभूतेऽस्त्रे वहनेन स्वल्पी-
भवति । धनुर्वक्रा सूची शस्त्रविधावुक्ता ।
एवं स्यूते वर्त्मव्रणे यत्सीवनसूत्रं तच्छिरसि
पृथग्बद्धे पट्टे सीवन्या नातिगाढश्लथमासज्जेत् ।
चिरगृहीते च सूत्रे कवलिकां चैलखण्डिकां
व्रणस्थोपरि दद्यात् ॥

न चैतत् बध्नीयात् । व्रणवेदनायां व-
स्त्रबद्धेन यष्टीमधुकचूर्णेन संस्कृतं सर्पिः प-
रिषेको वटादिकषायाश्च सक्षीराः । पञ्चमे

षष्ठे वाहनि स्थिरीभूतेषु शस्त्रपदेषु सीवन-
सूत्रमवलम्ब्यकाच्छित्वापनयेत् । व्रणं च स्व-
र्णगैरिकरजसावचूर्णयेत् । तीक्ष्णनस्याञ्ज-
नानि चावचारयेत् ॥

एतदिति प्रकृतं वर्त्म । वटादिकषाया-
श्च सक्षीराः परिषेका इति संबध्यते । सुबो-
धम् । अवलम्बकं शिरःपट्टकं यन्त्रतया सी-
वनसूत्रस्यासज्जनार्थं पूर्वमुक्तम् । स्वर्णगैरिको-
गैरिकविशेषः ॥

नातिगाढश्लथमासज्जेदित्युक्तमतस्तदन्यथात्वे
दोषमाह ॥

अत्युत्क्षिप्ते तु सूत्रे श्वयथुः स्यात् ।
तत्र मृदुः स्वेदः स्नेहिकं च नस्यम् ॥

सूत्रे त्वत्युत्क्षिप्ते सति गाढत्वाच्छ्वय-
थुः स्यात् । तत्रेति श्वयथौ । स्नेहिकं नस्यं
नस्यविधावुक्तम् ॥

निर्भुज्य वा वर्त्मदोषोपहतां वलीं विलिख्य
तुम्बुरुवक्रकुशाभयावीजान्यतमकल्केन प्रति-
सारयेत् । क्षारेण वा दहेत्तप्तया वा शलाकया ॥

निर्भुज्येत्यन्तः परिवर्त्य । दोषोपतप्ता
वली श्वयथुकारणाधिष्ठितमांसराजिः ॥

उपपक्ष्माणि तु लाक्षारसेन लक्षयि-
त्वा सन्दर्शेनोद्घृत्य तनुसूच्यग्रेणाग्निवर्णेन
रोमकूपान् दहेत् । ततश्च पूर्ववत् परिषेको
नावनं च ॥

उपपक्षमाणि यान्यन्यानि वेत्युक्तानि
पक्षोपरोधे तानि लाक्षारसेन यावकेन लक्ष-
यित्वा सामिज्ञानीकृत्य । पूर्ववदिति व्रणवत् ।

बाह्यालजेर्भिन्नलिखितस्य क्षारेणाग्नि-
ना वा दाहो व्रणवत्प्रोपचारः । अर्बुदस्य
च खिन्नस्यामूलच्छिन्नस्य लिखितप्रतिसा-
रितस्य चेति । भवन्ति चात्र ॥

बाह्यालजेर्व्याख्यासमम् । अर्बुदस्य च
खिन्नच्छिन्नादिरूपस्य सतो व्रणवदुपचार इति
संबध्यते । गतानुगतिका ॥

निवात इत्यादिनार्बुदस्य क्रमेण स्वेदा-
दिविधानम् ॥

निवातेऽधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।
बहिः कोष्णाम्बुतप्तेन स्वेदितं वर्तमं वाससा ।
निर्भुज्य वस्त्रान्तरितं वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीधृतम्
न संसते चलति वा वर्तमैवं सर्वतस्ततः ॥

मण्डलाग्रेण तत्तिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ।
लिखेत्तनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिकादिजैः ॥
फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृजन्नसृक् ।

शुद्धस्य कृतवमनविरेचनस्य निवाते वा-
तरहिते प्रदेशे आप्तैर्विश्वस्तपुरुषैरधिष्ठितस्याव-
लम्बितस्य उत्तानशायिनः कृतोत्तानशयनस्या-
दावेव कोष्णाम्बुतप्तेन वाससा बहिर्वर्तमं सं-
स्वेद्य रक्तविलायनार्थमेतत् । ततो वर्तमान्त-
र्निर्भुज्य कुटिलीकृत्य बाह्यतो विकास्य वस्त्रा-
न्तरिताभ्यां वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां धृतं कु-
र्यादिति शेषः । एवं च धृतं वर्तमं हस्तान्

संसते । न वां चलति । ततोऽनन्तरं तद्वर्तमं
सर्वतः साकल्येन मण्डलाग्रेण तत्संज्ञशस्त्रेण
तिर्यग्वर्तमायामवैपरीत्येन शस्त्रपदाङ्कितं किञ्चि-
द्व्रणितं कृत्वा तेन मण्डलाग्रेणैव लिखेत् ।
मण्डलाग्रं नाम शस्त्रमुक्तं शस्त्रविधौ । अथवा
शाकाख्यस्य तरोः पत्रेण शेफालिकादिपरुषप-
त्रेण वा तोयराशेः समुद्रस्य फेनेन वा लि-
खेत् । पिचुना कार्पासचुलुकेनोत्पन्नमसृक् प्र-
मृजन् । [रक्तप्रवृत्त्या लेखितुमशक्यत्वे तदु-
पायमाह पिचुनासृक् प्रमृजन्निति । वस्त्रख-
ण्डेनान्तरा तत्रा प्रकर्षेणासृजः शोधनं कुर्वन्]

स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत्
यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाळ्योष्णेन वारिणा ॥
घृतेन सिक्तमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा ।
ऊर्ध्वाधःकर्णयोर्दत्त्वा पिण्डीं च यवसक्तुभिः
तृतीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ॥
कुर्याच्चतुर्थे नस्यादीन् मुञ्चेदेवाहि पञ्चमे ।

सुलिखितं च रक्ते स्थिते रुद्धे सक्षौ-
द्रैर्यथा स्वमुक्तैः प्रयोगैर्दोषव्याध्याद्यनतिक्रमेणैति
यथास्वशब्दार्थः । प्रतिसारयेत् । अनु पश्चा-
दुष्णेन वारिणा प्रक्षाळ्य क्षाळयित्वा घृतेन
सिक्तं मधुसहितसर्पिषा चाभ्यक्तं यवसक्तुभिः
पिण्डीं मधुसर्पिर्भ्यामेव वर्तितां दत्त्वा कर्णयो-
रूर्ध्वमधश्च यवपिण्ड्या सह वर्तमव्रणबन्धः सु-
करो भवति । तृतीयेऽहि मुक्तबन्धनस्य वर्तमनो
यथायथं दोषाद्यनतिक्रमेण परिषेकं कृत्वा पुन-
र्बध्नीयादित्येवकाराल्लभ्यते । [अनु प्रतिसारणा-
दनन्तरमुष्णेन वारिणा सुखोष्णजलेन प्रक्षाळ्य

सम्यक् क्षालयित्वा घृतेन सर्पिषा सिक्तं कृतपरि-
षेकं पश्चान्मधुसर्पिषा मधुसहितेन सर्पिषाभ्यक्तं
कृत्वा यवसक्तुभिः पिण्डो च दत्वा मधुसर्पि-
भ्यामेव वर्तितं यवसक्तुपिण्डं च निम्नताज-
नितशैथिल्यपरिहारार्थं वर्त्मनोर्बाहिर्विन्यस्य ।
उक्तं च । यवानां सक्तुभिः सूक्ष्मैर्मधुसर्पिःप-
रिप्लुतैः । वर्त्मप्रमाणां पिण्डो च दत्वा ब-
न्धनमाचरेदिति । उभयोरपि कणयोरुर्ध्वाध-
ऊर्ध्वभोगऽधोभागे च ऊर्ध्वाधोभागगतेन द्वि-
मुखेन चेलखण्डेन पृष्ठे बध्नीयादित्यर्थः । तृती-
येऽहनि बन्धनात्तृतीये दिवसे मुक्तस्य मुक्त-
बन्धनस्य वर्त्मनो यथायथं यथास्वं परिषेकं घृ-
तक्षीरस्वरसकषायादिभिराश्च्योतनं कुर्यात् ।
चतुर्थे चतुर्थदिवसे नस्यादीन् कुर्यात् । नस्य-
मादिर्येषां आदिशब्देन धूमकवज्जगण्डूषपरिग्र-
हः । पञ्चमदिवसे मोक्षयेदेव पुनर्न बध्नीयात् ।
अत्रैवशब्देन तृतीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकान-
न्तरं बन्धनं कार्यमिति च सूचितम्]

सुलिखिते प्रतिसारणाद्युक्तं तच्च सुलि-
खितं न ज्ञायते ततस्तल्लक्षणमुच्यते ॥
समं नखनिभं शोफकण्डूवर्षाद्यपीडितम् ।
विद्यात् सुलिखितं वर्त्म लिखेद्भूयो विपर्यये
रूपक्षमवर्त्मशतनस्रंसनान्यतिलेखनात् ।
स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्ठो वातहरः क्रमः ॥

समत्वादिगुणं शोफाद्यपीडितं च वर्त्म
सुलिखितं विद्यात् । अस्य तु सुलिखितलक्ष-
णस्य विपर्यये भूयो लिखेत् । न त्वति । अ-
तोऽतिलिखितलक्षणमुच्यते । रुगादिकमतिले-
खनाद्भवति । तत्रातिलेखनाद्गुगादिके स्नेहस्वे-
दादिर्वातहरः क्रम इष्टः ॥

अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतलोभ्रं प्रलेपयेत् ।

एरण्डमूलकल्केन पुटपाकं पचेत्ततः ॥

स्निग्धं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोदृळीकृतम् ।

स्त्रियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम् ।

शालितण्डुलकल्केन लिप्तं तद्वत् परिष्कृतम् ।

कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना ॥

केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जाङ्गलाशिनः ।

अभ्यज्येत्यादिना श्वेतलोभ्रपुटपाकविधा-
नम् । पोदृळीप्रसोवेका तद्भावमापादितं पश्चा-
च्च क्षीरमृदितम् । तदेव च श्वेतलोभ्रमेरण्ड-
मूलकल्केन विना शालितण्डुलकल्केन लिप्तं
तद्वदेव च परिष्कृतं नवनीताभ्यङ्गादिना पोदृ-
ळीकरणान्तेन कृतसंस्कारमनु च दधिमस्तुना
मृदितमतिलिखिते वर्त्मनि नेत्रसेचनं कुर्यात् ।
अथवा जाङ्गलाशिनः सतः केवलेनैव मस्तुना
सेचनम् ॥

उपसंहरन्नाह ।

भेद्यांस्तु ब्रीहिवक्त्रेण विभिद्य कठिनोन्नतान् ।

निष्पीडयेदनु विधिः शेषः स्यात्तत्र पूर्ववत् ॥

इत्युत्तरे द्वादशोऽध्यायः ।

भेद्यान् लगणादीनलज्यन्तान् कठिना-
नुन्नतांश्च ब्रीहिवक्त्रेण विभिद्य निष्पीडयेत् ।
अनु पश्चाच्छेषो विधिः प्रतिसारणादिः पूर्व-
वत् स्यादिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-

मुत्तरे द्वादशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तानां वर्त्मसन्ध्यादीनां रोगेषु हे-
त्वादिकं प्रदर्शयितुं स्तोकप्रमेयत्वादेक एवा-
ध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सन्धिसितासितरोगविज्ञानीयं
नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहु-
रात्रेयादयो महर्षयः ॥

वायुः क्रुद्धः सिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः
अश्रु स्रावयते वर्त्मशुक्लसन्धेः कनीनकात् ॥
तेन नेत्रमरुग्रागशोफं स्यात् स जलास्रवः ।

स्वहेतुभिः क्रुद्धो वायुर्हेतुविशेषादेव नेत्रे
जलवाहिनीः सिराः प्राप्य कनीनकान्नासानि-
कटान्नेत्रान्ताच्छुक्लवर्त्मनोः सन्धेरश्रु स्रावयते ।
तेन चाश्रुस्रवणेन नेत्रं रुगादिरहितं स्यात् ।
स रोगविशेषो नाम्ना जलस्रावः ॥

कफात् कफास्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहलं सवेत् ।

कफास्रवाख्ये रोगे कफाद्धेतोः श्वेतादि-
गुणमश्रु सवेत् । बहलं घनम् ॥

कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः ।
पृथुमूलश्चलः स्निग्धः सवर्णो मृदुपिच्छिलः ॥
महानपाकः कण्डूमानुपनाहः स नीरुजः ।

कफेन तीक्ष्णाग्रादिगुणः शोफो भवति
स नाम्नोपनाहः । तीक्ष्णाग्रो निश्चितमुखः ।

क्षारबुद्बुदाः पच्यमाने क्षारेऽग्निसंयोगादु-
त्पद्यन्ते ॥

रक्ताद्रक्तास्रवे ताम्रं बहूष्णं चाश्रु संस्रवेत् ॥

रक्तास्रवनान्नि रोगे रक्ताद्धेतोस्ताम्रादि-
स्वरूपमश्रु सवेत् ॥

वर्त्मसन्ध्याश्रया शुक्ले पिटका दाहशूलिनी ।
ताम्रा मुद्गोर्पमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणी ॥

तत एव रक्ताच्छुक्ले भागे वर्त्मसन्ध्या-
श्रया तन्मूला दाहादिगुणा पिटका भवति सा
च भिन्ना रक्तमेव स्रवति सा नाम्ना पर्वणी-
त्युच्यते ॥

पूयास्रावे मलाः सास्त्रा वर्त्मसन्धेः कनीनकात्
स्रावयन्ति मुहुः पूयं सासृक् त्वङ्मांसपाकतः

पूयास्रावनान्नि रोगे मला वातादयोऽस्र-
मिश्राः कनीनकाद्वर्त्मसन्धेस्त्वङ्मांसपाकेन सा-
सृक् पूयं स्रावयन्ति ॥

पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरम्भपूर्वकः ।
कनीनसन्धावाध्मायी पूयास्रावी सवेदनः ॥

कनीनके वर्त्मसन्धौ शोफसंरम्भपूर्वकः
सूक्ष्मो यो व्रण आध्मायित्वादिगुणः स पूया-
लसनामा रोगः आदौ शोफसंरम्भौ ततः स्व-
यंभिन्नो व्रण इति पूर्वशब्दार्थः ॥

कनीनस्यान्तर्गुलजी शोफो रुक्तोददाहवान् ।

कनीने वर्त्मसन्धावन्तर्भागे यो रुजा-
दिमान् शोफः स नाम्नालजी ॥

अपाङ्गे वा कनीने वा कण्डूषापक्ष्मपोटवान् ॥
पूयासावीकृमिग्रन्थिः प्रन्थिः कृमियुतोऽर्तिमान्

नेत्रस्यापाङ्गे वा कनीने वा कण्डूवादि-
मान् पूयासावी कृमियुक्तश्चातिमांश्च यो प्र-
न्थिः स नाम्ना कृमिग्रन्थिः । इति नव रोगा
वर्त्मशुक्रसन्धिजाः ॥

उपनाहकृमिग्रन्थिपूयासकपर्वणीः ।
शस्त्रेण साधयेत् पञ्च सालजीनास्रवांस्यजेत्

एषु उपनाहादीश्चतुरः शस्त्रेण साध-
येत् चिकित्सेत् । अलज्यासहितानां स्रावान्
वातकफरक्तजान् पूयासाविं चेति पञ्च लजे-
दसाध्यत्वात् ॥

पित्तमिलादिना सितभागरोगा उच्यन्ते ॥

पित्तं कुर्यात् सिते बिन्दूनसितश्यावपीतकान्
मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्रमदाहरुक् ॥
रोगोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशकृद्देदतृड्ज्वरः ।

पित्तं कुट्टं सिते भागे असितादिवर्णानि
बिन्दूस्तिलकान् कुर्यात् । अथवा सर्वं शुक्रं म-
ललिप्तदर्पणसदृशं कुर्यात् । उभयत्रापि दाहरु-
गभावः । एतदुभयमपि शकृद्भेदादियोगान्ना-
म्ना शुक्तिकेति रोगो भवति ॥

कफाच्छुक्ले समं श्वेतं चिरवृध्यधिमांसकम् ॥
शुक्रार्मे—

शुक्ले भागे कफाद्धेतोः समादिगुणं य-
दधिमांसं तन्नाम्ना शुक्रार्मे ॥

— शोफस्त्वरुजः सवर्णो बहुलो मृदुः ।
गुरुः स्निग्धोऽम्बुबिन्दाभो बलासग्रथितः स्मृतः

यस्तु शोफः कफाच्छुक्ले अरुजत्वादियु-
क्तोऽम्बुबिन्दुसदृशः स नाम्ना बलासग्रथित आ-
चार्यैः स्मृतः ॥

बिन्दुभिः पिष्टधवलैरुत्सन्नैः पिष्टकं वदेत् ।

शालिपिष्टवच्छुक्लेः सोत्सेधैश्च बिन्दुभि-
र्युक्तं रोगं नाम्ना पिष्टकं वदेद्वैद्यः ॥

रक्तराजीततं शुक्रमूष्यते यत् सवेदनम् ।
सशोफाश्रूपदेहं च सिरोत्पातः स शोणितात्

शुक्रं नेत्रद्रव्यं यत् लोहिताभी राजी-
भिस्ततं व्याप्तं सवेदनं शोफादिरहितं चोष्यते
सदाहं भवति स गदो नाम्ना सिरोत्पातः स
चास्त्रात् भवति ॥

उपेक्षितः सिरोत्पातो राजीस्ता एव विधेयम्
कुर्यात् सास्रं सिराहर्षं तेनाक्षयुद्धीक्षणाक्षमम् ॥

एष सिरोत्पात उपेक्षितोऽचिकित्सितः ता-
एव लोहिताः सिरोत्पातराजीर्विधेयन्नश्रुणा सह
नाम्ना सिराहर्षं गदं कुर्यात् । तेन सिराहर्षेणा-
क्षि नेत्रमुद्धीक्षणेऽक्षमं भवति ॥

सिराजालं सिराजालं बृहद्वक्तं घनोन्नतम् ।

सिराजालं सिरासमूहो बृहत्त्वादिगुणं ना-
म्ना सिराजालं शुक्ले भवति ॥

शोणितार्मे समं श्लक्ष्णं पद्माभमधिमांसकम् ।

समादिगुणं पद्मसमरूपं चाधिमांसं नाम्ना शोणितार्म ॥

नीरुक्श्लक्ष्णोर्जुनोविन्दुःशशलोहितलोहितः ।

शशलोहितवच्छशरक्तवलोहितवर्णो यो-
विन्दुर्नीरुक् श्लक्ष्णश्च शुक्ले भवति स नाम्नार्जु-
न उच्यते ॥

मृदाशुवृध्यरुद्धांसं प्रस्तारिष्यावलोहितम् ।
प्रस्तार्यर्म मलैः साधैः—

साधैः सरक्तैर्मलैर्वातादिभिर्मृदादिगुणं
मांसं शुक्ले नाम्ना प्रस्तार्यर्मोच्यते । प्रस्तारी-
त्यत्युत्सन्नविस्तृतम् ॥

—स्नावार्म स्नावसन्निभम् ॥

स्नावसन्निभमधिमांसं नाम्ना स्नावार्म
भवति ॥

शुष्कासृक्पिण्डवच्छ्यावं यन्मांसं बहलं पृथु ।
अधिमांसार्म तत्—

यन्मांसं शुष्करक्तवच्छ्यावं बहलं घनं
पृथु विस्तीर्णं तन्नाम्ना अधिमांसार्म ॥

—दाहघर्षवत्यः सिरावृताः ।
कृष्णासन्नाः सिरासंज्ञाः पिटकाः सर्षपोपमाः

शुक्लभागे याः सर्षपोपमाः पिटकाः कृ-
ष्णभागस्यासन्ना निकटवर्तिन्यो दाहादिमत्यः
सिराभिश्चावृतास्ताः सिरासंज्ञाः संज्ञया सिरा
इति भवन्ति । इति त्रयोदश रोगाः सितजाः ॥

शुक्तिहर्षसिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनम् ।
साधयेदौषधैः षट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकम् ॥
नवोत्थं तदपि द्रव्यैरर्मोक्तं यत्तु पञ्चधा ।
तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्नावासिरावृतम् ॥
चर्मोद्दालवदुच्छ्रायिदृष्टिप्राप्तं तु वर्जयेत् ।

एषु च शुक्तिहर्षकमादिपठितं षट्कं व-
क्ष्यमाणैरौषधैः साधयेत् । हर्षः सिराहर्षः ।
शेषं यत् लक्षणक्रमपाठे शुक्तिहर्षादिशिष्टमधि-
मांसार्मसिरोत्पातादिसप्तकं तच्छस्त्रेण साधये-
च्चिकित्सेत् । न केवलं तच्छुक्त्यादिषट्कमौषधैः
साधयेद्यावेदतत्सप्तकमपि अचिरकालजातं सत् ।
यत् पुनरेतेष्वेव मध्ये पञ्चभिः प्रकारैः शु-
क्लार्म, शोणितार्म, प्रस्तार्यर्म, स्नावार्म, धिमां-
सार्माख्यैरर्मोक्तं तच्छुक्लभाग एव स्थितं छेद्यम् ।
असितप्राप्तादिरूपं वर्जयेत् । असितं कृष्णभा-
गस्तस्यान्तर्दृष्टिः ॥

पित्तं कृष्ण-इत्यादिना कृष्णभागव्याधयः ।

पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्लं तोदाशुरागवत् ।
छित्वात्वचंजनयति तेन स्यात्कृष्णमण्डलम् ॥
पक्वजम्बूनिभं किञ्चिन्निम्नं च क्षतशुक्लम् ।
तत् कृच्छ्रसाध्यं याप्यं तु द्वितीयपटलव्यधात् ।
तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्धाभकृष्णता ।
तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निश्चितं व्रणैः ॥

पित्तं दुष्टं कृष्णे वा दृष्टौ वा त्वचं
छित्वा तोदादियुक्तं शुक्लविन्द्वाकृति रोगं जन-
यति तेन च रोगेण कृष्णमण्डलं नेत्रे पक्व-
जम्बूफलप्रख्यं किञ्चिच्च निम्नं भवति तच्छुक्लं

क्षतशुक्लं नाम्नोच्यते । तत् बहिस्थितत्वात् कृ-
च्छ्रसाध्यम् । तदेव द्वितीयपटलव्यधाद्याप्यं
भवति । पटलं नेत्रत्वक् । तत्र याप्ये पूर्वा-
पेक्षया तोदादिबहुलत्वं सूचीविद्धसमकृष्णभा-
गता च नेत्रस्य भवति । यदा तु तदेव तृती-
यमपि पटलं व्याप्नोति तदा व्रणैर्निचितमसा-
ध्यं क्षतशुक्लं भवति । इति क्षतशुक्लम् ॥

शङ्खशुक्लकफातसाध्यनातिरुक्शुद्धशुक्लम् ।

यत्तु कृष्णे कफाद्धेतोः शङ्खवच्छुक्लं
भवति तत् साध्यं न चातिरुङ्क्षन्नाम्ना तु शु-
द्धशुक्लम् ॥

आताम्रपिच्छलास्रसु दाताम्रपिटकातिरुक् ।
अजाविट्सदृशोच्छ्रायकाण्यर्था वज्यासृजाजका

असृजा रक्तेनातिरुगालोहिता पिटका
ताम्रवर्णास्रसुद्भवति अजाविट्सदृशं काण्यमु-
च्छ्रायश्च यस्याः सा तथोक्ता सैवंविधा पिट-
का वज्योपेक्षणीया नाम्ना अजका ॥

सिराशुक्लं मलैः सास्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमण्डलम् ।
सतोददाहताम्राभिः सिराभिरवतन्यते ॥
अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्रसुच तत्त्यजेत् ।

सिराशुक्लं नाम्ना भवति सास्रैर्मलैर्वा-
तादिभिस्तेन जुष्टं सेवितं कृष्णमण्डलं तोदा-
दियुताभिः सिराभिरवतन्यते व्याप्यते । अ-
कारणादेव चोष्णं वा शीतं वाच्छं वाशु स्रव-
ति तत्सिराशुक्लं त्यजेत् ॥

दोषैः सास्रैः सदृक्कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ।

धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्धदलाकृति ॥
अतितीव्ररुजारागदाहश्वयथुपीडितम् ।
पाकात्ययेन तच्छुक्लं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ॥

सरक्तैर्वातादिभिः सदृष्टिमण्डलं कृष्णं
शुक्लरूपतां नीयते । धवलेन शुक्लेनाभ्रेणोपलि-
प्तमिव भाति । निष्पावस्य राजशिम्बीफल-
स्यार्धदलाकृति । अतितीव्रेण रुजादिना पीडितं
तत्तु पाकात्ययेन पाकस्यातिक्रान्त्या वर्जयेन्ना-
म्ना तीव्रवेदनम् ॥

यस्यवाल्लिङ्गनाशोऽन्तःश्यावंयद्वासलोहितम् ।
अत्युत्सेधावगाढं वा सास्त्रनाडीव्रणावृतम् ॥
पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्लम् ।
पञ्चेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः

इति त्रयोदशोऽध्यायः ।

यस्य वेत्यादिना शुक्लानामसाध्यलक्ष-
णम् । लिङ्गनाशो वक्ष्यमाणलक्षणः । अवगाढो
निम्नः । विषमं निम्नोन्नतम् । इति पञ्चगदाः
क्षतशुक्ल, शुद्धशुक्ल, जका, सिराशुक्ल, तीव्रवेद-
नाख्याः कृष्णभागे साध्यासाध्यविभागेनोक्ताः
दृष्टौ तु पृथग्व्यक्ष्यत इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-

मुत्तरे त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

उक्तेषु सन्धिसितासितरोगेषु क्रमेण चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सन्धिरोगेष्वाम्नावांस्यजेदित्युक्तम् । उपनाहादीनां चिकित्सोच्यते ॥

उपनाहं भिषक् खिन्नं ब्रीहिमुखेन भित्त्वा मण्डलाग्रेण समन्ताल्लेखयेत् । ततः सैन्धवपिप्पलीचूर्णेन सक्षौद्रेण प्रतिसारयेत् । पूर्ववच्च बध्नीयात् । पटोलपत्रामलककाथेनाश्च्योतयेत् ॥

उपनाहमित्यादि । खिन्नत्वादिगुणयुक्तमुपनाहं भिषङ्मण्डलाग्रशस्त्रेण समन्ताल्लेखयेत् । ततो लेखनादनन्तरं च सैन्धवादिभिः प्रतिसारयेत् । व्याख्यासमम् । पूर्ववदित्युक्तम् ॥

पर्वणीमुत्तरसन्धिर्त्रिभागे बलिशेनावलम्ब्य वृद्धिपत्रेणार्धमात्रे छिन्द्यात् । अन्यथाश्रुनाडी स्यात् । मधुसैन्धवप्रतिसारितां चार्धवच्चिकित्सेत् ॥

पर्वणीमिति उत्तरसन्धिर्बाह्यो वर्त्मसन्धिः तस्य त्रिभागे बलिशेनावलम्बनम् । उ-

त्सेधस्य मूलं त्यक्त्वार्धमात्रे छेदनम् । अन्यथा समूलछेदे अश्रुनाडी स्यात् । अर्मेचिकित्सात्रैव वक्ष्यते ॥

पूयालसे सिरां विध्येत्ततस्तमुपनाहयेदक्षिपाकोक्तं चेक्षेत । सैन्धवार्द्रककासीसायस्ताम्रैः सुसूक्ष्मैः सक्षौद्रैरञ्जनम् ॥

पूयालसे सिरां शिरोनेत्रविकारेषु ललाटेत्युक्तां विध्येत् । उपनाहयेत् बध्नीयात् । अक्षिपाके सर्वगाक्षिरोगे यदुक्तं तदीक्षेत प्रयोगाय । अलर्जी वर्जयेदित्युक्तम् ॥

कुमिग्रन्थि करीषेण खिन्नं भित्त्वा विलिख्य च कासीससैन्धवत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥

कुमिग्रन्ध्याख्यं करीषेण शुष्कगोमयेन पोष्टुलीकृतगोमयचूर्णेनेत्यर्थः । खिन्नं सत् भित्त्वा विलिख्य कासीसादिभिः प्रतिसारयेदिति सन्धिरोगेषु ॥

शुक्तिकां पित्ताभिष्यन्दवत् साधयेत् ॥

शुक्तिकाख्यं पित्ताभिष्यन्दाख्यसर्वगाक्षिरोगवत् साधयेत् चिकित्सेत् । अर्मणां पृथग्वक्ष्यते ॥

वलासग्रथितं पिष्टकं च सिराव्यधवर्जं कफाभिष्यन्दवत् ॥

वलासग्रथितपिष्टकयोः सिराव्यधं वर्जयित्वाकफाभिष्यन्दाख्यं सर्वगाक्षिरोगवाचिकित्सितम् ॥

अथेतरस्मिन् स्निग्धस्यातुरस्य पेया
विलोपिजाङ्गलरसान्यतमाशितस्य कृतस्वस्त्य-
यनस्थ सुखशयनगतस्योत्तानदेहस्य किञ्चि-
दवाक्शिरसः सुखोष्णाम्बुप्लुततान्तवस्त्रिन्न
नयनस्य सैन्धवेन सवीजपूरकरसेनाञ्जयि-
त्वाङ्गुष्ठकेन निमीलितमक्षि विमृष्टीयादाव-
लासग्रथितरूपोत्पत्तेः । इत्थं च संरोषिता-
क्षस्य प्रचलितेऽर्माधिमांसके निश्चलं परि-
चारकः शिरो धारयेत् ।

इतरस्मिन्नित्युक्तगुणविपरीतगुणेऽर्माणि
स्निग्धस्येयादिना कर्मविधानं सुबोधम् । आ-
शितस्य भोजितस्य । तान्तवं वस्त्रम् । वलासग्र-
थितरूपं पूर्वाध्यायोक्तम् । संरोषिताक्षस्योत्को-
षिताक्षस्य ॥

अन्यथ वामदक्षिणान्यतरपार्श्वेऽनुकूलं
स्थितो दृढवस्त्रगर्भाभ्यामङ्गुष्ठाभ्यां वर्त्मनी
निक्षिपेत् । अथ वैद्यः कनीनकात् प्रवृद्धे-
र्मण्यपाङ्गमीक्षमाणस्य यत्र यत्र वली जायते
तत्र तत्रार्धं बलिशेन मुचुट्या वा नात्यायतं
गृहीत्वा किञ्चिद्दुन्नम्य कृष्णशुक्लमण्डलाभ्यां
सर्वतः सूच्यग्रेण मोक्षयित्वा किञ्चिदाञ्छेत् ।
अथ तक्षिणेन मण्डलाग्रेण वृद्धिपत्रेण वा वि-
लिख्य कनीनकं चोपानीय कनीनकसममेव
चतुर्भागशेषं छिन्द्यात् । वर्जयेच्च कनीनकं
सिराश्चाश्रुवहाः । तथा हि नाक्षि व्यापद्यते ॥

अन्यश्चेति परिचारको वामे वा दक्षि-
णे वा पार्श्वे अनुकूलं स्थितो दृढस्य वस्त्रस्य
गर्भेऽन्तर्गवङ्गुष्ठौ ताभ्यां वर्त्मनी निक्षिपेत्

मुद्वहं गृह्णीयात् । नात्यायतं बलिशेन मुचु-
ट्या वा गृहीत्वा । मुचुटी शस्त्रविधानुक्ता ।
आञ्छेदायतमानयेत् । उपनीय किञ्चिदात्मा-
नमानीय । व्याख्यासमम् ॥

यत्तु जालवदर्मं व्यापि तदेषिण्या या-
वत्कनीनकमनुसरन्नुन्मोच्योन्नमय्य पूर्ववत्
छिन्द्यात् । तद्वदपाङ्गात् प्रवृद्धे कनीनकमी-
क्षमाणस्य यावदपाङ्गं चोपनीयापाङ्गसममेव
तथा यावद्वर्जयेदपाङ्गं सिराश्चेत्यादि । ततः
प्लोतेन रक्तं विशोध्य सम्यक् छिन्नमवेक्ष्य
सैन्धवचूर्णेन पुनः पुनः प्रतिसारयेद्यवनाळ-
भस्मना वा प्लोतशुद्धं च पुनर्मधुना । त-
तः शीताम्बुपरिषिक्तं सर्पिषा सुखोष्णेन प-
रिषिच्य मधुघृताक्तं पूर्ववत् बध्नीयात् । मू-
र्ध्नि पादयोश्चास्मै शतधौतघृतं शीतांश्च प्र-
देहान् दद्यात् ॥

यत्तु जालवदर्मं तच्छिद्रेणैषिण्या जाल
मुन्मोच्योन्नमय्य च पूर्ववच्छिन्द्यात् । तद्वदि-
त्यनेनैतदुच्यते यथा पूर्वत्र कनीनकमुपानीय
तथात्रापाङ्गमुपानीयेति । शेषं सर्वं पूर्ववत् ।
प्लोतं वस्त्रखण्डम् । यवनाळभस्मना वा प्रति-
सारयेदिति संबध्यते । पुनश्चेति प्रतिसारण-
स्य पश्चात् । अस्मा इत्यातुराय । शेषं व्या-
ख्यासमम् ॥

स्नेहोक्तं चाचारमादिशेत् । द्वितीये
चाह्नि सायंप्रातर्मधुकसर्पिषा कोष्णेन शिर-
स्थथावबद्धमेव चाक्षि सिञ्चेत् । पश्चाहं चो-

ष्णोदकानुपानं सर्पिः पीत्वा जीर्णे पथ्य-
मश्रीयत् ॥

सहविध्युक्तं चोष्णोदकादिकमाचारमा-
दिशेत् । शेषं व्याख्यासमम् । मधुयष्ट्या
सिद्धं वा-युक्तं वा-सर्पिर्मधुकसर्पिः ॥

तृतीये दिवसे विमुच्य करञ्जबीजसि-
द्धेन क्षीरेणाक्षि स्वेदयेत् । लोभ्रमधुकार्क-
शुकपटोलद्विहरिद्राकोरण्डमुकुळकायेन मधुमि-
श्रेणाश्च्योतयेत् । सप्तमेऽहनि सर्वथा मुञ्चेत् ।
आतपाकाशदर्शनं च परिहरेत् ॥

तृतीये च पुनर्वध्वा चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे
नयेदित्यर्थात् । सप्तमेऽहनि मुक्ते नेत्रे आत-
पादिकं परिहरेत् । (नि) आम्लानकस्तु को-
रण्डो राजसैरीयसंज्ञकः ॥

सशोफे तु नेत्रे धूमः शिरोविरेचनं
च । अनुपशान्तरागे सिराविस्रावणम् । सा-
स्त्रावे नस्यम् ॥

तत्रैव सशोफादिके नेत्रे धूमादिकं योज्यम् ।

तिलान् सुलिखितान् मधुककाकोळी-
सुनिषण्णकपञ्चमूलशर्कराशृतशीते पयसि स-
प्ताहं भावितांस्तेनैव पयसा पीडयेत् । म-
धुकशताद्वाशाखरिवानन्तागरुकाकोळीहरेणुकै-
लावालुकचूर्णं च पीड्यमानेषु षोडशभागेन
प्रक्षिपेत् । ततैलमेभिरेवौषधैः पयसा चा-
ष्टगुणेन सिद्धं नावनादश्रुरागघ्नं दृष्टिप्रसा-
दनं च । कृष्णगते तु व्रणे व्रणशुक्लवत् क्रि-
या । अर्मशेषे च लेखनाञ्जनानि ॥

तिलानित्यादिना तैलपीडनपाकविधा-
नम् । षोडशभागं पीड्यमानात् । तदित्यौ-
षधैः सह पीडितं ॥

सम्यक् छिन्नमवेक्ष्येत्युक्तं तस्य लक्ष-
णमुच्यते ॥

तत्र सम्यक्छिन्ने वर्णविशुद्धिः । स्व-
स्थता च । हीनच्छेदात् पुनर्वृद्धी रागाश्रु-
पातप्रकाशदर्शनाक्षमत्वादि च । अतिच्छेदा-
दक्षिपाकस्तम्भस्फुरणासद्युतितिमिरसंरम्भ-
विबद्धवर्तमानि । तेषु यथास्वं दोषोद्रेकात्
प्रतिकुर्यात् । नागरमनश्शिलालैलासैन्धवश-
र्कराभिरर्वकपर्षाशभिर्युक्तं रसाञ्जनार्धपलं क्षौ-
द्रद्रुतमञ्जनादर्मशेषश्लेष्मतिमिरपिलामयघ्नम् ॥

सम्यक्छिन्नेऽर्मेणि वर्णविशुद्धिः स्वस्थता
च असम्यक्छेदस्तु हीनताधिक्यं वा । तत्र
हीनच्छेदात् पुनर्वृद्धी रागादिकं च । अति-
च्छेदादक्षिपाकादीनि । विबद्धवर्तमानि दीर्णत्वक-
त्वम् । तेषु हीनच्छेदातिच्छेदजेषु यथास्वमा-
द्वीयं दोषाद्यपेक्षं चिकित्सितं योज्यम् । ना-
गरादीनां प्रत्येकमर्धकपर्षाशयुक्तं रसाञ्जनस्यार्ध-
पलं क्षौद्रेण द्रुतमञ्जनादर्मशेषादिघ्नम् । रसा-
ञ्जनं तत्क्षर्यम् ॥

सिराजाले सिरायास्तु स्थूलाः कठि-
नाश्च ता बलिशेन गृहीत्वा मण्डलाग्रेणोल्लिखेत् ।

सिराजाले याः सिराः स्थूलाः कठि-
नाश्च तास्तु बलिशेन गृहीत्वा मण्डलाग्रशस्त्रे-
ण लिखेत् ॥

सिरापिटकाः सूच्यग्रेणावलम्बिताः
कृष्णमनुपघ्नन् लिङ्घ्यात् । सूक्ष्मास्त्वलि-
खेत् । अर्मवच्चैतयोः शेषमाचरेत् ॥

सिरापट्टाः पिटकाः सूच्यग्रेण गृही-
ताः कृष्णभागं रक्षन् लिङ्घ्यात् । सूक्ष्मास्तु
ताभ्यो लिखेत् तु लिङ्घ्यात् । एतयोः सिरा-
जालसिरापिटकयोः शेषं कर्ममिवदाचरेत् ॥

शुक्लकषु यथास्वदोषानुसारेण त्रिफ-
लाघृतपातनरक्तमोक्षविरेचनाश्च्योतनमुखाले-
पनस्य तर्पणपुटपाकान् प्रयुज्जीत ॥

शुक्लकषु क्षतशुक्लशुद्धशुक्लादिषु यथास्वदो-
षानतिक्रमेण त्रिफलाघृतपातनादीन् प्रयुज्जीत ॥

तत्र व्रणशुक्ले त्रिवृन्निर्युहेण त्रिविपकं
सर्पिः पाययेत् । सिरां च विध्येत् । दुष्-
शेषं च पिण्डितमक्षिगमसक् जळोकोभिरपह-
रेत् । मधुककाकोलीमृद्रीकोत्पलविदारीका
थेन मज्जिष्ठाक्षीरकाकोलीमधुककथिताजक्षीर-
ण वा सशर्करेणाश्रयोतयेत् । शीतैश्चास्य शि-
रोधक्त्रं दिह्याम् सिञ्चेच्च । एवमप्यनुबद्धवेद-
नं शताह्वयप्लव्याहवता घृतमण्डेनानुवासयेत् ।
अपि च ।

अश्रुरागरुजाशान्तिं यदा यस्योपलक्षयेत् ।
तदातदाङ्गनैः शुक्लं लेखनीयैरुपाचरेत् ॥

तत्रेत्यादिना विशेषेण । तत्र तेषु शुक्ले-
षु मध्ये व्रणशुक्ले क्षतशुक्लाख्ये त्रिवृन्निर्युहेण
विस्त्रिवारं सिद्धं सर्पिलिखितवृत्तकायेण पाययेत् ॥

दुष्शेषमित्याद्यसृजो विशेषणमना सुबोधमव-
शीतैरिति चन्दनोरीरादिभिः । अपि त्रिवि-
सुचये । अश्रवाद्युपशान्त्यां लेखनान्यञ्जनानि ॥

वैडूर्यस्फटिकशङ्खमुक्ताविडुमरुप्याय-
स्सपुताप्रसीसालमनर्शिलाकुक्कुटाण्डत्वक्समु-
द्रफेनरसाञ्जनसैन्धवैरजापयःपिष्टैर्वर्तयश्छा-
याशुष्काः क्षाद्रघृष्टाः प्रातः सायं च प्रयुक्ता
व्रणशुक्लनुदः । करिवराहगागदभाभोजोद्द-
शनाः शङ्खमुक्तासमुद्रफेनाश्च मरिचचतु-
थाशयुता जलपिष्टा वतयः क्षतशुक्लहराः ।
लाक्षासुवर्णगैरिकचन्दनजातीमुकुलैर्वतिरसक
पित्तप्रसादनी व्रणशुक्लहरा च ॥

वैडूर्यादिका वर्तिर्व्याख्यासमा । करिद-
न्तादीनां समुद्रफेनान्तानां चतुर्थेन भागेन म-
रिचम् । लाक्षादिका वर्तिः सुबोधा ॥

निम्नं च शुक्लं सरुजमुन्नमयेत् स्ने-
हपाननस्यजाङ्गलरसैः । नीरुजं तर्पणपुटपा-
काभ्याम् ॥

निम्नं सरुजं च शुक्लं स्नेहपानादिभि-
रुन्नमयेत् । नीरुजं रुजारहितं निम्नं शुक्लं
तर्पणपुटपाकाभ्यामुन्नमयेत् ॥

तत्र तर्पणं मृगनिष्किरपिशितं काष्म-
र्यसुनिषण्डोत्पलमृणाळशृङ्गाटककशेरुद्राक्षाक्षी-
रविदारीजीवनीयांश्च क्षीरेण पीचयेत् तस्मा-
न्नवीतमुद्धृत्य चन्दनमधुशर्करानन्तानीलो-
त्पलकलकैरष्टगुणेन च पयसा विपकं पूर्वव-
द्योजयेत् ॥

तत्र नीरुजे मृगविष्किरपिशीतादिश्रुतात् क्षीरान्नवनीतं गृहीत्वा चन्दनादीनां कल्कैरष्टगुणेन क्षीरेण च विषकं तर्पणं योज्यम् । पूर्वं वदिति सूत्रोक्तविधानेन तर्पणमुक्तम् ॥

पुटपाकं च कुक्कुटमुद्धृतान्नं वेशवारीकृत्य चन्दनशारिबामधुकशर्करानन्तानीलोत्पलप्रपौण्डरीकजीवनीयकल्कैः समधुघृतैः संसृज्य प्रागिव कल्पयेत् । द्वित्वविच्छन्नमेवं यापयेत् ॥

कुक्कुटमांसादिना पुटपाक उच्यते । वेशवारं सूक्ष्मच्छिन्नम् । प्रागिव सूत्रोक्तपुटपाकविधानेन । द्वित्वविच्छन्नं शुक्लकमेवमुक्तप्रकारेणैव यापयेत् ॥

शुद्धशुक्ले हरिद्रामधुकशारिवालोध्निर्युहेणाश्च्योतनम् । लोध्नचूर्णेन वा तान्तवबद्धेनोष्णाम्बुमुदितेन । शुद्धकोष्ठस्य च दन्तीज्योतिष्मतीकल्कोऽवपीडकः । शिरोविरेचनद्रव्यविषकं वा तैलं मर्शः प्रतिमर्शो वा ॥

शुद्धशुक्ले हरिद्रादिकषायेणाश्च्योतनं हितम् । लोध्नचूर्णेन वेत्यादावाश्च्योतनमिति संबध्यते । तान्तवं वस्त्रम् । शिरोविरेचनानि द्रव्याणि शोधनादिगणपठितान्यपामार्गविलङ्घनानि ॥

शुण्ठीसैन्धवमधुयाष्टिकाबृहतीमूलताम्ररजोभिरामलकरसपिष्टैस्ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् । तच्च सघृतैर्यवैरामलकपत्रैश्च बहुशो धूपयेत् । बर्तिरेषा महानीला मधुतोयघृष्टा शुद्धशुक्लं

नाशयति । पूर्वोक्ता च दन्तवर्तिः । अशाम्यति तु शुक्ले सर्वत्र पुनः पुनर्यथोक्तमेव पर्यायेण योजयेत् । अन्तरान्तरा च रक्तं विस्त्रावयेत् । अभिष्यन्दप्रतिषेधं चेक्षेत ॥

शुण्ठ्यादिना ताम्रलेपादिसंस्कृता महानीलाख्या वर्तिः शुद्धशुक्लं नाशयति । करिवराहादिदन्तकृता दन्तवर्तिः । पर्यायेण परिवृत्या करणेन च । अभिष्यन्दप्रतिषेधमध्यायमीक्षेत तदुक्ताञ्जनप्रयोगाय ॥

अथोत्सादनार्थं शुद्धशुक्ले संप्रहर्षणानि दद्यात् । त्रिफलारसेन त्र्यहं भावितेन सैन्धवेनाञ्जयेत् । तद्वत् पिप्पलीभिर्वा । मरिचपिप्पलीशिरीषबीजसैन्धवैर्वा । कोलास्थिकतकफलशङ्खद्राक्षामधुकैर्वा । वलासप्रथितोक्तक्षाराञ्जनैर्वा ॥

शुद्धशुक्ल उत्सादनार्थं निम्नत्वत्यागाय संप्रहर्षणानि सार्थनामान्यञ्जनानि दद्यात् । तान्युच्यन्ते । त्रिफलारसेन त्र्यहं भावितं सैन्धवमञ्जयेत् । तद्वदिति त्रिफलारसभाविताभिः पिप्पलीभिरञ्जयेदिति सर्वत्र संबध्यते । मरिचादिभिर्वा । कोलास्थ्यादिभिर्वा । वलासप्रथिताख्ये यानि क्षाराञ्जनान्युक्तानि तैर्वा ॥

संप्रहर्षणाद्रागाश्रुवेदनासु सन्धावाञ्जनानि युज्यात् । शङ्खं ताम्रे स्तन्येन घृष्टं सघृतैर्यवैः शमीपत्रैश्च धूपयेत् अनेन सन्धावाञ्जनेनाञ्जयेत् । तद्वत् सुवर्णं रूप्यमयो वा घृष्टं सघृतैर्बदरीपत्रैर्धूपितमञ्जनम् ।

शङ्खो निस्तुषाश्च हरितमुद्राः पिष्टा वर्ति-
शूर्णो वा मधुयुक्तोऽञ्जनं शुक्लघर्षणम् । म-
धूकसारश्च मधुना विभीतकास्थिमज्जा वा ॥

एभिः संप्रहर्षणै रागाद्युद्भवे सन्धावा-
ख्यानि युचीत । तान्युच्यन्ते । ताम्रे शङ्खं
नारीक्षीरघृष्टं घृतसहितैर्यवैः शमीपत्रैश्च धूपितं
सन्धावः । सुवर्णादिकं पृथक् न द्वदिति ताम्रे
स्तन्येन घृष्टं तघृत्युक्तैर्बदरीपत्रैर्धूपितं सदञ्जनम् ।
शङ्खादिका वर्तिर्मधुयुक्ताथवा चूर्णो माक्षिक
युक्तोऽञ्जनं शुक्लस्य घर्षणम् । मधूकस्य सारः
काष्ठमध्यं विभीतकफलास्थिमज्जा वा मधुनाञ्ज-
नं शुक्लघर्षणम् ॥

मसूरा निस्तुषाः स्तन्यपिष्टास्तरुणद-
र्भाङ्कुरा घृतमाजं गोक्षीरं शरश्चायसे ताम्रे-
ण घृष्टं प्रत्यञ्जनं वेदनाघ्नम् । यवगोधूमजी-
वनीयमांसीचूर्णेन सघृतशर्करोत्कारिका स्वे-
दोपनाहे प्रणीता वेदनामपनयति शुक्लं चो-
त्सादयति । तद्दानूपमांलवेशवारो वसा-
पयः सर्पिर्विमिश्रः सिद्धः ॥

निस्तुषमसूरादीन्यायसे भाण्डे ताम्रेण
घृष्टानि प्रत्यञ्जनं वेदनाघ्नं भवति । यवादी-
नां चूर्णेन घृतशर्कराभ्यां सह कृतोत्कारिका
स्वेदार्थमुपनाहे बन्धे प्रणीता वेदनामपनयति
शुक्लं चोत्सादयति । आनूपवेशवारो वसादि-
भिर्मिश्रः सिद्धस्तद्वदिति स्वेदोपनाहोत्कारिका-
यां प्रणीत इत्यादि पूर्ववत् ॥

अथैवमुपनाहप्रचलितस्याञ्जनम् । गो-
खराथोद्गन्ताः समुद्रफेनः शङ्खश्चार्जुनक-

षायपिष्टा वर्तिलेखनी । समुद्रफेनशङ्खख-
रपरशुकास्थिखरनागाश्वगोबालास्तिन्दुकक-
षायपिष्टा वा ॥

अथानन्तरमेवमित्युक्तेन प्रकारेणोपना-
हेन प्रचलितस्य दोषस्याञ्जनं योज्यम् । किमि-
त्याह । गोदन्तादिकमर्जुनकषायपिष्टा लेखनी
वर्तिः । समुद्रफेनादिकं वा तिन्दुककषायपि-
ष्टा वर्तिः ॥

प्रत्यञ्जनं च तरुणवदरखदिरतिन्दु-
कास्थामन्तर्धूमदग्धानां चूर्णम् । उत्सन्नं वा
सशल्यं वा शुक्लं बालादिभिलिखेत् पुटपा-
केन वा । वलासग्रथितोक्तक्षाररसक्रियया
वा ॥

लेखनाञ्जने दत्ते यन्मृद्वञ्जनमुक्तं तत्
प्रत्यञ्जनम् । तदत्र तरुणवदराद्यस्थामन्तर्धूम-
दग्धानां चूर्णम् । उत्सन्नं सशल्यं वा शुक्लं
बालेन शस्त्रेण वा तीक्ष्णाग्रेण लिखेत् । सुबो-
धम् । पुटपाको लेखनः सूत्रोक्तः ॥

सिराशुक्ले त्वदृष्टिरे तरुणे व्रणशुक्लवत्
कुर्यात् ॥

अदृष्टिरे सिराशुक्ले येन दृष्टिर्न व्याप्रा ।
व्रणशुक्लः क्षतशुक्लः । [अत्रासाध्येष्वजकासि-
राशुक्लपाकात्ययशुक्लेषु मध्यगतस्य सिराशुक्ल-
स्वादृष्टिन्नावस्थायां चिकित्सितोक्त्या अदृष्टिन्न-
धोरजकापाकात्ययशुक्लयोरप्येषैव क्रिया कर्त-
व्येति सूचितम् ॥]

अञ्जनं चास्य प्रपौण्डरीकमधुकहरिद्रा-
लोहरजोञ्जनबृहतीक्षीरकाकोळीरजापयःपि-
ष्टा यवैर्घृतयुक्तैरामलकीपत्रैश्च पर्यायेण धूपि-
ता वर्तिः ॥

अस्य च सिराशुकलवतः प्रपौण्डरीका-
दीरजाक्षीरपिष्टा घृतयुक्तैर्यवैरामलकीपत्रैश्च प-
र्यायेण परिवृत्या धूपिता वर्तिरञ्जनं भवति ॥

अप्रशान्तमेवमर्भवत् साधयेत् । स-
माक्षिकं तु रसाञ्जनं प्रतिसारणम् । सप्तमे
दिवसे कुकुटाण्डकपालस्फटिकचन्दनमनश्चि-
लालैरश्वराहदशनैश्च वर्तिं कृत्वाञ्जयेत् ।
उदधिकफशङ्खचन्दनैरजापयःपिष्टैर्वर्तिर्मधु-
घृष्टा प्रत्यञ्जनं सिराशुकलजित् । अनुपशमे
पश्यति चातुरे किञ्चिदिदमेवासकृत् कुर्वीत ॥

एवमुक्तेनाप्रशान्तं सिराशुकलमर्भोक्त-
प्रकारेण शस्त्रेण साधयेत् । प्रतिसारणं शस्त्र-
कर्मणः पश्चात् । सप्तमे दिवसे शस्त्रकर्मणः ।
न्याख्यासमम् । उदधिकफः समुद्रफेनः । यदा
त्वेवमनुपशमः पश्यति च किञ्चिद्रूपमातुरे त-
देदमेवानन्तरोक्तं विधानमसकृत् पुनः पुनः
कुर्वीत ॥

अजकामदृश्युपधातिनीं कृष्णान्तजा-
मसविस्त्रावणैर्मधुरविरेचनैः क्षीरवस्तिभिश्च
साधयेत् । सिराशुकलवच्च शस्त्रकर्मादिविधि-
नेति । भवति चात्र ॥

अजकाख्या या दृष्टेरनुपधातिनीं कृष्ण-
भागस्यान्ते जाता तामसविस्त्रावणादिभिः सा-

धयेत् । गतानुगतिका । [एतच्च क्षतशुकला-
द्युपद्रवभूताया एव तत्कर्मसाध्याया अजका-
याः । न तु पूर्वोक्ताया रक्तनिमिताया अ-
साध्याया अजकायाः । शास्त्रान्तरेषूक्तं च ।
प्रणशुकलाक्षिपाकाभ्यां कृष्णं भित्वा तु याज-
का । जायते दृष्टिदूरस्था तस्यास्त्वेता क्रिया
हिता इति ॥]

अजकायामसाध्यायां शुकलेऽन्यत्र च तद्विधे ।
वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्स्त्रावणादिभिः ॥
कुर्यात् बीभत्सतां जेतुंशुकलत्वोत्सेधसाधनम् ।

उक्तलक्षणविपरीतायामसाध्यायामज-
कायां शुकले चासाध्येऽन्यत्र चैवंप्रकारे रोगे
स्नेहपानादिभिर्वेदनोपशमं कुर्यात् । बीभत्सतां
जुगुप्सितत्वं नेत्रस्य जेतुं शुकलत्वसाधनमुत्सेध-
साधनं च यथायोग्यं कुर्यात् ॥

नाळिकेरास्थिभल्लाततालवंशकरीरजम् ।
भस्माद्भिः स्त्रावयेत्ताभिर्भावयेत् करमास्थिजम्
चूर्णं शुकलेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमञ्जनम् ।
साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ॥

नाळिकेरास्थ्यादिजं भस्म अङ्गिर्जलैः
स्त्रावयेत् श्वारकर्मविधिना गाढयेत् । ताभिर्भ-
स्माद्भिः करमास्थिजं चूर्णं भावयेत् । तदञ्जन-
मसाध्येषु शुकलेषु बीभत्सवैवर्ण्यं निहन्ति ।
साध्येषु तु शुकलेषु साधनायालं पर्याप्तमिदमेव
शीलितं सदाभ्यासेन । [करमास्थिजं चूर्णं
करमास्थिकृतं रजः भावयेत् पेषणशोषणादिसं-
स्कारविशेषैस्तद्वैवर्ण्यमस्मिन्नापादयेत् । तत्पिण्डाद्य-

न्यतममंजनमसाध्येषु साधयितुमशक्येषु शुक्लेषु
वैवर्ण्यं विवर्णताविनाशकरम् । इदमंजनमेव
शीलितं चिरकालपरिचितं साध्येषु अनुत्पन्ना-
साध्यलक्षणेष्वेव साधनाय चिकित्सार्थमलं
पर्याप्तम् । तालस्यापि साहचर्यादस्थेयव ग्रा-
ह्यम् ॥]

अजकाया वेधनविधानमाह ॥

अजकां पार्श्वतो विध्वा सूच्या विस्त्राव्य चो
दकम् ।

समं प्रपीड्याङ्गुष्ठेन वसार्देणानु पूरयेत् ॥
व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ।
सप्तरात्राद्व्रणे रुढे कृष्णभागे समे स्थिते ॥
स्नेहाञ्जनं च कर्तव्यं नस्यं च क्षीरसर्पिषा ।
तथापि पुनराध्माते भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ॥
युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ।

अजकामित्यादि व्याख्यासमम् । वसा-
द्रेणेति गोमांसचूर्णविशेषणम् । बद्धं बद्धं च
प्रतिदिनं विमुच्य गोमांसचूर्णेन पूरयेदिति सं-
बन्धः । सप्तरात्रादिति सप्तरात्राद्विमुच्य ब-
न्धनमपनीय परं न बध्नीयात् । युक्तिर्दृष्ट्यु-
पघातरक्षणी । अतिच्छेदो ह्यक्ष्णोर्निमज्जनहे-
तुः । [अजकां सूच्या सूचीशस्त्रेण पार्श्वतः
पार्श्वभागे विध्वा वेधनं कृत्वा अङ्गुष्ठेन समं
यथा न विषमं भवति तथा प्रपीड्य उदकम-
ज्जकान्तर्गतजलं चशब्दादस्त्रादिकं च विस्त्राव्य
स्रावयित्वानु उदन्ततरं व्रणं सूचीवेधव्रणं व-
सार्देण वयसा स्नेहविशेषेणाद्रेण सिक्तेन गोमां-
सस्य चूर्णेन रजसा पूरयेत् बद्धं बद्धं दिनादि-

नाद्विमुच्य पुनःपुनर्वद्धं सप्तरात्राद्विमुच्य बन्ध-
नमगनीय सप्तरात्रात् परं न बन्धनीयमित्यर्थः ।
व्रणे रुढे कृष्णभागे कृष्णमण्डले समे निम्नो-
न्नतत्वरहिते स्थिते च सति स्नेहाञ्जनं स्नेहेन
कृतमञ्जनं क्षीरसर्पिषा क्षीरोद्भूतेन सर्पिषा न-
स्यं नस्यकर्म च कर्तव्यं वैद्येनेति शेषः । त-
थेति । तथा एवमुपक्रान्तेऽपि पुनरप्याध्माते
सति भेदच्छेदादिकां क्रियां आदिशब्देन लेख-
नाञ्जनादिपरिग्रहः युक्त्या हीनातियोगाद्विना-
यथातिच्छेदेनामूलच्छेदेन निमज्जनमवनतिर्न
स्यात्तथा चिच्छेद्यात् । युक्त्या कुर्यादित्युक्त्यै-
व हीनातिच्छेदनिरोधे सिद्धे पुनरप्यतिच्छेद-
दोषकथनं हीनच्छेदादतिच्छेदस्यापायाधिक्य-
प्रदर्शनार्थम् ॥]

उपसंहरन्नाह ॥

नित्यं च शुक्लेषु शृतं यथास्वं

पाने च मर्शे च घृतं विदध्यात् ।

न हीयते लब्धबला तथान्त-

स्तीक्ष्णाञ्जनैर्दृक् प्रततं प्रयुक्तैः ॥

इति चतुर्दशोऽध्यायः ।

सर्वेषु च शुक्लेषु यथास्वं दोषानतिक्र-
मेणौषधैः शृतं घृतं पाने च मर्शे नस्ये च नि-
त्यं विदध्यात् । तथेति घृतप्राप्तनस्याभ्यास-
न्तर्लब्धबला सती दृक् शुक्लविघ्नाताय प्रततं
सन्ततं प्रयुक्तैरपि तीक्ष्णाञ्जनैर्न हीयते इति ।
[सर्वेष्वपि शुक्लेषु यथास्वं स्वदोषानतिक्रमेण
शृतं पक्वं घृतं पाने पान इत्युक्तत्वात् शुक्लेषु
विचारणया न घृतं योज्यमिति च सूचितम् ।

चशब्दादभ्यङ्गसेकतर्पणादिपरिग्रहः । मर्शे म-
र्शाख्ये नस्ये अत्र चशब्देन प्रतिमर्शादिपरिग्र-
हः । नित्यमन्वहं विदध्यान् कुर्यात् । तथा
घृतपाननस्यादिभिरन्तरन्तर्भागे लब्धबला सती
दृक् शुक्लविघाताय सततमनवरतं प्रयुक्तैस्ती-
क्ष्णाञ्जनैरपि न हीयते न नश्यति । सततं
प्रयुक्तैरित्युक्तत्वात्लेखनविषये प्रयोज्यस्य तीक्ष्णा-
ञ्जनस्य प्रयोजनाभावोऽपि सूचितः ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तानां दृष्टिरोगाणां हेत्वादिकं प्र-
दर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानं व्याख्यास्या-
मः । इतिथः ॥

दृष्टिभागपटलाख्यत्वग्विशेषव्याख्या दो-
षस्य रोगविशेषप्रदर्शनं क्रियते ॥

सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ।
अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥

सिरानुसारिणीत्यादि । मलो वातादि-
भिः कृतो दोषविशेषः सिरानुसारिणि सिरा-
भिः कोष्ठात् दृष्टिमनुसरति तस्मिन्स्थाविधे मले

प्रथममाभ्यन्तरं न तु बाह्यं पटलमाश्रिते सति
पुरुषो व्यक्तमपि रूपं कलशादिनिमित्ताभावे-
प्यव्यक्तं पश्यति । (ननु कथं व्रणशुक्ले वा-
ह्यं पटलं प्रथमपटलमित्युक्त्वा अत्राभ्यन्तरं प-
टलं प्रथमपटलमित्युच्यते । अत्र ब्रूमः पटल-
स्य त्वग्विशेषत्वाद्ब्रणशुक्लस्य बाह्यात् पटलादा-
दारभ्य क्रमेणाभ्यन्तरयोर्द्वितीयतृतीयपटलयो-
रावेशाच्च व्रणशुक्ले बाह्यं पटलं प्रथमपटलमि-
त्युक्तम् । अत्र पुनः सिरानुसारिणि मल इत्युक्त्या
अभ्यन्तरस्थानां सिराणां वहिर्मुखत्वान् वहिर्नि-
र्गच्छतो मलस्य प्रथममाभ्यन्तरपटलसंश्रयत्वा-
च्चाभ्यन्तरपटलमेव प्रथमपटलम् । निमिनाव्यु-
क्तम्—“यदा दोषाः प्रकुपिताः प्राप्य रूपवहे सि-
रे । दृष्टेरभ्यन्तराद्यत्तु पटलं समभिद्रुताः । अपि-
धानाद्विवृद्धाश्च नीरुजत्वादुपेक्षिताः । दृशोः पट-
लमाश्रित्य नेत्रमध्यानुसारिणः । एकैकमनुपद्य-
न्ते पर्यायात् पटलान्तरम् । शनैरनुसृताश्चैव पुष्य-
न्ति स्थिरतांगताः । ओषधीरसवीर्याणां मार्गमा-
वृत्य नेत्रयो”रिति । बाह्यमेव पटलं प्रथमपटल-
मिति केचित् । तदयुक्तम् । तिमिरकाले दृष्टिम-
ण्डलस्य रागाद्यभावात् । काचतां प्राप्ते रागादि-
दर्शनाच्च सर्वथा तिमिररोगे आभ्यन्तरं पटल-
मेव प्रथमपटलमिति व्यवस्थितम् । दृष्टिमण्ड-
लसंस्थानन्तु शास्त्रमतमनुसृत्य किञ्चित् ब्रूमः ।
दृष्टेश्चत्वारि पटलानि सन्ति । ज्योतिर्मयी दृष्टि-
स्तेषु पटलेषु व्याप्ताप्याभ्यन्तरे भेदो न ये पटल-
एव तिष्ठतीत्यवगन्तव्यम् । उक्तञ्च चतुष्प-
ष्टौः—“सिरागुणोत्र प्रथमे द्वितीये कण्डरागुणः ।
भेदो गुणसृतीयेस्यादृष्टिर्भेदः प्रतिष्ठिता । ततः परं

भवेत् काळं ततः काळात् परं कफः । निर्वर्तते
सिराग्रैस्तु तत्र खल्वस्थिवन्धनम् । यावदा हृदया-
द्बद्धा यावत्पादतला”दिति । ननु एवमाभ्यन्तरे
पटले दृष्टौ स्थितायां द्वितीयपटलस्य एव मले
दोषावच्छादितत्वाल्लिङ्गनाशनं भवितव्यम् ।
उच्यते तेजस्संभवाया ज्योतिर्मय्या दृष्टेर्ज्योति-
षां साकल्येन सन्निधानादाभ्यन्तरे पटले मल-
स्य बलहानिर्भवति । तस्माद्वितीयपटलस्यस्यापि
मलस्य तेजस्सान्निध्येनारूपबलत्वादृष्टेस्तिरोधा-
नेपि लिङ्गनाशकरणे न शक्तिर्भवति । यथा प-
टान्तरितापि दीपस्सन्निधौ घटपटादीन् पदा-
र्थानवद्योतयति तथा दोषान्तरितापि दृष्टिर्दोष-
स्याल्पबलत्वाद्रूपावद्योतनी भवति । उक्तञ्च —
“यथा पटेनान्तिकसंस्थितेन तिरोहिता दीपशि-
खाप्रदीप्ता । तथा मलेनान्तरितापि दृष्टिः प्रकाशये-
द्भूपमदूरसंस्थ”मिति । एवं पटलान्तरेषु दृष्टेर्वि-
प्रकृष्टतया क्रमेण प्रवृद्धं मलं चतुर्थं पटलमा-
श्रित्य लिङ्गनाशाय भवति ॥)

प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।
भूतं तु यन्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मञ्च नेक्षते ॥
दूरान्तिकस्थं रूपञ्च विपर्यासेन मन्यते ।
दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ॥
द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते ।
दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववद्विपर्ययम् ॥
नान्तिकस्थमधस्संस्थे दूरगं नोपरिस्थिते ।
पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योयमामयः ॥

यदा तु द्वितीयमपि पटलं प्राप्तो दोषो
भवति तदा अभूतमप्यसदपि रूपं पश्यति ।

भूतं सद्वृत्तं यन्नात् पश्यत्यासन्नञ्च पश्यति ।
यत्तु भूतं दूरे सूक्ष्मं वा तन्न पश्यत्येव । दूरस्थ-
मन्तिके समीपे मन्यते । अन्तिकस्थं दूर इति
विपर्यासः । तत्र तु यदा मण्डलसंस्थानोपल-
या कृत्या दोषो भवति तदाऽप्येव मण्डलानीव प-
श्यति । दृष्टिमध्यस्थे रेखा कृतावेकं रूपं द्वि-
धा पश्यति । बहुभिः प्रकारैः स्थितैर्दोषैर्बहुधा-
रूपं पश्यति । यदा तु दृष्टेरभ्यन्तरे मध्ये
दोषो भवति तदा वद्वं रूपं ह्रस्वं पश्यति ह्रस्व-
ञ्च वद्वमिति विपर्ययार्थः । यदा तु दृष्टेरधो
भवति तदान्तिकस्थं रूपं न पश्यति । यदा तु
दृष्टेरुपरिदोषो भवति तदा दूरस्थञ्च पश्यति ।
यदा तु दृष्टिपार्श्वे दोषो वर्तते तदा पार्श्वस्थितं
रूपं न पश्येदयमनेकप्रकार आमयः आख्यया
तिमिरः ॥

प्राप्नोति का चतां दोषे तृतीय पटलाश्रिते ।
तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम् ॥
यथा वर्णञ्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।

यदा तु तृतीयमपि पटलं दोषो व्या-
प्नोति तदा तदेव तिमिराख्यं क चतां याति ।
तेन काचेन तु नर ऊर्ध्वं स्थितं रूपमीक्षते प-
श्यति । नाधः स्थितम् । यच्च पश्यति तत्तनु-
चैलावृतोपमं पश्यति । दृष्टेश्च यथा यथा व-
र्णो रज्येत तथा तथा दर्शनशक्तिर्हीयेत इति
क्रमार्थः ॥

तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ।
लिङ्गनाशं मलः कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ॥

तथाभूतोपि दोष उपेक्षया चतुर्थं पट-
लं प्राप्तो लिङ्गनाशायं रोगं कुर्वन् दृष्टिमण्ड-
लमशेषमाच्छादयेत् । इति सामान्येन तिमि-
रादीनां रूपम् ॥

तत्र वातेन तिमिरे व्याधिद्वयमिव पश्यति ।
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नश्चेक्षते मुहुः ॥
जालानि केशान् मशकान्मूर्ध्नीश्वोपेक्षिते च ।
काचीभुते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ॥
चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ।
दृढः काचो दृशं कुर्याद्रजो धूमावृतामिव ॥
स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनानाम् ।
सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्सराः ॥
दृङ्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ।

तत्रेत्यादिना वातादिभेदेनोच्यते । व्या-
धिद्वयमाकुलम् । चलाभासमास्थिरम् । आवि-
लमण्डलम् । रश्म्यन्तं मुहुरीक्षते पश्यति । तत्र
वाततिमिरे उपेक्षिते वातकाचत्वं प्राप्ते दृगरु-
णवर्णा भवत्यातुरश्च स्वमास्यमनासिकं पश्य-
ति । व्याख्यासमम् । स एव वातकाचो वृ-
द्धो दृशं दृष्टिमण्डलं रजसेव धूमेनेव चावृतं कु-
र्यात् । स्पष्टमरुणमाभाति यस्या दृशः स वा-
तलिङ्गनाशो भवति । तत्रैव वातलिङ्गनाशे
दृक्सरा वातेन सङ्कोचयति । दृङ्मण्डलमन्त-
र्विशत्यसौ दृङ्ना गम्भीरा । गम्भीरावगाढ-
रूपा । इति वातिकतिमिरादिलक्षणम् ॥

पित्तजे तिमिरे विद्युत्स्वयोतोद्योतदीपितम् ।
शिखितित्तिरिपत्ताभं प्रायो नीलिञ्च पश्यति ॥

काचे दृक्कांस्यनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।
अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ॥
भृङ्गनीला निरालोका दृक्स्रग्धा लिङ्गनाशतः ।
दृष्टिः पित्तेन दृस्वाख्या सा दृस्वादृस्वदर्शिनी ॥
भवेत् पित्तविदाग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ।

पित्तजे तिमिरे सदसद्वारूपं विद्युदीपि-
तत्वादियुक्तं पश्यति । स्वयोतो भास्वान् क्री-
टः । तस्मिन्नुपेक्षया काचीभूते कांस्यनीलाभा
दृग्भवति । तादृगेव च रूपं पश्यत्यर्केन्दुपरि-
वेपादिकं वाऽत्र देव पश्यति । परिवेषो मण्ड-
लमग्निमरीच्यो रश्मयः । तस्मिन् पित्तकाच
उपेक्षिते लिङ्गनाशीभूते दृग्भृङ्गवत् भ्रमरवन्नी-
ला स्निग्धा च भवति । तत्रैव दृष्टिर्या महद-
पि रूपं दृक् पश्यति सा नाम्ना दृस्वा भवति ।
तत्रैव पीतावर्णेन दृष्टिः पीताभरूपदर्शना च
नाम्ना पित्तविदाग्धा भवति । इति पैत्तिकानां
तिमिरादीनां लक्षणम् ॥

कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ।
शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ॥
काचे तु निष्प्रभेन्द्रर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ।
सिताभासा च दृष्टिस्स्यादलिङ्गनाशे तु दृश्यते ॥
मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ।
विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंश्रितः ॥
उष्णे सङ्कोचमायाति च्छायायां परिसर्पति ।
शङ्खकुन्देन्दु कुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ॥

कफेन तिमिरे प्रायः सर्वं स्निग्धं श्वेत-
ञ्च पश्यति । शङ्खादिभिरिव चाचितं रूपं
पश्यति । तस्मिन्नेवोपेक्षया कफकाचीभूते नि-

प्रभा दृग्निर्द्वाद्यैराचितमिव रूपं पश्यति । तत्र च सिताभासा दृष्टिः स्यात् । तस्मिंस्तूपेक्षया कफलिङ्गनागीभूते मूर्ते एव कफः स्निग्धत्वाद्विगुणो दृष्टिगतो लक्ष्यते । स तथाविधो दृष्टिकफ उष्णे आतपे सङ्कोचमायाति छायायान्तु शङ्खाशुपमशुक्लिमापरिसर्पति विस्तार्यते । इति कफतिमिरादीनां रूपम् ॥

रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति । काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति लिङ्गनाशेपि दृक् तादृग्निप्रभा हतदर्शना ।

रक्तेन तिमिरे । सुबोधम् । तस्मिन्नेवोपेक्षया रक्तकाचीभूते रक्ता वा कृष्णा वा दृष्टिस्स्यात् । तादृगेव रक्तं कृष्णं वा पश्यति । तदुपेक्षया रक्तलिङ्गनाशे दृक् तादृगिति काचसमा रक्ता कृष्णा वा ॥

संसर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणान् । तिमिरादी न कस्माच्च तैः स्याद्व्यक्ताकुलेक्षणः ॥ तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ।

संसर्गेषु त्रिषु सन्निपाते चैकस्मिन्नुक्तलक्षणसङ्कीर्णान्यथा संसर्गं तिमिरादीन् विद्यात् । संसर्गसन्निपातयोश्चैकत्वाद्विवाक्षितभेदत्वम् । तेन संसर्गजं तिमिरं संसर्गजः काचः संसर्गजो लिङ्गनाशः । तथा सन्निपातजं तिमिरं सन्निपातजः काचः सन्निपातजो लिङ्गनाशः । तैश्च संसर्गसन्निपातैस्तिमिरे अकस्मादकारणं कदाचिद्व्यक्तेक्षणः पुरुषः स्यात् कदाचिदाकुलेक्षणः । शेषयोः काचलिङ्गनाशयो-

सौर्दृष्टौ चित्रोऽनेकप्रकारो रागो जायते । (नन्वेवं संसर्गनानात्वे विवक्षिते निर्दिष्टास्सप्तविंशतिरित्युक्तिरग्रेऽनुपपन्नेत्यत आह । संसर्गेति । अयं भावः । यथा सन्निपातानां नानात्वेपि सन्निपातत्वेनैकत्वं तथा संसर्गाणामपि संसर्गत्वेनैकत्वं विवक्षितम् । एवञ्च तिमिरादीनां विवक्षितविभागः सङ्गच्छत इति ॥)

द्योतते न कुलस्येव यस्य दृग्निचितामलैः । न कुलान्धस्स तत्राहि चित्रं पश्यति नो निशि ॥

यस्य दृग्दृष्टिमण्डलं मलैर्वातादिभिर्निचिता नकुलस्येव द्योतते दीप्ता भवति स पुरुषो न कुलान्ध उच्यते । सचाहि दिवसे मित्रं नानारूपं पश्यति निशि तु नैव पश्यति ॥

स्तम्भमागता दोषा दृशं स्थगयन्ति कदेत्याह ॥

अर्केस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तम्भमागताः । स्थगयन्ति दृशं दोषा दोषान्धः सगदोपरः ॥ दिवाकर करस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः । विलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राहिदर्शनम् ॥

अर्के भगवति तिमिररश्मावस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ अस्तो नाम पर्वतस्तस्य मस्तके शिखरे न्यस्ता क्षिप्ता गभस्तयो मरीचयो यने तस्मिन् । अनेन दिनापगमः प्रदर्शितः । अयमेवंभूतो गदो नाम्ना दोषान्धः । दोषा रात्रिः । अपर इति सर्वदोषजसाम्येन नकुलान्धापेक्षया । अत्र च दोषान्धे दोषाः अहि व्यक्तं स्फुटं दर्शनं यच्छन्ति ददति । किं भूता आह । दि-

वाकरस्य सूर्यस्य करै रदिमभिः स्पृष्टा अत एव
च दृष्टिपथात् भ्रष्टा विलीनाः कापि च
लीनाश्च ॥

उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ।
त्रिदोषरक्तसंपृक्तो यात्यूष्मोर्ध्वं ततोक्षिणी ॥
दाहोषे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनम् ।
रात्रावान्ध्यं च जायेत विदग्धोष्णेन सास्मृता ॥

उष्णेनातपादिना तप्तस्य यच्छीतवारि-
निमज्जनं ततो हेतोस्त्रिभिर्दोषै रक्तचतुर्थैस्सं-
ष्टो देहोष्मोर्ध्वं शिरोयाति ततस्तस्मिन्याते अक्षि-
णि नेत्रे दाहादिकं जायते । सा दृष्टिर्नाम्नोष्ण-
विदग्धोच्यते ॥

भृशमम्लाशनादोषैस्सास्रैर्या दृष्टिराचिता ।
स क्लेदकण्डूः कलुषा विदग्धाम्लेन सा स्मृता ॥

अल्यर्थाम्लाशनाद्धेतोस्सरक्तैर्वातादिभि-
र्या दृष्टिराचिता तत एव च स क्लेदादिका साऽ-
म्लविदग्धेति नाम्ना स्मृता आचार्यैः ॥

शोकज्वरशिरोरोग सन्तप्तस्यानिलादयः ।
धूमाविलां धूमदृशं दृशं कुर्युः स धूमरः ॥

शोकादिसन्तप्तस्यानिलादयो धूमाविलां
दृशं कुर्युः । सा च धूमं पश्यतीति धूमदृक् ।
तस्मात् स रोगो नाम्ना धूमरः ॥

सहसैवाल्पसत्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ।
भास्वरं भास्करादि वा वाताद्या नयनाश्रिताः ॥
कुर्वन्ति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितदर्शनाम् ।
वैडूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवान्यथाम् ॥
औपसर्गिक इत्येष लिङ्गनाशः—

अल्पसत्वस्य पुंसः सहसा झटितेवाद्भु-
तमाश्चर्यजननं रूपं पश्यतो भास्करादेर्वा रूपं
भास्वरं तेजस्वि पश्यतो वाताद्या नयनमाश्रि-
तास्तत्स्थं दर्शकं तेजः संशोष्य मुषितदर्शनां ह-
तदर्शनशक्तिं दृष्टिं कुर्युः । वैडूर्यवर्णादिकं दृ-
ष्टिविशेषणम् । अयं रोग औपसर्गिक आग-
न्तुको लिङ्गनाश उच्यते ॥

उपसंहरन्नाह—

—अत्र वर्जयेत् ।

विना कफालिङ्गनाशान् गम्भीरां ह्रस्वजामपि ॥
षट्काचा नकुलान्धश्च याप्याशेषांस्तु साधयेत्
द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टास्सप्तविंशतिः ॥

इति पञ्चदशोऽध्यायः ।

अत्रेति — अत्र दृष्टिरोगेषु कफाद्विना क-
फजं लिङ्गनाशं वर्जयित्वा शेषान् लिङ्गनाशान्
वातपित्तकसंसर्गसन्निपातोपसर्गजान् षड्वर्ज-
येदसाध्यत्वात् । गम्भीरामपि दृष्टिं वर्जयेत् ।
ह्रस्वजामप्येवमष्टौ वर्ज्याः । षट्काचा वातपित्त-
कफरक्तसंसर्गसन्निपातजा नकुलान्धश्चेति सप्त
याप्याः । एवं पूर्वैरेकीकृताः पञ्चदश । शेषा-
णि तु द्वादश वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपात-
जानि षट्तिमिराणि पित्तविदग्धां कफालिङ्गना-
शदोषान्ध्याम्लविदग्धोष्णविदग्धाधूमर इति सा-
धयेच्चिकित्सेदित्यनेन प्रकारेण सप्तविंशतिर्गदा
दृष्टावुक्ताः । शुक्लान्तु यद्यपि दृष्टौ भवति त-
थाप्यसितमूलत्वात्तत्रैवोक्तमिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-

मुत्तरे पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

तिमिरप्रतिषेधः ।

तिमिरस्य काचादिहेतुत्वेन प्राधान्यात् पृथक् प्रथमं चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्ध्यमुपेक्षया । नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्भुतम् ॥

सर्वेषु नेत्ररोगेषु यतो घोरं तिमिरमस्तं द्रुतं शीघ्रं साधयेत् । घोरत्वे हेतुस्तिमिरमित्यादिकम् ॥

[तिमिरादीनां लेखनाञ्जनादेसाध्यत्वा-
लेखनस्य दृग्बलहानिकरत्वात् पूर्वं दृग्बलाधानकारणं घृतपानं प्रस्तौति ॥]

तुलां पचेत् जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते । तत्काथे द्विगुणक्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ प्रपौण्डरीककाकोळीपिप्पलीलोघ्रसैन्धवैः । शताह्वामधुकद्राक्षा सितादारुफलत्रयैः ॥ कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।

जीवन्त्याद्यं घृतं व्याख्यासमम् । [जीवन्त्यास्तुलां पलशतमपां द्रोणे चतुष्पष्टिकुडुबप्रमितेऽम्भसि पचेत् श्रपयेत् । पादशेषिते षोड-

शकुडुवावाशिष्टे तत्काथे जीवन्तीकषाये द्विगुणक्षीरमष्टकुडुबप्रमितपयस्संयुतं घृतप्रस्थं कार्षिकैः कर्षप्रमाणैः प्रपौण्डरीकादिभिर्विपाचयेत् साधयेत् । तद्घृतं निशि स्वप्रकाले पीतं सेवितं परमातिशयेन तिमिरापहरं तिमिरघ्नम् ॥]

द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोळीद्वयजीवकैः । सिताशतावरीमेदापुण्ड्राह्वमधुकोत्पलैः ॥ पचेज्जीर्णघृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः । हन्ति तच्छुक्लतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ॥

द्राक्षाद्यं घृतं सुबोधम् । [समक्षीरं घृततुल्येन क्षीरेण युक्तं जीर्णघृतस्य पुराणघृतस्य प्रस्थं कुडुबचतुष्टयं पिचून्मितैः कर्षप्रमाणैः कत्तिकैर्द्राक्षादिभिः पचेत् । पक्वं तद्घृतं काचादीन् हन्ति । रक्तराजीसिरोत्पातः । यस्य व्याधेर्यद्विशेषलक्षणं तदेव तस्य व्याधेः संज्ञान्तरत्वेन परिणमति । धूमदर्शनेन विना-धूमरस्याभावाद्धूमरो धूमदर्शीत्युच्यते । धन्वन्तरिणा तु धूमरचिकित्सायामुक्तम् - “घृतं पिबेद्धूमदर्शी नरस्तु कुर्याद्विधिं पित्तहरं च सर्व”मिति । तथा रक्तराज्या विना सिरोत्पातस्यासम्भवाद् रक्तराजीत्युच्यते सिरोत्पातः । शङ्खवज्रवज्रत्वाच्छङ्खशुक्लम् । पाकात्ययहेतुत्वात् पाकात्ययशुक्लम् । इत्येवमादयः संज्ञाविशेषा बहवो दृश्यन्ते ।]

पटोलनिम्बकटुकादार्वासेव्यवरावृषम् । सधन्वयाषत्रायन्तीर्षपटं पालिकं पृथक् ॥ प्रस्थमामलकानां च काथयेदर्मणेऽम्भसः । तदाढकेर्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥

मुस्तभूनिम्बयष्ट्याहंकुटजोदीच्यचन्दनैः ।
सव्योषचव्यैस्तत्सर्पिर्ग्राणकर्णाक्षिरोगजित् ॥
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठनुत् ।
विशेषाच्छुक्लतिमिरनक्तान्ध्योष्णाम्लदाहहृत् ॥

पटोलाद्ये घृते सामान्यपरिभाषणं स्म-
र्तव्यम् । दुष्टारुषि पर्वण्युदीर्णमूलाः पिटकाः ।
अपचिर्गण्डमाला । नक्तान्ध्यं दोषान्ध्यम् ।
उष्णशब्देनोष्णविदग्धोच्यते । अम्लशब्देना-
म्लविदग्धा । सकलनेत्रावयवज ऊष्मा दाहः ।
[पृथक् पालिकं प्रत्येकं पलप्रमाणं धन्वयाषा-
दिसहितं पटोलादिकमामलकानां प्रस्थं चाम्भस
अर्मणे जलद्रोणे काथयेद्विपाचयेत् । तदाढके
षोडशकुडुवावशिष्टे तस्मिन् काथे पिष्टैः कृतपे-
षणैर्धर्धपलिकैर्धर्धपलप्रमाणैर्व्योषचव्यसहितैर्मु-
स्तादिभिः कल्कैः सह घृतप्रस्थं पचेत् । पक्वं
तत् सर्पिः सेव्यमानं घ्राणादिरोगजिह्ववति ।
घ्राणादीनां रोगशब्देन प्रत्येकं सम्बन्धः । दु-
ष्टारुदुष्टव्रणः । आमलकस्योभयत्रोक्तेरुभयत्रा-
प्युक्तप्रमाणं ग्राह्यम् ॥]

त्रिफलाष्टपलं काथ्यं पादशेषं जलाढके ।
तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकत्कवान् ॥
अर्धप्रस्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ।
युक्तं पिबेत्तत्तिमिरी तद्युक्तं वा वरारसम् ॥

त्रिफलाष्टपलमित्यादिना त्रैफलं घृतं सु-
बोधम् । तदिति घृतम् । वरारसस्त्रिफलाक-
षायः । [त्रिफलायाः प्रत्येकं विंशतिकाणा-
धिकमर्धाधिकफलद्वयम् । जलाढके षोडशकु-
डुवप्रमिते जले पादशेषं प्रस्थावशेषं काथ्यम् ।

तुल्यक्षीरेण तेन काथेन पलप्रमाणत्रिफलाक-
त्कयुक्तो धृतादर्धप्रस्थः सिद्धः कृतपाकसंस्कारः
कार्य इति शेषः । तिमिरी तिमिररोगयुक्तः
पुरुषः सितामाक्षिकान्यतरोपेतं तद्घृतं तद्युक्तं
तेन घृतेन युक्तं वरारसं त्रिफलाकषायं वा
पिबेत् ॥]

यष्टीमधुद्विकाकोळीव्याघ्रीकृष्णामृतोल्पलैः ।
पालिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत् समैः ॥
अजाक्षीरवरावाशामार्कवस्वरसैः पृथक् ।
महात्रैफलमित्येतत् परं दृष्टिविकारजित् ॥

यष्टीमध्वित्यादिना महात्रैफलं घृतम् ।
अत्राजाक्षीरादीनां पञ्चावध्यधो भवत्वान्मिश्रा-
णामस्नेहसमत्वे प्राप्ते पृथक् समैरित्युक्तम् ।
[पालिकैः पलप्रमाणैः ससिताद्राक्षैः सिताद्रा-
क्षोपेतैर्यष्टीमध्वादिभिः कल्कैः । यष्टीमधुर्य-
ष्टिमधुकम् । पृथक् प्रत्येकं समैस्तुल्यैः प्रस्थो-
न्मितैरित्यर्थः । अजाक्षीरेण वरावाशामार्कवा-
णां पृथक् स्वरसैश्च घृतप्रस्थं प्रस्थोन्मितं घृतं
पचेत् । महात्रैफलमिति प्रसिद्धमेतदेवं पक्वं
घृतं परमतिशयेन दृष्टिविकारजित् दृष्ट्याश्रयां-
स्तिमिरादिविकारान् जयति ॥]

त्रिफलाप्रयोगमाह ॥

त्रैफलेनाथ हविषा लिहानस्त्रिफलां निशि ।
यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ॥
मासमेकं हिताहारः पिबन्नामलकोदकम् ।
सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान् निमिः ॥

त्रैफलेन घृतेन त्रिफलाया लेहः सुबोधः ।
सौपर्णं च सुवैजतेयसम्बन्धि । [अथ घृतपाना-

दनन्तरम् । अथशब्दात्तिमिरे घृतपानानन्तरमेवान्यत् सर्वं कर्म कर्तव्यमिति च सूचितम् । मासमात्रग्रहणायैकं मासमित्युक्तम् । हिताहारः पथ्याशी । आमलकोदकमामलकसिद्धमुदकं पानीयार्थं पिबन् यष्टीमधुकसंयुक्तां यष्ट्याहोपेतां मधुना माक्षिकेण परिप्लुतां सिक्ताम् । च शब्दः समुच्चये । त्रिफलां त्रैफलेन त्रिफलासिद्धेन हविषा घृतेन सह निशि रात्रौ लिहानः सौपर्णं सुपर्णसम्बन्धि । सुपर्णो गरुडः । चक्षुरनेत्रं लभत इत्येवं भगवानैश्वर्यादिषट्गुणपरिपूर्णो निमिर्नाम महर्षिराह । अत्र सौपर्णमिति मुख्यार्थवाधात् सुपर्णस्य चक्षुरिव चक्षुर्लभत इत्यर्थः ॥]

गव्यं घृतं लोहरजोभाजने बादरे स्थितम् ।
त्रिफलाचूर्णसहितं पीतं तिमिरनाशनम् ॥
पुराणं च सिताभीरुयष्टीमधुकचूर्णवत् ।
निषिक्तमग्निवर्णैर्वा जीर्णं सर्पिरयोगुडैः ॥

बदरकं छमये पात्रे शस्त्रचूर्णयुतं गव्यं घृतमासंस्कारस्थितमनुच त्रिफलाचूर्णेन युक्तं पीतं तिमिरस्य नाशनं भवति । पुराणं घृतं च सितादियुक्तं पीतं तिमिरनाशनम् । अभीरुः शतावरी । अथवा जीर्णं सर्पिः पुराणं घृतमयोगुडैः शस्त्रपिण्डैस्तप्तत्वादग्निवर्णैर्निषिक्तमाप्लुतं पीतम् ।

हेमरूप्यायसैश्चूर्णैर्युक्तां वा त्रिफलां पृथक् ।
घृतक्षौद्रान्वितामद्यात् केवलां वा विचूर्णिताम् ॥

पृथक् हेमादियुक्तां त्रिफलां घृतक्षौद्रान्वितामद्यात् । केवलामेव वा त्रिफलाम् । के-

वलशब्देन हेमादिसंयोगप्रतिषेधकेनानुगामिनो-
घृतक्षौद्रयोः प्रयोगे प्राप्ते विचूर्णितामित्युच्यते ।
केचित्तु घृतक्षौद्रमिच्छन्ति ॥

ताप्यायस्त्रिफलाचूर्णं मधुजीर्णघृतद्रुतम् ।
लोहपात्रे स्थितं मासं माषराशौ च भक्षयेत् ॥
सक्तून् वाद्यात्ससर्पिष्कां स्त्रिफलाचूर्णसंयुतान्
भुञ्जीत वा सुसिद्धेन सूपेनामलकैः सह ॥

ताप्यादिचूर्णं मधुजीर्णघृताभ्यां द्रुतमालोडितं मासं लोहपात्रे माषराशौ स्थितं भक्षयेत् । सक्तूनित्यादि अथवा यवसक्तून् सर्पिषा त्रिफलाचूर्णेन च संयुतानद्यात् । व्याख्यासमम् ॥

प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात् पथ्यां पृथक् पृथक्
मृद्रीकाशर्कराक्षौद्रैः सततं तिमिरातुरः ॥
काथोसनात् भृङ्गरसस्तैलं काळतिलोद्भवम् ।
लोहपात्रे तदेकत्र साधितं नावनं हितम् ॥

पथ्यां हरीतकीं मृद्रीकया वा शर्करया वा क्षौद्रेण वेति पृथग्विकल्पार्थम् । असनकाथादिकं लोहपात्रे साधितं नावनम् । असनं बीजकम् । भृङ्गो मार्कवः ॥

स्रोतोजांशांश्चतुष्पष्टिं हेमायो रूप्यताम्रकैः ।
युक्तान् प्रत्येकमेकां शैरन्ध्रमूषोदरस्थितान् ॥
ध्मापयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ।
रसस्कन्धकषायेण सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥
वैडूर्यमुक्ताशङ्खानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।
चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत तत्सर्वं तिमिरापहम् ॥

स्रोतोऽनस्य चतुष्पष्टिर्भागाः । हेमा-
दीनां प्रत्येकमेकेन भागेन युक्ताः । तेन हेमादी-
नां चतुर्णां मिश्रीभूतानां षोडशगुणभेकं स्रो-
तोऽनम् । तथाविधं स्रोतोऽनमन्धमूषिका-
यां उदरे स्थितं मग्नौ ध्मापयित्वा समावृतं शि-
लायां चूर्णितं मधुरादिरसस्कन्धकषायेण प्रत्ये-
कं सप्तवारान् भावितमनुच वैडूर्यादीनां त्रिभि-
र्भागैकभागोपभैरुयुक्तं चूर्णाञ्जनं प्रयोज्यम् ।
मूषा मृन्मयी सुवर्गादिद्रुतत्वापादनेऽधिकरणम् ।
तस्यां अन्धत्वं पीयानेनान्तर्धूमदाहाय ॥

निर्दग्धं बदराङ्गरैस्तुत्थं चेत्यं निषेचितम् ।
क्रमादजापयः सर्पिः सौद्रैस्तस्मात् पलद्वयम् ॥
कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोऽजकडुकान्तैः ।
पटुलोत्रशिलापत्थ्याकपैलाञ्जनफेनकैः ॥
युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूषान्तर्ध्मात्तचूर्णितम् ।
हन्ति काचार्भनक्तान्धयरक्तराजीः सुशीलितः ॥
चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ।

बदराङ्गरैर्निर्दग्धं तुत्थमित्यं पृथक् स-
प्तकृत्वः क्रमेणाजापयः प्रभृतिभिर्निषेचितं कृत्वा
तस्मात् तुत्थात् पलद्वयं तप्यादिभिः कार्षिकैः
पलेन च मधुयष्ट्या युक्तं मूषान्तर्ध्मात्तं पश्चा-
दत्रचूर्णितं भास्करचूर्णोऽयं सुशीलितः काचा-
दीन् हन्ति विशेषात्तिमिरम् । यथा भास्कर
आदित्यस्तिमिरम् ॥

मनोहासैन्धवव्योषशङ्खनाभरिसाञ्जनम् ।
कतकं चन्दनं फेनोविडङ्गानि सितोपला ॥
कुक्कुटाण्डकपालं च जलपिष्टा सुखावती ।
हन्त्येषा मधुना घृष्टा काचतैर्मिर्यशुकान् ॥

मनोहादिभिः सुखावतीनाम्ना वर्तिर्मधु-
ना घृष्टा काचादीन् हन्ति ॥

त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वक्कासीसमयसोरजः ।
नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनं च सरितापतेः ॥
आजेन पयसा पिष्ट्वा लेपयेताम्रभाजनम् ।
सप्तरात्रे गते भूयः पिष्टं क्षीरेण वर्तयेत् ॥
एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरपि स्याद्भिन्नचक्षुषः ।

त्रिफलादिनाऽजाक्षीरपिष्टेन ताम्रभाजने
लेपयेत् । ततः सप्तरात्रे गते ताम्रभाजनाद्
गृहीत्वा पुनश्च क्षीरेणऽनेन पिष्ट्वा वर्तयेत्
वर्तिभावमापादयेत् । एषा वर्तिर्यदि चक्षुर्भि-
न्नं तथाप्यवश्यं दृष्टिं ददाति ॥

अञ्जनं कृष्णसर्पास्ये निहितं कुशवेष्टिते ।
ततस्ततः समुद्भूत्य मासात् संचूर्णयत् सह ॥
सुमनःक्षारकैः शुष्कैरर्धांशैः सैन्धवेन च ।
प्रयोजयेद्भागवति तिमिरे तद्वराञ्जनम् ॥

कुशवेष्टिते कृष्णसर्पस्य मुखेऽञ्जनं सौ-
वीरकं निहितं मासं स्थितमनन्तरं ततः कृष्ण-
सर्पमुखात्समुद्भूय सुमनोमुकुळकैरञ्जनादर्थभा-
गिकैः सह संचूर्णयेत् । ततः सैन्धवेन च दो-
षापेक्षेण सह चूर्णयेत् । एतद्वरं श्रेष्ठमञ्जनं
रागवति तिमिरे प्रयोज्यम् ॥

पयसा त्रयमेतच्च चूर्णयित्वा सुभात्रितम् ।

एतच्च त्रयमित्यञ्जनसुमनःक्षारकसैन्ध-
वाख्यं चूर्णं पयसा भावितमञ्जनाय द्वितीयः
प्रयोगो रागवति तिमिरे ॥

सामान्यं साधनं त्वेतत्प्रतिदोषमतः शृणु ।

एतच्च यदुक्तं तत् तिमिरे सामान्यं सा-
धनं चिकित्सितम् । अतोऽनन्तरं यत्प्रतिदोषं
साधनं तत् शृण्विति शिष्यायाचार्यः कथयति ॥

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ।
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ॥
त्रिफलापञ्चमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ।
एरण्डतैलसंयुक्तं योजयेत् विरेचनम् ॥

तत्रेति निर्धारणे । वातजे तिमिरे दश-
मूलाम्भसा दशमूलकषायेण त्रिफलाकल्केन च
चतुर्गुणक्षीरं घृतं सिद्धं पिबेत् । ततो घृणना-
दनन्तरं स्निग्धलक्षणे जाते विरेचनाय त्रिफला-
पञ्चमूलकषायं क्षीरेण समं दोषाद्यपेक्षमात्रेणै-
रण्डतैलेन संयुक्तं योजयेत् ॥

शङ्खिनीतिल्वकश्यामादन्तीर्निष्काश्य वाजले
त्रिवृत्कल्कप्रतीवापं तेन पक्वं घृतं पिबेत् ॥

अथवा शङ्खिन्यादिकं जले निष्काश्य
तेन जलेन त्रिवृत्कल्कप्रतीवापं घृतं पक्वं पि-
बेत् । शङ्खिनी यवतिक्ता । तिल्वकं पट्टिका-
लोध्रम् ॥

प्रपौण्डरीकवृहतीवलानळदसैन्धवैः ।
दारुविल्वाढकीकृष्णा हरिद्र मधुयाष्टिभिः ।
सिद्धं चतुर्गुणक्षीरं तैलं नस्तो निषेचयेत् ।

प्रपौण्डरीकादिभिः क्षीरचतुर्गुणं सिद्धं
तैलं नस्यम् । नळदं मांसी ॥

सितैरण्डजटासिंहीफलदारुनिशानतैः ।

शताह्वाविल्वमूलैश्च तैलं पक्वं पयोऽन्वितम् ॥
नस्यं सर्वोर्ध्वजबूथवातश्लेष्मामयातिषु ।

सितैरण्डादिभिः पयोऽन्वितं पक्वं तैलं
नस्यं जत्रूर्ध्वजेषु सर्वेषु वातश्लेष्मामथेषु योज्यम् ॥

वसाञ्जने च वैयाघ्री वागाही वा प्रशस्यते ।
गृध्राहिक्कुटोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ॥

व्याघ्रादीनां वसानामन्यतमा मधुय-
ष्ट्या युक्ताऽञ्जनं योज्यम् ॥

प्रत्यञ्जनं च स्रोतोर्जं रसक्षीरघृतैः क्रमात् ।
निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमुत्तमम् ॥

अत्र च वाततिमिरे स्रोतोऽञ्जनं क्रमा-
दसादिभिर्निषिक्तं भावितम् । पूर्ववदिति मधु-
केनान्वितं प्रत्यञ्जनं योज्यम् । तदनुत्तमं ति-
मिरघ्नम् । तीक्ष्णाञ्जनस्य पश्चान्मृद्वञ्जनं प्रत्य-
ञ्जनम् । न विद्यते उत्तमं यस्मात् तदनुत्तमम् ॥

नचेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत् ।

यदि चैवमनन्तरोक्तया क्रियया वातति-
मिरं शमं न याति, ततः सूत्रस्थानप्रदर्शितं त-
र्पणमाचरेत् ॥

शताह्वाकुष्ठनळदकाकोळीद्वययाष्टिभिः ।
प्रपौण्डरीकसरळपिप्पलीदवदारुभिः ॥
सर्पिष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।

शताह्वादिभिरष्टगुणक्षीरं सर्पिर्विपकमु-
त्तमं तर्पणम् । नळदं मांसी ॥

प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ।

तथा प्रसादनाख्यं सूत्रस्थाननिर्दिष्टं स्ने-
हनाख्यं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥

वातपीनसवचात्र निरूह सानुवासनम् ।

अत्र च वाततिमिरे वातपीनसवचासा-
रोगे वक्ष्यमाणं निरूहमनुवासनं च हितम् ।
इति वाततिमिरे ॥

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।

विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यथयेत्सिराम्
शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ।

पित्तजे तिमिरे जीवनीयादिभिर्विपकस्य
सर्पिषः पानेन स्निग्धदेहस्य सिरां विध्येत् ।
शर्करादिभिर्विरेचयेत् ॥

मज्जिप्रालोभ्रमधुकशारिवाचन्दनैः शृतम् ।

जलं सशर्करास्तन्यं नेत्रसेके प्रशस्यते ॥
स्तन्यं वा पञ्चकोशीरक्षीरिवृक्षांकुरैः शृतम् ।
तप्तैर्निर्वापितं सर्पिरसकृलोहपिण्डकैः ॥

विमर्दितसिताद्राक्षं हिमं तच्चाक्षिसेचनम् ।
शीतानालंपसेकादीन् मुखे मूर्ध्नि च शीलयेत् ॥

मज्जिप्रादिभिः शृतं जलं पश्चात् सिता-
स्तन्ययुक्तं सेचनान्नेत्ररोगजित् । पञ्चकादिभिः
शृतं स्तन्यं वा । तप्तैर्निर्वापितमिति असकृद-
नेकवारं तप्तं शृङ्खपिण्डं निर्वापितं यत्र यत्र च
सिताद्राक्षा च विमर्दिता ततः सर्पिर्हिमं शीती-
कृतमक्षिसेचनं हितम् । मुखे मूर्ध्नि च शीता-
नालेपादीन् शीलयेत् ॥

शारिवापञ्चकोशीरमुस्ताशावरचन्दनैः ।

वर्तिः शस्ताञ्जने चूर्णस्तथा पद्मोलपलाञ्जनैः ॥
सनागपुष्पकूर्पूरयष्ट्याद्वस्वर्णगैरिकैः ।

शारिवादिभिर्वर्तिरञ्जने शस्ता । तथा
नागपुष्पदिसहिः पद्मोलपलाञ्जनैश्चूर्णः ॥
नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरजीवनीयसितोलपलैः ।

क्षोरादिभिः साधितमाज्यं घृतं नस्यम् ।
सिता शर्करा ॥

लोभ्रमूर्वाप्रपुण्ड्राद्वर्मांसीयष्ट्याद्वचन्दनैः ।

सोशीरैः साधितं सर्पिः सक्षीरं तर्पणे हितम् ॥

लोभ्रादिभिस्सक्षीरं साधितं घृतं तर्पणं
नेत्रस्य हितम् ॥

एभिरिवौषधैश्छागे पके यकृति तद्रसे ।

पूर्ववत् पुटपाकस्य कार्यस्तिमिरनाशनः ॥

एभिरिति — लोभ्रादिभिश्छागे यकृति प-
के तद्रसे यकृद्रसे पूर्ववत् पुटपाकः कार्यः ।
इति पित्तजे तिमिरे ॥

श्लेष्मोद्भवेऽमृताकाथवराकणशृतं घृतम् ।

विध्येत् सिरां पीतवतो दद्याच्चातुर्विरेचनम् ॥

काथं पूगाभयाशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ।

श्लेष्मोद्भवे गुल्मच्यः काथेन वराकणा-
भ्यां च कल्कीकृताभ्यां सिद्धं घृतं पीतवतः
सिरां विध्येत् । पश्चाच्च पूगादिजं काथं वि-
रेचनं दद्यात् ॥

करञ्जकट्फलवचातिफलापञ्चकोलकैः ।

सदार्वीकैः पयो युक्तं सिद्धं तैलं च नावनम् ॥

करञ्जादिभिः क्षीरयुतैः सिद्धं तैलं
नावनम् ॥

शङ्खप्रियङ्गुनैमालीकटुतिकफलत्रिकैः ।
दृग्वैमल्याय विमला वर्तिः स्यात् कोकिला पुनः
कृष्णलोहरजोव्योषसैन्धवत्रिफलाञ्जनैः ।
पीताख्याद्विनिशाकुप्टनतपत्रकणोषणैः ॥

शङ्खादिभिर्वर्तिर्नाम्ना विमला दृग्वैम-
ल्याय स्यात् । तथा कृष्णलोहरजआदिभि-
र्नाम्ना कोकिला । द्विनिशादिभिः पीताख्या
वर्तिः ॥

पत्रपीतावराव्योषशिलालनतसैन्धवैः ।

पत्रादिभिः सैन्धवान्तैर्वर्तिस्तथा । पीता
पीतरोहिणी ॥

मनोहाशङ्खसिन्धूत्थमरिचैस्तिमिरं जयेत् ।
वर्तिः प्रगाढमप्याशु शुक्लपिष्टामयार्म च ॥

मनोहादिभिर्वर्तिः प्रगाढं घनमपि ति-
मिरमाशु हन्ति ; शुक्लादिकं च ॥

तालीसपाठाकिणिहीदेलुमांसीनिशाभयैः ।
पिष्टैः क्षीरिद्रुमकाथे घृतं सिद्धं च तर्पणम् ॥

तालीसादिभिः पिष्टैः कल्कीकृतैर्घृतं क्षी-
रिवृक्षकाथे सिद्धं नेत्रतर्पणम् । किणिही कट-
भ्यपामार्गश्च । अभयमुशीरम् ॥

पुटपाकं च पिशितैर्जाङ्गलैः सैन्धवान्वितैः ।
सपिप्पलीमधुघृतैः कल्कितैः प्रागिवाचरेत् ॥

जाङ्गलमांसैः सैन्धवापिप्पल्यादियुक्तैः
कल्कितैः पूर्ववत् पुटपाकमाचरेत् ॥

शिगुपत्रैर्जलस्निग्धैः कार्यः स्वेदश्च मात्रया ।

स्वेदो जलपिष्टैः शिगुपत्रैर्मात्रया स्तो-
कमित्यर्थः । इति श्लेष्मजे तिमिरे ॥

रक्तजे पित्तवत् कार्यं सन्निपाते यथोल्बणम् ।

रक्ततिमिरे पित्तवत् सर्वं कर्म कार्यम् ।
सन्निपातजे उल्बणदोषानतिक्रमेण ॥

व्याघ्रशर्शङ्गोशिखिवसा यवकाथपयोयुता ।
दूर्वामधुकल्केन विपका तर्पणे हिता ॥

अत्र च व्याघ्रादीनां वसा यवकाथक्षी-
राभ्यां दूर्वामधुकल्केन च विपका नेत्रतर्प-
णे हिता ॥

यष्ट्यनन्ताद्विबृहतीपिप्पलीलवणद्वयैः ।
सलोहचन्दनैः पक्वं यकृता शल्यकस्य च ॥
मृगगोधाशशानां च पुटपाकं प्रकल्पयेत् ।

यष्ट्यादिभिः शल्यकादीनां शशान्ता-
नां च यकृता विपकं सूत्रोक्तविधिं पुटपाकं
प्रकल्पयेत् ॥

दद्यादुशीरनिर्युहे चूर्णितं कणसैन्धवम् ॥
तत्स्रुतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं क्षिपेद्धने ।
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम्

उशीरकाथे कणसैन्धवं पिप्पलीलवणं चू-
र्णितं दद्यात् । चूर्णे दत्ते तन्निर्युहं गाळितं घ-

तेन सह पचेत् । ततस्तस्मिन् घने शीते च
क्षौद्रं क्षिपेत् । इदमंजनं सन्निपाततिमिरहितम् ॥

कुष्ठं वा शर्करोपेतमान्तरिक्षेण वारिणा ।
निष्काश्यसर्पिःक्षौद्राभ्यां संसृष्टं प्रागिवाञ्जनम्

अथवा कुष्ठं शर्करायुक्तमान्तरिक्षेण
वारिणा निष्कथितं पश्चाच्च प्रागिव घनीभावे
शीतत्वे च मधुसर्पिर्भ्यां संसृष्टमंजनम् ॥

स्रोतोऽञ्जनं ससौवीरं वेष्टित्वाऽजमेदसा ।
वटपत्रैरनु तथा दमैः कृष्णमृदानु च ॥
गोमयानलपक्वं तत् प्रशस्तं चूर्णमंजनम् ।

सौवीरस्रोतोऽजने आजमेदसा वेष्टि-
तेऽनु च वटपत्रैरनु च दमैरनु च कृष्णया
मृदा वेष्टिते गोमयाभिपक्वे चूर्णमंजनं प्रशस्तम् ॥

उरभ्रशल्यकश्वाविष्णमार्जरशिखिजन्मभिः ।
वसाभिर्विधिनाऽनेनयोगायोग्याः पृथक् पृथक्

अनेनाऽजामेदोविधिनोर प्रादीनां पृथग्-
साभिः स्रोतोऽजनसौवीरांजनयोगा योग्याः ॥

वटप्ररोहमधुकूर्वालोभ्रतिलोलपलैः ।
पयोम्बुपिष्टैः सघृतैः शिरो वक्त्रं च लेपयेत् ॥

वटप्ररोहादिभिर्जलक्षीराभ्यां पिष्टैर्घृतयु-
क्तैः शिरो मुखं प्रलेपयेत् ॥

कुर्याच्छिरःपरीषेकमेभिरेव पयश्शृतैः ।

एभिरेव च वटप्ररोहादिभिः क्षीरशृतैः
शिरःपरीषेकं कुर्यात् ॥

सन्निपाते यदुदितं दोषोद्रेकं विभज्य तत् ।
संसर्गेऽपि प्रयुजीत —

यच्च सन्निपाते चिकित्सितमुक्तं तत्
संसर्गेऽपि प्रयुजीत । कथं दोषोद्रेकं विभज्य ।
य एव दोषः संसर्गे उद्विक्तस्तद्विपरीतमेव स-
न्निपातोक्तं विधेयमित्यर्थः । इति तिमिर
उक्तम् ॥

—काचे तिमिरवत् क्रिया ।
न तु तत्रसिरां विध्येत् दृक्स्थिता यन्त्रपीडनात्
कुर्युरान्ध्यं मला दद्यात् स्राव्ये त्वस्त्रे जलौकसः ॥

काचे तु वातादिभिन्ने तिमिरवत् स्नेह-
नादिका विशेषेणैव क्रिया । तत्र तु काचे ति-
मिरवत् सिरां न विध्येत् । सिराव्यधप्रतिषेध-
हेतुर्मला दोषा दृक्स्थिता यन्त्रपीडनादान्ध्यं
कुर्युरिति । नन्वस्रविस्त्रावणे किं विधेयमित्या-
ह । स्राव्ये त्वस्त्रे जलौकसो दद्यात् ।

धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा ।
स्निग्धं विरेचयेच्छीतैश्शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ॥

धूमराख्यायाम्लविदाहे पित्तविदाह उ-
ष्णविदाहे च पुराणघृतस्निग्धं पुरुषं विरेचयेत् ।
सर्वतः शीतैश्चन्दनादिभिः प्रदिह्यात् ॥

गोशकृद्रसदुग्धाज्यैर्विपक्वं शस्यतेऽजनम् ।
स्वर्णगैरिकातालीसचूर्णावापा रसक्रिया ॥

गोमयरसादिभिर्घृतान्तैर्विपक्वमंजनं सु-
वर्णगैरिकादिप्रतीवापा रसक्रिया च धूमरादि-
ष्वंजनं शस्यते ॥

पुराणगुडकासीसापिपलीकट्फलाद्रजः ।
भावितं त्रिफलाम्भोभिः शुष्कं गोविडूसाप्लुतम्
निशान्ध्यतिमिरे सद्यो गुळिका हन्ति तत्कृता

पुराणगुडादिचूर्णं त्रिफलाकाथभावेतं
शुष्कं च गोमयस्वरसाप्लुतं सत् कृता गुळिका
निशान्ध्यतिमिरे द्वे सद्य एव हन्ति ॥

दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यन्धांजनमुत्तमम् ।
भृष्टं घृतं कुम्भयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ॥

दध्ना विघृष्टमिति । सुबोधम् । कुम्भ-
योनेश्छत्राभिधानाया द्रोणपुण्याः पत्रैर्भृष्टं नि-
स्तब्धितं घृतं पाने पूजितम् ॥

कारञ्जिकोल्पलस्वर्णगैरिकाम्भोजकेशरैः ।
गोविडूसेन पिष्टेयं वर्तिर्नक्तान्ध्यनाशिनी ॥
क्षौद्रजातीरसाभ्यां वा द्विहरिद्रारसाञ्जनैः ।
अजामूत्रेण वा कौन्तीकृष्णास्रोतोऽजसैन्धवैः ॥
गोशकृद्रसपिष्टैर्वा द्विनिशापिपलीयुतैः ।
काळानुसारीतालीसपत्रयष्ट्याह्वनागरैः ॥

कारंजिकादिवर्तिः सुबोधा । अथवा ह-
रिद्राद्वयरसाञ्जनैः क्षौद्रसुमनोरसाभ्यां वर्तिरथ-
वा कौन्त्यादिभिरजामूत्रपिष्टैरथवा काळानुसा-
र्यादिभिर्द्विनिशापिपलीयुक्तैर्गोमयस्वरसपिष्टैर्व-
र्तिः । काळानुसारी तगरम् । कालेयकं च ॥

कणा वा कापिले पित्ते मासार्धं परिभाविता ।
यकृत्पित्तेषु वा गोधाशशशर्यरुखर्हिणाम् ॥

अथवा कणा पिपली कापिले कपिल-
गोसम्भवे पित्ते मासार्धं पक्षं परितः समन्ता-

द्भाविता अञ्जनम् । अथवा नक्तान्ध्ये गोधा-
दीनां यकृत्पित्तेषु मासार्धं परिभाविता कणाऽ-
ञ्जनम् ॥

खादेच्च ग्रीह्यकृती माहिषे तैलसर्पिषा ।
घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पल्वानि च भक्षयेत् ॥
तथाऽतिमुक्तकैरण्डसोहळाभीरुजानि च ।

अत्र च माहिषे ग्रीह्यकृती तैलसर्पिषा
खादेत् । जीवन्त्याः पल्वानि घृते भृष्टानि भ-
क्षयेत् । अतिमुक्तादिपल्वानि च । सोहळा द-
धिशर्मा ज्ञेया ज्ञेयासैवापराजिता । अभीरुः
शतावरी ॥

व्रणवचाक्षिरोगेषु भोज्याभोज्यानि निर्दिशेत् ॥

सर्वेषु चाक्षिरोगेषु व्रणे यानि भोज्या-
नि तानि भोज्यानि निर्दिशेत् । तद्वदेव च
लाज्यानि । तानि सूत्र उक्तानि । वक्ष्यन्ते च ॥

अविधारितवेगस्य भजतोऽञ्जननावनम् ।
त्यजतः क्रोधशोकौ च तिमिरं नाश्नुतेऽन्तरम् ॥

अविधारितवेगत्वादियुक्तस्य तिमिरम-
न्तरं नाश्नुते न व्याप्नोति ॥

त्रिफलामश्नतो रात्रौ संस्कृतं पिबतो घृतम् ।
भुक्त्वा चापिबतस्तोयं तिमिरं लघु शाम्यति ॥

यो रात्रौ त्रिफलामश्नाति यश्च चक्षुष्यैः
संस्कृतं घृतं पिबति यश्च भुक्त्वा तोयं न पिब-
ति तस्य तिमिरं लघु शीघ्रं शाम्यति ॥

सुषभव्यं सुकन्यां च स्कन्दं च्यवनमश्विनौ ।
षडेतान् यः स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न हीयते ॥

यश्च सुषभव्यादीन् षड् नित्यं मनसा
स्मरेत् तस्य चक्षुर्न हीयते ॥

दृष्टिहितप्रसङ्गेनोच्यते —

चिन्ताभिघातभीशोकरौक्ष्यामोत्कुटिकासनात्
विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ।
विदग्धाहारवमनात् क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ।
अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगिवत् ॥

चिन्तादितो विरेकादिविभ्रमान्मिथ्या-
योगाद् विदग्धा हारवमनादितश्च तिमिररोगिव-
न्नरं पश्येत् । दृष्टेररक्षयेत्यर्थः ॥

यथास्वं तत्र युञ्जीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ।

अत्र तु चिन्तादिजे दोषानालक्ष्य यथा-
स्वं भेषजं युञ्जीत च ॥

सूर्योपरागानलविद्युदादि-
विलोकनेनोपहतेक्षणस्य ।
सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि योज्यं
तथांजनं हेमघृतेन घृष्टम् ॥

यः पुनः सूर्योपरागादीनां विलोकनेनो-
पहतेक्षणस्तस्य स्निग्धहिमादि सन्तर्पणमाहारा-
दिकं कुर्यात् । उपहतशब्देन स्वल्प उपघातो
लक्ष्यते । औपसर्गिकस्य लिङ्गनाशस्यासाध्य-

त्वात् । सूर्योपरागो ग्रहयोगः । तत्र च हेम
सुवर्णं घृतेन सह घृष्टमंजनम् ॥

उपसंहरन्नाह —

चक्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यै-
र्यत्नः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
व्यर्थो लोकौऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां
पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥

यावत् पुंसो जीवित इच्छा तावत्तेन नि-
त्यमेव चक्षूरक्षायां यत्नः कर्तव्यः । यतोऽन्धा-
नां पुंसां वित्ते धने विद्यमानेऽप्ययं मनुष्यलो-
को दर्शनेन तुल्यरात्रिन्दिवानां व्यर्थो निष्फलः ॥

ननु का सा चक्षूरक्षेत्याह —

त्रिफलारुधिरसुतिर्विशुद्धि-
र्मनसो निर्वृतिरंजनं सनस्यम् ।

शकुनाशनता सपादपूजा
घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥

अहितादर्शनात् सदा निवृत्ति-
र्भृशभास्वचलसूक्ष्मवीक्षणाच्च ।
मुनिना निमिनोपदिष्टमेतत्
परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंसाम् ॥

तमालतुट्टिकुंकुमान्यसितमुल्पलं पिप्पली
सितांजनमयोरजोमरिचकाकमाचीत्वचः ।
सयष्टिमधुकांजनान्युदधिफेनमक्ष्यामये-
ष्वनुत्तममतोऽंजनं विमलमाशु तैमिर्यहत् ॥

इति षोडशोऽध्यायः ॥

त्रिफलेत्यादि सुबोधम् । शकुनाशनता
पक्षिमांसभोजित्वम् । सदैवेति घृतपानेनाभि-
सम्बध्यत इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे षोडशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

लिङ्गनाशप्रतिषेधम् ।

लिङ्गनाशस्य दुःसाधत्वात् पृथक् चिकि-
त्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो लिङ्गनाशप्रतिषेधं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

लिङ्गनाशे नीलिका पटलमाध्यमिति
पर्यायाः । सः श्लैष्मिक एव प्राक् साध्योऽभि-
हितः । तस्य पुनः षडुपद्रवाः । आवर्तकी, श-
र्करा, राजीमती, छिन्नांशुका, चन्द्रकी, छत्र-
की चेति ॥

लिङ्गनाशस्य व्यवहारार्थं पर्यायकीर्तनम् ।
सुबोधम् । प्रागिति दृष्टिरोगविज्ञानीये । तस्येति
लिङ्गनाशस्य । उपद्रवोऽनुबन्धिरोगान्तरम् ॥

तत्र श्वेतारुणावर्तवदनवस्थिता दृष्टि-
रावर्तकी । अर्कक्षीरलेशेनेव कूर्चिकापिण्डे-
नेव चाचिता शर्करा । शालिशूकाभराज्या-

वृता राजीमती । छिन्नविषमदग्धाभा सरूक्
छिन्नांशुका । कांस्यसमच्छाया चन्द्रकसं-
स्थाना चन्द्रकी । नैकवर्णा छत्रनिभा छत्र-
की । ता न विध्येत् । अपि च ।

तत्रेत्यादिनाऽवर्तक्यादीनां षण्णां लक्ष-
णम् । सुबोधम् । ता आवर्तक्यादीर्न विध्येत् ;
तद्वर्जितं लिङ्गनाशं विध्येदित्यर्थः । अपिचेत्यवे-
ध्याया नीलिकाया लिङ्गनाशस्य समुच्चये ।
[आवर्तोऽम्भसां भ्रमस्तद्वदनुवस्थिता चला ।
आवर्तकी तत्संज्ञो लिङ्गनाशोपद्रवः । एवं शर्क-
रादयो वाच्याः । कूर्चिका क्षीरविकृतिः ।
आचिता समन्ताद्व्याप्ता । शालिशूकानामाभेवा-
भा यासां ताः शालिशूकाभाः शालिशूकाभाश्च
ता राजयश्च ताभिरावृता । छिन्ना अन्तरान्तरा-
विच्छेदयुक्ता विषमा विषमसंस्थाना दग्धाभा
दग्धप्रतीतियुक्ता च । सरूक् रुजासहिता ।
कांस्यं कंसलोहम् । चन्द्रकसंस्थाना चन्द्रका-
कारा । चन्द्रकं मयूरबर्हाग्रम् । नैकवर्णाऽनेक-
वर्णा । छत्रनिभा किञ्चिदुन्नतत्वाच्छत्रसदृशी ।
छत्रमातपत्रम् ॥]

उपद्रवषट्कस्य लिङ्गमुक्त्वाऽनन्तरमवे-
ध्यान् दर्शयति —

न विध्येदसिरार्हाणां न तृट्पीनसकासिनाम्
नाजीर्णभीरुमिताशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ॥
नात्युष्णशीतवाताभ्रे नासम्पूर्णां च नीलिकाम्

असिरार्हा येषां सूत्रस्थाने सिराव्यधः
प्रतिषिद्धस्तेषां नीलिकां तिमिरं न विध्येत् ।
सुबोवम् । असम्पूर्णा असंजाता ॥

सा चासम्पूर्णा नीलिकाऽनेन लक्षणेन
ज्ञातव्या —

असंजाता हि विषमा दधिमस्तुतनुश्च सा ।
शलाकयाऽवधृष्टापि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥
करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च स्थगयेत् पुनः

असंजाता असम्पूर्णा सा नीलिका वि-
षमत्वादिरूपा भवति । विषमा कचित्तन्वी क-
चित्समा । दधिमस्तुवत्तनुरचना । नेत्रच्छिद्रप्रवि-
ष्टया कुरवकमुखया शलाकयाऽवधृष्टापि पुन-
रूर्ध्वं नेत्रस्य प्रपद्यते । सुबोधम् । [हृदये तु
“असंजातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः ।
शलाकयाऽवधृष्टोपि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते” इति
पाठः । व्याख्या । असंजातोऽसम्पूर्णः विषमो
विषमस्थानः । अन्तस्थितमलस्याऽसम्पूर्णतया
कुत्रचित् सूक्ष्मत्वात् कुत्रचिन्निविडत्वाच्च बहिर्नि-
मोन्नतत्वयुक्तः । दधिमस्तुनिभः दधिनिभो मस्तु-
निभो वा । कदाचिदधिनिभः कदाचिन्मस्तुनिभ
इति केचित् । तनुरघनः । शलाकया अवधृष्टोऽपि
दृष्टिमण्डलान्नासां प्रति निर्लिखितोऽपि पुनरप्यूर्ध्वं
प्रपद्यते । तीव्रां रुजं च करोति । पुनरव-
धृष्टादनन्तरं दृष्टिं दृष्टिमण्डलं स्थगयेदाच्छा-
दयेत् ॥]

सा च सम्पूर्यते शीघ्रं श्लेष्मलैर्वातपित्तलैः ।
चिरात्सोपद्रवाचस्यान्निषेक्षयात्वर्हतिव्यधम्

सा चासम्पूर्णा नीलिका श्लेष्मलैराहा-
रैश्च सम्पूर्यते वातपित्तलैः पुनश्चिरात् सम्पूर्यते
आवर्तकयाद्युपद्रवयुक्ता च स्यात् । या तु निषे-

क्ष्या परिपूर्णत्वेनाविज्ञातसमया सा व्यधमर्हति ।
[शीघ्रावच्छादने चिरावच्छादने च हेतुमाह —
श्लेष्मलैरित्यादि । सः असम्पूर्णविद्धो लिङ्गनाशः
श्लेष्मलैः श्लेष्मवर्धनैराहारादिभिराश्चचिरात् पू-
र्णतां प्राप्नोति । अन्यैरश्लेष्मलैराहारैः सोपद्र-
व उपद्रवैरावर्तकयादिभिः सहितश्चिरेण कालेन
पूर्णो भवति ।]

अथ स्निग्धस्य विरिक्तस्य घृतैः स-
म्भोजितस्य निशि रसेन प्रीणितोत्तमाङ्ग-
स्याभुक्तवतः सज्जोपकरणस्य विमलेऽहनि
साधके च कृतस्वस्त्ययनस्य विहितादित्य-
विदेहाधिपतिप्रणामस्य पूर्वाह्णे निवातप्र-
काशदेशस्यस्य प्रत्यादित्यमास्तरणेन लब्ध-
मार्दवायां भूमौ प्रसारितचरणयुग्ममुपविष्ट-
स्य क्षितितलगतसमतलोभयपाणेः पृष्ठतः
मुखोपविष्टेन परिचारकेण हस्ताभ्यां निश्च-
लमवलम्बितशिरसः किञ्चिदुत्तानास्यस्य
स्वां नासामितरच्चेक्षणमीक्षमाणस्यातुरस्य ज-
डधयोरुपरिष्ठान्नात्युच्छ्रितासननिविष्टो भि-
षग् दक्षिणहस्तानुलोममाक्षि मुखवाष्पास्त्रि-
निमीलितमीषदंगुष्ठोदरविमृदिततारकतया प-
रिप्लुतदोषं सव्यांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यामुन्मील्य
दक्षिणमध्यमाप्रदेशिन्यंगुष्ठैर्निष्कम्पं गृहीतया
शलाकया कृष्णभागाद्भागद्वयस्यापाङ्गादेक-
भागस्य च सङ्गमे दृष्टेरार्जवं नात्यूर्ध्वमधो-
वा नेत्रसहजन्मनि सन्धौ विध्येत् ॥

अथेत्यादिना लिङ्गनाशे शस्त्रकर्मविधा-
नम् । रसेन मांसरसेन प्रीणितं तपितं नस्था-

दिनोत्तमाङ्गं यस्य स तथोक्तः । उपकरणानि तदुपयोगीनि । विदेहाधिपतिर्जनको राजा । प्रत्यादित्यमादित्याभिमुखम् ॥ आस्तरणेन कुथादिना लब्धमार्दवा या भूमिस्तस्यां प्रसारितचरणयुग्मो योऽसङ्कुचितजानूपविष्टः । क्षितिस्तलगतौ समतलौ द्वौ पाणी यस्य । हस्तस्यान्तर्भागस्तलः । इतरद्यत् प्रयुज्यमानकर्म ईक्षणं तस्माद् द्वितीयम् । ईक्षणं नेत्रम् । यच्चोपविष्टेन प्रसारितमातुरेण जानुयुग्मं तन्मध्ये कृत्वा कर्मयोग्यनैकद्वयेन वैद्यस्यासनमातुरजङ्ख्योरुपर्यौन्नयेन कर्मसौकर्यापेक्षं योज्यम् । मुखबाष्पो वैद्यमुखोद्भवः । सव्यो वामः । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठनिकटाङ्गुली । सहजन्मनि सन्धौ स्वामाविके छिद्रे । इति दक्षिणहस्तेन व्यधः सव्यनेत्रे ॥

एवमेव दक्षिणं दक्षिणाङ्गुष्ठप्रदेशिन्युन्मीलितमितरेण करेणैव चातुरस्य दक्षिणपार्श्वे स्थित्वा ॥

एवमेव हस्तकर्मवैपर्यायेनातुरस्य दक्षिणं नेत्रं विध्येत् ॥

अथ शब्दवदवेदनं साम्बुविन्दुस्रुति च सम्यग्विद्धं विद्यात् । प्रविष्टमात्रां च शलाकां धारयेत् । रागाश्रुवेदनानुत्पादनार्थं च स्तन्येन सेचयेत् । ततः पुनरातुरमाश्वस्य भ्रमयन् शलाकामा दृष्टिमध्यात् प्रवेशयेत् ॥

अथेति । शब्दवदित्यादि सम्यग्विद्धल-

क्षणम् । सुबोधम् । शलाकायामन्तस्थितायामेव स्तन्येन सेकः । आ दृष्टिमध्याद् दृष्टिमध्यं यावत् ॥

अधश्चास्यावलोकयतो लिङ्गनाशमद्वु-
तमविलम्बितमनुसुखमधोमुखमपनयेदुच्छिङ्ख-
लयेच्चैनम् । तथा हि दृक् स्रस्तकफस्य विशुध्यति । विशुद्धदृष्टेश्चाङ्गुलिं तन्तून ज्ञा-
तीन् सन्तर्तींश्च दर्शयेत् । प्रेक्षमाणस्य चा-
निमीलितान्नेत्राच्छनैः शनैः भ्रमयन्नेव श-
लाकामपकर्षेत् । अथ व्यपगतदोषस्य य-
थावत् पश्यतः सुखोष्णघृताप्लुतं पिचुमीक्ष-
णस्योपरि दत्त्वा बध्नीयात् । ततो निवात-
मगारमनुप्रवेश्य संवेश्य च सोपधाने मृदु-
शयने शयानं दक्षिणेऽक्षिणि विद्धे वामेन
पार्श्वेन वामे दक्षिणेनोभयस्मिन्नुत्तानमनुकू-
लाभिः कथाभिरुपाचरेत् । यथाशक्ति चै-
नमुपवासयेत् । उद्गारक्षवथुकासनिष्ठीवनो-
त्क्षेपणानि व्यहं परिहरेत् । स्नानाम्बुपा-
नदन्तधावनाधोमुखावस्थानानि सप्ताहम् ॥

अस्येत्यातुरस्याधोभूमिदेशमक्षिमाणस्य
नेत्रालिङ्गनाशमधोमुखं नेत्रस्याधोभागे अपन-
येदाकर्षेत् । तथाहीत्युच्छिङ्खलेन स्रस्तकफ-
त्वाद् दृग्विशुध्यति । शेषं व्याख्यासमम् ।
पिचु कार्पासचुलुकम् । स्नानादीनि सप्ताहं प-
रिहरेदिति सम्बन्धः ॥

स्नेहविधिं चेक्षेत् । मूर्ध्नि पादयोश्च
घृताभ्यङ्गमाचरेत् । तृतीये चाह्नि मुक्त्वा-
क्षि परिषेचयेद्दण्डपल्लवशृतेन दुग्धोष्णेन

दुग्धेन । जीवनीयैर्वा सिद्धेन पयसा हवि-
षा वा । तद्वलघुना पञ्चमूलेन । ततः पू-
र्ववद् बध्नीयात् ॥

स्नेहविधिं चेक्षेत तदुक्ताचारविधानाय ।
दुग्धोष्णं धारोष्णमेव यदेरण्डपल्लवशृतं दुग्धं
क्षीरं तेन सेचयेत् । अथवा जीवनीयारूपैः
सिद्धेन क्षीरेण वा घृतेन वा सेचयेत् । तद्व-
दिति पयसा हविषा वा लघुपञ्चमूलसिद्धेन ।
पूर्ववदित्यर्मादिविधानेन ॥

ततः प्रभृत्येवमेव प्रत्यहमासप्ताहम् ।
सप्तमे तु दिवसे सर्वथा मोक्षयेत् । दशमे वा ।
भोजयेच्चैनं व्योषामलकयुक्तं द्रवमीषस्नेहल-
वणं वाय्व्यमुष्णोदकद्वितीयं विलेपीं वा ।
एवमाचरतो रुजारागादयो नानुवर्तन्ते ॥

ततः प्रभृति प्रत्यहं विमुच्यैवमेव बध्नी-
यादित्यर्थः ॥ दशमे वेति दोषाद्यपेक्षया । स-
र्वथेयपुनर्वन्धनाय । सुबोधम् । रुजारागादय
इत्यत्रादिशब्देनाश्वाद्यः ॥

तदनुवृत्तौ तु यष्टीमधुकलोध्रमृद्वीका-
सैन्धवैः सिद्धेन ससितेनाऽजपयसा नयन-
माश्च्योतयेत् । मधुककुष्ठोत्पलद्राक्षालाक्षश-
र्कराभिर्वा । पृश्निपर्णीमुस्तमधुकशतावरीप्र-
ञ्जकसैन्धवैर्वा ॥

तदनुवृत्तौ रुजाद्यनुवृत्तौ तु यष्टीमधुका-
दिभिः सिद्धेनाजपयसा संशर्करेण नयनमा-
श्च्योतयेत् । मधुकादिभिर्वा नयनमाश्च्योतयेत् ।

अत्र सामर्थ्याज्ज्ञम् । अथवा पृश्निपर्ण्यादि-
भिराश्च्योतयेत् ॥

शिरोवक्त्रलेपं च शारिवागैरिकयव-
दूर्वाघृतैः कुर्यात् । मातुलुङ्गरसाप्लुतैर्वा मृदु-
भृष्टैस्तिलैः ससर्पपैः । अजाक्षीरद्रुतैर्वा प-
यस्याशारिवापत्रमञ्जिष्टायष्याद्द्वैहिमः सुखो-
ष्णो वा लेपः । तद्वदेवदारुनागरपञ्चकैर्वा ॥

शारिवादिभिः शिरोवक्त्रलेपं च कुर्यात् ।
अथवा सर्पपयुक्तैस्तिलैस्तोकभृष्टैर्मातुलुङ्गस्य र-
सेनाप्लुतैरालोळितैः शिरसो वक्त्रस्य च लेपः ।
अथवा पयस्यादिभिरजाक्षीरद्रुतैरालेपो हिमः
सुखोष्णो वा शिरसि वक्त्रे चेति प्रकरणात् ।
पयस्या क्षीरिका । अथवा देवदार्वदिभिर्लेपस्त-
द्वदिति अजाक्षीरद्रुतो हिमः सुखोष्णो वा ॥

जाङ्गलरसेन च जीवनीयकाथवता
भोजयेत् । वातहरवर्गसिद्धेन च पयसा ।
पञ्चकादिगर्भसिद्धं सर्पिः पाननावनसेकेषु
विदध्यात् । तथानुपशमे सिरां विध्येत् ।
अधिमन्धसाधनं चेक्षेत ।

जाङ्गलरसेनेत्यादि सुबोधम् । वातहर-
वर्गसिद्धेन च पयसा भोजयेदिति सम्बन्धः ।
अधिमन्धसाधनं सर्वगाक्षिरोगोक्तमीक्षेतानुष्ठा-
नाय ॥

यथोक्ताचारातिक्रमात् व्यथः पाक-
मुपयाति । अभिष्यन्दाधिमन्धादयः स्युर्व्यथ-
दोषाश्च । तान्यथास्वमुपक्रमेत ॥

यथोक्तस्यानन्तरोक्तस्याचारस्यातिक्रमा-
लिङ्गनाशव्यधः पाकमुपयाति । अभिष्यन्दाधिम-
न्धादय इत्यत्रादिशब्देन सर्वेषां सर्वगाक्षिरोगाणां
ग्रहणम् । व्यधदोषाच्चैवमेव भवेत् । तानित्य
भिष्यन्दाधिमन्धादीन्यथास्त्वं चिकित्सयोपक्र-
मेत ॥

व्यधदोषाच्च रोगाः स्युरित्युक्तम् । ते तु
व्यधदोषाः पुनरथ इत्यादिना प्रदर्श्यन्ते ॥

व्यधदोषाः पुनरथ ऊर्ध्वं कृष्णासन्न-
मपाङ्गासन्नं सिराव्यधश्च ॥

अत्यूर्ध्वमधः शलाकया वेध उक्त ऊ-
र्ध्वादोषः । एवमन्यदपि वाच्यम् ॥

तत्राधोव्यधादत्यर्थशूलास्रमुतिरागाः
शलाकायाश्चोपलेपो बह्वपिच्छिलः कृष्णं
बलिभिरुपचीयते नयनं स्रवति तद्वर्जयेत् ॥

तत्रेति निर्धारणे । अधोव्यधादत्यर्थं शू-
लादित्यं शलाकोपलेपादिकं च । बह्वपिच्छि-
ल इत्युपलेपविशेषणम् । कृष्णमिति नेत्रभागः ।
तदधोव्यधं वर्जयेदसाध्यत्वात् ॥

ऊर्ध्वव्यधादतिमात्ररुक् । तत्रात्युष्ण-
घृतपरिषेको वातहरं च कर्म ॥

ऊर्ध्वव्यधादित्यादि । सुबोधम् । वात-
हरं कर्म यत्किञ्चित् सूत्रोक्तम् ॥

कृष्णासन्नव्यधान्नमुखमपनीयते पट-
लम् । कृष्णे च रुजा । दृष्टिरपि च रक्ता-

वच्छादिता कृष्णमण्डलाभा भवति । तत्र
सर्पिस्सेकविरेकरक्तमोक्षैः सिद्धिः ॥

कृष्णासन्नव्यधादिति । पटलं लिङ्गना-
शः । दृष्टिर्दृष्टिमण्डलम् । तत्रेति कृष्णासन्न-
व्यधे । सर्पिस्सेकादिभिः सिद्धी रोगोपशमाख्या ।

अपाङ्ग सन्नव्यधाच्छोफशूलतोदभेदाः
सास्त्राः स्मृतयः । तत्र घृतसेकोपवासौ शु-
वारन्तरे च दाहः ॥

अपाङ्गस्यासन्ने समीपे व्यधाच्छोफादयः
स्युस्तत्र घृतसेकादिकम् ॥

सिराव्यधाद्रक्तागमो विविधाश्च वेद-
नाः । तत्र स्तन्यमधुकविपकेन सर्पिषा प-
रिषेकोऽपाङ्गे वा दाहः ॥

सिराव्यधाद्रक्तागमादिस्तत्र सिराव्यध-
रोगे स्तन्यमधुकसिद्धेन सर्पिषा परिषेको दाह-
श्चापाङ्गे ॥

सिराजालवति तु नेत्रे प्राक् सिरा-
जालमपनयेत् । ततो लब्धबलं स्निग्धं च
विध्येत् ॥

सिराजालवति नेत्रे तु सिराजालं प्राग-
पनयेत्ततो लब्धबलादिकं नेत्रं विध्येत् ॥

अथ शलाकाभ्रमणदोषाः । क्षोभण-
मूर्ध्वमधोऽत्यर्थदृष्टिघटनमतिदृष्टिप्रेरणं च । श-
लाकाक्षोभणादि स्पन्दनतोदभेदपरिमन्थाः ।
तस्मिन्त्यष्टीमधुकप्रोद्वज्या घृतमृदितया सेको

जळौकसश्च । ऊर्ध्वप्रणयनाद्रागोऽतिवेदना
च । तत्रोपवासो घृतसेकश्च स्पर्शसुखः ।
अधोनयनाच्छूलं रक्तागमश्च । तत्र क्षोभ-
णवत् सिद्धिः । अत्यर्थदृष्टिघटनादृष्ट्याकु-
लता । तत्र सर्पिर्मण्डोनुवासनं नावनं च ।
अतीत्य दृष्टिं शलाकायाः प्रेरणाद्रक्तस्रवणं
रक्ताभरूपदर्शनं च । तत्र सर्पिस्सेकोपवा-
सजळौकसः ॥

अथेत्यादिना शलाकाभ्रमणदोषाः । सु-
बोधम् । दृष्टिर्दृष्टिमण्डलम् । परिमन्थः परितो
मथनमिव वेदनाविशेषः । दृष्ट्याकुलता आकु-
लदर्शित्वम् ॥

लिङ्गनाशदोषास्तु स्फुटनमवगलनं वि-
स्तरणमुत्प्लवनं लीनता च । तत्र शलाकया
स्पृष्टो लिङ्गनाशो यः स्फुटति तमेरण्डपत्रखि-
न्नं खण्डशः शोधयेत् । ततः कृष्णासैन्धव-
मधुभिरवपीडनम् । अवगळति तु शलाका-
मपनीय स्तन्यसेकं दद्यादवपीडनं च शुण्ठी-
गुडं जळौकसश्च ॥ विस्तीर्यमाणे सुखोष्णा-
म्बुप्लुतेन वाससा स्वेदो घृतमण्डश्च प्रतिम-
र्शः । तद्द्रुत्प्लवमाने चित्रासनं शीताम्भसा
प्रततं चोच्छिद्धत्वनं च ॥

स्फुटनादयो लिङ्गनाशस्य स्वभावदोषाः ।
स्फुटनं मण्डलस्य बहुधागमनम् । अवगलनं
शलाकया स्पृष्टुमशक्यत्वम् । शेषं सुबोधम् ।
एषां दोषाणां क्रमेण चिकित्सा च सुबोधा ।
अवपीडनं सूत्रोक्तलक्षणं तस्यम् । प्रतिमर्शो
नासाभ्यङ्गः । चित्रासनं शीताम्भसा विन्दुश्च

क्षेपयुक्तेनोत्रासनम् । तद्वदित्यनेन पूर्वोक्तः स्वे-
दः प्रतिमर्शश्च ॥

स्थिरे चले च दोषे पत्रभङ्गस्वेदः ।
तथाप्यनपगच्छति शलाकापगमने वा पुन-
रुत्प्लवने स्नेहपाननस्यादिभिरुपपाद्य पुनर्वि-
ध्येत् । एवमपि पुनरुत्प्लवने भुवोरन्तरे
दाहः ॥

स्थिर इत्यादिना उत्प्लवनविशेषाचिकि-
त्सोच्यते । सुबोधम् । तथापि स्वेदेनापि । यदा
तु शलाकायामपनीतायां पुनर्दोष उत्प्लवते तदा
स्नेहपानादिनोपपाद्य पुनर्विध्येत् । सुबोधम् ।
दाहः सूर्यकान्तादिना त्वग्दाहः ॥

यस्त्वपकृष्यमाणो दृष्टिमण्डले लीयते
तत्र क्षीरेण नाडीस्वेदं दद्यात् । शताह्वा-
मधुकचूर्णसंसृष्टं च घृतं प्रतिमर्श इति ।
भवति चात ॥

यस्त्वित्यादिना लीनतोच्यते । सुबोधम् ।
नाडीस्वेदः सूत्रोक्तलक्षणः । शतपुष्पामधुयष्टी-
चूर्णयुक्तं घृतं प्रतिमर्शः । गतानुगतिका ॥

वेध्येऽक्षिण कार्ये स्वेदादौ नियमोऽयं विधीयते ।
स्वेददाहप्रतीमर्शान् सद्यो विद्धे तु सेचनम् ॥
अवपीडं तृतीयेऽहि युञ्ज्यात्तद्वज्जळौकसः ।
सप्ताहान्ते सिरामोक्षं विरेकं वस्तिकर्म च ॥
यन्त्रणामनुरुध्येत दृष्टेरा स्थैर्यलाभतः ।
रूपाणि सूक्ष्मदीप्राणि सहसा नावलोकयेत् ॥

व्यधनीयेऽक्षिण स्वेदादौ कार्ये अयं नि-
यमो विधीयते । क इत्याह । स्वेददाहेत्यादि ।

सुबोधम् । यावद्दृष्टेः स्वर्यलाभस्तावद्यन्त्रणानु-
रोधः ॥

कुर्याच्छलाकास्थूलाग्रा विशालव्रणतां तनुः ।
पटलोत्प्लवनं तीक्ष्णाक्षतमन्तः खरारुजः ॥
कुण्ठा च विषमाश्रूणि द्रूखा दीर्घा च दुर्ग्रहा

कुर्यादित्यादिना शलाकादोषाः । सुत्रो-
धम् । कुण्ठा भुग्ना । विषमा निम्नोन्नता ।
द्रूखा वा दीर्घा वा दुर्ग्रहा भवति ॥

आढकीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।
विद्धेऽक्षिणसगुडावर्तियोज्यादिव्याम्बुपेषिता

आढकीमूलादिभिर्दिव्याम्बुपेषिता सगु-
डा वर्तिर्विद्धेऽक्षिण योज्या । [विद्धे कूर्तलिङ्ग-
नाशवेधेऽक्षिण नेत्रे आढकीमूलादिभिः सगुडा
गुडोपेता दिव्याम्बुपेषिता गङ्गाजलपिष्टा वर्ति-
योज्या ॥]

जातीशिरीषधवमेषविषाणंपुष्प-
वैडूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टम् ।
आजेन ताम्रममुना प्रतनुप्रदिग्धं
सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टम् ॥
पिण्डाञ्जनं हितमनातपशुष्कमाक्षिण
विद्धे प्रसादजननं बलकृच्च दृष्टेः ।

जात्यादिकमाजेन पयसा पिष्टममुना पि-
ष्टेन च ताम्रं प्रतनुप्रदिग्धं सप्ताहतश्च पुनस्ता-
म्रपात्राद्गृहीत्वा क्षीरेण पिष्टं छायाशुष्कं पि-
ण्डाञ्जनं विद्धेऽक्षिण हितं प्रसादजननं दृष्टेश्च
बलकृतम् ॥

स्रोतोजविद्रुमशिलाऽप्पतिफेनतीक्ष्णै-
रस्यैव तुल्यमुदितं गुणकल्पनाभिः ॥

इत्युत्तरे सप्तदशोऽध्यायः ॥

स्रोतोजादिकमस्यैव जात्यादिकस्य गुणैः
कल्पनाभिश्चाजाक्षीरपेषणताम्रलेपनादिभिस्तु -
ल्यमुदितम् । अप्पतिफेनः समुद्रफेनः । ती-
क्ष्णं मरिचम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

सर्वगाक्षिरोगविज्ञानीयम् ।

नेत्रस्याऽत्रयवविभागेन रोगनिर्णयं कृ-
त्वा रोगाणां व्यापिनां हेत्वादिकं प्रदर्शयितुम-
ध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सर्वगाक्षिरोगविज्ञानीयं ना-
माध्यायं व्याख्यास्यामः । इति यः ।

वातेन नेत्रेऽभिष्यण्णे नासानाहोऽल्पशोफता ।
शंखाक्षिभूललाटास्यतोदस्फुरणभेदनम् ॥
शुष्काल्पा दूषिका शीतमल्पं चाश्रु चला रुजः
निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राज्जन्तूनामिव सर्पणम् ॥
अक्ष्याध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैश्शल्यैरिवाचितम्
स्निग्धोष्णैश्चोपशमनम् —

वातेन नेत्रेऽभिष्यण्णे आर्द्राभूते नासा-
नाहादिकं भवति । सुबोधम् । उपशमनं स्वा-
स्थ्यलाभः । एष रोगोभिष्यन्द उच्यते ॥

—सोभिष्यन्द उपेक्षितः ।
अधिमन्थो भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं भ्रमः ॥
अरण्येव च मध्यन्ते ललाटाक्षिभ्रवादयः ।

एष चोपेक्षितः सन् वातेनैवाधिमन्थो
भवेत् । तत्र वाताधिमन्थे कर्णनादादिकं लि-
ङ्गम् । अरणी याज्ञिकानां वर्षणेनाग्न्युत्पादने
मथनकाष्ठम् ॥

इताधिमन्थः सोपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः
अनेकरूपा जायन्ते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ।

स चाधिमन्थः प्रमादादपचाराद्धताधि-
मन्थाख्यः स्यात् । तेन च हताधिमन्थेनानेक-
रूपा वेदना रुजो जायन्ते । दृष्टिमण्डले च
दर्शनहा व्रणो जायते ॥

मन्याक्षिशंखतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयेत् ॥
व्यथा तीव्रामपैच्छिल्यरागशोफं विलोचनम्
सङ्कोचयति पर्यश्रु सोन्यतो वातसंज्ञितः ।

यदा तु स्वनिमित्तात् कुपितो वायुर्म-
न्यादितोऽन्यतो वा तन्निकटादङ्गात् पूर्वात्तीव्रां
व्यथां प्रवर्तयेत् । पैच्छिल्यादिरहितं नेत्रं
साश्रु सङ्कोचयति । तदा स रोगो नाम्नाऽन्य-
तोवातः ॥

तद्वज्जिह्वं भवेन्नेत्रमूनं वा वातपर्यये ॥

वातपर्ययाख्ये रोगे तद्वदिति पूर्वव-

न्मन्यारुजादिकेन नेत्रं जिह्वं कुटिलं चित्र-
न्यस्तमिव भवत्यूनं वा प्रमाणेन भवति ।
दाहो धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनोर्बहिः ।
अन्तःक्लेदोऽश्रुपीतोष्णं रागः पीताभदर्शनम् ॥
क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ।

दाहादिकं पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् । धूम-
प्रवेश इव धूमायनम् । क्षारेणोक्षितो यो व्रण-
स्तत्तुल्यव्रणाक्षिता भवति ॥

ज्वलदङ्गारकीर्णाभं यकृत्पिण्डसमप्रभम् ।
अधिमन्थे भवेन्नेत्रम्—

अस्मिन्नुपेक्षया पित्ताधिमन्थीभूते ज्वल-
दङ्गारकीर्णाभनेत्रत्वादिकं लिङ्गम् ॥

—स्यन्दे तु कफसम्भवे ।
जाळ्यं शोफो महान् कण्डूनिद्रान्नानभिनन्दनम्
सान्द्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छावदूषिकाऽश्रुता ।

कफजेऽभिष्यन्दे जाड्यादिकं लिङ्गम् ।
अनभिनन्दनमन्नस्य । सान्द्रादिगुणवदूषिका
सान्द्रादिगुणवदश्रुता च ॥

अधिमन्थे नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमण्डलम् ।
प्रसेको नासिकाध्मानं पांसुपूर्णमिवेक्षणम् ॥

अस्मिन्नेवोपेक्षया कफाधिमन्थीभूते कृ-
ष्णं नतत्वादिलक्षणम् ॥

रक्ताश्रुराजीदूषिका रक्तमण्डलदर्शनम् ।
रक्तस्यन्देन नयनं सपित्तस्यन्दलक्षणम् ॥

रक्ताभिष्यन्दे पित्ताभिष्यन्दलक्षणान्तं
लिङ्गम् ॥

मन्थेऽक्षिताम्रपर्यन्तमुत्पाटनसमानरूपं ।
रागेण बन्धूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम् ॥
असृङ्निमग्नारिष्टाभं कृष्णमग्न्याभदर्शनम् ।

अस्मिन्नेव रक्ताधिमन्थीभूते ताम्रपर्य-
न्तमाक्षि भवत्युत्पाटनसमानरुगादिस्वरूपं च ।
असृजि रक्ते निमग्नं यदरिष्टफलं तेन सदृशं कृ-
ष्णं यस्मिन्नक्षिणं ॥

अधिमन्था यथास्वं च सर्वे स्यन्दाधिकव्यथाः
शंखदन्तकपोलेषु कपाले चातिरुकराः ॥

सर्वे चाधिमन्था यथास्वदोषेभ्योऽभि-
व्यन्देभ्योऽधिकव्यथा भवन्ति । वाताधिमन्थो
वाताभिव्यन्दाधिकव्यथः । एवं सर्वत्र वा-
च्यम् । ते चाधिमन्थाः शङ्खादिकेऽतिरुकराः ॥

वातपित्तातुरं वर्षतोदभेदोपदेहवत् ।
रुक्षदारुणवर्त्माक्षिकृच्छ्रोन्मीलानिमलिनम् ॥
विकृणनविशुष्कत्वशीतेच्छाशूलपाकवत् ।
उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयम्—

वातपित्तेनातुरं पीडितमाक्षि वर्षतोदा-
दिगुणं भवति । स रोगो नाम्ना शुष्काक्षि-
पाक उक्तः ॥

—सशोफः स्यात्त्रिभिर्मलैः ।
सरक्तैस्तत्र शोफोऽतिरुग्दाहृष्टीवनादिमान् ॥
पकोदुम्बरसङ्काशं जायते शुक्लमण्डलम् ।
अश्रूष्णशीतविशदपिच्छिलाच्छघनं मुहुः ॥

सशोफाख्यस्तु पाकः सरक्तैस्त्रिभिर्दोषै-
र्भवति । तत्र सशोफे पाकेऽतिरुगादिमान्

शोफः । नेत्रे च शुक्लमण्डलं पकोदुम्बरस-
ङ्काशं जायते । उष्णत्वादिगुणं चाश्रु जायते ।
अल्पशोफोऽल्पशोफस्तु पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा

यस्त्वक्षिपाकोऽल्पशोफोऽन्यैः पकोदु-
म्बरसङ्काशादिकैरनन्तरोक्तसशोफाख्याक्षिपाक-
लक्षणैर्युक्तो भवति स नाम्नाऽल्पशोफः ॥

अक्षिपाकात्यये शोफः संरम्भः कलुषाश्रुतः ।
कफोपदिग्धमासितं सितं प्रकृदेरागवत् ॥
दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाश्चानवस्थिता ।

अक्षिपाकालयाख्ये रोगे शोफादिकं
लिङ्गम् । संरम्भो वेदनाया उद्रेकः । वेदना
अनवस्थिताश्चलस्वरूपाः ॥

अन्नसारोऽम्लतां नीतः पित्तरक्तोद्वर्णैर्मलैः ।
सिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितम् ॥
सशोफदाहपाकाश्रु भृशं चाविलदर्शनम् ।
अम्लोषितोऽयमित्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः

योऽन्नस्य सारः स पित्तरक्ताधिकैस्त्रि-
भिर्मलैरम्लत्वं नीतः सिराभिश्च नेत्रमारूढः सन्
नेत्रं श्यावलोहितं करोति । अयं रोगो नाम्ना
अम्लोषितः । इति षोडश व्याधयः सर्वगा-
उक्ताः ॥

हताधिमन्थमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ।

एतेषु च मध्ये हताधिमन्थमक्षिपाक-
यं चासाध्यत्वात् त्यजेत् ॥

वातोद्भूतः पञ्चरात्रेण दृष्टिं
सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमन्थः ।
रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वृत्तिरात्रा-
न्मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव ॥
इत्युत्तरे अष्टादशोऽध्यायः ।

वातोद्भूत इत्यादि सुबोधम् । दृष्टिं ह
न्तीति सर्वत्र सम्बध्यते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे
अष्टादशोऽध्यायः ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अभिष्यन्दप्रतिषेधम् ।

उक्तेभ्यः सर्वगाक्षिरोगेभ्योऽभिष्यन्दस्य
प्राधान्यात् पृथक् चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय
आरभ्यते ॥

अथातोऽभिष्यन्दप्रतिषेधं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति यः । अथ खलु स-
र्वगाक्षिरोगाणां पूर्वरूप एव शिरोविरेककव-
लधूमोपवासानासेवेतान्यत्र मारुतोद्रेकात् ॥

अथेत्यादिना सामान्येन सर्वगाक्षिरो-
गाणामभिष्यन्दाधिमन्थादीनां चिकित्सा । स-
र्वगाक्षिरोगाणां पूर्वरूपदर्शन एव शिरोविरेका-
दिकं कुर्यात् । किं सर्वत्र । अपि तु मारु-
तोद्रेकादन्यत्र ॥

सर्वत्र तु चन्दनमरिचपतैलास्वर्णगैरि-
कतगररसाञ्जनलवणयव्याद्वैर्विलाळकं कु-
र्यात् ।

सर्वत्र चन्दनादिना विलाळको बहिले-
पो हितः । नवतायामञ्जनप्रतिषेधात् ॥

तथा दार्वातुत्थहरीतकीभिर्वातपित्ते ।
कफे तु हरीतकीनागररसाञ्जनस्वर्णगैरिकैः ॥

दाढ्यादिभिर्विलाळको वातपित्ते यो-
ज्यः । हरीतक्यादिभिः कफे ॥

अपि च । कुष्ठमिसिपिप्पलीचन्दनो-
त्पलैर्विलाळको वेदनाघ्नः । सुस्तागरुचन्द-
नैः क्षौद्रयुतैः शूलदाहराग्नः । सैन्धवागरु-
त्रिजातकत्रिकटुकस्वर्णगैरिककुष्ठतगरशैलेय-
कैः शूलश्वयथुदाहरागनुत् ॥

अपि चेति साधारणसमुच्चयाय । कुष्ठ-
सुस्तासैन्धवादयस्त्रयो विलाळकाः सुबोधाः ।
मिसिः शतपुष्पा ॥

शिशुकलमनोद्वाजावरलोघ्नैः क्रमाच्च-
तुर्गुणप्रवृद्धैः श्लक्ष्णरजाभिः सूक्ष्मतान्तवस्थै-
र्नयनमवचूर्णयेत् ॥

शिशुफलादिचूर्णं वस्त्रबद्धं नेत्रावचूर्णनं
कुर्यात् । शिशुफलेभ्यस्तु तुलयावच्छिन्नेभ्यश्च-
तुर्गुणा मनश्शिला । ततश्चतुर्गुणः शाबरलो-
घ्न इति क्रमार्थः ॥

श्वेतलोघ्नत्वचं बहिर्विलिखितां निम्ब-
पत्रकल्केन प्रदिग्धां पुटपाके विपकामर्धपलो-

न्मितां मरिचचतुष्टययुक्तां श्लक्ष्णरजीकृतां
वस्त्रवद्धामक्ष्यवाकिरेत् । एतदवगुण्ठनं शू-
लदाहाश्रुश्वयथुकण्डूपापाकक्लेदोपदेहरम् ।
तथैव च पोष्टलिकयाऽश्च्योतनकालेऽवन्ति-
सोमाप्लुतयाऽश्च्योतयेत् ॥

लोध्रत्वचो यथोक्तविधिना पक्काया अ-
र्धपलं चत्वारि मरिचफलानीत्येतच्छलक्ष्णचूर्-
णं वस्त्रेण बध्वाऽक्षिप्यवाकिरेत् । अवगुण्ठन-
माच्छादनचूर्णमक्षणः । तथैव च पोष्टलिकयाऽ-
वन्तिसोमेकाच्चिके आप्लुतया आश्च्योतनकाले
इत्यभिनवे काले एष्वेव रोगेष्वश्च्योतनम् ॥

पूर्ववद्वा लोध्रवल्कलकल्कमुपस्कृतं त-
न्मात्रमेव मरिचद्वयेन मनश्शिलापादेनाष्टांश-
कैश्च यष्टीमधुकशतपुष्पाञ्जनैर्युक्तं प्रकल्पयेत् ।
अपि च ॥

अथवा लोध्रस्य वल्कलं त्वक् पूर्ववदुप-
स्कृतं बहिलेखनं कृत्वा निम्बपत्रकल्कलेपनाद-
नन्तरं पुटपाकेन स्निग्धम् । तन्मात्रमित्यर्धप-
लोन्मितम् । मरिचफलद्वयेन मनश्शिलायाश्च
पादेनार्धकर्षेण यष्ट्यादिभिश्चाष्टांशकैः प्रत्येकं
शाणप्रमाणैर्युक्तम् । पूर्ववदिति चूर्णमवाकिरणे
आश्च्येतने च कल्पयेत् । अपि चेति समुच्चये ॥

आरण्याऽल्लग्नरसे पटावबद्धाः
सुखिन्ना नखवितुषीकृताः कुलत्थाः ।
तच्चूर्णं सकृदवचूर्णनान्निशीथे
नेत्राणां विधमति सद्यएव कोपम् ॥

आरण्याः कुलत्था अक्षिभेषजाख्याः प-

टे बद्धाः ल्लग्नरसे गौमयस्य रसे सुखिन्ना अनु-
च नखैर्वितुषीकृता ये तेषां चूर्णं निशीथे रा-
त्रौ सकृदेकवारमेवाऽवचूर्णनादवकिरणात् सद्य
एव नेत्राणां कोपमभिष्यन्दं विधमति नाश-
यति ॥

अथ दारुहरिद्रापलमुदकार्धप्रस्थेनाष्टां-
शशेषं कथितं माक्षिकयुक्तमाश्च्योतनं कुर्वीत ॥

अथेलभिनवत्वे गते हरिद्रेत्यादिनाऽ-
श्च्योतनं सुबोधम् ॥

एवं चानुपशमे वाताभिष्यन्दिनमादा-
वेव जाङ्गलरसैर्भोजयित्वा दशमूलरास्नात्रि-
फलाकाथेन जीवनीयकल्केन च पयोयुतं सि-
द्धमितरद्वा पुराणसर्पिः पाययेत् ॥

एवं कृते यद्यक्षिरोगस्योपशमो न भव-
ति तत इदमिदं कुर्यात् । सुबोधम् । दशमू-
लादिकाथेन जीवनीयकल्केन च क्षीरयुतं पुरा-
णसर्पिः सिद्धं वाऽसिद्धमेव वा क्षीरदशमूला-
दिकाथे जीवनीयकल्कयुतं पुराणं घृतं पाययेत् ।
केचित्त्वितरदिति केवलं पुराणघृतमाहुः ॥

आश्च्योतनं चास्यैरण्डमूलपल्लवैः शृ-
तमजाक्षीरं कुर्यात् । सालपर्णीपृश्निपर्णीद्वि-
बृहतीमधुकोरूपगैर्वा । तद्वत्तगरुहिवेरशार्ङ्गा-
ष्टोदुम्बरमधुकपिप्पलीबृहतीद्वयैरण्डमूलैर्वा ॥

आश्च्योतनमित्यादि सुबोधम् । अथवा
सालपर्ण्यादिभिः सिद्धमजाक्षीरमाश्च्योतनं कु-
र्यादिति सम्बन्धः । ऊरूपूग एरण्डः । तग-

रादिभिरेरण्डमूलान्तैस्तद्वदिति शृतमजाक्षीरमा-
श्च्योतनम् ।

अंशुमतीद्वयबृहतीकण्टकारिकाभिर्वा
तान्तवावबद्धाभिः सुरामद्यधान्याम्लान्यत-
माप्लुताभिरानूपमांसाम्लकाथेन वा ॥

अथवांशुमतीद्वयादिभिस्तान्तवे वस्त्रे अ-
वबद्धाभिः सुराद्यन्यतमाप्लुताभिराश्च्योतनम् ।
अथवांशुमतीद्वयादिभिस्तान्तववद्धाभिरानूपमां-
सानामम्लानां च डाडिमादीनां काथेनाप्लुता-
भिराश्च्योतनम् ॥

तैरेव च मांसैर्वेशवारीकृतस्त्रिन्नैर्महा-
स्नेहवद्विर्यवचूर्णलवणप्रगाढामुल्कारिकां कृ-
त्वा ललाटगण्डादीन् स्वेदयेत् ॥

अथवा तैरेवेत्यानूपैर्मसैर्वेशवारीकृतैः कु-
ट्टितैरनु च स्त्रिन्नैः स्नेहचतुष्टययुक्तैश्च यवचूर्ण-
लवणाभ्यां प्रगाढाभाषादितपिण्डीभावामुल्का-
रिकां कृत्वा ललाटादीन् स्वेदयेत् ॥

अथवा रास्त्राभीरुदशमूलबलाकोलकु-
लत्थयवानामजाक्षीरस्त्रिन्नानां बाष्पेण । रा-
स्त्रादिभिरेव सिद्धं तैलं सर्पिर्वा नावनम् ।
एवंविधैरेव नाडीस्वेदं कुर्यात् ॥

अथवा रास्त्रादीनामजाक्षीरस्त्रिन्नानां
बाष्पेण ललाटादीन् स्वेदयेत् । सुबोधम् । एवं-
विधैरिति रास्त्रादिसमानगुणैः ॥

सरलसुरभिघनदेवदारुहिंसाकरज्जफ-
लविल्वसर्पपैथ सभृष्टतिलैः पयसा पिष्टैः सु-
खोष्णैर्मुखांलेपोऽक्षिवेदनास्तम्भप्रशमनः ॥

सरळादिभिर्भृष्टतिलयुक्तैः पश्चाच्च पयसा
पिष्टैः सुखोष्णैर्मुखांलेपोऽक्षिवेदनादिशमनः ॥

एवमस्यानुपशान्तरुजः सिरां मोक्ष-
येत् । स्नेहस्वेदविष्यन्दं हि वातदुष्टमसृङ्गि-
ह्रियमाणं नानिलप्रकोपाय । पुनश्च स्निग्धाय
तिल्वकैः संस्कृतं संयुक्तं वा तिल्वककषाया-
नुपानं सर्पिर्विरेचनं दद्यात् । शुद्धं च वात-
प्रतिश्यायवदास्थापयेदनुवासयेच्च ॥

एवमित्यादि सुबोधम् । स्नेहेत्यादि सि-
रामोक्षहेतुः । पुनरित्यस्नेहो निर्हते । तिल्वकं
पट्टिकालोभ्रम् ॥

अथ तिलान् निस्तुषान् विल्वफलका-
थेन भावयेन्निशि दिवा शोषयदेवं पश्चाहम् ।
तेभ्यस्तैलं गृहीत्वा वराहमेदोयुक्तं विल्वमूल-
मधुयष्टिकाकल्केन पयसा च पचेत् । तेन
नस्यं शिरोवस्ति च कुर्यात् । सर्वगन्धनि-
र्यूहेण वा मधुकर्गर्म सक्षीरं तैलम् । स्नेहिकं
च धूमं पिवेत् ॥

अथान्वासनादनन्तरम् । तिलानित्यादि
सुबोधम् । शिरोवस्तिः सूत्रोक्तलक्षणः । अथवा
सर्वगन्धद्रव्याणां निर्यूहेण काथेन मधुयष्टीगर्भं
सक्षीरं तैलं सिद्धं नस्यं शिरोवस्ति च कुर्या-
दिति सम्बन्धः । स्नेहिको धूमः शोधनादिग-
णतन्त्रहे अगुरुगुल्गुलादीनां सूत्रोक्तः ॥

उपशान्तरुजोऽस्य च तर्पणम् । काष्म-
र्यमधुकुमुदीर्यलोरूपगुणकुष्ठबृहतीतमालमां -

सीशारिवाप्रपौण्डरीकदर्भमूलकशेरुकाभिः प-
यः साधयेत् तत्तर्पणनस्याभ्यङ्गेषु विदध्यात् ॥

ततोऽनन्तरमुपशान्तायां तीव्रायां रुजा-
यां तर्पणं योज्यम् । काष्मर्यादिभिः साधितं प-
यस्तर्पणादिषु विदध्यात् । काष्मर्यः श्रीपर्णी ।
ऊरुपूग एरण्डः । प्रपौण्डरीकः प्रसिद्धो म-
ध्यदेशे ॥

कृष्णसर्पशिरो वा क्षीरे क्वाथयेत् । ततः
स्नेहमुद्धृत्य चन्दनोशीरशर्करोलपलकलकेन
क्षीरवता पक्वं तर्पणम् । अथवा पञ्चमूलजीवनी-
यकुङ्कुटमांसैः पयो विपचेत्, ततो नवनीतं घ-
नानन्ताशारीवोशीरचन्दनैः सपयस्कैः सा-
धयेत् ॥

कृष्णसर्प इत्यादि सुबोधम् । तत इति
कृष्णसर्पकथितात् क्षीरात् । अथवा पञ्चमूला-
दिना तर्पणम् । ततः पञ्चमूलादिपाचितात्
पयसः ॥

पुटपाकं च छागोरश्वराहाणामन्य-
तमस्य यकृत् पिप्पलीसैन्धवमधुघृतोपेतं कुर्यात् ।
अञ्जनं चास्य दृक्प्रसादनार्थम् ॥

छागादीनामन्यतमस्य यकृत् पिप्पल्या-
दियुक्तं पुटपाकं सूत्रोक्तविधानेन नेत्रे कुर्यात् ।
अस्य चाभिष्यन्दिनो दृक्प्रसादनार्थमञ्जनं च
कुर्यात् ॥

किमित्याह ॥

कृष्णतिलान् निस्तुषान् कृत्वा स्तन्येन
सप्ताहं भावयेच्छोषयेच्च । तच्चूर्णं सितोप-

लासमं कृत्वा मधुकार्धभागेन सैन्धवांशेन
कृष्णसर्पशिरसश्चान्तर्धूमदग्धस्य भागेन सं-
सृष्टं दिव्योदकपिष्टां गुळिकां कारयेत् ॥

कृष्णतिलानित्यादि सुबोधम् । अंशश्च-
तुर्थो भागः समशर्करामिश्रात्तिलचूर्णात् । तद्व-
देवान्यभागः । एषा गुळिका दृक्प्रसादनम-
ञ्जनम् ॥

गोधासर्पवसायामाजमेदासि च सैन्ध-
वपिप्पलीचूर्णं रसाञ्जनं चावपेत् । एषा मासं
स्थिता रसाक्रिया दृष्टिप्रसादनी रुजाहरा च ॥

गोधादिवसायामाजमेदासि च मिश्रिते
सैन्धवादिचूर्णं रसाञ्जनं च निक्षिपेत् । मासं
स्थितेषा रसाक्रिया दृष्टेः प्रसादनीरुजाहरा च ॥

उद्धृतसरेण गव्येन दध्नाम्लेन राजतं
भाजनमालिम्पेत् । नीलीभूतं च तद्विशुष्कं
मस्तुनावर्तयः कृताः छायाविशोषिता वाता-
क्षिरोमं जयन्ति । मागधिककण्टकारिका-
द्वयमूलत्वङ्मधुकसितासैन्धवताम्ररजांस्यजा-
क्षीरेण पिष्ट्वा ताम्रपात्रमालेपयेत् । सप्ता-
हात् सप्ताहादपनीय पुनस्तथैव पिष्ट्वा लेप-
येत् । सप्तभिः सप्तरात्रैर्गुळिकाः कृताः परं
वाताक्षिरोगवेदनारागशोफतिमिरकाचनक्ता-
न्ध्यतापाधिमन्थाभिघातहराः ॥

उद्धृतसरेण्यादिना मागधिकेत्यादिना
च राजतताम्रलेपनप्रयोगद्वयं वातजेषु सर्वगाक्षि-
रोगादिषु ॥

प्रत्यञ्जनं चात्र स्फटिकशङ्खनाभिभु-
कगैरिकैरिक्षुरसपिष्टैर्वर्त्तिः ॥

अत्र च वाताभिष्यन्दे इक्षुरसपिष्टैः स्फ-
टिकादिभिर्वर्त्तिः प्रत्यञ्जनम् । तीक्ष्णाञ्जने प्र-
युक्ते यन्मृद्वञ्जनं तत्प्रत्यञ्जनसंज्ञम् ॥

अयमेव च सर्वो विधिरधिमन्धादिष्व-
पि प्रयोज्यः ।

अयमेव च सर्वो वाताभिष्यन्दोक्तो वि-
धिः सर्वेष्वप्यधिमन्धादिषु सर्वगाक्षिरोगेषु प्र-
योज्यो वातजेष्विव्यथात् ॥

विशेषतस्त्वधिमन्धे सहचरस्फूर्जातिक-
कतकबीजविल्ववृक्षादनीनिर्यूहेण सपयस्कं
सर्पिः सिद्धं पिबेत् ॥

अधिमन्धेतु विशेषत इदं कुर्यात् । कि-
मित्याह । सहचरेत्यादि । स्फूर्जातिकस्य काक-
तिन्दुकस्य बीजम् । वृक्षादनी द्रुमव्याधिः ॥

सर्पिषानुपशमे तैलं वसां मज्जानं पू-
र्वोक्तविधिवच्चत्यासेन कुर्यात् । सर्वथानुप-
शान्तानुपरि भुवोर्यथोक्तो दाहः ॥

सर्पिषानेनानुपशमे सहचरादिभिः सा-
धितं तैलाद्यन्यतममनन्तरोक्तविधिवच्चत्यासेन
पर्यायेण कुर्यात् । दाहः सुबोधः । इति वा-
ताभिष्यन्दे ॥

पित्ताभिष्यन्दाधिमन्थयोः शर्करावचू-
र्णितं सर्पिः पानम् । तिक्तकानामन्यतमं वा ॥

पित्ताभिष्यन्दे पित्ताधिमन्थे च शर्कर-
याऽवचूर्णितं घृतं पानम् । अथवा चिकित्सि-
तस्थाननिर्दिष्टानां तिक्तकमहातिक्तकगुल्गुलुति-
क्तकानामन्यतमं वा पानम् ॥

प्रपौण्डरीकामलकद्विवृहतीर्भदशमू-
लशतावरीतालीसपत्रमञ्जिष्ठानीलोत्पलकाथः
सितास्तन्येनाश्च्योतनम् । मधुककटङ्कटे-
रीनिर्यूहो वा । सक्षौद्रश्चन्दनमधुकलोध्रम-
ञ्जिष्ठास्वर्णगैरिककाथस्तात्रिशूलदाहरः ॥

प्रपौण्डरीकादीनां काथः सितया स्त-
न्येन च युक्त आश्च्योतनम् । मधुकादिनिर्यूहो
वा सितास्तन्यवानाश्च्योतनम् । कटङ्कटेरी
दारुहरिद्रा । चन्दनादीनां वा काथः क्षौद्रेण
युक्त आश्च्योतनेन तीव्रशूलदाहरः ॥

लोध्रदार्वामधुकप्रपौण्डरीकान्यापो -
त्थयनन्तकेन वध्नीयात् । तेन क्षौद्रसलिला-
प्लुतेन सेको वेदनाघ्नः । तेनैव च सशर्कर-
स्त्रीस्तन्ये च्छागदुग्धेवा दाहरागघ्नः ॥

लोध्रादिसेको वेदनाघ्नः सुबोधः । नन्तकं
गाळनवस्त्रम् । तेनैवेति लोध्रादिसहितेन न-
न्तकेन सशर्करस्त्रीस्तन्ये च्छागदुग्धे वाप्लुतेन से-
क इति सम्बन्धः ॥

श्वेतलोध्रं मधुकं च समं घृतेन भर्ज-
यित्वा चूर्णयेत् । ततः पोष्टलिकावबद्धं स्त-
न्येन तोयेन वा मृदितपाशु शूलदाहरागशो-
फानरोहति । चन्दननळिनकुमुदनळदादि-

भिर्वा क्षीरसंस्कृतैः । तैश्च शिरोवक्त्रप्रलेप-
परिषेकाः ॥

श्वेतलोघ्रादिकमाश्च्योतनमाशु शूलादीन-
पोहति । सुबोधम् । क्षीरसंस्कृतैश्चन्दनादिभि-
र्वासेकः । अत्रादिशब्देन शीतवीर्याणामन्येषां
ग्रहणम् । तैरिति क्षीरसंस्कृतैश्चन्दनादिभिः
शिरोवक्त्रलेपादिकं च ॥

एवमसिद्धौ सिराव्यधः पुनः स्निग्ध-
स्य च त्रिफलाकाष्मर्यकाथशर्करात्रिवृच्चूर्णै-
र्विरेकः ॥

एवमित्यादि सुबोधम् । सिराव्यधः सू-
त्रोक्तप्रकारेण । पुनरित्येते हृते तिक्तकाचन्यत-
मधृतपानेन स्निग्धस्य सतस्त्रिफलादिभिर्विरेकः ॥

शङ्खमधुकसैन्धवबृहतीमूलत्वचः प-
यसाजेन पिष्ट्वा ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् । पु-
नः सप्ताहं देवं सप्ताभिः सप्तरात्रैर्गुळिकाः
कुर्यात् । ताः स्तन्यघृष्टाः पित्तामयेष्वञ्जनाद्बु-
जमपहरन्ति ॥

शङ्खादिभिर्गुळिकाः पित्तामयेषु पि-
त्ताभिष्यन्दादिष्वञ्जनाद्बुजमपहरन्ति ॥

सुवर्णगैरिकं निशां दिव्येभ्यो स्थित-
महः शोषयेत् सप्ताहं मेवमेव च सुशीतेन म-
धुरवर्गकषायेण भाषयेदेतच्चूर्णाञ्जनं दाहा-
रागघ्नम् ॥

सुवर्णगैरिकभावनं सुबोधम् । निशामि-
त्यन्तसंयोगे । दिव्यान्धो गङ्गाजलम् । मधुर-

वर्गः सूत्रोक्तः । एतच्चूर्णाञ्जनं दाहादिघ्नम् ॥

पञ्चाशद्वार्षापलानि पालिकानि च
शारिवामधुककाकोष्ठीद्विनिशामृद्धीकाकाष्मर्य-
सुनिषण्णकमज्जिष्ठालोघ्रांशीरचन्दनानि ज-
लद्रोणेष्टभागावशेषं पचेत् । परिस्रुतं च पुन-
रादर्वीलेपादवतार्य च सितोपलासमांशं म-
धुघृतद्विपलं प्रक्षिपेत् । रसक्रियेयं मधुरा
सर्वाक्षिरोगेषु हिता ॥

पञ्चाशद्वार्षापलानीत्यादिना रसक्रिया
व्याख्यासमा । पुनरादर्वीलेपात् पचेदिति स-
म्बन्धः । सर्वाक्षिरोगेषु पित्तजेषु ॥

काष्मर्यस्वरसपिष्टः शारिवाशर्कराक-
ल्को नस्यमिधुरसपिष्टं वा यष्य्याद्बुध् ।
क्षतशुक्लोक्तं चाल तर्पणं पुटपाकश्च ॥

काष्मर्यस्वरसपिष्ट इत्यादि सुबोधम् ।
काष्मर्यफलस्य रसः काष्मर्यस्वरसः । क्षतशुक्ले
मृगविष्किरपिशितमित्यादिनोक्तं तर्पणं कुक्कु-
टमुदधृतान्नमित्यादिनोक्तः पुटपाकश्चात्र पि-
त्ताभिष्यन्देधिमन्थे च हितः । इति पित्ताभि-
ष्यन्दे ॥

श्लेष्माभिष्यन्देधिमन्थे च व्यहसुपवा-
सस्तीक्ष्णानि धूमकषलनावनानि । शार्ङ्गा-
ष्टाकुष्ठतगरुक्षीव्योषैलादासभिर्विलाळकः ॥

श्लेष्माभिष्यन्दाधिमन्थयोश्च्येहापवासा-
दिकम् । शार्ङ्गाष्टादिभिर्विलाळको बाहिलेपः ।
सुक्ष्मी मधुस्रवा ॥

तिल्वकबृहतीनिदिग्धिका लोभ्राग्व-
धमूलत्वग्भिर्गोमूत्रकथितैराश्रयोतनं शोफोप-
देहकण्डूघ्नम् ॥

गोमूलकथितैस्तिल्वकादिभिराश्रयोतनं शो-
फादिघ्नम् ॥

निम्बपत्रकल्कदिग्धं वा लोभ्रमङ्गार-
स्वेदितं चूर्णितं तान्तवाववल्मुष्णाम्बुमृदि-
तम् ॥ तद्वदेवाभयामलकोपकुल्या पाटलीचू-
र्णानि । शिशुपल्वरसो वा मधुमिश्रः । म-
धुशिशुपाटलीविल्वमूल शुण्ठीकाथो वा ॥

निम्बेत्यादि सुबोधम् । उष्णाम्बुमृदितमा-
श्रयोतनं शोफादिघ्नमिति सम्बन्धः । अभयादी-
नां चूर्णानि तद्वदित्युष्णाम्बुमृदितानि च । शेषं
सुबोधम् ॥

निम्बपटोलजातिपत्र लोभ्रद्वयमहौषधैः
खण्डशः कल्पितैर्वस्त्रवद्भैः सक्षौद्रैर्गौडे शीथौ
वा परिप्लुतैः सेकः परं श्लेष्मशूलघ्नः ॥

खण्डशः कल्पितैः कृतैः क्षौद्रसहितैर्व-
स्त्रेण वद्भैर्गौडे गुडकृतमद्ये शीथाविशुद्धतमद्ये वा
परिप्लुतैर्निम्बपत्रादिभिः सेकः परं श्लेष्मशूल-
हरः ॥

रोहिषपूतीकरज्जकपित्थास्फोटपीलु-
विल्वपत्रशिशुसुरसार्कनिम्बपत्रैर्गोमूत्रकथितैः
स्वेदः ॥

रोहिषादिभिर्गोमूत्रकथितैः स्वेदः पूर्वगुणः ।
रोहिषः ग्रीहघ्नः । आस्फोटः श्वेतार्कः ।

एकः पत्रशब्दो विल्वेन द्वितीयो निम्बेन च
सम्बध्यते ।

तथापि शोफघर्षानुबन्धे यवमदनभूर्ज
शमीपत्रैः सघृतैर्घृतैर्नैव वा नाड्याक्षि धूप-
येत् । लघ्वशितं च द्वितीयेद्वि प्रातर्व्योषवि-
पकं यवक्षारावचूर्णितं सर्पिः पाययेत् । ततः
सिरान्वधो विरेकश्च ॥

तथापीत्यादि । शोफघर्षयोरनुबन्धे सति
यवादिभिः सघृतैर्नाड्या करणभूतया अक्ष्णोर्धू-
पनम् । केवलेनैव वा घृतेनाक्षिधूपनम् । मदनं
मधूच्छिष्टम् ॥

बृहतीत्वक्शुण्ठी ताम्रकांस्य रजांसि
दधिमस्तुना पिष्ट्वा ताम्रपात्रे प्रलेपयेत् ।
तथैव च सप्ताहे । सप्तसप्ताहे च गते व-
र्तयः कार्याः मरिचहरिद्राभयाञ्जनैर्वा
जलपिष्ट्वा वर्तिः । त्रिकटुकत्रिफलाविलङ्गसा-
रहरिद्राभिर्वा ॥

बृहतीत्यादि सुबोधम् । तथैवेति ताम्र-
पात्रे सप्ताहे बृहत्यादिभिरुपर्युपरिलेपः । एवं सप्त
सप्ताहे सप्तालेपाभवन्ति । सुबोधम् ॥

हरीतकी तुत्थं च समभागं तुत्थाद-
ष्टांशेन मरिचमेषा वर्तिः कुमारी सर्वश्लेष्मा-
क्षिरोगघ्नी ॥

हरीतकी तुत्थसमा । तुत्थस्याष्टभागेन
मरिचम् । एषा वर्तिः कुमारी नाम्ना ॥

विलङ्गचूर्णो वा वारुण्या भावितः श-
ङ्खो बीजपूररसेन मधुकं त्रिफलारसेन पृ-

थगैकध्यं वा चूर्णाञ्जनं वा पिण्डो वा पो-
त्थकीवहळकफोत्केशाभिष्यन्दानपहरति ॥

विळङ्गशखमधुकानि वारुणीबीजपूरर-
सत्त्रिफलारसैर्भावितानि दोषाद्यपेक्षया प्रत्येकं
वा ऐकध्यं वा चूर्णाञ्जनं वा पिण्डाञ्जनं वा
योज्यानि पोत्थक्यदिके ॥

स्वर्णगैरिकसैन्धवमनश्शिलालाक्षानत
करञ्जिकासुरसशङ्खव्योषतालीसकुष्ठकलि -
ङ्गकदेवदारुनळदजातीमुकुळरसाञ्जनैः सुरा-
मण्डपिट्टैर्वर्तिः सर्वश्लेष्माक्षिरोगविकारहरा ॥

स्वर्णगैरिकादिभिर्वर्तिः श्लेष्माक्षिरो-
गहरा । करञ्जिका करञ्जः । नळदं मांसी ।
रसाञ्जनं तार्क्ष्यम् ॥

पुष्पकासीसचूर्णं ताम्रसमुल्गे सुरस-
पत्रस्वरसेन सप्ताहं भावयेत् । तच्चूर्णाञ्जनं
वर्त्मोपचयपक्ष्मशातघ्नम् ॥

पुष्पकासीसशब्देन धातुकासीसञ्चान्ति-
निवृत्तिः । ताम्रसमुल्गं सताम्रपिधानं ताम्रभा-
जनम् ॥

सैन्धवव्योषत्राविळङ्गलोध्रप्रपौण्डरी-
कमधुकतुत्थकतार्क्ष्यशैलताम्रचूर्णैः छागपयः
पिट्टैर्मार्कवस्वरसपरिपीतैर्वर्तिः काण्डचित्रा-
ख्या सर्वाक्षिरोगान् जयति ॥

सैन्धवादिना काण्डचित्राख्या वर्तिः ।
मार्कवस्वरसो शृङ्गरसः तेन परिपीतैर्भावितैः ॥

कण्डवां मनाश्शिलासैन्धवश्चेतमरिचैर्मा-
तुलङ्गरसपिट्टैर्वर्तिः । सशोफायां नागरदे-
वदारुसैन्धवजातिक्षारकैः सुरामण्डपिट्टैः ॥

मनश्शिलादिभिः कण्डवां वर्तिः । स-
शोफायां कण्डवां नागरादिभिः सुरामण्डपिट्टै-
र्वर्तिः । श्वेतमरिचं शिशुबीजम् ॥

नक्तमाललघुनशिशुशिशुकीजैर्वा रस-
क्रिया । तर्पणं च ॥

तत्रैव नक्तमालादिभी रसक्रिया सूतो-
क्तलक्षणा । शिशुसौभञ्जनं हरितकं च ।
शिशुकं रक्तसौभञ्जनम् । तर्पणं च भवेत् ॥

किमित्याह ॥

यकृदाजमगरुप्रियंगुनळददेवदारुयुतं
पयसि काथयेत्तस्मिन् शीते खजमथिते यक्षव-
नीतं तदेभिरेवौषधैर्विपकम् । पुटपाकश्च कु-
ष्ठतगरदार्वांसर्वगन्धै राजेन यकृता सह पि-
ट्टैर्मधुघृतयुतैः ॥

यकृदियादि । आजं यकृदगर्वादियुतं
क्षीरे काथयेत् । तस्मात् क्षीरात् खजमथिता-
द्यक्षवनीतमुत्पद्यते तदेतैरेवागर्वादिभिर्विपकं
तर्पणम् । कुष्ठादिभिर्नेत्रे पुटपाकः । इति
श्लेष्माणि ॥

रक्तजं पुनरभिष्यन्दमधिमन्थं च पि-
तवदुपक्रमेत् । स्तन्येश्वरसशर्करोदकान्यत-
मेन वाश्च्योतयेत् । पुनः पुनश्चास्य रुधिरमव-

सेचयेत् सिरान्वयेन जलौकोभिश्च । तीव्र-
वेदनायां महतीं घृतमात्रां पाययेत् ॥

रक्तजे पित्तवत् । तथा स्तन्याद्यन्यतम-
माश्रयोतनम् । अस्येति रक्तेनाभिष्यन्दिनोऽ
धिमान्धिनो वा । सुबोधम् ।

आढकीकुर्यटपाटलीश्रीपर्णीविदुला-
जुनबृहतीचम्पकमालतीमूलानि खर्जूररस-
पिष्टानि गुळिकाञ्जनम् ॥

आढकीमूलादिना खर्जूररसपिष्टेन गु-
ळिकाञ्जनम् । आढकी तुवरी । कुर्यटस्त-
रुणिः । विदुलो वेतसः ॥

केशैर्जलाद्रैः कंसमुद्धर्षयेत् तान् कां-
स्यमलदिग्धानन्तर्धूमं दग्ध्वा तत् भस्म त्रिफ-
लाकाथे सुरसाखरसे क्षीरे च छागे पञ्चाहं
भावयेत् । एतच्चूर्णं स्रोतोजतुल्यं प्रत्यञ्जनम् ॥

केशैरित्यादि । कांस्यमलदिग्धान प्रघर्ष-
णात् । तान् मलिनकेशान् । सुबोधम् ।
स्रोतोजं तत्संज्ञमञ्जनम् ॥

कृष्णसर्पं पयसि क्वाथयेत्ततः पूतशी-
तमथितात् स्नेहमुपोषिताय कृकवाकवे दद्यात् ।
तस्य यत् पुरीषं तत् स्नेहाञ्जनम् ॥

कृष्णसर्पमित्यादि । कृकवाकुः कुकुटः ।
उपोषितः कृतोपवासः ॥

कृष्णसर्पमुखमंजनसर्पिषोः पूर्णं दर्भ-
वेष्टितं मृदवलिप्तमधोमुखं गोमयेनाग्निनाद-

ग्ध्वा ततोञ्जनमादाय पत्रनळदनीलोत्पलतु-
ल्यं चूर्णीकृतं परं दृक्प्रसादजननमञ्जनम् ॥

कृष्णसर्पमुखस्याधोमुखत्वं पच्यमानेऽ
ञ्जने स्नेहाविस्त्रावाय । शेषं सुबोधम् ॥

घृतमण्डश्च शर्करामधुकनीलोत्पलैर्मा-
नुषीदुग्धयुक्तैः सिद्धो नस्यमिति । भवति
चात्र ॥

शर्करादिभिर्युक्तः सिद्धो घृतमण्डश्च न-
स्यम् । गतानुगतिका ॥

सर्वेक्षिरोगा यत् प्रायो जायन्ते स्यन्दपूर्वकाः ।
यतश्च रक्तं सन्दूष्य तानतस्त्वरयाजयेत् ॥

यद्यस्माद्ये केचनाक्षिरोगास्ते सर्वे प्रायः
स्यन्दपूर्वका अभिष्यन्दपूर्वका जायन्ते । यत-
श्च ते स्यन्दा रक्तं क्षिप्रकारि सन्दूष्य जायन्ते
अतस्तात् स्यन्दांस्त्वरया जयेत् ॥

सर्वोर्ध्वजलुगस्रोतस्यन्दनात्स्यन्द उच्यते ।
तत्स्थानां तद्वदङ्गानामधिमन्थोतिमन्थनात् ॥

सच रोगस्सर्वेषामूर्ध्वजलुगतानां स्रोतसां
स्यन्दनात् स्रावणात् स्यन्द इत्युच्यते । तद्वदेव
तत्स्थानां जलूर्ध्वस्थानामङ्गानां मन्थनादधिम-
न्थ इत्युच्यते ॥

वातेऽक्षिसेकस्सैरण्डबृहतीमधुशिशुणा ।
सिद्धेन पञ्चमूलेन सासितैः पित्तरक्तयोः ॥
दावीलाञ्जोत्पलद्राक्षामञ्जिष्ठामधुकट्यैः ।

श्लेष्मणि त्रिफलाशुण्ठीनिम्बलोध्राटरुषकैः ॥
समस्तैस्सन्निपातोत्थे कुर्यात् स्यन्देक्षिसेचनम् ।

वातेधिके स्यन्दाख्येऽक्षिरोगे सिद्धेन क-
थितेन पञ्चमूलेनैरण्डादियुतेनाक्षिसेकः । पि-
त्तरक्तयोः सन्निपातोत्थेऽर्वादिभिः परिषेकः । म-
धुकद्वयं मधुयष्टी मधुकं च । त्रिफलादिभिः
श्लेष्मणि सेकः । सन्निपातोत्थे स्यन्दे समस्तैर्वा-
तपित्तकफौषधैः सेचनं कुर्यात् ॥

तुत्थव्योषाभयालोध्रयष्ट्याद्वैस्ताम्रसंस्थितैः ।
थान्याम्लपिष्टैः सेकोयं सर्वाभिष्यन्दरूपप्रणुत् ॥
तद्वत्तुत्थाभयालोध्रयष्टीमधुरसाञ्जनैः ।
शताह्वार्द्धांशसंयुक्तैः सेकः सर्वाक्षिशूलजित् ॥

तुत्थादिभिः सेकः सुबोधः । तुत्थाभ-
यादिभिस्तद्वदिति ताम्रास्थितैर्द्वान्याम्लपिष्टैश्च ।
शताह्वया अर्द्धांशः समुदायात् ॥

पुष्पाञ्जनसिताक्षौद्रैस्ताम्रसंस्थैस्तिलाम्भसा ।
सेचनं हन्ति रुग्णागदाहश्चयथुघर्षणम् ॥
द्विनिशात्रिफलामुस्तैः प्रमदादुग्धकलिकतैः ।
सेकः सशर्कराक्षौद्रैरभिघातरुजापहः ॥

पुष्पाञ्जनादिकं ताम्रस्थं तिलपिष्टोदक-
युक्तं सेकेन रुग्णादीन् हन्ति । पुष्पाञ्जनं री-
तिपुष्पम् । द्विनिशादिसेकः सुबोधः ॥

निषिक्तं तुत्थकं वारान् गोर्जले पञ्चविंशतिम् ।
स्तन्ये वा छागदुग्धे वा सद्यःकोपे तदञ्जम् ॥

तुत्थकचूर्णं मूत्रेण वा गोः स्तन्येन वा

छागदुग्धेन वा पञ्चविंशतिं वारान् निषिक्तं
सद्यःकोपेऽञ्जनम् ॥

वदरीदलयष्ट्याहृतुत्थधात्रीफलैः समैः ।
पुटान्तर्वादराश्रीद्वैर्द्विगुत्कोपत्रमञ्जनम् ॥

समैः पुटस्यान्तर्वादरेणाग्निनेष्टैर्द्वैर्द्वैर्बद-
रीदलादिभिः कृतमञ्जनं द्रुगुत्कोपत्रम् । उत्को-
पोऽभिष्यन्दः ॥

बृहत्पैरण्डमूलत्वक् शिशुमूलैः ससैन्धवैः ।
वर्त्तिराजपयःपिष्टैस्सर्ववाताक्षिरोगजित् ॥

आजेन पयसा क्षीरेण पिष्टैः सैन्धवस-
हितैर्बृहत्यादिभिः कृता वर्त्तिः सर्वान् वातजान-
क्षिरोगान् जयति ॥

सुमनःक्षारकाः शङ्खास्त्रिफला मधुकं बला ।
पित्तरक्तापहा वर्त्तिः पिष्टा दिव्येनवारिणा ॥

सुमनःक्षारकादिभिर्दिव्येन वारिणा पि-
ष्टा वर्त्तिः पित्तरक्तापहा भवति । सुमनःक्ष-
ारकाः सुमनःकलिकाः ॥

सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिस्समुद्रजः ।
फेनः शैलेयकं सर्जो वर्त्तिः श्लेष्माक्षिरोगजित् ॥

सैन्धवादिभिः कृता वर्त्तिः श्लेष्माक्षिरोग-
जित् श्लेष्माभिष्यन्दाधिमन्धादिशमनी । अ-
त्रानुक्तद्रवत्वात् पूर्वोक्तेन दिव्याम्बुना पिष्टैरेभिः
कृतेत्यर्थः । उभयोर्वाक्ययोर्मध्यस्थं पदं युक्ति-
शालुभयत्रापि सम्बध्यते ॥

शङ्खविद्रुमवैडूर्यलोहिताक्षपुवास्थिभिः ।
स्रोतोजश्वेतमरिचैर्वर्त्तिः सर्वाक्षिरोगजित् ॥

शङ्खादिभिः श्वेतमरिचान्तैः कृता
वर्त्तिः सन्निपाताक्षिरोगजित् । अत्राप्यनु-
क्तद्रवत्वाद् दिव्येन वारिणा पिष्टैरिति बोद्धव्यम् ।
अस्थिशब्दो लोहिताक्षपुवाभ्यां सम्बध्यते । लो-
हिताक्षः सारसविशेषः । पूवो वाडिम्बः ॥

पिप्पल्यः किंशुकसो वसासर्पस्य सैन्धवम् ।
वृतं च जीर्णं सर्वाक्षिविकारघ्नी रसक्रिया ॥

पिप्पल्यादिना रसक्रिया सर्वाक्षिविकार-
नाशनी भवति ॥

कृष्णसर्पवसा क्षौद्रं रसो धात्र्या रसक्रिया ।
शस्ता सर्वाक्षिरोगेषु काचार्मपटलेषु च ॥

कृष्णसर्पवसादिभि रसक्रिया सर्वाक्षिरो-
गादिषु शस्ता प्रशस्ता । कृष्णसर्पो दुर्बीकरवि-
शेषः

रसाञ्जनं शृङ्गिवेरमभया तुत्थकं शुभम् ।
यथोत्तरं द्विगुणितैस्तैर्वर्त्तिरपराजिता ॥
ऋतेवातादभिष्यन्दात्तिमिराणिकुकूणकम् ।
पोत्थकीपिटकाः पिष्टानर्माणि च नियच्छति ॥

रसाञ्जनादिभिश्चतुर्भिर्यथोत्तरं द्विगुणितै-
रपराजिताख्या वर्त्तिः । रसाञ्जना द्विगुणितं शृ-
ङ्गिवेरम् । ततो द्विगुणा अभया । ततस्तुत्थक-
मिति यथोत्तरार्थः । एषापराजिताख्या वर्त्ति
वातवर्जितान् सर्वानभिष्यन्दांस्तिमिरादिकं च
नियच्छति नाशयति ॥

ताम्रेमस्तु समुद्रघृष्टं तुत्थकं श्यावतां गतम् ।
सर्वाभिष्यन्दशुक्लार्मसिराजालजिदञ्जनम् ॥

मस्तुना ताम्रपात्रे समन्तादुद्घृष्टं तेन
चोद्घर्षणेन श्यावतां गतं तुत्थकं सर्वाभिष्यन्द-
जिदञ्जनम् ॥

मरिचवरलवणभागौ
भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।
सौवीरभागनवकं
चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥

मरिचसैन्धवाभ्यामेको भागः । पिप्पली
समुद्रफेनाभ्यां द्वौ भागौ । नव भागाः सौवीर-
स्य । एतत् चित्रायां नक्षत्रे चूर्णितं कफामय-
जिदञ्जनम् ॥

मरिचामलकजलोद्भव-
तुत्थाञ्जन ताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।
षण्माक्षिक इति योग-
स्तिमिरार्महेदकाचरुण्डः ॥

मरिचादिभिः क्रमवृद्धैः षण्माक्षिकना-
मा योगो नानाप्रयोगस्तिमिरादीन् हान्ति ।
ताप्यधातुर्वृद्धमाक्षिकम् । मरिचस्यैको भागः ।
आमलकानां द्वौ । फेनस्य त्रयः । तुत्थस्य चत्वार-
ोऽञ्जनस्य पञ्च । ताप्यधातोः षडिति क्र-
मवृद्धार्थः ॥

पिप्पलीं सतगरोल्पपत्रां
वर्त्तयेत् समधुकां सहरिद्रां ।

एतया सततमंजयितव्यं
यः सुपर्णं सममिच्छति चक्षुः ॥

इत्युत्तरे एकोनविंशोऽध्यायः ।

पिप्पलीं तगरादिना सह वर्तयेद्वर्तित्वमा-
पादयेत् । एतया पिप्पल्या तेन सततमंजये-
तव्यं यो गरुडसमं चक्षुरिच्छतीति ॥

इतीन्दुविराचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे एकोनविंशोऽध्यायः ॥

विंशोऽध्यायः ।

अक्षिपाकपिल्लप्रतिषेधम् ।

अभिष्यन्दस्य तदेकयोगक्षेमस्य चाधि-
मन्धस्य चाकित्सामुक्त्वा अक्षिपाकानां पिल्लानां
च साधनं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः अक्षिपाकपिल्लप्रतिषेधं नामा-
ध्यायं व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

अथात इत्यादि । पिल्ला उक्तेभ्य एव
वर्त्मादिरोगेभ्यः केचित् । ते चेहैव वक्ष्यन्ते ॥

शुष्काक्षिपाके वाताभिष्यन्दविहितं
सर्पिः पिबेत् । कुळीररसक्षीरसिद्धं वा ॥

वाताभिष्यन्दविहितं सर्पिर्दशमूलादिकं
कुळीरमांसरसक्षीराभ्यां सिद्धं वा सर्पिः पिबेत् ॥

वाप्रदीपौण्डरीकयोः काथ आश्च्योत

नमक्षिपाकघ्नम् । मञ्जिष्ठामधुककालानुसारी
शारिवालोध्रलाक्षप्रपौण्डरीकाणामक्षिपाकर-
क्तराजीघ्नम् । मृद्रीकाचन्दनकल्कस्तण्डुला-
म्बुपरिष्कृतो मधुमानश्रुदाहहरः । लोध्रकोर-
ण्डकपुष्पकाथो वेदनाहरः ॥

दाव्यादि सुबोधम् । मंजिष्ठादीनां काथ
आश्च्योतनमिति सम्बध्यते । कालानुसारी का-
लेयकः । केरण्डक आम्लायनः । सु-
बोधम् ॥

अणुतैलं नस्यम् । शारिवाविदारी-
वलामधुकोल्पलद्राक्षाटरूपकजीवकचन्दनैर्जा-
ङ्गलरसक्षीरोपेतं तैलं साधितं नावनात् स-
र्वोर्ध्वजन्तुजान् गदान् वातपित्तोत्तरान् नि-
हन्ति ॥

अणुतैलं नस्यविध्युक्तम् । शारिवादि-
तैलं नावनाद्वातपित्ताधिकान् सर्वानूर्ध्वजन्तुजान्
गदान् निहन्ति नाशयति ॥

स्निग्धाश्चात्र तर्पणपुटपाकाः । वातपि-
तान्यतरोद्रेकतश्च यथास्वमभिष्यन्दाविधिः ॥

अत्रेत्यक्षिपाके वातपित्तयोरन्यतरस्योद्रे-
काद्धेतोर्यथास्वमुद्रिकदोषानतिक्रमेणाभिष्यन्दो-
क्तो विधिः ॥

आदर्शमण्डले घृताक्तकेशान् घृष्टवा-
न्तर्धूमं दहेत् सा मषी घृतपिष्टाऽयसभाजन-
स्थिताऽक्षिपाकमञ्जनादपहरति ॥

आदर्शमण्डले मलिनितकेशमप्यंजनम् ।
सुबोधम् ॥

भञ्जिष्ठाफलत्रिककटङ्कटेरीनिष्काथे
लोहस्रोतोञ्जनचूर्णमापिण्डीभावात् पचेत् ।
एतच्चूर्णाञ्जनमभयं दाहोषारागाश्रुहरम् ॥

भञ्जिष्ठादिकाथपक्वगुळिका चूर्णीकृता-
ञ्जनं नाम्नाभयं दाहादिहरम् ॥

ताम्ररजसैर्यकपुष्पपुण्ड्राहमधुकका-
जानुसारीशारिवाः छागेन पयसा पिष्टाः
पिण्डाञ्जनम् ॥

ताम्रचूर्णादिकं पिण्डाञ्जनं सुबोधम् ।
सैर्यकस्य सहचरस्य पुष्पमाम्लायनस्येति के-
चित् ॥

आनूपवसा शुण्ठीसैन्धवचूर्णान्विता
स्नेहाञ्जनम् । एवमप्यशान्तौ मधुकसिद्धः
शताह्वाचूर्णयुक्तो घृतमण्डस्तथा पयो वा
वस्तिः ॥

आनूपवसेत्यादि सुबोधम् । तथापय
इति घृतमण्डवन्मधुकसिद्धं शताह्वाचूर्णयुक्तं
च ॥

सशोफाल्पशोफयोस्तु स्निग्धस्निन्न-
स्यानु सिरां विध्येत् ॥

सशोफाल्पेल्पशोफाल्पे च स्निग्धस्निन्न-
स्य सतः सिरां विध्येत् ॥

द्राक्षाभयाकाथस्त्रिवृत्कल्कवान् स-
घृतो विरेकः । विरिक्तस्य यथादोषोदयमा-
स्थापनम् ॥

द्राक्षाहरीतकीकाथेन त्रिवृत्कल्केघृत-
युक्तेन विरिक्तस्य दोषोदयान्तिकमेणास्थाप-
नम् ॥

ततः पिण्डस्निन्नशिरसः सर्षपतैलेन
सैन्धवयुतेन वा सर्पिषा फणिर्जकयुक्तेन वा
अणुतैलेन शिरोविरेकः । विरिक्तशिरसो-
नुवासनं क्षीरसर्पिषा धूमपानं च ॥

तत इत्यास्थापनादनन्तरं पिण्डस्वेदः सू-
त्रोक्तस्तेन स्निन्नशिरसः सर्षपतैलेन शिरोवि-
रेकः सर्पिषा वा सैन्धवयुतेनाणुतैलेन वा फ-
णिर्जकचूर्णयुतेन । फणिर्जको मरुवकः । ततः
क्षीरसर्पिषानुवासनम् । धूमपानं दोषाद्य-
पेक्षम् ॥

शिरोनेत्रं चास्य सुनिषण्डकपत्तूरैरण्ड-
पत्रैः क्षीराम्बुस्निन्नैः संस्वेदयेत् ॥

अस्य चाक्षिपाकवतः शिरोनेत्रं च सुनि-
षण्डकादिपत्रैः क्षीराम्बुस्निन्नैः स्वेदयेत् । सु-
निषण्डकनाम्नानूपेभवति । काश्मीरेषु सुख्येति
प्रसिद्धः । पत्तूरो जले भवति नाम्ना मत्स्या-
क्षकः ॥

घृतभृष्टं लोघ्रचूर्णं सूक्ष्मवासस्थमुष्णो-
दकविमृदितमाश्च्योतनम् । शुष्काक्षिपाकोक्तं
च वेदनाघ्नम् ॥

घृतभृष्टमित्यादिनाश्च्योतनं सुबोधम् ।
शुष्काक्षिपाकोक्तं वेदनाघ्नमाश्च्योतनमिति स-
म्बध्यते । तच्च लोघ्रकोरण्डपुष्पकृतः काथः ॥

एवमशान्तवेदनं सन्धावैरुपक्रमेत ॥

सन्धावैरित्यनन्तरं वक्ष्यमाणैः सन्धाव-
नामभिरञ्जनैश्चोपक्रमेत ॥

शशशिरःकपालं सैन्यवंकांस्ये स्त-
न्यघृष्टं सन्धावो वेदनाग्रः । तद्वत्ताम्रं च लोहे
गोमूत्रघृष्टं घृतधूपितम् ॥

शशस्य शिरःकपालं सैन्यवेन सह कां-
स्यपात्रे स्तन्येन घृष्टं वेदनाग्रं सन्धावः । लो-
हपात्रे गोमूत्रघृष्टं ताम्रं घृतधूपितं सन्धावः ॥

शिग्रुपल्लवरसश्च ताम्रघृष्टो घृतधूपितः ।
शङ्खं ताम्रे स्तन्येन घृष्टं घृताभ्यक्तयवश-
मीपत्रधूपितं घर्षवेदनाग्रम् ॥

शिग्रुपल्लवरसस्ताम्रघृष्टो घृतधूपितश्च स-
न्धावः । तद्वल्लेहपात्रे घृष्टं ताम्रं घृतधूपितं
सन्धावः ॥

उदुम्बरफलं लोहे स्तन्यघृष्टं घृताभ्य-
क्त शमीपत्रधूपितं शूलरागाशुघर्षघ्नम् । द-
धिसरः पिप्पलीसैन्यवयुक्तस्ताम्रे घृष्टशोफ-
घर्षाशुवेदनाग्रः ॥

उदुम्बरफलमित्यादिना शूलादिघ्नस्स-
न्धावः । दधिसरादिकः सन्धावः शोफादि-
हरः ॥

घृतकपालं कांस्ये तिलोदकघृष्टं घृता-
क्त निम्बपधूपितं शोफकण्डूघर्षाशुशूलरा-
गघ्नम् ॥

मृन्मयं पक्ककपालं कंसभाजने तिलोद-
केन घृष्टं घृताक्त निम्बपत्रधूपितं शोफादिघ्नः स-
न्धावः ॥

सन्धावाञ्जितं चाक्षिस्तन्येनानुसिञ्चेत् ।
त्रिःपरं च तैर्नाञ्जयेत् । अथाञ्जनानि ॥

एभ्योन्यतमेन सन्धावेनाञ्जितमाक्षि स्त-
न्येन सिञ्चेत् । तैरिति सन्धावैः तिस्रिभ्योवा-
रेभ्यः परमूर्ध्वं नेत्रं नाञ्जयेत् । अथानन्तरम-
ञ्जनानि भवन्ति ॥

मधुकबृहतीत्वक्ताम्ररजजांस्यजाक्षी-
रपिष्टानि शम्यामलकपत्रैर्घृताप्लुतै रनेक-
शोधूपितानि पिण्डाञ्जनं शोफवेदनाग्रम् ॥

मधुकादिना पिण्डाञ्जनं शोफादिघ्नं
भवति ॥

तालीसपत्रपिप्पलीलोहरजोञ्जन का-
सीसतगरजातीमुकुलसैन्यवैर्गोमूत्रपिष्टैस्ताम्र-
मालिसं सप्तरात्रं स्थापयित्वा पुनस्तद्वदेव-
पिष्टैर्गुलिकाः कार्यास्ताः स्तन्यघृष्टाः स्तम्भ-
श्चयथुहर्षघर्षाशुकण्डूघ्न्यः ॥

तालीसपत्रादिना गुलिकाः स्तम्भादि-
घ्न्यः तद्वदेवेति गोमूलेण । अञ्जनकाले स्तन्येन
गुलिकोद्धर्षणम् ॥

अवद्धास्थिसहकारमांसं विगतत्वचंसम-
ताम्रचूर्णमीषत् सैन्यवोपेतं गव्येन दध्ना पिष्ट्वा
ताम्रमालेपयेत् । शुष्कं शुष्कं तथैव च
पिष्ट्वा पुनर्लेपयेत् । एतत् सप्तभिः सप्ताहैः

पिण्डाञ्जनं कृतं सर्वाक्षिपाकाशुघर्षशोफराग-
वर्त्मोपचयग्रम् । अश्मन्तकाश्च वेतसपरुषकं
कोलडाडिमैः कृता रसक्रिया सशोफाल्पशो-
फपूयालसान् नाशयति । इत्थमपि शो-
फानुवृत्तौ पुनरसावसेकः शिरोविरेकश्च ॥

सहकारमात्रफलमवद्धास्थयतिवालम् ।
तस्य सहकारस्य मांसं त्वचोन्तर्भागम् । सप्ताहेन
सप्ताहेनोपर्युपरि लेपः । अश्मन्तकादिना र-
सक्रिया । अश्मन्तक इन्द्रकः । सुबोधम् ॥

✓अम्लोषितं पित्ताभिष्यन्दवदुपाचरेत् ।
पिलसाधनंचक्षेत् ॥

अम्लोषिते पित्ताभिष्यन्दवदुपाचारः ।
पिलसाधनंचात्रैव वक्ष्यमाणमीक्षेताम्लोषितोप-
चरणाय । इत्युक्ता अक्षिपाकाः ॥

पिल्ला अष्टादशका इत्याह ॥

पित्तकफरक्तानिचयोत्क्षिष्टवर्त्मपोत्थ-
कीविसाख्य कुक्षूणकपक्ष्मोपरोध पूयालसशु-
ष्काक्षिपाकाल्पशोफाश्चोषिता वातवर्ज्याश्च
स्यन्दाधिमन्वा इत्यष्टादशदीर्घकालानुबान्धि-
नो रोगाः पिलसंज्ञाः ॥

पित्तोत्क्षिष्टवर्त्म कफोत्क्षिष्टवर्त्म रक्तोत्-
क्षिष्टवर्त्म निचयोत्क्षिष्टवर्त्म पोत्थकीविसाख्यो-
विसवर्त्म कुक्षूणकः पक्ष्मोपरोधः पूयालसः शु-
ष्काक्षिपाकः अल्पशोफः अम्लोषितः वातव-
र्ज्याः स्यन्दाश्चाधिमन्वाश्च पित्तस्यन्दः कफस्य-
न्दः रक्तस्यन्दः पित्ताधिमन्वाः कफाधिमन्वाः
रक्ताधिमन्वाश्च इत्यष्टादश रोगा दीर्घकालानुव-
र्त्तिनः सन्तः पिलसंज्ञां लभन्ते ॥

एषां क्रिया यथास्वमुपदिष्टैव । पु-
नश्च पिल्लीभूतानां सामान्येनोपदिश्यते ॥

एषां पिलसांजितानां पित्तोत्क्षिष्टवर्त्मा-
दीनां क्रिया चिकित्सा यथास्वमध्यायेपूक्तैव ।
पिल्लीभूतानां तु दीर्घकालानुवर्त्तिनां सामान्येन
क्रिया साधारणा चिकित्सोच्यते ॥

अथ पिल्लाक्षिरोणिं स्नेहायित्वा वाम-
येत् । कृतक्रमस्य सिराव्यथस्ततो विरेकः ।
कृतविरेकस्य वर्त्मनीलिखेत् । सकृद्वेखनाद-
शुद्धौ पुनर्लेखयेत् जलौकोभिश्च ग्राहयेत् ॥

अथेत्यादि सुबोधम् । वमनादनुकृतक्र-
मस्य विहितपेयादिक्रमस्य सिराव्यथः ॥

प्रियङ्गुलोध्रपत्रमकेसरचन्दनमधुक-
ल्केन समाक्षिकेण विलाळकः । तुवारिका फ-
लतिकरोचना काथेन मधुमता सायं प्रातः
सदा प्रक्षालनमञ्जनान्ते च कषायवृक्षपल्लव-
कषायेण ॥

प्रियङ्गवादिना विलाळको वहिल्लेपः ।
तुवारिकादि काथेन माक्षिकवता सायंप्रातश्च प्र-
क्षालनम् । अञ्जनान्ते च कषायवृक्षाणा मन-
न्तरोक्तानां तुवारिकादीनां पल्लवकषायेण प्रक्षा-
लनम् ॥

तैरेवच पत्रैरुष्णप्रियातायामन्तरान्तरा
स्वेदः ॥

उष्णप्रियाताया मुष्णाभिलाषे तैरेव क-
षायवृक्षपत्रैरन्तरान्तरा कदाचित् स्वेदः ॥

तुत्थकपलं विंशतिश्च श्वेतमरिचानि
धान्याम्लपिष्टानि तत्पलैस्त्रिंशता ताम्रपात्रे
समालोडितानि बहुवर्षाणामपि पिष्टानां
परममाश्र्योतनम् ॥

तुत्थकपलमिथादि सुबोधम् । तत्पलै-
रिति धान्याम्लपलैः ॥

अञ्जनं चास्याम्रधातकीपुष्पतिलपर्णी
कल्केन च वर्त्तिः । हरीतक्याढकीश्वा-
ष्टगुणेष्वभस्यष्टभागावशेषं काथयेत् पुनश्च प-
रिस्राव्यादावीप्रलेपाद्रसक्रियेयं पिष्टाक्षिरो-
पर्णी । पलाशशाखास्वरसे काथ्यमाने वृ-
हत्सुशीररजोदद्यात् तत्तृयनीभूतं शीतमञ्जनम् ।
सुरसारसापिष्टैर्वा वचालदेवदारुभिः । गो-
पित्तपिष्टाभ्यां वा व्योषरसाञ्जनाभ्याम् ॥

अस्य च पिष्टाक्षिरोगिण आम्नादिकल्केन
वर्त्तिरञ्जनम् । हरीतक्यादिना रसक्रिया सु-
बोधा । पलाशेत्यादिना लेहोञ्जनम् । वचा-
दिभिः सुरसाया रसेन पिष्टैरञ्जनम् । सुरसा-
मूर्वा । गोः पित्तेन पिष्टाभ्यां व्योषरसाञ्ज-
नाभ्यां वाञ्जनम् ॥

हरितालसौवीरकाञ्जनसमांशं वा ता-
म्रचूर्णमञ्जनम् । परिपेलवकासीसहरिद्राद्वय-
सर्षपप्रियङ्गुतगरपिप्पलीकल्केन ताम्रभाज-
नमन्तर्लेपयित्वा सौवीरककुम्भेधोमुखं सप्ता-
हं वासयेत् ततो गुळिकाश्चूर्णं वा कुर्यात् ॥

हरितालादिकं भागस्त्रात्रं भाग इति चु-
र्णाञ्जनम् । परिपेलवादिना गुळिकाथवा चू-

र्णाञ्जनम् । सौवीरिकं सतुषयवजातं का-
ञ्चिकम् ॥

तुत्थगैरिकचूर्णं छगलीपयःपिष्टं गु-
ळिका प्रत्यञ्जनम् । चूर्ण एव वा दिव्योदक-
भाविताः । स एव वा तदाप्लुतो नेत्राश्र्योतन-
मिति । भवतिचात्र ॥

तुत्थादिकं प्रत्यञ्जनम् । अथवैष तुत्थ-
गैरिकयोश्चूर्णो दिव्योदकभाविताञ्जनम् । स
एव वा दिव्योदकभाविता तुत्थादिचूर्णो दिव्योद-
केनाप्लुत आश्र्योतनम् । गतानुगतिका ॥

वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ।

पुनः पुनर्विरिकं च पिष्टरोगानुरोभजेत् ॥

बहुशो वर्त्मावलेखादिकं पिष्टरोगेणानुरो-
भजेत् ॥

पूयालसेत्वशान्तेन्तेदाहः सूक्ष्मशलाकया ॥

पूयालसेतु पिष्टीभूते अशान्ते सर्वक्रिया-
णामन्तेऽवसाने शलाकया दाहो विधेयः ॥

नेत्ररोगानुपसा विहीर्षुराह चतुर्णवतिरि-
त्यादिभिः ॥

चतुर्णवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।

परस्परमसङ्कीर्णाः कात्स्न्येन गदितागदाः ॥

इत्यनन्तरोक्तैरध्यायैरक्ष्णोर्गदाश्चतुर्णव-
तिः परस्परमसङ्कीर्णाः हेत्वादिभिः कात्स्न्येन
निश्शेषतया गदिता उक्ताः । तेचकृच्छ्रोन्मी-
लनिमेष वातहत कुम्भीका पित्तात्किलष्ट पक्ष्म-
शात पोत्थकी कफोत्किलष्ट लमणोत्सङ्ग रक्तो-
त्किलष्टाशोऽञ्जननगमिका विसवर्त्मात्किलष्टवर्म्
श्याववर्म् श्लिष्टवर्म् सिकतावर्म् कर्दमवहल-

कुक्कणकपक्षमोपरोधालज्यवुद जलास्रवकफास्र-
वोपनाह रक्तास्रवपर्वणी पृयास्रवपूयालसालजी
कृमिग्रान्थिशुक्तिका शुक्लार्मवलासप्रथित पिष्टक
सिरोल्पात सिरार्ह्य सिराजाल शोणितार्मार्जु-
नप्रस्तार्यर्मास्रवार्माधिमांसार्मिप्तिरासंज्ञक्षतशुक्ल-
शुद्धशुक्लाजकासिराशुक्ल तीव्रवेदनवाततिमिरवा-
तकाच वातलिङ्गनाश पित्तिमिर पित्तका
च पित्तलिङ्गनाश गम्भीराहृत्वा पित्तविदग्धा
कफतिमिर कफकाच कफलिङ्गनाश रक्तातिमिर
रक्तकाच रक्तालिङ्गनाश संसर्गतिमिर संसर्गका
च संसर्गलिङ्गनाश सन्निपाततिमिर सन्निपातका
च सन्निपातलिङ्गनाश नकुलान्धदोषान्धोष्णवि-
दग्धाम्लविदग्धा धूमरौपसर्गिकलिङ्गनाश वा-
ताभिष्यन्द वाताधिमन्ध हताधिमन्धा न्यतो-
वातवातपर्यय पित्ताभिष्यन्द पित्ताधिमन्ध क-
फाभिष्यन्द कफाधिमन्ध रक्ताभिष्यन्द रक्ताधि-
मन्ध शुष्काक्षिपाक सशोफाल्पशोफाक्षिपाका-
त्ययाम्लोपिता इत्याख्याभिरुक्ताः ॥

सर्वदा च निषेधेत् स्वस्थोपि नयनप्रियः ।
पुराणयवगोधूम शालिषाष्टिको द्रवान् ॥
मुद्गादीनकफपित्तघ्नानभूरिसर्पिःपरिप्लुतान् ।
शाकंचैवं विमांसं जाङ्गलं डाडिमं सिताम् ॥
सैन्धवं त्रिकलाद्राक्षां वारिपाने च नाभसम् ।
आतपत्रं पदत्राणं विधिवदोपशोधनम् ॥

यस्तु नयनप्रियः स सर्वदा षट्स्वप्नतुषु
स्वस्थोप्यपिशब्दादक्षिरोगवानपि पुराणयवादिकं
सेवेत् । एवंविधं च शाकं कफपित्तघ्नं भू-
रिसर्पिः परिप्लुतं च सेवेत् ॥

वर्जयेद्देगसंरोधमजीर्णाध्यशनानिच ।
क्रोधशोकादिवास्वभरात्रिजागरणातपान् ।
विदाहविष्टम्भकरं यच्चेहाहारभेषजम् ॥

वेगसंरोधादिकं वर्जयेत् । यच्चेहादिकं
विदाहकरं विष्टम्भकरं च तदपि वर्जयेत् ॥

द्वेपादमध्येपृथुसन्निवेशे
सिरेगते ते बहुधा च नेत्रे ।
ताम्रङ्क्षुणोद्वर्तनलेपनादीन्
पादप्रयुक्तान् नयनं नयान्ति ॥

प्रत्येकं पादमध्ये द्वे सिरे पृथुसन्निवेशे
विस्तीर्णरूपे न तु वर्तुळे ये सिरे ते नेत्रे बहुधा
गते । ताः पादयोश्चतस्रः सिराः पादप्रयुक्तान्
म्रङ्क्षुणादीन् नेत्रं नयान्ति । म्रङ्क्षुणमभ्यङ्गः ॥

मलोष्णसङ्घट्टनपीडनाद्यै-
स्ता दूषयन्ते नयनानिदुष्टाः ।
भजेत् सदा दृष्टिहितानि तस्मा-
दुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥

इत्युत्तरे विंशोऽध्यायः ॥

ताश्चमलादिभिर्दुष्टा नयनानि सर्वेषां
दूषयन्ति । यत एवमतो हेतोरुपानदादीनि
दृष्टिहितानि सदा भजेत् । उपानहौपादुके ।
धावनं प्रक्षालनम् ॥

इतीन्दुविरचिताया-

मष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्याया मुत्तरे
विंशोऽध्यायः ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

कर्णरोगविज्ञानीयम् ।

नेत्ररोगाणां निर्णयं कृत्वोर्ध्वाङ्गचिकित्साप्रसङ्गेन कर्णरोगाणां हेत्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः कर्णरोगविज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

प्रतिश्याय जलक्रीडा कर्णकण्डूयनेर्मरुत् मिथ्या योगेन शब्दस्य कुपितोन्मैश्च कोपनैः । प्राप्य श्रोत्रसिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् अर्धावभेदकं स्तम्भं शिशिरानभि नन्दनम् ॥ चिराच्च पाकः पक्वं तुलसीकामल्पशः सवेत् श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात् सञ्चारविचारवत् ।

प्रतिश्यायादिभिर्हेतुभिरन्मैश्च निदानोत्तैर्मरुद्वायुः कुपितः श्रोत्रसिराः प्राप्य श्रोत्रस्रोतसि वेगवच्छूलमर्धावभेदकादिकं च कुरुते । प्रतिश्यायो नासारोगेषु वक्ष्यते । अर्धावभेदकः शिरोरोगेषु । शिशिरानभिनन्दनं शीतद्वेषः । चिराच्च पाकः श्रोत्रे स्यात् । पक्वं च श्रोत्रमकस्माद्विनाकारणं सञ्चारविचारवत् स्यात् । क्षणं संवृतमाभातिक्षणं विवृतमित्यर्थः । इति वातकर्णरोगः ॥

शूलं पित्तात् सदाहोषा शीतेच्छाश्वयथुज्वरम् आशुपाकं प्रपक्वं च सपीतलसिंकाश्रुति ॥ सालसीकास्पृशेद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ।

पित्तात् स्वहेतुतः कुपिताच्छ्रोत्रस्रोतसि दाहादियुक्तं शूलं स्यादिति सम्बन्धः । आशुपाकादिकं चार्थाच्छ्रोत्रविशेषणं बोद्धव्यम् । सुबोधम् । इति पित्तकर्णरोगलिङ्गम् ॥

कफाच्छिरोहनुग्रीवा गौरवं मन्दतारुजः । कण्डूः श्वयथुरुष्णेच्छापाकाच्छ्वेतघनश्रुतिः ॥

कफादिति । प्रकरणात् कर्णरोगे शिरो-गौरवादिकं लिङ्गम् ॥

करोति श्रवणे शूलमभिधातादिदूषितम् । रक्तं पित्तसमानार्तिं किञ्चिद्वाधिकलक्षणम् ॥

अभिधातादिना रक्तस्य कोपत्वेन दूषितं रक्तं श्रवणे कर्णे शूलं करोति । तच्च रक्तकर्णरोगं पित्तकर्णरोगसमानलिङ्गं भवति । ततोपि पित्तात् किञ्चिदधिकलक्षणमिति रक्तकर्णरोगः ॥

शूलं समुदितैर्दोषैः सशोकज्वरतीव्ररुक् । पर्याया दुष्णशीतेच्छं जायते श्रुति जाड्यवत् ॥ पक्वं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ।

समुदितैः सन्निपातितैर्दोषैर्वातादिभिः शोफादियुक्तं शूलं श्रोत्रे जायते । पर्यायेण निरन्तरावृत्त्या उष्णेच्छा शीतेच्छा च यस्मिन् शूले तत्पर्यायादुष्णशीतेच्छम् । श्रुतिजाड्यवत् कर्णवाधिर्ययुक्तम् । अथवा पर्यायादेव श्रुतिमजाड्यवच्च । तच्च श्रोत्रं पक्वं सितासितादिगुणपूयप्रवाहि भवतीति सन्निपातकर्णरोगः ॥

शब्दवाहि सिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ।
नादानकस्माद्विविधान् कर्णनादं वदन्तितम् ॥

शब्दवहासु सिरासु कारणविशेषवशान्
स्थिते पवने पुरुषो मुहुः प्रतिक्षण सकस्मान् का-
कारणं विना विविधानसतो नादान् शृणोति ।
तं कर्णरोगं कर्णनादमित्याचार्या वदन्ति ॥

श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वासमुपेक्षितः ।
उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्यात् वधिरत्वं क्रमेण च ॥

श्लेष्मणा वायुरनुगत उच्चैः कृच्छ्राच्च श्रु-
तिं कुर्यात् । अथवा कर्णनादाख्यो रोग उपे-
क्षितः सज्ज्वं कुर्यात् । उभयत्रापि क्रमेण व-
धिरत्वस्य रोगः समस्तः ॥

वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतो लिम्पेत्ततो भवेत् ।
रुग्गौरवं पिधानं च सः प्रतीनाहसंज्ञितः ॥

कारणविशेषवशाद्वातेन श्लेष्मा शोषितः
सन् कर्णस्रोतो लिम्पेत्ततः स्रोतो लेपात् कर्णरु-
गादिकं भवेत् । स एवं भूतो रोगः संज्ञया
प्रतीनाहः ॥

कण्डूशोफौ कफाच्छ्रात्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ ।

कफाद्धेतोर्यौ श्रोत्रे स्थिरौ कण्डूशोफौतौ
तत्संज्ञया कण्डूशोफाविति नाम्ना स्मृता वाचा-
र्यैः । एकः कण्डूः द्वितीयः शोफः ॥

कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं तथा ।
घनपूति बहुक्रेदं कुरुते पूतिकर्णकम् ॥

पित्तेन कर्त्राकफो विदग्धः विदाहावस्थां
नीतः पूतिकर्णाख्यं रोगं कुरुते । किं भूतमि-

त्यह । सरुजं वा नीरुजं वा उभयथापि घन-
पूति बहुक्रेदम् ।

वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्छेदजारुजम् ।
खादन्तो जन्तवः कुर्युस्तीव्रां सः क्रिमिकर्णकः ॥

जन्तवः क्रिमयः खादन्तो भक्षयन्तः
प्रकरणात् कर्णं तत्रैव सम्भवत्तीव्रां रुजं कुर्युः ।
स रोगो नास्ति क्रिमिकर्णकः । किं भूता जन्तव
आह । वातादिभिः स्वकारणदूषितैर्दूषिते ये
श्रोत्रसम्बन्धिनी मांसासृजी तयोर्विच्छेदस्तजाः ॥

श्रोत्रकण्डूयनाज्जाते क्षते स्मात् पूर्वलक्षणः ।
विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः शोफोर्शोर्बुदसीरितम् ॥

श्रोत्रस्य कण्डूयनेन क्षते ग्रणे जाते स-
ति पूर्वलक्षणस्तीव्रग्रूपो विद्रव्याख्यो रोगः
स्यात् । अन्यश्च विद्रधिः पूर्ववद्विद्वानोक्त वि-
द्रधि हेतुना भवत्येव च विद्रधेरेव भेदान्तरं तेन
संख्यायां न प्रविशति । शोफश्च यः कर्णे स
नाम्ना एकार्श ईरितः द्वितीयोर्बुदं एवमेतौ द्वौ
रोगावेकीकृत्य पूर्वैः सहपञ्चदश तु भवन्ति ॥
तेषु स्रक्पूतिकर्णत्वं वधिरत्वं क्रमेण च ।

तेषु चानन्तरोक्तेषु विद्रव्यशोर्बुदेषु क-
मेण यथासंख्यं रगादित्यं जायते । * वधि-
रत्वं च जायते । इति च पाठः ॥

गर्भे निलात् संकुचिता शङ्कुली कूचिकर्णकः ।

गर्भावस्थायामनिलाद्धेतोर्या कर्णशङ्कु-
ली संकुचिता स रोगो नाम्ना कूचिकर्णकः ॥

एको नीरुगनेकोवा गर्भे मांसांकुरः स्थिरः ।
पिप्पली पिप्पलीमानः ॥

गर्भावस्थायामेव कर्णे एको वानेकोवा
स्थिरः पिप्पलीप्रमाणो-यो मांसांकुरः स नाम्ना
पिप्पली ॥

सन्निपाताद्विदारिका ।
सवर्णः सरुजस्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥
कटुतैलनिभं पक्कः स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति ।
सङ्कोचयति रूढाच साधुवं कर्णशङ्कुलीम् ।

सन्निपाताद्धेतोः श्वयथुः सवर्णादिगुण
उपेक्षितश्च पक्कः सन् कटुतैलनिभं तत्सदृशं स्रा-
वं स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति बहुकालप्रयुक्तभैषज्य
संस्काराद्गूढो भवति सः श्वयथुर्विदारिकानाम-
रोगः । सा च विदारिका रूढा लब्धास्पदास-
ती ध्रुवमवश्यं कर्णशङ्कुलीं सङ्कोचयति ॥

सिरास्थः कुरुते वायुः पाळीशोषं तदाह्वयम् ।

कर्णसिरास्थो वायुः पाल्यां शोषं नाम्ना
पाळीशोषसंज्ञं कुरुते ॥

कृशादृढा च तन्त्रीवत् पाळीवातेन तन्त्रिका ।

वातेन पाळीवीणा तन्त्रीवत् कृशा दृढा
च भवति सा तन्त्रिकानामरोगः ॥

सुकुमारे चिरोत्सर्गात् सहसैव प्रवर्धिते ।
कर्णे शोफः सरुक्पाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥
परिपोटः सपवनात् ।

सुकुमारे कर्णे बहुकालमुपेक्ष्य झटिति
प्रकर्षेण वर्धिते अरुणः परिपोटवांश्च सरुक्पा-
ल्यां शोफः स्यात् । परिपोटश्चर्मदरणम् । स
रोगः पवनाद्धेतोर्भवति । नाम्ना परिपोटः ॥

उत्पातः पित्तशोणितात् ।
गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावोरुग्दाहपाकवान् ॥
श्वयथुः स्फोटपिटकारागोषा क्लेदसंयुतः ।

गुर्वाभरणभाराद्यैः प्रकुपितात् पित्तशो-
णितात् श्यावादिगुणः स्फोटादिसंयुक्तश्चयः श्व-
यथुः स उत्पातो नाम रोगः ॥

पाल्यांशोफोनिलकफात्सर्वतोनिर्व्यथः स्थिरः
स्तब्धः सवर्णः कण्डूमानुन्मन्थोगल्लिरश्च सः ॥

अनिलकफाद्धेतोः पाल्यां सर्वतोदिकं
निर्व्यथादिगुणः शोफो भवति स रोगो नाम्ना
उन्मन्थोगल्लिरश्चोच्यते ॥

दुर्विद्धे वर्धिते कर्णे सकण्डूदाहपाकरुक् ।
श्वयथुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्धनः ॥

यश्च कर्णो दुर्विद्धः सन् वर्धितस्तस्मिन्
यः कण्डूवादिगुणः सन्निपातोत्थः श्वयथुः स
नाम्ना दुःखवर्धनः ॥

कफासृक्मिजाः सूक्ष्माः सकण्डूक्लेदवेदनाः ।
लिङ्गाख्याः पिटकास्ताहिलिङ्गः पाळीमुपेक्षिताः

कफादिजाः कण्डूवादियुक्ताः पिटका
नाम्नालिङ्गाख्यास्ताह्युपेक्षिताः पाळी लिङ्गः
शोषयेयुरित्यर्थः ॥

पिप्पलीसर्वजं शूलं विदारी कूचिकर्णकः ।
एषामसाध्यायाप्यैकातन्त्रिकान्यास्तुसाधयेत्

एषां कर्णरोगाणां मध्ये पिप्पल्यादिचतु-
ष्टयमसाध्यम् । एका तन्त्रिकैव याप्या । शे-
पान् साधयेत् ॥

पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः ।

इत्युत्तरे एकविंशोऽध्यायः ।

इत्यनन्तरोक्तेन प्रकारेण वातकर्णरोग,
पित्तकर्णरोग, कफकर्णरोग, रक्तकर्णरोग, स-
न्निपातकर्णरोग, कर्णनाद, वधिरत्व, प्रतीना-
ह, कण्डूः, शोफ, पूतिकर्णक, क्रिमिकर्णक,
उभयरूपविद्रव्य, शो, बुद्, कूचिकर्णक,
पिप्पली, विदारिका, पाळीशोष, तन्त्रिका,
परिपोटो, त्पातो, न्मन्थ, दुःखवर्धन, लि-
ह्याख्याः, पञ्चविंशतिकर्णरोगा उक्ताः ॥

इहष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे

एकविंशोऽध्यायः ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

कर्णरोगप्रतिषेधम् ।

उक्तक्रमेण कर्णरोगाणां चिकित्सां प्रदर्श-
यितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति याः ॥

वातजे कर्णशूले रात्रौ रात्रौ रसभोज-
नोत्तरं वातहरद्रव्यसिद्धं सर्पिः पिबेन्निरन्नो वा
पयोनुपानम् ॥

रसभोजनोत्तरं रसभोजनस्य पश्चात् ।
अथवा निरन्न एव पयोनुपानं वातहरद्रव्यसिद्धं
सर्पिः पिबेत् ॥

ततो दशमूलसिद्धे छागे पयसि गोशृङ्ग-
निहितेऽग्निवर्णान् पाषाणान् सन्दंशेन गृही-
त्वाऽवपेत् । तेनोष्मणा नाडीस्वेदेन च स्व-
भ्यक्तं स्वेदयेत् । विल्वयवकोलकुलत्थमा-
पार्कशिगुपत्रैर्वा सानूमांसैः कथितैः ॥

तत इति सर्पिण्यानादनन्तरं दशमूलेया-
दिना कर्णस्वेदः । अथवा विल्वादिपत्रैरानूपमां-
सयुक्तैः कथितैः स्वेदयेत् ॥

स्त्रिंशं च पूरयेत् कुष्ठरास्नामधुकवंशा-
वलेखशुष्ठीशिखिचन्द्रकमापसरळपयोविप-
केन तैलेन । जीवकमधुकुष्ठमण्डूकीदेवदारु-
महौषधकल्काष्टगुणक्षीरसिद्धेन वा ॥

एवं च स्त्रिंशं कर्णं कुष्ठरादिविपकेन तैले-
न पूरयेत् । जीवकादिसिद्धेन तैलेन वा ॥

मयूरनाळकुलत्थागरुमापदेवदारुकल्क-
क्षारशुक्ताम्लसाधिताभ्यां वा तैलवसाभ्याम् ।
मधुकक्षीरकाकोळी मापशतावरीकल्कसर्वग-
न्धोदकक्षीरविपकया वा वराहवसया ॥

मयूरनाळादिसाधिताभ्यां तैलवसाभ्यां
वा मधुकादिविपकया वराहवसया वा कर्णं पू-
रयेत् ॥

रास्तामधुककाकोळीदेवदारुकल्कप -
योविपाचितया वा शिशुमारवसया । मांसी-
कुष्ठमेदासरळसुराभिमधुकक्षीरविपकया वा
गोधावसया ॥

रास्तादिविपाचितया शिशुमारवसया
वा । शिशुमारोनामजलजः प्राणिविशेषः । मां-
स्यादिविपकया गोधावसया वा कर्णं पूरयेदिति
सम्बन्धः । सुराभिर्मुण ॥

जीवकशताह्वा मधुकमांसीक्षीरसिद्धां
कुक्कुटमयूरवसां कर्णपूरणं नस्याभ्यङ्गेषु विद-
ध्यात् । मधुकक्षीरकाकोळी कल्केन चतुर्गुणं
शिशुह्रस्वपञ्चमूलकैरण्डपत्ररसमष्टगुणक्षीरसा-
धितं तैलं वा ॥

जीवकादिभिर्द्धां कुक्कुटमयूरयोर्वसां क-
र्णपूरणादिषु विदध्यात् । मधुकादिसाधितं वा
तैलं कर्णपूरणादिषु । शिशूनादिपत्ररसतैला-
चतुर्गुणः । क्षीरमष्टगुणं । ह्रस्वं बृहत्यादिपञ्च-
मूलम् ॥

घृततैलवसाभ्यक्तानि तरुणान्यश्वत्थ-
पत्राणि पुटपाकस्विन्नानि प्रपीड्य तद्रसेन क-
र्णं पूरयेत् ॥

तरुणानचिरप्ररूढान्यश्वत्थपत्राणि घृता-
द्यभ्यक्तानि पुटपाकस्विन्नानि प्रपीड्य तेन रसेन
कर्णं पूरयेत् ॥

तद्वच्च तैललवणाभ्यक्तान्यर्कोरूपमूल-
कारलुकविल्वमहावृक्षान्यतमपत्राणि ॥

अर्कादीनामन्यतमस्य पत्राणि तैललव-
णाभ्यक्तानि तद्वदितिपुटपाकस्विन्नानि प्रपीड्य
तद्रसेन कर्णं पूरयेत् ॥

महापञ्चमूलसरळागरुदेवदार्व्यन्यतम -
काष्ठमष्टादशाङ्गुलं त्रिभागे क्षौमेणावेष्ट्य तै-
लेन सिक्त्वाग्रे प्रदीपयेत् । ततो दह्यपाना-
द्यः स्नेहः पतति स सद्यः कर्णरुजमपहरति ॥

महापञ्चमूलान्यतमकाष्ठस्नेहग्रहणवि-
धानं सुबोधम् । सःस्नेहः कर्णपूरणेन सद्यः
एव कर्णरुजमपहरति ॥

मधूच्छिष्टकैडर्यमधुशिशुफलवचायवन-
ज्जैलागुगुलुभिः श्लक्ष्णपिष्टैः क्षौमवत्तं धूम-
वर्त्तिप्रमाणं परिणाहं लेपयेत्ततः सूत्रेणावेष्ट्य
डुण्डुकनालेन धूमं पातुं दद्यात् ॥

मधूच्छिष्टादिभिः श्लक्ष्णपिष्टैः सूत्रोक्तं
धूमवर्त्तिप्रमाणं परिणाहे क्षौमं लेपयेत् । तत-
स्तत् क्षौमं वर्त्याकृत्या सूत्रेणावेष्ट्य डुण्डुकस्य
स्योनाकस्य नाळेन धूमं पातुमातुराय दद्यात् ॥

डुण्डुकनालमेववानेन कल्केनाभ्यज्य
विशोषयित्वा धूमं विदध्यात् ॥

अथवा केवलमेव डुण्डुकनालमनेन मधू-
च्छिष्टादिकल्केनाभ्यज्यशोषयित्वा धूमं पातुं
विदध्यात् ॥

श्रेयसीदेवदारुकाकोळी कुष्ठनिचुळ्वजैः
क्षीरपिष्टैस्तेलयुतैः कर्णं वहिलेपयेत् । सर्व-
धान्यस्नेहगोक्षीरसिद्धामुत्कारिकामेरण्डपत्रा-

वच्छादिते कर्णे स्वेदार्थं प्रणयेत् । पुनः पुनश्च नाडीस्वेदान् पिण्डस्वेदांश्च । वातव्याधिप्रतिश्यायार्दितविधानं च सनिरुहानुवासनं कुर्यात् ॥

श्रेयस्यादिस्तिष्ठितयुक्तैः कर्णलेपः । श्रेयसी हस्तिपिप्पली । सुबोधम्

परिहार्याणि च परिहरेद्विशेषतः प्रवातं शीताम्बुपानं शिरःस्नानं च ॥

परिहार्याणि वातकोपनानि परिहरेत् । प्रवातादी निविशेषेण । प्रकृष्टो वातः प्रवातः । इति वातजे कर्णरोगे ॥

पित्तजे तुशूले प्रातः प्रातः शर्करायुतं सर्पिः पाययेत् । ततः स्निग्धं विरेचयेत् । द्राक्षावधुकसिद्धं स्नान्यं कर्णपूरणं प्रयुज्जीत । माक्षिकं वा । मधुकपट्मककल्कस्तन्यासिद्धं वा सर्पिः । सितामधुकस्वर्ज्जमृद्धीकाभिर्वा सक्षीरेक्षुरसं प्रियाळकतैलं पाचितमभ्यङ्गनस्य-कर्णपूरणैः शूलदाहघ्नम् ॥

पित्तजे कर्णशूले प्रातः प्रातः शर्करया युतं सर्पिरा स्निग्धत्वलाभात् पाययेत् । सुबोधम् । माक्षिकं वेति केवलम् । सितादिभिः प्रियाळक-तैलं पाचितमभ्यङ्गादिभिः शूलदाहघ्नम् ॥

मधुककुडुवं षोडशगुणेनाम्भसाष्टावशेषं साधयित्वा तेन तैलाद्धकुडुवमष्टगुणक्षीरं यष्टीमधुकोशीरशारिवाकाकोळीजीवकानन्ता-मृणालमज्जिष्णालोघ्रचन्दनविसर्गं पचेत् । तच्च पूर्ववत् प्रणयेत् ॥

मधुकादिना तैलं पूर्ववत् प्रणयेदियम्य-ङ्गादिषु । तेनेत्यष्टभागशेषेण यष्टीमधुकादिग-र्भेण । अनन्ता दूर्वा ॥

एषामेव च कल्केन सघृतेन कर्णं परितो लेपयेत् । स्वेदयेच्च । तथा क्षीरसर्पि-र्नस्यं शिरोभ्यङ्गश्च । एवमप्यनुपशमेतु पुन-र्विरक्तः

एषामित्यनन्तरोक्तानां यष्टीमधुकादी-नाम् । क्षीरसर्पिर्यत् क्षीरं नयित्वा गृह्यते । सु-बोधम् । इति पित्तजे कर्णरोगे ॥

कर्णजे पिप्पलीविषकं घृतमथवा स-क्षौद्रं पाययित्वा तं वामयेत् । ततस्तीक्ष्णं धू-मं पाययेत् ॥

कर्णजे कर्णशूले पिप्पलीविषकमपकमेव वा सक्षौद्रं सर्पिः पाययित्वा तमातुरं वामयेत् । तीक्ष्णो धूमः सूत्रोक्तः ॥

कर्णं चास्य पूरयेत् सरळदेवदारुहिं-सापटोलपत्रसुरससिद्धेन तैलेन । देवदारु-पिप्पलीमालतीपत्रकाथकल्कसिद्धेन वा । लोघ्रखदिरसारमनश्शिला द्विहरिद्रा कुष्ठाविफ-लैलाकाथकल्कसिद्धेन वा । रसाञ्जनमार्क-ववैजयन्ती शिशुलशुनार्द्रकमुरुङ्गीमूलकदली-नां वा पृथक् समस्तानां वा रसेन मधुना वा रक्षोघ्नतैलेन वा । तथा शूलशोफगौरवाणि प्रशाम्यन्ति ॥

अस्य च श्लेष्मकर्मरोगिणः सरळादिसि-द्धेन वा देवदारुवासिद्धेन वा लोघ्रादिसिद्धेन वा

तैलेन कर्णं पूरयेत् । सरलादिकल्कपाकम् ।
शेषयोर्षामेव काथस्तेषामेव च कल्केन । र-
साञ्जनादीनां पृथग्भूतानां वा मिश्रीभूतानां वा
रसेन कर्णं पूरयेत् । मार्कवो भृङ्गराजः । वै-
जयन्त्यातिमुक्तकः । मुरुङ्गी मधुस्रवा । अथवा
केवलैर्नैव मधुना । अथवा रक्षोघ्नतैलेन सर्वपतै-
लेन । तथेति कर्णपूरणक्रियया शूलादीनि शा-
म्यन्ति ॥

धान्याभ्लकथितदशमूलवाष्पेण नाडी-
स्वेदमाचरेत् । खिन्नं कुशाभ्रत्रिवृन्नलदशु-
ण्ठीपुस्तसाधितेन तैलेन पूरयेत् । कफघ्नांश्च
गण्डूषान् धारयेत् ॥

नाडीस्वेदः सुबोधः । खिन्नं कर्णं कुशा-
भ्रादिसिद्धेन तैलेन पूरयेत् । कुशाभ्रः क्षुद्राभ्रः ।
कफघ्नान् कफघ्नद्रव्यकृतान् गण्डूषान् धारये-
च्च । इति कफजे कर्णरोगे ॥

रक्तजे पैत्तिकवत् सिद्धिः सिराव्यधश्च ॥
रक्तजे कर्णरोगे पैत्तिककर्णरोगवत् सि-
द्धिश्चिकित्सा । अत्र तु सिराव्यधोधिकः ॥

पक्षेष्ु कर्णशूलेषु पूयप्रवाहिषु यथास्वं
धूमनस्यगण्डूषवमनान्याचरेत् ॥

पक्षेष्ु यद्यनन्तराक्तेषु वातादिजेषु कर्ण-
शूलेषु यथास्वमित्यारम्भकदोषापेक्षया धूमादी-
न्याचरेत् ॥

उपदिग्धं च स्रोतः सायंप्रातः पिचु-
वर्तिभिः प्रमृज्य यवागरुमदनैः सघृतैर्गुल्गुल-
ना वा धूपयित्वा मधुना पूरयेत् ॥

उपदिग्धं हृदेन लिप्तं कर्णस्रोतः । पि-
चुवर्तिः कार्पासवर्तिः ॥

पलाशधवतिनिशककुभसर्जत्वक् काथ-
रसक्रियया स्वभ्यक्तां पिचुवर्तिं स्रोतासि द-
धात् । बदरीसलकीजम्बूधातकीवटशुद्धोदु-
म्बरकाथेनैवमेव च रसक्रियया । हरिद्राधा-
तकीत्रिफलाजम्बूसलकीकिंशुककाथेन च ।
तथा सौराष्ट्रिका पद्मकधातकी समझाश्वत्थध-
वलोधरसाञ्जनकाथेन ॥

पलाशादिकाथेन बदर्यादिकाथेन च पि-
चुवर्त्यभ्यजने रसक्रिया । हरिद्रादिकाथेन च
रसक्रिया । सौराष्ट्रिकादिकाथेन च ॥

एभिरेवौषधैः सूक्ष्मचूर्णीकृतैः स्रोत-
सोऽवकिरणमेवं हृदशूलगौरवाणि शाम्यन्ति ।
एषामेव च कषायेण सक्षौद्रेण कपित्थस्वर-
सेन वा प्रक्षालनम् । तथा सुरसादिवर्गः
प्रक्षालनावचूर्णनयोः प्रयोज्यः ॥

एभिरेव च यथायोगं रसक्रियौषधैः सू-
क्ष्मचूर्णीकृतैः पक्ककर्णस्रोतसोऽवकिरणम् । एषा
मित्यादि सुबोधम् ॥

नादबाधिर्ययोर्वातशूलोक्तः सर्वो वि-
धिः । श्लेष्मानुबन्धेतु प्राक्श्लेष्माणवपहरे
द्रुमननावनाभ्यां तीक्ष्णधूमैश्च ॥

नादाख्ये बाधिर्याख्ये च रोगे वातकर्ण-
रोगोक्तः सर्वो विधिः । श्लेष्मानुबन्धत्विति
नादबाधिर्ययोरेव ॥

बाधिर्यं च बालवृद्धक्षीणकासशोषिणां
चिरोत्थितं च वर्जयेत् ॥

बालादीनां बाधिर्यमसाध्यम् । सर्वस्यै-
व च चिरोत्थितं बहुकालप्ररूढं बाधिर्यं यत्तद-
साध्यम् ।

इतरत्तु स्नेहस्वेदनस्यशिरोवस्तिव-
स्तिकर्मप्रभृतिभेदोपायानुबन्धमवेक्ष्य साधयेत् ॥

इतरत्त्वनन्तरोक्तलक्षणविपरीतं बाधिर्यं
दोषानुबन्धस्वरूपानातिक्रमेण नस्यादिभिः सा-
धयेत् ॥

तत्र प्रागेव पुराणसर्पिषा वा वातहर-
तैलेन वा स्निग्धं स्नेहेनैव विरेचयेत् । कृत-
संसर्जनस्य पुनः स्निग्धस्य शोणितमपहरेत् ।
कर्णासन्नं जलौकोभिस्ततो वस्तिकर्ममूर्धतैल
नस्यधूमान् कर्णपूरणं च शीलयेत् ॥

तत्रोति बाधिर्ये । संसर्जनं पेयादिक्रमः ।
मूर्द्धतैलमभ्यङ्गादिभेदेन चतुर्विधं सूत्रे प्रद-
शितम् ॥

तरुणविल्वफलानि गोमूत्रेण काथये-
त्तेन काथेन सितामधुकवीजकवीजकल्केन च
पयोयुक्तं तैलं पाचयेत् । तत्तैलमुष्णं शीते
विल्वकाथे प्रक्षिप्य मन्थयेत् यावत् पिण्डीभूत
मुद्गृत्य चैतत्पुनरन्यत्र विल्वोदके मन्थयेत् । त
तश्चोद्घृत्याष्टगुणे पयसि मधुकगन्धचन्दनगर्भ
साधितमाशु कर्णपूरणाद् बाधिर्यं नाश-
यति ॥

तरुणस्याचिरकालप्ररूढस्य विल्वस्य फ-
लानि गोमूत्रेण काथयेत् । तेनैति काथितगोमू-
त्रेणेत्यादि तैलपाकविधिः । शेषं सुबोधम् ॥

तिलान् नवप्रल्लान् वस्त्रवद्धान् वहन्ती-
ष्वप्सुरात्रिमुषितान् दिवा शोषयेत् पञ्चरात्रम् ।
एवं गते पञ्चरात्रे मधुयाष्टिका क्षीरकाकोळी म-
हापञ्चमूलदेवदारुशताह्वजीवककथिते पयसि
पञ्चाहमेवं वासयेच्छोषयेच्च । ततोनेनैव क्षी-
रेणैषामेव च द्रव्याणां चूर्णमात्रया युक्तान् प्र-
पीडयेत् । तत्तैलं नीलोत्पलानन्ताचन्दनाग-
रुमधुकवीजककाकोळीसुनिषण्णकमूलकल्कै-
रष्टगुणेन पयसा पचेत् । एतन्नस्ये कर्णपूर-
णे शिरसि चाभ्यङ्गने प्रणीतमाशु शूलनादवा-
धिर्याणि सर्ववातविकारांश्च पित्तानुबन्धान्-
पोहति भग्नास्थिसन्धानजननं च ॥

तिलानित्यादिना तिलभावनं सुबोधम् ।
एवमिति प्रतिदिनं शोषणं च वहदम्बुवासनं च
पञ्चरात्रम् । तत्तत्तथैव मधुयष्ट्यादिकथित-
पयसि वासनं शोषणं च पञ्चरात्रमेव । अने-
नैवेति यष्ट्यादिश्रुतेन । एषामेव चेति यष्ट्या-
दीनां चूर्णेन युक्तान् तिलान् ॥

शुष्कमूलकभस्मक्षारद्वयहिङ्गुशुण्ठी -
मिसिवचाकुष्ठामरदारुसौमश्चनभूर्जग्रन्थिमु-
स्तालवणत्रयैः सोद्भिदैस्तैलं शुक्तकदलीबी-
जपूरकरससंयुक्तं सिद्धं शूलनादवाधिर्यक-
ण्डूशोफक्लेदोपदेहक्रिमिपूतकिर्णेषु ॥

शुष्कमूलकभस्मादिभिर्द्रव्यैः शुक्तादिभि-
श्च द्रवैस्तैलं सिद्धं शूलादिषु दृष्टशक्ति ॥

अथ कर्णौ सुप्ताविव भवतस्तत्समीपे
यथोक्तां सिरां मोक्षयेत् । सश्वयथुपरिस्रावे
मन्दश्रुतेर्वमनमाचरेत् ॥

सुप्ताविवेति बोधिर्य एव । यथोक्ता-
मिति सूत्रोक्तम् । सश्वयथादि बाधिर्य एव ।
इति बाधिर्यम् ॥

प्रतीनाहे स्नेहस्वेदकिञ्च कर्णं कर्णशो-
धनेन विशोध्य तैलस्य पूरयेन्मातुलुङ्गरसस्य
वा सशुक्तक्षौद्रसैन्धवस्य ॥

प्रतीनाहाख्यं पूर्वं स्नेहस्वेदाभ्यां कर्णं क्ले-
दान् पादनम् ॥ कर्णशोधनं सुवमुखमश्वत्थप-
त्राग्रमिति यत्नं सूत्रे पूर्वमुक्तम् । तैलस्येति करेण
षष्ठी । पूरणयोगात् । तद्वन्मातुलुङ्गरसस्येति च ॥

शोध्यमाने वेदना रक्तागमो वा यदि
भवेत्ततो घृतमण्डेन पूरयेन्नस्यं च शीलयेत् ।
मलपूर्णेऽप्येष एव विधिः ॥

यदि च शोध्यमाने कर्णे वेदना भवेदथ-
वा रक्तागमो भवेत्ततो घृतमण्डेन पूरणयोग्यं न-
स्यशीलनं च । मलपूर्णेऽपीति प्रतीनाहप्रकारत्वा-
देव एव प्रतीनाहोक्तो विधिः ॥

कण्डवां तीक्ष्णनस्यधूमादीन् कफघ्ना-
न्वितरेत् । रुक्षतिक्तकटुश्चाहारः । शोफेऽप्ये-
मेव विधिः । कटुतीक्ष्णाण्णाश्च प्रदेहपरि-
षेकाः ॥

कण्डाख्ये तीक्ष्णधूमादिकं कफघ्नं वित-
रेत् । तदेव च शोफाख्ये । अत्र तु कट्वादिगु-
णप्रदेहादिकमपि ॥

पूतिकर्णे कर्णस्रावोक्तो विधिः क्रिमि-
कर्णे च । विशेषतश्चात्र क्रिमिघ्नः । तथा स-
र्षपतैलेन पूरणम् । हरितालचूर्णवता गोमू-
त्रेण वा । वार्ताकिबीजेन धूपनम् ॥

पूतिकर्णे कर्णस्रावोक्तः पक्ककर्णपूयप्रवा-
होक्तो धूमादिः । क्रिमिकर्णे च पूतिकर्णवदेव ।
अत्र तु क्रिमिकर्णे क्रिमिघ्नो विधिर्विशेषतः का-
र्यो धूपनान्तः ॥

कर्णविद्रधिं वमनपूर्वं विद्रधिवदामं पक्कं
च चिकित्सेत् । क्षतविद्रधिं पित्तकर्णशूल-
वदर्शांसि नासाशोवद्वुदानि च ॥

कर्णविद्रधियोंऽन्य इत्युक्तं वमनपूर्वं
विद्रधिवत् विद्रधिप्रकारेणामस्पृक्तं च चिकि-
त्सेत् । तत्र च विद्रधेः क्षतविद्रध्याख्यो भेदो-
यः कण्डूयनहेतुकस्तमनन्तरोक्तपित्तकर्णरोग-
वचिकित्सेत् । सुबोधम् । अशीस्यवुदानि च
प्रकरणाद्वक्ष्यमाणनासाशोवुदवत् ॥

विदारिकामामां कर्णविद्रधिवद्यथादो-
षादयं च साधयेत् ॥

विदारिकाऽसाध्योक्ता । तत्र विशेषः
आमायां दोषानतिक्रमेण चिकित्सितोक्ता विद्र-
धाचिकित्सा कार्या ॥

पाळीशोषे वातशूलवन्नस्यमालेपं स्वेदं
च कुर्यात् । स्विन्नमुद्वर्तयेत्तिलप्रियाळबीज-
मधुकयवाश्चगन्धाकल्केन ॥

पाळीशोषे वातशूलवन्नस्यादिकं कुर्यात् ।

वातशूलं कर्णरोगे प्रथममुक्तम् । स्विन्नं च पा-
ळीशोषं तिलादिकल्केनोद्वर्तयेत् ॥

उद्वर्तितं च मधुकपयस्याशतपुष्पाश्व-
गन्धाकल्काष्टगुणवाजिगन्धाबृहत्याभीरुका -
थक्षीरसाधितेन तैलेनाभ्यज्यात् । शतावर्य -
श्वगन्धैरण्डपयस्याजीवकक्षीरसिद्धेन वा ॥

उद्वर्तितं च पाळीशोषं मधुकादिसिद्धेन
तैलेनाभ्यज्यात् । शतावर्यादिसिद्धेन वा ॥

गोधाप्रतुदविष्किरानूपौदकमांसवसा-
मज्जानं सर्पिस्सर्पपतैलं च यथालाभं संगृ-
ह्यार्काळकर्वलातिबलानन्ताविदारगन्धाजल -
शूकमधुरवर्गप्रतीवापं त्रिपचेदयमभ्यङ्गः पा-
ल्याः परं मांसजननः ॥

गोधेत्यादिनाभ्यङ्गाय तैलम् । अळकोम-
न्दारः । अनन्ता दूर्वा याषश्च । जलशूकः शै-
बालम् ॥

एवमपि तु या क्षीयते पाळी तस्या यदुष्टं
ताच्छित्वा विधिवत् सन्धाय यथोक्तेन क्रमेणो-
पचरेत् ॥

एवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण चिकित्स्यमा-
ना या पाळी क्षीयते तस्याः पाळ्याः यदंशं दुष्टं
लक्ष्यते ताच्छित्वा शेषं विधिवत् सन्धाय यथो-
क्तेन पाळीशोषक्रमेणोपचरेत् ॥

तन्त्रिकामपि चैवमेव नस्याभ्यङ्गादिभि-
र्यापयेत् ॥

तन्त्रिका याप्यैवोक्ता तां पाळीशोषप्रका-

रणैव प्रथमं चिकित्सेद्याप्यत्रे च नस्यादिभि-
र्यापयेत् ॥

परिपाटकेप्ययमेव विधिः । तथा मधुक-
खरमश्वरीसैन्धवाश्वगन्धादेवदारुमूलकावलगु-
जफलमूलमधूच्छिष्टैः सक्षीरैर्महास्नेहः सिद्धो-
भ्यङ्गः । तिलमधुकप्रपौण्डरीकसिद्धार्थकघृ-
तक्षीरकृतयोल्कारिकयोपनाहः ॥

अयमेवेति पाळीशोषोक्तः । तथेति प-
रिपाटके ॥

उत्पाते जलौकोभिरपनीतरक्ते शीतैः
प्रदेहः । तिलमधुकशारिबोलपललोध्रकदम्बव-
लाम्रजम्बूपल्लवैस्सधान्याम्लं तैलं साधितम् -
भ्यङ्गः । तथा क्षीरसर्पिर्विसर्पोक्तानि च
घृतानि ॥

विसर्पोक्त घृतानि चेत्यन्तमुत्पाताख्ये ।
रक्ते हृते शीतैश्चन्दनादिभिः प्रलेपः कार्योस्ति -
लादिभिः कृत्वाकितैर्द्वान्याम्लसहितं साधितं तैल-
मभ्यङ्गश्च । तथा क्षीरोत्थं घृतं विसर्पे यानि घृ-
तान्युक्तानि तानि च हितानि ॥

उन्मन्थे तीक्ष्णैः शिरोविरेकः । तिल-
सर्पपलोध्रहरिद्राद्वयैरुद्वर्तितायाः कर्णपाळ्या-
स्तालीसतमालैलाकट्फलरसाञ्जनैर्लेपः । ता-
लपत्र्यश्वगन्धार्कसैन्धवावलगुजवीजसुरसला-
ङ्गलिकाभिर्गोधाकुळीरवसायुक्तं तैलं त्रिपक्क-
मभ्यञ्जनम् । तैलमेव वा पटोलकटुरोहिणीर-
साञ्जनशिरीषैः ॥

पटोलादितैलान्तमुन्मन्थाख्ये । तैलमेव-
वेलेवकारेण पटोलादौ वसाप्रतिषेधः ॥

दुःखवर्द्धने जम्ब्वाम्राश्मन्तकपत्रहाथ-
परिपिक्तां कर्णपाळीं तैलेनाभ्यज्य यष्टीमधुक-
हरिद्रापपौण्डरीकमञ्जिष्ठा चूर्णेनाऽवचूर्णयेत् ।
लाक्षाविळङ्गपक्वेन तैलेनाभ्यञ्जयेत् ॥

दुःखवर्द्धनाख्ये प्रथमं जम्ब्वाम्रादिका-
थपरिषेकस्ततस्तैलेनाभ्यञ्जनं ततो यष्ट्यादिचूर्णे-
नाऽवचूर्णनं लाक्षाविळङ्गाभ्यां पक्वं तैलमभ्य-
ञ्जनं च हितम् ॥

लेहिकापिटकासु कर्णपाळीं बहुशो गो-
मयपिण्डस्विन्नामुरभ्रीमूत्रपिट्टैः कृमिघ्नैरालि-
म्पेत् । कुटजकरञ्जेङ्गुदबीनारग्वधत्वग्भिर्वा ।
एभिरेव च सर्वैस्समरिचनिम्बपत्रमधूच्छिष्टै-
स्सर्षपतैलं सिद्धं लेहिकात्रणघ्नोभ्यङ्गः । प-
रिदहने जलजाभिरसृक् स्नावयेत् । शीतैश्च
प्रदिह्यात् ॥

लेहिकापिटकासु लिह्याख्यासु । सुबो-
धम् । कृमिघ्नानि विळङ्गफलानि । कुटजादिभि-
र्वा लिम्पेदिति सम्बन्धः । एभिरित्यनन्तरोकतैः ।
सर्वशब्देन विळङ्गानां च परिग्रहः । परिदहने-
तु लिह्याख्या स्वितिप्रकरणात् । जलजा जलौक-
सः । इत्युक्ता यथोद्दिष्टाः कर्णरोगाः ॥

सर्वेषु च पाळीरोगेषु स्नेहस्वेदशोधना-
भ्यङ्गप्रदेहनस्या सविस्त्रावणानि यथार्हं प्रयु-
ञ्जीत । प्रकोपकारणानि च परिहरेत् ॥

सर्वेषु चोक्तानुक्तेषु पाळीरोगेषु । य-
थार्हमिति दोषाद्यपेक्षं स्नेहादि प्रयुञ्जीत । सु-
बोधम् ॥

उत्पच्यमानायां तु पाळ्यां सर्जरसा-
पामार्गपटोलनिम्बानिचुलत्वग्भिरालेपः । उ-
त्पुटन्त्यां शिशुशम्याकपूतीकगोवराहपित्त-
गोधावसासर्पिर्भिः । श्यावायां गौरी-
सुगन्धाश्यामानन्ता तण्डुलीयकमूलैः । क-
ण्डूमत्यां पाठानन्ताताक्ष्यशैलेयमाक्षिकैः ।
दह्यमानायां क्षीरितृक्षजीवनीयकत्कमधुघृतैः ।
व्रणितायां क्षौद्रजीवनीयैः । कृशायां गो-
धावराहवसाभिः । ग्रथितायां ग्रन्थि पाटयि-
त्वा विलिख्य च कृष्णासैन्धवमधुभिः प्रति-
सारयेत् । स्नाववत्यां मधुमधुकमधूकमधुप-
र्णीभिर्लेपः । एभिरेव च यथास्वं स्नेहानभ्य-
ङ्गार्थं प्रकल्पयेत् ॥

उत्पच्यमानायामित्यादिना पाळ्यामव-
स्थाविशेषेषु साधनविशेषः । उत्पुटनं दरणम् ।
गौरी हरिद्रा । सुगन्धा गन्धनाकुली दह्यमाना-
दाहयुक्ता । व्रणिता सत्रणा । ग्रथिता ग्रन्थिमती ।
एभिरेवचानन्तरोकतैरवस्थाविशेषं यथास्वमभ्य-
ङ्गार्थं स्नेहान् प्रकल्पयेत् । उत्पच्यमानायां स-
र्जरसादिभिरेव । उत्पुटन्त्यां शिशुवादिभिरेवे-
त्येवमादि यथास्वशब्दार्थः ॥

अथ रोगतो बलाद्वा चिच्छिन्नं कर्णमनु-
सन्दध्यात् ।

अथेत्यादिना छिन्नपाळीसन्धानविधानम् ।
अथेति मङ्गले । रोगतः कर्णं छिन्नं स्वस्थमेववा
संग्रामादौ बलात् छिन्नमुभयमप्यनुसन्दध्यात् ।
तास्मिन् विच्छेदेदोषसंस्थानविशेषवशात् प्रहारा-
दिगतिविशेषवशाच्चा नेकप्रकारो घटनीयः सन्धिः

सम्भवति । सर्वैः सर्वैः प्रकारैर्दर्शयितुम-
शक्यः ॥

समासतस्तु पञ्चदश कर्णसन्धयः प्रायो-
नामानुगतसंस्थानस्थानविशेषतया सम्भ-
वन्ति ॥

समासतस्तु छिन्नकर्णसन्धयः पञ्चदश-
वैद्यघटनीयाः सम्भवन्ति । कथमित्याह । प्रा-
यो बाहुल्येन स्वनामार्थानुगतसंस्थानविशेषतया
स्वनामानुगतस्थानविशेषतया च । संस्थानमा-
कृतिः । स्थानं प्रदेशः । प्रायोग्रहणं व्यभिचा-
रसूचनार्थम् ॥

तद्यथा । पृथुलायतसमोभयपाळीश्च-
क्रनेमिः ॥

तथेत्यादिना त एव सन्धयः पञ्चदशो-
च्यन्ते । कर्णैतावदेकापाळीभवति । सा छिन्ना-
सतीद्वे सम्पद्यते । एका गण्डलम्ना । द्वितीयाश-
कुल्यववद्धा । एवं स्थिते एकः सन्धिश्चक्र-
नेमिनामा भवति । तस्य लक्षणं पृथुले चायते स-
मेनिमोन्नतरहिते पाळी यस्य सन्धेः स तथोक्तः ।
रथचक्रेहि नेम्याख्यं बाह्यवृद्धिकाष्टमेवंरूपमेव-
भवति ॥

वृत्तायतसमोभयपाळिरुपलभेदकः ॥

द्वितीयोद्धुल्लपलभेदाख्यः । तस्य लक्षणं
वृत्ते परिवर्तुळे आयते दीर्घे समे निमोन्नतरहिते
पाळी यस्य । वृन्ते हि भग्नमुल्लपलमाकृत्यैव भ-
वति ॥

अभ्यन्तरदीर्घपाळिः कवाटः ॥

तृतीयः सन्धिः कवाटाख्यः । तस्य ल-
क्षणमभ्यन्तरागण्डनिवद्धा पाळीशकुली बाह्य-
पाळ्यपेक्षया दीर्घा यस्य स तथोक्तः । अत्रना-
मानुगतत्वे प्रायोग्रहणम् ॥

विपरीतोर्द्धकवाटः

चतुर्थोर्द्धकवाटाख्यः । तस्य लक्षणं
कवाटलिङ्गवैपरीत्यम् ॥ अत्र हि बाह्याशकु-
ल्यववद्धापाळी दीर्घा भवति । कवाटेद्वारपक्षौ ।

ह्रस्ववृत्तसमोभयपाळिर्वल्लरकः ॥

पञ्चमोवल्लराख्यः तस्य लक्षणमुभे अपि
पाळीह्रस्वे स्तोकलम्बे वृत्ते वर्तुळे परस्परं च
समे । वल्लराख्या हि शुष्यन्मांसपेक्षया । व्या-
धाङ्गनास्वेवंविधा एव दृश्यते ॥

अणुस्थूलसमविषमपाळिव्यायोजिमः ।

षष्ठोव्यायोजिमाख्यः । तस्य लक्षणं
एकापाळ्यणुर्नातिघना । द्वितीयास्थूलातीवघना
च । एकासमानिमोन्नतरहिता । द्वितीयातद्विप-
रीता यस्य स तथोक्तः । अस्यार्थे प्रायोग्रहणम् ॥

बाह्यपाळिर्गण्डाधारः ॥

सप्तमोगण्डाधाराख्यः । तस्य लक्षणं बा-
ह्यशकुल्याश्रया एकैवपाळिर्गण्डमूलछिन्नत्वाद्य-
स्यतस्य हि वन्थे गण्डएवाधारो द्वितीयपाळ्य-
भावात् ॥

अतोविपरीतस्त्वासङ्गिमः ॥

अष्टमआसङ्गिमाख्यः । तस्य लक्षणम् ।
गण्डाधारवैपरीत्यम् । अत्र हि शङ्कुलमूले
छिन्नत्वादेव गण्डलम्नापाळीभवति । अत्रापि
प्रायोग्रहणम् ॥

अपाळिराहार्यः । स एव मांसळपी-
ठो निर्वेधिमः ॥

नवम आहार्याख्यः । तस्य लक्षणम् ।
नविद्यते कदाचिदपि पाळिर्यस्यसोऽपाळिर्भव-
ति । आहार्यअपूर्वपाळ्युपायत्वात् । स एवा-
हार्यो मांसलेन कर्णपीठेन निर्वेधिम उच्यते । अ-
तएवासौ सन्धुत्तरः योहि वेधमर्हति ॥

शुष्कशङ्कुलिरुत्सन्नपाळिः ॥

दशमः शुष्कशङ्कुल्याख्यः । तल्लक्षणं
सर्वसर्विक्रया पाळ्युच्छेदः । शङ्कुलीशुष्कैव-
रूपैवभवति ॥

इतराल्पपाळिः सङ्क्षिप्तः ॥

एकादशः सङ्क्षिप्तपाळिः । तल्लक्षण-
मितरेति । नोत्सन्नपाळिरपि त्वल्पपाळिः ॥

अनधिष्ठानपाळिः पर्यन्तयोश्चक्षुर्णिमां
सो हीनः

द्वादशोहीनाख्यः तल्लक्षणं पाळीस्थान-
योः क्षीणमांसोतएवचानाधिष्ठानपाळिरन्यपा-
ळ्या अपि तत्र संश्रयौ नविद्यते सभवातिहीनः ॥

तनुविषमपाळिर्वालिः ॥

त्रयोदशो वल्याख्यः । तल्लक्षणं तु त-
नुविषमे काचीन्निम्ने कचिदुन्नते पाळ्यौ यस्यव-
हिरप्येवंरूपैवभवति ॥

प्रथितनिर्मासस्तब्धासिरावृतसूक्ष्मपा-
ळिर्यष्टी ॥

चतुर्दशोऽष्ट्याख्यः तल्लक्षणं प्रथिता प्र-
न्थिमती निर्मासा स्तब्धानिश्चला सिराभिरावृता
सूक्ष्माऽतितन्वी पाळीयस्यसतथोक्तः । याष्टिर-
प्येवंरूपाभवति ॥

निर्माससाङ्क्षिप्ताग्राऽशोणितपाळिः
काकौष्ठ इति ॥

पञ्चदशः काकौष्ठाख्यः । तल्लक्षणं नि-
र्मासेऽल्पप्रान्ते शोणितरहिते पाळीयस्य सत-
थोक्तः । काकस्यचञ्चुपुटावप्येवं रूपावेवभ-
वतः । इत्युक्ताः पञ्चदशसन्धयः ॥

एषामाद्यादशसिध्यन्ति । नत्विदरे ॥

एषांशुष्कशङ्कुल्यन्ता दशसाध्या इतरे
पञ्च साक्षिप्तादयोऽसाध्याः ॥

तत्रवाह्यायां पाळ्यां दीर्घायामाभ्य-
न्तरः सन्धिः । तथेतरायां बाह्यः । समः
समयोश्च ॥

तत्रैतेषु मध्ये यदा बाह्या शङ्कुल्याश्रया
पाळी दीर्घाभवति तदास्या आभ्यन्तरः सन्धिः ।
द्वितीयया संयोगं तच्छिद्रमार्गेण कर्तव्यम् । य-
दा तु गण्डाश्रया दीर्घा तदास्या बाह्यः सन्धान-
मभिमुखसन्धिः । समयोश्च पाळयोर्बाह्य एव ॥

अण्वादिविषमयोस्तु परस्परविपर्ययौ॥

येतुपाळी अण्वादिविशेषेण विषमे भिन्नस्वरूपे तयोः पाळयोः परस्परविपर्ययेण सन्धिः । यत्रैका अणुरपरा स्थूला एका समाऽपरानिम्ना तत्राणोः सन्धिः तथा निम्ना कर्तव्या यथा स्थूलाचाणुर्भवत्यणुश्च स्थूलेत्येकीभूता समाभवत्येवं समविषमयोरपि विपर्ययो वाच्यः ॥

यात्वेकैवपाळीस्थूला पृथ्वीस्थिराचस्यात् तां द्विधापाटयित्वोपरिछित्वा सन्दध्यात् ॥

द्विधा पाटितायाः । पाळ्या एकैकोभागो मूलेछित्वा शून्ये पाळीमूले योज्यः । ततो द्विपाळिं सन्दध्यात् ॥

गण्डोत्कृत्तेन वासशोणितेन सानुबन्धेन मांसेन पाळीं कल्पयेत् । यस्य पाळीद्वयमपि नास्ति तस्याप्येष एव विधिः । अथवा समानवयोदोषादेः सञ्चार्य कर्णपीठं समं मध्ये निवेश्य वर्द्धयेत् ॥

सहानुबन्धेन जीवित्संस्कारेण वर्तते इति तथोक्तः । सुबोधम् ॥

सन्धानविधिः पुनरातुरे ग्रथितकेशान्ते बन्धनमुपधारिते छेद्यभेद्यलेख्यैरुपपन्नैरुपपाद्यकर्णं शोणितमवेक्षेत दुष्टमदुष्टं वेति ॥

आतुरइत्यादिना कर्णसन्धानविधिर्भवति । उपधारिते निश्चितयोग्ये बन्धे कर्णस्त्रलेद्याद्युप-

पादनमस्थाने विषये कर्तुं नयाति । दुष्टादुष्टशोणितलक्षणं सिसव्यध उक्तम् ॥

ततो वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदकाभ्यां पित्तदुष्टे क्षीरशीतोदकाभ्यां श्लेष्मदुष्टे वारुणीसलिलाभ्यां प्रक्षाल्य पुनश्चावल्लिख्यानुन्नतमहीनविषमं सन्धिं निवेश्य ततो मधुघृताभ्यामभ्यज्य पिचुप्लोतयोरन्यतरेणावगुण्ठ्यसूत्रेण नातिगाढमशिथिलं च बध्वा सिराव्यधोक्तेन कपालस्यवा चूर्णेनावकीर्याचारिकमुपादिशेत् ॥

तत इत्यादि सुबोधम् । पिचुः क्रापांसचूर्णकम् । प्लोतं वल्लम् । सिराव्यधोक्तेन तिचूर्णेनसम्बध्यते । आचारिकं व्रण्यनुष्ठेयम् ॥

सन्धिमाश्लिष्यन्तं क्षौमसूत्रेण सीव्येत् । अतिक्षीणपाळिकं वा शोणिताक्तेन पिचुना वेष्टयेत् । व्रणवच्चैनमुपाचरेत् । व्यहाच्चतुरहाद्वा सलिलेन परिषिध्य पिचुं सूत्रं चापनयेत् । न चाशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा कर्णं सन्दध्यात् ॥

यदि च कर्णसन्धिः श्लेष्मं न गृह्णाति ततः क्षौमसूत्रेण सीव्येत् । तस्येत्यशुद्धरक्तस्य वातिप्रवृत्तरक्तस्य वा क्षीणरक्तस्य वा कर्णं न सन्दध्यात् ॥

तस्य हि स्वयमपि सन्धिविंश्लिष्यते आध्मायते श्यावतामुपैति पच्यते शुण्यति चिराद्रोहतिरूढोऽप्याभरणं न क्षमते । सशोफ-

कण्डूसन्तापो ग्रन्थिमांश्च भवति । तत्र च यथास्वं प्रतिकुर्वीत । दुष्टरक्ते च रक्तमवसेचयेत् । क्षीणरक्तं स्नेहपाननस्यमांसरसाशनाभ्यङ्गैर्वृहयेत् ॥

तस्य हीत्यादि सुबोधम् । तत्वेत्याध्मानपाकादौ यथास्वमिति स्वचिकित्सितानतिक्रमेण ॥

सर्वत्र चैवमपि सोपद्रवसन्धौ सन्धि विमुच्य पूर्वापचारोपस्थापितस्मृतिः सम्यक्सन्दधीतेति । भवतिचात्र ॥

एवं च विधीयमानेपि यदि सोपद्रव एव सन्धिर्भवति ततस्तं विमुच्य पूर्वापद्रवहेतूनां स्मरणं पुनस्तथाभावप्रतिषेधाय कृत्वा सम्यक्सन्दधीत । गतानुगातिका ॥

न कर्णे शोफरागादियुक्ते सन्धानमाचरेत् ।

न घस्मरस्यनात्युष्णेना विशुद्धतनोरपि ॥

शोफादियुक्ते कर्णे सन्धानं नाचरेत् । घस्मरस्यात्यदनशलस्य । अत्युष्ण इति देशे काले च । अशुद्धतनोरकृतवमनादिकस्य ॥

सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धिं समं स्थिरम् ।

सुवर्ष्माणमरोगं च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥

सुरूढत्वादिगुणं कर्णं शनैर्वर्द्धयेत् । सुवर्ष्मा सुसारः ॥

अन्यथा दाहरूक्तोदशोफाः स्युस्तत्र कारयेत् ।

शीतान्प्रदेहसेकादीन् शुद्धिं च क्लेदनाशिनीम् ॥

अन्यथेति सुरूढत्वादिविपरीते वर्धनादाहादयः स्युः । तत्रेति दाहादिषु शीतान् प्रदेहादीन् । क्लेदनाशकफलां च वमनादिकां शुद्धिं कारयेत् ॥

स्नेहावानूपजौ तैलं सर्पिलक्षारसंसमम् ।

साधयेन्मधुरस्कन्धं हयगन्धा मयूरकैः ॥

पिट्टैर्दशगुणक्षीरे तत्परं कर्णवर्द्धनम् ।

कठिनाः सरुजः क्षामाः पाळ्यः स्वेदितमर्दिताः ।

अभ्यक्तास्तेन जायन्ते मृदवो नीरजः स्थिराः ॥

आनूपप्राणिजौ स्नेहौ सम्भवाद्द्वसामज्जनौ । घृतं च तैलं च लाक्षारसं चेति पञ्चकं परस्परसमम् । मधुरस्कन्धः सूत्रोक्तः । हयगन्धा अश्वगन्धा । मयूरक अपामार्गः । क्षीरं द्रवपञ्चकात् दशगुणम् । कठिनादिगुणाः पाळ्यः स्वेदितमर्दिताः सत्यः । तेनेति मधुरस्कन्धादिपकेन स्नेहेनाभ्यक्ता मृदवो नीरजो रुप्रहिताः स्थिराश्च जायन्ते ॥

बृहत्याकश्वुरांवारिशूकर्मर्जटाघृतम् ।

माक्षिकं शङ्खिखनीं तैलं सप्ताहं ताम्रभाजने ।

स्थापयेत्तत्परं कर्णमालेपात्पोषयेत् कृशम् ॥

बृहत्यादिकमालेपयोग्यं सप्ताहं ताम्रभाजनस्थितमालेपान् कृशं कर्णं परं पोषयेत् । कच्छुरा फणिकारी । वारिशूकं जलशूकम् । शङ्खिन्यायवतितायाः स्नेहः शङ्खिखनीतैलम् ॥

चर्मचटिकाजळौकोहयगन्धाशबरकन्दकंतुल्यम् माहिषनवनीतयुतं कपित्थगं कर्णवर्धनं साक्षात्

कुर्याच्चाभ्यञ्जनालेपान् पाळीशोषे प्रकीर्तितान्

चर्मचटिकेत्यादि सुबोधम् । चर्मचटिका प्रसिद्धा चर्मपक्षा । एतत् पक्वं कपित्थे स्थितं कर्णवर्धनम् । अत्र च कर्णवर्धनप्रसङ्गे पाळीशोषोक्तानभ्यञ्जनादीन् कुर्यात् ।

अनेन च कर्णसन्धानप्रसङ्गेनाथेत्यादिना नासासन्धानकर्माप्युच्यते ।

अथ कुर्याद्वयस्यस्यच्छिन्नांशुद्धस्य नासिकाम् । छिन्द्यान्नासां समं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः ॥ त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् । सीव्येत् गण्डं ततः सूच्यासेवन्यापिचुयुक्तया ॥

अथेत्यान्तर्चे । छिन्नां नासां नासिकां वयस्यस्य प्रत्ययवयसः शुद्धस्य च वमनादिना पुनरन्यां कुर्यात् । कथमित्याह । छिन्द्यादित्यादि । कपोलतः छिन्नं नासिकासमप्रमाणं मांसपत्रं तत्तुल्यमिति नासाकारं छिन्द्यात् । नासिकाप्रत्यासन्ने प्रदेशे त्वङ्मांसं रक्षन् सीवनोपयोगाय । तच्च मांसपत्रं तनुतां तत्क्षणेन नयेत् । ततोऽनन्तरमुद्धृतपत्रं गण्डं त्रणोष्ठयोः पिचुयुक्तया सीवन्या सीव्येत् । त्रणोष्ठवत् पिचुरपि सूच्या ग्राह्येत्यर्थः ॥

नासाच्छेदेथलिखिते परिवर्त्योपरि त्वचम् । कपोलवध्रं सन्दध्यात् सीव्येन्नासां चयत्नतः ॥ नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये । आमतैलेन सिक्त्वानु पत्तङ्गमधुकाञ्जनैः ॥ शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् । ततो मधुघृताभ्यक्तं बध्वाऽचारिकमादिशेत् ।

अथानन्तरं नासाच्छेदे यतः छिन्ना नासा तस्मिन् लिखिते कपोलवध्रमुपरित्वचं कृत्वा सन्दध्यात् । सन्धाय च नासां यत्नतस्तेन वध्रेण सह सीव्येत् । तां च नासामन्तः स्रोतसि सुखेनोच्छ्वासप्रवृत्तये नाडीभ्यामुत्क्षिपेत् । अनु चामतैलेनापकतैलेन सिक्त्वा पत्तङ्गादिभिरन्यैश्च सूत्रस्थानोक्तैर्मधुकादिभिः शोणितस्थापनैः सुश्लक्ष्णपिष्टैरवचूर्णयेत् । आचारिकं त्रणोक्त आचारः ॥

ज्ञात्वावस्थान्तरं कुर्यात् सद्योव्रणविधिं ततः । छिन्द्याद्रूढेधिकं मांसं नासोपान्ताच्च चर्मतत् ॥ सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्धयेत् पुनः ।

ततोऽनन्तरमवस्थाविशेषं ज्ञात्वा सद्योव्रणोक्तमपि विधिं कुर्यात् । ततोऽत्र यदाधिकं मांसं तच्छिन्द्यात् । नासानिकटादुच्छ्रायि यच्छेषितं चर्मतदाकृतिलाभाय च । ततोऽनन्तरं सुश्लक्ष्णं कृत्वा सीव्येत् । यश्च प्रदेशो हीनः स्यात् तं पुनरन्येन वध्रलेनेन सन्दध्यात् ॥

निवेशिते यथान्यासं सद्यच्छिन्नेऽप्ययं विधिः ।

यच्च सद्य एव प्रहारादिना नासिकाच्छिन्नं तस्मिन् यथान्यासं पूर्वसन्निवेशानतिक्रमेण निवेशिते अयमेव सीवनादिको विधिः । प्रसङ्गेनोच्यते ।

नाडीयोगाद्विनोष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिः ।

इत्युत्तरे द्वाविंशोऽध्यायः ।

ओष्ठस्य विच्छिन्नस्य सन्धाने नासास-
न्धानवत् सर्वो विधिः । श्वासोच्छ्वासमुखप्र-
वृत्त्यर्थं नाडीयोगवर्ज्यमिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-

मुत्तरे द्वाविंशोऽध्यायः ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

नासारोगविज्ञानीयम् ।

ऊर्ध्वाङ्गप्रसङ्गेन नासारोगाणां हेत्वादि-
कं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो नासारोगविज्ञानीयं नामा-
ध्यायं व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ।
नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥
अत्यम्बुपानरमणच्छर्द्दिवाष्पग्रहादिभिः ।
क्रुद्धावातोल्बणादोषानासायांस्त्यानताङ्गताः ।
जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्धमानं क्षयप्रदम् ।

अवश्यायादिभिर्हेतुभिर्वातोल्बणाख्यो
दोषा नासायां कुपितास्तत्रैव स्त्यानतां संहतत्वं
प्राप्ताः प्रतिश्यायाख्यं रोगं जनयन्ति । स च
वर्धमान उपेक्षया क्षयं ददाति । अवश्यायः
प्रदोषे जलं शीतमन्तरीक्षात् पतत् । रजः क्षि-
तिरजो धूलिः । अतिशब्दः स्वप्नजागराभ्यां
सम्बध्यते । उपधानशब्दः शय्यायाः शिरो

निषदनपर्यायो नीचात्युच्चोपध्याम् । अन्येन वि-
जातीयेन वारिणा पीतेनार्थादन्यस्मिन् पीते ।
अत्यम्बुपानेनात्यम्बुरमणेन छर्द्दिवाष्पग्रहादिभि-
श्च । आदिग्रहणेन वेगरोधादीनां ग्रहणम् ॥

तत्र वातात् प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षयः ।
घ्राणोपरोध निस्तोद दन्तशंखशिरोव्यथाः ॥
कीटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भ्रुवौ ।
स्वरसादश्चिरात् पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ॥

तत्रेत्यादिनाऽधिकदोषविशेषवशेन प्रति-
श्यायादीनां लक्षणमुच्यते । मुखशोषादिशि-
शिराच्छकफस्रुत्यन्तं वातप्रतिश्यायलक्षणम् ।
प्रतिश्यायानां पाक इहैव वक्ष्यमाणलक्षणः ॥

पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटकासम्भवभ्रमाः ।
नासाग्रपाको रूक्षोष्णताम्रपीतकफस्रुतिः ॥

तृष्णादिकं रूक्षादिगुणकफस्रुत्यन्तं पि-
त्तात् प्रतिश्याये भवति ॥

कफात् कासोरुचिः श्वासो वमथुर्गान्गौरवम् ।
माधुर्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लकफस्रुतिः ॥

कासादिल्लिग्धादिस्त्रुत्यन्तं कफात् प्रति-
श्याये ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्दृष्टाद्धि शान्तिमान् ।

यस्तु सर्वदोषजः प्रतिश्यायः स सर्वैर-
नन्तरोक्तैर्वातादिप्रतिश्यायलक्षणैर्युक्तो भवति ।
सचाकस्मादहेतुर्हान्या वृद्ध्या च युक्तो भवति ॥
दुष्टं नासासिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ।

उरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्वं आसपूतिता ॥
कण्डूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्रलक्षणम् ।

असृग्प्रक्तं वातादिदूषणैर्दुष्टं नासासिराः
प्राप्य प्रतिश्यायं करोति । अत्र च रक्तप्रति-
श्याये उरसः सुप्ततादिपित्तप्रतिश्यायोक्तं च ल-
क्षणम् ॥

सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्द्युपेक्षिताः ।
यथोक्तोपद्रवाधिक्यात् स सर्वेन्द्रियतापनः ॥
साग्निसादज्ज्वरश्वासकासोरः पार्श्ववेदनः ।
कुप्यत्यक्स्माद् बहुशो मुखदौर्गन्ध्यशोषकृत् ॥
नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ।
पूयोपमासितारक्तप्रथितश्लेष्मसंस्त्रुतिः ॥
मूर्च्छन्ति चात्र क्रिमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ।

सर्व एवानन्तरोक्ताः प्रतिश्याया उपे-
क्षिताः सन्तो दुष्टप्रतिश्यायतां यान्ति । स च
दुष्टप्रतिश्यायो यथोक्तानामुपद्रवाणां मुखशोषा-
दीनां प्ररूढत्वेनाधिक्यात् सर्वेन्द्रियाणां तापन
उपतापकरो भवति । अग्निसादादियुतश्च । स
च दुष्टप्रतिश्यायोऽक्स्मादेवातिशयेन कुप्यति ।
मुखदौर्गन्ध्यादिकृच्च भवति । मुहुः प्रतिक्षणं
नासिकायाः क्लेदं च शोषं च शुद्धिं च रोधं च
करोति । पूयोपमादिगुणश्लेष्मसंस्त्रुतिश्च भव-
ति । अत्र च दुष्टप्रतिश्याये कफस्रुतौ दीर्घा-
दिरूपाः क्रिमयो मूर्च्छन्ति समुच्छ्रायं उभन्ते ।
अणवो लघुप्रमाणाः ॥

पक्कलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघवं क्षवथोः क्षमः ।
श्लेष्मा सुचिकणः पीतोऽज्ञानं च रसगन्धयोः ॥

तेषु च सर्वेषु प्रतिश्यायेषु प्रकेष्यङ्गला-
घवादिकं लिङ्गम् ॥

तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मि सूत्रतृणादिभिः ।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि ॥
विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजन् ।
निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशक्षवः ॥

तीक्ष्णाघ्राणादिभिर्नासिकायास्तरुणास्थ-
नि मृद्वस्थनि विघट्टिते क्षुण्णे सत्यनिलः क्रुद्धो
यदि केन चिद्धेतुना रुद्धो भवति तदा सरुद्ध-
स्सन् बहिः प्रतिनिवृत्यान्तः शृङ्गाटकाख्यं ना-
सास्रोतो व्रजन्नेव निवृत्तः सन्नत्यर्थं क्षवथुं कुरु-
ते । स रोगो नाम्ना भृशक्षवः । उपयोगश-
ब्दस्तीक्ष्णेन सम्बध्यते । आदिशब्द एवञ्जा-
तीयग्रहणार्थः ॥

शोषयन् नासिकास्रोतः कफं च कुरुतेऽनिलः ।
शूकपूर्णाभनासत्वं कृच्छ्रादुच्छवसनं ततः ॥
स्मृतोऽसौ नासिकाशोषः

स्वहेतुतः क्रुद्धोऽनिलो नासिकास्रोतः
शोषयन् कफं च शोषयन् प्रथमं शूकपूर्णाभना-
सत्वं कुरुते । ततः कृच्छ्रादुच्छवसनमसौ रोगो
नाम्ना नासिकाशोषः स्मृतः ॥

नासानाहे तु जायते ।
नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥
निश्वासोच्छवाससंरोधात् स्रोतसी संवृते इव ।

नासानाहाख्ये तु रोगे नासाया नद्धत्व-
मिव जायते । केन हेतुनेत्याह । श्लेष्मरुद्धेन

वायुना । तत्र च नासानाहे निश्वांसोच्छ्वास-
यो रोधान्नासासौतसी संवृतेपि हिते इव भवतः ॥

पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दाहशूलवत् ।
स घ्राणपाकः

पित्तं स्वहेतुना नासापुटे कुपितं दाह-
शूलाभ्यां युक्तं तत्रैव त्वङ्मांसं पचेत् स रोगो
नाम्ना घ्राणपाकः ॥

स्त्रावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसम्भवः ।
अच्छो जलोपमोऽजस्रं विशेषान्निशि जायते ॥

यस्तु श्लेष्मसम्भवोऽच्छत्वादिगुणो ना-
सायाः स्त्रावः स तत्संज्ञो रोगो नाम्ना स्त्रावः ।
अजस्रं सन्ततम् । स च स्त्रावो निशि विशेषा-
ज्जायते ॥

कफः प्रवृद्धो नासायां रुध्वास्रोतांस्यवीनसम् ।
कुर्यात् सघुर्घुरश्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥
अवेरिव स्रवत्यस्य प्रक्षिन्ना तेन नासिका ।
अजस्रं पिच्छिलं शीतं पक्वं सिंघाणाकं घनम् ॥

नासायां स्वहेतोः प्रवृद्धः कफः स्रोतां-
सि रुध्वा अवीनसाख्यं रोगं कुर्यात् । किम्भूत-
माह । सघुर्घुरश्वासम् । पीनसाख्याद्रोगाद-
धिकवेदनम् । तेनावीनसाख्येन प्रक्षिन्ना सती-
नासिका अवेर्मेषस्येवाजस्रमविच्छिन्नं स्रवति ।
किं स्रवतीत्याह । पिच्छिलादिगुणं सिंघाणकं
नासाकफं स्रवति ॥

रक्तेन नासादग्धेव बाह्यान्तःस्पर्शनासहा ।
भवेद्धूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्दहतीव च ॥

रक्तेन क्रुद्धेन दग्धेव नासा भवेत् वा-
ह्यान्तःस्पर्शनासहा धूमोपमोच्छ्वासा च भ-
वेत् । स रोगो नाम्ना दीप्तिः । सम्भवाच्चाश्र-
यं दहतीव ॥

तालुमूले मलैर्दुष्टे मारुतो मुखनासिकात् ।
श्लेष्माच पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्तितम् ॥

तालुमूलमाश्रित्य मलैर्वातादिभिर्दुष्टे सु-
खाच्च नासिकातश्च पूतिर्मारुतो निर्गच्छेत् कफ-
श्च पूतिर्निर्गच्छेत् । तं रोगमाचार्याः पूतिना-
सं नाम्ना वदन्ति ॥

निचयादभिघाताद्वा पूया सृङ्नासिका स्रवेत् ।
तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥

निचयात् सन्निपातादभिघाताद्वा हेतो-
र्नासिका पूयमसृक्च स्रवेत् । तत्पूयासृक् शि-
रोदाहरुजाकरम् । नाम्ना पूयरक्तमित्याचार्यै-
राख्यातम् ॥

पित्तश्लेष्मावरुद्धोन्तर्नासायां शोषयेन्मरुत् ।
कफं स शुष्कः पुटतां प्राप्नोति पुटकं तु तत् ॥

पित्तश्लेष्मभ्यां कर्तृभ्यामेवान्तर्नासं वा-
युरवरुद्धः कफं शोषयेत् । स कफः शुष्कः पु-
टतां शुष्कत्वाच्चर्माकृतित्वं प्राप्नोति । एवंवि-
धो रोगः पुटकमित्युच्यते ॥

अशोर्बुदानि विभजेद्वोषलिङ्गैर्यथायथम् ।

अशीस्यर्बुदानि च नाम्ना प्रसिद्धान् मां-
संक्षुरान्यथायथं यथास्वमारम्भकवातादिदोष-

लिङ्गैर्विभजेत् । बहुवचनं मांसांकुराणामनेकत्वा-
पेक्षया ॥

सर्वेषु कृच्छ्रोच्छ्वसनं पीनसं प्रततं क्षुतम् ।
सानुनालिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ॥
अष्टादशानामित्येषां यापयेदुष्टपीनसम् ।

इत्युत्तरे त्रयोविंशोऽध्यायः ।

सर्वेषु च नासारोगेषु कृच्छ्रोच्छ्वसना-
दि साधारणं लिङ्गम् । एषां च रोगाणां, वात-
प्रतिश्याय, पित्तप्रतिश्याय, कफप्रतिश्याय, स-
न्निपातप्रतिश्याय, रक्तप्रतिश्याय, दुष्टप्रतिश्या-
य, शृङ्गक्षव, नासाशोष, नासनाह, त्राणपा-
क, स्त्रावा, वीनस, दीप्ति, पूतिनास, पूयरक्त,
पुटका, शो, बुंदा, ख्या अष्टादश रोगा उक्ताः ।
तेषां रोगाणां मध्ये दुष्टपीनसं यापयेत् । शे-
षाः साध्या इत्यर्थादिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

नासारोगप्रतिषेधम् ।

उक्तक्रमेणैव नासारोगाणां चिकित्सां प्र-
दर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो नासारोगप्रतिषेधं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ इति यः ।

सर्वेष्वादौ पीनसेषु स्नेहस्नेदवमन-
धूमगण्डूषस्तिग्धोष्णभोजननिवातशयनासना-
नि सेवेत ॥

सर्वेष्वादिना सामान्येन प्रतिश्याया-
नां चिकित्सा ॥

पाचनार्थं च गुळार्द्रकक्षीरत्रिकटुका-
जमांसमद्याम्लभोजनानि ॥

पाचनार्थमिति येन प्रतिश्यायः पक्तां
याति तदर्थं गुडादिभोजनानि सेवेतेति स-
म्बन्धः ॥

रोहिषाजाजीवचाचोरकोपकुञ्जिकात-
कारीचातुर्जातकरजो बस्त्रावबद्धं मुहुर्मुहुरूप-
जिघ्रेत् । घृताक्तसक्तून मल्लकसम्पुटे कृत्वा
धूमं च पिबेत् ॥

सर्वेषु च रोहिषादिचूर्णवस्त्रे बद्ध्वा मुहु-
र्मुहुरूपजिघ्रेत् । घृताक्तसक्तूनित्यदि सु-
बोधम् ॥

पके तु शिरोविरचनमवपीडं च यु-
ञ्ज्यात् ॥

पके तु सर्वस्मिन् प्रतिश्यायेऽङ्गलाववा-
दिना ज्ञाते शिरोविरकादिकं युञ्ज्यात्तीक्ष्णद्र-
व्यैः । कल्काद्यैर्नासायोज्य औषधोऽवपीडः ॥

निदानोक्तानि च वर्जयेत् । विशेषेण
शीताम्बुस्तानपानात्युच्चोपधानानुपधानकोध-
शोकान् ।

निदानोक्तानि चावश्यायादीनि वर्जयेत् । शीताम्बुस्नानादिकं विशेषेण वर्जयेदिति ॥

साधारणमुक्त्वाऽप्येत्यादिना विशेषेणोच्यते ॥

अथ वातप्रतिश्याये पूर्वमेव वातहरद्रव्यविपकं ससैन्धवं प्रातः सर्पिः पिबेन्महाषट्पलं वा ॥

पूर्वमेव प्रथममेव । वातहराणि द्रव्याणि भद्रदाव्यादीनि शोधनादिगणोक्तानि । महाषट्पलं चावशूकेत्यादिना गुल्मनिर्दिष्टम् ॥

दशमूलकुलत्थकोलयवशुष्कमूलकव्योषलवणपञ्चकैः सदधि धान्याम्लं सर्पिः सिद्धमाहारे पाने च प्रणीतं प्रतिश्याययक्ष्मकासश्वासग्रहणीगुल्मविबन्धघ्नम् ॥

दशमूलादिभिः सिद्धं सर्पिराहारपानाभ्यां प्रतिश्यायादिघ्नम् ॥

जीर्णस्नेहं जाङ्गलरसेन व्योषडाडिमसैन्धववता बालमूलकरसेन सर्वधान्ययूषेण वा भोजयेत् । नागरं वा पयसा पिबेत् ॥

जीर्णस्नेहमातुरं यस्यानन्तरोक्तान्यतमस्नेहो जीर्णं व्योषादिमता जाङ्गलरसेन भोजयेद् । बालमूलकय रसेन वा । रसो यूष । सर्वधान्यानां मुद्गादीनां यूषेण वा । सुबोधम् ॥

कृष्णादशमूलशुण्ठीयवैरण्डमूलकाथसिद्धेन पयसोत्तमाङ्गं स्वेदयेत् । तदेव च

पानभोजनयोर्विदध्यात् । अर्दितोक्तांश्च स्वेदान् । एवमपरिपच्यमाने पुनः पुनर्नाडीस्वेदं वातहरं चास्थापनमनुवासनं शिरोवस्ति च ॥

कृष्णादिसिद्धेन पयसोत्तमाङ्गं शिरः स्वेदयेत् । तदेवेति कृष्णादिसिद्धं क्षीरम् । अर्दितोक्तांश्च स्वेदान् कुर्यात् । सुबोधम् ॥

पके तु तैलं क्षवकचूर्णयुक्तं ससैन्धवं सर्पिर्वा शिरोविरेचनम् ॥

पके तु वातप्रतिश्याये क्षवकेण राजक्षवकेणयुक्तं तैलं शिरोविरेचनं सर्पिर्वा ससैन्धवम् । इति वातप्रतिश्याये ॥

पित्तप्रतिश्याये पञ्चकोशीरपटोलशारिवा विदारीशतावरीक्षीरिद्रुमशुङ्गपटोकर्कटाख्या दुरालभानामर्द्धाढकमष्टगुणैर्भासि विपाच्य पादावशेषे मधुकमृद्रीकाचन्दनमृद्गाढककशेरुक श्वेतपाकान्यक्षमात्राणि दत्त्वा घृतप्रस्थं पयसा सह साधयेत् । तत् प्रातः पानाय युज्यात् । जीर्णे सुखोष्णतांयपरिपित्तं ससैन्धवेन रसेन भोजयेत् । सुस्निग्धं विरेचयेद्राक्षा टोलश्रीपर्णीमूर्वा त्रिवृत्काथेन त्रिवृत्पथ्यापूगफलचूर्णान्तिनेन ॥

पित्तजे प्रतिश्याये पञ्चकादिघृतेन सुस्निग्धं द्राक्षादिकाथेन त्रिवृत्पादचूर्णान्वितेन विरेचयेत् । क्षीरिद्रुमाणां बटादीनां शुङ्गा अङ्कुराः । कर्कटाख्या कर्कटशृङ्गी । अर्द्धाढकं द्वात्रिंशत्पलानि । अष्टगुणमम्भः पलसङ्ख्यया । श्वे-

तपाकः श्वेतकाम्बोजिका । अक्षं कर्षः ।
जीर्णं इति तस्मिन् धृते । पारीषिकं स्नापित-
मातुरम् । रसेनेति मांसरसेन ॥

विरिक्तभुक्तस्य शीतैः शिरोवक्त्रलेप-
रिषेककवळग्रहान् वितरेत् ॥

एवं विरिक्तस्थानन्तरं च भुक्तस्य शीतैः
शीतवीर्यस्पर्शैर्द्रव्यैः शिरोवक्त्रे लेपादान् वि-
तरेत् ॥

व्यजनपवनविधूयमानश्च नीलशादलो-
पवनशिशिरकरकिरणधारागृहाणि सेवेत ॥

व्यजनपवननैरुत्क्षेपवातैर्विधूयमानः स-
न्नातुरो नीलशादलोपवनादिकं सेवेत । नीलं
शाद्वर्तं दूर्वा यस्मिन्पवने तत्तथोक्तम् । शिशि-
रकरस्य शीतरश्मेः किरणाः पादाः । धारागृ-
हं यन्त्रप्रवृत्तधातजलं (नन्तसमं) वेष्टम् एषां
द्वन्द्वः । [धारागृहं नाम चतुस्तम्भप्रतिष्ठित-
मदृश्यप्रभवगर्भित्विन्दुनिर्भिज्जलधाराभिः प-
रिवृत्तं मण्डपम्] ॥

तत्र च पके तु दोषे शिरोविरेकं पुरा-
णवृत्तेन ससंश्रयेन धृतमण्डेन वा कट्फला-
न्वितेन कुर्यात् । विशुद्धस्रोतसश्च जाङ्गलर-
सेन क्षीरेण वा शीतेन भोजनम् ॥

तत्र च पित्तप्रतिशयाये दोषे पके ससं-
श्रवेन पुराणवृत्तेन शिरोविरेकं कुर्यात् । अथ-
वा कट्फलान्वितेन धृतमण्डेन तत् कुर्यात् ।
विशुद्धस्रोतसश्चेति शिरोविरेचनेन शीतरसक्षी-
रभोजनं हितम् । इति पित्तप्रतिशयाये ॥

कफजे तु यवक्षारावचूर्णितमुष्णोदका-
नुपानं धृतं पाययेत् । जीर्णे च तिलमाष-
पल्लवतीं यवागूम । ततो वामनीयौषध-
काथसिद्धया ससर्पिष्कया सैन्धवमाषचूर्णप्र-
गाढया पेययोष्णाम्भसा च वामयेत् ॥

कफजे प्रतिशयाये । सुबोधम् । जीर्णं
इति धृते । पल्लवं तिलकल्कः । तत इत्यस्मिन्
क्रमे कृतेऽनु तदहरेव वमनम् । वामनीयान्यौ-
षधानि मदनादीनि सूत्रपाठितानि । सैन्धव-
माषयोश्चूर्णेन प्रगाढा घना ॥

ततस्तीक्ष्णधूमकवळयवान्नचणकप्रा-
याहारनाडीस्येदैरुपाचरेत् । अरुचिगौरव-
योस्तु विशोधयेत् ॥

ततो वमनस्य पश्चात्तीक्ष्णधूमादिभिरुपा-
चरेत् । तीक्ष्णो धूमः सूत्र उक्तो नाडीस्येद-
श्च । अरुचिगौरवयोस्तु विशोधयोदित्यर्थाद्रमनेन
विरेचनेन च ॥

पके क्षवकविलङ्गसैन्धवादिभिर्नैस्यम् ।
तैलाप्लुतो नागरचूर्णागुविद्धो मुलगा आहारो
यथासात्स्यं च रुक्षतीक्ष्णोष्णम् ॥

पके च तस्मिन् प्रतिशयाये क्षवकादिभि-
स्तीक्ष्णैर्नैस्यम् । क्षवको राजक्षवकः । तत्र च
मुलगा आहारो यथासात्स्यं चान्यदप्याह रम् ।
किम्भूतो मुलगा आह । तैलाप्लुतस्तैलमूयिष्ठ
इत्यर्थः । नागरचूर्णेन चागुविद्धः कृतसं-
स्कारः ॥

शुद्धघ्राणपथस्य देवदारुसरलकाको-
लीजीवकमधुकपिप्लयनन्ताक्षीरविषकं तैलं
नस्यम् ॥

एव रूक्षादिगुणैः सहारादिभिर्विशुद्धा-
णमार्गस्य सती दे-दावादिभिः क्षीरेण च वि-
पकं तैलं नस्यम् इति कफे ॥

सान्निपातिके दोषप्रलतः प्रतिकुर्यात् ।
रसाञ्जनातिविषामुस्तभद्रदारुमाधितं चात्र
तैलं नावनम् ॥

सान्निपातजे तु दोषबलापेक्षया कार्या ।
य एव दोषो यथा बलवांस्तस्यैव तथा चिकि-
त्सया प्रतीकार इत्यर्थः । अत्र च सान्निपाते
रसाञ्जनादिभिः साधितं तैलं नावनमिति सान्नि-
पाते ॥

रक्तजे पैत्तिको रक्तपित्तोक्तश्च विधिः ॥

रक्तजे प्रतिश्याये पित्तप्रतिश्यायोक्तो र-
क्तपित्तोक्तश्च विधिः इति रक्ते ॥

दुष्टप्रतिश्याये व्योषचित्रकयवक्षार-
बीजकाविलङ्गपूतीकरञ्जत्वग्गलवणत्रयैर्मांसरस-
प्रतीवापविपकं सक्षौद्रं सर्पिः पाययेत् ।
जीर्णे घृते जाङ्गलरसेन तैलोपसेकं भोजयेत् ।
स्निग्धं च कफप्रतिश्यायवदुपाचरेत् ॥

दुष्टप्रतिश्याये व्योषादिभिर्मांसरसं प्रती-
वापं पच्यमाने दत्त्वा विपकं सर्पिः क्षौद्रेण सह
पाययेत् । उपसेकशब्देन तैलस्यातिबहुत्वमु-
क्तम् । स्निग्धं चेत्तन्तन्तरोक्तेन प्रकारेणैव दुष्ट-
प्रतिश्यायिनम् ॥

पेषवपीडं व्योषेन्द्रयवविलङ्गसारजी-
रकसैन्यवर्वस्तमूत्रपिष्टैर्दद्यात् । विशुद्धग्राण-
स्रोतसं च पुनरुपस्तेह्य विरेचयेत् । मृष्टा-

न्यवान् भूस्तृणकाघ्रातकजर्गकत्रिवृतायु-
क्तान् गौमूत्रेण काथयेत् । तं काथमभया-
नागरमरिचकमुकसैन्यवयवशूकचूर्णयुक्तं स-
बीजपूरकरसं पाययेत् । कोष्णोदकं चानु-
कण्ठयेत् ॥

पके च दुष्टप्रतिश्याये व्योषादिभिर्वस्त-
मूत्रपिष्टैरवपीडं नस्यं दद्यात् । सुबोधम् । अ-
नुकण्ठनं स्तोकपानम् ॥

विरिक्तं च काले मुस्तहरिद्रानागर-
यवक्षारपूतीकरञ्जरेणुकाभिरजाविगोमूत्रद-
धिभिश्च सिद्धं सर्पिरु योजयेत् । तीक्ष्णा-
नि च निरूहानुवासनानि । अरिष्टांश्च पा-
नार्थम् ॥

विरिक्तं चेति मृष्टयवादिरसेन । काल-
इति योग्ये मुस्तादिभिरजादीनां मूत्रेण द-
ध्ना च सिद्धं सर्पिरुपयोजयेत् । तीक्ष्णानि
निरूहादीन्युपयोजयेदिति सम्बध्यते ॥

एवमप्यशान्तौ हिङ्गुक्षारामरदारुवि-
पकं घृतं मांसरसानुपानं पिवेत् ॥

एवमनन्तरोक्तेनाप्यशान्तौ सत्यां हिङ्गवा-
दिपकं घृतं पिवेत् ॥

कोशाग्रपल्लवमूर्वा तकारीङ्गुदीफल-
फणिर्जकमहापञ्चमूलकण्टकारिका शारिबीरु-
पूगहिंसा निम्बशिथुफलरक्षोग्निकिमिघ्नदन्ती
पूतीकरञ्जपिप्पलीवातकवीजाहिमारकमूल-
त्वक्पत्रपुष्पफलै रजामूत्रपिष्टै रजाम्ब शकुद्र
सयुक्तै धूमवाति कृत्वा कृताभ्यक्तां पातु प्र-
यच्छेत् ॥

तस्य च कोशाम्नादीनां यथासम्भवं प-
त्रादिभिरजस्य मूत्रेण पिष्टैरजाश्वशकुद्रसेन यु-
क्तैर्धूमविद्युक्तप्रकारेण धूमवर्ति कृत्वा घृतेना-
भ्यक्तां पातुं प्रयच्छेत् । पानाय दद्यात् ॥

पिप्पलीवर्धमानं चोपयुञ्जीत । कृमि-
घ्नैश्च योगैर्यापयेत् ॥

पिप्पलीवर्धमानं रसायने वक्ष्यते । कृ-
मिघ्ना योगाश्चिकित्सित उक्ताः । तैर्दुष्टप्रति-
श्यायं याप्यत्वोक्तैर्यापयेत् । इति दुष्टप्रति-
श्याये ॥

भृशक्षवथौ पुटके च निम्बकटफलकु-
ष्ठमरिचचूर्णैः क्लेदनाय प्रथमनम् । पिप्प-
लीकुष्ठगुण्डीविळङ्गमृट्टीकाकषायकल्कविपकं तै-
लं घृतं वा नावनम् ॥

भृशक्षवाख्ये रोगे पुटके च शुष्कत्वतः-
शाय क्लेदोल्पादनाय निम्बादिचूर्णं प्रथमनम् ।
पिप्पल्यादीनां काथेन कल्केन च विपकं तैलं
वा घृतं वा नावनम् ॥

नासाशोषे बलातैलं पाने शिरोवस्तौ
च । स्निग्धस्य स्वेदः । क्षीरसर्पिर्नस्यं म-
धुरवर्गसाधितं वा तैलम् । स्नेहिको धूमः ।
तथा नासानाहेपि । एवमनुपशमे शिरोवि-
रेकः ॥

नासाशोषाख्ये सुबोधम् । क्षीरात् गु-
हीतं घृतं क्षीरसर्पिः । स्नेहिको धूमः सूत्रो-
क्तः । तथेति नासाशोषकमसमुच्चयो नासाना-
हाख्येपि । एवं च नासानाहस्यानुपशमे शि-
रोविरेकः ।

नासापाके दीप्तौ च जलौकोभिरस्रवि-
स्त्रावणम् । शीतैरुर्ध्वाधोविरेकलेपसेकाः ।
नासास्त्रावे तीक्ष्णं नस्यं धूमश्च ॥

नासापाकदीप्त्याख्ययोर्जलौक आदिकम् ।
नासास्त्रावे सुबोधम् ॥

अवीनसे पूतिनासे च गुडमरिचहि-
ङ्गुशिवाटिकाविळङ्गैरजामूत्रपिष्टैर्नस्यम् ।
कफप्रतिश्यायवच्च स्नेहस्वेदवमनानि ॥

अवीनसपूतिनासयोर्गुडादिभिरजामूत्र-
पिष्टैर्नस्यम् । हिङ्गुशिवाटिका हिङ्गुपत्नी । क-
फप्रतिश्यायवत् स्नेहादीनि ॥

वमितवतो निर्गुण्डीशिगुतकारीफणि-
र्जकक्षवकसुरसार्जकपत्रस्वरसेन सार्षपं पीलुजं
वा तैलं विपाच्य नस्यं विदध्यात् ।

वमितवतः कृतवमनस्य । निर्गुण्ड्या-
दिपत्रस्वरसेन सर्षपतैलं पीलुजं वा तैलं वि-
पाच्य नस्यं विदध्यात् ॥

लाक्षाविळङ्गपिप्पलीलवङ्गक्षवकनिशा-
कुष्ठवचाकरञ्जिकाकल्कैर्वा तिलतैलम् । शि-
गुबृहतीदन्तीमूलविल्वव्योषसुरससैन्धवैर्वा ॥

अथवा लाक्षादिकल्कैस्तिलतैलं विपाच्य
नस्यं विदध्यात् । शिग्रवादिकल्कैर्वा । इत्य-
वीनसे पूतिनासे च ॥

उल्पन्नमात्रं पूरकं रक्तप्रतिश्यायव-
चिकित्सेत् । प्रवृद्धं नाडीव्रणवत् । कृतव-
मनस्य चास्य नस्यधूमौ प्रयोजयेत् ॥

पूयं रक्तप्रतिश्या-
यविधानेन चिकित्सेत् । प्रवृद्धं पुनर्वक्ष्यमाणं
नाडीव्रणवत् । अथ च प्रवृद्धरक्तपूयवतः कु-
तचमनस्य धूमं दोषायपेक्षया योजयेत् ॥

अर्शासि विधिवत् क्षारेणाग्निना वा द-
हेत् । स्थूलानि तु शस्त्रेण स्पृष्ट्वा दाहानन्तरं
शीतां क्रियां योजयेत् ॥

अर्शासीति । विधिवत् ग्रहणमपायप-
रिरक्षायै । स्थूलानि त्वर्शासि शस्त्रेण स्पृष्ट्वा छि-
त्वा दहेदिति सम्बन्धः । सुबोधम् ॥

वर्ति च नासायां कुम्भानिकुम्भाग्रिक-
सैन्धवपिप्पलीमनदिशलालकल्कमधुघृतमदि-
ग्धाम् ॥

वर्ति च चेलमयीं कुम्भादिकल्कमधुघृ-
तप्रदिग्धां नासायां योजयेदिति सम्बन्धः ॥

तुवरिकाविभीतकहरिद्रालोध्रप्रियंगुक-
रञ्जिकाकल्कगुडोदकविषकं तैलं नावनम् ।
करञ्जकलोध्रोलपलमधुकतिन्दुकास्थित्रिफला-
खदिरसारविषकं वा ॥

तुवरिकादिविषकं तैलं करञ्जकलोध्रादि-
भिविषकं वा तैलं नावनम् ॥

यथादोषं च स्नेहवमनविरेकादीन् प्र-
णिदध्यात् ॥

दोषस्वरूपानतिक्रमेण च स्नेहादीन् प्र-
णिदध्यात् । इत्यर्शासि ॥

अर्बुदं बलिशेन गृहीत्वा मण्डलाग्रेण
मूले समं छिन्द्यात् । छिन्ने चोच्छिद्यस्वयेत् ।

चेलप्रमृष्टं च व्रणं शलाकया दहेत्तैलेन वा ।
अग्निदग्धं ब्रह्मक्षयेत्ततः शिशिरैः प्रदेहैः ॥

अर्बुदे सुबोधम् । उच्छिद्यस्वये दुच्छ्वा-
सेनान्तर्नयेत् । ततोऽनन्तरं शिशिरैः प्रदेहै-
र्ब्रह्मक्षयेत् ॥

उपरूढव्रणस्य लोभ्रावापं तीक्ष्णोष्ण-
लवणद्रव्यगोमूत्रयुक्तं सार्षपं कारञ्जं वा तैलं
नावनम् । पित्तजे रक्तजे वाऽर्बुदे गोदन्तसै-
न्धवालकासीसकांस्यनीलैरम्बुपिष्टैरालेपः ।
ततश्च शीताः प्रदेहसेकाः । शीतैरेव च सा-
धितानि घृतान्यभ्यङ्गनस्यपानानि ॥

उपरूढार्बुदस्य तीक्ष्णादिगुणैर्द्रव्यैर्लोभ्रा-
वापं गोमूत्रेण युक्तं सार्षपं तैलं कारञ्जं वा वि-
षकं नावनम् । सुबोधम् । शीताः शीतवी-
र्यस्पर्शाः ॥

मांसमेदःसन्निपाताशोर्बुदानि चैव
साधयेदिति । भवति चात्र ॥

मांसादिजानि त्वर्शोर्बुदानि चैवमित्युक्ते-
न छेदनादिना प्रकारेण साधयेत् । गतानु-
गतिका ॥

उपसंहरति ।

हीनच्छेदात् पुनर्द्विरतिच्छेदात् स्व-
रक्षयः । गन्धाज्ञानं च वीसर्पो मूर्छा छिन्द्या-
दतः समम् ॥

इत्युत्तरे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

॥ छेद्यमशोर्वुदं समं छिन्वात् ॥ कुत
इत्याह हीनच्छेदादित्यादि । सुबोधम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-

मुत्तरे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

मुखरोगविज्ञानीयम् ।

ऊर्ध्वाङ्गक्रमेण मुखरोगाणां हेत्वादिकं
प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो मुखरोगविज्ञानीयं नामाध्या-
यं व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

मात्स्यमाहिषवाराह पिशितामकमूलकम् ।

माषसूपदधिक्षीर शुक्तेशुरसफाणितम् ॥

अवाकशय्यां च भजतो द्विषतो दन्तधावनम् ।

धूमच्छर्दनगण्डूषानुचितं च सिराव्यधम् ॥

क्रुद्धाः श्लेष्मोद्वेगा दोषाः कुर्वन्त्यन्तर्मुखं गदान्

मात्स्येत्यादिना मुखरोगाणां सामान्यं
निदानम् । मात्स्याद्यामिषादिकं भजतो दन्त-
धावनादिकं चोचितसिराव्यधान्तं द्विषतः श्ले-
ष्मोद्वेगास्त्रयो दोषा अन्तर्मुखं कुपितास्तत्रैव ग-
दान् कुर्वन्ति । फाणितं क्षुद्रगुडः । अवाकश-
य्याऽथोमुखस्य शयनम् ॥

तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधाकृतः ।

तत्रेत्यादिना रोगो उच्यन्ते । य ओ-
ष्ठो वातेन द्विधाकृतो भवति सं रोगो नाज्ञा
खण्डौष्ठः ॥

ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ ।
दाल्येते परिपाद्येते परुषासितकर्कशौ ॥

पवनादोष्ठकोपाख्ये रोगे स्तब्धादिरू-
पावोष्ठौ भवतः ।

पित्ताक्षिणासहौ पीतौ सर्पपाकृतिभिश्चितौ ।
पिटकाभिर्वहुक्तेदावाशुपाकौ

पित्तादोष्ठकोपे तक्षिणासहत्वादिगुणावो-
ष्ठौ । चितौ व्याप्तौ ॥

कफात्पुनः

शीतासहौ गुरुशूनौ सर्वर्णपिटकाचितौ ॥

कफादोष्ठकोपे शीतासहत्वादिगुणौ ।
शूनौ शोफयुक्तौ ॥

सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धास्त्रापिच्छिलौ ।
अकस्मान्म्लानसंशूनरुजौ विषमपाकिनौ ॥

सन्निपातादोष्ठकोपे अनेकाभौ नानावर्णौ
दुर्गन्धादिगुणौ च अकस्मादकारणं म्लानत्वादि-
गुणो ययोः । तेन कदाचिन्म्लानौ कदाचित् संशू-
नौ कदाचित् सरुजौ कदाचिच्चारुजौ । विषमपा-
किनौ क्वचित् सपाकौ क्वचित् कठिनावित्यर्थः ॥

रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ।

खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेर्बुदं भवत् ॥

रक्तोपसृष्टौ रक्ताहितावोष्ठौ रक्तवर्णौ
भूत्वा शोणितं स्रवतः । अत्र च रक्तोष्ठकोपे

रक्ते स्नावात् क्षीणे खजूरसदृशमर्बुदं भवेत् ॥
मांसपिण्डोपमौ मांसात् स्यातां मूर्च्छत् किमी-
[क्रमात् ॥

मांसादुष्टान्मांसपिण्डोपमावोष्ठौ क्रमाच्च-
मूर्च्छत् किमी स्याताम् ॥

तैलाभ्रयथुक्तेदौ सकण्ड्वौ मेदसा मृदू ॥

मेदसादुष्टेनोष्ठौ तैलाभ्रयथुक्तेदौ तैला-
भौ भ्रयथुक्तेदौ ययोस्तौ तथोक्तौ सकण्ड्वौ
कण्ड्वयुक्तौ मृदू च भवतः ॥

क्षतजावदीर्येते पात्र्येते चासकृत् पुनः ।
ग्रथितौ च पुनः स्यातां कण्डूलौ दशनच्छदौ ॥

क्षतजावोष्ठौ यौ क्षतेन कुपितौ तयोरव-
दरणादिकं लिङ्गम् । [पुनस्तथाप्यचिकित्सिते
सति ग्रथितौ कण्डूलौ कण्ड्वयुक्तौ स्याताम्] ॥

जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ॥

वातकफाद्वेतोर्जलबुद्बुदवज्जलार्बुदमो-
ष्ठे भवति । इत्योष्ठे एकादशः ॥

गण्डालजी स्थिरः शोभो गण्डे दाहुरुजान्वितः ॥

दाहाद्यन्वितः स्थिरश्चाचलो गण्डे यः
शोफः स गण्डालजी । इति गण्ड एकः ॥

वातादुष्णासहादन्ताः शीतस्पर्शाधिकव्यथाः ।
दात्यन्त इव शूलेन शीताख्यादालनश्चसः ॥

वाताद्वेतोरुष्णासहत्वादिगुणा दन्ता मव-
न्ति सरोमो नाम्ना शीतोदालनश्चोच्यते । [शू-
लेन दात्यन्त इवेत्यनेन शूलस्यातिपीडाकरत्वं
सूचितम्] ॥

दन्तहर्षेप्रवाताम्ल शीतभक्षाक्षमाद्विजाः ।

भवन्त्यम्लाशनेनैव सरुजश्चलिता इव ॥

वातादेव दन्तहर्षाख्ये रोगे प्रवाताद्यक्ष-
मा अम्लाशनेनैव सरुजश्चलिता इव दन्ता भव-
न्ति । [प्रवाते अम्लशीतयोर्भक्षे भक्षणे चाक्षमा
अशक्ताः । अत्राम्लशब्दोरसवाची । अम्ला-
शनेनैवेयत्राम्लशब्दो वृक्षाम्लवाची] ॥

दन्तभेदेद्विजास्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः

दन्तभेदाख्ये रोगे द्विजादन्तास्तोदभेदा-
द्यन्विता भवन्ति । [अत्र रुक्तोदौ दन्तमूले ।
स्फुटनभेदौ दन्त एवेति मन्तव्यम्] ॥

चालश्चलद्भिर्दशनैर्भक्षणादधिकव्यथैः ॥

चालो नाम रोगश्चलद्भिर्भक्षणादधिक-
व्यथैश्च दशनैर्भवति । [चलद्भिः कम्पमानै
भक्षणाद्यस्य कस्यापि चर्वणादधिका पूर्वस्माद-
तिरिक्ता व्यथा पीडा येषां तैः] ॥

करालस्तु करालानां दशनानां समुद्भवः ॥

सकरालो नाम रोगो यः करालानां
विकटानां दन्तानां समुल्गमः ॥

दन्तोधिकोधिदन्ताख्यः सचोक्तः खलवर्द्धनः ।
जायमानेऽतिरुग्दन्ते जाते तत्र तु शाम्यति ॥

यस्तु सन्निवेशादधिको दन्तः सोधिद-
न्ताख्यो रोगः तस्यैव खलवर्द्धन इति नाम ।
तत्र चाधिदन्ते जायमाने रुग्जायते जाते तु
तस्मिन् रुक् शाम्यति ॥

अधावनान्मलो दन्ते कफो वा वातशोषितः ।

पूतिगन्धिः स्थिरीभूतः शर्करा

दन्तानामधावनादप्रक्षालनाद्योन्नादिम-
लः श्लेष्मा वा वातेन शोषितः सनपूतिगन्धिः
स्थिरीभूतश्च स नान्ना शर्करेत्युच्यते ॥

साप्युपेक्षिता ।

शातयत्यणुशोदन्तकपालानि कपालिका ॥

सापि शर्करोपेक्षिता सत्यणुशोरुपशो द-
न्तकपालानि शातयति स कपालिका नाम
रोगः ॥

श्यावः श्यावत्वमायातो रक्तपित्तानिलैर्द्विजः ॥

द्विजो दन्तो रक्तादिभिः श्याववर्णत्वमा-
यातः श्यावो नाम रोगो भवति ॥

समूलं दन्तमाश्रित्य दोषैरुद्वणमारुतैः ।

शोषितेमाज्ञिसुषिरे दन्तेनमलपूरिते ॥

पूतित्वात् क्रिमयः सूक्ष्मा जायन्ते जायते ततः ।

अहेतुतीव्रार्तिशमः ससंरम्भोसितश्चलः ।

प्रलूनः पूयरक्तशुत् सचोक्तः किमिदन्तकः ॥

उद्वणमारुतैर्मारुताधिकैः स्निग्धैः स-
मूलं मूलसहितं दन्तमाश्रित्य तन्मज्जति शोषिते
अत एव चान्तर्दन्ते सुषिरेनमलपूरिते सति
नेन मलेन पूतित्वात् सूक्ष्माः क्रिमयो जायन्ते ।
ततश्चाहेत्वकारणमेव तीव्रार्तिर्जायते । अ-
कारणमेव तस्याः शमश्च । ससंरम्भ इत्यादि
प्रकरणादन्तः । प्रलून उद्धूतः । स्निग्ध इ-

त्यर्थः । स रोगः किमिदन्ताख्य उक्तः । इति
दन्ते दश रोगाः ॥

श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहन्त्यस्यमहेतुकम् ।

शीर्यन्ते दन्तमांसानि मृदुकिन्नासितानि च ॥

शीतादोसौ

श्लेष्मरक्तेन हेतुना पूतीनि दुर्गन्धीनि
दन्तमांसान्यहेतुकमेवास्त्रं वहन्ति मृदादिगुणयु-
क्तानि च भवन्ति शीर्यन्ते चासौ रोगः शी-
तादः ॥

उपकुशः पाकः पित्तासृगुद्भवः ।

दन्तमांसानि दहन्ते रक्तान्युत्सेधवन्त्यतः ॥

कण्डूमन्तिस्त्रवन्त्यस्यमाध्मायन्तेसृजिस्थिते ।

चला मन्दरुजो दन्ताः पूतीवक्त्रं च जायते ॥

पित्तासृगुद्भवो यो दन्तमांसानां पाकः
स नाम्नोपकुशः । तत्र च दन्तमांसानां दाहो
रक्तत्वसुत्सेधश्च भवति । अतश्चोत्सेधात् द-
न्तमांसानि कण्डूमन्त्यस्त्रं च स्रवन्ति । असृ-
जिरक्ते स्थिते रुद्धे आध्मायन्ते परिपूर्णन्ते ।
दशनाश्च चला मन्दरुजश्च भवन्ति वक्त्रं च
पूति जायते ॥

दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो वदरास्थिनिभो घनः ।

कफास्त्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दन्तपुण्डः ॥

दन्तयोरिति द्वयोः स्त्रिषु वा दन्तेषु मूले-
ष्विति प्रकरणात् । कफास्त्राद्धेतोर्वदरास्थिनि-
भो घनस्त्रिषु च शोफो भवति । स च
शीघ्रं पच्यते । एतान्ना दन्तपुण्डः ॥

दन्तमांसे मलैः सास्रैर्बाह्यान्तः श्वयथुगुरुः ।
सरुग्दाहः स्रवेत् भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ॥

सास्रैः सरकैर्वातादिभिः स्निग्धैर्वैर्दन्तमांसे अन्तर्बाहिश्च गुरुः सरुग्दाहश्च श्वयथुर्भवति स च भिन्नः पूयास्रं स्रवेत् स रोगो नाम्ना दन्तविद्रधिः ॥

श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावात्रक्तपित्तजः ।
लालास्रावी स सुषिरो दन्तमांसप्रशातनः ॥

दन्तमूलेषु दन्तोत्पत्तिस्थानेषु रक्तपित्तजो रुजावान् रुजायुक्तः लालास्रावी लालास्रावयुक्तो दन्तमांसप्रशातनश्च यः श्वयथुः स नाम्ना सुषिरः । दन्तमांसं प्रकर्षेण शातयतीति दन्तमांसप्रशातनः ॥

ससन्निपातज्वरवान् सपूयरुधिरधुतिः ।
महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धनः ॥

स एव शोफः सन्निपातज्वरादिना युक्तो विश्लिष्टदन्तबन्धनस्थानश्च नाम्ना महासुषिर इत्युक्तः ॥

दन्तान्तेकीलवच्छोफो हनुकर्णरुजाकरः ।
प्रतिहन्यभ्यवहति श्लेष्मणासोधिमांसकः ॥

श्लेष्मणा हेतुना दन्तान्ते दन्तमालाविच्छेदे हन्वादि रुजाकरो यः श्वयथुरभ्यवहति भोजनं प्रतिहन्यन्तरा शल्यभूतत्वात् । स रोगो नाम्नाऽधिमांसकः ॥

घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।
यास्मिंश्चलन्ति दन्ताश्च स विदेर्भोभिघातजः ॥

स विदेर्भो नामाभिघातजो रोगो भवति । यो येन केनचित् घृष्टेषु दन्तमांसेषु महान् संरम्भो जायते । यस्मिन् दन्ताश्चाचलाश्चलन्ति ॥

दन्तमांसाश्रितात्रोगान् यः साध्यानप्युपेक्षते ।
अन्तस्तस्यास्रवन दोषः सूक्ष्मांसञ्जनयेद्गतिम्
पूयं मुहुः सास्रवति त्वङ्मांसास्थिप्रभेदिनी ॥

यः पुरुषः साध्यानपि दन्तमांसाश्रितात्रोगानुपेक्षते तस्यान्तरस्रवनं गृह्णन् दोषः सूक्ष्मां गतिं नाडीं सञ्जनयेत् । सा च नाडीत्वगादिभेदिनी मुहुः पूयं स्रवति । [यः पुरुषः साध्यान् साधयितव्वान् शीतादादीनुपेक्षते न साधयति अपिशब्दान्नकेवलमन्यरोगोपेक्षया दोषादिभिः स्वयमपि जायत इति सूचितम् । तस्यान्तः स्थितो दोषः अस्रवन् क्षीतोरोधादनिर्गच्छन् दोषशब्देन पूयं गृह्यते ॥]

ताः पुनः पञ्चविज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः ॥

ताः पुनर्नाड्यः पञ्चविज्ञेयाः । कथमित्याह । स्वैर्नाडीविज्ञाननिर्दिष्टैः पृथग्दोषसन्निपातशल्यभेदेन वातात् सरुगित्यादिभिर्लक्षणैर्यथोदितैः । एवं दन्तमूले त्रयोदशरोगाः ॥

शाकपत्रखरास्रस्ता स्फुटिता वातदूषिता ।
जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्कुरैश्चिता
शल्यमलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहला गुरुः ॥

वातदूषिता जिह्वा शाकतरुपत्रवत् खरास्रस्ता च निबन्धनात् भवति स्फुटिता च ।

पित्ताद्वेतोर्द्वादियुक्ता जिह्वा भवति । कफे-
न हेतुना दूषिता जिह्वा तु शल्मली कण्टकाभै-
र्मांसाङ्कुरैश्चिता व्याप्ता बह्व्या घना गुरुश्च
भवति ।

कफपित्तादयः शोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नतः ।
मत्स्यगन्धिर्भवेत् पक्वः सोलसो मांसशतनः ॥

जिह्वाया अधोभागे कफपित्ताच्छोफो
जिह्वास्तम्भकृदुन्नतश्च भवति स च पक्वः सन्
मत्स्यगन्धिर्भवेन्मांसशतनश्च । स रोगो ना-
न्नाऽलसः

प्रबन्धनेधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्निभः ।
साङ्कुरः कफपित्तासैर्लीलोषास्तम्भवान् खरः
अधिजिह्वः सरुक्ण्डू वाक्याहारविघातकृत् ॥

जिह्वाया अधोभागे प्रबन्धने मूले जि-
ह्वाग्रसन्निभः साङ्कुरश्चयः शोफः कफादिभिर्ली-
लादियुक्तः खरः खरस्पर्शोरुगादिकृत् भवति स
रोगो नाम्ना अधिजिह्वः । विघातशब्दोवा-
क्याहाराभ्यां सम्बध्यते ॥

तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरिस्थितः ॥

तादृगेवैवं लक्षण एव जिह्वाया उपरि-
स्थितः शोफ उपजिह्वाख्यो रोगः । इति जि-
ह्वायां षट् ॥

तालुमांसेनिलादुष्टे पिटकाः सरुजाः खराः ।
बह्वोघनास्त्रावयुता स्ता स्तालुपिटकाः स्मृताः ॥

अनिलातालुमांसे दुष्टे सरुजात्वादिगु-
णायाः पिटका भवन्ति तां नाम्ना तालुपिटकाः
स्मृताः ॥

तालुमूलेकफात्सास्त्रान्मत्स्यवस्तिनिभो मृदुः ।
प्रलम्बः पिच्छिलः शोफो नासयाहारमीरयन् ।
कण्ठोपरोधतृट्कासवमिकृत् गळशुण्डिका ॥

सास्त्रात् कफात्तालुमूले यः शोफो भव-
ति । किम्भूत इत्याह । मत्स्यवस्तिनिभत्वा-
दिस्वरूपः । मत्स्यवास्तिः शुक्लमत्स्येषु मध्ये
दृश्यते । सशोफो मुच्यमानमाहारं नास-
येरयन् प्रेरयन् कण्ठोपरोधादिकृत् भवति । स-
रोगो नाम्ना गळशुण्डिका ॥

तालुमध्ये निरुज्झांसं संहतं तालुसंहतिः ॥

तालुमध्ये रुजया त्रिना यन्मांसं संहतं
भवति स रोगस्तालुसंहतिर्नाम्ना । संहतमेकत्र
पुञ्जीभूतम् ॥

पत्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्वयथुरर्बुदम् ॥

रक्ताद्वेतोस्तालुमध्ये यः पत्माकृतिः
श्वयथुः सनाम्नार्बुदः भवति ॥

कच्छपः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥

तत्रैव तालुमध्ये कफाद्वेतोश्चिरवृद्धी रु-
जारहितश्च यः कच्छपाकारः श्वयथुः स नाम्ना
कच्छपः ॥

कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां पुष्पुटो नीरुजः स्थिरः ॥

तत्रैव श्लेष्ममेदोभ्यां बदरसदृशः स्थिरो
नीरुजश्च यः श्वयथुः सनाम्ना पुष्पुटः ॥

पित्तेनपाकः पाकाख्यः पूयास्त्रावी महारुजः ॥

पित्तेन तालुमध्ये पूयात्तावी महारुजश्च
यः पाकः सरोगो नाम्ना पाकः ॥

वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाहयः ॥

वातपित्तादिभिस्तालुनि शेषो भवति स
रोगान्तदा ह्यस्तालुशोषनामेत्यर्थः । इत्यष्टौ
तालुरोगाः ॥

जिह्वाप्रबन्धजाः कण्ठे दारुणा मार्गरोधिनः ।
मांसांकुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी

कण्ठे कण्ठस्यान्तर्भागे जिह्वाप्रबन्धने
जिह्वामूले जाता ये दारुणादिगुणा मांसांकुरास्ते
रोहिणी नाम रोगो भवति । सा च शीघ्रका-
रिणी शीघ्रमेव कर्म मारणाख्यं करोति ॥

कण्ठास्यशोषकृद्वातात् साहनुश्रोत्ररुक्री ।
पित्ताज्वरोषातृण्मोहकण्ठधूमायनान्विता ॥
क्षिप्रजाक्षिप्रपाकातिरिगिणी स्पर्शना सहा ।
कफेन पिच्छिला पाण्डुरसृजास्फोटकाचिता ॥
तप्ताङ्गारनिभाकर्णरुक्री पित्तजाकृतिः ।
गंभीरपांका निचयात् सर्वलिङ्गसमन्विता ॥

कण्ठेत्यादि । रुक्पर्यन्तं वातजरोहिणी
लक्षणम् । ज्वरादिकं स्पर्शनासहान्तं पित्तरो-
हिण्याः । कफेन रोहिणी पिच्छिला पैच्छिल्ययु-
क्ता पाण्डुः पाण्डुरवर्णा च भवति । असृजा
दोषदुष्टेन रोहिणी स्फोटकाचितत्वादिगुणा पि-
त्तजाकृतिः पित्तरोहिणीसमानलक्षणा च
[तप्ताङ्गारानेभा तप्ताङ्गारसदृशी तापाद्विनाङ्गा-
रस्यासम्भवादङ्गारशब्देनैव तापे सिद्धे पुनरपि

तप्ताङ्गारानिभेत्युक्तत्वादस्यतापरागाद्यतिशयोध-
न्यते ।] निचयात् सन्निपाताद्रोहिणी गंभीरपा-
काऽवगाढपाका सर्वैर्वातादिरोहिणीलिङ्गैः स-
मन्विता च भवति ॥

दोषैः कफोद्वणैः शोफः कालवत् ग्रथितोन्नतः ।
शूककण्ठकवत् कण्ठे शालूको मार्गरोधनः ॥

कफोद्वणैस्त्रिभिर्होषैर्वदरवत् ग्रथित-
श्चोन्नतश्च शूकवत् कण्ठकवच्च स्रोतो रोधनो यः
श्वयथुः कण्ठे भवति स नाम्ना शालूकः ॥

वृन्दो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृत् गलपार्श्वगः ॥

तैरेव दोषैर्गलस्यपार्श्व गोवृत्तोन्नतो दाह-
ज्वरकृत् यः श्वयथुः सनाम्ना वृन्दः । [अनु-
क्तकारणविशेषत्वात् पूर्वोक्तैरेव दोषैः कृतो गल-
पार्श्वगः गलमार्गस्य वामदक्षिणान्यतरपार्श्वगतः
वृत्तश्चोन्नतश्च वृत्तोन्नतः वृत्तो वर्तुलः । दाहं
ज्वरं च करोतीति दाहज्वरकृत् दाहादिज्वरं क-
रोतीति वा य एवंविधः शोफः एवन्दाख्यो
रोगः ।]

हनुसन्ध्याश्रितः कण्ठे कार्पासीफलसन्निभः ।
पिच्छिलोमन्दरुक्शोफः कठिनस्तुण्डिकोरिका ॥

तैरेव यः श्वयथुः कण्ठे हनुसन्ध्यामाश्रि-
त्य जातः कार्पासीफलसदृशः पिच्छिलत्वादिगु-
णश्च भवति स नाम्ना तुण्डिकोरिका ॥

ब्राह्मन्तः श्वयथुर्घोरो गलमार्गार्गलोपमः ।
गळौघो मूर्द्धगुरुतातन्द्रालालज्वरप्रदः ॥

तैरेव यः श्वयथुः कण्ठे ब्राह्मन्तः बहि-
र्भागेऽन्तर्भागे च घोरो भयङ्करः गळस्रोतसोऽर्ग-
लोपमो द्वारबन्धनसदृशो मूर्द्धगुरुतादिप्रदश्च
स नाम्ना गळौघः ॥

बलयं नातिरुक्शोफस्तद्वदेवायतोन्नतः ॥

तैरेव दोषैस्तद्वदेव ब्राह्मन्तर्गळमार्ग-
लोपमो नातिरुगायतोन्नतश्च यः शोफः स व-
लयमिति नाम्ना भवति ॥

मांसकीलो गळे दोषैरेकोनेकोथवाल्परुक् ।
कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहतिः पृथुमूलोगिलायुकः ॥

दोषैर्वातादिभिर्गळे एको वानेको वा कृ-
च्छ्रोच्छ्वासः कृच्छ्राभ्यवहतिश्च यो मांसाङ्कुरो
भवति स नाम्ना गिलायुकः ॥

भूरिमांसाङ्कुरवृता तीव्रतृड्ज्वरमूर्द्धरुक् ।
शतघ्नीनिचितावर्त्तिः शतघ्नीवातिरुक्करी ॥

तैरेव दोषैः कृता भूरिभिः प्रभूतैर्मांसां-
कुरैर्वृता परिवृता तीव्रतृडादियुक्ता गळे निचिता
कण्ठस्रोतसि समन्ताद्व्याप्ता या वर्तिरतिरुक्करी
भवति सा रुजयाऽकृत्या च शतघ्नीसादृश्याच्छ-
तघ्नी । शतघ्न्याख्यश्चायुधः कण्टकाचिता य-
ष्टिर्भवति ॥

व्याप्तसर्वगळः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ।
पूतिपूयानिभास्त्रावी श्वयथुर्गळविद्रधिः ॥

व्याप्तसर्वगळत्वादियुक्तः श्वयथुर्नाम्ना
गळविद्रधिः । शीघ्रं जन्मपाकौ यस्य स त-

थोक्तः । [व्याप्तसर्वगळः गळे समन्ताद्व्याप्तः ।
अत्र सर्वशब्देन गळस्य बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहः ।
पूतिपूयानिभास्त्रावी पूतिपूयतुल्यः आस्त्राव आ-
स्त्रवणं तेन युक्तः । अत्र पूयनिभशब्देन प-
कोप्यन्यविद्रधिवत् पूयं न स्रवति तत्तुल्यं कफ-
मेव स्रवतीत्यर्थः ॥]

जिह्वावसानेकण्ठादावपाकं श्वयथुं मलाः ।
जनयन्ति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद्गळार्बुदम् ॥

मला वातादयो जिह्वाया अवसाने कण्ठ-
स्यादौ प्रारम्भे वा पाकरहितं स्थिरमचलं लो-
हितं रुजारहितं च यं श्वयथुं जनयन्ति तत् ग-
ळार्बुदं भवति । [जिह्वाया अवसाने अन्ते
हृदये जिह्वावसानमिति धन्वरिः । हृदयात्
पच्यमानानामाध्मानाद्भ्रुकमसारवत् । कफ-
शोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते । अत्र
कण्ठरोगप्रसङ्गात् ज्वोरुपरि जिह्वावसानमिति
मन्तव्यम् ॥]

पवनश्लेष्ममेदोभिर्गळगण्डो भवेत् बहिः ।
वर्द्धमानः सकालेन मुष्कवल्लुस्वतेनिरुक् ॥

पवनादिभिर्वहिस्त्वर्गभागे गळगण्डाख्यो
रोगो भवेत् । स च कालेन वर्द्धमानो नि-
रुक् सन् मुष्कवद्वृषणवल्लुस्वते ॥

कृष्णारुणोवातोदाह्यः स वातात् कृष्णरा-
जिमान् ॥

वृद्धस्तालगळे शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥

स्थिरः सवर्णः कण्डूमान् शतिस्पर्शो गुरु-
कफात् ॥

वृद्धस्तालुगळे लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥

तत्र कृष्ण इत्यादिना पवनहेतुकस्य ग-
ळगण्डस्य लिङ्गम् । श्लेष्मजस्य स्थिर इ-
त्यादि ॥

मेदसा श्लेष्मवद्धानिवृध्योः सोनुविधीयते ।

देहं वृद्धश्च कुरुते गळे शब्दं स्वरेल्पताम् ॥

मेदसा देतोर्गळगण्डे श्लेष्मवत् कफग-
ळगण्डवत् लिङ्गम् । स गळगण्डो हानिवृ-
ध्योश्च देहमनुविधीयते । यदैव देहो वर्द्धते
तदैव गळगण्डोऽपि वर्द्धते । यदैव देहोऽपची-
यते तदैव सोपीयत्यर्थः । स च मेदोजो गळ-
गण्डो वृद्धो गळशब्दादिकं कुरुते ॥

श्लेष्मरुद्धानिलगतिः शुष्ककण्ठो हतस्वरः ।
ताम्यन् प्रसक्तं श्वासिति येनसस्वरहानिलात् ॥

येन रोगेण पुरुषः श्लेष्मरुद्धानिलगतिः
शुष्ककण्ठत्वादियुक्तो भवति सोनिलाज्जायते स
नाम्ना स्वरहा । इत्यष्टादश गळरोगाः ।
[श्लेष्मणा रुद्धा अनिलस्य प्राणारुधास्य मरुतो
गतिर्गमनं यस्य । शुष्कमनाद्रि कण्ठं यस्य ।
हतस्वरः सन्नस्वरः ताम्यन् ग्लपितेन्द्रियः । प्र-
सक्तं कफावृतकण्ठमार्गत्वात् प्रकर्षेण सक्तं ।
श्वासिति श्वासमुक्तिं करोति ॥]

करोति वदनस्यान्तर्ब्रणान् सर्वसरोनिलः ।
सञ्चारिणोऽरुणान्ब्रूक्षानोष्ठौताम्रौ चलत्वचौ ॥
जिह्वा शीतासहा गुर्वा स्फुटिता कण्ठकाचिता ।
विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखं पाको मुखस्य सः ॥

सर्वसरोव्याप्तिमानानिलोऽन्तर्वदनं स-
ञ्चार्यादिगुणान् ब्रणान् करोति । सञ्चारि-
णो नियतस्थानाः । ततश्चोष्ठौ ताम्रौ ताम्रव-
र्णौ मलत्वचौ च भवतः । जिह्वा शीतासह-
त्वाद्विगुणा । स चातुरः कृच्छ्रेण मुखं विवृ-
णोति स रोगो नाम्ना मुखपाकः ॥

अधः प्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः ।

यात्यूर्ध्ववक्त्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगुदस्तु सः ॥

अर्शोगुल्मादिभिर्वायुरधःप्रतिहतो व-
क्त्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वं याति । स रोगो नाम्नो-
र्ध्वगुदः ॥

मुखस्य पित्तजे पाके दाहोपे तिक्तवक्त्रता ।

क्षारोक्षितक्षतसमा ब्रणा स्तद्वच्च रक्तजे ॥

पित्तजे मुखपाके दाहादिकं लिङ्गम् ।
क्षारेणोक्षितं सिक्तं यत् क्षतं ब्रणस्तत्समा दाह
वेदनादिगुणा ब्रणाः । तद्वदेव रक्तजे ॥

कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमत्पिच्छिला ब्रणाः ॥

कफजे मुखपाके मधुरास्यत्वादि लिङ्गम् ।
कण्डूमन्तश्चते पिच्छिलाश्च कण्डूमत्पि-
च्छिलाः ॥

अन्तःकपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डु कफोर्बुदम् ।
कुर्यात्तत् घटितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ॥

अन्तःकपोलं कपोलान्तर्भागमाश्रित्य
कफः श्यावपाण्डुवर्बुदं कुर्यात् । तच्चार्बुदं

घटितं शाकपत्तादिनावधृष्टं छिन्नं वृद्धिपत्रादि-
ना । मृदितं विलायनाय कृतमर्दनमपि पुन-
र्वर्द्धते । [सर्वास्यरोगस्यास्यान्तः कपोलक-
थनमास्यान्तर्भागद्योतनार्थम् । आश्रित्येत्यु-
क्तत्वात् प्रवृद्धस्य पुनर्वर्हिर्गतिः सूचिता ।
विवर्द्धत इत्युक्तत्वात् छेदनाश्वनन्तरजानितस्य
पूर्वस्मादाधिक्यमपि सूचितम् ॥]

मुखपाको भवेत् सास्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥

सास्रैः सरक्तैः सर्वैर्मलैः वातादिभिर्मुख-
पाको नाम सर्वलक्षणो रोगो भवेत् । [सर्वा-
कृतिः सर्वलक्षणः सर्वेषां वातादिमुखपाकानां ल-
क्षणैर्युक्त इत्यर्थः ॥]

पूत्यास्यता च तैरेव दन्तकाष्ठादिविद्विषः ॥

दन्तकाष्ठादिविद्विषः अननुष्ठितदन्तका-
ष्ठादिकस्य पुरुषस्य आदिशब्देनाजननस्यधूम-
गण्डूषादिपरिग्रहः । तैरेवेति सास्रैर्मलैः पूत्या-
स्यनामा रोगो भवति । इत्यष्टौ सर्वास्य-
रोगाः ॥

**एोष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गळे ।
वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पञ्चसप्ततिरामयाः ॥**

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेणोष्ठादिष्वष्टसु स्थानेषु
पञ्चसप्ततिरामया उक्ताः ॥

केनविभागेनेत्याह ॥

एकादशैकोदश च त्रयोदश तथा च षट् ।
अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्

एकादशेत्यादि । ओष्ठेषु खण्डोष्ठः, वातोष्ठ-
कोपः, पित्तोष्ठकोपः । कफोष्ठकोपः, सन्निपातोष्ठ-
कोपः, रक्तोष्ठकोपः, अर्बुदम्, मांसोष्ठकोपः,
मेदोष्ठकोपः, क्षतोष्ठकोपः, जलार्बुदाख्याः, इत्ये-
कादश रोगाः । गण्डे गण्डलाख्या एको
रोगः । द्विजे दन्ते शीतदन्तः, दन्तहर्षः, दन्तभे-
दः, चालः, कराळाऽधिदन्तः, शर्करा, कपालिका,
श्यावः, क्रिमिदन्ताख्या दश रोगाः । मूले प्र-
करणादन्तमूले शीतादोऽपकुशः, दन्तपुष्पुटः, द-
न्तविद्रधिः, सुषिरः, महासुषिराऽधिमांसः, विद-
र्भाख्याः पञ्चभिर्नाडीभिः सह त्रयोदश रोगा
भवन्ति । जिह्वायां वातदूषिता, पित्तदूषिता,
कफदूषिता, ऽलसा, ऽधिजिह्वो, ऽपजिह्विकाख्याः
षड्रोगा भवन्ति । तालुके तालुपिटका, गळ-
शुण्डी, तालुसंहतिः, स्ताल्वर्बुदः, कच्छपः, तालु-
पुष्पुटः, तालुपाकः, तालुशोषाख्या अष्टौ रोगाः ।
गळे वातरोहिणी, पित्तरोहिणी, कफरोहिणी-
रक्तरोहिणी, सन्निपातर्रोहिणी, शालूकः, वृन्दः,
तुण्डिकेरी, गळौषः, वलयः, गिलायुकः, शतघ्नी,
गळविद्रधिः, गळार्बुदः, पवनगळगण्डः, श्लेष्मग-
ळगण्डः, मेदोगळगण्डः, खरहाख्या अष्टादश रो-
गा भवन्ति । सर्वत्राशेषे वक्त्रे वातमुखपा-
को, ऽर्बुगुदः, पित्तमुखपाकः, रक्तमुखपाकः, कफ-
मुखपाकः, कफार्बुदः, सन्निपातमुखपाकः, पूत्या-
स्याख्या अष्टौ रोगा भवन्तीति क्रमात्तः । एव
मेकीकृत्यैते पञ्चसप्तती रोगाः ॥

तेष्वनुपक्रमाः ॥

कराळो मांसरक्तोष्ठावर्बुदानि जलाद्रिना ॥
कच्छपस्तालुपिटका गळौषः सुषिरो महान् ।

स्वरघ्नोर्ध्वगुदव्यावशतघ्नीबलयालसाः ॥
 नाड्योष्ठकोपौ निचयाद्रक्तात् सर्वैश्च रोहिणी ।
 दशनैस्फुटितेदन्तभेदः पक्षोपजिह्विका ॥
 गळगण्डः स्वरभ्रंशी कृच्छ्रोच्छ्वासोतिवत्सरः ।
 याप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥

इत्युत्तरे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

तेषु मध्य इमेऽनुक्रमास्त्याज्याः । क इत्या-
 ह । कराळ इत्यादि । कराळो नाम दन्तरोगः ।
 मांसोष्ठरक्तोष्ठावोष्ठरोगौ । जलाद्विना जला-
 बुदमेकं वर्जयित्वाशेषाणि चत्वार्यर्बुदानित्योष्ठा-
 बुद, गळबुद, ताल्वबुद, कफबुदानीत्येतान्य-
 साध्यानि । कच्छपो नाम तालुरोगस्तालुपि-
 टका च । गळौवाख्यो गळरोगः । महान् सु-
 षिरः महासुषिराख्यो दन्तमूलरोगः, तथा ख-
 रन्नादयश्च । स्वरघ्नाख्यः, कण्ठरोगः, ऊर्ध्वगु-
 दाख्यः सर्वास्थरोग, श्यावाख्यो दन्तरोगः, श-
 तघ्नी कण्ठरोगः, तद्वद्वलयम् । अलसो जिह्वा-
 रोगः एते चासाध्याः । नाड्योदन्तमूलजा सन्नि-
 पातजा त्याज्या । ओष्ठकोपः सन्निपातजोऽसा-
 ध्यः । रक्तात् सर्वैः रोहिणी च रक्तसन्निपात-
 रोहिण्यौ कण्ठरोगावसाध्यौ । दन्तभेदाख्यो
 रोगो दशनैस्फुटित एवासाध्यो नत्वस्फुटिते । उ-
 पजिह्विका पक्षा एवाऽसाध्या । गळगण्डः
 स्वरभ्रंशी स्वरहा कृच्छ्रोच्छ्वासत्वेन च युक्तो-
 तिक्रान्तवत्सरश्च त्याज्यः । दन्तहर्षो दन्तभे-
 दश्च याप्यः । एभ्यः शेषान्यथायोगं वक्ष्य-
 माणप्रकारेण शस्त्रौषधैश्च जयेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायासष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया

मुत्तरे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

षड्विंशोऽध्यायः ॥

मुखरोगप्रतिषेधः ।

उक्तक्रमेणैव मुखरोगाणां चिकित्सां प्र-
 दर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो मुखरोगप्रतिषेधं नामाध्यायं
 व्याख्यास्यामः । इति यः । स्निग्धस्निग्ध-
 स्य खण्डौष्ठस्योष्ठान्तौ विलिख्य सुश्लिष्टौ
 क्षौमसूत्रेण सीव्येत् । शतधातुतृताभ्यक्तां
 चास्मैकबालिकां व्रणस्यो परिदद्यात् । प्रक्लि-
 त्तं च व्रणं व्रणचिकित्सया साधयेत् ॥

तैलनस्यान्तं खण्डौष्ठसाधनम् । स्नि-
 ग्धस्निग्धस्य पुंसः खण्डौष्ठस्योष्ठान्तौ सद्वैद्यो
 विलिख्य सुश्लिष्टौ कृत्वा सूत्रेण सीव्येत् । सु-
 बोधम् ॥

ज्योतिष्मतीलोभ्रमधुकपटोलोल्पलका-
 कमाचीश्रावणीशारिवाभिस्तैलं विपकमभ्य-
 ज्जनाच्छोधनरोपणम् । तथा वातहरमधुरौ-
 पधसिद्धं तैलं नस्यम् ।

ज्योतिष्मत्यादिभिर्विपकं तैलमभ्यङ्गात्
 खण्डौष्ठव्रणस्य शोधनं रोपणं च । ज्योतिष्म-
 तीकंगुणिका । वातहरैर्भद्रदार्वादिभिर्मधुरस्व-
 र्णेण च सूत्रोक्तेन सिद्धं तैलं नस्यं तथा शोधनं
 रोपणं च ॥

वातज ओष्ठकोपे देवदारुगुल्गुलसर्ज-
रसमधुच्छिष्टसिद्धेन महास्नेहेनाभ्यङ्गः । ते-
नैव समधुकचूर्णेन प्रतिसारणम् । तदभ्य-
क्तेनपिचुना प्रच्छादनम् । एरण्डपल्लवैः
क्षीरकथितैर्नाडीस्निदः खण्डौष्ठोक्तं नावनं शि-
रोभ्यङ्गश्च ॥

शिरोभ्यङ्गश्चेत्येवमन्तं वातोष्ठकोपे । म-
हास्नेहः चतुष्टयम् । तेनैवेति देवदारुदिसिद्ध-
महास्नेहेन मधुयष्टीचूर्णयुक्तेन प्रतिसारणम् ।
रसक्रिया कल्कश्चूर्णश्चेति त्रिविधं प्रतिसारणं पू-
र्वमुक्तम् । पिचुः कार्पासचुलुकम् ॥

पित्तोत्थेऽभिघातजे च जळौकोभिर्वि-
स्त्रावणम् । पतङ्गयष्टी छिन्नरुहा विपकं स-
र्पिरभ्यङ्गः । मधुमधुकलोध्रसर्जरसैः प्रति-
सारणम् । पित्तविद्रधिबिच चिकित्सा ॥

पित्तज ओष्ठकोपे तथाभिघातजे क्षतजे
च पित्तविद्रधिचिकित्सान्तम् । सुबोधम् ॥

रक्तजेष्विचिरोत्थिते पैत्तिकवत् प्रति-
कुर्यात् ॥

रक्तजे पैत्तिकवत् रक्तोष्ठकोपस्या सा-
ध्यत्वोक्ते रचिरोत्थित इति विशेषणम् ॥

कफजे जळौकोभिः शाकादिपत्रैर्वा
रक्तं विस्त्राव्य व्योषपाठायवक्षारस्वर्जिका-
क्षारैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् । कुष्ठतगरद-
न्तीश्यामाविड हरितालविळङ्गैर्वा । स्वेदनस्य-
धूम कवळांश्च कफघ्नानवचारयेत् ॥

कफघ्नस्वेदाद्युपचरणान्तं कफोष्ठकोपे ।
तत्र प्रथमं जळौकाभिः शाकाद्युत्तरूपत्रेण वा
रक्तविस्त्रावणम् । ततो व्योषादिभिः सक्षौद्रैः
प्रतिसारणम् । कुष्ठादिभिर्वा सक्षौद्रैः प्रतिसा-
रणमिति सम्बन्धः ॥

मेदोजे दन्तच्छदं स्वेदयित्वा वृद्धिपत्रे-
ण विपाट्य शुद्धमेदसमग्निनानुचरेत् । कफ-
जोक्तैश्च प्रतिसारणम् । जलार्बुदोक्तं तैलं
रोपणम् ॥

रोपणान्तं मेदोष्ठकोपे । दन्तच्छद ओ-
ष्ठः । शुद्धमेदसं निष्कृष्टमेदसमग्निनानुपचरेदुपच-
रेत् । कफजोक्तैर्व्योषादिभिः प्रतिसारणम् ।
जलार्बुदोक्तं हरिद्रादिविपकं तैलं व्रणरोपणम् ॥

जलार्बुदं भित्त्वा विशोध्य त्रिकटुकडु-
का तेजोवती यवक्षारस्वर्जिका सैन्धवकासी
सचूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् । अवगाढं
मतिवृद्धं वा क्षारेणाग्निना वा दहेत् । हरिद्रा-
लोध्रमधुकमालतीहरेणुतगरैर्विपकं तैलं रोप-
णम् ॥

जलार्बुदं भित्त्वा ऋज्ववगाढं च शस्त्रं
न्यस्य विशोध्य अन्तर्मलापनयनं प्रक्षाळनादिना
सक्षौद्रैस्त्रिकटुकादिभिः प्रतिसारणं कुर्यात् ।
अवगाढं क्षारेणातिवृद्धमग्निना वा दहेत् । अव-
गाढं गम्भीरमतिवृद्धमतिमहदुन्नतमित्यर्थः ।
सुबोधम् । सन्निपातमांसोष्ठकोपोष्ठावुदान्य-
साध्यान्युक्तानि । इत्योष्ठरोगाः ॥

गण्डालजीमपकां शोफवद्विदग्धामुपना-
ह्य पकां विदार्य व्रणवत् साधयेत् ॥

व्रणवत् साधयेदित्यन्तं गण्डालज्याम् ।
इति गण्डरोगः ॥

शीतदन्तस्योष्णाश्वुस्विन्नस्य व्रीहिमुखेन
पार्श्वीं लिखित्वा पिचुतैलन दहेत् । प्रति-
सारयेच्च प्रियङ्गुजम्ब्यास्थिडाडिमत्वक्त्रिक-
लारसाञ्जनसैन्धवशुण्ठीमुस्तचूर्णैः समधुघृ-
तैः । क्षीरीदृप्तकषायो गण्डूषः । अणुतैलं
नस्यम् ॥

अणुतैलनस्यान्तं शीताख्ये दन्तरोगे ।
शीतो दालन इति पर्यायौ । प्रतिसारयेच्च ।
केनेत्याह प्रियंस्वादीनां चूर्णैस्समधुघृतैः ॥

दन्तहर्षे भेदे च वातहरसिद्धं तैलमे-
लाकुष्ठपाटलीत्वक्विपको मज्जा वा गण्डूषः ।
स्निग्धाश्च नस्यादयः ॥

स्निग्धाश्च नस्यादय इत्यन्तं दन्तहर्षद-
न्तभेदयोः । एलादिविपको मज्जा विज्ञेयः ॥

दन्तचाले दशमूलकाथेन तैलसर्पिर्व-
साक्षौद्रैश्च कवलः । पिप्पलीसैन्धवतुत्थलो-
ध्रपत्तङ्गस्रोतोऽजमुस्तात्रिफलाः प्रतिसारणम् ।
नियतं च स्नेहिकधूमपायी स्निग्धमधुराहारो
विस्त्रावणपरः स्यात् । चन्दनपद्मकमधुकवि-
दारी कशेरुक्नीलोत्पलमृद्रीकाजीवकर्षभकश-
र्कराणां प्रत्येकं पलेन क्षीरेण च मांसरसद्वि-
गुणेन तैलप्रस्थं विपाचयेत् । एतन्नस्यग-

ण्डूषप्रयोगात् परं दशन नयन श्रवणबल-
करम् ॥

श्रवणबलकरमित्येवमन्तं दन्तचाले ।
दशमूलकाथेन वा तैलादिभिर्ना कवलप्रहः ।
पिप्पल्यादिभिः प्रतिसारणम् । अत्र चाल आ-
तुरो नियतं सदा स्नेहिकाख्यधूमपायी स्यात् ।
स्निग्धमधुराहारो विस्त्रावणपरश्च । विस्त्रावणं
विरेचनम् । चन्दनादिना तैलं नस्यगण्डूषयो-
रिति ॥

अधिदन्तकं क्षारेणालिप्य जर्जरं वि-
ज्ञाय किमिदन्तकविधिनोल्पाद्य तद्देवोपच-
रेत् । अनवस्थित शोणितं च दग्ध्वा व्रणव-
दुपक्रमेत् ॥

व्रणवदुपक्रमेतेत्येवमन्तमधिदन्ते । ज-
र्जरं त्यक्तैर्यम् । किमिदन्तस्थोत्पाटनविधि-
रुपचरणं चात्रैव वक्ष्यते । अनवस्थितशोणित-
मरुद्विशोणितम् ॥

दन्तशर्करां दन्तमूलान्यपीडयन् दन्त-
लेखनेन विलिख्य क्षारतैलेनावसेचयेत् ।
मूषाकूर्प पाटलीत्वक् चूर्णेन प्रतिसारणम् ।
सदा च दन्तधावनादीन् सेवेत् । दन्तह-
र्षोक्तं च कुर्यात् ॥

दन्तहर्षोक्तं च कुर्यादित्येवमन्तं दन्तश-
र्करायाम् । दन्तमूलान्यपीडयन् रक्षन् । द-
न्तलेखनं नाम शस्त्रं शस्त्रविध्युक्तम् । क्षारतै-
लं क्षारपकं तैलम् मूषा सुवर्णाद्यावर्तनी । कूर्प-
प्रस्तरचूर्णम् । दन्तहर्षोक्तम् । वातहरसि-
द्धमित्यादिकम् ॥

कपालिकायामेतदेव विशेषतः शी-
लयेत् ॥

कपालिकाख्ये दन्तरोगे एतदेव दन्तश-
र्करोक्तं विशेषेण शीलयेत् ॥

क्रिमिदन्तके सुषिरं गुडेन मधुच्छिष्टे-
न सर्पिषा वा पूरयित्वा तप्तया कुञ्जशलाक-
या दहेत् । सप्तच्छदार्कक्षीरं वा पूरणम् ।
सर्पप करञ्जतैलं वा ॥

शीतोपचारश्च सुतरामित्येवमन्तः क्रिमि-
दन्ताख्ये । सुषिरमन्तः शून्यं क्रिमिदन्तस्थं
गुडाद्यन्यतमेन पूरयित्वा कुञ्जया शलाकया
दहेत् । सप्तच्छदक्षीराद्यन्यतमपूरणं रुजमपह-
रतीत्युत्तरेण सम्बध्यते ॥

हिङ्गुविळङ्गस्वर्जिकाकटफलकासी-
सकुष्ठचूर्णस्तान्तववद्धो दन्तस्योपरि तिष्ठन् रु-
जमपहरति । कुन्दुरुष्कचूर्णो वा एभिरेव
च सिद्धं तैलं गण्डूषः । दृढगूढमूलमांसं स-
रुजे विस्रावणम् । भग्नस्फुटितिविवर्णसुप्त-
चलस्य सरुजस्य च ॥

हिङ्गुवादिचूर्णस्तान्तवे वस्त्रे वद्धो दन्त-
स्योपरितिष्ठन् रुजमपहरति । कुन्दुरुष्कचूर्णो
वा तान्तववद्धः । एभिरिति हिङ्गुवादिभिः
दृढ इत्यादिकं क्रिमिदन्तविशेषणम् । विस्रा-
वणं रक्तस्य ॥

एवमनुपशमे सन्दंशयन्त्रेण दन्तमायतं
गृहीत्वा विचाल्य शस्त्रेण पार्श्वेभ्यो मोक्षयित्वा-

द्धरेत् ॥ दन्तानिर्घातनेनोत्पीड्य मुहुरेणा-
श्मना वा निर्घातयेत् । न तूत्तरं दन्तम् ॥

एवमनन्तरोक्तक्रियानुपशमे दन्तमुद्ध-
रेत् । कथमित्याह सन्दंशयन्त्रेणेत्यादि ।
सन्दंशयन्त्रं यन्त्रशस्त्रविधेः स्मृतव्यम् । उत्त-
रदन्तपाळयामुद्भूतं दन्तं नैवोद्धरेत् ॥

कृत इत्याह ॥

तस्योद्धरणच्छोणिताययस्ततश्चेन्द्रि-
यभ्रंशो वातव्याधिर्वा ॥

तस्येत्यादि शोणिताययो रक्तक्षयः । त-
तश्चेति शोणिताययात् ॥

प्रक्षालितमुखश्च समधुकचूर्णं तैलं मधु
वा गण्डूषं धारयेत् ॥

प्रक्षालित इत्यादिनां दन्तोद्धरणानन्तर-
करणियमाह । अनुक्तद्रवत्वात् केवलजलेन प्र-
क्षालितमुखस्तत् समधुकचूर्णयुक्तं तैलं मादिकं
वा गण्डूषं धारयेत् । मधुकं याष्टिमधुकम् ॥

विदारीमधुकशृङ्गाटककशेरुकाभि स्तैलं
दशगुणे पयासा सिद्धं नस्यम् ॥

विदारी मधुकादिभिः कल्कितैर्दशगुणे
क्षीरे सिद्धं तैलं नस्यं हितम् । शृङ्गाटको ज-
लज कन्दाविशेषः ॥

उत्तरदन्तोद्धरणेऽप्ययमेव प्रतीकारः ।
शीतोपचारश्च सुतराम् ॥

यत्र चाज्ञानादुत्तरो दन्त उद्धृतस्तत्राप्यय-
मेव विधिः । अत्र तु सुतरां शीतोषचारः
कार्यः । कराळश्यावावसाध्यावुक्ताविति दन्त-
रोगाः ॥

शीतादे शोणितं त्रिस्राव्य रसाञ्जन-
मुस्तत्रिफलार्जुनत्वक् प्रियङ्गुमहौषध कषायं
गण्डूषं धारयेत् । एभिरेव च ससौद्रैः प्रति-
सारणं । मधुरवर्गसिद्धं तैलं नस्यम् । ते-
जोवती व्योषहरिद्राद्वयकुष्ठपाठा कटुरोहिणी
लोध्रसमङ्गा मुस्तैः प्रतिसारणं सर्वदन्तमांसा-
मयेषु कण्डूश्वयथु घेदनारक्तस्रुतिहरम् । त-
था व्योषयवक्षारमनाशिला सैन्धवदार्वात्व-
ग्भिः एभिरेवौषधैर्गुळिका सर्वमुखरोगहरा ॥

एभिर्गुळिका सर्वमुखरोगहरेत्येवमन्तं
शीतादाख्ये । रसाञ्जनादिकषायो गण्डूषः ।
एभिरेवेति रसाञ्जनादिभिः । मधुरवर्गः सू-
त्रोक्तस्तेन साधितं तैलं नस्यम् । तेजोवत्यादि-
चूर्णं सर्वदन्तमांसामयेषु कण्डूवादिहरम् ।
व्योषादिभिस्तथेति तेजोवत्यादिचूर्णवत् । ए-
भिरेवेति व्योषादिभिः ॥

उपकुशे सुखोष्णाम्बुस्त्रिन्नान्युत्सन्ना-
नि दन्तमांसान्यबलिखेन्मण्डलाग्रेण शाकादि-
षत्रैर्वा । ततः सुखोष्णो घृतमण्डस्तैलं वा
गण्डूषः । मरिचकुष्ठमधुकप्रियङ्गु लाक्षा प-
त्तङ्गैरिकरसाञ्जन शुण्ठी सैन्धवैर्मधुघृतमण्ड-
युक्तैः प्रतिसारणम् । पृथक्पर्णा विलङ्घवि-
दारी मधुकपयस्या सुरदारुविपकं तैलं गण्डू-
षो नस्यं च । मधुरवर्गसिद्धमेववा सर्पिः पुनः
पुनश्च रुधिरावसेकः ॥

रुधिरावसेकान्तमुपकुशाख्ये । सुबो-
धम् । उत्सन्नान्यत्युन्नतानि ॥

दन्तपुण्ड्रके स्त्रिन्न छिन्नभिन्न विलि-
खिते स्वर्जिका मधुकशुण्ठी सैन्धवैः प्रतिसा-
रणम् ॥

दन्तपुण्ड्राख्ये पूर्वमुष्णाम्बुधारणेन सं-
खेद्य पुनश्छेदभेदनं कृत्वानन्तरं विलिखिते स-
ति स्वर्जिकादिचूर्णैः प्रतिसारणं कुर्यात् ॥

दन्ताविद्रथौ तिक्तकटुकषायोष्णैः समू-
त्रैः कबळो लेपश्च । वृश्चिकाळी कुष्ठकटुका य-
वक्षारैः प्रतिसारणम् । तं च पाकतो रूक्ष-
शीतैरन्तर्बहिः प्रयुक्तैर्धारयेत् । पके तु पा-
टनमवगाढे दाहः । त्रिफला सुमनोरिष्टका-
थो गण्डूषः । यष्टीमधुकासिद्धः सर्पिर्मण्डो न-
स्यम् ॥

सर्पिर्मण्डो नस्यमित्येवमन्तं दन्ताविद्र-
थौ । तिक्तादिरसैर्द्रव्यैर्मूत्रयुक्तैः कबळो लेप-
श्च । वृश्चिकाळ्यादिभिः प्रतिसारणम् । वृ-
श्चिकाळी उष्ट्रयूमकः । तं च विद्रधिमन्तर्ब-
हिश्च प्रयुक्तै रूक्षशीतैः पाकतो धारयेत् । अ-
शक्या तु पके पाटनमवगाढे कठिने दाहः ।
त्रिफलादिकाथो गण्डूषः । सुबोधम् ॥

सुषिरे छिन्नलिखिते लोध्रमुस्तत्रिफ-
लाक्षिशुकपत्तङ्गाक्ष्यैश्चैलशतपुष्पाकटुफलैरव-
घर्षः । तेषामेव काथो गण्डूषः । क्षीरितृ-
क्षक्षिशुकामलकानां वा । गैरिकोत्पलमधुक-
शारिवा चन्दनमपौण्डरीकशर्करानन्तालोघ्रा-
गरासिद्धं तैलं नावनम् ॥

तैलं नावनमित्येवमन्तं सुषिराख्ये ।
छिन्नस्य शेषे लेखनम् । लोभ्रादिभिस्त्वधर्षणम् ।
तेषामिति लोभ्रादीनां क्षीरिवृक्षादीनां वा काथो
गण्डूषः । गैरिकादिसिद्धं तैलं नावनम् ॥

अधिमांसकमचिरोत्थितं स्नावयेत् ।
विष्टदन्तु वडिशेन मुचुट्या वा गृहीत्वा मण्ड-
लाग्रेण छित्वा तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत् । कटु
तीक्ष्णैः कबळस्तैलं वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥

तैलं यवक्षारावचूर्णितमित्येवमन्तमधिमां-
से । सुबोधम् ॥

विदर्भे दन्तमूलानि शस्त्रेण विशोध्य
क्षारं प्रयुज्य घृतमण्डं गण्डूषे दद्यात् । लोभ्रप-
त्तङ्गमज्जिष्ठामधुकचूर्णः प्रतिसारणम् ।
काकोलीयष्टीमधुशर्कराविपकं तैलं नावनम् ॥

विदर्भे शस्त्रेण मण्डलाग्रनाम्ना दन्तमु-
लानि विशोध्य क्षारं प्रयुज्य गण्डूषे घृतमण्डं
दद्यात् । लोभ्रादिभिः प्रतिसारणं काकोल्या-
दिविपकं तैलं नावनं च ॥

दन्तनाडीमेषयित्वा संवृतां शस्त्रेण
विष्टयित्वा तदाश्रितं दन्तमशेषमुद्धृत्य शला-
कया दहेत् ॥ कुब्जामवगाढामनेकगतिं वा
गुडमधुसिक्थान्यतमपूर्णम् । ततः क्षीरिवृ-
क्षकषायेण गण्डूषं धारयेत् । तत्सिद्धेन वा
तैलेन ॥

नाडीसाधनं चेक्षेतेत्यन्तं दन्तनाड्याम् ।
संवृतां दन्तनाडीमेषयित्वा स्थापयित्वा नन्तरं श-

स्त्रेण विष्टतां कृत्वा तदाश्रितं दन्तं सन्दंशकदन्तनि-
र्घातयोरन्यतरेणाशेषमुद्धृत्याभितप्तया शलाक-
या दहेत् । कुब्जां वक्रामवगाढामन्तरतिप्रविष्टा-
मनेकगतिं वा नाडीं गुडाद्यन्यतमपूर्णं कृत्वा द-
हेत् । अनन्तरं क्षीरिवृक्षाणां वटाश्रत्यण्डु-
सदाफलानां कषायेण तत्सिद्धेन तैलेन वा ग-
ण्डूषं धारयेत्

दन्तीखदिरसारमदनस्वादुकण्टककाथे
लोभ्रवाळकोशीरदेवदारुमज्जिष्ठा मधुककलक-
विपकं तैलं सर्षपतैलं वा नाडीशोधनरो-
पणम् ॥

दन्त्यादिभिः साधितं तैलं नाडीशोधन
रोपणं च । अथवा केवलं सर्षपतैलम् ॥

प्रपौण्डरीकहरिद्रादयमधुकमधुच्छिष्ट-
लोभ्रकटुकी शर्करा पत्रकचन्दनमूर्वोपोदका-
वास्तुक तण्डुलीयकमज्जिष्ठाम्लीकाकपित्थ-
पत्रैर्वा ॥

प्रपौण्डरीकादिभिर्वा सिद्धं तैलं पूर्वगु-
णम् । पत्रशब्दस्योपोदकादिभिः सम्बन्धः ॥

नस्यं च विळङ्गमधुकमुस्तनिर्गुण्डी ख-
दिरमज्जिष्ठोशीरसुरतरुसिद्धं तैलम् । धूमा-
सृक्स्नावणनावनानि शीलयेत् । नाडीसाध-
नं चेक्षेत.....॥

विळङ्गादिभिः सिद्धं तैलं नस्यम् । धू-
मादीनि च शीलयेत् । नाडीसाधनं नाडीत्र-
णचिकित्सितं चेक्षेत तदुक्तोपक्रमविधानाय । स-
हासुषिरो निचयान्नाडी चासाध्ये । इति दन्त-
मूलरोगाः ॥

वातजेषु जिह्वाकण्ठकेषु वातोष्ठकोपो-
क्तो विधिः । पित्तजेषु विष्टुष्टुतरुधरेषु
स्वादुभिर्द्रव्यैरवघर्षणगण्डूषनावनानि कुर्यात् ।
तद्वत् कफजेषु तीक्ष्णैः

वातजेषु जिह्वाकण्ठकेषु वातोष्ठकोपेयो-
विधिर्महास्नेहाभ्यङ्गप्रतिसारणादिरुक्तस्य कार्यः ।
पित्तजेषु विघर्षणेन दुष्टरक्तविस्त्रावणं ततश्च
स्वादुभिर्द्रव्यैरवघर्षणादीनि कुर्यादिति । त-
द्वत् कफजेषु । तीक्ष्णैरित्यनेनैतदुक्तं कफजेषु
जिह्वाकण्ठकेष्ववघर्षणेन सुतदुष्टरुधरेषु ती-
क्ष्णैर्द्रव्यैरवघर्षणादीनि कुर्यादिति ॥

जिह्वालसे नवोत्थिते तीक्ष्णाः प्रतिसा-
रणादयः । न चात्र शस्त्रमवचारयेत् । सि-
रां तु विध्येत् ॥

सिरां तु विध्येदित्येवमन्तमलसे । त-
स्य चासाध्यत्वोक्तेर्नैव इति विशेषणम् ॥

अधिजिह्वामुज्जम्य बालिशेन गृहीत्वा
मण्डलाग्रेण छिन्द्यात् । तीक्ष्णाश्च न स्यादयः ।
उपाजिह्वां शाकपत्रेणाङ्गुलिशस्त्रेण वा वि-
स्त्राव्य यवक्षारेण प्रतिसारयेत् ॥

आधिजिह्वायामुपाजिह्वायां च छेदनवि-
स्त्रावणादि सुबोधम् । इति जिह्वारोगाः ॥

गळशुण्डिकां कफघ्नैरुपाचरेत् । वृद्धाया-
न्तूर्वाखीजनिभमसिराततमग्रमुपरिजिह्वाया
निविष्टं बालिशेन मुचुट्या वा वस्त्रवेष्टिताभ्यां वा
माङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां गृहीत्वा मण्डलाग्रेण ना-

त्यग्रे नातिमूले छिन्द्यात् । अग्रच्छेदादनुप-
शमः शोफो लालादिवृद्धिर्वा । अतिच्छेदा-
च्छोणितक्षयेण मरणम् । सम्यक्छिन्नायां
पूर्ववत् प्रतिसारणादयः..... ॥

गळशुण्डिका कफघ्नैः कफहरैर्द्रव्यैरुपा-
चरेत् चिकित्सेत् । वृद्धायामिति गळशुण्डि-
कायां उर्वारोः कर्कटिकाया बीजेन सदृशं सि-
रारहितं प्रदेशं बलिशादिना ग्राह्यम् । नात्य-
ग्रेऽतिमूले च छिन्द्यादित्यत्र हेतुमाह अग्र इत्या-
दि पूर्ववदिति तीक्ष्णैरुपाजिह्वावत् ॥

तालुसंघाते पुष्पुटे कच्छपे च नवे वि-
धिरयम् । शस्त्रकर्मणि तु विशेषः । अत्र
हि विलेखनम् ॥

तालुसंघाते तथा पुष्पुटे तथा नवे कच्छ-
पे चायमेव गळशुण्डिकोक्तो विधिः । अत्र
तालुसंघातादिके शस्त्रकर्मण्येव विशेषः । अत्र
हि त्रये शस्त्रेण विलेखनं गळशुण्डिकायां तु
छेदनमपि ॥

तालुपाके त्वपक्वस्य श्वयथोः कासीसर-
साञ्जनक्षौद्रैः प्रतिसारणम् । मधुरकषायैः
शीतैर्गण्डूषः । पक्वस्य मण्डलाग्रेणाष्टापदवत्
भेदनम् तीक्ष्णैरवघर्षणम् । पटोलारिष्टजा-
तीकरवीरगुल्मीवृषकटुका हरिद्राद्वयवेत्राग्र-
कण्टकारिकाकाथः । कबळो मधुतैलं च ॥

तालुपाके तु अपक्वस्य पाकावस्थामप्राप्त-
स्य श्वयथोः शोफस्य कासीसादिभिः प्रतिसारणं
कुर्यात् । रसाञ्जनं ताक्ष्यम् । शीतैः स्पर्श-

तो वीर्यतश्च मधुरादिभिरौषधैर्गण्डूषो धार्यः ।
अष्टापदवदिति अष्टापदं चतुरङ्गपीठम् । तत्
कोष्ठाकृतिछेदनमष्टापदवत् भेदनम् । तक्षिणै-
र्मरिचादिभिरवधर्षणं प्रतिसारणम् । पटोला-
दिकाथो मधु तैलं च कवळः ।

तालुशोषे मधुकापिप्पलीनागरासिद्धं स-
र्पित्तरभाक्तिकं संतृष्ण पिवेत् । अम्लैश्चा-
स्य गण्डूषः । पयस्यामधुकमधूलिका विपकं
क्षीरसर्पिर्नस्यम् । स्निग्धो धूमः । तृष्णा-
ग्रमन्नपानम् ॥

तालुशोषे संतृष्णस्तृष्णासहितो मधुका-
दिसिद्धं सर्पिर्धृतमुत्तरभाक्तिकं पिवेत् । उत्तरं
भक्तं यस्य तदुत्तरभाक्तिकं भक्तात् पूर्वमित्य-
र्थः । अस्य तालुशोषवतोम्लैरम्लद्रव्यैर्गण्डूषः
पयस्यादीसिद्धं क्षीरात् गृहीतं सर्पिर्नस्यं स्निग्ध-
धूमादि च हितम् । इति तालुरोगाः ॥

कण्ठरोगेषु तु ज्वराद्यनुपद्रुतेषु कटु-
तक्षिणैर्नस्यावधर्षणगण्डूषादयः सिराव्यधो र-
साञ्जनेन्द्रियवदार्वाणिम्बकाथः पानम् । व्यो-
पयवक्षारदार्वांरसाञ्जनेजोवती पाठा निम्ब-
त्वक्त्रिफलाचित्रकैः शुक्तगोमूत्रकथितैः कव-
ळो गुळिका वा प्रतिसारणम् । तालीसपत्र-
गृहधूमपञ्चकोलकैलामरिचपलाशमुष्ककक्षार-
यवक्षारैर्यवकाथेन गुळिकाः कृताः सर्वकण्ठ-
रोगेष्वमृतोपमाः ।

कण्ठरोगेषु ज्वराद्यनुपद्रवरहितेषु कटुती-
क्ष्णैरौषधैर्नस्यादयः । सिराव्यधेनासृज्जोक्षः ।
रसाञ्जनादिकाथः पानम् । रसाञ्जनं ता-

क्ष्यम् । इन्द्रियवः कलिङ्गः । शुक्तगोमूत्र-
साधितैर्व्योषादिभिः कवळः प्रतिसारणं वा ।
तालीसादिभिर्यवक्षारान्तेर्यवकाथेन कृता गुळि-
काः सर्वकण्ठरोगेष्वमृतोपमाः । इति साधार-
णचिकित्सा ॥

अथ वातरोहिणिकामन्तर्बहिः स्विन्ना-
मंगुलिशस्त्रकेण मधुलवणगर्भेण वा नखेन वि-
स्त्राव्य तक्षिणैः प्रतिसारयेत् । महापञ्चमू-
लकाथो गण्डूषः । एलापुनर्नवसिहीकापे-
त्यकल्कपयोविपकं तैलं गण्डूषो नावनं च ॥

अथेति मङ्गले दुष्करप्रतिक्रियत्वान्मङ्ग-
लपूर्वकं वातरोहिणिकामुपक्रमेत् । अन्तरभ्य-
न्तरे बहिर्वहिर्भागे च स्विन्नामंगुलि शस्त्रेण म-
ध्वादिगर्भेण नखेन वा विस्त्राव्य तक्षिणैर्मरिच-
शुण्ठ्यादिभिः प्रतिसारयेत् । महापञ्चमूलं
विल्वादि तत्काथो गण्डूषः । एलादिकल्केन
पयसा च विपकं तैलं गण्डूषो नावनं च ॥

पित्तजामप्येवं विस्त्राव्य पत्तङ्गाशर्करा-
लोध्रप्रियंगुभिः प्रतिसारयेत् । एषामेव क-
षायो गण्डूषः । द्राक्षापरुषकोशीरमधुकच-
न्दनकाथो वा । त्रिफलातिल्वकश्यामा श्रीप-
र्णीत्वञ्जधुयष्टिकाभिर्दशगुणे पयासि सिद्धं स-
र्पिर्नस्यकवळभोजनेषु ॥

पित्तजां रोहिणीमप्येवमंगुलिशस्त्रेण
नखेन वा विस्त्राव्य पत्तङ्गादिभिः प्रतिसारयेत् ।
एषां पत्तङ्गादीनामेव वा काथो द्राक्षादिकाथो
वा गण्डूषः । त्रिफलादिभिर्धृतादशगुणे क्षीरे
सिद्धं सर्पिर्नस्यादिषु हितम् ॥

रक्तजामप्येवं प्रत्याख्यायोपक्रमेत् ॥

रक्तजाऽसाध्योक्ता तां प्रत्याख्यायनसे-
त्स्यतीति प्रत्याख्याय चिकित्सेदेव नतूपेक्षेत ।
एवमिति पित्तरोहिणीचिकित्सया ॥

श्लैष्मिकीं स्वेदयित्वा विलिख्य कटु-
कवर्गेणागारधूम त्रिफलासैन्धवयुक्तेन प्रतिसा-
रयेत् । तद्विधाश्च गण्डूषाः । निम्बजात्यपा-
मार्गविळङ्गविपकं तैलं नस्यम् ॥

श्लैष्मिकीं स्वेदयित्वा विलिख्य चागार-
धूमादियुक्तेन कटुकवर्गेण प्रतिसारयेत् । अ-
गारधूमं धूममलम् । कटुकवर्गः सूत्रोक्तः ।
तद्विधा अगारधूमादियुक्तकटुकवर्गकृताः ।
निम्बादिसिद्धं तैलं नस्यम् ॥

शालूकवृन्दतुण्डिकेरी गिलायुष्वप्येष
एव विधिः ॥

शालूकादिचतुष्टयेष्वपि एष एव कफरो-
हिण्युक्तो विधिः ॥

गळविद्रवौ विस्त्रावितायां लोध्रवरा-
रसाञ्जनपत्तङ्गैरिकरोचनापिप्पलीसैन्धवचू-
र्णैरवघर्षणम् । एभिरेव कथितैर्गण्डूषः ।
किराततिक्तकलोध्रदार्वा शतपुष्पा निम्बपत्रकु-
ष्ठैला गुळूची चित्रकतगरमुस्ताकाथकल्कविप-
कं तैलं नावनम् ॥

तैलं नावनमित्येवमन्तं गळविद्रवौ ।
विस्त्रावितायां शस्त्रेण विशोधितायां सत्यां लो-
ध्रादिचूर्णैरवघर्षणम् । एभिरेव लोध्रादिभिर्ज-
ले कथितैर्गण्डूषश्च हितः । वरा श्रेष्ठा । रसा-

ञ्जनं तार्क्ष्यम् । किराततिक्तकादिकाथकल्क-
पकं तैलं नावनम् ॥

गळगण्डमनिलजं स्वेदयित्वा विस्त्राव-
येत् । रूढव्रणं च तिलप्रियाळलट्वामूलक-
शणातसी बीजरूपनाहयेत् । तिलवकाशिमन्ध-
पुनर्नवकाळामृतासौभञ्जनक गजपिप्पल्येकैषि-
कार्कमूलकरघाटकपुष्पैः सुराम्ळपिष्टैः पुनः पु-
नर्लेपयेत् । निम्बगुळूचीकुटजहंसपादीकृष्णा
बलाद्वयदेवदाससिद्धं च तैलं पाययेत् ॥

तैलं पाययेदित्येवमन्तमनिलजे गळगण्डे ।
वातजं गळगण्डं तापाद्यन्यतमस्वेदेन स्वेदयित्वा
जळूकाद्यन्यतमेन रक्तं विस्त्रावयेत् । रूढव्रणं
चानुबन्धपरिहारार्थं तिलादिभिरुपनाहयेत् ।
लट्वा लम्बा, अतसी उमा, उपनाहः पिण्ड-
बन्धः सुराम्ळपिष्टैस्तिलवकादिभिः पुनः-
पुनर्लेपयेत् । अशिमन्धस्तक्कारी, काळानीलि-
नी, (नि) नीलिन्युक्ता नीलिका नीलपत्री नी-
ला नीली नीलयष्टी विषत्री । चण्डाल्यान्यारा-
जनी भारवाही काळा काळीचास्पृशा शोधनी च ।
सौभञ्जनकः शिशुः । एकैषीका महादूर्वा त्रि-
वृद्धा । करघाटो मदनः । (नि) मदनं राढः
पिण्डी करघाटः शल्यकः फलं जगदुः । नि-
म्बादिसिद्धं तैलं पाययेच्च । हंसपादी त्रि-
पादी ॥

श्लैष्मिकेऽप्ययमेव विधिः । तीक्ष्णतराश्च
स्वेद प्रलेपादयः । विशल्यातिविषा विषा-
णिकाशुकनासाजगन्धागुञ्जाफलकटुकालाबु-
भिः पलाशक्षाराम्बुपिष्टैः सुखोष्णो लेपः । व-
त्सकादिना पञ्चलवणयुक्तेन सिद्धं तैलं पानम् ।

तीक्ष्णांश्च वमनादीन् शीलयेत् । पर्या-
यतश्च स्वेदं शोणितावसेचनं च । तथानु-
पशमे पाचयित्वा व्रणवदुभावप्युपाचरेत् । य-
वान्मुल्गादिपूषांश्च व्योषोत्कटान् पानभो-
जनयोर्विदध्यात् ॥

कफजे गळगण्डेष्यमेव वातगळगण्डोक्तो
विधिः कर्तव्यः । वातजे स्वेदादयोल्पा अन्न-
त्वधिकाः । पलाशक्षाराम्बुपिष्टा विशल्याद्या
लेपः । विशल्या लाङ्गली, विषाणिका ऋष-
भकः, शुक्रनासाशुकाख्या, कटुकालावुस्तुम्बी,
पञ्चलवणयुक्तेन व्रतसकादिना पक्वं तैलं पिबेत् ।
तीक्ष्णान् कफघ्नानिस्तर्थाः । तथानुपशमे एव-
मप्यशान्तौ । उभावपीति वातजं कफजं च ।
यवान्नादींश्च व्योषोत्कटान् पाने भोजने च द-
द्यात् ॥

मेदोजे स्विन्नस्य सिरां विध्येत् । पू-
र्वोक्ताः प्रलेपाः प्रातः प्रातश्चासनादिसार-
जोगोमूत्रेण पिबेत् । एवमप्यशान्तौ शस्त्रेण
विदार्य मेदो विशोध्य सीवयेत् । दाहयोग्यं
वा वसाघृतक्षौद्रान्यतमेन यथावद्देहेत् । रो-
चनाकासीसतुत्यकचूर्णावचूर्णितं तैलं व्रण-
शोषनरोषणम् । असनादिसारगोपुरीषभ-
स्सयुक्तं वा ॥

गोपुरीषभस्सयुक्तं वेत्यन्तं मेदोजे । मे-
दोभवे गळगण्डे स्वेदितस्य सूत्रोदितामूल्गां सि-
रां विध्येत् । पूर्वोक्ताः प्रलेपा वातजे कफजे
च गळगण्ड उक्ताः । असनादिगणचूर्णं प्रातः
प्रातर्गोमूत्रेण पिबेत् । एवमप्यशान्तौ तथानु-

पशमे । दाहयोग्यं वसाघन्यतमेन यथावद्वि-
धिवद्देहेत् । रोचनादिचूर्णावचूर्णितं तैलं व्रण-
शोषनं रोपणं च भवति । असनादिसारादि-
युक्तं तैलं वा ॥

मुखपाकेषु साधारणं चिकित्सितमाह ॥

मुखपाकेषु सामान्यतस्त्रिफलाकाथो म-
धुमानन्ये च तिक्तकटुककषाया मुखधावनाः ।
मृद्रीकापाठाजातीमातुलुङ्गार्जुनपत्र जीवकपल्ल-
वानामनभ्यवहरता चर्वणम् ॥

मुखपाकेषु सक्षौद्रा मुखधावनाः प्रयो-
ज्याः । केत इत्याह त्रिफलाकाथाश्चान्ये तिक्त-
कटुककषायाश्च । अथवा मृद्रीकादिजीवकप-
ल्लवान्तानां चर्वणम् । तेषां निगिरणं न कर्त-
व्यम् । पल्लवोभिनवोल्पन्नं पत्रम् ॥

दारुहरिद्रार्द्धतुलां विंशतिगुणेभ्यस्ति
श्रपयित्वा तं काथं सगैरिकमादर्वीप्रलेपात्
साधितं क्षौद्रयुक्तं घृतभाजने निदध्यात् ।
एतन्निष्ठीवनं सर्वमुखामयनादीघ्नम् । अयमे-
व च पृथक्कल्पो यष्टीमधुकपटाली निम्बाटरु-
षक जातीलोध्रारिमेदत्रिफला जम्बूखदिरत्व-
चाम् ॥

दारुहरिद्राया अर्द्धतुलां पञ्चाशत्पलानि
तेभ्यो विंशतिगुणमन्मः पलसहस्रं तस्मिन् का-
थयित्वा तं काथं गैरिकसहितमादर्वीप्रलेपात्
दर्वीप्रलेपं यावत् साधितं पक्वं मधुना युक्तं घृत-
लिप्तभाजने स्थापयेत् । सुबोधम् । यष्टीमधु-
कादीनामयमेव दारुहरिद्राविहित एव पृथक्
कल्पः कार्यः ॥

यवक्षारभागाः सप्त सुवर्णगैरिकात् भा-
गद्वयं मूर्वा कटुकातिविषामलकानामेको भा-
गस्तत् सर्वं कुतलक्षारोदकपिष्टं गुळिकाः कृ-
त्वा खादेन्निष्ठीवेच ॥

यवक्षारस्य भागा अंशाः सप्त । सुवर्ण-
गैरिकात् गैरिकविशेषान् भागद्वयं मूर्वादीनां
प्रत्येकमेकोभागस्तत् सर्वं कुतलक्षारोदकपिष्टं कृ-
त्वा गुळिकाः कार्यास्ताः खादेन्निष्ठीवेच । ताः
पूर्वगुणाः । कुतलस्तिलकाण्डः दग्धस्य तस्य-
क्षारः ॥

खदिरसारतुलामरिमेदतुलाद्वयं च तो-
यवहेऽष्टभागावशेषं काथयेदवतारितं परिस्सुतं
च पुनराघनीभावात् । घनीभूते शीते च
कार्षिकाणि श्लक्ष्णीकृतानि प्राक्षिपेच्चन्दनप-
द्मकोशीरवाळकमज्जिष्ठा धातकीमुस्तप्रपौण्ड-
रीक्रमधुकातिफला चातुर्जातकलाक्षा नळदता-
क्षयशैललोध्र द्विरजनीसमङ्गा पाठाकट्फलैलेय-
पत्तङ्गागरुगैरिकाञ्जनानि । पालिकांश्च जा-
तीफललयङ्गतकोलकेषुकान् । कर्पूरार्द्धकुडुवं
च । ता गुळिका वदनस्थाः सर्वान् मुखरो-
गान् जयन्ति । सौरभं सौमनस्यं रुचिं च
जनयन्ति ॥

खदिरसारेत्यादि । खदिरसारस्य तुला-
प्रलशतमरिमेदसोऽहिमारस्य तुलाद्वयं द्वे पलश-
ते च तोयवहेऽपां घटचतुष्के । घटो द्वादशाधि-
क्रानि पञ्चपलशतानि । अष्टभागावशेषमष्टां-
शावशेषं काथयेत् । अवतारितं चुलीतः परि-
स्सुतं गाळितं चतुः पुनराघनीभावात् घनीभावाव-

धि काथयेत् । घनीभूते शीते च सति कार्षि-
काणि कर्षप्रमाणानि श्लक्ष्णचूर्णीकृतानि चन्द-
नादीन्यौषधानि प्राक्षिपेत् । पालिकान् पलप्र-
माणान् जातीफलादीन् कर्पूरस्यार्द्धकुडुवं द्वे पले
च । ततो गुळिकाः कुर्यात् वदनस्थास्ताः स-
कलान् मुखरोगान् जयन्ति सौरभादींश्च जन-
यन्ति ॥

एषामेव च कलककषायैस्तैलं साधितं
कवळे नियुञ्ज्यात् ॥

एषामेव खदिरसारादीनां कल्कैः कषा-
येण च साधितं पक्वं तैलं कवळे कवळधारणे
नियुञ्ज्याद्योजयेत् ॥

वातादिजेषु मुखपाकेषु विशेषोपक्रममाह ॥

तत्र वातजे मुखपाके दशमूलकाको-
लीरालामधुकशारिवाकाथेन कुष्ठकल्केन च
सिद्धं तैलं नस्यं गण्डूषश्च । स्नेहिको धूमः ।
पिप्पल्येलालवणोत्तमैः प्रतिसारयेत् ॥

तत्रेत्यादि । वातजे मुखपाके दशमूला-
दिकाथेन कुष्ठकल्केन च सिद्धं पक्वं तैलं नस्यं
हितं गण्डूषश्च । स्नेहिको धूमः सूत्रोदितः ।
पिप्पल्यादिभिः प्रतिसारणं रसक्रियादिभेदेन
त्रिविधम् ॥

पैत्तिकेशीरे क्षुरसद्राक्षाशर्करोदकैर्ग-
ण्डूषः । मधुरद्रव्यसिद्धं पयः पानं कवळो न-
स्यं च । पत्रकसमङ्गामज्जिष्ठालोध्रधातकी
विपकः सर्पिर्मण्डो नावनम् । मदयन्तिकाप-
त्रैर्निष्ठीवनं च ॥

पित्तजे मुखपाके क्षीरादिभिर्गण्डूषः ।
असञ्चार्या तु या मात्रा सगण्डूष इति सूत्रोक्तल-
क्षणः । मधुरद्रव्याणि मधुरद्रव्यस्कन्धानिर्दिष्टानि
घृतमध्वादीनि तैः सिद्धं क्षीरं पानादिषु हितम् ।
पद्माकादिसिद्धो घृतमण्डो नावनं नस्यम् । सु-
बोधम् । मद्यन्तिका धातकी ॥

कफजे कटुकक्षारलवणैः प्रतिसार-
णम् । स्थिरासु तु पिटकासु प्राक्शाकादिप-
त्रेण लेखनम् । मुष्ककपलाशमलकी क्षार-
गोमूत्रैर्गण्डूषः । तद्विपक्वं च तैलम् । निर्गु-
ण्डीफणिर्जाकार्जकसुरसपत्नैर्निष्ठीवनम् । देव-
दारुपाठातिविषादन्तीन्द्रयवकटुकागोमूत्रेण क-
ल्लिताः कथिता वा पीताः सर्वकफाम-
यान् निघ्नन्ति ॥

कफजे मुखपाके कटुकादिभिः प्रतिसार-
णम् । स्थिरासु पिटकासु तु लेखनादिकं कर्म
सुबोधम् । देवदारुवाद्यो गोमूत्रेण पीताः सर्व-
कफामयघ्नाः ॥

रक्तजे पित्तवत् सिद्धिः । सर्वजे य-
थादोषोदयम् । रोचना कासीससौराष्ट्रि-
का रसाञ्जनानि मोचरसो मधु चैकतो विपक्वं
लोहभाजनस्थं कल्कं विशुष्कं चुर्णीकृतं मधु-
ना व्रणलेपं कुर्यात् ॥

रक्तजे मुखपाके पित्तमुखपाकवत् सि-
द्धिः साधनम् सर्वजे सन्निपातजे मुखपाके यथा-
दोषोदयमुत्कृष्टदोषानतिक्रमेण चिकित्सा । र-
साञ्जनादि चैकतो विपक्वमेकेस्मिन् पात्रे कृत्वा
पक्वं लोहपात्रस्थं कल्कं विशुष्कं कृत्वा चुर्णीकृतं

मधुना सह व्रणे लेपं कुर्यात् । रोचना गोरो-
चना ॥

अथ सर्वसरमर्बुदमाचिरोत्थितमवृद्धं म-
ण्डलाग्रेण छित्वा मुष्ककभस्मना मधुमिश्रेण
प्रतिसारयेत् स्वर्जिकाशुण्ठीचूर्णेन वा ।
मधु तैलं निम्बगुल्मीकाथश्च गण्डूषः । य-
वान्नभोजी तीक्ष्णानि कवळाभ्यङ्गनस्यान्या-
चरेत् ॥

अथेत्यादिनार्बुदाचिकित्सा । आचिरो-
त्थितमित्यसाध्यत्वाद्विशेषणम् । मण्डलाग्रेण
शस्त्रेण छित्वा मधुमिश्रेण मुष्ककभस्मना स्व-
र्जिकादिचूर्णेन वा प्रतिसारयेदिति सम्बन्धः ।
मध्वादिगण्डूषः सुबोधः । यवान्नं मुञ्चानः
तीक्ष्णानि कवळादीन्याचरेत् ॥

पूतिमुखं स्निग्धखिन्नं वामयित्वा शि-
रोविरेकैरुपाचरेत् । ततः स्वर्जिकादिभिर्गुग्गु-
धूममनश्शिलैलाशुण्ठीविजङ्गतेजोवतीभिर्गुळि-
काः कृत्वा मधुद्रुता मुखपरिशोधनार्थं द-
द्यात् । समङ्गाधातकीपद्मलोभाप्रियंशुचूर्णैः
सलिलमवचूर्णितं मुखधावनम् । शीतादोष-
कुशोक्तं च कुर्यात् नस्य धूमकवळांश्च शील-
येत् । भवति चात्र ॥

शीलयेदित्यन्तं पूयास्यौख्ये । पूतीमु-
खं पूर्वं स्निग्धं पश्चात् खिन्नमनन्तरं वामयित्वा
शिरोविरेकैर्विरेचन नस्यैरुपाचरेदुपक्रमेत् । ततः
इति शिरोविरेचनस्य पश्चात् स्वर्जिकादिभिर्गुळि-
काः कृत्वा मधुना द्रवीकृता मुखपरिशोधनाय
दद्यात् । समङ्गादिचूर्णैरवचूर्णितं सलिलं मुखस्य

धावनं क्षालनम् । शीतादोषकुशयोर्वत् किञ्चि-
दुक्तं तदपि कुर्यात् । गतानुगतिका ॥

✓ मुखदन्तमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्र
(भूयिष्ठाः ।

तस्मात्तेषामसकृद्बुधिरं विस्त्रावयेदुष्टम् ।

मुखादिजा रोगाः प्रायो बाहुल्येनयतः क-
फास्रसूयिष्ठा अवन्ति तस्मात्तेषां मुखादिरोगाणां
दुष्टं रुधिरमसकृत् स्त्रावयेत् ॥

कायशिरसोर्विरेको वमनं कवळग्रहाः

(कटुकतिक्ताः ।

प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥
यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोषितैरपस्नेहाः
यूषामक्षयाश्च हितायचान्यच्छ्लेष्मनाशाय ॥

कायशिरसोर्विरेकादेः शस्तमित्यनेन सम्ब-
न्धः । भक्तं यवतृणधान्यं च । विदलैः ख-
ण्डसस्यैः क्षारोदक उषितैरपगतस्नेहा यूषादयो
हिताः । यच्च किञ्चिच्छ्लेष्मनाशाय तत् सर्वं
हितम् ॥

प्राणानिलपयसंस्थाः श्वसितमपि निरु-

न्धते प्रमादवतः ।

कण्ठामयाश्चिकित्सितमतो द्रुतं तेषु कुर्वीत ॥

इति षड्विंशोऽध्यायः ॥

एते च कण्ठामयाः प्राणानिलस्य पथि-
स्थिताः प्रमादस्य कर्तुः श्वसितमपि यतो निरुन्धते
अतस्तेषु द्रुतं शीघ्रं चिकित्सितं कुर्वीतेति ॥

इतिन्दुविरेचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्याया-

मुत्तरे षड्विंशोऽध्यायः ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥

शिरोरोगविज्ञानीयम् ॥

ऊर्ध्वाङ्गे शिरसि केशान्ते ये रोगास्तेषां हे-
त्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः शिरोरोगविज्ञानीयं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति चः ॥

धूमातपतुषाराम्बुकीडाति स्वप्नजागरैः ।

उत्स्वदाधिपुरोवात वाष्पनिग्रहरोदनैः ॥

अत्यम्बुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः ।

उपधानमृजाभ्यङ्गद्वेषाधः प्रततक्षणैः ॥

असात्स्यगन्धदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोगताः ।

जनयन्त्यामयान्दोषाः

धूमातपेत्यादि । शिरोरोगाणां सामान्य-
हेतुभिर्धूमातपादिभिः शिरसिगता दोषा वाताद-
य आमयान् जनयन्तीति सम्बन्धः । तुषारो
हिमम् । अम्बुकीडा जलकीडा । अतिशब्दः
स्वप्नजागराभ्यां सम्बध्यते । उत्स्वेद ऊर्ध्वस्वेदः ।
वातशब्द अधिपुरोभ्यां सम्बध्यते । अधिवातो-
धिकवातः । वाष्पनिग्रहोशुब्रेगविधारणम् ।
रोदनमत्यर्थेनेत्यर्थात् । अतिशब्दोऽम्बुमद्या-
भ्याम् । द्वेषशब्द उपधानादिभिः । उपधानं
शिरसि श्रमणं शय्यायाम् । मृजाशुद्धिरुभय-
तः । अधः प्रततं सन्ततं कृत्वेक्षणम् । आ-
दिग्रहणेनान्येषां स्रोतो लेपनवातक्षोभणादीनां ग्र-
हणम् ॥

तत्र मारुतकोपतः ॥

निस्तुयेते भृशं शङ्खौ घाटासम्भ्रयते तथा ।
भुवोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनम् ॥
बाध्येतेस्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येत इवाक्षिणी ।
घूर्णतीवशिरः सर्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते ॥
स्फुरत्यति सिराजालं कन्धरा हनुसङ्ग्रहः ।
प्रकाशासहताघ्राणस्रावोकस्माद्व्यथाशमौ ॥
मार्दवं मर्दनस्तेहस्वेदवन्धैश्च जायते ।
शिरस्तापोयम्

तत्रेत्यादिना रोगविशेषा उच्यन्ते । वा-
ताद्धेतोः शिरसि शंखनिस्तोदादिकं भवति ।
शंखो भ्रूकर्णमध्यम् । निस्तोदो व्यथनम् । घा-
टा शंखस्योपरि । स्वनतः शब्दाच्छ्रोत्रे बाध्ये-
ते । कन्धराया ग्रीवाया हन्वाश्च संग्रहः स्तब्ध-
त्वम् । अकस्मादकारणेनैव व्यथा च शमश्च ।
अस्य शंखनिस्तोदादिकस्य मर्दनादेभिर्मार्दवं
जायते । अयमेवंरूपो रोगो नाम्ना शिर-
स्तापः ॥

अर्द्धे तु मूर्ध्नः सोर्द्धावभेदकः ॥

पक्षात् कुप्यति मासाद्वा स्वयमेवोपशाम्यति ।
अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥

एव एवाद्धं शिरसो भवन्नर्द्धावभेदक उ-
च्यते । उभयरूपोपि च स्वयमेव शाम्यति ।
पक्षाद्वा मासाद्वा पुनः पुनः कुप्यति । यदा-
त्वतिवृद्धो भवति तदा नयनं वा श्रवणं वा वि-
नाशयेत् ॥

शिरोभितापे पित्तोत्थे शिरोधूमायनं ज्वरः ।
स्वेदोक्षिग्रहनं मूर्च्छा निशि शीतैश्च मार्दवम् ॥

पित्तहेतुके शिरोभितापः ख्ये रोगे शिरोधूमा-
यनादिकं लिङ्गम् । धूमायनं धूमस्येवानुभवः ।
अत्र च व्यथाया निशि मार्दवं शीतैश्चान्य-
दापि ॥

अरुचिः कफजे मूर्ध्नो गुरुस्तिमितशीतता ।
सिराऽनिष्पन्दतालस्य रुद्धान्दाहन्यधिका
[निशि ।
तन्द्राशूनाक्षिकूटत्वं कर्णकण्डूयनं वमिः ॥

अरुच्यादिकं कफजे शिरोभितापे लि-
ङ्गम् । मूर्ध्नः शिरसो गुरुतास्तिमितता शीत-
ता च । अहि मन्दाग्न्यभवति निशि चाधिकं
भवति । अक्षिकूटमक्षिशिविरम् ॥

रक्तात्पित्ताधिकरुजः सर्वैः स्यात् सर्वलक्षणः ॥

रक्तात्तु शिरोभितापः पित्तशिरोभितापा-
धिकरुजो भवति । सर्वैः सन्निपातेन सर्वल-
क्षणो वातादिसर्वलक्षणयुक्तः शिरस्तापः स्यात् ॥

सङ्कीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे ।
कोपिते सन्निपाते च जायन्ते मूर्ध्नि जन्वः ॥
शिरसस्तेपिवन्तोऽस्त्रं घोराः कुर्वन्ति वेदनाः ।
चित्तविभ्रंशजननीर्ज्वरः कासो बलक्षयः ॥
रौक्ष्यशोफव्यथच्छेद दाहस्फुरणपूतिता ।
कपाले तालुशिरसोः कण्डूः शोफः प्रमिलकः ।
ताम्राच्छासिङ्घाणकता कर्णनादश्च जन्तुजे ॥

सङ्कीर्णैरित्यादि । जन्तुजे कृमिजे शि-
रोभिताप इति विज्ञेयम् । सङ्कीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि
शिरसि रुधिरामिषे च क्लेदिते
तत्रैव च सन्निपाते कोपितेऽस्मिन् मूर्ध्नि जन्त-

चः किमयो जायन्ते । ते च जन्तवः शिरसोऽस्त्रं पिवन्तो घोरा वेदना रुजः कुर्वन्ति । किम्भूता वेदना आह । चित्तस्यविभ्रंशजननीः । अत्र च ज्वरादिकं भवति कपाले रौक्ष्यादिकं कण्ठ्वादिकं तालुशिरसोः । प्रमीलकः स्तैमिल्यम् ॥

वातोद्वेगाः शिरःकम्पं तत्सङ्गं कुर्वते मलाः ॥

मलाख्यो वातादयो वातोद्वेगाः शिरःकम्पं कुर्वते तत्सङ्गं नाम्ना शिरःकम्पः ॥

पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शङ्खे शोफः सशोणितैः । तत्रिदाहरजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥

तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी सशङ्खकः । त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति सिध्यत्यप्याशुसाधितः ॥

वाताद्यैस्त्रिभिः सरक्तैः पित्तप्रधानैश्च त्रिदाहादिरूपः शङ्खे शोफो भवति । क्षिप्रकारी शीघ्रमुपद्रवकृत् । सशोफो नाम्ना शङ्खकः त्रिरात्रेण मारयेत्याशु च त्रिरात्रस्य पुरतः साधितः सिध्यत्यपि न तु मारयेत्येव ।

पित्तानुबन्धः शङ्खाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः । रुजां सस्पन्दनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥
आमध्याह्नं विवर्द्धिष्णुः क्षुद्रतः साविशेषतः । अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परम् ॥
सूर्यावर्तः सः

प्रधानो वातः पित्तेन गृहीतानुबन्धः शङ्खादिषु स्पन्दनेन सह रुजां कुर्यात् । सूर्योदयस्य पश्चादुदयो यस्या रुजायास्तां । एषा च रुगामध्याह्नं विवर्द्धिष्णुः क्रमेण वृद्धिशीला

भवति । क्षुद्रतस्तु विशेषेण भवति । अतो मध्याह्नात् परमव्यवस्थितशीतोष्णसुखा सती रुक् शाम्यति । अव्यवस्थितमनियतं शीतेनोष्णेन च सुखं यस्याः सा तथोक्ता । कदाचिदत्र शीतेनापि सुखं कदाचिदुष्णेनापि । अयमेवंरूपो रोगो नाम्ना सूर्यावर्तः ॥

इत्युक्ता दश रोगाः शिरोगताः ॥

इति दशरोगा वातशिरोभितापा, द्वाविभेदक, पित्तशिरोभिताप, कफशिरोभिताप, रक्तशिरोभिताप, सर्वशिरोभिताप, कृमिशिरोभिताप, शिरःकम्प, शङ्खक, सूर्यावर्तख्याः शिरस्युक्ता भवन्ति व्यापका इत्यर्थात् ॥

शिरस्येव च वक्ष्यन्ते कपाले व्याधयो नव ॥

अनन्तरं शिरस्येव च कपाले नव व्याधयो वक्ष्यन्ते ॥

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्तस्यापि जायते । सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम् ॥

कपाले पवने दुष्टे सति सवर्णो देहसमानवर्णो रुजारहितश्च शोफः स्यात् गर्भस्तस्यापि शब्दाज्जातस्यापि । तं रोगमुपशीर्षिकं नाम्ना विद्यात् ॥

यथादोषोदयं ब्रूयात् पिट्कार्बुद्विद्रधीन ॥

कपाले च पिट्का अर्बुदं विद्रधिं च दोषोदयानतिक्रमेण लिङ्गैर्ब्रूयात् । पिट्कादीनां प्रसिद्धत्वाच्च एवोदितास्तेषामेव लिङ्गानि भवन्तीत्यर्थः ॥

कपालेकेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजन्तुभिः ।
कङ्गुसिद्धार्थकानिभाःपिटकाःस्युररुषिकाः॥

पित्तादिभिर्हेतुभिः कपाले केदबहुलत्वा-
दिगुणाः पिटकाः स स्ता नाम्नाऽरुषिकाः ॥

कण्डूकेशच्युतिस्वापरौक्ष्यकृत् स्फुटनं त्वचः ।
सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्यादारेणकं तु तत् ॥

कफवाताभ्यां हेतुभ्यां कण्डूवादिद्वयत्
त्वचः स्फुटनं तन्नाम्ना दारणकं विद्यात् । सुसू-
क्ष्ममतिसूक्ष्मं स्फुटनं छेदनम् । स्वापस्त्वचः सु-
प्रता प्रकरणाच्छिरसि ॥

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
प्रच्यावयतिरोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥
रोमकूपानुगध्यस्य तेनान्येषामसम्भवः ।
तदिन्द्रलुप्तं रुज्जा च प्राहुश्चाचेति चापरे ॥

रोमकूपानुगं रोमकूपेष्वनुगतं पित्तं कर्तुं
वातेन सहमूर्च्छितं मिश्रीभूतं तत्र स्थितानि रो-
माणि प्रच्यावयति । ततः कारणविशेषवशात्
सशोणितः श्लेष्माऽस्यानुरस्य रोमकूपानुगद्वि ।
तेन हेतुनान्येषां रोम्णामसम्भवः । तदिन्द्रलुप्तं
नाम्ना भवति । अपर आचार्या इन्द्रलुप्तोक्तहेतु-
कारुज्जेति चाचेति च नाम्नाहुः ॥

खलतेरपि जन्मैवं शातनं तत्र तु क्रमात् ॥

खलत्याख्यस्य च रोगस्यैवमिन्द्रलुप्तप्र-
कारेणैव जन्म । तत्र तु खलतौ क्रमाच्छातनं
रोम्णामिति प्रकरणान् ॥

सावातादग्निदग्धाभा पित्तात्स्वेदसिरावृता ।
कफात् घनत्वग्वर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत्त्वाचि॥

दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्यासानखप्रभा ।
दग्धाग्निनेवनिलोमा सदाहाया च जायते ॥

सा च खलतिर्वातादग्निदग्धसमा । पि-
त्तात् सस्वेदा सिरावृता च । कफात् घनत्वग्वर्ण-
वति । अस्यां च खलतौ वातादिविशेषैस्त्वचि-
वर्णान्यथास्वं निर्दिशेत् । तेन वातेन श्यावो
वारुणो वा । पित्तात् पाण्डुरारुणवर्जितोऽनेकः ।
श्लेष्मणि श्वेतः । एषा च खलतिः । सर्वैर्दोषैः
सन्निपातलक्षणा भवति । नखप्रभत्वादियुक्ता या
खलतिर्जायते साऽसाध्या ॥

शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
केशान् सदोषः पचति पालितं सम्भवत्यतः ॥
तद्वातात् स्फुटितं श्यावं खरं रुक्षं ज्वलत्प्रभम् ।
पित्तात् सदाहं पीताभं कफात्स्निग्धं विवृद्धिमत्
स्थूलं सुशुक्लं सर्वैस्तु विद्याद्व्यामिश्रलक्षणम्
शिरोरुजोद्भवंचान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहम् ॥

शोकादिजनितः शरीरोष्मा सदोषः न स
शिरोगतः केशान् पचत्यतोहेतोरकाले पालितं स-
म्भवति । तच्चपालितं वातात् स्फुटिकत्वादि-
रूपम् । पित्तात् सदाहादिगुणम् । कफात्
स्निग्धं विवृद्धिमत् स्थूलं सुशुक्लं च भवति ।

सर्वैर्दोषैः पालितं तु व्यामिश्रलक्षणं सङ्कीर्णल-
क्षणं विद्यात् । शिरोरुजोद्भवमन्यच्चपालितं भ-
वति तद्विवर्णं स्पर्शनासहं च । इति नव कपाले
व्याधयः । उपशीर्षक, पिटका, बुद्, विवृद्धि-
रुषिका, दारणके,न्द्रलुप्त, खलति, पालिताख्या
उक्ताः ॥

असाध्या सन्निपातेन खलतिः पालितानि च ।
शरीरपरिमाणोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनम् ॥

इति सप्तविंशोऽध्यायः ॥

एभ्यश्च सन्निपातेन खलतिरसाध्या ।
पालितानि च सन्निपातोत्थान्यसाध्यानि । यानि
तु पालितानि शरीरपरिणामे वार्द्धक उत्थितानि
तानि रसायनमपेक्षन्ते रसायनेन विना न शा-
म्यन्तीत्यर्थः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

शिरोरोगप्रतिषेधम् ॥

उक्तक्रमेणैव शिरोरोगाणां चिकित्सां प्र-
दर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

वातजे शिरोभितापे वातव्याधिविहितं
कुर्यात् । निवातस्थं च नक्तमभ्यक्तशिरसं
सर्पिः पयोनुपानं तैलं वा पाययेत् । माषान्
वा ससर्पिष्कानुष्णपयोनुपानान् भक्षयेत् ।
तद्वद्वा शूलान् ॥

यथोक्तो दाह इत्येवमन्तं वातजे शिरो-
भितापे । वातव्याधिविहितं चिकित्सितम् ।
सर्पिस्तैलं वा यथायोग्यं नक्तं पयोनुपानं पाय-

येदिति सम्बन्धः । तद्वन्मुद्रान् ससर्पिष्कानु-
ष्णपयोनुपानांश्च ॥

आनूपपिशितवेशवारेण यवातिलमुद्ग-
माषकुलत्थकुष्ठदारुहरिद्रातसीसैन्धवैर्वा महा-
स्नेहवती मुत्कारिकां दत्त्वा शिरोवेष्टयेत् । ततः
प्रत्यूषे दशमूलसिद्धेन पयसा कवोष्णेन परि-
षेकं कुर्यात् । तत्सिद्धैश्च पायसैः पिण्डस्वेदं
लेपं वा ॥

आनूपपिशितादिना शिरोवेष्टनायोत्का-
रिकास्विन्न पिण्डी । वेष्टयेदिति वस्त्रेण । ततः
इति द्वितीयेद्दिनं प्रत्यूषे । तत्सिद्धैरिति दशमू-
लसिद्धपयसा सिद्धैः पायसैरत्रैः ॥

कूर्ममहिषवराहकुक्कुटबुलूकीनांवसा स-
सैन्धवानस्यं शिरः कर्णपूरणं च । तथैव च
पञ्चमूलवलाशाखिवाद्यकाथे मधुकजीवकर्षभ-
कपुनर्नवगर्भं सपयः सर्पिस्तैलं चैकतोवि-
पकम् ॥

कूर्मादिवसा सैन्धवयुक्ता नस्यं शिरःपू-
रणं कर्णपूरणं च । शिरःपूरणं शिरोवास्तिः ।
पञ्चमूलादिकाथे मधुकादिगर्भं तैलं सर्पिश्च मि-
श्रीकृत्य विपकं तथैवेति नस्यं शिरःपूरणं कर्णपू-
रणं च ॥

कार्पासमज्जत्वङ्मुस्तासुमनः क्षारका-
ण्युष्णांश्चुपिष्ठानि नावनं सर्वशिरोरुजाग्रम् ।
तद्वत् त्वक्पत्रशर्कराशिगुकरञ्जबीजानि । त-
था चन्दनोल्पलतगरकुष्ठैः सघृतैर्लेपः । देव-
दारुकुष्ठचोरकयष्टीमधुककमलनीलोत्पलैलाम-
पौण्डरीकैश्च ॥

कार्पासमज्जायुष्णाम्बुपिष्टं नावनं सर्व-
शिरोरुजात्रम् । त्वगादीनि तद्वदुष्णाम्बुपिष्टा-
नि नावनम् । चन्दनादिभिर्लेपस्तथा । तथे-
ति समुच्चये । देवदार्वादिभिश्च सघृतैर्लेप इति
सम्बन्धः ॥

कुङ्कुमशर्करासंस्कृतमाज्यं रक्तपित्तानुव-
न्धेमर्शः । नचात्र रक्तमवसेचयेद्वातोद्रेकभ-
यात् । स्नैहिकं धूमं पिबेत् । शिरोवास्ति च
शीलयेत् । वस्ति कर्मचाचरेत् ॥

वातज एव यदि रक्तपित्ताभ्यामनुबन्धो भ-
वति । ततः कुङ्कुमशर्कराभ्यां संस्कृतमाज्यं म-
र्शोदशाष्टषड्विन्दुः कर्तव्यः । अत्र च वात-
शिरोभितापे रक्तपित्तानुबन्धेऽपि रक्तं नावसेच-
येत् । कुत इत्याह वातोद्रेकभयात् । स्नैहिकं
धूमं सूत्र उक्तम् । शिरोवास्ति च शीलयेदित्य-
नेन शिरोवस्तेः पुनः पुनर्योजनमुक्तम् । सुबो-
धम् ॥

एवमसिद्धौ वातजे श्लेष्मजे च यथो-
क्तो दाहः ॥

एवमित्यनन्तरोक्तक्रिययाऽसिद्धौ वातजे
शिरोभितापे यथोक्तो दाह इति सूत्रनिर्दिष्टस्त्व-
ग्दाहः । श्लेष्मजे चेति लाघवार्थं प्रकरणे ॥

अर्द्धावभेदकेऽप्ययमेव विधिः । नि-
र्गुण्डीपत्ररसश्च सघृतमण्डसैन्धवो नस्यम् ।
शिरीषमूलफलानि वा । शारिखोलपल्लव-
चा मधुकपिप्पलीभिः । सतैलाम्लो लेपः ।
अशाम्यतिदोषानुबन्धमवेक्ष्य प्रतिकुर्वीत ॥

प्रतिकुर्वीतित्येवमन्तमर्द्धावभेदके । अय-
मेवेति वातशिरस्तापोक्तः । अत्र तु निर्गुण्ड्याः
पत्ररसस्सघृतसैन्धवो नस्यं हितम् । शिरीषमू-
लफलानि वा नस्यमिति सम्बध्यते । शारिखा-
दिभिस्तैलेनाम्लेन काश्चिकादिनायुक्तैर्लेपः । अ-
शाम्यतित्वर्द्धावभेदके कस्य दोषस्यानुबन्ध इति
समीक्ष्य तदपेक्षया प्रतीकारं कुर्यात् ॥

सूर्यावर्तेत्ययमेव विधिः विशेषतस्तु सि-
रामोक्षः ॥

अयमेवचानन्तरोक्तद्वयविधिः सूर्यावर्ते ।
लाघवार्थं क्रमभङ्गः । सिरामोक्षस्तुविशेषः
सूर्यावर्ते ॥

पित्तजे रक्तजे च शिरोभितापे स्निग्धस्य
सिरां विध्येत् । कायं च विरेचयेत् । सु-
शीतैः शतधौतघृतान्वितैः शिरोवक्त्रं सिञ्चेत्
प्रदिह्याच्च ॥

क्षीरमास्थापनमित्येवमन्तं रक्तपित्ताभि-
तापयोः । पित्तजे शिरोभितापे रक्तजे च घृत-
पानादिना स्निग्धशरीरस्य सतः सिरां विध्येत्
लालात्र्यामित्यर्थान् गम्यते । कायं शरीरं
विरेचयेच्छोधयेच्च । सुशीतैरीतशीतैर्द्रवैः श-
तधौतघृतयुक्तैः शिरोवक्त्रं सिञ्चेत् प्रदिह्याच्चेति
यथासंख्यं सम्बन्धः ॥

चन्दनशारिवामधुकदुर्वोलपलप्रपौण्ड-
रीकमञ्जिष्ठा विदारीभिः सक्षीरंसर्पिर्विपाचितं
नावनं शिरोवास्तिश्च । जीवनीयविपकात् प-
यसो नवनीतमुद्धृत्य जीवनीयकाय कल्का-
भ्यां पाचितं पानभोजननस्याभ्यङ्गवास्तिषु प्र-

णीतं पित्तरक्तजान् सर्वान्विकारान् साधय-
ति । जीवनीयगर्भं षोडशगुणे पयासिसिद्ध-
माज्यं वा ॥

चन्दनादिभिर्घृतं समानक्षीरं विपकं ना-
वने शिरोवस्तौ च योज्यम् । जीवनीयविपका-
दित्यादि व्याख्यासमम् ॥

क्षीरेक्षुजाङ्गलरसखर्जूरद्राक्षाकशेरुक-
मृणालसिद्धः सर्पिर्मण्डोनुवासनम् । अञ्ज-
नादिवर्गशृतं क्षीरमास्थापनम् ॥

क्षीरादिभिः सिद्धः संस्कृतः सर्पिषो घृत-
स्यमण्डोच्छ अनुवासने योज्यः । अञ्जनादि-
गणो विविधगणसंग्रहोक्तस्तेन शृतं क्षीरमास्था-
पनम् ॥

शंखकं प्रत्याख्यायैवमेवोपचरेत् । वि-
सर्पवच्च । विशेषतस्तु कृष्णतिलशतावरी नी-
लोत्पलमूर्वापुनर्नवैलेपः ॥

शंखकाख्यं रोगं प्रत्याख्यायनसेत्स्यतीत्यु-
क्त्वा । एवमेवेति पित्तरक्ताभितापप्रकरणेन
चिकित्सितोक्तं पित्तरक्ताविसर्पवच्चोपचरेत् चि-
क्रित्सेत् । शंखकेतुकृष्णतिलादिभिर्विशेषेण ले-
पः कार्यः ॥

कफजे शिरोभितापे लघयेत् । पुरा-
णसर्पिस्त्रिगुणं वा वामयेत् । स्वेदः पिण्डेन
रुक्षेण । शिशुनिम्बैरण्ड काथेन वा नाडी-
स्वेदः ॥

मुहुर्मुहुराव्राणनमित्येवमन्तं कफजे शि-
रोभितापे । सूत्रोक्तप्रकारेण रुक्षेण पिण्डेन

स्वेदो हितः । अथवा शिग्रवादिकाथेन नाडी-
स्वेदः कार्यः ॥

देवकाष्ठकुष्ठशार्ङ्गाष्टासरळरोहिषैः सल-
वणैः सुखोष्णैरालेपः । यवचूर्णमधुकचन्दन-
हरिद्राकुष्ठप्रियङ्गुशतपुष्पा सुरदारुभिस्तैला-
जक्षीरयुक्तैः ससैन्धवरूपनाहः ॥

सलवणैर्लवणयुक्तैः सुखोष्णैर्देवकाष्ठादि-
भिरालेपो हितः । सुरकाष्ठं देवदारु । तैले-
नाजक्षीरेण च युक्तैः सैन्धवेन माणिसन्धेनस-
हितैर्यवचूर्णादिभिरुपनाहः पिण्डबन्धः ॥

विडङ्गतैलं नस्यं सार्पपं वा तदेववा-
व्योषसिद्धम् । मधूकसारकल्को वा मधुयु-
तस्त्वग्ग्यामेपमृङ्ग्या इङ्गुदस्य वा । एभिरेव
च धूमवर्तिः ॥

विडङ्गजं विडङ्गसाधितं वा तैलं विडङ्ग-
तैलं । सर्पपतैलं वा नस्यं योज्यम् । तदेव-
वेति विडङ्गतैलं वा सर्पपतैलं वा व्योषेण त्रिक-
दुकेन सिद्धं पक्वं । मधूकसारकल्कादिना म-
धुयुक्तेन नस्यमिति सम्बन्धः । मेघशृङ्ग्या इ-
ङ्गुदस्य चत्वक् । एभिरेवेत्यनन्तराक्तैर्नैस्त्र्यौषधैः ॥

शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सूत्रस्थानोक्तैः
प्रथमनम् । तैरेव च पक्वं तैलं मर्शः प्रातिम-
शौ वा ॥

शिरोविरेचनद्रव्यैः सूत्रस्थाने शोधनादि-
गणसंग्रहोक्तैः प्रथमनं नासायां हितम् ।
प्रथमनं सूत्रोक्तलक्षणम् । तैरेव चेति शिरो-
विरेचनद्रव्यैः । मर्शप्रातिमशौ सूत्रोक्तल-
क्षणैः ॥

शिरोविरेचनान्ते कर्णनादोक्तं स्नेहन-
स्यम् । तीक्ष्णाः कवळाः । मनाशिलानलद-
तुत्थकासीसचूर्णः ससर्पिष्को धूमः । नलद-
चूर्णस्य च मुहुर्मुहुराध्राणनम् ॥

एषां च शिरोविरेचनानामन्ते प्रयोगान्ते
कर्णनादोक्तं तिलान् नवप्रलूनानित्यादिना पठितं
स्नेहनस्यं योजयेत् । तीक्ष्णाः कवळास्तीक्ष्ण-
द्रव्यैर्भरिचशुण्ठ्यादिभिः कृताः । सुबोधम् ॥

सन्निपाते व्यामिश्रो विधिः ॥

सन्निपाताभिर्तापे पृथग्दोषोक्तोविधिभि-
श्रीकृत्य दोषबलाद्यपेक्षया योज्यः ॥

क्रिमिजे दुरालभासुरदारुहृषपूती -
कत्रिफलाकटफलवचा त्रिकटुकैरजामूत्रयुक्तं
सर्पिः पक्वं पानम् । उपास्त्रिधस्त्रिधस्य देव-
दारुपूतीककटभी सर्पपाविळङ्गतिलकण्टकविप-
केन तैलेन शिरः कर्णौचाभ्यज्यस्वेदयेत् ॥

क्रिमिचिकित्सितं चेक्षेतेत्यन्तं क्रिमिजे शि-
रोभिर्तापे । दुरालभादिभिर्द्रव्यैरजामूत्रयुक्तं पक्वं
सर्पिः पानाय । अनेनोपस्त्रिधस्य स्त्रिधस्य च
देवदारुव्यादिविपकेन तैलेन शिरः कर्णौचाभ्यज्य
पुनः स्वेदयेत् । कण्टको गोकण्टकः ॥

ततः क्रिमिमूर्च्छनार्थमसृङ्गनस्तोवसे-
चयेत् । ततो रुधिरगन्धमदेन प्राविष्टताः
सप्तच्छदस्य त्वग्रसेन पुष्परसेनवान्तरनिषि-
क्तेन क्रिमयः पतन्ति ॥

ततः स्वेदानन्तरं क्रिमीणां मूर्च्छनार्थं
येन क्रिमयस्त्यक्तबन्धनामत्ता इव सर्वतोन्तः स-

रन्ति तदर्थमसृङ्गकतं नस्तोवसेचयेत् । अन-
न्तरनिषिक्तेन रक्तानिषेचनस्य पश्चात् सिक्तेन ।
पुष्परसः सप्तच्छदपुष्पाणां रसस्तेन । पतन्ति
नासिकातो वहिर्निस्सरन्ति ॥

सरलदेवदारुकटफलसर्पपापामार्गक्षव-
ककटुकाऽलावु सुरसवीजपिप्पली तण्डुलचूर्ण-
स्तत् पक्वं वा तैलं सद्यः क्रिमीन् निरस्यति ।
विळङ्गतण्डुला वाजिमूत्रपिष्टाः शिरीषवीजानि
वा छागमूत्रपिष्टानि । पुष्करमध्यवीजानि वा ॥

सरळादीनां चूर्णस्तत् पक्वं तैलं वा न-
स्यप्रयोगात् सद्यः क्रिमीन् वहिर्निरस्यति । क्ष-
वको राजक्षवकः । अथवा वाजिमूत्रपिष्टा वि-
ळङ्गतण्डुला विळङ्गफलानि क्रिमीन् निरस्यन्ति ।
अथवा छागमूत्रपिष्टानि शिरीषवीजानि । अ-
थवा पुष्करमध्यवीजानि छागमूत्रपिष्टानीति स-
म्बन्धः । मध्यशब्देन पुष्करवीजानां त्वक्परि-
हारेण प्रयोगो दर्शितः ॥

गोमांसेन छागमांसेन वा वसापिष्टेन
यवागूं कृत्वा शिरोविलेपयेत् । ततो निम्बा-
र्कवंशसुरसकुटचकरज्जकरवीरपत्रकाथेन सेच-
येत् । अजामूत्रेण वा कवोष्णेन । पूति-
मत्स्ययुताश्च धूमाः ॥

गोमांसेनेत्यादिना शिरोलेपः सुबोधः ।
तत इति यवागूलेपानन्तरं निम्बादिक्वाथेनाजा-
मूत्रेण वा कोष्णेन सेकः । पूतिमत्स्यः छिन्न-
मत्स्यः ॥

एवं क्रिमिष्वपगतेषु तेजोवती पूतीक-
विम्बी सुरसनक्तमालविळङ्गहरातकी सर्पपाके-

करवीरमूलमालती देवदारुक्षवकमुस्तफाणिर्ज-
क पिप्पलीशितपुष्पा मधुकशणनिम्बसारकल्कै-
रजामूत्रयुतैः सार्षपतैलमैङ्गुदं पैलुकं वा वि-
पकं युक्त्या नावनम् ॥

एवमित्यनन्तरोक्तक्रियया क्रिमिष्वपगतेषु
तेजोवत्यादिकल्कैरजामूत्रयुतैः सार्षपाद्यन्यतमंतै-
लं विपकं युक्त्या बलाद्यपेक्षया मात्रादिकृतया
नावनं कुर्यात् ॥

न तु जातुरुधिरमवसेचयेत् । जन्तु-
भिः पीतशोणिते हि शिरसि पुनरस्त्रावसेका-
दकाण्डे मृत्युः स्यात् । क्रिमिचिकित्सितं
चेक्षेत ॥

जन्तुत्वमितापे तु कदाचिदपिरक्तं नाव-
सेचयेत् । कुत इत्याह । जन्तुभिरित्यादि ।
अकाण्डे अकाले । क्रिमिचिकित्सिते च यदु-
क्तं तं विधिं प्रयोगायेक्षेत ॥

शिरःकम्पमक्ष्णिस्यान्यव्याध्यनुपद्रुत-
स्य दाहवर्ज्यं मास्तविधानेनोपक्रमेत ॥

शिरःकम्पाख्य मक्ष्णितादियुक्तस्य पुं-
सो वाताभितापवदुपक्रमेत । वाताभितापेचा-
ग्निना दाह उक्तः । अत्र तु दाहवर्जमिति वि-
शेषः ॥

उपशीर्षके जन्मोत्तरकालजाते नवो-
त्थिते वातव्याधिविहितान् स्नेहान् पाननाव-
नाभ्यञ्जनेषु योजयेत् । अभ्यक्तं च स्वेद-
यित्वापनाहयेद्यथा विदाहो न भवति । वि-
दाहे विद्राधिवत् कर्म ॥

विद्राधिवत् कर्मेत्येवमन्तमुपशीर्षके । ज-
न्मोत्तरकालजात इत्यनेन सहजस्या चिकित्स्य-
त्वमुक्तम् । विदाहः पाकावस्था ॥

पिटकावुदविद्राधिषु यथास्व माचरेत् ।
व्रणीभूतासु पिटकासु निम्बनिशामधुकधात्री-
फलैर्विपकं तैलं शोधनरोपणम् ॥

पिटकादिषु यथास्वमिति दोषाद्यपेक्षया
चिकित्सितादि निर्दिष्टमाचरेत् । व्रणीभूतास्त्रि-
तिपाकात् । सुबोधम् ॥

मूर्वाचन्दनशारिबाधातकी कान्तालो-
ध्रमधुकसमङ्गा पतमकेसरशतपर्वकमूलैर्विद्राधि-
षु । एभिरेव च सिद्धं सर्पिर्नस्यम् । रूढे
तु विद्राधौ यदि त्वक् सुप्तेव भवति ततो वाम-
येत् । उपस्निग्धं च विरेचयेत् ॥

मूर्वादिभिर्विपकं तैलं विद्राधिषु व्रणीभू-
तासु शोधनं रोपणं च । एभिरिति मूर्वादिभिः ।
उपस्निग्धं किञ्चित् स्निग्धं ॥

अरुणपिकासु जलौकोपहत शोणितं शि-
रःक्षुरा मृष्टं वा निम्बोदकेन परिषिच्याश्चश-
कृद्रसेन लवणप्रगाढेन लेपयेत् । किञ्चित्
कालं स्थितं चोष्णोदकाम्लकाञ्चिकान्यतर-
धौतं विळङ्गव्योषलासागारधूममनोहालवचा
रसाञ्जनहरिद्राद्राद्यैरालिम्बेत् । तिलमण्या वा
स्नुहीक्षीरयुक्तया । मधुकोल्पलतिलैरण्डमा-
र्कवपत्रैर्वा । शिशुमूलकसर्षपबीजैर्वा गोमूत्र-
पिष्टैः । बाळकामलकनागरमूलकसर्षपबीजै-
र्वा क्षीरपिष्टैः । शिरीषत्वग्दृष्टीमधुकाभ्यां
वा । पुराणपिण्ड्याककुटुपुरीषाभ्यां वा ॥

शिरःकायविरेकान् कुर्यादित्येवमन्तमरु-
षिकासु । किञ्चित् कालास्थितमित्यश्च शकृ-
द्रसालिप्तमिति विज्ञेयम् । धौतं च विडङ्गादि-
भिरालिम्पेत् । तिलमण्या वा स्नुही क्षीरयुक्त-
यालिम्पेदितिसम्बन्धः । मधुकादिपत्रैर्वा केव-
लैरालिम्पेत् । शिग्रवादिबीजैर्वा गोमूत्रपिष्टैः ।
वाळकादिभिर्वा क्षीरपिष्टैः । शेषयोः क्षीरमेव ।
सुबोधम् ॥

कपालभृष्टकुष्ठचूर्णतैलयुक्तं कण्डूलेददा-
हस्वेदवेदनाघ्नम् । तथाचाचोक्तं चित्रकादि-
तैलमभ्यञ्जनम् । दन्तीपाठाकोशातकीचित्र-
कातिविषा महालाङ्गलिकी सिद्धं तैलं व्रणा-
भ्यङ्गः ॥

कपाले मृन्मयेऽग्निना भृष्टस्यकुष्ठस्यचूर्णं
तैलयुक्तं प्रकरणालेपात् कण्वादिघ्नम् । चाचा
इन्द्रलुप्त इत्येकार्थः । सुबोधम् ॥

मनाशिशलैलाहरितालापिप्पलीकुष्ठका-
सीसहरिद्राकरञ्जमुस्तातगरविडङ्गाचित्रकासि-
द्धार्थककरवीरमूलचूर्णगर्भं तैलमादित्यपाकं
व्रणरोपणम् । एवमनुपशमे वमनभूमकाय
शिरोविरेकान् कुर्यात् ॥

मनाशिशलादिकल्कं तैलमादित्यपाकं य-
दातपेनैव पच्यते । एवमिति पूर्वोक्तेनानुप-
शमे वमनादीन् कुर्यात् ॥

दारणके ललाटे सिरां विध्येत् । अ-
भ्यङ्गस्नाननावनानि च शालयेत् प्रियाळवी-
जमधुकुष्ठमाषसर्षपैः सक्षौद्रैर्लेपः । कोद्रव-
तृणक्षाराम्भः प्रक्षालनम् ॥

क्षाराम्भः प्रक्षालनमित्येवमन्तं दारणके ।
अभ्यङ्गादीनिदोषाद्यपेक्षम् कोद्रवतृणक्षारसुत-
मम्भस्तथोक्तम् ॥

इन्द्रलुप्ते यथासन्नं सिरां विध्वा तुत्थ-
कासीसमनाशिशलामरिचैर्लेपयेत् । भद्रदारु-
कुटन्नटाभ्यां वा चित्रककरवीरनक्तमाल मा-
लतीसिद्धेन वा तैलेनाभ्यज्यात् ॥

आरोमोद्गमात् परिहरोदित्येवमन्तमिन्द्र-
लुप्ते । यथासन्नमिति शीर्षरोमनैकट्येन सिरा-
व्यधः । तुत्थादिभिर्लेपः शीर्षरोमस्थाने । भ-
द्रदारुकुटन्नटाभ्यां निर्वापणाय लेपयेदिति सम्ब-
न्धः । भद्रदारुर्देवदारुः अथवा चित्रकादिसिद्धेन
तैलेनाभ्यज्यात् ॥

अवगाढपदं वा सूचीकूर्चकेन प्रच्छा-
य भूयोभूयः प्रदिह्यात् कपोतपङ्कामूलेन ला-
ङ्गलिकामूलेन वा महिषी क्षीरपिष्टेन ॥

अवगाढपदं बहुप्रविष्टशस्त्रपदं कृत्वा सू-
चीकूर्चकेन प्रच्छानम् । कपोतपङ्का सुवर्चला
तस्या मूलेन लाङ्गलिकामूलेन वा महिषीक्षीर-
पिष्टेन पुनः पुनः प्रदेहः ॥

घृष्टलिप्तमेरण्डपत्रावच्छादितं रात्रिमु-
षितं माहिषनवनीतेन लिम्बेत् । मार्कवपत्र-
सहचरपुष्पपङ्कं वा । वार्ताकफलैस्तैलं पक्वं
क्षौद्राञ्जनयुक्तमालेपः । सक्षौद्रो वा शुद्रवा-
र्ताकरसः । जलशूको वा पलाशक्षारसान्द्रः ॥

घृष्टलिप्तं चैरण्डपत्रावच्छादितं सद्रात्रिमु-
षितं प्रातर्माहिषेण नवनीतेन लिम्बेत् । सु-
बोधम् ॥

गोशकृता वा घृष्टमिन्द्रलुप्तमरुष्करर -
सेनावलिप्यान्तर्धूमदग्धकूर्ममष्यावचूर्णयेत् ।
कूर्मकपालभस्मना वा सुरसारसाक्तेन प्रदि -
ह्यात् । हस्तिदन्तमष्या वा तैलान्वितया ।
पूतीकरञ्जपत्राणि वा ससैन्धवानि लेपः ।
पिप्पल्यञ्जनरसाञ्जन वा कुचिकाफललोहर -
जांसि वा गोभूत्रपिष्टानि । खलति विहिता -
नि वा चरेत् । सलिलसेकमारोमोद्गमात्
परिहरेत् ॥

गोशकृता वा घृष्टमिन्द्रलुप्तमरुष्करस्य
भलातकस्यरसे नावालिप्यान्तर्धूमं दग्धया कूर्म -
मष्यावचूर्णयेत् । सुरसारसाक्तेन कूर्मकपा -
लभस्मनान्तर्धूमदग्धेन प्रादिह्याद्वा । सुरसाम् -
वा । कूर्मकपालः कूर्मपृष्ठम् । सुबोधम् ।
खलतिविहितानीलौषधादीनि ॥

खलताविन्द्रलुप्तोक्तः क्रमो यथादोषं च
संशुद्धिः ॥

मधुरवर्गकल्केनेत्येवमन्तं खलतौ । य -
थादोषं संशुद्धिः कफोधिकेवमन्तं पित्तोधिके विरे -
चनमित्येवमादिर्यथादोषार्थः ॥

त्रिफलार्जुनसैर्यक्तत्वक्पुष्पकृष्णपिण्डी -
तकफलमूलनीलोपललोहचूर्णकार्सासजम्बू -
मार्कवमाञ्जिष्ठापेषशृङ्गीखदिररजः सकर्दममट्टि -
तोक्ताणुतैलयुक्तमसनसारसमुद्गकेन्यस्तं कर्दमे
मासं निखातं स्तितमुद्गतं सूचीकूर्चप्राच्छिता -
याः खलतेर्लेपः परं रोमसञ्जननः ॥

त्रिफलादिरजः कर्दमेनादितोक्ताणुतैलेन
च युक्तमसनसारसमुद्गके धीजकतारसमुद्गके

न्यस्तं निसृष्टं कर्दमे मासं निखातं स्तितमुद्गतं
प्राच्छितखलतौ लेपः । कृष्णपिण्डीतकफलं
कृष्णमदनस्यफलम् ॥

रक्ताग्निमन्धपुष्पकिंशुकनळदमूलमधु -
कहस्तिदन्तभस्मान्यविक्षीरपिष्टानि लेपः ॥

रक्ताग्निमन्धपुष्पदीनां भस्मान्यविक्षीरे -
णाजक्षीरेणापिष्टानि लेपः । रक्तोलोहितोग्निमन्ध -
स्तस्यपुष्पम् ॥

जम्बूद्वयत्वक्पत्रमधुकभृङ्गरजसिफला -
श्लेष्मातकमञ्जिष्ठा फणिर्जकबलाद्राक्षजशृङ्गी -
चपलातिविषाकटफलकल्केन क्षीरिवृक्षकाथेन
च तिलतैलमक्षतैलं चैकध्यं साधयेत् तन्नस्ये -
भ्यङ्गे च नियुञ्ज्यात् । एवमेव मधुरवर्गक -
ल्केन ॥

जम्बूत्वगादिकल्केन क्षीरिवृक्षकाथेन च
तिलतैलमधुतैलं च मिश्रीकृत्य साधितं नस्येभ्यङ्गे
च युञ्ज्यात् । मधुरवर्गकल्केनैवमेवेति क्षीरि -
वृक्षकाथे मधुरवर्ग कल्कं दत्वा तिलतैलमक्षतैलं
चैकध्यं साधयेन्नस्येभ्यङ्गे च ॥

खलतिपलितयोश्च प्रयोगान् परस्परं
विदध्यात् ॥

खलति प्रयोगान् पलिते पलितप्रयोगान्
खलतौ च विदध्यादिति परस्परत्यार्थः ॥

अकालपलितेषु वातादीनवेक्ष्य स्नेह -
स्वेदसंशोधनास्रविस्त्रावणानि कुर्यात् । ततो -
स्यादितप्रोक्तमणुतैलं नस्यमभ्यञ्जनं च ॥

अकालपलितैष्विति परिणामपलिते रसा-
यनोक्तेरकाल इति विशेषणम् । वातादीन-
वेक्ष्येति तद्योग्यतया । सुबोधम् ॥

मधुकामलकपाक्षिकैः केशमूलानि लि-
म्बेत् । तिलामलकक्षौद्रतैलैर्वा । तुत्यकाम्र-
जम्बवास्थिकासीसकिट्टशर्कराभिर्वा । सैर्य-
कपुष्पनीलीनी त्रिफलाभृङ्गरजोभिर्वा कृष्णा-
जमूत्रपिष्टैः ॥

केशमूलानि केशस्थानानि मधुकादिभि-
र्लिम्बेत् । तिलादिभिर्वा तुत्यकादिभिर्वा ।
कासीसकिट्टं कासीसत्वक् । सैर्यकपुष्पादिभि-
र्वा कृष्णाजस्यमूत्रेणपिष्टैः ॥

असनपुष्पपत्रमये पात्रे बहिरामलकी
कल्कप्रदिग्धे निहितमक्षतैलं षण्मासं ब्रीहिवले-
स्थितमभ्यङ्गान्नावनाच्च पालितं जयति । अ-
येमव कल्पः सैरीयकेपि ॥

असनस्यपुष्पैः पत्रैश्च बद्धिकाकृति पात्रं
कर्तव्यमेतच्च बहिरामलककल्केन तथा प्रदेह्यं य-
था तैलाधिकरणतां याधि । ततस्तस्मिन् पात्रे
विभीतकतैलं निधेयम् । ततस्तत् षण्मासं ब्री-
हिराशौ स्थाप्यम् । ततैलमभ्यङ्गान्नावनाच्च प-
लितं जयति । अयमेवासनपुष्पपत्रविधिः सैरी-
यकेपि । सैरीयकं सहचरमम्लायनं च ॥

कपिकच्छफलमूलगर्भमक्षतैलं सिद्धम-
यः पात्रे पूर्ववत् स्थितं समानं पूर्वेण ॥

कपिकच्छवाः फलानि मूलानि च गर्भ-
दत्ताक्षतैलं सिद्धमयः पात्रे पूर्ववदिति षण्मासं

ब्रीहिवलेस्थितं पूर्वेणासनपात्रस्थिततैलेनगुणैः स-
मानम् ॥

रामतरणीमूलपलद्वयं यष्टीमधुकप-
शारिवार्द्रपलमेकत्रजर्जरीकृतमक्षतैलपलैर्दश-
भिराप्लुतं लोहभाजने दशाहं दिवसकरकर-
प्रतप्तनावनात् पालितं सर्वेन्द्रियदाढ्याविहं च ॥

रामतरण्यादिकं जर्जरीकृत्य दशाभिरक्ष-
तैलपलैराप्लुतं लोहपात्रे दशाहमादित्यकिरणैः
प्रतप्तं सन्नावनान् पालितव्रत्वादिगुणम् । राम-
तरणी सैर्यकः ॥

कृष्णतिलतिलपर्णी त्रिफलामधुकका-
सीसपद्मकर्कईममांसीमार्कवमसनपत्रस्वरस-
पिष्टं त्रिरात्रमयः पात्रे स्थापयेत् । ततः पू-
र्वोक्तरसद्रुतेनपात्मिनीकर्दमप्रालिप्तधौतान् के-
शान् कपालं च लेपयेत् । ततः पात्मिनीक-
र्दमैः प्रच्छाद्यकौशेयेन वेष्टयेत् । तृतीयेचा-
क्षिप्रक्षाळ्यैवमेव कुर्यात् । एवमलिकुलनी-
लाः केशाः शिरोविभूषयन्ति । भवति
चात्र ॥

कृष्णतिलादिकमसनपत्ररसपिष्टमयः पा-
त्रे त्रिरात्रं स्थापयेत् । ततोऽनन्तरमसनपत्ररस-
द्रुतेन पात्मेनीकर्दमेन प्रालिप्तान् पुनर्द्वौतान् के-
शान् पद्मपत्रैः प्रच्छाद्यकौशेयपट्टेन वेष्टयेत् तत-
स्तृतीये हनि प्रक्षाळ्य पुनरेवमेव लेपादिकं कु-
र्यात् । एवमित्यनया क्रियया अलिकुलवत् म्र-
मरसंहतिवन्नीलाः कचाः शिरोविभूषयन्ति ।
गतानुगतिका ॥

खलतौ पालिते वल्यां हरिलोम्नि च शोधितम् ।
नस्यवक्त्रशिरोभ्यङ्गप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥

खलत्यादिके वमनादिशोधितं पुरुषं यो-
ग्यैर्नस्यादिभिरुपाचरेत् । हरिलोमा कपिल-
केशः ॥

सिद्धतैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनम् ॥

बृहत्याद्यै ह्रस्वपञ्चमूलद्रव्यैर्जीवनीयैर्जी-
वन्ती काकोल्यादिभिश्च सिद्धं तैलं खलत्यादौ
नावनं हितम् ॥

क्षीरानसाहचरान् मृङ्गरजसः सौरसाद्रसात् ।
प्रस्थस्तैलस्यकुडुबोयष्टीमधुपलान्वितः ॥
सिद्धशैलासने भाण्डे मृङ्गे मेषस्य वा स्थितः ।
नस्यं स्यात्

क्षीरादीनां प्रत्येकस्य प्रस्थेन मधुयष्टीप-
लान्वितः सिद्धस्तैलस्यकुडुबः शैलाद्यन्यतमे भा-
ण्डे स्थितः खलत्यादिषु नस्यं स्यात् ॥

क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिका करवीरकौ ॥
उत्पात्र्यपालितं देयावाशयेपलितापहौ ॥

अथवा दुग्धिका करवीरकौ क्षीरेणश्ल-
क्ष्णपिष्टौ पलितमुत्पात्र्याशये पलितमूले देयौ ।
तौ हि पलितापहौ ॥

आदित्यवल्यामूलानि कृष्णसैरेयकस्य च ।
फलं कृष्णशणात्पत्रं सुरसाद्याष्टिमार्कवम् ॥
सुराहं काकमाची च पृथग्दशपलांशिकम् ।
प्रपौण्डरीकमज्जिष्ठा लोभ्रकृष्णागरूतपलम् ॥
आभ्रस्थिकर्दमः कृष्णो मृणाली रक्तचन्दनम् ।
नीलीभल्लातकस्थीनि कासीसंमदयन्तिका ॥
सोमराज्यसनशस्त्रं कृष्णं पिण्डीतचित्रकौ ।

पुष्पाण्यर्जुनकाष्मर्या दामजम्बूफलाञ्जनम् ॥

प्रत्येकं पञ्चपालिकं पिष्टं सतिफला कणम् ।

अक्षतैलाढकं तेन पचेद्दात्रीरसार्मणे ॥

कुर्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः ।

लोहपात्रे ततः पूतं महानीलं प्रयोजितम् ॥

तत्पानेनावनेभ्यङ्गे शुद्धस्यानियतात्तनः ।

सर्वजबूर्ध्वरोगघ्नं पलितघ्नं विशेषतः ।

एभिरेव च भैषज्यैः शिरोवक्त्रं च लेपयेत् ॥

आदित्यवल्या इत्यादिना महानीलाव्यो-
योगः । आदित्यवत्यर्कवल्ली तस्या मूलानि ।
कृष्णसैरेयकः कालसहचरः तस्यापि मूलानि ।
कृष्णशणस्य फलम् । यष्टिमार्कवं नालिका मृङ्ग-
राजः । आदित्यवल्लीमूलादिकाकाचयन्तं पृथ-
ग्दशपलभागिकम् । प्रपौण्डरीकादिकं प्रत्येकं
पञ्चपलप्रमाणम् । कृष्णमिति शस्त्रविशेषणम् ।
पिण्डीतको मदनः । आममपकं जम्बूफलम् ।
एतत् सर्वं पिष्टं कृत्वा तेन धात्रीरसस्यामलक-
रसस्यार्मणो द्रोणः द्वादशाधिकानि पञ्चपलश-
तानि । तस्मिन्नक्षतैलस्य विभितकतैलस्याढक-
मष्टाविंशत्याधिकं पलशतं लोहभाजने मन्दं पचे-
द्यावद्रसः शुष्को भवेत्तावदादित्यपाकं वा कुर्यात् ।
ततः पूतं महानीलसंज्ञं तत्तैलं पञ्चकर्मशुद्धस्य-
नियतात्मनो जितेन्द्रियस्य पानादिषु प्रयोजितं
सर्वान् जत्रूर्ध्वरोगान् हन्तीति सर्वजत्रूर्ध्वरोगघ्नं
विशेषतः पलितघ्नं भवति । एभिरित्यादित्यव-
ल्यादिभिः । सुबोधम् ॥

क्षीरं प्रियाळं यष्ट्याहं जीवनीयोगणास्तिलाः ।
कृष्णाः प्रलेपो वक्त्रस्य हरिलोमवली हितः ॥

क्षीरादिभिः कृष्णतिलान्तैर्वक्त्रस्य प्रलेपो
हरिलोमसुवलीषु च हितः वलयस्त्वक् सङ्कोचाः ॥

तिलाः सामलकाः पद्मकिञ्जल्को मधुकमधु ।
बृंहयेद्रज्जयेच्चैतत् केशान्मूर्ध्नः प्रलेपनात् ॥

तिलादिकं मूर्ध्नः प्रलेपनात् केशान् बृंह-
येच्चरज्जयेच्च ॥

पचेत् सैन्धवशुक्ताम्लैरयश्चूर्णं सतण्डुलम् ।
तेनालिप्तं शिरः शुद्धमस्निग्धमुषितं निशाम् ॥
तत्प्रातस्त्रिफलाधौतं स्यात्कृष्णस्निग्धमूर्द्धजम् ।

पचेदित्यादिसुबोधम् । [समतण्डुलम-
यसः कृष्णलोहस्यचूर्णं सैन्धवशुक्ताम्लैः समैः
पचेद्यावलेपनयोग्यो भवति । सैन्धवं सैन्धवज-
लम् । अम्लोपितक्राद्यन्यतमः । ततो रेचनन-
स्येन शुद्धमस्निग्धमनभ्यक्तं शिरस्तेन लेपनद्रव्ये-
णा समन्तान् लिप्तं निशामुषितं त्रात त्रिफला-
काथेन धौतं तत् शिरः कृष्णस्निग्धमूर्द्धजं कृष्णा-
स्निग्धाश्च मूर्द्धजायस्मिस्तत् स्यात्] ॥

अयश्चूर्णोऽपिष्ठशरागः सत्रिफलोवरः ॥ ✓

अयश्चूर्णोऽम्लेन मद्यादिना पिष्टस्त्रिफला-
युक्तोवरः श्रेष्ठोरागः केशरागः ॥

कन्यायास्तिलनिम्बबीजमधुकेश्रावचामार्कवा
चचूर्णं लागलगव्यमाहिपलस्तेहेनसंष्ठावितम् ।

पात्रे स्थापितमायसेक्षितितलेमासंनिधायोद्धृतं
पालित्यं खलति च दर्पणानिभां हन्येतदभ्यञ्ज-
[नात् ॥

कन्यायाश्चूर्णं लागलादिमांसं विपाच्य
जातेन स्तेहेनसंष्ठावितमलोळितम् । सुबोधम् ।
कन्यास्थूलैला ॥

बीजैः श्लेष्मातकस्य व्यपगमिततुषैः काञ्चिकश्ले-
ष्णापिष्टैर्यालिप्तलोहदण्डादिनकराकिरणैस्तापि-
तात् पच्यवेत । तत्तैलं केशकाण्यं जनयति
परमं नावनाभ्यञ्जनाभ्यां मूर्द्धघ्राणाक्षिदन्त-
श्रवणगलरुजं हन्ति निशेषतश्च ॥

लोहदण्डश्च स्रमययष्टिस्तस्मादम्लका-
ञ्चिकपिष्टश्लेष्मातकबीजलिप्तादातपस्थिताद्यत्तैलं
च्यवते तन्नावनेनाभ्यञ्जनेन च केशकाण्यं ज-
नयति निशेषतश्च मूर्द्धादिरुजं हरति ॥

बलामधुकमधुक विदारी चन्दनोल्पलैः ।

जीवकर्षभकद्राक्षा शर्कराभिश्चसाधितः ॥

प्रस्थस्तैलस्य सक्षीरो जाङ्गलाद्धेतुलारसे ।

नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूथवातपित्तामयापहम् ॥

जाङ्गलमांसस्याद्धेतुला तुलाद्धं तस्य र-
से कषाये कल्कितैर्वलादिभिः समक्षीरस्तैलस्य -
प्रस्तः साधितः संस्तेने नस्यं सर्वानूर्ध्वजत्रूथा-
नामयानपहन्ति ॥

मयूरपक्षपित्तान्तपादविट्पण्डवार्जितम् ।

दशसूलवलारास्ता मधुकैस्त्रिफलैर्युतम् ॥

जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजन्तुर्ध्वरोगजित् ।
तदभ्यासीकृतं पानवस्त्यभञ्जननावनैः ॥

पक्षादिरहितं मयूरं त्रिपलैस्त्रिपलप्रमाणै-
हेशमूलादिभिर्युतं जले षोडशगुणे पक्त्वा पादाव-
शेषिते तास्मिन् काथे कल्कितैर्मधुरस्कन्धद्रव्यैः
क्षीरसमं घृतस्य प्रस्थं द्वाविंशत्पलानि पचेत्
तत्घृतं पानादिभिरभ्यासीकृतं शीलितं सर्वान्
जन्तुर्ध्वरोगान् जयति ॥

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेनपयसा कल्कैरेभिश्च कार्पिकैः ॥
जीवन्ती त्रिफलामेदा मृद्वीकद्विपरुषकैः ।
समङ्गा चविका भार्ङ्गी काष्मरी कर्कटाह्वयैः ॥
आत्मगुप्ता महामेदा तालखर्जूरमस्तकैः ।
मृणाळविसखर्जूर यष्टीमधुकजीवकैः ॥
शतावरीविदारीक्षु बृहतीशारिवायुगैः ।
मूर्वाश्वदष्टर्षभक शृङ्गाटककशेरुकैः ॥
रास्नास्थिरातामलकी सूक्ष्मैलाषडिपौष्करैः ।
पुनर्नवातवक्षीरी काकोली धन्वयाषकैः ॥
मधुकाक्षोळवाताममुज्जाताभिषुकैरपि ।
महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकंगुणैः ॥
धात्विन्द्रियस्वरभ्रंशश्वासकासाद्वितापहम् ।
योन्यसृक्शुल्लदोषेषु शस्तं बन्ध्या सुतप्रदम् ॥

एतेनैव पक्षादिरहितमयूरदशमूलादिक-
षायेण घृतप्रस्थं चतुर्गुणेन क्षीरेण सह पचेत् ।
एभिश्च कार्पिकैः कल्कैः कैरित्याह जीवन्त्यादि-
भिः । मृद्वीकाद्राक्षा । समङ्गामाजिष्टा ।
तालस्यखर्जूरस्य च मस्तकं शाखापुच्छः विस-

खर्जूरैस्तत्र पत्तमनाळस्य खर्जूरफलानां च ग्रह-
णम् । शारिवायुगं द्वेशारिवे । स्थिरा साल-
पर्णी । वातामं फलविशेषः । एतन्महामायूरं
नाम घृतं मायूरात् घृतान् गुणैराधिकम् । धा-
त्विन्द्रियस्वरभ्रंशशदीनपहन्तीति तदुक्तम् । यो-
न्यादिदोषेषु शस्तम् । बन्ध्याया दोषोपघातात्
सुतप्रदम् मायूरवच्छेषम् ॥

आसुभिः कुकुटैर्हंसैः शशैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥

इत्यनेनैव विधानेनाख्यादिभिः पृथग्घृतं
कल्पयेत् पूर्वक एव विषये ॥

ऊर्ध्वाङ्गचिकित्सा मुपसाञ्जिहीर्षुरिदमाह ॥

जन्तुर्ध्वजानां व्याधीना मेकात्रिंशच्छतद्वयम् ।
परस्परमसङ्कीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥

जन्तुर्ध्वजानामित्यादि शतद्वयमेकात्रिंशद-
धिकं परस्परमसङ्कीर्णं मूर्द्धजन्तुगदानां विस्तरेण
प्रकाशितम् । तद्यथा चतुर्ध्वजैर्नैव रोगाः प-
ञ्चाविंशतिः कर्णरोगाः पूर्वैरेकीकृत्यैकान्नविंशत्य-
धिकं शतं भवति । नासारोगा अष्टादशपूर्वैरे-
कीकृत्य सप्तत्रिंशदधिकं शतं भवति । मुखरो-
गाः पञ्चसप्ततिः पूर्वैरेकीकृत्य शतद्वयं द्वादशा-
धिकं भवति । शिरोरोगा एकान्नविंशतिः पूर्वै-
रेकीकृत्य तदैकविंशदधिकं शतद्वयं भवति ॥

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमृषयः पुरुषं विदुः ।
मूलप्रहारिणस्तस्माद्रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥

यस्मादृषयः पुरुषमूर्ध्वमूलमधः शाखं
विदुस्तस्मान्मूलप्रहारिणो रोगानतिशीघ्रं जयेत् ॥

सर्वेन्द्रियाणियेनास्मिन् प्राणायामेन च संस्थिताः
तेन तस्योत्तमाङ्गस्य रक्षायामाहतो भवेत् ॥

इत्यष्टाविंशोऽध्यायः ॥

येनास्मिन्नुत्तमाङ्गे सर्वेन्द्रियाणि संश्रि-
तानि येन चास्मिन् प्राणाः संश्रिताः तेनोत्तमा-
ङ्गरक्षायामाहतो भवेदिति ॥

इतीन्द्रविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरस्थानेष्टाविंशोऽध्यायः ॥

इति शालाक्यं नाम चतुर्थमूर्धाङ्गमङ्गं तन्पूर्णम् ॥

एको न त्रिंशोऽध्यायः ॥

व्रणाविभक्तिपरिज्ञानीयम् ।

निजप्रधानानां चिकित्सितमुक्तमागन्तुप्रधा-
नानामवसरोतः शल्यतन्त्रमारभ्यते । सर्वस्य
च शल्यस्य व्रणफलत्वाद्ब्रण एवादौ विचार्यते ।
व्रणस्य तु स्वरूपज्ञाने हेत्वादिकं वक्तुं न पार्यते ।
तच्च स्वरूपं सामान्यतः प्रसिध्यैव ज्ञायते । वि-
शेषेत्वागमोपेक्ष्यते । अतो व्रणाविभागपरिज्ञा-
नार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो व्रणाविभक्तिपरिज्ञानीयं नामा-
ध्यायं व्याख्यास्यामः इति यः ॥

अथेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । व्रणं
ज्ञातुं निरूप्यते ॥

यावदायुर्वृणीते विवृणोति वा शरीर-
मिति व्रणः ॥

यावदित्यादि । यावदायुरायुषान्तं या-
वच्छरीरं व्रणीते विवृणोति वातो व्रणः । वृणी-
त इति वृङ्सम्भक्तावित्यस्य रूपम् । सम्भक्तिः
प्रार्थना । विवृणोति प्रकटयति साशयत्वात्
प्रार्थयते ॥

स च द्विविधो निज आगन्तुश्च । तत्र निजो
दोषसमुत्थः । आगन्तुः शस्त्रानुशङ्खो पल्ल-
गुडनखदशनविषाणविषारुष्करादिनिमित्तः ।
सोऽपि पुनर्वातादिभिरधिष्ठितो निजतां ल-
भते ॥

स च व्रणो निजागन्तुभेदेन द्विविधः ।
तत्र यो दोषनिमित्तो वातादिकोपहेतुः स निजः ।
आगन्तुः शस्त्रादिनिमित्तः । आदिग्रहणेना शे-
षाणां क्षतकराणां ग्रहणम् । सोऽप्यागन्तुर्ब्र-
णोयदा वाताद्यधिष्ठानतां प्राप्नोति तदा निजसं-
ज्ञानेव लभते ॥

पुनश्च द्वेधा व्रणो दुष्टः शुद्धश्च । तत्र-
दोषदूषितो दुष्टः ॥

पुनरन्येन प्रकारेण द्वेधा द्वाभ्यां प्रका-
राभ्यां व्रणो भवति । एको दुष्टव्रणो द्वितीयः
शुद्धव्रणः । पूर्वोक्ते च द्वयेष्वेतत्तद्वयं सम्भवति ।
ननु दुष्टः क उच्यत इत्याह । तत्रेति तत्र द्व-
योर्भेदे स दुष्टो विज्ञेयो यो दोषैरधिष्ठितः ॥

कथं सः ज्ञायत इत्याह ॥

तस्य सामान्यलिङ्गमतिसंवृतिविवृतत्व-
मतिमृदुकठिनाऽत्युत्सादावसादावति शीतो-
ष्णभावोति रक्तकृष्णपाण्डुता पूतीमांससिरा-
स्त्रायु प्रतिच्छन्नत्वं पुतीपूयास्त्रावः सोत्साङ्गिता
दाहपाककण्डूश्वयथुवेदनासंरम्भपिटकोपद्रवो-
पद्रुतत्वं दीर्घकालानुबन्धश्च ॥

तस्येति । तस्य दुष्टस्य सामान्यलिङ्गं
वातादिदोषानपेक्षं लक्षणम् । विभित्याह । अ-
तिसंवृतिभित्यादि अतिसंवृतत्वं वाऽतिविवृतत्वं
वा अतिमृदुतावाऽतिकठिना वा अत्युत्सन्नत्वं
वाऽत्यवसन्नत्वं वा अतिशीतावाऽत्युष्णता वा
अतिरक्तवर्णतावाऽतिकाष्ण्यं वाऽतिपाण्डुत्वं वा
पूतीभिः छिन्नैर्मांसादिभिर्व्रणस्य प्रतिच्छन्नत्वमा-
वृतत्वं पूतेः पूयस्य पक्वदोषस्या स्त्रावः सोत्स-
ङ्गिता वद्धपीवत्वं दाहाद्युपद्रवोपद्रुतत्वं व्रणस्य-
दीर्घकालानुबन्धश्चेति दुष्टव्रणस्य सामान्यलक्ष-
णम् । [उत्साङ्गितासाशयत्वं दूर्वावत् पाकस्या-
न्तर्हूरगतिरित्यर्थः ॥]

विशेषतस्तु पञ्चदशधाभिद्यते ॥

विशेषतस्तु वातादिभिः सरक्तैः पञ्चदशधा
दुष्टव्रणो भिद्यते । रक्तं वातादिदुष्टमेव विशे-
षान्तरेण रोगकर्तृत्वाद्दोषोपि वातादिसमकक्ष्य
तया गृह्यते । तत्र वातेन पित्तेन कफेन रक्तेन
वातपित्ताभ्यां वातकफाभ्यां पित्तकफाभ्यां वात-
रक्ताभ्यां पित्तरक्ताभ्यां कफरक्ताभ्यां वातपित्त-
कफैर्वातपित्तरक्तैर्वातकफरक्तैः पित्तकफरक्तैर्वात-
पित्तकफरक्तैरिति पञ्चदशभेदाः ॥

तत्र श्यावोरुणः कृष्णो भस्मास्थिक-
पोतगळान्यतमवर्णो वा दधिमस्तुक्षाराम्बुमां-
सधावनपुलाकोदकनिभाल्पस्त्रावोरुक्षथटचटा-
यमानशीलोऽकस्माद्विविधशूलस्फुरणायामतो-
दभेदस्त्रापबहुलो निर्मासश्च वातात् ॥

तत्र श्यावादिस्वरूपो व्रणो वातान् भव-
ति । वर्णादिवस्तुधर्मो व्रणस्य । शूलादिः स-
म्भवादाश्रये विज्ञेयः । श्यावोरुणो वा कृष्णो
वा भस्मादिचतुष्टयान्यतमवर्णो वा दधिमस्त्राव-
न्यतमवर्णोऽल्पस्त्रावादिमांश्च ॥

क्षिप्रजः पीतनीलहरितकृष्णकपिलपि-
ङ्गलो गोमूत्रभस्मशङ्खकिंशुकोदकमाद्रीकतै-
लाभोष्णभूरिक्षेदो दाहोषाज्वररामपाकाव-
दरणधूमायनान्वितः क्षारोक्षितक्षतोपमेवेदनः
पिटकाजुष्टश्च पित्तात् ॥

क्षिप्रजत्वादिरूपो व्रणः पित्तात् भवति ।
गोमूत्राद्यन्यतमसदृशोष्णभूरिक्षेदो दाहाद्यन्वितः
क्षारसिक्तक्षतसमवेदनः पिटकान्वितश्च ॥

स्निग्धः स्थूलौष्ठः पाण्डुश्चण्डकण्डूर्ध्व-
नीतवसामज्जपिष्टतिलनारिकेलाम्बुसदृशश्चेत-
शीतवहलपिच्छिलक्लेदः स्वापस्तम्भस्तौमित्यगौ-
रवोपदेहयुक्तः सिरास्त्रायुजालाव ततो मन्द-
वेदनः कठिनश्च कफात् ॥

स्निग्धत्वादिरूपो व्रणः कफात् भवति ।
स्निग्धोऽस्थूलौचोष्णौष्णौष्णस्य व्रणस्य स तथोक्तः
चण्डातितीक्ष्णाकण्डूर्ध्वस्मिन् व्रणे स तथोक्तः ।
नवनीतादिसदृशः श्वेतादिगुणः कुदः स्त्रावो य-

स्मिन् व्रणे सतथोक्तः । स्वापादियुक्तः सिराय-
वततो मन्दवेदनः कठिनश्च । अवततो व्याप्तः ॥

प्रवाळरक्तः कृष्णस्फोटपिटकाजालोप-
चितो वाजिस्थानगन्धिः । सरक्तपूयस्त्रावी
पित्तलिङ्गश्च रक्तात् ॥

प्रवाळरक्तत्वादिगुणो रक्तात् भवति ।
प्रवळवद्विदुमवद्रक्तो लोहितः । कृष्णैः स्फोटैः
पिटकाजालैरुपचितो व्याप्तः । वाजिस्थानमश्व-
शाला तत्समगन्धः ; पित्तलिङ्गः पित्तव्रणल-
क्षणः ॥

यथा खलिङ्गसङ्करे द्वाभ्यां त्रिभिः स-
र्वैश्चदुष्टं विद्यात् । अपि च । घृतमण्डाभो म-
त्स्यधावनगन्धिर्मृदुर्विसर्पी कृष्णोष्णपूयश्च पि-
त्तरक्ताभ्याम् ॥

यथा खलिङ्गसङ्करे लक्षणसङ्करे संसर्गजो
व्रणः । अपि चेति पित्तरक्ताभ्यां द्विसंयोगउ-
क्तोप्याधिकसमुच्चये । घृतमण्डाभत्वादियुक्तो व्र-
णः पित्तरक्ताभ्यां भवति । घृतमण्डाभो वर्ण-
स्निग्धत्वाभ्यामिति पञ्चदशभेदस्य दुष्टव्रणस्य ल-
क्षणमुक्तम् ॥

वातादिभिरेव च व्रणस्थानधिष्ठानं शु-
द्धिः । तत्र यथोक्तं दुष्टलिङ्गाभावात् संर-
म्भरहितत्वं जिह्वार्णताश्लक्ष्णत्वं नीरुजत्वं
निरास्त्रावता श्यावपर्यन्तत्वं समौष्ठमध्यता कि-
ञ्चिदुन्नतमध्यता वा ॥

व्रणस्य वातादिभिरनधिष्ठानं शुद्धिः । त-
त्र विशुद्धे व्रणे यथोक्तानां सामान्येन विशेषेण

चोक्तानां दुष्टव्रणलिङ्गानां मभावाद्देतोः स्वाभा-
विकं संरम्भहितत्वादिकं भवति । संरम्भो वेद-
नाविशेषः ॥

त्वज्जांससिरास्त्रायुसन्ध्यास्थिकोष्ठमर्मा-
ण्यष्टौव्रणाशयाः । आशयविशेषाच्चास्त्राव-
विशेषः ॥

तस्य च व्रणस्यत्वगादीन्यष्टावाशयाः ।
आशयविशेषाच्च व्रणस्यास्त्रावविशेषः ॥

तत्र घृष्टासु वा त्वक्षु स्फोटेषु वा भिन्नेषु
सलिलप्रकाशो भवत्यास्त्रावः । किञ्चिद्विस्त-
र्पितावभासश्च ॥

तत्रेत्यादिना आस्त्रावविशेषा उच्यन्ते ।
घृष्टासु भिन्नासु वा शस्त्राद्यागन्तुना । स्फोटेषु
वा भिन्नेविति निजे ॥

मांसगतः सर्पिः प्रकाशो वहळः पिच्छि-
लश्च ॥

मांसगतव्रणास्त्रावः सर्पिः प्रतीकाशो व-
हळो वनः पिच्छिलश्च ॥

सिरागतस्तु सद्यश्छिन्नासु सिरासु र-
क्ताति प्रवृत्तिः । पक्षासु च तोयनाडीभिरि-
वाम्भसः पूयस्यागमनम् । स च तनुर्विच्छि-
न्नः पिच्छिलोऽवलम्बी श्यावश्च ॥

सिरागतस्तु सद्यश्छिन्नासु पक्षासु च
सिरासु रक्ततिप्रवृत्त्यादिलक्षणो भवत्यास्त्रावः ॥

स्त्रावगतः स्निग्धो वनः सिद्ध्यणक-
प्रतिमः सरक्तश्च ॥

स्नायुः आस्त्रावः स्निग्धत्वादिगुणः ।
सिङ्घाणकप्रतिमो नासास्त्रावसदृशः ॥

सन्धिगतः समन्तात् प्रपीड्यमानो न
प्रवर्तते तथा कुञ्चनप्रसारणोन्नमनमनप्रवाह-
णेषु स्रवति पिच्छिलोऽवलम्बी स फेनरुधिर-
न्मिश्रश्च ॥

सन्धिगतस्त्रास्त्रावः समन्तात् प्रपीड्य-
मानो न प्रवर्तते तथा यथा कुञ्चनादिषु स्रवति ।
पिच्छिलादिगुणश्च भवति ॥

अस्थित्वभिहतं स्फुटितं भिन्नं दोषाव-
दारितं वा दोषभक्षितत्वान्निस्सारं भवति ।
आश्रावश्चात्रमज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च ॥

अस्थित्वभिहतं स्फुटितादिगुणं भवति ।
अथवा दोषावदारितमस्थिदोषभक्षितत्वान्नि-
स्सारं साररहितं भवति । सारो मज्जा । अत्रे-
त्यर्थन्यभिहते दोषावदारिते च । आस्त्रावश्च
मज्जमिश्रितत्वादिगुणः ॥

कोष्ठाश्रितस्तु व्रणो मूत्रपुरीषरुधिरपू-
योदकानि स्रवति ॥

कोष्ठाश्रितो व्रणस्तु मूत्रपुरीषादीनि स्र-
वति ॥

मर्मगतस्तु नोच्यते त्वगादिष्वेवावरुद्ध-
त्वात् ॥

मर्मगतस्त्रास्त्रावः पृथङ्नोच्यते त्वगाद्य-
वरुद्धत्वान्मर्मणाम् । न ह्यनन्तरोक्तस्वगादिस-
प्तक्रमपहायमर्मणां सम्भवोक्तिः । तेषु चोक्तेषु-
क्तान्येव ॥

तेषु यथापूर्वं सुखसाध्यत्वम् । तथाऽय-
तश्चतुरश्रोऽष्टतस्त्रिपुटकश्च व्रणः । शेषास्तु वि-
कृताकृतयोदुरूपचाराः । ते च प्रायशोभव-
न्त्यागन्तवः । स्वयं विदीर्णाश्च दोषजा न तु
वैद्यकृताः ॥

तेषु च त्वगादिव्रणेषु यथापूर्वं सुखसा-
ध्यत्वम् । यो यस्मात् पूर्वः स तस्मात् सुख-
साध्यः । तेन कोष्ठव्रणादस्थिव्रणः सुखसाध्यः ।
ततोऽस्थिव्रणात् सन्धिव्रण इति यथापूर्वं व्याख्ये-
यम् । यच्छायतचतुरश्रादिरूपो व्रणः सोऽपि
तथा सुखसाध्यः । अतः शेषाये विकृताकृतय-
स्ते तु दुरूपचाराः । ते च दुरूपचारा आग-
न्तवः प्रायेण भवन्ति । निजा अपि ये स्वयं-
पाकादिना विदीर्णा विकृताकृतयस्ते च दुरूप-
चाराः । न वैद्याकृताः ये तु विकृताकृतयोऽपि
सुसाधा भवन्ति वैद्यो हि बुद्धिपूर्वकमेव प्रयोज-
नापेक्षया सुखसाध्यां तथाविधानाकृतिं विदध्या-
दिति ॥

वयस्थानां दृढानां प्राणवतां सत्ववता-
मात्मवतां दीप्ताग्नीनां च व्रणाः सुचिकित्स्याः ॥

वयस्थादीनामाशु व्रणसंरोहो भवति ॥

कुत इत्याह ॥

तत्र वयस्थान् प्रत्यग्रधातुत्वादाशुव्रण-
संरोहो भवति । दृढानां स्थिरबहुमांसत्वाच्छ-
स्त्रमवचार्यमाणं सिरा स्नाय्वादीन् न प्राप्नोति ।
प्राणवतां वेदनाहारविहारयन्त्रणादिभिर्ब्रूय-
निः सत्ववतां दारुणैरपि क्रियाविशेषैर्ब्रूय-
था भवति । आत्मवतां सुनियमिताहारविह-

रादिभिरुपदेयैर्नान्यथा भवति दीप्ताग्नी नाम
प्रह्वितदेहत्वात् । प्रह्विततथा प्रह्वेदिशरीरा-
णां तद्विषयोश्च देशकालयोरान्नावदौर्गन्ध्या-
भावादाशुविशुद्धेन मांसेनानुपद्रवमापूरणम् ॥

तत्रेत्यादि सुबोधम् । दीप्ताग्नी नाम प्रह्वे-
दित्वप्रसङ्गेना निर्दिष्टमपि स्वभावाप्रह्वेदित्वमप्र-
ह्वेदिदेशकालभावश्चेति निर्दिष्टम् ॥

एत एव गुणावृद्धकुशाल्यभागभीरुम-
न्दाग्नि प्रह्वेदिदेह देशकालेषु विपरीताः शिष्यो-
पनयनीयं चेक्षेत ॥

एत एव चाशुव्रणसंरोहादयो वयस्यादीनां
गुणावृद्धादिषु विपरीता भवन्ति । शिष्योपन-
यनीयं चाध्यायमीक्षेत साव्यत्वपरिज्ञानायेति शेषः ।
[वृद्धानामप्रलम्बवातुत्वाच्चिराद्व्रणसंरोहो भवती-
त्यादिविपरितत्वम् ॥]

तथास्फिक् पायुमजननललाटगण्डौष्ठपृ-
ष्ठकर्णफलकोशोदरजघ्नुखाभ्यन्तरस्थाः सु-
खरोपणीयाः । विपरीतास्त्वस्मिन्तनासापा-
ङ्गश्रोतनभिजठरसेवनी नितम्बपार्श्वकुक्षिवक्षः-
कक्षास्तनसन्धिभागगताः । सफेनपूयरक्ता-
निलवाहिनोन्तः शल्याश्चावागनाच्चोर्ध्वभाग-
निर्वमना रोमान्तोपनखमर्मजङ्घास्थिग्राणा-
श्रिताश्च । भगन्दराश्चान्तर्मुखः सेवनीकट्य-
स्थिसंश्रितः । अपि च ॥

स्थिगाविस्था व्रणाः सुखरोपणीयाः ।
अक्षिदन्तादिगतास्तुविपरीता दुःखरोपणीया इ-
त्यर्थः ॥ फलकोशो वृषणः ॥ यो च व्रणाः

सफेन पूयादि वाहिनोन्तः शल्याश्चते पितुः ख-
रोपणीयाः । तथा ये पि देहस्याधोभागावास्थि-
ता ऊर्ध्वेननिर्वसन्ति ह्येदं ददति । तथा रोमा-
न्ताद्याश्रिताश्च । अन्तर्मुखो भगन्दरो दूःख-
रोपणीयः सेवन्यादिसंश्रितश्च । अपि चेति श्लो-
कमुच्ये ॥

कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
व्रणाः कृच्छ्रेणसिध्यन्ति येषां चस्युर्व्रणे व्रणाः ॥

कुष्ठ्यादीनां ये व्रणास्ते कृच्छ्रसाध्याः ।
[कुष्ठिनां त्वग्लसीकासृगामिषदूषणात् । वि-
षजुष्टानां सर्वधातुदूषणात् । शोषिणां धातुवह-
त्वाभावाद्रक्तक्षयाच्च । मधुमेहिनां सर्वधातुक्ष-
यादृद्धावकाशतया वा । येषां पुरुषाणामेवं
विवर्हेतुभिर्ब्रणप्राये शरीरे पुनरपि व्रणाः स्युस्ते
व्रणाश्च कृच्छ्रसाध्याः ॥]

चाप्यास्त्ववपाटिका निरुद्धमणिरुद्धगु-
द्व्रणग्रन्थिमभृतयः सर्वास्थिरुतं च ॥

अवपाटिकादयो गुह्यरोगे वक्ष्यमाणा ल-
क्षणावाप्याः ॥

असाध्याः पुनर्मौसपिण्डवदुत्पत्ताः प्र-
सेकिनोन्तः पूया वेदनावन्तोश्चपायुवदुद्बृ-
त्तौष्टाः कटिना गोमृङ्गवदुन्नतमांसपरोहा दुष्-
शोणितान्नाविणस्तनु पिच्छिलान्नावस्त्राविणो
वा मध्योद्धताः समवसन्नसुषिरपर्यन्ताः शृणः
तूलवत्स्त्रासुजालवन्तो दुर्दर्शना मेदो मज्जव-
सामस्तुल्लङ्घ्यविणश्चदोपसमुत्थाः पीतासिता
मूत्रपुरीषवातवाहिनश्च क्रौष्ठस्थाः रक्ताशयजा-

अथ क्षारोदकसमास्त्रावाः तथा माशयजाः क-
लायाम्भोनिभास्त्रावाः पकाशयजाश्च पुलाको-
दकमिव स्रवन्तः क्षीणमांसानां च सर्वतोग-
तयस्त्वणुमुखमांसबुद्बुदवन्तः सशब्दवातवा-
हिनश्च शिरःकण्ठस्था विसर्पज्वरपिपासारोच-
का विपाककासश्वासातीसारच्छर्दियुक्ताः मि-
त्रे च शिरःकपाले यत्रप्रस्तुल्लङ्घदर्शनं त्रिदोष-
लिङ्गप्रादुर्भावो वास्यादिति । भवति चात्र ॥

असाध्यमांसपिण्डवदुनगताये सन्दध्यु-
स्ते । सुबोधम् । तथा दुष्टरक्तास्त्राविणो वा
तन्वादिगुणास्त्रावस्त्राविणो वा । शणतूलं शणा-
ख्यस्यसूक्ष्मरोम । दृर्दर्शनाये स्नायुजालवन्तो-
द्रष्टुर्नार्हन्ति । ये च दोष समुत्थाः सन्तो मेदः
प्रभृतिवाहिनः । सुबोधम् । क्षीणमांसानां पुं-
सां सर्वतोगतित्वादियुक्ताः । गतिर्नाडी । म-
स्तुल्लङ्घः कपालपूरणम् । गतानुगतिका ॥

स्नायुक्छेदात् सिराच्छेदात् गाम्भीर्यान् कृमि-
[भक्षणात् ।
अस्थिभेदात् सशल्यत्वात् सविषत्वादतर्कितात् ।
मित्थ्याबन्धादतिस्नेहाद्रौक्ष्याद्रोमादिघट्टनात् ।
क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात् सौहित्यादतिकर्शनात् ॥
मद्यपानादिवास्वप्नाद्यायायाद्रात्रिजागरात् ।
व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योपि सिध्यति ॥

स्नायुक्छेदादितो व्रणः साध्योपि नैव सिध्य-
तीति सम्बन्धः । अतर्किताच्चथा विशेषमनधि-
गतेः । रोमादीत्यादिशब्देन वृणपांस्वादीनां ग्र-
हणम् । [अशुद्धकोष्ठत्वात् यथाकालोदितवम-

नायभावेनाशुद्धः । सद्रोषः कोष्ठो यस्य तस्य-
भावास्तस्मात् । सौहित्यादतिमुक्त्या । अति-
कर्शनादनशनात् । मिथ्योपचारान् शस्त्रकर्म-
विधेः कृतोपचारविभ्रंशात् ॥]

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः छेदवर्जिताः ।
स्थिराच्चपिटकावन्तरोहतीति तयादिशेत् ॥

इत्येको न त्रिंशोऽध्यायः ॥

कपोतवर्णप्रतिमपर्यन्तादिरोहद्व्रणलक्ष-
णम् । पिटकावन्तः बुद्बुदसङ्कोचप्रायाः ।
[यस्या व्रणस्यान्तर्मध्यः पर्यन्तो वा कपोतवर्ण-
प्रतिमः कपोततुल्यवर्णः छेदवर्जितः छेदरहितः
स्थिरः स्थिरव्रणः वृद्धिक्षयरहित इत्यर्थः यः
चिपिटकावान् चिपिटकायुक्तः चिपिटका (अ-
रिप्पुण्ण इति भाषायां) तं व्रणं रोहतीति नि-
र्दिशेत् ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे एको न त्रिंशोऽध्यायः ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥

व्रणप्रतिषेधम् ॥

व्रणव्यविभागं दर्शयित्वा साध्यस्य चि-
कित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो व्रणप्रतिषेधं नामाध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । इति यः ॥

निजस्यप्राधान्यात् प्रथमनिर्णयः । स-
चयतः शोफपूर्वकोभवत्यत उच्यते ॥

व्रणस्य शोफावस्थायां शस्त्रकर्मविधां
श्वयथुचिकित्सिते च साधनमुद्दिष्टम् । तत्रा-
पतर्पणमेवादौ प्रधानतमम् । अपि च ॥

व्रणस्यशोफावस्थायामित्यादि सुबोधम् ।
अपतर्पणं सर्वं लघनम् । अपिचेत्यपतर्पणावि-
भागसमुच्चयाय ॥

दोषोच्छ्रायोपशान्त्यर्थमुपदिष्टं यथायथम् ।
अवेक्ष्यदेहप्राणादीन् कर्तव्यमपतर्पणम् ॥

दोषाणामुच्छ्रायस्योपशान्त्यर्थं यदपतर्प-
णमुपदिष्टं तद्देहादीनवेक्ष्य यथायथं कर्तव्यम् ॥

रागसंरम्भरहिताः परिम्लानाहताश्रयाः ।
सद्यःशाम्यन्तिशुद्धानां व्रणाः शोफाश्चदेहिनाम् ।

राग इत्यादिना शोधनाख्यस्यापतर्पणस्य
फलद्वारेण गुणकीर्तनम् । शुद्धानां देहिनां व्र-
णाः शोफाश्च सद्यः शाम्यन्ति ॥

लेपाभ्यङ्गपरीषेकान् यथोक्तांश्चप्रयोजयेत् ।
यथाम्बुभिः सिध्यमानः शान्तिमग्निर्नियच्छति ।
दोषाग्निरेवं सहसा प्रलेपाद्यैः प्रयोजितैः ॥

तत्र च व्रणे लेपादीन् यथोक्तान् सामा-
न्यविशेषत उक्तान् प्रयोजयेत् । यथेत्यादिना
दृष्टान्तपूर्वकं लेपादीनां प्रभावकीर्तनम् ॥

प्रतिलोममेवचानुलिम्बेन्नानुलोमम् ।
तथाह्यौषधं सम्यगवतिष्ठते । अनुप्राविशति

च रोमरूपान् । न तु शुष्यदुपेक्षितव्यमन्यत-
पीडयितव्यात् । शुष्कं हि दाहोषारागव्या-
वत्वशूलानि वर्द्धयति ॥

प्रतिलोममित्यादि सुबोधम् । तथाहीति
प्रतिलोमलेपनेन । पीडयितव्ये व्रणे शुष्यदुपे-
क्षितव्यमेव । अन्यत्र कुतो हेतोः शुष्यदोषिवं-
नोपेक्षितव्यमित्याह शुष्कं हीत्यादि ॥

यस्तुशीतस्तुदुर्मुहुश्च प्रयुज्यते सः
प्रदेहो रक्तपित्तत्वचां प्रसादकृत् । प्रलेप-
स्तूष्णः शीतो वा वहलश्च तथा वातश्लेष्मप्र-
शमनस्तस्योपयोगः क्षताक्षतेषु । यस्तु क्षते-
षूपयुज्यते स भूयः कलक इति संज्ञां लभते ॥

यस्तु शीतादिगुणः पुनः पुनश्च प्रयुज्य-
ते सरक्तादिप्रसादकृत् एवम्भूतस्य प्रदेह इत्या-
ख्या । यस्तूष्णादिगुणस्तथेति पुनः पुनर्युज्य-
ते सः प्रलेपाख्यो वातश्लेष्मप्रशमनः तस्य प्रले-
पस्य क्षतेचाक्षतेचोपयोगः । सुबोधम् । भूय
इति पुनः प्रलेपसंज्ञायां स्थितायाम् ॥

दशविधश्च समासादालेयः । तद्यथा ।
स्त्रौहिको निर्वापणः प्रसादनः स्तम्भनो विला-
यनः पाचनः पीडनः शोधनो रोपणः सवर्णी-
करणश्च ॥

समासात् सङ्क्षेपतः स्त्रौहिकादिभेदेन द-
शविध आलेपोनामभिरेव व्याख्यतात्पर्यः ॥

तत्र वाते स्निग्धद्रव्यैः स्नेहाज्यैः स्नेहे-
नैव वा स्त्रौहिकः । पित्ते पित्तप्राये च शोफे
विषाग्निक्षारदग्ध्रे च शीतैर्निर्वापणः । स

एव चान्तर्दृष्टे रक्तेप्रसादनः । स एव च पुं-
नरस्नातिप्रवृत्तौ स्तम्भनसंज्ञः । श्लेष्ममेदो-
भूयिष्ठे शीतैश्चाविदग्धे पिष्टलब्धे ग्रथिते वा
रूक्ष्यैर्विलायनः । तैरेव च विदग्धे पाचनः ।
सूक्ष्मास्ये व्रणे रूक्षैः पिच्छिलैश्चपीडनः । अ-
शुद्धे यथास्वमुपदिष्टैः शोधनः । शुद्धे रोप-
णः । रूढे च सवर्णाकरणः । नामाभिरेव-
चैषां स्वरूपमाख्यातम् ॥

तत्रेत्यादिना दशविधा नामालेपानां वि-
षयोद्भवं चाख्यायते । स एव स एवेति यथो-
क्तलक्षणो निर्वापणः । अविदग्धः परिवासेना
प्राप्तपाकावस्थः । तैरेवेति शीतादिगुणैः । अ-
शुद्ध इत्यादिना शोभनादीनां क्रमेण प्रयोगक-
थनम् ॥

न च प्रदेहं रात्रौ प्रयुञ्जीत । माभू-
च्छैत्यपि हितस्योष्मणो बहिरनिस्सरणा द्वि-
कारपरिवृद्धिः ॥

रात्रौ प्रदेहं न प्रयुञ्जीत । कायुक्ति-
रित्याहमाभूच्छैत्य इत्यादि रात्रिशैत्येन शरीरो-
ष्मणः कृतपिधानस्य मुतरां बहिरनिरसरणा द्वि-
कारपरिवृद्धिर्माभूदिति ॥

पुष्कलावतस्तु पठति ॥

पुष्कलावतनामा ऋषिस्तु पठतीत्यनेन
रात्रौ लेपप्रतिषेधे युक्त्यन्तरप्रदर्शनं करोति ॥

तमसापि हितोद्भूत्या रोमकूपैरनावृतैः ।

लेपाद्विनैव निर्याति रात्रौनालेपयेदतः ॥

यदात्रौ तमसापि हितः शरीरोद्भूत्या
वृत्तै रोमकूपैर्लेपाद्विनैव निर्यात्यतोनालेपयेत् ॥

न च पर्युषितं लेपं दद्यात् भूयस्तमेव वा ।
व्यम्लः पर्युषितो हि स्यात् भ्रष्टवीर्यस्तथेतरः ॥

न चेत्यादि सुबोधम् । पर्युषितं ह्यनि-
ष्टम् । भूयस्तमेवेति योदत्तः ॥

शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ।
सविषे च विशेषेण जलजाद्यैर्हरदसृक् ।
वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं पाकस्या प्राप्तयेपि च ॥

शोफे व्रणे वा कठिनादिगुणे जलजाद्यै-
रस्त्राहरणम् । किम्प्रयोजनमस्याह । वेदना-
या इत्यादि । [अत्र विशेषशब्देन सर्वधातु
दूषकस्यापि विषय विशेषाद्वक्तदूषकत्वं सू-
जितम् ॥]

निर्वापणान् पुनश्चात्रन्यग्रोधाद्यैः सुशीतलान् ।
कुर्यात् प्रदेहसेकादीन् सघृतक्षीरशकरान् ॥

अत्र पुनश्च विस्त्रावितेरक्ते निर्वापणान्
पूर्वोक्तलक्षणान् सुशीतलान् प्रदेहादीन् घृता-
दियुक्तान् कुर्यात् । कैरौषधैरित्याह । न्य-
ग्रोधाद्यैर्म्यग्रोधोदुम्बरेत्यादिभिः ॥

तान्येव पठति ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपुक्षवेतसघल्कलैः ।
प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ॥
प्रदेहः ससितस्तद्वत् सक्तत्रो मधुकं घृतम् ।

न्यग्रोधादीनां वत्कलैः स्त्वाग्भिर्भूरिसर्पि-
भिः प्रदेहः परं शोफनिर्वापणः । सुबोधम् ।

[सक्त्वादिभिः सितासहितः प्रदेहस्तद्वत् पूर्व-
गुणः ॥]

वातोद्वणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम्
सुतासृजां च शोफानां व्रणानामपि चेदृशम् ॥

ग्राम्यान्पौदकामिषवेशवारकृसरा पा-
यसोल्कारिकाभिः स्वेदो योज्यः ॥

वातोद्वणादीनां शोफानां वा व्रणानां
वा ग्राम्यादिमांसवेशवारादिभिरुल्कारिकाभिः
स्वेदो योज्यः ॥

सदाहशूलांस्तु तिलानतसीश्च भृष्टा प-
यसि निर्वाप्य तेनैव क्षीरेण पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ॥

सदाहशूलानिति शोफान्वा व्रणान्वा ।
सुबोधम् । निर्वाप्य पयसि क्षिप्त्वा ॥

बलामधुकृष्णिपणीच्छिन्नरुहामीरुजी-
वन्तीशर्करामदनक्षीरमहास्नेहसिद्धोल्कारिका-
कवोष्णाशूलदाहहरा ॥

वालादिसिद्धोल्कारिका कवोष्णा सती
शूलदाहहरा । उल्कारिका खिन्न पिण्डी ॥

तद्वन्मधुकयवचूर्णतैलसर्पिर्भिः कोष्ण
आलेपः । तथा सतिलो मुद्गपायसमुप-
नाहः ॥

नधुकादिभिः कोष्ण आलेपस्तद्वदिति शू-
लदाहहरः । तथैव तिलमुद्गाभ्यां पायसेनोप-
नाहः ॥

दशमूलसिद्धेन सुखोष्णेनाम्भसा पय-
सा वा घृततैलाभ्यां वा परिषेकः शोफेव्रणे
वा दाहशूलघ्नः ॥

दशमूलसिद्धेन सुखोष्णेनाम्भसा परिषे-
कः । पयसा वा दशमूलसिद्धेन सुखोष्णेन, वृ-
तेन, तैलेन वा, द्वाभ्यां वा, परिषेकः शोफे दा-
हशूलघ्नो व्रणे वा ॥

स्थिराणां मन्दवेदनानां शोफानां वि-
स्त्रापनं कार्यम् ॥

स्थिरादिगुणानां शोफानां विस्त्रापनं का-
र्यम् । विस्त्रापनं विलयनम् ॥

अभ्यज्येत्यादिना तदेवोच्यते ॥

अभ्यज्यस्वेदयित्वा च वेणुनाड्या ततः शनैः ।
विस्त्रापनार्थं मृद्रीयात्तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥

सुबोधम् । तलोहस्ततलः । [अभ्यज्य-
वातकफत्रैः स्नेहैरभ्यङ्गं कृत्वा पिण्डद्रवनाड्या-
द्यन्यतमेन स्वेदेन स्वेदयित्वा च शब्दः समुच्चये
ततः स्वेदानन्तरं विस्त्रापनार्थं विलयनार्थं वि-
लयनार्थं वेणुनाड्याद्यन्यतमेन मन्दं मन्दं वि-
मृद्रीयान्सर्दयेदित्यर्थः ॥]

तथास्फोटपत्रमसूरकल्केना लेपः । सु-
सिद्धपिष्टैः सघृतैर्मृद्वयवगोधूमैर्वा ॥

सुबोधम् । आस्फोटोर्कः । मुद्गादिभिः
सुसिद्धादिगुणैः प्रलेपः ॥

विलीयते सचेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत् ।
अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्नुते ॥

सचेत् स्थिरत्वादिगुणः शोफो न विली-
यते ततस्तमुपनाहयेत् बद्धीयात् तथेत्युपनाहेन
अविदग्धोभिनवः शोफः शान्तिंश्नुते विदग्धः
पाकाभिमुखः पाकमश्नुते ॥

शिग्रुशणफलचित्रक किण्डवनिष्पावस-
र्पपतिलातसीसक्तुकोलगृहधूमैरम्बपिष्टैः सु-
खोष्णैः स्निग्धैः सलवणैरुत्कारिकां कृत्वा
तया प्रलिप्यैरण्डपत्रेणावच्छाद्यबद्धीयात् ॥

शिग्रवादिभिरुत्कारिकया प्रलिप्यैरण्ड-
पत्रेणावच्छाद्यबद्धीयात् ॥

पाकाभिमुखे च शोफे यथेष्टमातुरं भो-
जयेत् पाचनादर्थं पाकवेदना शस्त्रकर्मसहना-
र्थं च ॥

पाकाभिमुखे शोफे पाचनाद्यर्थं वैद्य
आतुरं यथेष्टं भोजयेत् ॥

पक्वे तु यथोक्तेन विधिना शस्त्रमवचा-
रयेत् ॥

पक्व इत्यादि सुबोधम् । यथोक्तेन सु-
खप्रदर्शितेन ॥

सुपक्वे पिण्डिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ।
दारणं दारणार्हस्य दोषपाकोद्धते हितम् ॥

यस्तु शोफः पक्वः सन् पिण्डितो न स्व-
यमेव दीर्यते तस्मिन् शोफे पीडनैर्लेपः पीडिते

दोषे च पाकेनोद्धते दारणार्हस्यपुंसो दारणं हि-
तं येनावदीर्यते । दारणार्हः सूत्र उक्तः ॥

चित्रकाचिरिविल्वदन्तीकरवीरमूलकपो-
तपङ्कगृध्रपुरीषैर्गुत्गुल्वतसीस्तुहीक्षीरपलाश-
क्षारसुवर्ण क्षीरीदक्षशकृन्मुकूलकैर्वा क्षारौष-
धैर्वा क्षारेण वा ॥

चित्रकादिभिर्दारणमुच्यते । अथवा गु-
ल्गुल्यादिभिः । मुकुळकं दन्ती । अथवा
क्षारौषधैः । क्षारौषधानि क्षारपाकविध्युक्तानि
। अथवा केवलेनैव च यवक्षारेण दारणम् ॥

पूयगर्भानणुद्वारान् सोत्सङ्गान् मर्मगानपि ।
निस्त्रैहैः पीडनद्रव्यैः समन्तात् प्रतिपीडयेत् ॥

पूयगर्भत्वादियुक्तान् शोफान् वक्ष्यमा-
णैः पीडनद्रव्यैः स्नेहवर्जितैः समन्तान् प्रतिपी-
डयेत् । [पूयगर्भानन्तः पूयसहितान् । अणुद्वारान्
अणुसुखतयान्तरान्तरावरुद्ध पूयस्त्रावान् ।
सोत्सङ्गानुत्सङ्गसहितान् उन्तसङ्ग उन्नतिः ।
शुष्कस्य पूयस्य संश्लेष इति केचित् । मर्मगान्
पाकादिना सम्प्राप्तमर्मात् । अपिशब्दः समु-
च्चये ॥]

शुष्यन्तंसमुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ।
न मुखेचैनमालिम्बेत्तथादोषः प्राप्तिश्च्यते ॥

पीडनार्थं च शुष्यन्तं प्रलेपं समुपेक्षेत ।
तथा हि पीडयेत् । एनं च पीडनीयं शोफं
मुखेनैवा लिम्बेत् । तेन हि दोषः प्राप्तिश्च्यते
स्रवति । [पीडनं प्रतिप्रलेपं शुष्यन्तं समुपेक्षेत

पीडनविषयं प्रलेपं शुष्यन्तं शोषं गच्छन्तं समु-
पेक्षेत नापनयेदित्यर्थः । शुष्यन्तमित्युक्तत्वा-
देव शुष्कस्यानुपेक्षणीयत्वमप्यर्थात् गम्यते ।
एनं पीडनीयं शोकं मुखे व्रणमुखेनैवा लिम्बेत्
न प्रलेपयेत् । तथा एवं विधे सति दोषः
अन्तर्गतः पूयाद्यो मलः प्रसिच्यते प्रस्रवति]
[आलेपः शुष्कोवपीड्य पूयं वह्निनिष्कासयति
यत्तदवपीडनं इति जर्जटः ॥]

अथ किं तत् प्रपीडनमित्याह ॥

कळां यवगोधूमपुद्गमापहरणवः ।
द्रव्याणां पिच्छिलानां च त्वङ्मूलानि प्रपीडने ॥

कळायेत्यादि । पिच्छिलानां शल्मल्या-
दीनां द्रव्याणां त्वचोमूलानि च ॥

विवर्णान् पिच्छिलान् पूतिगन्धान् क्लेदरुजावतः ।
व्रणान् शुद्धान् विज्ञाय शोधनैरेभिराचरेत् ॥

विवर्णादिगुणान् व्रणान् एव चाशुद्धानि-
ति विज्ञाय एभिर्वर्ण्यमाणैः शोधनैरुपाचरेत् ॥

कानि शोधनानीत्याह ॥

शङ्खिन्यङ्गोलसुमनः करवीरसुवर्चलाः ।
लिफला खदिरो दावी कोलपत्तं पलङ्कपा ।
प्रक्षाळने कषायाणि वर्णधारग्वधादिकः ॥

शङ्खिनीत्यादि । शङ्खिन्यादीनि क-
षायरसानि च द्रव्याण्यारग्वधादिको वर्णश्चाशु-
द्धानां व्रणानां प्रक्षाळने योज्यः ॥

पटोलीतिलयण्ड्याहनिद्रुदन्तीनिशाद्वयम् ।
निम्पत्राणि चालेपः सपटुव्रणशोधनः ॥

पटोल्यादिना सलक्षण आलेपो व्रणशो-
धनः । [पटोल्यादिकं निम्पपत्राणि च आलेपः
एतत् सर्वमालेपनद्रव्यमित्यर्थः सपटुः सैन्ध-
वोपेतो व्रणशोधनो भवति ॥]

अजगन्धाज्यूजी च गवाक्षी लाङ्गली निशा ।
पूतीकश्चित्रकः पाठा पटोली वेल्लरेणुकाः ।
कटुत्रयं यवक्षारो लवणानि सुराष्ट्रजा ॥
निकुम्भकुम्भाकासीस हरितालमनविशलाः ।
कर्काज्यतैलरसजाचूर्णवर्तितु भेषजम् ॥

अजगन्धादीनि कल्कादिषु प्रयोगेण शो-
फानां व्रणानां च भेषजम् । रसजा रसाक्रि-
या । वर्तिव्रणानिधेयाचेष्टमयी ॥

तत्र गम्भीरेषु पित्तात्मकेषु दाहपाकव-
त्सु व्रणेष्वतिक्षिणोष्णैरेभिः कर्पासीफलमिश्रं
कल्कं घृतं च साधयित्वा योजयेत् ।

तत्रेत्यादिना कल्कादय उच्यन्ते । गम्भी-
रत्वादियुक्तेषु व्रणेष्वेभिरित्यजगन्धादिभिः पूती-
कादितीक्ष्णोष्णद्रव्यरहितैः कृतं कर्पासीफलमि-
श्रं कल्कं घृतं च साधयित्वा योजयेत् ॥

उत्सन्नमांसेष्वत्पक्षावेषु रुक्षेषु तिला-
पामार्गवृहतीद्वययुक्तैः पूर्वोक्तैः पूतीकादिभिः
सार्पितं तैलं च ॥

उत्सन्नमांसादिषु व्रणेषु पूर्वोक्तैः सर्वैः पू-
तीकादिभिस्तिलादियुक्तैः सर्वपतैलं चैकं साध-
यित्वा योजयेदितिसम्बन्धः ॥

प्रचलप्रदेशेषु क्लेदवहुलेषु तस्य स्थिरमां-
सेषु तैलेन चासिध्यत्सु रसाक्रियां कुर्यात् ॥

यथोक्तानां संशोधनौषधानां कषाये पुनः प-
रिस्राव्याधिशृते मनाशिला तुवरीकासीसचूर्-
णप्रतीवापसिद्धां च मातुलङ्गरसोपेतां सक्षौद्रां
युञ्जीत ॥

प्रचलप्रदेशजत्वादियुक्तेषु व्रणेषु ये च तैले-
ननशुध्यन्ति तेषु च रसक्रियां कुर्यात् । कामि-
त्याह । यथोक्तानां पित्तादि ॥

मेदो युक्ताषु गम्भीरेषु क्लेदिषु कल्कैश्चा
सिध्यत्सु ॥

वचायां सैन्धवे किण्वे कासीसे रजनीद्वये ।
शोधनाग्नयेषु चान्येषु चूर्णं कुर्वति शोधनम् ॥

मेदो युक्तादिषु व्रणेषु वचादिकेन्येष्वपि
शोधनौषधेषु शोधनं चूर्णं कुर्वति ॥

अन्तःशल्यानशुद्धारान् गम्भीरान् मांससंश्रि-

[तान् ।

सन्धिमर्मनिविष्टांश्च शोधयेद्वर्तिभिर्व्रणान् ॥

अन्तःशल्यदिकान् व्रणान् वर्तिभिः शो-
धयेदितिसम्बन्धः ॥

वाताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान्

श्रीवेष्टकसर्जरससालदेवदारु शिंशपा
खदिरासन कैडर्यसारयवमधूच्छिष्टभूर्जपत्रक्षौ-
मसर्पिभिः

वातादिभूतत्वादिगुणान् व्रणान् श्रीवेष्ट-
कादिभिर्धूपयेत् । नि । श्रीवेष्टको वायसिकः श्री-
वासश्चेति शब्दितः सालादीनां सारः । कैड-
र्यः करञ्जः । [वाताभिभूतान् उद्रिक्तवातान् ।

सास्त्रावानास्त्रावयुक्तान् आस्त्रावः पूयवहनम् ।
उग्रा अतिशयिता वेदना पीडा विशेषो येषां
तानुग्रवेदनान् ॥]

निर्वापयेन् भृशं शीतैः पित्तरक्तविषोद्धरणान्

पित्ताद्युद्धरणान् व्रणान् भृशं शीतैर्निर्वा-
पयेत् । [उद्रिक्तपित्तानुद्धरणरक्तान् विषयुक्तांश्च
व्रणान् शीतैश्चन्दनोशीरादिशीतलद्रव्यैर्भृशमति-
शयेन निर्वापयेत् । लेपसेकादिनोष्णोपशमनं
कुर्यादित्यर्थः ।]

शुष्काल्पमांसे गम्भीरे व्रण उत्सादनं हितम् ॥

अश्वगन्धापामार्गतालपत्री सुवर्चलाव-
लातिबलानन्ता धातकीकुसुमसमङ्गाभिः पद्म-
कादिवर्गेणन्यग्रोधादिना च कल्कस्तथा सर्पि-
ष्यभ्यञ्जनात्थे ॥

शुष्कमांसादिके व्रणे उत्सादनं मांसवर्ध-
नं हितम् । अश्वगन्धादिभिः कल्को वा स-
र्पिषि वा उत्सादनानि । [शुष्कमांसे अल्पमांसे
गम्भीरे च व्रणे । गम्भीरं निम्नम् ॥]

अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ।
मांसंमांसादमांसेन वर्धते शुद्धचेतसः ॥

उत्सादनार्थं च मांसादानां सिंहश्येना-
दीनां मांसानि विधानेनोपहितानि संस्कृतान्य-
द्यात् । यतः शुद्धचेतसः शोकादिराहितस्य मां-
सादमांसेनावश्यं व्रणे मांसं वर्द्धते ॥

उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम् ॥

सैन्धवकासीससुमनो मुकुळगुल्गुलाचि-

त्रकाशिमन्थदन्तीशिरीषकरञ्जफलभूर्जग्रान्थि -
कुकुटाण्डत्वक्कपोतकळविङ्कपुरीषनेपाळीहरि-
तालचूर्णानिसक्षौद्राणि ॥

उत्सन्नमांसादीनां व्रणानामवसादनं व्र-
णमांसनिष्काकरणं हितम् । किं तदित्याह । सै-
न्धवेत्यादि । सुबोधम् । कळविङ्कोग्रामच-
टकः ॥

सरुजे कठिने स्तब्धे रुक्षेऽप्यति च व्रणे ॥

मार्दवजननार्थं व्रणाविरोधि वातघ्न-
सिद्धस्य सर्पिषः पानम् । तद्विधैरेव च सिद्धं
तैलमभ्यङ्गः । पूर्वोक्ताश्च स्वेदाः । तथा
सर्पिर्मज्जवसाभिर्धूपाः सुस्निग्धसक्तुसैन्धव-
किण्ड्वतिलपिष्टकसरपायसानूपवेशवाराः कि-
ञ्चिदुष्णा बहुशः प्रलेपाः ॥

सरुजादिके व्रणे व्रणाविरोधिभिः का-
ञ्चिकादिरहितैर्वातहरैर्द्रव्यैः सिद्धस्य सर्पिषः पा-
नम् । तद्विधैरिति व्रणाविरोधिभिर्वातहरैः ।
पूर्वोक्ता इति शोफावस्थोक्ताः ॥

पित्तविद्राघिवीसर्पशोफकुष्ठवृत्तानि च ।

सर्वव्रणेषु योज्यानि पानसेकप्रलेपने ॥

पित्तजानां विद्रव्यादीनां यानि वृत्तान्यु-
क्तानि तानि सर्वव्रणेषु पानादिषु योज्यानि ॥

अतिमृदुमांसेषु व्रणेषु दारुणीकरणा-
र्थं त्रिफलालोघ्राप्रसर्जजम्बूप्रियङ्गवशो-
क-
चल्कलानि । सौराष्ट्री कासीसरोचनावचू-
र्णनम् । सारैर्गन्धैश्च धूपः

अतिमृदुमांसेषु व्रणेषु दारुणतयापादानाय
त्रिफलादिवल्कलानि नानाप्रयोगैर्योज्यानि । सौ-
राष्ट्र्याद्यवचूर्णनं हितम् । सारैरगुरुचन्दना-
दिभिर्गन्धद्रव्यैश्च मांस्यादिभिर्धूपः ॥

उत्सन्नमांसान् कठिनान् कण्डूयुक्तांश्चिरोत्थि-
[तान् ।

व्रणान् सुदुःखशोध्यंश्च शोधयेन् क्षारकर्मणा ॥

उत्सन्नमांसतश्चादियुक्तान् व्रणान् क्षारक-
र्मणा शोधयेत् ॥

स्रवन्तोऽश्मरिजामूत्रं येचान्ये रक्तवाहिनः ।
छिन्नाश्च सन्धयो येषां यथोक्तैर्ये च साधनैः ।
साध्यमानानासिध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेऽग्निक-
[र्मणा ॥

ये व्रणा अश्मरिजाः सन्तो मूत्रं स्रव-
न्ति अ-चे च ये रक्तवाहिन येषां च सन्धय-
छिन्ना ये च सर्वैरुक्तैः साधनैरुपक्रमैर्नसिध्य-
न्ति ते सर्वे अग्निकर्मणा साध्यास्युरिति सम्भा-
वनायाम् ॥

व्रणानामथशुद्धानां रोपणानि प्रयोजयेत् ॥

असनादिन्यग्रोधादिवर्गधवसलककु-
टजत्वचोमज्जिष्ठा समझामृताश्वगन्धा रजवध्या-
तकीपुष्पाणि पद्मकादिश्च प्रक्षालनादिषु सप्त-
सुप्रयोज्या इति । भवन्ति चात्र ॥

एवमन्तः शुद्धानां व्रणानां रोपणं यो-
ज्यम् । किं तदित्याह । असनादीत्यादि । अ-
सनादिकं पद्मकाद्यन्तं प्रक्षालनादिषु सप्तसुप्र-
क्षालनालेपवृत्ततैलरसाक्रिया चूर्णवर्तिषु योज-
येत् । गतानुगतिका ॥

उत्सन्नदुष्टपिशिते संक्लिष्टध्यामशोणिते ।
व्रणेप्रच्छर्दनं शस्तं कफदुष्टे विशेषतः ॥
विरेचनं पित्तदुष्टे दीर्घकालानुबन्धिनि ।
रूक्षे सवेदने वास्तिरधः काये विशेषतः ॥

उत्सन्नत्वादिगुणे व्रणे प्रच्छर्दनं शस्तम् ।
कफदुष्टे व्रणे विशेषेण प्रच्छर्दनम् । विरेको
वास्तिश्च सुबोधः ॥

जत्रूर्ध्वजे च श्वयथौ कण्ड्वाढ्येतीक्ष्णनावनम् ।
तज्जएवानिलाढ्येतु श्वयथौ स्नेहनावनम् ॥
तथासशोफरूक्षावे धूमोवातकफोद्वेगे ।
रुजादिमतिवक्त्रस्थे यथास्त्वं कवलो हितः ॥

जत्रूर्ध्वजे कण्ड्वाढ्ये च श्वयथौ तीक्ष्णं
नखं शस्तम् । तज्जएवैत्यूर्ध्वजत्रुज एव श्वय-
थावनिलाढ्ये च स्नेहनस्यम् । तथेत्यूर्ध्वजत्रुज
एव च व्रणे वातकफोद्वेगे शोफादियुक्ते धूमः ।
वक्त्रस्थे रुजादिमतिव्रणे यथास्त्वं दोषाधिक्येन
कवलो हितः ॥

द्रावाद्यौ पञ्चमूलाख्यौ गणोयश्चानिलापहः ।
ते व्रणेवातिके योज्याः कषायादिषु सप्तसु ॥
न्यग्रोधपद्मकाद्यौ तु पैत्तेवर्गश्च पित्तजित् ।
आरग्वधादिः श्लेष्मन्नः कफे मिश्रास्तु मिश्रजे ॥

द्रावाद्यौ पञ्चमूलौ महध्रस्वाख्यौ । अ-
निलापहोगणः शोधनाद्युक्त इत्येतेवातिके व्रणे
सप्तसु कषायादिषु योज्याः । कषायः क्षाळने ।
न्यग्रोधपद्मकाद्यौ गणौ पित्तजिद्वर्गश्च पित्तव्रणे
सप्तसु कषायादिषु योज्यः । आरग्वधादिर्ग-
णः श्लेष्मन्नोवर्गश्च कफजे । मिश्रजे व्रणे यथा-
योगं मिश्रास्ते योगाः ॥

पिष्टोम्लैर्वातिकेलेपस्तैलसर्पिर्बसायुतः ।
घनः कोष्णश्चपैत्ते तु पयःपिष्टोघृतान्वितः ॥
तनुवस्त्रान्तरः शश्वदुष्णो गोमूलपेषितः ।
रूक्षस्तैलेन वा स्निग्धो बहलः कफजेहितः ॥

पिष्टोम्लैरित्यादिना वातादिषु लेपविधा-
नं सुबोधम् । घनः कोष्णश्चेत्येवमन्तं वाते ।
तनुवस्त्रान्तर इत्येवमन्तं पित्ते । कफे शश्वदुष्ण
इत्यादि बहलो घनः ॥

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ।
कल्कसंरोहणं कुर्यात्तिलानां मधुकान्वितम् ।
स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः ससर्वजिनः ॥

मांसस्थानां व्रणानामपगतपूतिमांसाना-
मरोहतां सतां तिलानां कल्कं मधुकान्वितं सं-
रोहणं कुर्यात् । स हि तिलकल्कः स्निग्धा-
दिगुणत्वात् सर्वदोषजित् भवति ॥

सःक्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां युक्तः संशोधनः परम् ।
पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशुरोपणः ।
तिलवच्चकलकन्तु कोचेदिच्छन्ति तद्विदः ॥

समधुकान्वितस्तिलकल्कः क्षौद्रनिम्बप-
त्राभ्यां युक्तः परं संशोधनः । असौ च मधु-
कान्वितस्तिलकल्कः पूर्वाभ्यामेव क्षौद्रनिम्ब-
पत्राभ्यां सर्पिषा च युक्त आशुरोपणो भवति ।
केचिदाचार्यारोपणाविदस्तिलकल्कप्रकारेण यव-
कल्कमपीच्छन्ति ॥

सास्त्रपित्तविषागन्तुमभीरान्सोष्मणोव्रणान् ।
क्षीरोपणमैषज्य श्रुतेनाज्येन रोपयेत् ।
रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥

अस्त्रादियुक्तान् व्रणान् क्षीरेण रोपणमै-
षज्यैश्च श्रुतेनाज्येन रोपयेत् । कफघातजान्
व्रणान् रोपणैरौषधैः सिद्धेन तैलेन रोपयेत् ॥

अवध्यानांचलस्थानां शुद्धानां वा प्रदुष्यताम् ।
यथास्वं रोपणैः कुर्याद्रसजां सनिशाद्वयैः ।
समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं इष्यते ।
नीरुजामवगाढानां शुद्धानां वर्तयो हिताः ॥

अवध्यादीनां व्रणानां यथास्वं दोषापे-
क्षया रोपणौषधैर्हरिद्राद्वययुक्तै रसजां रसाक्रे-
यां कुर्यात् । यथास्वमेतैरेवत्वौषधैः समत्वादि-
युक्तानां व्रणानां चूर्णं इष्यते । यथास्वं तैरेव
नीरुजादीनां व्रणानां वर्तयो हिताः ॥

सप्तङ्गामोचसरल सोमवलकाः सचन्दनाः ।
पद्मकादिश्चकलकोयं परमं रोपणोत्थवा ।
पुण्ड्राह्नितिलजीवन्तीगोजिह्वाधातकबिलाः ॥

सप्तङ्गादिभिः पद्मकादिगणन्तै कलकः
परमं व्रणरोपणः । सोमवलकः कट्फलत्वक् ।
अथवा पुण्ड्राह्वादीनां बलान्तानां कलकः परमं
व्रणरोपणः ॥

प्रपौण्डरीकप्रधुक काकोलीद्वयचन्दनैः ।
साधितं तैलमाज्यं वा तद्वत् कम्पिलकेन वा ।
दूर्वारसेन वा दावर्षास्त्वचा वा व्रणरोपणम् ॥

प्रपौण्डरीकादिभिः साधितं तैलं घृतं वा
तद्वदिति परमं व्रणरोपणम् । कम्पिलकेन वा
साधितं तैलं वाज्यं वा । दूर्वारसेन वा साधितं
दावर्षास्त्वचा वा ॥

पटोलनिम्बपत्राणि लोत्रमुस्ता प्रियङ्गवः ।
सूक्ष्मैला धातकीसर्ज खदिरागरुचन्दनम् ॥
कम्पिलकं बिलङ्गानि वत्सकं त्रिफला बला ।
कलकैरोभिर्घृतं सिद्धं तैलं वा रोपणं परम् ॥

पटोलादिकलकैर्घृतं वा तैलं वा सिद्धं प-
रमं व्रणरोपणम् ॥

पद्मकं पद्मकिञ्जलकं दावीं मूर्वा तिलोलपलम् ।
मेदा समङ्गा यष्ट्याहं प्रलेपो वर्णसाधनः ॥

पद्मकादिभिर्व्रणे लेपो वर्णसाधनो वर्ण-
करणः ॥

ककुभोदुम्बराश्वत्थ जम्बूकट्फललोघ्रजैः ।
त्वचप्राशुनिगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥

[ककुभादित्वचां चूर्णैश्चूर्णिता अवकीर्णा
व्रणास्त्वचमाश्वेव निगृह्णन्ति निवध्नाति ॥]

लाक्षामनोह्वामज्जिह्वा हरितालनिशाद्वयैः ॥
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ॥

[लाक्षादिभिर्घृतक्षौद्रसहितः प्रलेपः पर-
मतिशयेन त्वग्विशुद्धिं करोति ॥]

ध्यामकाश्वत्थनिचुलमूलं लाक्षालगैरिकम् ।
सहस्रामृतासङ्गः कासीसंचेति वर्णकृत् ॥

ध्यामकादिभिर्घृतक्षौद्रसहितः प्रलेपो व-
र्णकृत् भवति ।] [ध्यामकं कर्तृणा तु कारि तु-
णम् । निचुल्लो वज्जुलः । अलं हरितालम् ।
हेमनागकेसरम् । अमृतासङ्गः कर्पूरेका । का-
सीसं तुल्यकम् । इति जर्जटः ।] अमृता गु-
च्छी । आसङ्गो रसाञ्जनामेति च ॥

कालेयकलतात्रास्थिहेमकाळारसोत्तमैः ।
लेपःसगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ॥

कालेयकादिभिर्गोमयरसोपेतो लेपः परं
सवर्णकरणः कायसमानवर्णकरणः । कालेयकं
दार्वी । नि । कालेयकं दारुनिशादार्वी पीतद्रु-
पीतनः । लतादूर्वा । प्रियङ्गुश्च हेमपत्मकम् ।
नागकेसरमिति जर्जटः । रसोत्तमः पारदम् ।
काळाशरिवेति जजटः ॥

अयोरजःसकासीसं त्रिकलाकुसुमानिच ।
प्रलेपःकुरुतेकार्ण्यं सद्य एव नवत्वचि ॥

अयोरज आदिरालेपो नवत्वचि सद्य एव
कार्ण्यं कुरुते । त्रिकलायाः कुसुमानि ॥

दग्धयानूपसत्त्वानां श्लक्ष्णचूर्णितयात्वचा ।
भल्लाततैलप्लुतया शुक्लमालेपयेद्व्रणम् ॥

शुक्लं व्रणमानूषानां सत्त्वानां प्राणिनां
त्वचा दग्धयानु श्लक्ष्णचूर्णितयानुच भल्लाततैल-
प्लुतया लेपयेत् । भल्लाततैलमरुकरतैलम् ॥

सप्तरात्रस्थितंक्षीरे छागले रोहिणीफलम् ।
तेनैवापिष्टासुश्लक्ष्णं कृष्णमालेपयेद्व्रणम् ॥

कृष्णं व्रणं सप्तरात्रं छागले पयसि स्थि-
तेनानुच तेनैवावस्थानपयसा पिष्टेन रोहिणीफ-
लेना लेपयेत् ॥

नवंकपालिकामूलं वैदुलंसस्थिराद्वयम् ।
कासीसंमधुकलेपो व्रणकृष्णमधुदुता ॥

कृष्णे व्रणे नवमचिरकालोत्पन्नं कपालि-
कामूलादिकं मधुदुतो लेपः । कपालिकामूलं

वैदुलं मूलमिति सम्बध्यते । [नवं कपालिका-
चूर्णं वैदुलं सर्जनामच । कासीसं क्षौद्रयुक्तं
मधुकञ्चैव प्रलेपयेदिति शुश्रुतः ॥

कपित्थान्मांसमुद्धृत्य मूलस्याज्यस्य पूरणम् ।
क्षिपेच्चात्रमनोह्वाल वंशनिर्लेखरोचनाः ॥
कासीसंपुनाटञ्ज मांसंन्यस्तंततोभुवि ।
अथोर्जुनस्यतच्छुक्लव्रणालेपः सवर्णकृत् ॥

कपित्थफलस्य त्वगन्तर्भवे मांस उद्धृते
सति मूत्राज्ययोः पूरणम् । तत्र च मनोह्वादिकं
प्रक्षिप्य ततोर्जुनवृक्षस्याधोभुवि न्यस्तं तत् शुक्ल-
व्रण आलेपः सवर्णकृत् । वंशनिर्लेखनं वंशत-
नुशल्कः । कासीसं तुत्यम् । [मूत्रस्याजस्य
पूरणमिति सुश्रुतः]

दग्धोदारणदन्तोन्तर्धूमंतैलंरसाञ्जनम् ।
रोमसञ्जननोलेपस्तद्वैतैलपरिप्लुता ।
चतुष्पात्रखरोमास्थित्वक्शृङ्गखुरजामषी ॥

वारणदन्तोहस्तिदन्तोन्तर्धूमं दग्धस्तैलं र-
साञ्जनं च सवर्णकरणो लेपः । चतुष्पदां नखा-
दिजामषीतैलपरिप्लुता तद्वादिति रोमसञ्जननो
लेपः ॥

जीर्णशल्योदनंस्निग्धमल्पमुष्णोदकोत्तरम् ।
मुञ्जानोजाङ्गलैर्मसैःशीघ्रंव्रणमपोहति ॥

इति त्रिंशोऽध्यायः ॥

स्निग्धादिगुणं शाल्योदनं जाङ्गलैर्मसैः
सहमुञ्जानः पुरुषः शीघ्रं व्रणमपोहति ॥

इतीन्दुविरचिताया मष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे त्रिंशोऽध्यायः ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

सद्यो व्रणप्रतिषेधम् ॥

निजव्रणमुक्त्वागन्तु व्रणानि श्रयायाऽध्याय
आरभ्यते ॥

अथातः सद्यो व्रणप्रतिषेधं नामाध्यायं
यख्या स्यमः । इति यः । आगन्तोर्व्रणस्य
प्रागुपदिष्टः सम्भवः । तत्रतत्र यथायथं प्र-
तीकारश्च । विविधाभिघातजनितैस्तु सुवह्वा
कृतिभिरपि सद्यो व्रणैरधिष्ठितमङ्गं समासा
लिविधं भवति छिन्नं विद्धं पिच्छितं च । वि-
विधमपि चैतत्त्वागादिक्षणनात् क्षतमित्युच्यते ॥

आगन्तोर्व्रणस्य व्रणविभक्तिविज्ञानीये
सम्भव उपदिष्टः शस्त्रादिना । तत्रतत्र च सूत्र-
चिकित्सितादौ यथायथं प्रतीकारश्चोपदिष्टः ।
विविधाकृतिभिरभिघातैर्जनितत्वात् सुवह्वाकृति-
भिरधिष्ठितमङ्गं समासात् सङ्क्षेपतल्लिविधं भ-
वति छिन्नादिभेदेन । छिन्नं द्विधाभूतम् । वि-
द्धं छिद्रितम् । प्रहारेण पीडनेन वा चूर्णीकृतं
पिच्छितम् । एतच्च त्रय-पि त्वगादिक्षणनात्
क्षतमित्युच्यते ॥

तत्र छिन्नं पञ्चधा भिद्यते । तद्यथा ।
त्वक्छेदे घृष्टम् । किञ्चिन्मांसस्याप्यवकृत्तम् ।
तस्यैवावगाढस्थविशेषेण विशालमायतं च वि-
च्छिन्नम् । किञ्चिच्छेषेष्वस्य स्नाय्यादिषु वि-
लम्बितम् । अशेषाङ्गछेदे पातितम् ॥

तत्रेत्यादि सुबोधम् । तद्यथेत्यादिना
पञ्चानां भेदानां नाम च लक्षणं च । त्वङ्मात्र-
विच्छेदे घृष्टमुच्यते । मांसस्यापि किञ्चिद्वि-
च्छेदे अवकृत्तं भवति ! तस्यैव मांसस्यावगा-
ढस्यातिशयिष्ठस्य प्रहारविशेषेण विशालं विस्ती-
र्णमायतं दीर्घं च यत् भवति तन्नाम्ना विच्छि-
न्नम् । अस्थ्यादिषु स्तोकमात्रयावशेषेषु यत्
भवति तन्नाम्ना विलम्बितम् । अशेषाङ्गस्य वि-
च्छेदे सति पातितं भवति । इति पञ्चधा
छिन्नम् ॥

विद्धं त्वष्टविधम् । तत्र मांसमनुप्राप्ते
शल्येऽनुविद्धम् । द्वितीये पार्श्वे त्वच मुन्ना-
म्योत्तुण्डितम् । किञ्चिन्निस्सृतेऽति विद्धम् ।
सर्वथा निस्सृते निर्विद्धम् । एतदेव चतुर्वि-
धं कोष्ठे पृथुमुखैर्वा प्रहरणैः कुन्तादिभिर्विद्ध-
मनुभिन्नं भिन्नोत्तुण्डितमतिभिन्नं निभिन्नमिति
च संज्ञां लभते ॥

विद्धं पुनरनुविद्धमित्यादिना चतुर्विधं
कोष्ठेऽनुभिन्नमित्यादिना चतुर्विधमित्यष्टविधम् ।
तत्रेत्यादिनाऽष्टौ भेदा उच्यन्ते । मांसमनुप्राप्ते
शल्येयाद्विद्धं तदनुविद्धमुच्यते । यतः श्विष्टं
ततो द्वितीयपार्श्वे त्वच मुन्नाम्योत्तुण्डितं त्वगु-
न्नामेनानुमितमनिस्सृत शल्यमुखं याद्विद्धं तन्ना-
म्योत्तुण्डितम् । त्वचमपि विपाट्य किञ्चिन्नि-
स्सृते शल्येयाद्विद्धं तन्नाम्नातिविद्धम् । एकतः प्र-
विष्टेन्यतः सर्वथा निर्गते शल्येयाद्विद्धं तन्नाम्ना
निर्विद्धम् । एतदेवानुविद्धमित्यादिना चतुर्विधं
कोष्ठे वा भूतमन्यस्मिन्नङ्गे वा पृथुमुखैर्वा कुन्ता-
दिभिः प्रहरणैर्भूतं क्रमेणानुभिन्नमिन्नोत्तुण्ड-

तातिभिन्न निर्भिन्नाख्यं संज्ञाचतुष्टयं च लभते ।
तेन पूर्वचतुष्टयं कोष्ठवर्जितेऽङ्गे लघुमुखतल्यकृतं
भवतीत्युक्तमित्यष्टौविद्वभेदाः । [कोष्ठादन्यत्र-
स्थूलास्यशल्याविद्धं कोष्ठे उभयता विद्धं च भि-
न्नादिसंज्ञम् ॥]

यत् पुनः प्रहारेण पीडनेन वा गात्रम-
स्थियुक्तमसृज्जप्लुतं पृथुतामापद्यते तत् पि-
च्चितम् । तत् द्विविधम् । सत्रणमव्रणं च ।
तत्र सत्रणमुक्तम् । अव्रणं पुनर्भङ्गेषूपदेक्ष्यते ।
भवतिचात्र ॥

यत् पुनर्गात्रं मुद्गरादिप्रहारेण वा यन्त्र-
पीडनेन वा अस्थियुक्तमसृज्जप्लुतं चानुपृथु-
तां विस्तीर्णतामापन्नं तत् पिच्चितं गात्रमुच्यते ।
तच्च पिच्चितं सत्रणाव्रणभेदेन द्विविधम् । तत्र
यत् सत्रणं पिच्चितं तत् सम्प्रत्येव पिच्चितलक्ष-
णेनोक्तम् अव्रणन्तु भङ्गप्रकारत्वात् भङ्गेषूपदे-
क्ष्यते । गतानुगतिका । भवतीचात्रेति सद्यो
व्रणचिकित्सा समुच्चयाय ॥

सद्यः सद्योव्रणसिञ्चेद्यष्टौ मधुकसर्पिषा ।
तीव्रव्यथं कवोष्णेन बलतैलेन वा पुनः ॥
क्षतोष्मणो निग्रहात्थं तत्कालविसृतस्य च ।
कषायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥

सद्यो व्रणं यष्टिमधुकासिद्धेन तच्चूर्णयुक्ते-
न वा सर्पिषा सद्य एव सिञ्चेत् । अथवा तीव्र-
व्यथं सद्यो व्रणं कोष्णेन गर्भव्यापच्छारीरोक्तेन
बलतैलेन सिञ्चेत् । पुनः क्षतोष्मण अभिघा-
तजस्योष्मणस्तत्कालविसृतस्य निग्रहात्थं कषा-
यादिगुणा लेपादयो हिताः ॥

सद्यो व्रणेष्वायतेषु सन्धानार्थं विशेषतः ।
मधुसर्पिःप्रयुज्जीत पित्तघ्नीश्चहिमाः क्रियाः ॥

आयतेषु पुनः सद्यो व्रणेषु विशेषतः स-
न्धानार्थं मधुसर्पिः प्रयुज्जीत । सर्वाश्च पि-
त्तघ्नीः क्रियाः शक्ताः सन्धानार्थं प्रयुज्जीत ।
[अत्र विशेषकथनात् मधुसर्पिषः सर्वेषु व्रणेषूप-
योज्यत्वं सूचितम् । पित्तघ्नीश्चेति च शब्दा-
द्रक्तप्रसादनं च ॥]

संसंरम्भेषु कर्तव्यमूर्ध्वचाधश्चशोधनम् ।

उपवासो हितं भक्तं प्रततं रक्तमोक्षणम् ॥

संसंरम्भेषु संरम्भयुक्तेषु व्रणेषूर्ध्वमधश्च
वमनविरेचनाभ्यां शोधनं कर्तव्यम् उपवासश्च-
कर्तव्यः । हितं पथ्यं भक्तं भाजनं सन्ततं र-
क्तमोक्षणं च कर्तव्यम् ॥

घृष्टपिच्चितयोरेषु सुतरामिष्यते विधिः

तयोर्हीलं सवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥

एष च शोधनादिको विधिर्घृष्टे पिच्चिते
च सुतरामिष्यते । यत्सद्योर्घृष्टपिच्चितयोः स्व-
भावादेवाल्पमस्रं स्रवति तेन हेतुना सुतशिष्टेना-
सेणाशुपाको जायते । तस्मात् पाकरक्षणार्थं
शोधनादिकं कुर्यादित्यर्थः ॥

अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशोन्यत्रविक्षुते ।

ततो रक्तक्षयाद्यायां कुपितेतिरुजाकरे ॥

स्नेहपानपरीषेकस्नेदलेपोपनाहनम् ।

स्नेहवस्ति च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥

पुनश्च घृष्टात् पिचिताच्चान्यस्मिन् वि-
क्षते प्रायोत्यर्थमसं स्रवति ततो हेतो रक्तक्षया-
द्वायौ कुपितेति रुजाकरे च सन्ति स्नेहपानादिकं
वातघ्नौषधसाधितं स्नेहवास्ति च कुर्वति ॥

इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्योन्नतविधिः ।
सप्ताहात् गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेण सद्योन्नतविधिः वि-
धिः सप्ताहिकः प्रोक्तः सप्ताहं प्रयोजनं यस्यासौ
सप्ताहिकः । ततः सप्ताहादनन्तरं गतवेगे पू-
र्वोक्तमनन्तराध्यायोक्तं विधिमाचरेत् ॥

क्षाळनाभ्यङ्गलेपेषु तस्मिन् दुष्टे प्रयोजयेत् ।
आरग्धादिकं वर्गं सुरसादिं च शोधनम् ॥
कल्कास्त्रिष्टुत्तिलैरण्डपत्रैर्योज्यः ससैन्धवैः ।
वातिके पैत्तिके कुम्भयष्ट्याद्वरजनीतिलैः ॥
श्लैष्मिकेतिलतेजोह्वानिकुम्भस्वर्जिकाग्निकैः

तस्मिन्निति व्रणे दुष्टे सामान्येनारग्वधा-
दिवर्गं सुरसादिवर्गं च क्षाळनादिषु शोधनं यु-
ज्यात् । वातिके व्रणे त्रिवृदादिभिः कल्को
योज्यः पैत्तिके कुम्भादिभिः श्लैष्मिके तिला-
दिभिः ॥

एष दुष्टव्रणावेधिः कुष्ठमेहव्रणेष्वपि ॥

एष च वातादिदुष्टव्रणावेधिः कुष्ठव्रणेष्व-
पि योज्यः । मेहव्रणेष्वपि पिटकाजेषु ॥

प्रायः सामान्यकर्मेदंवक्ष्यते तु पृथक्पृथक् ॥

इदं च कर्तव्येगानन्तरमुक्तं तत्प्रायः सा-
मान्यतः साधारणतया विज्ञेयम् । यत्तु विशे-
षेषु तद्वक्ष्यते घृष्ट इत्यादिना ॥

घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि निक्षिपेत् ।
कल्कादीन्यवकृत्ते तु विच्छिन्नप्रविलम्बिनोः ।
सीवनं विधिनोक्तेन बन्धनं चानुपीडनम् ॥

घृष्टे व्रणे पूर्वोक्तेन यष्टिमधुकसार्पिषा रु-
जं निगृह्य यथायथं चूर्णानि योजयेत् । अव-
कृत्ते तु रुजं निगृह्य कल्कादीनि । विच्छिन्ने
प्रविलम्बिनि च सीवनादिकं योजयेत् सूत्रस्था-
नोक्तेन विधिना ॥

[विच्छिन्नप्रविलम्बिप्रसङ्गान्नयनयोर्वि-
च्छिन्नस्यासाध्यत्वं प्रविलम्बिनः स्थापनोपायं च
दर्शयति ॥]

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमुदीर्णं लम्बते तु यत् ।
सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धसिरं भिषक् ॥
पीडयेत् पाणिना पद्मपत्रव्यवहितेन तत् ।
ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥

विषक्माजं यष्ट्याह जीवकर्षभकोलपलैः ।
सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥

नेत्रं तु यत् प्रहारेण स्फुटितं मध्येन त-
दसाध्यम् । यत्तु नेत्रमभिहतमुदीर्णं स्थानात्
परिभ्रष्टं सलम्बते तन्नेत्रं यथा पूर्वस्थानं सन्निवे-
श्याव्याविद्धसिरं कृत्वा भिषक् पद्मपत्रव्यवहि-
तेन पाणिना पीडयेत् । ततः पीडनादनन्तरं
अस्याभिहताक्षस्य आजं हविर्वितं यष्ट्यादिभिः
सक्षरैर्विषकं सिद्धं सेचनादिषु हितम् । तद्धि
यष्ट्यादि हविः सर्वनेत्राभिघातजित् ॥

गलपीडावसन्नेक्षिण वमनोल्कासनक्षवाः ।
प्राणायामोथवाकार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥

गळपीडनेनात्यवसन्नोक्षिण वमनादयो यो-
ज्याः । प्राणायामोथवाकार्यः । अनन्तरोक्त
क्षतनेत्रवच्च क्रिया कार्या । [अत्र प्राणायाम-
शब्देन श्वासनिरोधमात्रमेव गृह्यते । प्राणायाम-
मेन रुद्धोन्तराध्मातो वायुर्वहिर्गन्तुं मार्गं मार्ग-
यन् नेत्रश्रोत्रादिस्त्रोतां स्यात्पूर्य्य तत्तस्थानाच्चलि-
तेन नेत्राद्यवयवेन रुद्धो निम्नं तदेवोन्नमयेत् ॥]

[नेत्रप्रसङ्गाच्छ्रोत्रस्यापि क्रियामाह ॥]

कर्णे स्थानाच्युते स्यूते स्रोतस्तैलेन पूरयेत् ॥

कर्णो यदा प्रहारादिना बन्धनस्थानात्
च्युतो भवति तदा तस्मिन् यथास्थानं निवेश्य
स्यूते सति कर्णस्रोतस्तैलेन पूरयेत् ॥

कृकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि मारुते ।
समं निवेश्य वध्नीयात् स्यूत्वा शीघ्रं निरन्तरम् ॥
आजेनेत्यादि साचात्र परिषेकः प्रशस्यते ।
उत्तानोन्नानि भुञ्जीत शयीत च सुयन्त्रितः ॥

कृकाटिका तु यदा छिन्ना भवति तदा
मारुतेऽपि निर्गच्छत्यवश्यं शीघ्रं समं निवेश्य
निरन्तरं च स्यूत्वा वध्नीयात् । आजेनेत्यादि
सुबोधम् । [पूर्वं शस्त्रकर्मविधौ वायुनिर्वाभिणः
शल्यगर्भानित्यादिना सामान्येन निषिद्धसीवन-
स्यात् सीवनकथनं स्थानविशेषेण विशेषविधिस्ते-
ननपूर्वापरव्याघात इति प्रदर्शयितुमपि शब्दः ।
शीघ्रमाश्वेव समं यथास्थानं निवेश्य मारुतनि-
र्गमननिरोधार्थं निरन्तरं स्यूत्वा सुत्रोदितविधा-
नेन वध्नीयात् ॥]

घातं शाखासुतिर्यक्स्थं गात्रे सम्याङ्निवेशिते ।

स्यूत्वा वेह्लितबन्धेन वध्नीयात् घनवाससा ।
चर्मगागोष्फणाबन्धः कार्यश्चासङ्गते व्रणे ॥

शाखासुघातं तिर्यक्स्थं न कराद्यभिमुख-
स्थं तस्मिन् गात्रे सम्याङ्निवेशिते स्यूते च सू-
त्रोक्तलक्षणेन वेह्लिताख्येन बन्धेन घनवाससा-
वध्नीयात् । असङ्गते व्रणउक्तलक्षणे गोष्फणा-
बन्धः कार्यः ॥

पादौ विलम्पिमुष्कस्य प्रोक्ष्यनेत्रे च वारिणा ।
प्रवेश्य वृषणौ सीव्येत् सीवन्यातुन्नसंज्ञया ॥
कार्यश्च गोष्फणाबन्धः कट्यामावेश्य पट्टकम् ।
स्नेहसेकं न कुर्वीत तेन क्षियति हि व्रणः ॥
काळानुसार्यगर्बला जातीचन्दनपट्टैः ।
शिलादार्यमृतातुत्यैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥

विलम्बिमुष्कस्य पुंसः पादौ नेत्रे च
वारिणा प्रोक्ष्यानुवृषणौ च स्थाने प्रवेश्योक्तलक्ष-
णेन तुन्न नाम्ना सीवनप्रकारेण सीव्येत् । तत्र
च कट्यां पट्टकमावेश्य तेनैव गोष्फणाबन्धः
कार्यः । तत्र च मुष्कव्रणे स्नेहसेकं न कुर्वीत ।
तेन हि व्रणः क्षियति । काळानुसार्यादिभिः
सिद्धं तैलं रोपणम् । काळानुसारी तगरम् ।
अगरु प्रासिद्धं । एला सूक्ष्मैला । शिला म-
नश्शिला ॥

छिन्नां निरुशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः ।
वध्नीयात् कोशबन्धेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥

निरुशेषतः छिन्नायां शाखायां । सुबो-
धम् । [छिन्नक्रियामाह । छिन्न इति । निरुशे-
षतः छिन्नां पतितामित्यर्थः । शाखां शाखा-

शब्देनात्र पादपाणिपरिग्रहः । तैलेन युक्तितो दग्ध्वा तैलस्यात्र दाहसाधनभूतत्वात्तप्तेन तैलेनेत्यर्थः युक्तितः आसिरामुखसङ्कुचनादग्ध्वा कोशबन्धेन बध्नीयात् । ततो बन्धनादनन्तरं व्रणवदाचरेत् रोपयेदित्यर्थः ॥]

कार्यः शल्याहते विद्धे क्रमो भङ्गात् पित्तिते ॥

सर्वस्मिंश्च विद्धे शल्य आहते क्रमो व्रणक्रमः कार्यः नन्वन्तः शल्ये । पित्तिते विदालिताल्ये तु भङ्गोक्तः क्रमः ॥

शिरसोपहते शल्ये बालवर्तिं प्रवेशयेत् ।

मस्तुलुङ्गसुतेः क्रुद्धो हन्यादेनं चलोन्यथा ।

व्रणे रोहतिचैकैकं शनैरपनयेत् कचम् ॥

यदा तु शिरसः शल्यमपहतं भवति तदा व्रणे बालवर्तिं सान्धिप्रन्धिविरहितां प्रवेशयेत् । अन्यथाऽनावृते व्रणे मस्तुलुङ्गसुतेर्हेतोश्चलः क्रुद्ध एनमातुरं हन्यात् । मस्तुलुङ्गः कपालमज्जा । यथायथा च व्रणो रोहणात् संवृततां याति तथा तथैकैकं कचं बालमपनयेत् ॥

मस्तुलुङ्गसुतौखादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ।

शल्ये हते ज्ञादन्यस्यान् स्नेहवर्तिं निधापयेत् ॥

यदा पुनः कलापान्मस्तुलुङ्गः सुतस्तदान्यप्राणिजान्मस्तुलुङ्गान् खादेत् । शिरसोन्यस्मादङ्गाच्छल्ये हते व्रणे स्नेहवर्तिं निधापयेत् । [अन्यजीवजानित्यनेनास्यजीवितधामत्वं सूचितम् ॥]

दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः सुतशोणिताः ।

सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेनतान् ॥

ये दूरावगाढादपो व्रणास्तान् सूक्ष्मनेत्रार्पितेन चक्रतैलेन सेचयेत् । दूरावगाढा अतिप्रविष्ट शल्याः । सूक्ष्मास्याः सूक्ष्ममुखाः । सुतशोणिता रक्तस्रावयुक्ताः । चक्रतैलं चक्रपीडितम् । नेत्रं नाडीयन्त्रम् । तत् सूक्ष्मस्थूलम् ॥

भिन्नेकोष्ठेऽसृजा पूर्णमूर्च्छा हृत् पार्श्ववेदनाः ।

ज्वरोदाहस्तुडाध्मानं भक्तस्यानभिनन्दनम् ॥

शङ्गो विष्णुमृत्प्रसृतां श्वासः स्वेदोक्षि रक्तता ।

लोहगन्धित्वमास्येस्यस्यात्गात्रे च विगन्धिता ॥

कोष्ठे भिन्ने रक्तेन पूर्णं मूर्च्छादिकं गात्रविगन्धितान्तं स्यात् । इति सामान्येन कोष्ठे भिन्ने । [असृजा पूर्णं इत्यनेन कोष्ठभेदेऽपि स्थानविशेषवशात् सर्वत्राप्यसृक्पूर्णता न स्पष्टादिति च ध्वनितम् ॥]

आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।

आध्मानेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्यते ॥

पकाशयस्थे रुधिरे सशूलं गौरवं भवेत् ।

नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्योरक्तस्य चागमः ।

शूलेन च विशस्यत इत्येवमन्तर्माशयस्थे रक्ते । रुधिरे पकाशयस्थे सति शूलगौरवादिकं भवेत् । [विशस्यते व्यापद्यते परितप्यत इत्यर्थः । खेभ्यो नवद्वारेभ्यो रोमकूपेभ्यश्च रक्तस्यागमो रक्तप्रवृत्तिः । च शब्दः समुच्चये ॥]

अभिन्नोप्याशयः सूक्ष्मैः स्नोतोभिरभिपूर्यते ।

असृजास्यन्दमानेन पार्श्वमूत्रेण वास्तिवत् ॥

आमाशयः पक्वाशयो वा अभिन्नोपि को-
ष्ठभेदे स्यन्दमानेना सृजा पार्श्वेभ्यः स्रोतोभिः
सूक्ष्मैरभिपूर्यते यथा मूत्रेण वस्तिः ॥

तत्रान्तर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।
रक्ताक्षं पाण्डुवदनमानन्दं च विवर्जयेत् ॥

तत्र तेषु मध्ये शीतपादोच्छ्वासकरानना-
दिगुणमन्तर्लोहितं कोष्ठरक्तं वर्जयेत् ॥

आमाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रिते ।
विरचनं निरुहश्च निस्त्रेहोष्णैर्विशोधनैः ॥

आमाशयस्थे रक्ते वमनं हितम् । पक्वा-
शयस्थे विरेचनं निरुहश्च । एतच्च सर्वं स्नेहो-
ष्णरहितैर्विशोधनैरौषधैः कुर्यात् ॥

यवकोलकुलस्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।
भुञ्जीताञ्ज्यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥

स च यवादीनां रसैः स्नेहवर्जितैरन्नं भु-
ञ्जीत । अथवा सैन्धवसंयुक्तां यवागूं पिबेत् ॥

अतिनिस्सृतरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक् ॥

यस्तु भिन्नकोष्ठोति निस्सृतरक्तः सोजा-
दिजमसृक् पिबेत् ॥

क्लिष्टछिन्नान्त्रभेदेन कोष्ठभेदोद्विधास्मृतः ।
मूर्च्छादयोल्पाः प्रथमे द्वितीयत्वातिबाधकाः ।
क्लिष्टान्त्रः संशये देही छिन्नान्तोनैव जीवति ॥

द्विधा च कोष्ठभेदः स्मृतः । एकः क्लि-
ष्टान्त्रो द्वितीयश्छिन्नान्त्रः । प्रथमे क्लिष्टान्त्रे
अल्पामूर्च्छादयो भवन्ति ॥ द्वितीये छिन्नान्त्रे

त्वतिबाधकाः । क्लिष्टान्त्रस्तु देहीसंशये जीव-
ति वा न वेति छिन्नान्त्रस्य तु मरणमेव नि-
श्चितम् ॥

यथास्वं मार्गमापन्ना यस्य विण्मूत्रमारुताः ।
व्युपद्रवः सभिन्नेपि कोष्ठे जीवत्यसंशयम् ॥

यस्य भिन्नकोष्ठस्य विडादयः स्वं स्वं मा-
र्गमापन्नाः प्राप्ताः व्युपद्रवो मूर्च्छाद्युपद्रवरहितश्च
सभिन्नेपि कोष्ठे निस्संशयं जीवति । [अत्रापि
शब्देन कोष्ठभेदस्य प्रायशो साध्यत्वं सूचितम् ॥]

अभिन्नमान्त्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं न त्वतो न्यथा ।
उलुङ्गिलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ॥

आन्त्रं पुनर्यदभिन्नं निष्क्रान्तं तदेव प्रवे-
श्यम् अतः अभिन्नादन्यथा विपरीतं भिन्नं तु
न प्रवेश्यमसिद्धेः । एकैवाचार्यास्तदपि भि-
न्नान्त्रमप्युलुङ्गिलशिरोग्रस्तं सत् प्रवेश्यमेवेति
वदन्ति । उलुङ्गिलं पिपीलिका तस्य शिरसा
ग्रस्तं गृहीतम् । एतदुक्तमत्र शिरशब्देन ब्रणो-
ष्ठावेकीकृत्य पिपीलिकामुखेन ग्राहयित्वा पिपी-
लिका शिरसि कायात् पृथक् कृत्ते सत्युलुङ्गि-
लशिरोग्रस्तमान्त्रं भवतीति । एकेकेचिदाचार्याः
पुनस्तत् भिन्नान्त्रमप्युलुङ्गिलशिरोग्रस्तं उलुङ्गि-
लशिरसा मर्कोटकशीर्षेण ग्रस्तं खादितं प्रवेश्यं
प्रवेशनीयमिति वदन्ति । अत्र शिरः शब्देन
ब्रणोष्ठावेकीकृत्य उलुङ्गिलेन ग्राहयित्वा ग्रस्तमात्रे
शिरसः शेषमङ्गमपनीय शिरसा सह प्रवेश्यमिति
सूचितम् । उलुङ्गिलं पेक्कन्तलयनुरुम्प इति
केरळभाषा ॥]

आन्त्रप्रवेशनप्रकारमाह ॥

प्रक्षाल्यपयसादिद्धं तृणाशोणित पांसुभिः ।
प्रवेशयेत् कृत्तनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ।
क्षीरेणाद्गीकृतं शुष्कं भूरिसर्पिः परिप्लुतम् ॥

प्रवेशयं चान्त्रं तृणादिभिर्दिग्धं पयसा
प्रक्षाल्यकृत्तनखोभिषक् घृतेनाक्तं शनैः शनैः
प्रवेशयेत् । शुष्कन्त्वान्तं क्षीरेणाद्गीकृतं भूरि-
सर्पिः परिप्लुतं कृत्वा प्रवेशयेत् । [दिग्धं लि-
प्तम् । प्रक्षाल्यशोधयेत्वा । कृत्तनखो वद्धित-
नखः । आन्त्रग्रहणे नखाप्रेणान्त्रदरणभया-
च्छिन्ननख इत्यर्थः । शनैः शनैर्मन्दं मन्दं प्र-
वेशयेत् ॥]

सुखप्रवेशनोपायमाह ॥

अङ्गुल्याप्रमृशेत्कण्ठं जलेनोद्वेजयेच्चतम् ।
तथान्त्राणि विशन्त्यन्तस्तत्कालं पीडयेत् च ॥

निष्क्रान्तान्त्रस्य तस्य कण्ठं कण्ठान्त-
र्भागमुत्कासनार्थं मङ्गुल्या प्रमृशेत् परामृशेत् ।
तं चोद्वेजयेज्जलाभ्युक्षणेन । तथेत्येवं कृते आ-
न्त्राण्यन्तः प्रविशन्ति । तत्कालं च प्रवेशित-
मात्रमान्त्रं पीडयेत् आन्त्रावयवानां यथा स्व-
स्थानप्राप्तये । [तत्कालं कण्ठप्रमर्शनादिजनि-
तेनोत्कासोद्वेगादिना यस्मिन् काले वायोरानु-
लोम्यं भवति तस्मिन् काल इत्यर्थः पीडयेत् अ-
नाविशदान्त्रं करेण मन्दं मन्दं प्रपीड्य प्रवेश-
येत् । आविष्टमप्यवयवानां यथास्थान प्राप्त्य-
र्थम् । किञ्चित् पीडयेदिति च शब्देन द्योत्यते ।
तथा एवं कृते सत्यान्त्राण्यन्तः सुखं विशन्ति ॥]

तथाप्य प्रविष्टान्त्रस्य प्रवेशनोपाय-
माह ॥

व्रणसौक्ष्म्यात् बहुत्वाद्वा कोष्ठमान्त्रमनाविशत् ।
तत्प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत् ॥
यथास्थानस्थिते सम्यगान्त्रे सीव्येदनुव्रणम् ।
स्थानादपेतमादत्ते जीवितं

बहुत्वाद्यन्त्रं कथञ्चिदपि निर्यातं व्र-
णसौक्ष्म्यात्त्वशक्यं प्रवेशं तत्र कोष्ठं तत्प्रमाणे-
न पाटयित्वा प्रवेशयेत् । यत्रापि व्रणस्य ना-
तिसूक्ष्मत्वमान्त्रस्य तु शोफादिना बहुत्वं तत्रा-
पि जठरं तत्प्रमाणेन पाटयित्वा प्रवेशयेत् त-
तो यथास्थानमान्त्रे स्थिते सम्यगनुव्रणं सी-
व्येत् । यथास्थानस्थापनहेतुरुच्यते स्थानात् स्वा-
दपेतमान्त्रं जीवितमादत्त इति ॥

गुपितं चतत् ॥

वेष्टयित्वानुपट्टेन घृतेन परिषेचयेत् ।
पाययेत् ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः ॥
मृदूक्रियार्थं शकृतो वायोश्चाधः प्रवृत्तये ।

तच्च प्रवेशितमान्त्रं गुपितं रक्षितं कृत्वा-
नुपट्टेन वस्त्रखण्डेन वेष्टयित्वा घृतेन परिषेच-
येत् । ततोऽनन्तरं शकृतः पुरीषस्य मृदूक्रियार्थं
मार्दवापादनाय वायोश्चाधः प्रवृत्त्यर्थः चित्रातैल-
युक्तं कोष्णं क्षीरं पाययेत् । चित्राद्रवन्ती त-
स्याः स्रुतं तैलम् ॥

त्वगश्वकर्णककुम्बदरीसल्लकीधवान् ।
धातकीमेषशृङ्गीभ्यां क्षीरभ्यश्चबलाजटा ।
तत्कल्कसाधिततैलं प्रधानंव्रणरोपणम् ॥

त्वगित्यादि सुबोधम् । अश्वकर्णादिभ्य-
स्त्वक्बलाजटाबलामूलम् ॥

अनुवर्तेतवर्षं च यथोक्तां व्रणयन्त्रणाम् ॥

एवं च वर्षं यथोक्तां व्रणयन्त्रणामनुवर्तेतानुकूल्येनाङ्गीकुर्यात् । [यथोक्तां शस्त्रकर्मविध्युक्तां व्रणयन्त्रणां दिवास्वप्नपरिहारयथा सात्त्व्यभोजनादिकां व्रणमर्यादां संवत्सरमनुसरन् । यथोक्तामित्युक्तत्वाच्छास्त्रान्तरोक्तानां परिहार्याणां कळायमसूरहरेण चणकपिण्या कपिष्ठमय शीतोदकपायसदधितक्रप्रभृतीनां परिहारोपि सूचितः ॥]

[व्रणमुखान्निर्गतस्य मेदोवर्तेच्छेदनविधानमाह ॥]

उदरान्मेदसोवर्ति निर्गतां भस्मनामृदा ।
अवकीर्य कषायैर्वा श्लक्ष्णैर्मूलेततः समम् ॥
दृढं च बध्वा सूत्रेण वर्द्धयेत् कुशलो भिषक् ।
तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सकृदेव तु ॥

यदातूदरान्मेदसो वर्तिर्निर्गता भवति तदातां भस्मना मृदा वा कषायैर्वा मसूरादिभिर्मूलेऽवकीर्यानुचं सूत्रेण समं दृढं च बध्वा कुशलो भिषग्वर्द्धयेत् छिन्द्यात् । केनेत्याह । तीक्ष्णेन शस्त्रेणाग्निप्रतप्तेन । सकृदित्येकेनैव यत्नेन । [कुशलः छेद्याच्छेद्य परिज्ञान कुशलः या तु प्रवेश्यमाना प्रविशति प्रविश्यावातिष्ठते च तां न छिन्द्यात् । अतो विपरीतामेव छिन्द्यादिति भावः । भिषग्वैद्य उदरादुदरगाद्व्रणमुखान्निर्गतां बहिर्निस्सृतां मेदसोवर्तिमणुभूतं मेदसोऽवयवविशेषं भस्मनामृदाश्लक्ष्णैः कषायद्रव्यचूर्णैर्वाऽवकीर्य ततो मूले मूलप्रदेशे सूत्रेण क्षौमादिकृतेन समं यथा न विषमं भवति तथा

दृढं बध्वा अग्निप्रतप्तेनाग्निसन्तापात्तत्तुल्यवर्णेन तीक्ष्णधारेण शस्त्रेण सकृदेकवारमेव वर्द्धयेत् छिन्द्यात् । भोजेनाप्युक्तम् । खान्मेदसो वह्न्यनिलार्कतापाद्व्रणस्य निस्सर्पति यस्य वर्तिः । स्थानं तु तस्याः पटलं वदन्ति यत्पञ्चमं कोष्ठगतं नराणाम् । प्रवेश्यतां भस्मसमृत्कषायैः स्वस्थानमेवाशु नयेद्यथावत् । न चेद्विशेत् साप्यवतिष्ठते वा सूत्रेण बध्वाथ निगृह्य चैनाम् । शस्त्रेण छिन्द्याज्वलनोज्वलेन स्त्रीबालवृद्धेऽप्यितरेण वापि । अच्छिद्यमाना क्षयशूलमृत्यु माटोपमेदः स्रवणं च कुर्यादिति ॥]

उक्तातिक्रमणे दोषमाह ॥

स्यादन्यथारुगाटोपो मृत्युर्वा छिद्यमानया ॥

अन्यथा यथोक्तविधेः परित्यागेन छिद्यमानया मेदोवर्त्या आतुरस्य रुगाटोपो मृत्युर्मरणं वा स्यात् । [अन्यथा यथोक्तवैपरीत्येन छिद्यमानयाच्छिद्यमानया वा ॥]

छेदनानन्तरकरणीयमाह ॥

सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णेऽपि घृतं पिबेत् ।
क्षीरं वा शर्करा चित्रा लाक्षा गोक्षुरकैः शृतम् ।
रुग्दाहजित् सयष्ट्याह्वैः परं पूर्वोदितो विधिः ॥

परं च व्रणे स क्षौद्रे बद्धेऽप्यस्तने चान्ने सुजीर्णे सयष्ट्याह्वैः शर्करादिभिः शृतं घृतं वा क्षीरं वा रुग्दाहजित् पिबेत् । अतः परं पूर्वाध्यायोक्तो व्रणविधिः कार्यः ॥ [व्रणे निस्सृतमेदोवर्तिके कोष्ठव्रणे च शब्दादच्छिन्नायाः छिन्नावशिष्टायाश्च मेदोवर्तेरन्तर्निधापन व्रणोष्ठ-

सीवनादिपूर्वकर्तव्यं द्योयने । सक्षौद्रे क्षौद्र-
सहिते । अत्र सक्षौद्र इति विशेषकथनं स-
र्पिष्परिहारार्थम् । उक्तं च सौश्रुते क्षौद्रेणा-
भ्यज्य वेष्टयेदिति । व्रणवन्धनविधानेनावबद्धे
ह्यस्तनेत्रे सुजीर्णे अनवशिष्टरसशेषमात्रं जीर्णे
सति घृतं वा यष्ट्याह्व सहितैः शर्करादिभिः
शृतं क्षीरं वा रुग्दाहशमनार्थं पिबेत् । रुजि-
घृतं दाहे क्षीरमुभयत्रोभयं वा ॥]

मेदोग्रन्थ्युदितं चात्र तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥

मेदोग्रन्थि तैलं ग्रन्थ्यादौ वक्ष्यते । [अ-
त्रानन्तरोक्ते व्रणे मेदोग्रन्थ्युदितं मेदोग्रन्थिश-
मनाय गुत्ताद्विकरजादिभिरुदितमुक्तं तैलम-
भ्यञ्जने हितम् ॥]

[एवं घृष्टादीनां चिकित्सां पृथक्पृथक् गु-
क्त्वा सर्वसद्यो व्रणसाधारणं रोपणतैलमाह ॥]

तालीसं पद्मकं मांसी हरेण्वगरु चन्दनम् ॥
हंरिद्रे पद्मवीजानि सोशीरंमधुकंचतैः ।
पकं सद्योव्रणेषूक्तं तैलरोपणमुत्तमम् ॥

तालीसादिभिः पकं तैलं सद्यो व्रणेषूत्त-
मं रोपणमुक्तमाचार्यैः ॥

मूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ।

कार्यं वातास्रजितृप्तिमर्दनाभ्यङ्गसेचनम् ॥

मूढेनादृश्यत्वग्भेदादिना प्रहारेणाभिहते
पुरुषे विषमोच्चकैः दूरप्रपातादुत्पतनावपतनवैष-
म्येण पतिते वा वातास्रजितृप्त्यादिकं कार्यम् ।
[विषमोच्चकैः विषमाद्विषमप्रदेशात् उच्चकैर्वृक्षा-

दिभ्यो वा पतिते वातास्रजिद्धातशोणितहरं क-
र्मवृत्त्यादिकार्यम् । तृप्तिः स्नेहतर्पणम् । तृप्ति-
मर्दनाभ्यङ्गशोधनमिति पाठः । शोधनं वम-
नविरेचनादि ॥]

विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्महतं हतम् ।

वासयेत्तैलपूर्णायांद्रोण्यामांसरसाशिनम् ॥

हतमभिहतं विश्लिष्टदेहत्वादियुक्तं सन्तं
मांसरसे नाशितं तैलपूर्णायां द्रोण्यां वासयेत् ।
[विश्लिष्टदेहं बलवद्धनुराकर्षणातिगुरुभारवह-
नादिना विश्लिष्टसन्धिर्देहो यस्य सतथोक्तः तम् ।
मथितं अस्थनासहावचूर्णितम् । क्षीणं येन केना-
पि देहश्रमजननकर्मणा क्षीणशरीरम् । मर्महतं
शस्त्रादिना मर्मण्यभिहतं हतं दण्डाद्यभिहतम् ।
मांसरसाशिनं कृत्वा तैलपूर्णायां द्रोण्यामधिवा-
सयेत् । अनेनानेकागन्तुव्रणसम्प्राप्तौ यदि श-
रीरविश्लेषणादिकं स्यात्तत्राप्ये तच्चिकित्सितं क-
र्तव्यं न केवलं व्रणचिकित्सितमेवेति द्योयते ॥]

प्रहर्तुर्यन्त्रायुधघातगात्रैः

सद्योव्रणाः काममनन्तरूपाः ।

तथापि न त्रित्वं मतिक्रमन्ते

चयादिभेदैरिवमारुताद्याः ॥

इत्येकत्रिंशोऽध्यायः ॥

प्रहर्त्रित्यादिना सद्यो व्रणां स्त्रैविध्येनोप-
संहरति । प्रहर्तुर्यन्त्रानां नानात्वाद्नेकप्रकार-
त्वादायुधानां चानेकाकारत्वादाभिघातस्थ चाने-
करूपत्वात् गात्राणां च बहुविध संस्थातत्वात्
काममङ्गीकुर्मो यत्सद्यो व्रणा अनन्तरूपास्तथा-
पि छिन्नविद्धापिचिताख्यं त्रित्वं नातिक्रमन्ते ।

दृष्टान्तो यथा मारुताद्या दोषाश्चयादीनां तार-
तम्यादियुक्तानां भेदैरनन्तरूपा अपि सन्तो
वातपित्तश्लेष्माख्यं त्रित्वं नातिवर्तन्त इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे एकविंशोऽध्यायः ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

भङ्गप्रतिषेधम् ।

प्रहारप्रसङ्गेन भङ्गनां स्वरूपं चिकित्सां
च प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ।

अथातो भङ्गप्रतिषेधं नामाध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । इति यः ॥

पतनपीडनप्रहाराक्षेपणव्यालदंशनप्रभृतिभिर-
(भि ।
घातविशेषैरनेकविधमस्थिभङ्गमुपदिशन्ति ॥

पतनादिभिरभिघातविशेषैरनेकविधम-
स्थनो भङ्गमुपदिशन्त्या चार्याः । पतनं श्वभ्रादौ
वृक्षपर्वतादेर्वा । पीडनं गुल्मयन्त्रादिना । प्र-
हारो मुद्गरादिना । आक्षेपणमङ्गस्याकर्षणेन
त्रोटनम् । व्यालगजमहिषादयस्तेषां दंशनं दं-
शः । एवंविधमन्यदपि प्रभृति शब्देन गृह्यते ।
एतेषां विशेषैरनेकविधोनन्तरूपोऽस्थिभङ्गः ॥

तत्तुभङ्गजातं व्याधिष्ठानं सन्धावसन्धौ
च । तत्र सन्धिमुक्तं षड्विधमुत्पिष्टं विश्लि-
ष्टमवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तं विवर्तितमिति ॥

तच्च भङ्गजातं सन्ध्यसन्धिभेदेन व्याधि-
ष्ठानम् । तत्रोत्पिष्टादिभेदेन षड्विधं सन्धिग-
तं भङ्गजातम् ॥

तस्य सामान्यलक्षणं प्रसारणा कुञ्चन
विवर्तनाक्षेपणाशक्तिरुग्ररुजता स्पर्शासहि-
ष्णुत्वं च ॥

तस्य च षड्विधस्यापि सन्धिभङ्गस्य प्र-
सारणा शक्यादिकं सामान्यं साधारणं ल-
क्षणम् ॥

अथोत्पिष्टे स्वस्थान एव सन्धावुभय-
तः शोफो वेदना विशेषतश्च रात्रौ भवति ।
विश्लिष्टेऽप्यशोफो वेदना सातत्यं सन्धिविक्रि-
या च । अवक्षिप्ते सन्धिविश्लेषस्तीव्राचरुक् ।
अतिक्षिप्तेऽप्योरपि सन्ध्यस्थनोरतिक्रान्तता वे-
दना च । तिर्यक् क्षिप्तेऽप्येकस्यास्थनः पार्श्वतो
गमनमत्यर्थं वेदना च । विवर्तिते सन्धिपार्श्व-
गमना द्विषमाङ्गता वेदना च ॥

अथेत्यादिनोत्पिष्टादि विशेषेणोच्यते ।
उत्पिष्टे स्वस्थान एव सन्धौ स्वस्थानस्थस्यैव
सन्धेरुभयतः शोफः । रात्रौ च वेदना विशेष-
ेण भवति । विश्लिष्टेत्यादि सुबोधम् । वेद-
नायाः सातत्यमविच्छिन्नता । सन्धेर्विक्रिया
पूर्वापेक्षया किञ्चिद्विकृतत्वम् । अतिक्रान्तता
दूरवर्तित्वम् । इत्युक्तः सन्धिभङ्गः ॥

असन्धिभग्नं पुनर्द्वादशविधम् । तद्य-
था । कर्कटकं वक्रं स्फुटितं वेलितमस्थिच्छ-
लिकाऽश्वकर्णं पिच्चितं दारितं चूर्णितमतिपा-
तितं शेषितं मज्जानुगतमिति ॥

असन्धिभग्नं तु कर्कटकादिभेदेन द्वाद-
शविधम् ॥

श्वयथुबाहुल्यं स्पन्दनं विवर्तनं स्पर्शा-
सहिष्णुता च पीड्यमाने शब्दः स्रस्ताङ्गता
वेदनातिप्रवृत्तिः सर्वासुचावस्थासु शर्मनलभ-
त इति साधारणमसन्धिभग्नरूपम् ॥

तस्य च द्वादशविधस्याप्य सन्धिभग्नस्य
श्वयथुबाहुल्यादिकं साधारणं लक्षणम् ॥

वैशेषिकं तु संव्यूढमुभयतोस्थि मध्य-
भग्नं ग्रन्थिरिवोन्नतं कर्कटकानुकारि कर्क-
टकम् ॥

विशेषलक्षणं तु कर्कटकादीनां द्वादशा-
नामपि क्रमेण संव्यूढमित्यादिनोच्यते । यद-
स्थ्युभयतः संव्यूढं बन्धान्मुक्तं मध्ये च यत्र
भग्नं तत्र ग्रन्थिरिवोन्नतं कर्कटकानुकारि च क-
र्कटकम् । कर्कटको नाम जलप्राणी ॥

आभुग्नमविमुक्तमस्थिवक्रम् ॥

यदस्थ्याभुग्नमीषत् भुग्नमविमुक्तं न च
विमुक्तं बन्धान्नचलितं तद्वक्रम् ॥

शूकपूर्णमिवाध्मातं विपुलैकदारि स्फु-
टितम् ॥

विपुलं कृत्वैकेन प्रकारेण दीर्यत इति वि-
पुलैकदारि यत्तत् स्फुटितम् ॥

द्विधाभूतं वेष्टते प्रकम्पमानं वेष्टितकम् ॥

यदस्थि द्विधाभूतं प्रकम्पमानं वेष्टते प्रो-
ष्टलति तद्वेष्टितकम् ॥

पार्श्वतोस्थि हीनमुद्रतमस्थिच्छालिका ॥

यदस्थि पार्श्वतः किञ्चिद्धीनमुद्रतं चालित
विदीर्णवृक्षवदयुक् तदस्थि च्छालिका ॥

अश्वकर्णवदुत्गतमश्वकर्णम् ॥

यदस्थ्यश्च कर्णवदुद्रतं स्वसन्निवेशान्नसमं
कृत्वानाऽपि दीर्घं तदश्व कर्णम् ॥

पृथुतांगतमनल्पशोफं पिच्छितम् ॥

यत् पुनरास्थि पृथुतां गतमनल्पशोफं च
तत् पिच्छितम् ॥

अणुबहुविदारि वेदनावच्चदारितम् ॥

सूक्ष्मानेकभागविदीर्णं वेदनावच्चयदस्थि-
तदारितम् ॥

स्पृश्यमानं शब्दवच्चूर्णितम् ॥

यदस्थि स्पृश्यमानं शब्दवच्छब्दयुक्तं त-
च्चूर्णितम् ॥

अस्थ्यवयवोस्थिमध्यमनुप्राविशन्नति-
पातितम् ॥

यत् भग्नमस्थ्येकेन पार्श्वेनास्थिमध्ये प्र-
विष्टमन्येना प्रविष्टं तदति पातितम् ॥

अन्यतरपार्श्ववाशिष्टं शेषितम् ॥

यदस्थ्यन्यतरपार्श्वेनावाशिष्टं तच्छेषितम् ॥

क्षतं भग्नमुन्नम्यमानं मज्जिमज्जतिमज्जा-
नुगतम् ॥

क्षतमित्यादिमज्जानुगतलक्षणं सुबोधम् ॥

एषामन्त्यानि पञ्चकृच्छ्रसाध्यानि कृ-
शातिबालवृद्धासहानामत्पाशिनां वातात्मका-
नां कुष्ठिनामुपद्रववतां च ॥

एषां द्वादशानामन्यानि पञ्चदारितचूर्णितातिपातितशेषितमज्जानुगतानि कुशाति बालादीनां कृच्छ्रसाध्यानि ॥

असाध्यं तु भिन्नं कटीकपालं सन्धिमुक्तं वा जघनमुत्पिष्टं कूर्परो विवर्तितस्तथाललाटं चूर्णितमसंश्लिष्टकपालं च शिरः शंखपृष्ठस्तनान्तरभङ्गं चेति । भवन्ति चात्र ॥

भिन्नं कटीकपालादिकमसाध्यम् । कटीकपालं सन्धिमुक्तं वा भिन्नं वा । सुबोधम् । शिरः शंखस्य पृष्ठस्तनस्य चान्तरे मध्ये यत् भङ्गं तदप्यसाध्यम् । गतानुगतिका । भवन्ति चात्रेत्यनन्तरोक्तानां चिकित्सासमुच्चयाय ॥

अथावनतमुन्नाम्यमुन्नतं चावपीडयेत् ।
आञ्छेदधिक्षिप्तमधोगतं चोपरिवर्तयेत् ॥
आञ्छनोत्पीडनोन्नाम चर्मसंक्षेपबन्धनैः ।

अथेत्यादि । यदवनतमस्थितदुन्नाम्यमुन्नमनीयमुन्नतं चावपीडनीयम् । आञ्छेदित्यादि अधिक्षिप्तं स्थानान्तरगतमास्थि आञ्छेदाकर्षेत् । तथा अधोगतमाञ्छनादिभिरुपरिवर्तयेत् । चर्मसंक्षेपबन्धनं देहचर्मणः सङ्कोचं कृत्वावबन्धनम् । [अथैषां विशेषावगतेरनन्तरमवनतमस्थि येन केनाप्युपायान्तरेणोन्नमनीयम् । उन्नतमस्थ्यवपीडयेद्वस्तुतलादिनावपीडनं गमयेत् । अधिक्षिप्तं स्थानात् स्थानान्तरगतमाञ्छेदाञ्छनेन स्वस्थानमानयेत् । आञ्छनं संवाहनम् । अधोगतं प्रहारादिवैचित्र्यादन्यस्यास्थि अधोभागगतमुपरिवर्तयेद्यथापुरं स्थापयेत् ॥]

सन्धीन् शरीरगान् सर्वाश्चलानप्यचलानपि ॥
इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक्संस्थाप्य निश्चलम् ।
पट्टैः प्रभूत सर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखैस्ततः ॥
कदम्बोदुम्बराश्वत्थ सर्जार्जुन पलाशजैः ।
वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ॥
सुश्लक्ष्णैः स प्रतिष्ठम्भैर्वत्कलैः शकलैरपि ।
कुशाह्वयैः समं बन्धं पट्टस्योपरियोजयेत् ॥

सन्धीनित्यादि । इत्येतैरनन्तरप्रदर्शितैः स्थापनोपायैः शरीरगान् सर्वान् सन्धींश्चलांश्चाचलांश्च शरीरप्रदेशकान् सम्यङ्निश्चलं संस्थाप्य प्रभूत सर्पिर्भिः सुखैर्वत्कलैर्वेष्टयित्वा ततोऽनन्तरं पृथ्वादिगुणैः कदम्बादिजैर्वत्कलैस्त्वक् पट्टैर्वंशोद्भवैः शकलैस्त्वक्सारपट्टैर्वा वेष्टितस्य वस्त्रस्योपरिनिहितैरेव कुशाह्वयैरज्वादिभिः सन्निविष्टैर्बन्धं योजयेत् समं च । नाति शिथिलगाढं बन्धं योजयेत् । [अचलानपीडयपि शब्देनाचलेपूतिपट्टादिष्वपि बन्धनाद्विनारुक्शोफाद्युपशमोऽस्यादिति सूचितम् । सर्वान् सन्धीन् भग्ना नित्यार्थात् गम्यते । प्रभूत सर्पिर्भिस्तान्तवानुपश्लेषणार्थं बहुलघृतैः । पट्टैर्वृणप्रमाणैश्चेलखण्डैः । पृथुभिर्विस्तीर्णैस्तनुभिरेव नैः । सम्प्रतिष्ठम्भैः प्रतिष्ठम्भोपेतैः प्रतिष्ठम्भः प्रतिबन्धः सूत्रसङ्गार्थमुभयोरप्यप्रयोः कर्णिकोपेतैरित्यर्थः । कुशाह्वयैः कुशासंज्ञैः केवलं कुशाभिरेव वा । बन्धं तान्तवसूत्रादिभिर्बन्धनं योजयेत् । कुशाह्वयैः शकलैरिति पाठ्यकारः ॥]

शिथिलेन हि बन्धेन सन्धिस्थैर्यं न जायते ।
गाढेनाति रुजादाहपाकश्चयथुसम्भवः ॥

समबन्धहेतुः शिथिल इत्यादि । सुबो-
धम् । [शिथिलेन श्लथेन बन्धेन सन्धेः स्थै-
र्यं अध्वाटनभारवहनव्यायादि क्लेशसाहिष्णुत्वं
न सम्पद्यते । हिर्यस्मादर्थे ॥]

त्र्यहात्त्र्यहादृतौ धर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्विमे ।
साधारणे तु पञ्चाहात् भङ्गदोषवशेन वा ॥

त्र्यहादिति । ऋतुशब्दः कालपर्यायः ।
अथवा भङ्गाधिष्ठा तृदोषवशेन मोक्षयेत् । वा-
ते श्लेष्मणि च चिरात् । पित्ते रक्ते च शीघ्र-
मित्यर्थः ॥

[बन्धनानन्तरकरणीयमाह ॥]

न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ।
तं पञ्चमूलपकेन पयसा तु सवेदनम् ॥

न्यग्रोधादीत्यादि । सुबोधम् । (ततो
बन्धनादनन्तरं तं भग्नमङ्गं शीतेन स्पर्शशीतलेन
न्यग्रोधादिगणकषायेण सेचयेत् । सवेदनं वे-
दनान्वितं चेद्विल्वादिपञ्चककाथाविपकेन क्षीरेण
सेचयेद्वेदनोपशमनाय ॥]

सुखोष्णं चावचार्यस्याच्चक्रतैलं विजानता ।
विभज्यदेशं कालं च वातघ्नौषधसंयुतम् ॥

सुखोष्णमित्यादि । देशं कालं च गुण-
दोषौर्विभज्य वातघ्नौषधसंयुतं सुखोष्णं चक्रतैल-
मवचार्यस्याद्विजानता विज्ञानवता भिषजा ।
[वाशब्दः पञ्चमूलसिद्धक्षीरचक्रतैलयोर्विकल्पा-
र्थः । अवचार्यं प्रयोज्यं स्यात् ॥]

प्रततं लेपसेकांश्च विदध्यात् भृशशीतलान् ॥

सुबोधम् । [प्रततमनवरतं भृशशीत-
लान् स्पर्शवीर्ययोरतिशयेन शीतान् प्रलेपान् प-
रिषेकांश्च कुर्यात् ॥]

गृष्टिक्षीरंससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
प्रातः प्रातः पिबेत् भग्नः शीतलं लाक्षयायुतम् ॥

सुबोधम् । गृष्टिरेकवारप्रसूतागौः ।
[भग्नः पुरुषः ससर्पिष्कं सर्पिषोपेतं मधुरौषध-
साधितं मधुरस्कन्धासिद्धं लाक्षाचूर्णयुक्तं शीत-
स्पर्शं गृष्टिक्षीरं सकृत्प्रसूतागौर्गृष्टिलस्याः क्षीरं
प्रतिदिनं प्रातःकाले पिबेत् ॥]

सत्रणस्य तु भग्नस्य व्रणोपधुवृतोत्तरैः ।
कषायैः प्रतिसार्योश्शेषो भङ्गोदितः क्रमः ॥

सत्रणस्येत्यादि सुबोधम् । [सत्रणस्य
व्रणोपेतस्य भग्नस्य व्रणस्तु मधुवृतोत्तरैरुद्रिक्तम-
धुवृतैः कषायैः कषायद्रव्यचूर्णैः प्रतिसार्यः । तु-
शब्देन भग्नव्रणस्य घृष्टावकृत्ताद्यन्यतमत्वेऽपि क्रि-
याविशेषः सूचितः । अथेत्यानन्तर्यं शेषो-
विष्टो भङ्गोदितः भङ्गेपूक्तो बन्धनादिः क्रिया-
क्रमः कार्यः ॥

अत्र व्रणप्रसङ्गादष्टविधेषु सद्योव्रणेषु प्र-
विळम्बिव्रणस्यापि बन्धनावश्यकत्वात् तत्क्रि-
यात्रविशेषेणोच्यते ॥

लम्बानिव्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।
सन्दधीत व्रणान् वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥

सुबोधम् । [वैद्यो भिषक् लम्बानि येन
केनापि वेधविशेषेण प्रविलम्बितानि व्रणमांसानि
मधुमिश्रितेन सर्पिषा प्रालिप्य व्रणान् सन्दधीत

अन्योन्यं संश्लेषयेत् । यथास्थानं निवेश्य
सन्धयेदित्यर्थः । बन्धनैस्तत्तदङ्गप्रसङ्गोचितैः
कोशस्वस्तिकादिबन्धनविशेषैरुपपादयेत् सम्पा-
दयेत् । बध्नीयादित्यर्थः ॥]

तान्समान्सुस्थितान्ज्ञात्वा फलिनीलोध्र-
(कट्फलैः ।

समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥

पञ्चवलकलचूर्णैर्वा मधुशुक्तसमन्वितैः ।

धातकीलोध्रचूर्णैर्वारोहन्त्याशुतथाव्रणाः ॥

तानिति व्रणान् । पञ्चवलकलान्यग्रो-
धोदुम्बराश्चत्थपृश्नवेतसानां त्वचः । [तान् व्र-
णान् समान् निम्नोन्नतरहितान् अन्योन्यसंश्लि-
ष्टान् ज्ञात्वा यथावदवगम्यचूर्णितैः सूक्ष्मरजीकृतैः
समङ्गादियुक्तैः फलिन्यादिचूर्णैर्व्रणे अवाकिरेत् ।
अथवा मधुशुक्तयुक्तैः पञ्चवलकलचूर्णैरथवा धा-
तकीलोध्रचूर्णैरवाकिरेत् । तथा एवं कृते सति
व्रणा आशुद्रागेवरोहन्ति ॥)

विश्लिष्टोत्पिष्टयोः सन्धिमेवमेवाविषट्ठयन् ।

उपाचरेद्यथास्वं च विसर्पादीनुपद्रवान् ॥

विश्लिष्टे तथोत्पिष्टे चैवमेवानन्तरोक्तेन प्र-
कारेणा विषट्ठयन् सन्धिमुपाचरेत् । व्रणेचये
विसर्पश्चयथु दाहकृम्यादय उपद्रवास्तान्यथास्व-
मुक्तेन चिकित्सितेनोपाचरेत् ॥

इति भङ्गउपक्रान्तः स्थिरधातोरुतौहिमे ।

तांसलस्यात्पदोषस्य सुसाधोदारुणोन्यथा ॥

इत्यनेन प्रकारेणोपाक्रान्तो भङ्गः स्थिर-
धातोर्मांसलस्याल्पदोषस्य च हिमक्रतौ शीत-

काले सुसाधोभवति । अन्यथेत्युक्तवैपरित्ये दा-
रुणो दुस्साधः ॥

पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ।

मासैः स्थैर्यं भवेत्सन्धेर्यथोक्तं भजतां विधिम् ॥

पूर्व इत्यादि । पूर्ववयसो यथोक्तं विधिं
भजत एकेन मासेन सन्धेः स्थैर्यं भवति । मध्य-
वयसो द्वाभ्यां मासाभ्याम् । अन्तवयसो वृद्धस्य
त्रिभिर्मासैरितिक्रमार्थः ॥

सामान्यं साधनमिदं विशेषो वक्ष्यते त्वतः ॥

इति सामान्यं भङ्गसाधनमुक्तम् । अतो-
नन्तरं विशेषो वक्ष्यते ॥

नखसन्धिं समुत्पिष्टं रक्तानुगतमारया ।

अवमध्यस्रुते रक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत् ॥

यो नखसन्धिः समुत्पिष्टः सन् रक्तानु-
गतो भवति तमारयाराख्येन शस्त्रेणावमध्यस्रुते तु
रक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत् ॥

भग्नान् सन्धिष्विमुक्तांश्च कृत्वा पूर्ववदङ्गुलीन् ।

तनुनावेष्ट्य पट्टेन घृतसेकं प्रदापयेत् ॥

भग्नानित्यादि । सुबोधम् ॥

चक्रयोगेन मातिमानाञ्छेदूर्ध्वस्थिनिर्गतम् ॥

मातिमान् निर्गतमूर्ध्वस्थि चक्रयोगेनाञ्छेत् ।
चक्रवत् दूरमाक्षिपन्नाधारे प्रवेशयेदित्यर्थः ॥

आञ्छेदूर्ध्वमधस्ताच्च कटीभग्नं चिकित्सकः ॥

चिकित्सकः कटीभग्नं ऊर्ध्वमिति पूर्वका-
यमध इति पश्चिमकायमाञ्छेदेवं सन्धिः स्वस्था-
नमासादयति ॥

मुसलेनोत्तिपेत्कक्षमंससन्धौ विसङ्गते ।
स्थानस्थितं च वध्नीयात्स्वस्तिकेनसमाहितः ॥

सुबोधम् । मुसलोत्क्षेपणेन स्थानस्थित-
मंसस्वस्तिकाख्येन बन्धेन वध्नीयात् ॥

कौर्परं तु भिषक्सन्धिमंगुष्ठेनानुमार्जयेत् ।
अनुमृज्यततः सन्धिं पीडयेत् कूर्पराच्छ्युतम् ।
प्रसार्याकुञ्चयेच्चैनं स्नेहसेकंचकारयेत् ॥

अग्रं कौर्परं सन्धिमंगुष्ठानुमार्जनेन कूर्प-
राच्छ्यावयेत् । ततः कूर्पराच्छ्युतं प्रसार्या कुञ्च-
येत् । एवं हि स्वस्थानमासादयति ॥

मणिवन्धे च जानौ च गुरुफेचैषः क्रियाक्रमः ॥

मणिवन्धः इत्यादि । सुबोधम् ॥

उभेतले समे कृत्वा तलभग्नस्यदेहिनः ।
वध्नीया दामतैलेन परिषेकं चकारयेत् ॥
प्रागोमयमयं पिण्डं धारयेन्मृन्मयं ततः ।
हस्ते जातवलेकार्यक्रमात्पाषाणधारणम् ॥

तलभग्नस्य देहिन उभेतले समे परस्परं
पुटलमे कृत्वा वध्नीयात् । ततः करतलमाम-
तैलेनाऽपकृतैलेन परिषेचयेत् । प्रागित्यादि ।
सुबोधम् ॥

सन्नमुन्नामयेत् स्विन्नमक्षकं मुसलेन तु ।
तथोन्नतं पीडयेत् वध्नीयान्निविडं ततः ॥

सन्नमक्षकं स्वेदयित्वा मुसलेनोन्नामयेत् ।
यत्तुन्नतं तत् सम्पीड्य निविडं वध्नीयात् ॥

ऊरुवच्चविधातव्यं बाहुभङ्गे प्रसाधनम् ॥

बाहुभङ्गे च प्रसाधनं ऊरुवद्विधातव्यम् ।
ऊरुवदिति चक्रयोजनेन ॥

ग्रीवायां तु विवृत्तायां प्रविष्टायामधोपि वा ।
अवटोवथहन्वोश्च प्रगृह्योन्नमयेच्छिरः ।
समं कुशोभिर्वध्नीयादुत्तानंशाययेच्चतम् ॥

विवृत्ता परिवृत्ता या ग्रीवा तस्यामथवा
क्रोडभागप्रविष्टायां ग्रीवायां शिरः अवटौ च ह-
न्वोश्च प्रगृह्योन्नमयेत् । अवटुः कृकाटिका । ततः
समं कुशाभिर्वध्नीयात् । कुशाख्याः काष्ठवल्क-
लादयः ॥

हन्वस्थिनी समानीय हनुसन्धौ विसङ्गते ।
स्वेदयित्वास्थितैलस्यक् पश्चाद्जीवन्धमाचरेत् ।
घृतं वातघ्नमधुरैः सिद्धं नस्थं च पूजितम् ॥

सुबोधम् । पश्चाद्जीवन्धः अन्तरिक्षे
काष्ठप्रयोगेन ॥

दन्तानभगांश्चलितान् सरस्कानवपीडयेत् ।
वयस्यस्यास्वुभिः शीतैः परिषिच्यप्रलेपयेत् ॥
वहिर्निर्वापणैरन्तः सन्धानीयैरुपाचरेत् ।
बलाद्वयश्रुतेशीरे पद्मकादिश्रुतं घृतम् ॥
नस्यगण्डूषयोर्योज्यं चलद्विजहितानि च ।
कल्कितैस्तद्वितैश्चास्य दन्तमांसानि लेपयेत् ।
त्रीन्मासान्मृदुमुञ्जीतरसान्कठिनांस्यजेत् ॥

सुबोधम् । क्षीरं बलाद्वयेन श्रुतं कृत्वा
तस्मिन् पद्मकादिगर्भं घृतं श्रपयेत् तन्नस्ये गण्डूषे
च योज्यम् । चलद्विजहितानि दन्तचालोक्तानि ।
तद्वितैरिति चलद्विजहितैरौषधैः कल्कितैर्दन्तमां-
सानि लेपयेत् । अत्र च दन्तचाले त्रीन् मा-

सान् मृद्वकठिनं रसान्नं मुञ्जीत । कठिनांश्च
भक्ष्यादीं त्यजेत् ॥

नासां विवृतां सन्नां वा ऋजूकृत्यशलाकया ।
प्रत्येकं न स्ततो नाडीं द्विमुखीं सम्प्रवेशयेत् ।
ततः पट्टेन संवेष्ट्य घृतसेकं प्रदापयेत् ॥

विवृतां परिवृतां सन्नां वा नासां शला-
कया ऋजूपविष्टां कृत्वा प्रत्येकं नासाच्छिद्र उ-
भयमुखीं नाडीं यस्यामन्तर्बहिश्च मुखं एकेन श्वा-
सं प्रविष्टमन्येन निस्सरतिताम् ॥

भग्नं कर्णघृताभ्यक्तं न्यस्य बन्धेन योजयेत् ।
सद्यः क्षतविधानं च ततः पश्चात् समाचरेत् ॥

सुबोधम् । न्यस्येति स्वे सन्निवेशे स्थाप्य ॥

कटीजंघोरुभग्नानां कवाटशयनं हितम् ॥
यन्त्रणार्थं ततः कीलाः पञ्च कार्यानि बन्धनाः ।
जंघोरुपार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥

कटीभग्नानां जंघाभग्नानामूरुभग्नानां च
कवाटशयनं हितम् । कवाटं स्थिरं काष्ठपट्टम् ।
येषां च यन्त्रणार्थमर्चलनायनिबन्धनाः नियम-
नाधारभूताः पञ्च कीलाः कार्याः । तेषां नि-
योजनमाह । जंघा च ऊरुश्च जंघोरु तस्मिन्
जंघोरुणि पार्श्वयोश्च द्वौ द्वौ कीलकौ तले पाद-
तले एकः । तेनोत्तानस्य कवाटे स्थितस्य वामे
जंघोरुण्येकः कीलको दक्षिणे जंघोरुणि द्वितीयः ।
वामे पार्श्वे तृतीयो दक्षिणे पार्श्वे चतुर्थः । पाद-
तले एकः कीलको विश्रमाय ॥

श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्षस्य क्षकयोस्तथा ।
विमोक्षे भग्नसन्धीनां विधिमेतन्माचरेत् ॥

श्रोण्यादिषु भग्नसन्धीनां विमोक्षे चैतदे-
व । श्रोणिर्जघनमूलम् । अक्षकोदोर्वक्षोमूलम् ।
[कीलकस्य पञ्चसंख्याकथनात् सर्वत्रापि पञ्चैव
कीलकाः । भग्नस्य सन्धेरध ऊर्ध्वं च द्वौ द्वौ
कीलकौ भवतः तल एकश्च । तत्र नाभेरूर्ध्व-
गानां सन्धीनां भङ्गे त्वेकः कीलक उपरिष्ठाद्योज्य
इति विशेषः ॥]

(चिरविमुक्तसन्धेः स्वस्थानस्थापनोपायमाह ॥)

सन्धींश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धस्निन्नान्मृदूकृतान् ।
उक्तैर्विधानैर्बुध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥

सुबोधम् । चिरविमुक्ताः ये विमुक्ताः
सन्तो बहुकालमुपेक्षिताः । बुध्येति यथापायिकं
विकल्पनेन ॥

(असंश्लिष्ट रूढस्या सन्धिभग्नस्य संश्लेषणो-
पायमाह ॥)

असन्धिभग्नं रूढं तु विषमोद्धणसाधिते ।

आपोत्थ्य भग्नं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥

यस्त्वं सन्धिभग्नः स विषमोद्धणं कृत्वा
साधितो दुर्योजितो रूढश्च तं सन्धिमापोत्थ्य
भङ्क्त्वा पुनर्यमत् । ततो भग्नवत् भङ्गोक्तवि-
धानेनाचरेत् चिकित्सेत् ॥

भङ्गोनैतियथापाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।

पक्मांससिरास्त्रायुः सन्धिः श्लेषं न गच्छति ॥

सुबोधम् । [भिषक् भङ्गक्रियाकुशलो
वैद्यः भङ्गो यथापाकं न प्राप्नोति तथा प्रयत्नं
कुर्यात् । यतः पक्मांससिरा स्त्रायुः पक्वानि

मांससिरादीनि यस्मिन् सः सन्धिः श्लेषमन्यो-
न्यसंश्लेषं न गच्छति प्राप्नोति ॥

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य योजयेत् ।
चतुष्प्रयोगान् बल्यांश्च वस्तिकर्म च शीलयेत् ॥

सुबोधम् । [भग्नस्य नरस्य वातव्याधि-
विनिर्दिष्टान् वातव्याधिचिकित्सितोक्तगुद्गुलु-
तित्तबलातैलादीन् स्नेहान् बल्यान् बलकरान्
चतुष्प्रयोगान् पानान्वासननावनाभ्यङ्गान् यो-
जयेत् । तथा वस्तिकर्म कर्मकालादिभेदेन ब-
हुविधं वस्तिकर्म च शीलयेद्भ्यसेत् ॥]

शालिक्षीररसाज्याद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ।
मात्रयोपचरेत् भग्नं सन्धिसंश्लेषकारिभिः ॥

सुबोधम् । [भग्नं पुरुषं सन्धिसंश्लेषका-
रिभिः सन्धेः संश्लेषकरणसमर्थैः पौष्टिकैर्देहपु-
ष्टिकरैरविदाहिभिर्विदाहरहितैः शल्यादिभिर्मा-
त्रयोपचरेत् भोजयेदित्यर्थः । आदिशब्देन मां-
सकंगुषाष्टिकादिपरिग्रहः ॥]

ग्लानिर्नशस्यते तस्य सन्धिविश्लेषकृद्धिसा ॥

तस्य भग्नस्य तु ग्लानिर्नशस्यते सा हि
ग्लानिः सन्धिविश्लेषकृत् । [ग्लानिरिन्द्रिय-
सादः तत्कारणं व्यायामादिकमित्यर्थः । सा
ग्लानिः सन्धिविश्लेषकृद्यस्मात्तस्मात् ग्लानिर्न-
हिता ॥]

लवणकटुकक्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।

व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षं च भेषजम् ॥

भग्नश्च लवणादिकं न सेवेत । क्षारं य-
वक्षारादि । रूक्षं निस्नेहम् ॥

सम्यग्यमितमप्यस्थिदुर्न्यासादुन्निवन्धनात् ।
संक्षोभादपियत्गच्छे द्विक्रियां तद्विवर्जयेत् ।
आदितोयच्च दुर्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ॥

सम्यक्शास्त्रोक्तविधानेन नियमितमपि
तत्कालम् । कालान्तरेण दुर्न्यासादिना यदास्थि
विक्रियां विकारं गच्छेत् तद्विवर्जयेत् । आदि-
तो गर्भादेव यदास्थि वा सन्धिवर्जा दुर्जातं तदपि
वर्जयेत् । [विक्रिया उन्नतावनतत्वाद्य यथापूर्व-
संस्थितिः ॥]

[अस्थिविशेषकृतं भङ्गस्य व्यवहारविशेषनि-
मित्तमाह ॥]

तरुणास्थीनि भुज्यन्ते भज्यन्ते नळकानि तु ।

कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा ॥

तरुणास्थ्यादीनि शारीरउक्तान्यस्थीनि ।
भुज्यन्ते कुटिलीभवन्ति । भङ्गो द्विधा भवनम् ।
विभेदः छिद्रणम् । स्फुटनं दलनम् । [तरुणा-
स्थीनि नासादिगतानि मृद्वस्थीनि । नळकानि
कोर्परजंघादिगतानि । कपालानि शिरःकटीक-
पालादिगतानि । अन्यानि पृष्ठवंशपर्शुकाग्रा-
दीनि ॥]

अनुद्वणमनाविद्धं स्वस्थाने पर्यवस्थितम् ।

अवेदनं च चेष्टायां भग्नं विद्यात् सुसाधितम् ॥

अनुद्वणमित्यादि सुसाधितस्य भग्नस्य ल-
क्षणम् ॥

कृष्णांस्तिलान्विरजसोदृढवस्त्रवद्भान्

सप्तक्षपावहतिवारिणिवासयेत् ।

संशोषयेदनुदिनं प्रतिसार्य चैनान्

क्षीरेतथैव मधुककथिते च तोये ॥

पुनरपिपीतपयस्कान्
 स्नान् पूर्वदेवशोषितान् बाढम् ।
 विगततुषानरजस्कान्
 संचूर्ण्यविचूर्णितैर्युञ्ज्यात् ॥
 नळदवाळकलोहितयष्टिका
 नखमिसिप्लवकुष्ठबलात्रयैः ।
 अगरुकुङ्कुमचन्दनशारिवा
 सरळसर्जरसामरदारुभिः ॥

पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्टतश्चतत् ।
 समस्तगन्धमैषज्यसिद्धदुग्धेनपीडयेत् ॥

शैलेयराक्षांशुमतीकशेरु
 काळानुसारीनतपत्रलोत्रैः ।
 सक्षीरशुक्लैः सपयः सदूर्वा-
 स्तैलंपचेत्तन्नळदादिभिश्च ॥

गन्धतैलमिदमुत्तममास्थि-
 स्थैर्यकृज्यतिचाशुविकारान् ।
 वातपित्तजनितानतिवीर्यं
 व्यापिनोपिविविधैरुपयोगैः ॥

इत्युत्तरे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

कृष्णांस्तिलानिलादिना गन्धतैलमाह ।
 तिलानां दिवाशोषणं रात्रौ वहति प्रवहति वा-
 रिणि पानीये वस्त्रबद्धानां वासनमिति सप्तरा-
 त्रम् । ततः क्षीरे प्रतिसारणं शोषणं च । त-
 तो मधुयष्टिजले प्रतिसारणं पुनः शोषणम् । पु-
 नरपि क्षीरे भावनम् । ततः संशोष्यावचूर्ण-
 नम् । ततो नळदादिचूर्णैः संयोजनम् । ततः
 सर्वगन्धद्रव्यसिद्धक्षीरेण पीडनम् । ततस्तस्य
 तैलस्यैतैर्नळदादिभिः शैलेयादिभिश्च सहपचन-

मिति गन्धतैलविधानम् । नळदं मांसी । उ-
 शीरं वा । बाळकं जलम् । लोहितयष्टिका मञ्जि-
 ष्ठा । मिसिः शतपुष्पा । प्लवङ्गैर्वती मुस्तकम् । बला-
 त्रयं बला अतिबला श्वेतबला च । पद्मकादि-
 गणः शोधनादिगणोक्तः । सर्जो देवधूपः । र-
 सो निर्यासः । अमरदारु देवकाष्ठम् । क्षीर-
 शुक्ला क्षीरविदारी । शैलेयं शिलाजतु । कशेरु
 प्लवम् । काळानुसारी तुम्बुरु । नतं तगरम् ।
 पत्रं गन्धपत्रम् । इदं नाम्ना गन्धतैलम् । उ-
 त्तमं श्रेष्ठमस्त्रां स्थैर्यकृत् । एतच्चातिवीर्यं व्या-
 पिनोपि वातपित्तजनितम् विकारान् विविधैः
 पानादिभिरुपयोगैर्जयतीति । [विरजसो रजो-
 रहितान् दृढवस्त्रबद्धान् दृढेन वस्त्रखण्डेन ब-
 द्धान् कृष्णतिलान् वहति प्रवाहयुक्ते जले सप्तरा-
 त्रपाः सप्तरात्रं वासयेत् । अत्र क्षपाशब्देन
 रात्रिरेव गृह्यते । एनान् तिलान् पुनः क्षीरे म-
 धुककधिते तोये च प्रतिसार्य भावायित्वा नि-
 क्षिप्येत्यर्थः । च शब्दः समुच्चये । तथैव तद्व-
 देव सप्तसप्तक्षपा इत्यर्थः अनुदिनमहन्यहनि प-
 रिशोषयेच्च । निशितोयादिनिक्षिप्तेष्वेकविंशति-
 दिनेष्वप्यातपे निक्षिप्य दिवा परिशोषयेदित्यर्थः ।
 उक्तं च सौश्रुते । रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान्
 वासयेद् स्थिरे जले । दिवा दिवा शोषयित्वा
 गवां क्षीरे च भावयेत् । तृतीयं सप्तरात्रन्तु भा-
 वयेन्मधुककम्बुना । ततः क्षीरं पुनः पीतान् वि-
 शुष्कांश्चूर्णयेत् भिषगिति । पुनरपिपीतपय-
 स्कान् क्षीरस्थितानित्यर्थः । पूर्वदेव बाढमति-
 शयेन शोषितान् । विगततुषान् वीतत्वचः ।
 अरजस्कानपगतं रजसस्तान् कृष्णतिलान् संचूर्ण्य
 चूर्णयित्वा विचूर्णितैः सूक्ष्मरजीकृतैर्नळदादिभि-

योजयेत् । नळदादिचूर्णतिलपिष्टयोर्मिश्रीकरणे
नळदादिचूर्णं तिलचूर्णादशांशं योज्यम् । ति-
लादशांशं तिलपीडनेषु चूर्णं तु भैषज्यभवं प्रयु-
ज्यात् । चूर्णेतिरिक्तेन तु तैलभावोन्यूनेन भैष-
ज्यफलं भवेच्च इत्युक्तत्वात् । ततोऽनन्तरं तं ति-
लपिष्टं समस्तगन्धभैषज्यसिद्धदुग्धेन समस्तैर्गन्ध-
भैषज्यैश्चोरकवाळकोशीरकुष्ठचन्दनादिगन्धद्रव्यैः
सिद्धेन पयसा सह चक्रयन्त्रे पीडयेच्च । पीडन-
स्यतो यस्थाने पयो योज्यमित्यर्थः । पीडनोत्भू-
तं तं तैलं पुनः सक्षीरशुक्लैः क्षीरशुक्लासहितैः स-
दूर्वैर्दूर्वयोपेतैः शैलेयादिभिः पूर्वोक्तैर्नळदादि-
भिश्च सह सपयः पयोयुक्तं तैलाच्चतुर्गुणेन पयसा
युक्तमित्यर्थः । उक्तं च सौश्रुते । चतुर्गुणेन
पयसा तत्तैलं विपचेत् भिषगिति । उत्तमं श्रेष्ठं
इदं गन्धतैलाख्यं तैलमस्थिस्थैर्यकृत् पानाभ्यङ्गा-
दिना अश्वः स्थैर्यं करोति । विविधैरुपयोगैः
पानान्वासननस्याभ्यङ्गादिभेदैः प्रयोगविशेषैः वा
तपित्तजनितां वातपित्तोत्थान् अतिवीर्यं अति-
शयितमुत्कृष्टं वीर्यं यस्य तत् अतिक्रान्तमर्याद-
मित्यर्थः यथा भवति तथा व्यापिनः सकलशरीर-
व्यापिनः विकारान् व्याधीनप्याशु न चिराज्ज-
यति । गन्धतैलाख्येस्मिन्योगे वसन्तातिलका-
यौपच्छन्दसि केन्द्रवज्रास्वागताख्यानि क्रमात्
पञ्चवृत्तानि च ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-

मुत्तरे द्वाविंशोऽध्यायः ॥

तयत्रिंशोऽध्यायः ।

भगन्दरप्रतिषेधम् ॥

व्रणतन्त्रप्रकरणे भगन्दराणां निर्णयं कर्तु-
मध्याय आरभ्यते ॥

अथातो भगन्दरप्रतिषेधं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः इति यः ॥

हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः ।
अशोनिदानाभिहितैरपरैश्चनिषेवितैः ॥
अनिष्टदिष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।
प्रायेणपिटकापूर्वो योंगुलेऽङ्गुलेपि वा ॥
पायोर्व्रणोन्तर्वाहो वा दुष्टासृज्जांसगोभवेत् ।
वास्तिमूत्राशयाभ्याशगतत्वात्स्यन्दनात्मकः ॥
भगन्दरः ससर्वाश्च दारयत्य क्रियावतः ।
भगवास्तिगुदांस्तेषु दीर्यमाणेषुभूरिभिः ।
वातं मूत्रं शकृच्छुक्लं खैः सूक्ष्मैर्वहति क्रमात् ॥

हस्त्यश्वपृष्ठगमनादिभिः पायोरङ्गुलेऽङ्गुले
वा निकटे यो व्रणो भवेत् स भगन्दरः । अ-
शसां च निदाने ये हेतवोभिहितास्तैरप्यपरैर्नि-
षेवितैरिति सम्बन्धः । यच्च किञ्चिद्दिनचर्यादा-
वनिष्टमिति दिष्टमुक्तं तस्य पाकेन फलपरिणा-
मेन । सद्यः साधुगर्हणैरचिरकृतसज्जननिन्दा-
भिः । प्रायेण पिटका पूर्वमारम्भो यस्य स त-
थोक्तः । स च व्रणः पायोरन्तर्मुखो वा भ-
वेत् बहिर्मुखो वा । स च व्रणो वस्त्यादीना-
मभ्याशगतत्वान्निकटवर्तित्वात्स्यन्दनात्मकः स्या-

वणाङ्गको भवति । स भगन्दरोऽक्रियावतोऽप-
थ्यशीलिनः सर्वान् सकलान् भगादीन् दारय-
ति च । तेषु भगादिषु दीर्यमाणेषु खैः स्रोतो-
भिर्बहुभिः सूक्ष्मैर्वातादिचतुष्टयं क्रमाद्ब्रूति ।
[निषेवितैर्नितरां सेवितैर्हस्यश्चपृष्ठगमनादिभिः
हस्तिपृष्ठगमनमश्चपृष्ठगमनं कठिनासनमुत्कटका-
सनं च ; अर्शोनिदानेभिहितान्युक्तानि यान्यप-
राण्यतिव्यवायादीनितैः अर्शोनिदानाभिहितत्वे-
नैव हस्यश्चपृष्ठगमनादिके सिद्धे पुनरप्यत्र कथ-
नादे तेषां भगन्दरस्य विशेषकारणत्वं सूचितम् ।
अथवा एवं विधैरपानमरुत्कोपकारणैरन्यैः च
शब्दः समुच्चये । अनिष्टदिष्टपाकेन पुराकृता-
शुभकर्मफलपरिपाकेन । अथवाऽनिष्टदिष्टस्य
दिनचर्यानिर्दिष्टस्य पापकर्मणः पाकेन फलपरि-
णामेन सद्यः साधुगर्हणैरचिरकृताभिः सज्जन-
निन्दाभिः पायोर्गुदस्यैकाङ्गुलप्रमाणे वा निकटे
वाशब्दादूर्द्धाङ्गुलत्र्यङ्गुलयोरपि ग्रहणम् । उक्तं
च शास्त्रान्तरे । पिटकां जनयेज्जन्तोर्गुदनाड्यां
सुदारुणाम् । गुदस्याूर्द्धाङ्गुलेवापि त्र्यङ्गुले त्र्यङ्गुले-
पि वा इति । अन्तरन्तर्भागे बाह्यः वहिर्भागे
वा । दुष्टासृङ्मांसगो दुष्टरक्तमांसाश्रितः । व-
स्तिमूत्राशयाभ्याशगतत्वाद्बलेर्मूत्राशयस्य च स-
ीपगतत्वात् । वास्तिमूत्राशययोरवयवाशय-
विशेषत्वमङ्गविभागाच्छारीराद्वगन्तव्यम् । स्य-
न्दनात्मकः सदास्त्रावयुक्तः । प्रायेण बाहुल्येन
पिटकापूर्वः पिटकापूर्वमारम्भो यस्य स तथोक्तः ।
पूर्वं पिटका जायते ततः पाक्काद्ब्रणः स्यादित्यर्थः ।
प्रायः शब्देन क्षतजस्य भगन्दरस्य पिटकया वि-
ना सम्भवः सूचितः । य एवं विधो ब्रणः स
भगन्दराख्यो रोग अक्रियावतः प्रमादाच्चिकि-

त्सामकुर्वतो नरस्य सर्वान् भगवस्ति गुदान् दा-
रयति । अत्र सर्वशब्देन साकल्यग्रहणं भगा-
दीन् सा कल्येन दारयतीत्यर्थः । भगादिदेशद-
रणात् भगन्दराख्यास्य । गुदप्रदेशदरणात् गु-
दन्तराख्या वास्तिप्रदेशदरणाद्वस्तिन्दराख्या कथं
न युज्यत इति चेदत्र ब्रूमः । विशेषेण भगस्य
दरणादन्यत्रापि भगवदरणाच्च भगन्दरइत्येवाख्या
न गुदन्दरो न वस्तिन्दर इति । उक्तं च भोजे ।
भगं परिसमन्ताच्च गुदं वस्तिं तथैव च । भगव-
दारयेद्यस्मात्तस्मात् ज्ञेयो भगन्दर इति । च-
शब्दः समुच्चये । तेष्विति तेषु भगादिषु दीर्य-
माणेषु दारितेषु भूरिभिर्बहुभिः सूक्ष्मैः स्रोतो-
मुखैर्वातादीन् क्रमेण वहति । वातमथो वातम् ।
मारुतस्य सूक्ष्मस्रोतोगामित्वात् पूर्वं वातं वहति ।
द्रवरूपत्वात् पुनर्मूर्ध्वं वहति । गुदावयवस्य
निकटवर्तित्वात्ततः पुरोऽयं वहति शुक्लाशयस्य कि-
ञ्चिद्दूरतया अन्ते शुक्लं चेति क्रमार्थः ।]

(एवं विधस्य भगन्दरस्य वाताद्यागन्तु-
कारणभेदादष्टविधत्वमाह ।)

दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागन्तुः सोष्टमः स्मृतः ॥

स च भगन्दरः पृथग्दोषैस्त्रिविधो भवति ।
युतैरिति मिश्रैः तेन संसर्गेण त्रयः सन्निपातेनैकः
इति दोषजाः । सप्तभगन्दराः अष्टमआगन्तुः ॥

अपक्वं पिटकामाहुः पाकप्राप्तं भगन्दरम् ॥

तं च रोगविशेषमपक्वभूमिकास्थमाचा-
र्याः पिटकामाहुः । स एव च पाकभूमिका-
मारुढो भगन्दर उच्यते ॥

गूढमूलांसंरम्भांरुगाढ्यां रुढकोपिनीम् ।
भगन्दरकरींविद्यात् पिटकांनत्वथोन्यथा ॥

या च पिटकागूढमूलत्वादियुक्ता सा भ-
गन्दरत्वमारुरुक्षुर्विज्ञेया । अत उक्तादन्यथा
वैपरीत्येन या पिटका सा भगन्दरकरीति न वि-
ज्ञेया । [दृढमूलमिति च पाठः । दृढमूलं
दृढमचञ्चलं मूलं यस्याः तां पुनः पुनरेकत्र पृ-
र्ववदेवोत्पत्तिर्दृढमूलत्वम् । संरम्भां संरम्भ-
युक्तां संरम्भो वेदनाविशेषः । रुगाढ्यामतिश-
यितपीडायुक्ताम् । रुढकोपिनीं तत्तत् प्रतिक्रि-
यया व्रणे रुढेपि पुनः कोपउद्भवो यस्यास्तां पि-
टकां भगन्दरकरीं भगन्दराख्यव्रणजननीं वि-
द्यात् । अत उक्तप्रकारादन्यथा वैपरीत्ये तु न
भगन्दरकरीं पिटकामात्रामेवविद्यादित्यर्थः ॥]

तत्रश्यावारुणातोदभेदस्फुरणरुक्करी ।

पिटकामारुतात्

तत्रेत्यादिना वातादिविशेषेण भगन्दर-
पिटकानां लक्षणम् । सुबोधम् । श्यावादिगु-
णा वातात् पिटका । [तत्र तासु मध्ये मारुतो-
द्भवा पिटकाश्यावाद्यन्यतरवर्णातोदादिकरी च॥]

पित्तादुष्टग्रीवावदुच्छ्रिता ॥

रागिणीं तनुरूष्माढ्या ज्वरधूमायनान्विता ॥

उष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रितेत्यादिगुणा पित्तात् ।
[पित्तात् पिटका उष्ट्रग्रीवावत् उष्ट्रस्य ग्रीवोच्छ्रि-
ता उन्नता । उष्ट्रग्रीवा साम्येनौन्नत्याधिक्यम-
धोगुरुत्वं च ध्वनितम् । रागिणी रागयुक्ता ।
तनुरल्पा । ऊष्माढ्याष्मबहुला । ज्वरधूमाय-
नाभ्यां युक्ता धूमायनं धूमोद्भवनप्रतीति ॥]

स्थिरास्तिग्धामहामूलापाण्डुःकण्डूमतीकफात् ॥

स्थिरादिगुणा कफात् । [कफात् पिटका
स्थिरा अचला स्तिग्धा महामूला पृथुमूला पा-
ण्डुः पाण्डरवर्णा कण्डूमती कण्डूयुक्तास्यादिति
शेषः ॥]

श्यावाऽताम्रासदाहोषा घोररुग्वातपित्तजा ॥

वातपित्तजा पिटका श्यावादिगुणा ।
[वातपित्ताभ्यां जाता पिटका श्यावाश्याववर्णा
आताम्रा ईषत्ताम्रवर्णा । द्विदोषजत्वादस्या द्वि-
दोषवर्णयोः समवल्योरेकत्रासम्भवादा ताम्रे-
त्युक्तम् । सदाहोषा दाहोषासहिता दाहः स-
र्वाङ्गीणस्तीव्रसन्तापः । ऊषा प्रादेशिकदाहः ।
घोररुक् घोरा उग्रारुक्पीडाविशेषो यस्मिन् ॥]

पाण्डराकिञ्चिदाश्यावाकृच्छ्रपाकाकफानिलात्

कफानिलाज्जाता पिटका पाण्डरादिगु-
णा । पित्तकफजा पिटका अशो भगन्दर एव व-
क्ष्यते । [कफानिलाज्जाता पिटका किञ्चित् पा-
ण्डराधूसरवर्णा आश्यावा ईषच्छ्यावा च अत्य-
न्तविपरीतयोः श्यावपाण्डरयोः सङ्करादुभयोर-
पिवर्णयो रस्पष्टता भवतीत्यर्थः । कृच्छ्रपाका
चिरपाका कृच्छ्रशब्देन पाचनौषधप्रलेपादिभिरपि
पाकस्य दुष्करत्वं सूचितम् ॥]

पादांगुष्ठसमासर्वैर्दोषैर्नानाविधव्यधा ।

शूलारोचकतृडदाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता ॥

सर्वैर्दोषैर्जाता पिटका पादांगुष्ठसमत्वा-
दिगुणा । [सन्निपातोत्था पिटका मानसं स्था-
नादिभिः पादांगुष्ठसदृशी । नानाविधा नाना-

प्रकारा व्यथा पीडाविशेषो यस्यां सा तथा ।
शूलादिभिरार्दिता च । शूलाद्युपद्रुतिः पाकोन्मु-
खानां सर्वासां लिङ्गमिति केचित् । क्षतजस्य
भगन्दरस्य पिटकाभावात्तत्पिटका नाभि-
हिता ॥]

(पिटकावस्थालक्षणमुक्तवानन्तरं भगन्द-
रावस्थालक्षणानुसारेण नामविशेषश्चोच्यते ॥)

व्रणतांयान्तिताः पकाः प्रमादात्

ताः सर्वाः पिटकाः प्रमादात् पकाः व्रण-
तां यान्ति । ता भगन्दरकारिण्यः पिटकाः प्र-
मादादचिकित्सयेत्यर्थः । अत्र प्रमादशब्दकथ-
नेन सावधानश्चेत् पाकादने कोपद्रवकारिणीमे-
वंविधां पिटकां कदाचिदपिनोपेक्षेत इति च
सूचितम् । पकाः व्रणतां यान्ति व्रणत्वं प्राप्नु-
वन्ति ॥]

तत्रवातजा ॥

चीयतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत्क्रमात् ।

अच्छंस्रवद्भिरास्रावमजसंफेनसंयुतम् ॥

शतपोनकसंज्ञोयं

तत्र वातजा पिटका पकास्यणुमुखैश्छि-
द्रैः शतपोनकवत् चालनीवक्रमाचीयते । किम्भू-
तैश्छिद्रैरित्याह । अजस्रमविच्छेदेनाच्छं फेन-
संयुतं चास्रावं स्रवद्भिः । अयं भगन्दरो नाम्ना
शतपोनकः । आस्रावं पूयस्रवणम् ॥

उष्ट्रग्रीवस्तुपित्तजः ॥

पित्तपिटकया पकयोष्ट्रग्रीवाख्यो भगन्दर
उच्यते [पित्तजो भगन्दरस्तु उष्ट्रस्य ग्रीवावदु-
च्छिन्नमुखत्वा दुष्टग्रीवाख्यः ।]

बहुपिच्छापरिस्रावी परिस्रावीकफोद्भवः ॥

कफपिटकया पकया भगन्दरो बहुपिच्छा-
परिस्रावी नाम्ना परिस्रावी । [कफजो भगन्द-
रः अनल्पपिच्छास्रावयुक्तस्तस्मात् परिस्रावी-
संज्ञः ॥]

वातपित्तात्परिक्षेपीपरिक्षिप्यगुदंगतिः ।

जायतेपरितस्तत्रप्राकारं परिखेव च ॥

वातपित्तात् भगन्दरोनाम्ना परिक्षेपी ।
तत्र च गुदं परिक्षिप्य मण्डलाकृत्यागतिर्नाडी-
जायते प्राकारपरिखासदृशा । प्राकारस्यपरि-
तः परिखावहिर्निर्गते खाता । [वातपित्तजो भ-
गन्दरः परिक्षेपीसंज्ञः । तत्र परिक्षेपिणिप्राका-
रस्यपरितः परिखेव गुदं परिक्षिप्य गुदस्य परि-
तो मण्डलाकृत्या नाडी जायते ॥]

ऋजुर्वातकफाद्व्यागुदोगत्यावदीर्यते ॥

वातकफाद्यो भगन्दरः स ऋजुर्नाम्ना ।
तत्र ऋज्व्यागत्या गुदं अवदीर्यते । वातकफ-
जो भगन्दरऋज्याख्यः । तत्रेति पूर्वस्माद्वातु-
वर्तते । तत्र ऋज्वाख्ये भगन्दरे ऋज्व्या अ-
वक्रयागत्या गुदोवदीर्यते ॥]

कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्न्नामाश्रित्य कुप्यतः ।
अशोमूलेततः शोफः कण्डूदाहादिमान् भवेत् ॥
सशीघ्रंपकभिन्नोस्य क्लेदयन् मूलमर्शसः ।
स्रवत्यजसंगतिभिरयमर्शो भगन्दरः ॥

पूर्वोत्थं स्वकारणैः प्रथममुत्पन्नं दुर्न्नामाश्रित्य
आश्रित्य कफपित्ते द्वे कुप्यतः कोपं गच्छतः ।
ततो हेतोरशोमूले कण्डूवादिमान् शोफः स्यात्

सशीघ्रं पक्वाभिन्नोत्प्राशसोमूलं क्लेदयन् गतिभि-
र्नाडीभिरजस्रमविच्छेदनपूर्यं स्ववलयं नाम्नाशोभ-
गन्दरः ॥

सर्वजः शम्बुकावर्तः शम्बुकावर्तसन्निभः ।

गतयोदारयन्त्यास्मिन्नुपवेगैर्दारुणैर्गुदम् ॥

यः सन्निपातजो भगन्दरः सशम्बुकाव-
र्ताख्यः शम्बुकावर्तसन्निभः शम्बुकस्यावर्तेन स-
दृशः शम्बुकोनामावर्तयुक्तो मत्स्यविशेषः तस्या-
वर्ता देहे भवन्ति । अस्मिन् शम्बुकावर्ताख्ये
भगन्दरे गतयो नाड्यः दारुणैः रुग्णैर्गुदं दार-
यन्ति ॥

अस्थिलेशोभ्यवहृतो मांसगृध्यायदा गुदम् ।
क्षिणोतिरित्यङ्गिर्गच्छन्नुन्मार्गं च ततो गतिः ॥
स्यात्तदा पूयदीर्णायां मांसकोथेन तत्र च ।
जायन्ते क्रिमयस्तेऽस्य खादन्तः परितो गुदम् ।
विदारयन्ति नचिरादुन्मार्गी क्षतजश्च सः ॥

यदा तु मांसगृध्या मांसलोभेनास्थिलेशो-
भ्यवहृतो भक्षितः सन् गुदं क्षिणोतिर्हि नस्ति
तिर्यङ्गिर्गच्छन्नुन्मार्गं च ततः क्षतान् गतिर्ना-
डीत्यात् तदा तत्र तस्यां नाड्यां पूयेन दीर्णायां
मांसकोथेन हेतुना क्रिमयो जायन्ते । परितः
समन्तात् गुदं खादन्तस्ते च क्रिमयोऽस्य पुरुषस्य
गुदमचिराद् विदारयन्ति । स भगन्दरो नाम्ना
उन्मार्गी क्षतजश्च भवति ॥

तेषु रुग्णदाहकण्डवादीन् विद्याद्ब्रणविभक्तितः ॥

तेषु च भगन्दरेषु ब्रणविभक्तितो ब्रण-
विभक्तिप्रकारेण रुग्णादीन् विद्याज्जानीयात् ।

[रुग्णदाहकण्डवादीन् रुग्णादीन् दाहादीन् कण्डवा-
दींश्च वाताद्यधिष्ठितदुष्टत्रणोक्तविशेषलिङ्गान्]

षट्कृच्छ्रसाधनास्तेषां निचयक्षतजौत्यजेत् ।

प्रवाहिणीं वर्लीं प्राप्तं सेवनीं वासमाश्रितम् ॥

षडिति पृथक्संसर्गजाः कृच्छ्रसाधनाः ।
निचयः सन्निपातः । क्षतमाश्रितम् । सर्वं च
भगन्दरं प्रवाहिण्याख्यामन्तर्वर्लीं प्राप्तं त्यजेत्
तथा सेवन्याश्रितं च इत्युक्तं भगन्दराणां हेतु-
लिङ्गम् । [तेषां भगन्दराणां मध्ये पृथग्दोष-
संसर्गजाः शतपोनक्रोष्टृप्रीवपरिस्त्रावी परिश्लेष्यु-
ज्वर्शी भगन्दराः षट्कृच्छ्रसाध्याः । निचयक्ष-
तजौ शम्बुकावर्तोन्मार्गी गौत्यजेन् चिकित्सेत् ॥]

अथ भगन्दरिणमपक्वपिटकं पाकपरि-
हारार्थं मपतर्पणेन ब्रणप्रतिषेधविहितेन शीघ्रि-
मुपाचरेत् ॥

अथेत्यादिना तेषामेव सामान्यं साधन-
मुच्यते । भगन्दरिणः पुरुषस्य पिटकावस्थायां
पाकरक्षार्थं ब्रणप्रतिषेधोक्तेनापतर्पणेन शोधना-
दिना शीघ्रमुपाचरेत् ॥

पक्वपिटकं पुनरुपस्निग्धमर्कादिकाथशु-
द्धं स्वभ्यक्तमवगाहं स्निग्धं भुक्तवन्तं शयन-
स्थमर्शसमिव यन्त्रयित्वा पराचीनमर्वाचीनं
वहिर्मुखमन्तर्मुखं वा भगन्दरं सम्यगीक्षेत् ॥

पक्वपिटकं तु भगन्दरिणं प्रथममेव स्निग्धं
ततोऽर्कादिगणकाथेन शुद्धं ततोपि स्वभ्यक्तं ततः
स्वेदयोग्यावगाहेन स्निग्धं भुक्तवन्तं कृतभोजनं
शयनस्थमर्शः कर्मविधानप्रकारेण यन्त्रयित्वा प-

राचीनादिविशेषेण भगन्दरं सम्यगीक्षेत । प-
राचीनमन्तर्भवम् । बहिर्मुखं बहिर्द्वारमन्तर्मुखं
गुदनाड्यन्तर्गतमुखम् ॥

ततोऽन्तर्मुखे यन्त्रं प्रणिधाय प्रवाहण-
प्रविष्टं भगन्दरमभिसमीक्ष्यसम्यगे पित्वा श-
स्त्रेण पाटयेत् । बहिर्मुखत्वेषणीं प्रणिधाय
साशयमुद्धरेच्छस्त्रेणानन्तरं चोऽभयमप्यग्निना
क्षारेण चोपक्रमेत उष्ट्रग्रीवं तु क्षारेणैव ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं यदन्तर्मुखं तत्
प्रवाहणेन यन्त्रच्छिद्रं प्रविष्टमवेक्ष्य सम्यगेषित्वा
शस्त्रेण पाटयेत् । बहिर्मुखत्वेषणीं प्रणिधाय वि-
न्यस्य साशयमुद्धरेच्छस्त्रेण । अतन्तरमुभय-
मप्यन्तर्मुखं बहिर्मुखमपि । शस्त्रकर्म सर्वत्र स-
मानम् । तस्मिन् कृते अग्निक्षारयोर्विषयनिय-
मः । ऊष्ट्रग्रीवाख्यं भगन्दरं तु क्षारेणैव न कदा-
चिदग्निना ॥

ततो निर्वापणशोधनरोपणैर्यथाकालं
साधयेदिति सामान्यो विधिः ॥

तत इति क्षारेऽग्नौ वा प्रयुक्ते यथाकालं
निर्वापणादिभिः साधयेत् । इति सामान्यः स-
र्वभगन्दरहितो विधिः ॥

अथ शतपोनके नाडीरेकान्तरिताः पा-
टयित्वा रोपयेत् । रूढासुचेतराश्चिकित्सेत् ।
अन्यथा तु विवृतं व्रणं गुदस्रोतो विदारणा-
द्वातविष्मूत्राण्यनुप्रपद्यन्ते । ततश्चोन्मार्गगो-
वायुराध्मानाटोपपायुशलादीनुपजनयति । तत्र
स्नेहाभ्यक्तगुदस्य स्निग्धान् पिण्डनाडी कुम्भी-
म्वेदान् प्रयुज्जीतावगाहं वा । स्विन्नं च वचा

हिङ्गुकुष्ठव्योषलवणपञ्चकाजमोदान् सर्पिर्ष्व-
काश्चिककुलत्थगूषान्यतमेन पाययेत् । व्रणं
चास्यमधुकतैलेनोष्णेन सिञ्चेत् । गुदं च व-
लातैलादिभिर्वातघ्नैः । अनेन विधिना वा-
यवादयः स्वमार्गमापतन्ति । तत्कृताश्च विका-
रा निवर्तन्ते ॥

अथेत्यादिना शतपोनकादीनां विशेषचि-
कित्सा सुबोधा । [नाडीव्रणमार्गान् । एकान्त-
रिताः एकैकां नाडीमन्तरीकृताः । पाटयित्वा
भित्वा रोपयेत् । तासु रूढाभित्तरा अवशिष्टा
नाडीश्च चशब्दात्तद्वत् पाटयित्वा चिकित्सेत् ।
अन्यथा उक्तादन्यप्रकारेण गुदस्रोतो विदारणा-
द्वातादीनि विवृतं व्रणमनुप्रपद्यन्ते । मधुकेन सिद्धं
तैलं मधुकतैलम् ॥]

एवमेव च परिक्षेपिण्यामपि क्रमात् ग-
तिं नाडीविहितेन क्षारमूत्रेण द्विशस्त्रिशोवाऽव-
दारयेत् । सकृदेव ह्यवदरणादसाध्यतायाप्य-
ता वा स्यात् ॥

एवमेव चेति शतपोनकवदेव नाडीवि-
हितेनेति ग्रन्थस्याद्यध्यायोक्तेन ॥

अर्शो भगन्दरे पूर्वमर्शासि च्छिद्यात्
ततो गत्यनुसारेण भगन्दरम् ॥

अर्शो भगन्दर इत्यादि सुबोधम् । ग-
त्यनुसारेणेति नाड्यनुसारेण अर्शो नाडीकार्च-
क्रमेणेत्यर्थः । [तत्तद्दोषविहितेन शस्त्रक्षाराद्यन्य-
तमेनाशश्छित्त्वानन्तरं भगन्दरमपि शतपोनका-
दिवच्छित्त्वा चिकित्सेदित्यर्थः ॥]

उन्मार्गिणं तु प्रत्याख्यायोपाचरेत् ।
अनिस्मृतं च शल्यमाहरेत् । तथा क्रिमिघ्नं
क्रममालेपाभ्यवहारयोः कुर्वीत । वेदनायां
तु पूर्वोक्ताः स्वेदाः । वचादिपाचनं च ।
साल्वलप्रदिग्धं वा व्रणं कदलीमृगलोपाका-
जिनकौशेयाविकैरुपनाहयेदिति । भवति-
चात् ॥

उन्मार्गिणं क्षतजं भगन्दरं तु प्रत्याख्या-
यनसिद्धतीत्युक्त्वा उपचरेत् । अनिस्मृतं च
दृश्यमानं शल्यमाहरेत् । पूर्वोक्ताः शतपोन-
कोक्ताः स्वेदाः पिण्डनाड्यादयः । साल्वला-
ख्याः । स्वेदविधावुक्ताः पञ्चकादयः । लो-
पाकोन्नाम शरभः । गतानुगतिका ॥

भगन्दरे बहुच्छिद्रे छेदानालोच्ययोजयेत् ।
गोतीर्थसर्वतोभद्रमर्द्धलाङ्गललाङ्गलौ ॥

बहुच्छिद्रे सर्वस्मिन् भगन्दरे च गोती-
र्थादिभेदेन छेदानालोच्य निरूप्य गोतीर्थादीन्
योजयेत् । [बहुच्छिद्रे अनेकमुषिरे सर्वस्मिन्
भगन्दरे गोतीर्थादीन् छेदनविशेषान् आलोच्य
अवलोकनैषणीप्रणयनादिभिरन्वायं योज्य इति
यथावदवगम्य गोतीर्थाद्यन्यतमं योजयेत् ॥]

(गोतीर्थादीनां चतुर्णां क्रमेण लक्षणं दर्श-
यति ॥)

पार्श्वगतनेत्रशस्त्रेण छेदोगोतीर्थकोमतः ।

सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोर्द्धलाङ्गलः ॥

पार्श्वद्वयेलाङ्गलकः

पार्श्वगतनेत्रादिना गोतीर्थादीनां चतुर्णां
क्रमेण लक्षणम् । पार्श्वेन यत्रागच्छति शस्त्रं

स गोतीर्थकोनाम छेदः । यत्र तु सर्वदिशमा-
गच्छति शस्त्रं सः सर्वतोभद्रः । एकस्य पार्श्वस्य
यः छेदः सोर्द्धलाङ्गलः । पार्श्वद्वये तु छेदो ला-
ङ्गको भवति । [पार्श्वगतनेत्र ताडोपार्श्वप्राप्तेन
शस्त्रेण छेदो गोतीर्थाख्यः । गोतीर्थाङ्गनाम सर्वां
जलपानान् तत्खुराङ्किता भूमिः तद्वच्छस्त्रनिप-
तो गोतीर्थ इतीर्यते कैश्चित् । यत्र शस्त्रं सर्व-
दिशमागच्छति स सर्वतोभद्राख्यः । एकस्य
पार्श्वस्य छेदोर्द्धलाङ्गलाख्यः । पार्श्वद्वये उभयोः
पार्श्वयोरेव छेदः स लाङ्गलकाख्यः ॥]

समस्तांश्चाग्निनादहेत् ।

आस्त्रावमार्गान् निश्शेषं नैवं विकुरुते पुनः ॥

भगन्दरे सर्वान् आस्त्रावमार्गान् निश्शेषम-
ग्निना दहेत् एवं हि कृते भगन्दरः पुनर्नैविकु-
रते । [अग्निना अग्निप्रया शलाकया समस्तान्
सर्वान् आस्त्रावमार्गान् निश्शेषान् कृत्वा दहेत् सा-
कल्येनेत्यर्थः । निश्शेषसमस्तशब्दयोरेकवचन-
नेन भगन्दरव्रणमुषिरस्य दूरगतिस्तस्यामूलदा-
हश्च सूचितः । एवं कृते सति स भगन्दरः पु-
नर्नैविकुरुते विकारकरणसमर्थो न भवति पुन-
र्नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥]

यतेतकोष्ठशुध्यैच भिषक् तस्यान्तरान्तरा ॥

तस्य च भगन्दरिणः कोष्ठशुद्ध्यर्थं भिष-
गन्तरान्तरायतेत । [वैद्यस्तस्यातुरभ्य कोष्ठशु-
द्ध्यर्थं कोष्ठशुद्धैर्वमनविरेचनाद्यकत्वेऽप्यत्र भगन्द-
रव्रणस्य पक्षाशयनिकटवर्तित्वाद्यशामन्नं विशो-
धनामिति व्रणप्रतिषेधोक्त्या व्रणस्थविरेकसाध्य-
त्वाच्च विरेचनमेव गृह्यते । अन्तरान्तरा व्रण-

रोपणक्रियाकरणस्य मध्येमध्य इत्यर्थः । यत्नेन
प्रयत्नवान् भवेत् न प्रमादादुपेक्षेतेत्यर्थः ।]

आर्द्रकस्यरसेसिद्धं कल्के वा पाययेत् घृतम् ।
भगन्दरे मारुतजे पक्वापके विरेचयेत् ॥

आर्द्रकस्यरसे वा कल्के वा सिद्धं घृतं पा-
ययेत् कस्मिन्नित्याह मारुतजे भगन्दरे । पके-
चाप्यपके च विरेचयेत् ॥

ज्योतिष्मतीलाङ्गलिकाश्यामादन्तीत्रिवृत्तिलाः
लुब्धसताह्वागोलोमी तिल्वक्रोगिरिकर्णिका ।
हेमक्षीरी च वर्गोयं लेपाद्यैर्व्रणशोधनः ॥

ज्योतिष्मत्यादियोगो लेपाद्यैर्लेपाभ्यङ्ग-
प्रक्षाळनादिभिर्भगन्दरव्रणशोधनः । ज्योतिष्म-
ती कङ्कुणिका । लाङ्गलिका विशल्या । गो-
लोमी दूर्वा । हेमक्षीरी काञ्चनी ॥

तिलकुम्भवरादन्ती तुत्थासिन्धूत्थमाक्षिकम् ।
सकुण्णरोचनाकुष्ठं शोधनं

कुण्णादिसहितं तिलादिकं लेपाद्यैर्व्रण-
शोधनम् । कुम्भो द्रवन्ती ॥

मांसकृतं पुनः ॥

मञ्जिष्ठासैन्धवक्षौद्र नागदन्ती त्रिवृत्तिलाः ।
रसाञ्जनद्विरजनी तेजोद्वा निम्बपल्लवाः ॥

मञ्जिष्ठादिकं लेपाद्यैर्व्रणेमांसकृतं । ते-
जोद्वा ज्योतिष्मती ॥

निकुम्भकुम्भरक्ताह कल्कोनाडीव्रणापहः ॥

निकुम्भादीनां कल्को नाडीव्रणापहः र-
क्ताहो मञ्जिष्ठा ॥

सुधाशेलुत्रिवृत्पाठामलयूहयमारकैः ।
ज्योतिष्मतीलाङ्गलिका स्वर्जिकार्कवचाग्रिकैः ।
विष्यन्दनाख्यं विपचेत्तैलं शोधनरोपणम् ॥

सुधादिभिर्विष्यन्दननामकं तैलं पचेत् त-
द्व्रणानां शोधनं रोपणं च । शेलुः श्लेष्मातकः ।
मलयू सोमराजी । हयमारोऽश्वमारः । ज्यो-
तिष्मती कङ्कुणिका । लाङ्गलिका विशल्या ।
अग्रिकः श्वित्रकः ॥

त्रिवृदन्तीहरिद्रार्कमूललोहाश्वमारकैः ।
विळङ्गसारत्रिफला स्नुगर्कक्षीरमाक्षिकैः ।
तैलंसमदनैः सिद्धं भगन्दरनिवर्हणम् ॥

समदनैस्त्रिवृदादिभिः सिद्धं तैलं भगन्द-
रनिवर्हणम् । लोहोगरु । अश्वमारः करवीरः ।
स्नुगर्कयोः क्षीरम् । माक्षिकं धातुमाक्षिकम् ।
मदनो राठः ॥

सैन्धवार्कत्रिवृत्पाठा समङ्गा पूतिकाम्रिकैः ।
समातुलुङ्गच्छदनैस्तैलशोधनरोपणम् ॥

समातुलुङ्गच्छदनैः सैन्धवादिभिः सिद्धं
तैलं शोधनं रोपणं च । समङ्गा मञ्जिष्ठा ।
अग्रिकः श्वित्रकः । मातुलुङ्गस्यच्छदनं पत्रम् ॥

मधुतैलयुताविळङ्गसार-
त्रिफलामागधिकोषणाश्वलीढाः ।
कुम्भिकुष्ठभन्दरप्रमेह-
क्षतनाडीव्रणरापणाभवन्ति ॥

विळङ्गसारादयो मधुतैलयुता लीढाः कु-
म्भादिक्षतानां नाडीव्रणानां च रोपणा भवन्ति ।

(कुम्भ्यादिहराः स्युः । कृमिः उदरकृमिः । क्षत-
मुरः क्षतम् ।)

अमृतावुटिवेलवत्सकं
कलिपथ्यामलकानिगुल्गुल ।
क्रमवृद्धमिदंमधुप्लुतं
पिटकास्थौल्यभगन्दरान्जयेत् ॥

अमृतादिकं क्रमवृद्धं मधुव्रवमिदं पिटका-
दीन् जयेत् अमृताया एको भागः । नुट्या द्वौ
भागौ । वेल्हानां त्रयः । वत्सकस्य चत्वारः ।
एवं भागवृद्धिर्यावत् गुल्गुलौरष्टावितिक्रमवृ-
द्धार्थः ॥

गुल्गुलपञ्चपलंपलिकांशा
मागधिकात्रिफला च पृथक्स्यात् ।
त्वक्त्रुटिकर्षयुतंमधुलीदं
कुष्ठभगन्दरगुल्मगतिघ्नम् ॥

गुल्गुल्यादि सुबोधम् । त्वचोर्द्धकर्मः ।
सूक्ष्मैलानां चाऽर्द्धकर्मः ॥

शृङ्गिवेररजोयुक्तं तदेव च सुभावितम् ।
काथेनदशमूलस्थ विशेषाद्वातरोगजित् ॥

तदेवानन्तरोक्तं गुल्गुलपञ्चपलादिकं शृ-
ङ्गिवेरचूर्णेन संयोज्य दशमूलस्य काथेन भावितं
कुष्ठादीनन्यांश्च वातप्रधानान् रोगान् विशेषा-
जयति । [शृङ्गिवेरस्य रजसा चूर्णेनयुक्तम् ।
शृङ्गिवेरं नागरम् । नि । नागरमूषणमार्थं क-
टुकं कटुकायनं महीच्छन्नम् । शुण्ठीकोलं विश्वं
विश्वौषधमौषधं महास्कन्धम् । सहौषधं महा-
वीर्यं सिंहलं विश्वभेषजम् । तीक्ष्णं कटुं च

कासघ्नं शृङ्गिवेरमिति स्मृतम् । इति मञ्जरी ।
दशमूलकाथेन सुभावितं पुनः पुनः पेषणशोष-
णादिना समारोपितं तद्विधिम् । तत् पूर्वोक्तं
गुल्गुलपञ्चपलाख्यचूर्णमेव विशेषाद्वातरोगान्
जयति । अत्र विशेषशब्दकथनेन शुण्ठीचूर्णा-
दिरहितस्याऽपि वातहरत्वं सूचितम् । वातप्र-
धानकुष्ठादिहरमित्यर्थः ॥]

उत्तमाखदिरसारंजरजः-
शीलयन्त्रसनवारिभावितम् ।
हन्तितुल्यमहिषाक्षमाक्षिकं
कुष्ठमहपिटकाभगन्दरान् ॥

त्रिफला खदिरसारयोश्चूर्णमसनकाथेन
भावयित्वा समेन गुल्गुलना माक्षिकेण च यु-
क्तं शीलयन् कुष्ठादीन् हन्ति । [अत्र माहि-
षाक्षस्यप्रमाणेन तुल्यत्वम् । मधुनस्तुचूर्णपिण्डी-
भावमात्रयैव तुल्यत्वम् ।]

॥ उपसंहारब्राह्म ॥

भगन्दरेष्वेषविशेषोक्तः
शेषाणितुल्यजनसाधनानि ।
व्रणाधिकारात्परिशिलनाच्च
सम्यग्विदित्वापयिकंविदध्यात् ॥

एष योऽत्राऽध्याय उक्तः सभगन्दरेषु वि-
शेषः । शेषाणि व्यञ्जनसाधनानि तु व्यञ्जना-
नि लिङ्गानि दोषाणां विशेषतः साधनानि च
व्रणाधिकारात् व्रणप्रतिषेधात् परिशीलनात् क्रि-
याभ्यासाच्च सम्यक्सूक्ष्मैरप्रिकारैर्विदित्वायदौ-
पयिकं तद्विदध्यात् । [भगन्दरेष्वयं विशेषोप-
क्रमोभिहितः शेषाण्यत्रानुक्तानि व्यञ्जनानि दो-

बलिङ्गानि साधनान्युपक्रमविशेषाणि तुशब्दो
विशेषद्योतकः अत्र पिटका भगन्दरभेदेनाऽव-
स्थाद्वितयदोषोद्रेकव्रणगत्यादिकसवगम्योपक्रम्य -
त्वादुपक्रमस्य दुर्ज्ञेयत्वं विशेषः । व्रणाधिकारात्
व्रणप्रतिषेधात् परिशीलनात् चिरपरिचयात् च-
शब्दाद्दूष्यदेशादिसमक्षिणमपि सूचितम् । स-
म्यग्विदित्वा यथावदवगम्य औपयिकं यथायो-
ग्यं विदध्यात् कुर्यादित्यर्थः ॥]

रूढस्था पुनर्भावाय परिहार्याण्याह ॥

अश्वपृष्ठगमनं चलोरोधं
मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम् ।
साहसानिविविधानि च रूढे
वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥
इत्युत्तरे त्रयात्रिंशोऽध्यायः ॥

रूढेऽपि भगन्दरव्रणे अश्वपृष्ठगमनादिकं
संवत्सरं ततोऽधिकं वा परिहरेत् । चलोरोधं
चलानां वेगानां रोधम् । विविधानि साहसा-
न्यनालोचिताद्भवलान्युत्तनादीनि ॥

इतीन्द्रुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे त्रयात्रिंशोऽध्यायः ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

ग्रन्थ्यादिविज्ञानीयम् ॥

व्रणविचारप्रसङ्गेन ग्रन्थ्यादीनां हेत्वा-
दिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो ग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदापची नाडी-
विज्ञानीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति यः ॥

कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदो मांसास्रगामलाः ।
वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं सग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः ॥

ग्रन्थिरिति किमुच्यत इत्याह कफप्रधा-
ना इत्यादि । श्लेष्मप्राधना मलास्रयो दोषा
मेदः । प्रभृतीर्गत्वा परिवर्तुलमुन्नतं च यं श्व-
यथुं कुर्वन्ति स श्वयथुर्ग्रथनात्मकत्वात् ग्रन्थिरि-
ति स्मृतः ॥

दोषासृज्जांसमेदोस्थि सिराव्रणभवानव ।
ते—

त्रिभिर्दोषैरस्मादिभिश्च षड्भिस्ते ग्रन्थयो-
नव भवन्ति ॥

तत्रवातादायाभतोदभेदान्वितोसितः ॥
स्थानात्स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिष्टादि-
[मान् ।

मृदुर्वस्तिरिवानद्धो विभिन्नोच्छं सवत्यसृक् ॥

स्थितेऽपि सम्प्राप्तौ कफप्राधान्ये आया-
मादिकं विभेदे चाऽच्छासृक् स्रावान्तं वातग्रन्थि-
लिङ्गम् । अकस्मादकरणाद्धानिमान् वृद्धि-
मांश्च ॥

पित्तात्सदाह पीताभोरक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।
भिन्नोस्रमुष्णं स्रवति—

सदाहादिभेद उष्णास्र-स्रावान्तं पित्तग्र-
न्थौ । वा शब्दः पातरक्तयोर्विकल्पार्थः ॥

—श्लेष्मणानीरुजोघनः ॥

शतिःसवर्णःकण्डूमान् पक्वःपूयं स्रवेत् घनम् ॥

नीरुजत्वादिघ्नं घनपूयस्रावान्तं कफग्रन्थौ
सवर्णो देहसमानवर्णः ।

दोषैर्दुष्टेऽजिग्रन्धिर्धवेन्मूर्च्छेतुजन्तुषु ।

सिरामांसं च संश्रित्यसखापःपैतलक्षणः ।

दोषैर्वातादिभिरसृजिरक्ते दुष्टे जन्तुषु
कृमिषु मूर्च्छेतसूक्ष्मायमानुवत्सु सिरामांसं च
तयोरन्यतरमुभयं वा संश्रित्य स्वापयुक्तो ग्रन्धि-
र्भवेत् । तस्य पित्तग्रन्थिर्वालिङ्गम् । दोषैर्दुष्ट-
इति विशेषणं रक्तस्य दोषता शङ्कानिरासाय ॥

मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत् ।

स्निग्धमहान्तं कठिनं सिरानद्धं कफाकृतिम् ।

मांसलैराहारैर्मांसं दूषितं स्निग्धत्वादि-
गुणं कफग्रन्थिलिङ्गं ग्रन्थिमावहेत् । [मांसलै-
र्मांसवर्धनैराहारैः कव्यादप्रसहमांसानुपेतैरत्रै-
र्दूषितं कृतदूषणं मांसं स्निग्धं स्नेहदिग्धप्रतिमं
महान्तं पीवरं कठिनं कठिनस्पर्शं सिरानद्धं
सिराभिराचितं कफाकृतिं कफग्रन्थिलिङ्गं ग्र-
न्थिं कुर्यात् । मांसकफयोराधाराधेयत्वेनाकृति-
साध्ये मिद्वे पुनरपि तत्साध्यकथनमत्रानुक्तानां
नीरुजत्वादीनां ग्रहणार्थम् । उभयत्रोक्तानां
निविडत्वादीनामतिशयग्रहणार्थं च ॥]

प्रवृद्धं मेदुरैर्मंदो नीतं मांसं यथावत्वाचि ।

वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं सृद्धं चलम् ॥

श्लेष्मत्तुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ।

सविभिन्नो यनं मेदस्ताम्रासितसितं सवेत् ॥

मेदुरैराहारविहारैः प्रवृद्धं मेदो वायुना
मांसं यथावत्वाचि वा नीतं भृशस्निग्धत्वादिगुणं श्ले-
ष्मग्रन्थि तुल्यलिङ्गं ग्रन्थिं कुरुते । पुनः कि-
म्भूतं ग्रन्थिमाह । देहक्षयवृद्धिक्षयोदयं यदा

देहस्य केन चित् कारणेनापचयो भवति तदा
तस्याप्यपचयः यदा तु देहस्य वृद्धिस्तदा तस्या-
प्यपचयः । स च मेदो ग्रन्थिर्विभिन्नः सन्
यतत्वादिगुणं मेदः सवेत् । [मेदुरैर्मंदो वृद्धि-
करैराहारविहारैः प्रवृद्धमातिशयेन वृद्धिं गतं ते-
नरुद्धावकशतया कुपितेन न वायुना मांसत्व-
चोरन्यतरं नीतं मेदः भृशमातिशयेन स्निग्धम-
रूक्षं सृद्धं मार्दवयुक्तं चलमस्थिरं भृशशब्दश्च-
लान्तैः संयुज्यते । स विभिन्नः पक्वभिन्नः यनं
निविडं ताम्राद्यन्यतमवर्णं मेदः सवेत् मेदः श-
ब्देन पूयस्यान्यादृशत्वं सूचितम् । उक्तं च
धन्वन्तरिणा । मेदः कृते प्रस्रवति प्रभिन्ने
पिण्याककत्कप्रतिमन्तुपूयमिति ॥]

अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ।

सोस्थिग्रन्थिः—

भङ्गेन वाभिघातेन वायदस्थुन्नतं वावनतं
वा सोस्थि ग्रन्थिर्नाम्ना भवति । [यदस्थि तु भ-
ङ्गादिभिघाताद्वाहेतोरुन्नतमवनतं वा भवति तु
शब्देन भङ्गाभिघाताभ्यां विना सहजयोरप्युन्न-
तावनतयोरस्थनोर्ग्रन्थिकरत्वं सूचितम् । भङ्गा-
दुन्नतमभिघातादवनतमिति यथाक्रमं वेति के-
चित् । स एवंविधः सोस्थिग्रन्थिर्नाम्ना भव-
ति । अवन्नतस्यापि ग्रन्थि संज्ञाकथनादुन्नताव-
नतयोरस्थनोः पुनर्ग्रन्थिरूपेण वृद्धिर्भवतीति सू-
चितम् ॥]

—पदातेस्तु सहसाम्भोवगाहनात् ।

व्यायामाद्वाप्रतान्तस्यसिराजालंसशोणितम् ॥

वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्त्राकृत्यविशोष्यच ।

निस्कुतं नीहजं ग्रन्थिं कुरुते स सिराह्वयः ॥

पदाते स्त्वित्यादिना सिराग्रन्थिः । सु-
बोधम् । [पदातेर्वाहनेन विना मार्गगमनं कू-
र्वतो व्यायामात् कायक्लेशजननकर्मणा प्रताना-
स्य प्रकर्षेण तान्तस्यावसन्नस्य वा शब्दस्तयोर्वि-
कल्पार्थः । सहसा आश्वेवाभ्योवगाहनात् ज-
ले निमज्जनात् तुर्विशेषे स्नानान्नतापहानिरपि
तु समीरण कोप इति विशेषः । कुपित इत्य-
र्थात् गम्यते । कुपितो वायुः संशोणितं शो-
णितोपेतं सिराजालं सिरासमूहं जालाकाराः
सिरा वा रक्तवाहिन्य इत्यर्थः । निष्पीड्य स-
ङ्कोच्य संकुञ्चनात् सुषिरसंवृतिमापाद्य वक्त्र-
कृत्यानुजुत्तमुत्पाद्य विशोष्य संवृतमार्गतया र-
क्तस्य वहनाभावाच्छोषयित्वा निस्फुरं स्फुरणरहि-
तं नीरुजं रुजारहितं च ग्रन्थिं कुर्यात् स सि-
राह्वयः सिराग्रन्थिसंज्ञः । शास्त्रान्तरोक्तयोः
सस्फुरसरुजयोर्ग्रहणार्थश्च शब्दः । धन्वन्तरि-
णाप्युक्तम् । ग्रन्थिः सिराजः स तु कुच्छ्रसा-
ध्यो भवेद्यदित्यात् सरुजश्चलश्च । तन्नारुज-
श्चाप्य च लोमहांश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनी-
य इति ॥]

अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ।
सार्देवा बन्धरहिते गात्रेऽप्राभिहते वा ॥
वातो स्रमस्रुतं दुष्टं संशोष्यग्रथितं व्रणम् ।
कुर्यात् सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥

अरूढे व्रणे मधुरादिसर्वरसाशिनः पुं-
सो रूढमात्रे वा अचिरप्ररूढ एवंविधस्याथवा
सार्दे नवे व्रणे बन्धरहिते अश्मनाप्राभिहते गा-
त्रे वायुरस्रुतं दुष्टमसं संशोष्य ग्रथितं व्रणं कु-

र्यात् । दाहादियुक्तोयं व्रणग्रन्थिरिति स्मृतः ।
[व्रणे अरूढे ईषद्रूढे रोहणसमय इत्यर्थः । रू-
ढमात्रे रूढप्राये रूढानन्तरमेवेत्यर्थः । वा श-
ब्दो विकल्पार्थः । सर्वरसाशिनः व्रणविरुद्धा-
म्लादिरसनिषेविणः अपत्थ्य सेविन इत्यर्थः ।
सार्दे नवे व्रणे बन्धरहिते अबद्धे वा अथवा
गात्रे शरीरे अश्मादिहते आदिशब्देन काष्ठलो-
ष्टादिपरिग्रहः । वातः विकारकरणादेवास्य
विकृति रूक्षा । कुपितो वायुरित्यर्थः । अस्रुत-
मनिर्गतं अत एव दुष्टं स्रुस्थानाच्चलितस्या सु-
तिरेव दुष्टिहेतुः । असं रक्तं संशोष्य शोष-
यित्वा ग्रथितं कठिनं व्रणं कुर्यात् ॥]

साध्या दोषा स्रमे दोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ।
मर्मकण्ठोदरस्थाश्च —

एभ्यो दोषास्रमेदोजाः पञ्चसाध्याः
एत एव स्थूलत्वादिगुणा मर्मादिस्थाश्च न सा-
ध्या इति सम्बन्धः । इत्युक्तानवग्रन्धयः ।
[स्थूलाः खराश्च स्थूलखराः स्थूलमहान्तः ख-
राः खरस्पर्शाः चलानि पीडनात् स्थानान्तर-
यायिनः । तुर्विशेषे अत्र साध्येष्वप्येवंविधाना-
मसाध्यत्वं विशेषः । मर्मादिजाश्च न साध्याः
तेषामभेद्यत्वात् । च शब्दः समुच्चये । अनुक्ता-
नामन्येषां चिकित्सा कथनाद्याप्यत्वं सूचितम् ।
अनुक्तसाधनत्वादस्थिग्रन्थेरसाध्यत्वं च ॥]

[ग्रन्थेः स्वरूपमुक्त्वानन्तरं प्रथमसा ।
धर्म्यादिवृद्धस्य स्वरूपं दर्शयति ।]

— महतुग्रन्थितोर्बुदम् ॥

यस्तु ग्रन्थिर्महान् ग्रन्थितश्च सोर्बुदं भवेत् । [अर्बुदाख्यो रोगः तुशब्देन कारणसाम्येपि ग्रन्थ्यर्बुदयोरर्बुदस्य दोषासमांसमेदो ग्रन्थितोपि रुगादीनामत्यल्पत्वं सूचितम् ॥]

तल्लक्षणं च मेदोन्तैः षोढादोषादिभिस्तुत ।
प्रायो मेदः कफाढ्यत्वात् स्थिरत्वाच्च न पच्यते ॥
तस्यार्बुदस्य लक्षणं ग्रन्थि पठितैर्मेदोन्तैर्दोषादिभिः षोढा । अनेनास्थि सिरा व्रणजानां प्रतिषेधः । एतच्चार्बुदं मेदः कफाढ्यत्वात् स्थिरत्वाच्च हेतोः प्रायो न पच्यते ॥

शोणितार्बुदस्य विशेष लक्षणत्वात्तल्लक्षणमाह ॥

सिरास्थं शोणितं दोषः सङ्कोच्यानुप्रपीड्य च ।
पाचयेच्च तदानद्धं सा स्रावं मांसपिण्डितम् ॥
मांसाङ्कुरैश्चितं यातिवृद्धिं चाशुस्त्ववेत्ततः ।
अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरितच्छोणितार्बुदम् ॥

सिरास्थमित्यादि । दोषो वातादिः कुपितः सिरास्थं शोणितं सङ्कोच्यानुप्रपीड्य च तच्छोणितं पाचयेत् तच्चानद्धत्वादियुक्तमाशुवृद्धिं याति । ततो वृद्धं स्रजस्रमविच्छेदेन भूरिप्रभूतं दुष्टरुधिरं स्रवेत् । एतच्छोणितार्बुदमुच्यते । [दोषो वाताद्यन्यतमः सिरा स्थितं रक्तं सङ्कोच्यैकत पुञ्जीकृत्यान्वनन्तरं प्रपीड्य पीडयित्वा च शब्दः समुच्चये तत्स्थेनाग्निना मांसत्वापादनाय पाचयेच्च आनद्धमन्तः पूरितशोणितत्वा दानाहयुक्तं सास्त्रावमास्त्रावयुक्तं मांसपिण्डितं मांसपिण्डाकारेण सञ्जातं तच्छोणितार्बुदं मांसाङ्कुरैर्ङ्कुराकारैर्मांसैर्वहुशिखरैरित्यर्थः ।

चितं व्याप्तमाशु शीघ्रं वृद्धिं याति । ततो नन्तरं दुष्टरुधिरं दुष्टरक्तं अजस्रमनवरतं भूरिप्रभूतं स्रवेत् । तच्छोणितार्बुदसंज्ञं भवति ॥]

तेष्वसृङ्मांसजेवर्ज्ये चत्वार्यन्यानि साधयेत् ॥

तेषु षट्सर्वदेवसृङ्मांसजे द्वे वर्ज्ये ।
अन्यानि चत्वारिदोषमेदो भवानि साधयेत् ।
इत्यर्बुदानि ॥

[अर्बुदलक्षणमुक्त्वानन्तरं कफाधिक्यसाम्याच्छलीपदलिङ्गमाह ॥]

प्रस्थितावङ्क्ष्णोर्वादिमधःकायंकफोद्वेगाः ।
दोषमांसस्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ।
शनैः शनैर्घनं शोफं श्लीपदं तं प्रचक्षते ॥

कफोद्वेगा दोषा वातादयो वङ्क्षणादिकमधःकायं प्रस्थितामांसमस्रं चाश्रिताः कालेन पादावाश्रित्य शनैः शनैर्घनं शोफं कुर्वते तं नाम्नाश्लीपदं प्रचक्षते । [दोषा वातादयः कफोद्वेगा उद्विक्तकफाः कफोद्वेगत्वं शास्त्रान्तरेष्वप्युक्तं । त्रीण्यप्येतानि जानीयाच्छलीपदानि कफोच्छ्रयात् । गुरुत्वं च महत्वं च यस्मान्नास्ति कफं विना इति । मांसस्रगा मांसं रक्तं च प्राप्ताः वङ्क्ष्णोर्वादी अत्रादिशब्देन जंघागुल्फादिपरिग्रहः अधः कायं कायाधोभागं प्रस्थिताः प्राप्ता इत्यर्थः । प्रस्थिता इत्युक्तत्वादोषाणां कफोद्वेगत्वात्तयोर्ध्वाङ्गादधः कायं प्रति पुनः पुनः प्रस्थानत्याऽनिवृत्तिः सूचिता । कालेन कालान्तरेण पादौ प्रपदे आश्रित्य प्राप्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं घनं निविडं शोफं कुर्वते । तं शोफं श्लीपदमिति वदन्त्याचार्या इति शेषः ॥]

(तस्य श्लिपदस्य वातादिभेदेन विशेषलक्षणं दर्शयति ॥)

परिपोटयुतकृष्णमनिमित्तरुजंस्वरम् ॥

रुक्षं च वातात्-

परिपोटयुतत्वादिकं वाताच्छ्लीपदे लक्षणम् । [वाताज्जातं श्लिपदं परिपोटेनयुतं कृष्णं कृष्णवर्णं अनिमित्तरुजं निमित्तमन्तरेण जात्या रुजयायुक्तं स्वरं स्वरस्पर्शं रुक्षमस्निग्धं चः समुच्चये ।]

—पित्तात्तुपीतं दाहज्वरान्वितम् ॥

पीतत्वादिकं पित्तात् । [पित्ताज्जातं श्लिपदं तुशब्दो विशेषद्योतकः । पीतं पीतवर्णं दाहज्वरान्वितं दाहज्वराभ्यां युक्तं दाहादिज्वरयुक्तं वा ।]

कफात्गुरुस्निग्धमरुक्चित्तमांसांकुरैर्बृहत् ॥

गुरुत्वादिकं कफात् । [कफाज्जातं श्लिपदं गुरुत्वादियुक्तं मांसांकुरैर्गुराकारैर्मांसशकलैश्चित्तं व्याप्तं बृहत्पीवरम् ॥]

तत्त्यजेद्वत्सरातीतं सुमहत्सपरिसृति ॥

तच्च श्लिपदं वत्सरातीतत्वादिगुणं त्यजेत् । [वत्सरातीतमतिक्रान्तसंवत्सरं सुमहदतिशयेन पीतं सपरिसृतिपरिसृत्युपेतं परिसृतिः पिच्छिलजलस्रवणं तत्श्लिपदं त्यजेदसाध्यत्वान्नाचिकित्सेत् ।]

मतान्तरं दर्शयति ॥

पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदन्त्यन्येतुपादवत् ।

श्लिपदं-

एके आचार्याः पादवत् पाण्यादिष्वपि श्लिपदं जायत इति वदन्ति । [अन्ये आचार्याः तुशब्दो विशेषे पादवत् पादे यथा श्लिपदं जायते तथा पाणिनासौष्ठकर्णेषु पाण्योर्नासायामोष्ठयोः कर्णयोश्च श्लिपदं जायत इति वदन्ति । उक्तं च तन्त्रान्तरे । पादवद्वस्तयोश्चापि श्लिपदं जायते नृणाम् । कर्णोष्ठनासास्वपि च केचिदिच्छन्ति तद्विद इति । अन्ये इति पाक्षिकत्वोक्त्या पाण्यादिजानां विरलत्वं सूचितम् ॥]

श्लिपदोत्पत्तेर्हेतुमाह ॥

—जायतेतच्चदेशेनूपेभृशंभ्रमात् ॥

तच्च श्लिपदं भृशमानूपदेशे भ्रमात् सञ्चरणात् जायते । इति श्लिपदम् । [तच्छ्लीपदं आनूपे जलप्राये देशे भृशं भ्रमात् अनवरतं चक्रमणात् चशब्दात्तुल्ये वन्येवपि उक्तं च शास्त्रान्तरे पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वतुषु च शीतलाः । ये देशस्तेषु जायन्ते श्लिपदानि विशेषत इति ॥

अपाकिश्लिपदमुक्त्वानन्तरमनाशुपाकित्वेन किञ्चित् साम्यादपचीं ब्रूते ॥]

मेदस्थाः कण्ठमन्याक्षकक्षवङ्क्षणगामलाः ॥

सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलका-
[कृतीन् ।

अवगाढान् बहून् गण्डां शिरपाकांश्च कुर्वते ॥

पच्यन्तेल्परुजस्तेन्ये स्रवन्त्यन्येतिकण्डुराः ।

नश्यन्त्यन्येभवन्त्यन्येदीर्घकालानुबन्धिनः ॥

गण्डमालापचीचेयं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ।

तां त्यजेत् सज्वरच्छर्दिं पार्श्वरुक्कासपीनसाम् ॥

मेदस्था इत्यादि । मेद आश्रित्य कण्ठा-
दिषु गतामला वातादयः सवर्णत्वादिगुणान् वार्ता-
कैरामलकैश्च सह सा नवगाढानन्तर्मूलांश्चिरपाकां-
श्च बहून् गण्डान् कुर्वते । त इति गण्डाः अ-
न्ये केचिदल्परुजः पच्यन्ते । अन्ये अतिक-
ण्डुराः सूवन्ति । अन्ये नश्यन्ति अन्ये भव-
न्ति दीर्घकालानुबन्धिनः । अयं रोगो नाम्ना
गण्डमालेत्युपचीति चोच्यते । इयं च गण्डमा-
ला दूर्वा प्रतानवत् कचित् क्षयभागभवति कचि-
द्वृद्धिभाक् । तां च सज्वरादिकां त्यजेत् । इत्यु-
क्तापची । (मला वातादयो मेदस्था मेदसि स्थि-
ताः कण्ठमन्याक्षकक्षवङ्क्षणगाः कण्ठादिकं प्रा-
प्ताः सवर्णान् कायसमानवर्णान् कठिनान् का-
ठिन्ययुक्तान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन्
वार्ताकामलकप्रमाणान् अवगाढानन्तर्मूलान् चि-
रपाकान् चिरकालेन पाको येषां तान् चशब्दः
समुच्चये बहून् बहुसंख्या कान् गण्डान् पिटका-
विशेषान् कुर्वते । ते गण्डाः अन्ये केचित्
अल्परुज ईषद्रुजायुक्ताः पच्यन्ते पाकं यान्ति ।
कर्मकर्तरिरूपम् । अन्ये पक्वा अतिकण्डुरा अ-
त्यर्थं कण्डूयुक्ताः सूवन्ति पूयमुद्गिरन्ति । अ-
न्ये नश्यन्ति रोहन्ति । अन्ये भवन्त्युत्पद्यन्ते ।
एवं सति दीर्घकालानुबन्धिनः दीर्घं कालमनु-
वध्नन्ति न शमं यान्ति । दूर्वावत् क्षयवृद्धियु-
क्ताः दूर्वाप्रतानवदत्यन्ताभावो न भवतीत्यर्थः ।
इयं गण्डमालेत्युच्यते अपचीति च । अपचया
निर्वचनं च शास्त्रान्तरेभ्यधायि । तां ग्रन्थि-
भिस्त्वामलकास्थिमात्रैर्मत्स्याण्डजालप्रतिमैस्तथा-
न्यैः । अतन्यवर्णैरुपचीयमानां चयप्रकर्षादपचीं
चदन्तीति । मेदः कफाभ्यामेवापची जायत

इति धन्वन्तरिः । तामिति ज्वराद्यन्वितां ता-
मपचीं त्यजेत् ॥)

(नाडीव्रणस्य दीर्घकालानुबन्धितया अपची
साम्यात्तदनन्तरं नाडीवृणमाह ॥)

अभेदात्पक्वशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ।

अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोभिधावति ॥

गतिः सा दूरगमनाद्नाडीनाडीवसंसृतेः ।

नाड्येकानृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ॥

यत्र पक्वशोफो न भिद्यते व्रणे वा अपथ्य-
सेवाक्रियते तत्र पूयो मांसादीन् अनुप्रविश्य दूरम-
भिधावति सा गतिरित्युच्यते दूरगमनाद्धेतोः ।
नाडीत्युच्यते नाडीवसंसृतेः तत्र या एका अनृ-
जुश्च सा नाडी अन्येषामाचार्याणां मते । सै-
वनाड्येकगतिर्गतिरित्युच्यते पक्वशोफस्य प्राप्त-
पाकतया भेद्यस्य शोफस्या भेदाद्विदारणात् व्र-
णे व्रणयुक्ते काल इत्यर्थात् गम्यते । अपथ्य-
सेविनः व्रणविरुद्धान्नाशनादिशालस्य चशब्दः
समुच्चये । पूयः मांसादीन् आदिशब्देन मेदो-
स्थ्यादिपरिग्रहः अनुप्रविश्य विदार्येत्यर्थः दूरं त-
त्तद्देशप्रमाणावधि अभिधावति शीघ्रं गच्छ-
ति । सा पूयदीर्घा नाडी दूरगमनात् दूरगत्या ग-
तिरित्युच्यते । नाडीवसंसृतेः यथा तोयगर्भया
नाड्या तोयं स्रवति तथाऽविच्छिन्नधारया पूय-
वहनात् नाडीति चोच्यते । अत्रैव मताविशेषं
दर्शयति । नाडीति । अन्येषां माचार्याणां सते
अनृजुः कुटिला एका अद्वितीया गतिर्नाडीत्यु-
च्यते । सा अनृजुरेव गतिरनेकमार्गाच्चेत् ग-
तिरिति चोच्यते ॥

एवं नाड्याः स्वरूपमुक्त्वानन्तरं तस्याः
संख्याविभागं दर्शयति ॥)

सादोषैः पृथगेकस्यैः शल्यहेतुश्च पञ्चमी ॥

सा च नाडी पृथक् दोषैस्त्रिधा । एकस्यैः
सन्निपतितैः चतुर्थी । शल्यहेतुश्च पञ्चमीति
पञ्चनाड्यः ॥

वातात् सरुक् सूक्ष्ममुखी विवर्णा फेनिलोद्वमा ।
स्नवत्यभ्यधिकं रात्रौ-

सरुगादिका रात्रावभ्यधिकं सूवान्त-
लक्षणा वातान्नाडी । (वाताद्धेतोर्नाडी सरुक् रु-
जासाहिता सूक्ष्ममुखी सूक्ष्मास्या आस्यं व्रणमु-
खम् । विवर्णा विगतपूर्ववर्णा । फेनिलं पृथमु-
द्वमतीति फेनिलोद्वमा । रात्रौ निशायामभ्य-
धिकं बहुसूवति । व्रणप्रतिषेधे वातोद्वग्नस्या-
ल्पसंसृतिमुक्त्वात्र नाडीव्रणस्याभ्यधिकपूयसूव-
णकथनमहर्निशोर्निश्यभ्यधिकसूचनार्थं न सूव-
वाहुल्यात् ॥)

—पित्तात्तृड्ज्वरदाहकृत् ॥

पीतोष्णपूतिपूयसूद्दिवाचातिनिषिञ्चति ॥

पित्तान्नाडोत्तृडादिकृत् पीतादिगुण पूयसूवा
दिवाचाति निषिञ्चत्यति सूयति (पित्तान्नाडीत्तृ-
डादीन् करोति पीतवर्णत्वादिगुणयुक्तं पूयं सू-
वति । दिवा अहन्यति निषिञ्चति अतीव पू-
यसृतिं करोति । चशब्दः समुच्चये ॥)

घनपिच्छिलसंस्नावा कण्डूला कठिना कफात् ।
निशिचाभ्यधिककृद्धेदा-

कफान्नाडीघनं पिच्छिलं च सूवति क-
ण्डूला कठिना च भवति तस्यां च निश्यभ्यधिकं
कृद्धो भवति । (कफान्नाडी घनो निविडः पि-
च्छिलश्चस्नावः पूयवहनं यस्याः सा तथोक्ता

कण्डूला कण्डूबहुला कठिना कठिनस्पर्शा निशि
अभ्यधिककृद्धेदा रात्रावधिकतरपूयवाहिनी च कृ-
दशब्देन कृद्धजं पूयं गृह्यते ॥)

—सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ॥

सर्वेदोषैः सर्वाकृतिर्वातादिलक्षणयुक्ता
भवति तां सन्निपातजां नाडीं त्यजेदिति (सर्वै-
र्वातापित्तकफैः सर्वाकृतिं वातापित्तकफनाडीलक्ष-
णयुक्तां सन्निपातजां नाडीं त्यजेन्नचिकित्सेत् ॥)

अन्तःस्थितं शल्यमनाहतं तु
करोति नाडीं वहते च सास्य ।
फेनानुविद्धं तनुमल्पमुष्णं
सास्रं च पूयं सरुजं च नित्यम् ॥

॥ इति चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

अन्तःशरीरान्तः शल्यमनाहतं नाडीं
करोति । सा च शल्यजा नाडी अस्यातुरस्य
फेनानुविद्धादिगुणं पूयं सूवति । (वहते चसा-
स्यादिति पाठः । अन्तःस्थितं येन केनापि हेतु
नानाहार्यतया शरीरान्तर्भागे स्थितं शल्यं विषाण-
वेण्वायसादिकमायुधं तु शब्दो विशेषद्योतकः ।
अनाहतमनुद्धृतं नाडीं नाडीव्रणं करोति । सा
नाडी आस्याद्ब्रणमुखात् फेनानुविद्धं फेनयुक्तं
तनुमधनं उष्णमुष्णस्पर्शं सास्रं सरुजं पूयं स-
रुजं रुजासहितं च शब्दात् कदाचिन्निरुजं च
नित्यं सर्वदा अल्पमल्पमात्रं वहते सूवति च शब्दो
समुच्चयार्थो ॥)

इतीन्द्रविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-

॥ मुत्तरे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

ग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदाऽपचीनाळीप्रतिषेधम् ॥

उक्तक्रमेणैव ग्रन्थ्यादीनां साधनं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो ग्रन्थ्यादिप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्याम इति यः ॥

सर्वेष्वेवपूर्वं ग्रन्धिषु बृहतीद्वयपिप्पली-चित्रकसाधितेन पुराणसर्पिषा स्निग्धं वामयेत् । विरेचयेच्च । कृतसंसर्जनस्य चोत्तमाङ्गगतेषु ग्रन्धिषु लाक्षाद्विरजनी विळङ्गशुण्डी पूतीदारुभिः शिरोविरेचयेत् धूमकबळगण्डूषांश्च ससेवेत ॥

सर्वेषु ग्रन्धिषु पूर्वं बृहतीद्वयादिसिद्धेन पुराणसर्पिषा स्नेहः । तत्स्निग्धस्य वमनं विरेचनञ्च । पश्चात् संसर्जने पेयादिक्रमे कृत ऊर्ध्वाङ्गगतेषु ग्रन्धिषु लाक्षादिभिः शिरोविरेचयेत् । धूमादींश्च यथागमं सेवेत ॥

अङ्गोलमधुकमातुलुङ्गहिंसा पूतीदारु-विल्वमूलसरळकुष्ठवचावरणत्वक्काळातिविषा-जगन्धाभिलेपः । श्यामा सुरदारुसमङ्गाको शातकी पुनर्नवसर्षपैर्वा ॥

अङ्गोलादिना सामान्यलेपः । श्यामादिभिर्वा । अङ्गोलः, प्रसिद्धो माळवादिषु वेतसाकारपत्रैस्सकण्टकः । हिंसा, मांसी, काळा, नीलिनी ॥

सशोफरुक्स्तम्भे चोपनाहो यवसक्तु मधुककुष्ठशतपुष्पा देवदारुभिर्घृतयुक्तैः । गो-जाऽविखरोष्ट्राश्वहस्तिमूषिकमांसैर्वा वेशवारी-कृतैर्वसा तैलवत्भिः ॥

सशोफादिके च ग्रन्थौ यवसक्त्वादिभिर्वा गवादिमांसैर्वा वेशवारीकृतैर्वसा तैलवत्भिरुपनाहो बन्धः ॥

पलाशवृन्ताग्रिमन्थत्वक्कलेन मांसपिण्डैर्वा । बहुशः खिन्नमंगुष्ठेन वेणुपर्वणा वा शनैश्शनैः पुनः पुनर्विमर्दयेत् । यथायथं च शोफवत् क्रियां प्रयुञ्जीत ॥

पलाशवृन्तादिभिर्वा खिन्ने यथोक्तेन विमर्दनं यथायथमिति दोषाद्यनतिक्रमेण इति साधारणम् । [अथेत्यादिना वातादिविशेषेणोच्यते ॥]

अथ वातजे ग्रन्थौ दशमूलसिद्धं महास्नेहं पिबेत् । अमृतानिम्बबीजभार्ङ्गीस्थो नाकबाणतालपत्रीकृष्णगन्धागरुभिः क्षीरपिष्टैस्सुखोष्णैर्लेपः । विविधाश्च वातव्याधिविहिताः स्नेह स्नेदोपनाहाः । तथानुपशमे सिराव्यधः ॥

महास्नेहः स्नेहचतुष्टयं । अमृतादिभिः क्षीरपिष्टैस्सुखोष्णैर्लेपः । बाणो, नीलसहचरः । तालपत्री, मौसली । कृष्णगन्धा, सौभञ्जनम् । सुबोधम् ॥

पक्वं तु विदार्यनिरस्त पूयंकृत्वा र्कादि-वर्गाम्भसा प्रक्षाल्य तिलकलेन सचितक-सैन्धवेना लेपयेत् । तैलं च रोपणं रास्ता-सरळोशीरविळङ्गमधुकक्षीरसंस्कृतं कुर्यात् ॥

पक्वमिति ग्रन्थि रास्त्रादिभिस्संस्कृतं तैलं
रोपणं कुर्यात् ॥

पित्तजे रक्तजे च जलौकसोन्यग्रोधादिः
प्रदेहपरिषेकयोः पद्मकादिः पाने च द्राक्षेक्षु-
रसयुक्ता हरीतकी विरेकः । पक्वे पाटिते च
पित्तत्रणोक्तो विधिः ॥

पित्तजरक्तजयोः सुबोधम् । उभये भिन्न-
विपक्वे पित्तत्रणोक्तो विधिः ॥

कफजमन्तशुद्धस्य भृशं स्वेदयेद्विष्ठा-
पयेच्च काकादनीविकङ्कतकाकनन्दिकारग्वधे
गुदमूलमदनफलभार्जिकरज्जैर्लेपयेत् । नागर-
विळङ्गैलावालुकचव्यपलाशवृन्दचित्कैर्वा । भ-
ल्लातकसैन्धवाजगन्धा सर्षपैर्वा ॥

कफजेऽन्तःशुद्धिर्वर्जनविरेचनाभ्याम् ।
विष्ठापनं, विलायनं, काकादन्यादिभिर्लेपयेत् ।
काकादनी, स्थूलकाकादनी । काकनन्दिका,
गुञ्जा । [नागरादिभिर्वा लेपयेदितिसम्बन्धः]
पलाशवृन्तं, पलाशपत्रम् ॥

एवमप्य पच्यमानमर्मस्थं विदार्यस्थि-
तरक्तं निःशेषमग्निना दहेत् । स शेषो हि
पुनरापूर्यते । ततो निर्वापितं क्षारक्षौद्रगु-
डोत्तरैरालेपैस्संशुद्धं रोपयेत् ॥

एवमित्यनन्तरोक्तक्रियया पच्यमान म-
र्मणोन्यत्र स्थितं शस्त्रेण विदार्य स्थितरक्तं नि-
ःशेषमग्निना दहेत् । स शेषस्य पुनरापूरणात् ।
निर्वापितं, शीतीकृतम् । रोपणैरालेपैः क्षाराद्य-
धिकैस्संशुद्धं रोपयेत् ॥

मांसत्रणग्रन्थीचैवमेव यापयेत् । मेदो-
जेप्ययमेव विधिः अपि च । मेदोग्रन्थि तिल-
कल्कदिग्धं द्विगुणपटान्तरितं तप्तेन फालेन द-
र्व्या वाजतु लिप्तया बहुशः प्रमृज्यात् । श-
स्त्रं चावचार्यपूर्ववन्मेदो दहेत् । सुपक्वं वा
विपाच्य मूत्रप्रक्षालितं क्षौद्रसैन्धवसुवार्चिका
काश्चनक्षीरी हरितालमिश्रैः क्षीरवक्त्रप्रगाढै-
स्तिष्ठैरालेपयेत् ॥

एवमेवेत्यन्यैवक्रियया यापयेत् । अपि
चेति समुच्चये । सुबोधम् । फालो, लोहदण्डः ।
जतुलिप्तयादर्व्या तप्तयेत्यर्थात् । शस्त्रमवचार्य
शस्त्रेण पाटयित्वेत्यर्थः । क्षीरवक्त्रं, श्वेतिका ॥

गुञ्जादिकरज्जतापसवृक्षवंशावलेखमू-
त्रसिद्धं तैलमभ्यङ्गः । सम्यक्शुद्धं चैनं रो-
पयेत् ॥

गुञ्जादिसिद्धतैलमभ्यङ्गः तापसवृक्ष, इ-
ड्गुदः । वंशावलेखो वंशतनुवल्कः । सम्य-
क्शुद्धमेनं रोपयेत् ॥

सिराग्रन्थौत्वाभिनवे तैलं साहचरं पि-
बेत् उपनाहश्च वातहरैर्वस्तिकर्म च कुर्यात् ।
सिराव्यधश्च ॥

अभिनवे तिराग्रन्थौ साहचरं तैलं पि-
बेत् । उपनाहादींश्च कुर्यात् ।

वातार्बुदमैरण्डप्रियाळनाळिकेरमज्जोर्वा-
रुर्कारुबीजोत्कारिकयोपनाहयेत् । आनू-
पामिषवेशवारैर्वा । नाडोस्वेदश्च कुर्यात् बहु-

शश्वात्रशृङ्गेण रुधिरमवसेचयेत् । वातहर-
वर्गकाथ पयोम्लसिद्धं त्रिवृतं पिबेत् ।

वातार्बुदे एरण्डपत्रादिभिरुपनाहं नाळी-
स्वेदश्च कुर्यात् । अत्र वातार्बुदे बहुशश्शृङ्गेण
रक्तमवसेचयेत् । वातहरवर्गादिसिद्धं त्रिवृत-
स्नेहं पिबेत् ॥

पित्तोत्थे मृदून् स्वेदोपनाहान् कायवि-
रेचनश्च प्रयोजयेत् । शाककाकोदुम्बरिका
पत्रघृष्टे च प्रियङ्गुपत्तङ्गसर्जरसार्जुनलोध्रम-
धुमधुकैलेपः । श्यामा गिरिकर्णिकाञ्जन-
क्रीतनकनखद्राक्षा सप्तलान्यतमरससाधितं
सर्पिः पीतं पित्तार्बुदश्लीपदोदरघ्नम् ॥

पित्तोत्थे मृदून् स्वेदोपनाहान् कायविरे-
चनश्च शाकादिपत्रघृष्टे प्रियङ्गवादिभिलेपः प्रियं-
ग्वादिभिस्साधितं सर्पिः पीतं पित्तार्बुदा-
दिघ्नम् ॥

श्लेष्मजेतूर्ध्वमधश्च हृतदोषस्य सुतरक्त-
स्य च वमनविरेचनद्रव्यैः प्रलेपः । काका-
दनी शुक्बर्हाग्निजिह्वाभूलदक्षकपोतगृध्रपुरीष-
काशमूलैर्वा पलाशझीरपिष्टैः । पिण्याककु-
लत्थनिष्पावैर्मासप्रगाढैर्दाधिपिष्टैर्लेपयेत् । लेपा-
स्वादलोभेन च निलीयमाना मक्षिकाः । स-
मुपेक्षेत । तद्विमुक्तैः क्रिमिभिरितरैर्वा भक्ष्य-
माणश्च । ततः क्रिमिभक्षितावशेषं शाका-
दिपत्रैर्विलिख्याग्निनाप्रतिसारयेत् । अल्पभू-
लं वातपु ताम्रायः सी सपट्टकवेष्टितम् ।
पुनः पुनश्चक्षारान् कालापेक्षया योजयेत् ।
जात्यास्फोटकरवीरपल्लवांश्च व्रणशोधनाय क-
ल्कादौ । तैलश्चात्र पाठाविळङ्गभाङ्गी त्रिफ-
लाकषायसिद्धमभ्यञ्जनम् ॥

श्लेष्मजे ऊर्ध्वमधश्च हृतदोषस्य सुतरक्त-
स्य वमनविरेचनद्रव्यैर्मदनादिभिः प्रलेपः का-
कादन्यादिभिर्वा शेषं सुबोधम् ॥

मेदोर्बुदं स्विन्नभिन्नं सुशोधितमेदस्क-
मुपशान्त रक्तस्रावं सद्यस्सीव्येत् । ततो
गृहधूमलोध्रमनश्शिला हरिद्रापत्तङ्गचूर्णैर्मधुम-
द्भिः प्रतिसारयेत् । करञ्जतैलश्चाभ्यञ्जना-
र्थं नियुज्जीत । सर्वार्बुदानि च यहच्छया
पर्यागतानि सुपरिशोधितानि रोपयेत् । अ-
पि च ॥

सशेषदोषाणि तु योर्बुदानि करोति त-
स्याशु पुनर्भवन्ति तस्मादशेषोद्धरणं प्रशस्तं
क्षारेण शस्त्रेण तथाग्निना वा ॥

श्लीपदे तु वातात्मके स्नेहस्वेदोपना-
हात् प्रयुज्यगुल्फस्योपरिष्ठाञ्चङ्गुले सिरां
विध्येत् । एरण्डतैलश्च गोमूत्रेण मातं
पिबेत् जीर्णे नागरकथितेन पयसा पुरा-
णधान्यान्यश्नीयात् त्रिवृतश्च पाययेत् ।
वास्तिश्च प्रयुज्जीत एवमप्यशाम्यत्यग्निना
दहेत् ।

मेदोर्बुदक्रिया च सुबोधा । वातात्मके
श्लीपदे स्वेदादीन् प्रयुज्य सिरां विध्येत् । एरण्ड-
तैलं त्रिवृतस्नेहश्च पाययेत् वास्तिश्च कुर्यात् ।
अनन्तरोक्तेना शाम्यत्यग्निना दाहः ॥

पैत्तिके मृदुरूपनाहो गुल्फस्याधः सि-
रामोक्षः पित्तार्बुदोक्ताः स्नेहविरेकाः पित्तघ्ना-
श्च लेपाः ॥

पैत्तिके उपनाहादिकं पित्तघ्नलेपान्तम् ॥

श्लैष्मिकेत्वङ्गुष्ठं सिरां मुञ्चेत् । स-
क्षौद्रांश्च कफघ्नान् कषायानभीक्ष्णं पाययेत् ।
यथाबलं वा हरीतकी वर्द्धमानाः ॥

श्लेष्मात्मके अङ्गुष्ठे सिराव्यथः कफ-
घ्नान्युक्तानि तेषां कषायात् सक्षौद्रानभीक्ष्णं पा-
ययेत् । पिप्पली वर्द्धमानं रसायने वक्ष्यते ॥

आदारीकाकजंघा काकादनी शुक्-
नासाकदम्बपुष्पवृहतीद्वयमन्तर्धूमं दग्ध्वा गो-
मूत्रेण बहुशः परिस्त्रावयेत् ततस्तत् क्षारोद-
कं क्षारकल्पेन विपचेत् । दद्याच्चात्र प्रतीवापं
फलं शुकराख्या मदनफलरसं एषक्षारो मधु-
राहारेणाभ्यस्तः श्रीपदापचीग्रहणीदोषारो-
चकान् सर्वविषाणि च नियच्छति ॥

आदार्यादीनामन्तर्धूमदग्धानां क्षारपरि-
स्रुतं गोमूत्रं सूत्रोक्तक्षारविधानेन विपचेत् ।
क्षारोदकशब्देन सामान्येन क्षाराच्छमुच्यते ।
आलेपयेन्नागरादिभिः ॥

तैलं वा पिबेद्विज्झार्कमरिचचित्रकशु-
ण्ठीदेवदार्वेलावालुकलवणपञ्चकैस्सिद्धम् । आ-
लेपयेच्च नागरामृताविज्झकटुकाभद्रदारुभिर्मू-
त्रपिष्टैरुरुस्तं भोक्तैश्च भेषजैर्यवान्नं च शी-
लयेत् ॥

विज्झादिभिस्सिद्धं तैलं वा पिबेत् । ऊ-
रुस्तम्भोक्तैश्च भेषजैर्मूत्रपिष्टैरालेपयेदितिसंबन्धः ।
यवान्नञ्चभोजने शीलयेत् । इति श्रीपदम् ॥

गण्डमालायां कुम्भनिकुम्भद्रवन्ती जी-
मूतकको शातकीफलविपकं घृतमुभयानुलोम-

नं पिबेत् । शार्ङ्गाष्टामूलं वा तक्रपिष्टम् । व-
मनार्थं सुखोदकेन वा जातीवर्हिष्ठं निर्गुण्डी-
जीमूतकोत्तुण्डकीमूलत्वक्चूर्णम् । सिराश्चा-
स्य विध्येत् ॥

गण्डमालायां कुम्भादिविपकं घृतमुभ-
यानुलोमकं वमनविरेचनं पिबेत् । शार्ङ्गाष्टामूलं
वा तक्रपिष्टं पिबेत् । जात्यादिमूलत्वक्चूर्णं
वोष्णोदकेन वमनार्थं पिबेत् । वर्हिष्ठं, ह्रीबेरं,
अस्येति गण्डमालावतः ॥

सशेषदोषन्तुकौष्ठिकं नवकं पाययेत् ।
रसाञ्जनं गोमूत्रतण्डुलोदकान्यतरेण । तदेव-
चनावयेत् । मधूकसारं वा शिशुफलानि वा
निम्बकरञ्जकरवीरसिद्धं वा तैलं वैरेचनिकञ्च
धूमं पिबेत् ॥

शोधनेन सशेषदोषं गण्डमालिनं कुष्ठो-
क्तं नवकं हरिद्रादिकं पाययेत् । गोमूत्रेण वा
तण्डुलोदकेन वा रसाञ्जनं पाययेत् । तदेवेति
गोमूत्रेण तण्डुलोदकेन वा युक्तं रसाञ्जनं नाव-
येत् । मधूकसाराद्यन्यतमं वा नावयेत् । वैरे-
चनिकञ्च धूपं सूत्रोक्तम् ॥

अपकांश्च गण्डान्नाकुलीसैन्धवनागरैर्ले-
पयेत् । गुञ्जाकरवीरार्कश्यामा सिद्धार्थकैरजा-
मूत्रयुक्तैर्दशकृत्वो विपकं तैलं लवणपञ्चकपि-
प्पलीमरिचचूर्णोपेतमभ्यङ्गात्सर्वावस्थानपच्य-
शोर्बुदनाडीदुष्टव्रणवत्मीकानपोहति ॥

अपकांश्चेत्यादि सुबोधम् । नाकुली,
सर्पसुगन्धा । गुञ्जादिभिर्विपकं तैलं तैरेव पुनः
पचेत् । एवमेव पुनर्दशवारान् एवं पकेन लव-

णागुपेतेनाभ्यङ्गः सर्वावस्थानपचयादीनपोहति
वल्मीकाख्यः, क्षुद्ररोगः ॥

सौवर्चलसैन्धवौद्भिद दन्तीभल्लातक-
चित्रककल्केन सिद्धं तैलमभ्यङ्गो पच्याम् ।
तण्डुलीयकखरसेन वा सनिर्गुण्डीरसं वा तै-
लं साधितमभ्यङ्गपाननावनैर्गण्डमाला नाडी-
व्रणकुष्ठानिलातिहरम् ॥

सौवर्चलादिसिद्धन्तैलमपचयामभ्यङ्गः ।
तण्डुलीयकनिर्गुण्डी खरसाभ्यां प्रत्येकं तैलं सा-
धितमभ्यङ्गादिभिर्गण्डमालादिहरम् ॥

काकादनी नल्लिकाग्रिजिह्वा बन्ध्या क-
र्कोटकी त्रिशाला षाठोत्तुण्डकी जीमूतको शा-
तकीबीजैर्द्धपलांशैर्विषकर्षयुक्तैर्निर्गुण्डी ख-
रसोपेतं करञ्जतैलप्रस्थं विपचेत्तत्पूर्ववदेवप्रयु-
क्तं परमपचीघ्नम् ॥

काकादन्यादिभिः पलांशिकैर्विषकर्षेणयु-
क्तैर्निर्गुण्डी खरससमं तैलैः प्रस्थं विपचेत् तत्पूर्व-
वदभ्यङ्गादिषुयुक्तं परमतिशयेना पचीघ्नम् ।
बन्ध्या, कर्कोटकी निष्कला, वनञ्जा कारवल्ली ॥

अमर्मजांश्च गण्डानपक्वानेवोद्धृत्याग्निना
क्षारेणा वा प्रसाधयेत् । सर्षपवृक्षादनी का-
थैर्व्रणक्षालनम् । तिलकुन्तलक्षारपिष्टस्तिल-
कल्कः सुखोष्णो लेपः । काककृकलासगो-
धाहिनिर्माक कूर्माणामन्यतमस्यान्तर्धूमदग्धस्य
मर्षागुदतैलप्लुताभ्यङ्गः । मांसीसर्जरसका-
र्पासीफलसैन्धवैः स्तन्यपिष्टैस्तैलं विपक्रमभ्य-
ङ्गो व्रणकाठिन्यघ्नः सर्पाजगरवसे तैलं च स-
मं त्रयमेतदपचीघ्नम् । श्लीपदोक्तानि च तै-
लानि प्रयोजयेत् ॥

तत्र चा मर्मजान् गण्डान् मर्मभ्योऽन्यत्र
जातानुद्धृत्योत्पाट्याऽग्निकारान्यतरेण साधयेत् ।
प्रक्षालनलेपौ सुबोधौ । काकादीनामन्यतम-
स्याऽन्तर्धूमदग्धस्यमर्षी इङ्गुदतैलाप्लुताभ्यङ्गः -
मांस्यादिभिस्तैलं सुबोधम् । सर्पवसाऽजगरव-
सा तैलञ्चेत्येतत् षयमभ्यङ्गेनाऽऽचीघ्नम् । सु-
बोधम् ॥

एवमुपशमे वामपार्श्वजायां दक्षिण-
जंघा पृष्ठमध्यादिन्दवस्तेरधः ऊर्ध्वं वा शस्त्रे-
णाग्निमात्रं व्रणं कृत्वा मत्स्याण्डजालानिभं मे-
दापनीयाऽग्निना दहेत् । अनेनेतरपार्श्वजा
व्याख्याता । एवमुभयपार्श्वजायामुभयतः ।
यवमुद्रप्रायं च गण्डमालासु भोजनम् ॥

एवमित्यनन्तरोक्तप्रकारेण गण्डमालाया
अनुपशमे वामपार्श्वजाया मपचयां दक्षिणजंघा-
याः यत् पृष्ठमग्रभागं तस्य मध्ये वस्त्राख्यस्य
जंघामध्यभवमर्मण ऊर्ध्वं वाऽवोवाऽग्निमात्रं व्र-
णं कृत्वा ततो मत्स्याण्डजालानिभं मेदापनीयव्र-
णमाग्निना दहेत् । अनेनवामपार्श्वजंघाविधानेने-
तरपार्श्वजा दक्षिणपार्श्वजाऽपची व्याख्याता ।
तेनैतदुक्तं भवति । दक्षिणपार्श्वजाया मपचयां
वामजंघायां दक्षिणप्रकारेण कर्मकार्यमिति । उ-
भयपार्श्वजायां गण्डमालायां दक्षिणपार्श्वमाग्नि-
तायां वामपार्श्वजंघायामपि वामपार्श्वमाग्नितायां
दक्षिणपार्श्वजंघायामपि । यवमुद्रप्रायं यवमु-
द्रभूयिष्ठं इत्यपची ॥

नाडीमनिलजा मुपनाह्य पूयगतिम-
स्यानिशेषमेषित्वाऽवदारयेच्छस्त्रेण । ततस्ति-

लापामार्गं फलकल्केन ससैन्धवेन पूरयित्वा
बध्नीयात् ॥

नाडीमलिनजा मुपनाह्यं बध्ना अर्थाद्वा-
तहरद्रव्यैः । पूयगतिं पूयनाडी मेधिण्यान्वी-
क्ष्य । सुबोधम् ॥

पित्तजां सघृतक्षीरया पत्मकादिकृत-
योऽत्कारिकयोऽपनाहिताम् । विदारितां च
तिलनागदन्ती माञ्जिष्ठाकल्केन पूरयेत् श्यामा
त्रिभण्डी त्रिफलातिलवकहरिद्राद्वयकल्कक्षीर-
संस्कृतं सर्पिरभ्यङ्गः । परं नाडीनिवर्हणम् ॥

पित्तजाया नाड्याः पत्मकादिगणकृतया सघृत-
क्षीरयोऽत्कारिकयोऽपनाहः । ततः शस्त्रेण वि-
दारणम् । ततस्तिलादिकल्केन पूरणम् । श्या-
मादिकल्कक्षीरसंस्कृतं सर्पिरभ्यङ्गः ॥

श्लेष्मजां सक्तुकुलत्थक्रिण्वसर्पपैरुप-
नाह्यं विदार्य च निम्बतिलसैन्धवसौराष्ट्रीनि-
कुम्भैर्लेपयेत् । दन्तीचित्रकस्वर्चिकासैन्धव-
तालीसनळदपूतीकापामार्गफलैस्तैलं समूतं
पाचितमभ्यङ्गः ॥

श्लेष्मजाया नाड्याः सक्तवादिभिरुपना-
हः । विदारणं च निम्बादिभिर्लेपः । दन्त्या-
दिभिः समूतं तैलं पाचितमभ्यङ्गः ॥

शल्यहेतुर्कीं पाटयित्वा सर्वशः शल्यं
विशोध्य मधुघृततिलकल्कप्रतिच्छन्नां बध्नी-
यात् । विल्वकपित्थकुम्भीखर्जूरवनस्पतिशला-
दुकाथे प्रियङ्गुमुस्तोरुपूगशकुनसुगन्धिका-
लोध्रमोचरसधातकीपुष्पगर्भतैलं प्रसाधितं सा-
धयत्याशु शल्यजां गतिम् ॥

शल्यहेतुर्कीं नाडीं शस्त्रेण पाटयित्वा ।
सर्वश इत्यादि सुबोधम् । विल्वादिवनस्पतिश-
लादुकाथे प्रियङ्गवादिगर्भं तैलं प्रसाधितं शल्य-
जां गतिमाशु साधयति ॥

अशस्त्रकृत्यां नाड्यां भेदिन्यैषिण्याऽन्ते
समुत्थिद्य क्षाराक्तं सूत्रं प्रवेशयेत् । तदस-
न्निधाने त्वितरयैषिण्या च तेनानवदीर्णयां
तदनुस्यूतमन्यदन्यत् क्षारसूत्रं सञ्चारयेदा
गतिभेदादयमनपायोऽभ्युपायः । सूक्ष्मानेक-
गतिषु भगन्दरेषु मूलेषु च छिद्रितेषु ग्रन्थ्य-
र्बुदेष्विति । भवतिचात्र ।

या नाडी सूत्रोक्तप्रकारेण शस्त्रकृत्या न
भवति तां भेदिन्या विशिष्टयैषिण्याऽन्ते समु-
त्थिद्येत्यादि सुबोधम् । तदसन्निधान इति भे-
दिन्यैषिण्य सन्निधाने । तेनेति क्षारसूत्रेण त-
दनुस्यूतमिति पूर्ववत् क्षारसूत्रवेष्टितं कृत्वा सू-
चीवत् सूत्रं सूत्रेण प्रवेशयेदयं क्षारसूत्रप्रयोगः
अनपायः परिणामे निर्दोष उपायः । किं नाडी-
ष्वेवायमनपायोऽभ्युपाय आहोस्विदन्यत्वापीत्या-
ह । सूक्ष्मानेकगतिष्वित्यादिमूलेषु च छिद्रि-
तेष्विति ग्रन्थ्यर्बुदविशेषणम् । छिद्रेणैव सूत्र-
प्रयोगः । गतानुगतिका ॥

त्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगम्भीरादिषु साधनम् ।
यावर्त्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि कल्पयेत् ॥

पूर्वं त्रणेषु दुष्टेषु सूक्ष्मास्येषु गम्भीरा-
दिषु यावर्त्यो यानि च तैलानि तत्साधनं चिक-
तिसतं नाडीष्वपि कल्पयेत् ॥

विभीतकप्रास्थिवटप्रवाळ-
हरेणुकाशाल्मलिबीजयुक्ता ।
वराहविष्टा च मषीसुदग्धा
तैलप्लुता सर्वगतीन्निहन्ति ॥

विभीतकादिमध्यास्तैलप्लुतायास्सर्वगति-
प्रयोगः ॥

धतूरकंमदनकोद्रवजश्वबीजं
कोशातकीशुकनसामृगभोजनी च ।
अङ्गोलजश्चकुसुमं परिकल्प्य चूर्णं
लाक्षोदकापहतदोषगतौ प्रयोज्यम् ॥

मिश्रितं तेन तैलञ्च परमं गतिरोपणम् ।
सौवहेषु च कन्देषु कृतं वज्राहयेषु च ॥

भल्लातकार्कमारिचैर्लवणोत्तमेन
सिद्धं विळङ्गरजनीद्रयचित्रकैश्च ।
तैलं समार्कवरसैर्विनिहन्ति कृच्छ्रां
नाडीं कफानिलकृतामपचीव्रणांश्च ॥

॥ इति पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

धुतूरादिकं चूर्णं परिकल्प्य मदनकोद्रवौ
शालिविशेषौ मृगभोजिनी मृगादिनी, तेन च
धतूरादिचूर्णेन युक्तं तैलं परमं गति रोपणम् ।
भल्लातकादिभिस्समृङ्गरसैस्सिद्धं तैलं सुकृच्छ्रान-
पि नाढ्यादीन् विनिहन्ति ॥

इतीन्दुविरचितायां अष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-

॥ मुत्तरे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

क्षुद्ररोगविज्ञानीयम् ॥

शस्त्रकर्माहंरोगप्रसङ्गेन क्षुद्ररोगाणां हे-
त्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानीयं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

क्षुद्ररोगाः क्षुद्ररोगः । [क्षुद्रशब्दः स्व-
ल्पाधमक्रूरपर्यायवाची । क्षुद्रः स्वल्पेधमे क्रूर
इति वैजयन्ती । उक्त धर्मयुक्ता रोगाः क्षुद्ररो-
गाः उक्तं च । मन्दवेगा महावेगा व्याधयोल्प-
रुजोऽरुजः । येमहान्तोल्पकाश्चैव क्षुद्ररोगास्तु
ते स्मृता इति । अत्राऽपि स्वल्पामशव्यङ्गति-
ल काळकादयः । अधमारुद्धगुदशर्कराबुद कुन-
खादयः । क्रूरा मसूरिकाविस्फोटाम्नि रोहिण्या-
दयः । क्रौर्ये क्षुद्रशब्दप्रयोगः पुराणादिष्वपि
दृश्यते । अपि क्षुद्रमृगा यत्र शान्ताश्चेरुः स-
मामृगैरिति । आयुर्वेदस्य तस्याष्टौप्राहुरङ्गानि
तद्विदः । सर्वेभ्यः प्रायशस्तेभ्यः क्षुद्ररोगाः
समुच्छ्रिता इति श्रेष्ठत्वेपि ॥]

[क्षुद्ररोगाणामनेकविधत्वेन सामान्यल-
क्षणाभावात् प्रत्येकं व्याधिगौरवानुरूपेण हेत्वा-
दिकं प्रदर्शयिष्यति ॥]

स्निग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुहसन्निभाः ।
पिटकाः कफवाताभ्यां बालानामजगालिका ॥

बालानां कफवाताभ्यां स्निग्धादिगुणाः
पिटका भवन्ति सा नाम्नाऽजगलिका । बाला-
नां प्राय इयि बोद्धव्यम् । [केरळे पालुष्णी-
त्युच्यते ॥]

यवप्रख्यायवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।
अवक्त्रात्वलजी —

ताभ्यामिति कफवाताभ्यां मांसाश्रिता
घना यवसदृशया पिटका भवति सा नाम्ना
यवप्रख्या । सैवावक्त्रासत्यलजीत्युच्यते । [ता-
भ्यामेव अवक्त्रा अमुखतया पूयोत्तमनद्वार-
रहिता ॥]

— वृता स्तोक्पूयाघनोन्नताः ॥

ग्रन्थयः पञ्च वा षड्वा कच्छपी कच्छपोन्नताः ॥

वृत्तत्वादिगुणाः पञ्च वा षड्वा कच्छ-
पवदुन्नता ग्रन्थयो नाम्ना कच्छपी । [कफवाता-
भ्याम् । कच्छपोन्नताः कच्छपपृष्ठवदौन्नत्य-
युक्ताः ॥]

कर्णस्योर्ध्वं समन्ताद्वा पिटकाकठिनोन्नरुक् ।
शालूकाभापनसिका —

कर्णस्योपरिभागे समन्ताद्वा कर्णमाश्रित्य
कठिनत्वादिगुणा शालूकेन जलकुसुमकन्देनस-
दृशा पिटका नाम्ना पनसिका । [कर्णस्योर्ध्वमुप-
रिष्ठान् समन्तान् परितः वाशब्दो विकल्पार्थः ।
उभयोः पार्श्वयोः समं जायतेनैकस्मिन्नेव कर्ण
इति भोजः । उक्तं च । कर्णयोरुपरिष्ठाच्च क-
र्णयोश्च समन्ततः । पिटकां कुरुते राजन् शालू-
कसदृशां स्थिरामिति । कठिना कठिनस्प-
शा । उग्ररुगधिकतरपीडायुक्ता । शालूकाभा

शालूककन्दसदृशा । (शालूकं नीर्बेम्प ।)
पिटका पनसिकासंज्ञः क्षुद्ररोगः ॥]

— शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः ।

हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्दभः ॥

ताभ्यामिति कफवाताभ्यां हनुसन्धौ स-
मुत्पन्नः अल्परुजादिकः शोफो नाम्ना पाषाण-
गर्दभः ॥

शाल्मलीकण्टकाकाराः पिटकाः सरुजो घनाः ।
मेदो गर्भा मुखे यूनां ताभ्यां च मुखदूषिका ॥

ताभ्यां चेति कफवाताभ्यामेव शाल्मली-
कण्टकाकारत्वादिगुणा यूनां यौवनवतां मुखेया-
पिटका भवन्ति ता नाम्ना मुखदूषिका मेदो गर्भे
पूरणे यासां तास्तथोक्ताः चशब्दो मेदः समुच्च-
यति । [ताभ्यां कफवाताभ्यां यूनां प्रत्यप्रवय-
सां मुखे वदनस्य वहिर्भागे कपोलललाटनासि-
काचिबुकादिप्रदेशे । शाल्मलीकण्टकाकाराः श-
ल्मलीकण्टकसदृशाः आकृतिमात्रेणैव सादृश्यम् ।
सरुजः ईषद्रुजायुक्ताः । घना निविडाः । मेदो-
गर्भाः मेदः गर्भेन्तर्भागे यासां । यास्त्वेवं विधा-
स्ताः पिटकाः मुखदूषिकासंज्ञः क्षुद्ररोगः ॥]

तेपञ्चकण्टकाज्ञेया यैः पञ्चमिव कण्टकैः ।

चीयते नीरुजैः श्वेतैः शरीरं कफवातजैः ॥

ते पञ्चकण्टका नाम्ना ज्ञेयाः यैः कफ-
वातजैः पञ्च कण्टकैरिव शरीरे नीरुजैः श्वेतैश्ची-
यते सञ्चयिते । [कफवातनिमित्तैः नीरुजै रु-
जारहितैः श्वेतैः श्वेतवर्णैः यैः पिटकैः कण्टकैः
पञ्च पञ्चनालमिव शरीरं चीयते समन्ताद्व्याप्य-

ते ते पिटकाः पस्मकण्टकसंज्ञाः ज्ञेयाः मुनिभि-
रिति शेषः य एवंविधः स पस्मकण्टाख्यः क्षु-
द्ररोगः ॥]

पित्तेन पिटकावृत्ता पकोदुम्बरसन्निभा ।

महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥

पित्तेन हेतुना विवृतमुखी वृत्तत्वादिगु-
णा पिटका भवति सा नाम्ना विवृता । [पित्तेन
हेतुना वृत्ता वर्तुळा पकोदुम्बरसन्निभा पक्केनो-
दुम्बरफलेन सदृशी महादाहज्वरकरी महान्तम-
तिदुस्सहं दाहं सर्वाङ्गीणं तीव्रसन्तापं तथाविधं
ज्वरं च करोतीति महादाहज्वरकरी विवृतानना
असंवृतमुखी अनेनारम्भसमय एव पाकपृथक्सव-
णादिकं द्योत्यते । या एवं विधा सा पिटका विवृ-
तासंज्ञः क्षुद्ररोगः ॥]

गात्रेष्वन्तश्चक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ।

मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटका घनाः ॥

गात्रेषु बहिरन्तर्मुखं च याः प्रकरणात्
पित्तेन पिटका मसूरप्रमाणाः तद्वर्णा इति मसू-
रवर्णा लोहिताः घनाश्च भवन्ति तास्तत्संज्ञाः
नाम्ना मसूरिकाः । [गात्रेषु पादपाण्याद्यवयवेषु
अनेन पादतलं मस्तकं च गृह्यते । चक्त्रस्यान्त-
रन्तर्मुख इत्यर्थः । चशब्दाच्चेत्रश्रोत्राद्यन्यस्रोतांसि
च गृह्यन्ते । दाहज्वरान्वित । दाहज्वररुजान्वि-
ताः दाहेन ज्वरेण रुजया चान्वितायुक्ताः दाहः
सर्वाङ्गीणसन्तापः । अथवा दाहज्वरो दाहादि-
ज्वरः मसूरमात्राः मसूरप्रमाणाः तद्वर्णा मसूर-
तुल्यवर्णाः लोहिता इत्यर्थः । घना निबडतया

निरन्तरप्रसृताः पिटकास्तत्संज्ञाः मसूरिकासं-
ज्ञाः । मसूरिकाया रक्तपित्तजत्वमाह भोजः ।
उक्तं च । पित्तं शोणितसंसृष्टं त्वचं दूषयते यदा ।
करोति पिटकां घोरां सर्वगात्रेषु देहिनाम् । ति-
लसर्षपमाषाणां निष्पावानां तथैव च । तुल्यप्र-
माणसंस्थानां ज्वरदाहसमन्विताम् । विद्यान्म-
सूरिकामेतां पिटकां रक्तपित्तजायति । उरध्रस्तु
नामानुगतरूपभेदेनास्या अष्टविधत्वमाह । उक्तं
च । मसूरिका सर्षपिका अजकाको द्रवस्तथा ।
कंगुर्विस्फोटकोऽपाकी विसर्पिचाष्टमी स्मृता ।
सोषकण्डूज्वरां ताम्रां सूक्ष्मामाहुर्मसूरिकाम् ।
सर्षपाकृतितद्वर्णा दाहपाकरुजावतीम् । रक्ताभ-
मृत्वां दुस्साधां पित्तात् सर्षपिकां जगुः । कळा-
यसदृशां गाढां शाखा पर्वारु शोफिनीम् । दा-
हहृदव्रणामूचु रजकां श्लेष्मपित्तजाम् । कोद्रवं
कोद्रवाकारं रक्तपित्तसमुद्भवम् । कङ्गोल्लण्डुल-
सङ्काशैर्निरन्तरविसर्पिभिः । स्फोटैः श्लेष्मस-
मुद्भूतैरापूर्णं कंगुरिष्यते । अग्निदग्धैरिव स्फोटै-
राकीर्णः कफरक्तजः । निर्विपाको विसर्पस्तु
विस्फोटक इति स्मृतः । अपाकं विरलं शुष्कं
जायते मृत्युसन्निभम् । विसर्पवत्सर्पतिसर्वगात्रे
शोफान्विता च ज्वरदाहयुक्ता । विसर्पिणी का-
यसमानवर्णा कालोपकल्पा कफरक्तजातु । वि-
दाहकम्पातिरुजातिसारैस्तृष्णार्तिहिकारुचिकास-
मोहैः युक्तानि हन्त्याशु मसूरिकान्तर्मुखा च बाह्ये
किणसान्निभा च । ज्वरास्यशोषाङ्गविमर्दकास
सन्धिश्लथत्वारुचिरोमहर्षाः । शिरोर्त्तिनेत्रामय-
पीनसाश्च मसूरिकाणां प्रभवन्ति चाग्रे । त्वग-
क्षिरोगापसार राजयक्ष्ममसूरिकाः । दर्शनात्
स्पर्शनात् दानात् सङ्क्रामन्ति नरान्नरम् ।

इति । पृथग्दोषसंसर्गसन्निपातरक्तविषद्रुमप्रस-
वाघ्राणजत्वभेदेनास्या नवविधत्वमाख्यातवान्
भरद्वाजः । पृथग्दोषसन्निपातरक्तागन्तुजत्व-
भेदेन षट्विधत्वमाह वृद्धकाश्यपः । तत्सर्वं
ग्रन्थगौरवमयादत्र न लिख्यते ॥

ततः कष्टतरास्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ॥

ततो मसूरिकातः सर्वेण प्रकारेण कष्ट-
तरा महारुजाः स्फोटास्त आख्याया विस्फोटाः ।
[कष्टतराः अतिशयितपीडायुक्ताः निरन्तरचित-
स्फोटसर्वाङ्गतयाऽसनशयनाद्येषु कथञ्चिदलब्ध-
शर्मतयाऽनल्पवेदना युक्ता इत्यर्थः । विस्फोट-
स्य पित्तजत्वमाह भोजः । पित्तं प्रकुपितं स्था-
नात्त्वचं बाह्यां समाश्रितम् । करोति त्वग्गतान्
स्फोटानग्निदग्धोपमान् बहून् । सर्वदेहाश्रयं
जन्तोर्ज्वरदाहसमन्विताम् । नानाप्रकारसं-
स्थानान् विद्याद्विस्फोटकान् नृप इति । जातूक-
र्णेपि । ऊषाचोषपरीदाह ज्वराङ्गसदनान्विताः ।
जायन्ते पित्तवैषम्याद्विस्फोटाः । सर्वदेहगा
इति ॥]

यापत्मकर्णिकाकारा पिटका पिटकाचिता ।
सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेवचगर्दभी ॥

वातपित्ताभ्यां या पत्मकर्णिकाकारा अ-
ग्रे महती तनुमूला पिटकाभिरन्याभिराचिता
पिटका सा नाम्ना विद्धा भवति । ताभ्यामेवे-
ति वातपित्ताभ्यामेव गर्दभीनाम् पिटका भव-
ति । अस्याः पत्मकर्णिकाकारत्वं न भवतीत्य-
र्थात् ॥

मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटकाचिता ।

प्रकरणाद्वातपित्ताभ्यामेवया विपुला वि-
स्तृता उत्सन्ना प्राप्नोत्सेधा सरागाभिरन्याभिः
पिटकाभिश्चाचिता सा नाम्ना मण्डला ॥

कक्ष्येति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु सानिलात् ।
पित्तात् भवन्ति पिटका सूक्ष्मालाजोपमाधनाः ।
तादृशी महतीत्वेका गन्धनामेति कीर्तिता ।

सानिलात् प्रधानात् पित्तात् प्रायः
कक्षासन्नेषु प्रदेशेषु सूक्ष्मालाजसदृशा घृताश्च
पिटका भवन्ति सरोगो नाम्ना कक्ष्या । तादृ-
शीति कक्षासन्नेषु सानिलात् पित्ताद्यामहत्येका
पिटका सा नाम्ना गन्धनामा इति कीर्तिता ।
[प्रायः शब्देनास्योपेक्षया सकलशरीरव्यापक-
त्वं सूचितम् । कक्ष्यासन्नेषु प्रदेशेषु बाहुपा-
श्चादिविषयः । उक्तं च सौश्रुते । बाहुपाश्चा-
सकक्षेषु कृष्णाः स्फोटाः सुदारुणाः । पित्तप्र-
कोपसम्भूताः कक्ष्यामिति विनिर्दिशेत् । इति ।
तादृशीति । आकृत्या कक्ष्यासदृशी । महती-
स्थूला । एका आद्वितीया । एका तु महती
इति योजनायामनेकपिटकासंख्येयं एकस्या मह-
त्वमिति च प्रतीयते । एतमर्थं पित्तकारणत्वं
चाहधन्वन्तरिः । एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिट-
कां स्फोटकाचिताम् । त्वग्गतां पित्तकोपेन ग-
न्धनामां प्रचक्षत इति ॥]

घर्मस्वेदपरीतेषु पिटकाः सरुजोधनाः ।
राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वयाः ॥

घर्मेणा तपेन स्वेदेन वा परीते समायु-

क्ते चाङ्गे देहे सरुजत्वादिगुणायाः पिटकास्ता-
नाम्रा राजिकाह्वयाः राजिकासंज्ञाः । राजिकार-
क्तसर्षपास्ताभिस्तुल्यं वर्णादियासां पिटकानां
तास्तथोक्ताः । [स्वेदः स्वेदविध्युक्ततापोपना-
हादिजनितः । संस्थानेनैव प्रमाणसिद्धेः पुनर-
पि प्रमाणकथनं प्रमाणाधिक्ये एतत् भ्रान्तिनि-
रासार्थम् । अनुक्तकारणत्वादत्राप्यनिलपित्त-
जत्वमूहम् ।]

दोषैः पित्तोद्वेगैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत् ।
शोफो पाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्दभः ॥

पित्तोद्वेगैस्त्रिभिर्दोषैर्मन्दैश्चिरकारिभिः क्र-
मेण विसर्पवत्तनुत्वादिगुणः पाकरहितश्चयः शो-
फो विसर्पति व्याप्नोति स नाम्ना जालगर्दभः ॥

मलैः पित्तोद्वेगैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणाः
कक्ष्याभागेषु जायन्ते ये ग्न्याभाः साग्निरोहिणी ।
पञ्चाहात् सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वाहन्ति जीवितम् ।

पित्तोद्वेगैस्त्रिभिर्दोषैर्वै ज्वरादियुता मां-
सदारणाः स्फोटा वर्णदाहव्याप्यादिकेनाग्निसह-
शः कक्ष्यासन्नेषु प्रदेशेषु जायन्ते साग्निरोहि-
णीत्युच्यते । सा चाग्निरोहिणी दोषकोपवशात्
पञ्चाहेन सप्तरात्रेण पक्षेण वा जीवितं हन्ति ।
[पित्तोद्वेगैरुद्विक्तपित्तैर्मलैर्वातादिभिः ज्वरिणः
स ज्वरस्य पुरुषस्य । ज्वरिण इति स्फोटवि-
शेषणं वा आमरणान्तं ज्वरकारिण इत्यर्थः ।
कक्ष्या भागेषु अत्र भागशब्दस्य बहुवचनोक्त्या
न केवलं कक्ष्यैव तत्समीपवर्तिनोऽन्येऽपि प्रदेशा
गृह्यन्ते । इत्तं च सौश्रुते । स्फोटाः कक्षांस-

पार्श्वेषु जायन्ते मांसदारणाः । अन्तर्दाहज्वरा-
कारा दीप्तपावकसन्निभाः । सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा
पक्षाद्वाहन्ति मानवम् । तामग्निरोहिणीं विद्यदसा-
ध्यां सन्निपातत इति । मांसदारिणः मांसदर-
शीलाः । अनेनैषामन्तर्मूलत्वं ध्वन्यते । अग्न्या-
भाः वर्णौष्ण्यादिभिरग्निसहशः । य एवंविधा
विस्फोटा जायन्ते सा नाम्ना अग्निरोहिणीति
प्रसिद्धा । सा पञ्चाहात् पञ्चदिवसात् पूर्व-
मिति शेषः । सप्तरात्रात् सप्तदिवसात् पक्षात्
पञ्चदशदिवसाद्वा जीवितं नाशयति । असा-
ध्यप्रकरणात् पञ्चाहादेः परमिति वा । सन्नि-
पात जाया अप्यस्या असाध्यमर्यादायाश्चै वि-
ध्यकथनमेकैकदोषोद्रेकात् । तत्राशुकारिणः
पित्तस्योद्रेककथनात् पित्तवातकफजस्थितिक-
मोऽपि बोद्धव्यः ॥]

त्रिलिङ्गा पिटका वृत्ताजत्रूर्ध्वमिरिगल्लिका ।

जत्रुण ऊर्ध्वं त्रिलिङ्गा त्रिदोषलक्षणा वृ-
त्ता या पिटका सा इरिगल्लिकेत्युच्यते । [अ-
स्या अपि सन्निपातजत्रादुग्रहज्वरादिसहितत्वं
द्योत्यते । उक्तं च धन्वन्तरिणा । पिटकामु-
त्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्रहजाज्वराम् । सर्वाङ्गिकां
सर्वलिङ्गां जानीयादिरिगल्लिकामिति ॥]

विदारीकन्दकठिनाविदारीकक्षवङ्क्षणे ।

कक्षे वङ्क्षणेवा या विदारीकन्दवत् क-
ठिना पिटका सा विदारी नाम्ना । [अत्रापि
त्रिलिङ्गत्वमूहम् । उक्तं च धन्वन्तरिणा ।
विदारीकन्दवद्वृत्ता कक्षवङ्क्षणसन्धिषु । वि-

दारिका सा विज्ञेया सरुजा सर्वलक्षणा इति ।]

मेदोनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांससिराश्रयैः ।

भिन्नोवसाज्यमध्वाभं स्रवेत्ततोद्वणोनिलः ॥

मांसं विशोष्यग्रथितां शर्करासुपपादयेत् ।

दुर्गन्धिरुधिरं छिन्नं नानावर्णं ततोमलाः ॥

तांस्त्राययन्ति निचितां विद्यात्तच्छर्करावुदम् ।

स्नाय्वाद्याश्रयैर्मेदः प्रभृतिभिः प्रथमं ग्रन्धिर्भवति । ततः स एव स्वयं भिन्नो वसादिसदृशं स्रवेत् । तत्र स्त्राययुक्ते ग्रन्धावनिलो वायुरुद्वणः प्राप्तबलो मांसं विशोष्य ग्रथितां काठिनां शर्करासुपपादयेत् । ततोऽनन्तरं मलावातादयो निचिता वृद्धाः सन्तः तां शर्करां दुर्गन्धत्वादियुक्तं रुधिरं स्त्राययन्ति तस्य रोगस्य शर्करावुदमिति संज्ञा । [स्नायुमांससिराश्रयैः स्नायुमांसं सिराश्च आश्रयो येषां तैः मेदोनिलकफैः कृतो यो ग्रन्धिः सः स्वयं भिन्नः वसाज्यमध्वाभं वसाघृतमधुनिभं यत् किञ्चित् स्रवेत् । तत्र तस्मिन् काले अनिल उद्वण आस्त्रावाहन्धावकाशतया वृद्धिगतः मांसं विशोष्यशोषयित्वा ग्रथितां ग्रथनात् काठिन्ययुक्तां शर्करां शर्करा तुल्यत्वाच्छर्करां (शर्कराचरत् कल्) उपपादयेत् परिणामयेत् ततोऽनन्तरं मलावातादयो (निचितामिति पाठः ।) निचितां वृद्धां तां शर्करां दुर्गन्धि दुर्गन्धयुक्तं छिन्नं क्लेदयुक्तं नानावर्णं सन्निपातजत्वात् सङ्कीर्णवर्णं रुधिरं रक्तं स्त्राययन्ति शर्करातः सिरामुखेन स्त्राययन्तीत्यर्थः । उक्तं च । (दुर्गन्धं छिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः स्रवन्ति सहसा र-

क्तं विद्यात्तच्छर्करावुदमिति । यदेवंविधं तच्छर्करावुदं विद्यात् ॥]

पाणिपादतले सन्धौ जवूर्ध्वोपचीयते ।

वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्धिस्तद्वत्बहुणुभिर्मुखैः ।

रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यैर्वल्मीकोसौसमस्तजः ।

पाणिपादतलादिके ग्रन्धिरुपचयं प्राप्नोति । तद्वदिति शर्करावुदग्रन्थयुक्तं हेतुना । वल्मीकवत् पिपीलिकास्याणुवत्क्रमवृद्ध्या च बहुभिरणुभिश्च रुग्दाहाद्याढ्यैर्मुखैरुपलक्षितः । असौ रोगो नाम्ना वल्मीकः । अस्य पूर्वस्माद्विशेषः समस्तजत्वं सन्निपातजत्वम् । [पाणिपादतले पादतले सन्धौ कक्षादिके जवूर्ध्वं जत्रोरुपरिभागे वा वल्मीकवत् वल्मीकसदृशं ग्रन्धिर्ग्रथितः शोफः तद्वद्वल्मीकवत् बहुणुभिः बहुभिरसंख्यैरणुभिः सूक्ष्मैः रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यैः रुग्दादिपरिपूर्णैर्मुखैः पूयोद्गमनद्वारैः शनैर्मन्दं मन्दं उपचीयते उपचयं प्राप्नोति उपचयोवृद्धिः समस्तजः सन्निपातजः असौ वल्मीकः वल्मीकाख्यः क्षुद्ररोगः ॥]

शर्करोन्मथिते पादेक्षते वा कण्टकादिभिः ।

ग्रन्धिकीः लवदुत्सन्नो जायते कदरं तु तत् ॥

शर्करया शिला खण्डिकया पाद उन्मथिते अथवा कण्टकादिभिः क्षते कालवत् सोत्सेधो ग्रन्धिर्जायते तत्तु कदरं नाम्ना भवात् । [शर्कराभिरुन्मथिते कृतोन्मथने निरन्तरनिचितशर्करा प्रदेशादनादित्यर्थः । कण्टकादिभिः आदिशब्देन निशिताग्रदारुशकलादिपरिग्रहः ।

भूते व्रणिते वा शब्द उन्मथनक्षतयोर्विकल्पा-
र्थः । पादे पादतले कीलवत् उत्सन्न उन्नतः
प्रन्थिर्जायते । कीलसाम्येन निखातकीलवद-
त्यन्तवेदनाकरत्वं च द्योत्यते तत् तुर्विशेषकदरं
कदराख्यः क्षुद्ररोगः ॥]

वेगसन्धारणाद्वायुरपानोपानसंश्रयम् ।
अणूकरोति बाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शकृत् ॥
कृच्छ्राग्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदोमतः ।

अपानाख्यो वायुर्वेगरोधाद्धेतोरपानसं-
श्रयं गुदसंश्रयं मार्गं बाह्यान्तरणूकरोति सङ्का-
चयति । ततः अणूकरणाद्धेतोरस्य पुंसः श-
कृत् पुरीषं कृच्छ्राग्निर्गच्छति । अयं व्याधि-
र्नाम्ना रुद्धगुदोमत आचार्याणाम् । [वेगसन्धा-
रणात् अधो वातपुरीषादिवेगधारणात् कुपितः
अपानोवायुर्गुदाश्रयः अस्य गुदस्य बाह्यान्तर्मा-
र्गं वलीत्रितयमित्यर्थः । अपानसंश्रयः इति च
पाठः ॥]

कुर्यात् पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुज्वरम् ।
चिल्पमक्षतरोगं च विद्यादुपनखं चतम् ॥

पित्तानिलं कर्तुं नखमांसे सरुज्वरं पाकं
कुर्यात् । तस्य रोगस्य चिल्पमित्यक्षतरोगमि-
त्युपनखमिति च नामत्रयम् । [पित्तं चानिल-
श्च पित्तानिलं अत्र सर्वोपि द्वन्द्वः समाहारार्थं
एकवत् स्यादिति द्वन्द्वल्यैकवत् भावः स नपुं-
सकमिति नपुंसकत्वं च । नखमांसे नखस-
म्बन्धिन्यन्तर्बहिर्मांसे सरुज्वरं रुज्वरोपेतं पा-
कं कुर्यात् । तं रोगं चिल्पाख्यमक्षतरोगाख्य-
मुपनखाख्यं च विद्यात् जानीयात् ॥]

कृष्णोभिघाताद्रूक्षश्च खरश्चकुनखोनखः ।

अभिघाताद्धेतोर्यः कृष्णो रूक्षः खरश्च
नखो भवति सरोगो नाम्ना कुनखो भवति ।
[स्खलनशिलादार्वादिपतनजनितादभिघाताद्धे-
तोः ॥]

दुष्टकर्मसंस्पर्शात् कण्डूकेदान्वितान्तराः
अंगुल्योऽलसमित्याहुः-

दुष्टकर्मस्य संस्पर्शात् कण्डूवादियुता
अंगुल्यः अलसमित्याहुः । [दुष्टकर्मसंस्पर्शात्
कृम्यादिदूषि मलयङ्कृष्णपर्शालिलान् अत्र
कफपित्तकारणत्वं शास्त्रान्तरादवगन्तव्यम् ।
उक्तं च । दुष्टकर्मसंस्पर्शात् पादांगुल्यन्तरे
व्रणम् । कण्डूपा छेदकोथाढ्यं स पित्तः कुरु-
ते कफ इति ॥]

तिलाभांस्तिलकाळकान् ।

कृष्णानवेदनां स्त्वक्स्थान् मशांस्तानेव चो-
न्नतान् ।
मशेभ्यस्तुन्नतरान् चर्चकीलान् सितासितान्
तथाविधो जतुमणिः सरुजो लोहितस्तुसः ।

कृष्णादिगुणान् त्वक्स्थान् तिलाभान्
तिलकाळकानाहुः । [तिलाभान् तिलप्रमाणान् ।
उक्तं च शास्त्रान्तरे । कृष्णास्तिलप्रमाणायेनी-
रुजाः पिटकाः समाः । वातपित्तप्रकोपेन तान्
विद्यात्तिलकाळकानिति ।] उन्नतान् किञ्चिदुत्सन्नान् तांस्तिल-
काळकान् एव शब्देनाकृतिमात्रस्य विशेष इति
द्योत्यते । उक्तं च । अवेदनं स्थिरं चैवयत्तु-

गात्रे प्रजायते । माण्वत्कृष्णमुत्सन्नं तद्वाता-
न्मशमादिशेदिति ।] तेभ्योप्युन्नततरान् सि-
तासितान् चर्मकीलानाहुः । [सितान्सितान्
कांश्चित् सितान् कांश्चिदसितान् । अर्शो नि-
दानोक्तचर्मकीलास्तु सितान्सितत्वं विशेषः ।]
तथाविधः स्रुजो लोहितश्चयः स नाम्ना जतु-
मणिः । [तथाविधः चर्मकीलतुल्यः । सह-
जो लोहित इति च पाठः । सजतुमणिस्तु वि-
शेषः । सहजः देहेन सहजातश्चेल्लोहितो रक्त-
वणः ॥]

कृष्णंसितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ।

शरीरे यत्कृष्णं वा सितं वा सहजं समं
मण्डलं तल्लाञ्छनमित्युच्यते । [सहजातं स-
हजम् । समं निम्नोन्नतत्वरहितम् ।]

शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखेतनु ।
श्यामलमण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥

शोकादिकुपिताद्वातपित्तान्तनुत्वादिगुणं
यन्मुखे मण्डलं तन्नाम्ना व्यङ्गम् । तदेववक्त्रा-
दन्यत्र देशे स्थितं नीलिकेति नामलभते । सा
च स्वरूपा विशेषान्न रोगान्तरम् । [व्यङ्गनी-
लिकयोः संज्ञा भेदस्य स्थानमात्रजनितत्वाद्बुद्ध्य-
माणः षड्त्रिंशत्संख्यायामेकत्वेनैव संख्यानं का-
यम् । न पृथक्त्वेन ॥]

परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावं च मारुतात् ।
पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमत्कफात् ।
रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं सोषं चिभिचिमायते ॥

तद्व्यङ्गं मारुतात् परुषादिरूपम् ताम्रप-

र्यन्तमानीलं च पित्तात् । श्वेतपर्यन्तं कण्डुम-
च कफात् । रक्तपर्यन्तादिरूपं रक्ताव्यङ्गं भव-
ति । सह ऊषेण खेदारतिमता प्रादेशिकेन
दाहेन वर्तत इति सोषम् । [पित्तानीलजे व्य-
ङ्गेऽङ्गपरक्तयोरुद्रेककथनमयुक्तमिति चेत् ब्रूमः ।
आश्रयिभावनतोपि ह्याश्रयदोषाश्रयादुधिरम् ।
व्यङ्गे निलपित्तकृतेप्याद्याधिक्येन दर्शये द्रूपम् ।
इत्यादि वचनात्तदपि दुक्तमेव ॥]

वायुनो दीरितः श्लेष्मात्वचं प्राप्यविशुष्यति ।
ततस्त्वग्जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ॥
अल्पकण्डूरविकेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः ।

वायुना उदीरितः स्थानात् क्षिप्तः श्ले-
ष्मात्वचं प्राप्य वायुनैव शुष्यति । ततस्त्वक्
पाण्डुत्वादिगुणा जायते सम्पद्यते । सा प्रसु-
प्तिः अचैतन्याद्धेतोः प्रसुप्तिरित्युच्यते । [त-
तस्तस्माद्धेतोः त्वक्पाण्डुः पाण्डरवर्णाक्रमेण वि-
चेतना च भवति । यदायदापवनोदीरितेन
त्वग्गतेन शुष्केण श्लेष्मणात्वक्पूर्यते तदातदा
निरवकाशतया तत्र रक्तादिवहनाभावाच्चेतना-
हानिः स्यादिति क्रमार्थः । त्वचश्चेतना स्पर्श-
विज्ञानं तेन हीनाविचेतना ॥]

असम्यग्गमनोदीर्णं पित्तश्लेष्मान्न निग्रहैः ।
मण्डलान्यति कण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥
उल्कोठः सोनुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।

असम्यग्गमनेनोदीर्णयोः पित्तश्लेष्मणो-
रन्नस्य च निग्रहेण वेगधारणेन देहेऽति कण्डु-
त्वादियुक्तानि मण्डलानि भवन्ति । एष च
रोग उल्कोठ इत्यभिधीयते । स एवानुबन्धः

सन् कोठ संज्ञां लभते । [अल्पवीर्येणाल्पमा-
त्रेण वा वमनद्रव्येण कृतं वमनमसम्यग्वमनं
तेनान्तः सञ्चलयनिर्हर्तुमसमर्थतया उन्मुखी-
करणमुदीर्णता । पित्तश्लेष्मणोर्निग्रहः पुनर्वम-
नविरेचनाभावः । अन्ननिग्रह उपवासः । स
एवोत्कोठो ज्वराद्यनुबन्धयुक्तश्चेत् कोठः । म-
ण्डलानामेवान्योन्यानुबन्ध इति केचित् ॥]

प्रोक्ताः षड्विंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ।
यान् विज्ञायनसम्मुख्येचिकित्सायां चिकित्सकः

॥ इत्युत्तरे षड्विंशोऽध्यायः ॥

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेण एते अजगल्लिका,
यवप्रख्याऽ, उज्जी, कच्छपी, पनसिका, पाषा-
णगर्दभ, मुखदूषिका, पद्मकण्टक, विवृता, म-
सूरिका, विस्फोट, विद्धा, गर्दभी, मण्डला, क-
क्ष्या, गन्धनामा, राजिका, जालगर्दभाऽ, भि-
रोहिणीऽ, रिगल्लिका, विदारी, शर्करावुद्, व-
ल्मीक, कदा, रुद्धगुद, चिल्प, कुनखाऽऽ, ल-
स, तिलकाळक, मश, चर्मकील, जतुमाणि,
लाञ्छने, व्यङ्ग, प्रसुप्त्यु, ल्कोठाख्याः षड्विं-
शक्षुद्ररोगा विभागश उक्ताः । यान् विज्ञाय
भिषक् चिकित्सायां न सम्मुख्येदिति ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-

मुत्तरे षड्विंशोऽध्यायः ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

क्षुद्ररोगप्रतिषेधम् ।

उक्तक्रमेणैव क्षुद्ररोगाणां चिकित्सां प्रद-
शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

(क्षुद्ररोगाणामजगल्लिकादीनां प्रतिषेध-
श्चिकित्सास्मिन्नुच्यते इति क्षुद्ररोगप्रतिषेधः ।
शेषं पूर्ववत् ।)

अजगल्लिकामपकां जलौकोभिर्ग्राहयेत् ।
यवक्षारशुक्तिसौराष्ट्राकलैश्चलेपयेत् ॥

अपकायामजगल्लिकायां जलौकसोयव-
क्षारादिभिश्च लेपः ॥

यवप्रख्यादीन् पाषाणगर्दभान्तान् स्वे-
दयित्वा सुरदारुकुष्ठमनशिलालैलेपयेत् ॥

यवप्रख्यादीनां पञ्चानां प्रकरणादपका-
नां यथार्हः स्वेदः । सुरदार्वादिभिश्च लेपः ।
(यवप्रख्यादीनां भिन्नरूपत्वेऽपि कफवातजत्वसा-
म्येन कारणैक्यात् ग्रथनसाम्येन विलायनयि-
त्वाच्च क्रियैकत्वकथनम् ॥)

पकांस्तु सहाजगल्लिकया व्रणवदुपा-
चरेत् ॥

पकांस्तु यवप्रख्यादीन् सहाजगल्लिकये-

य जगल्लिकामपि पक्वमेवं षट्त्रणप्रतिषेधोक्त-
चिकित्सयोपचरेत् ॥

मुखदूषिकां लोभ्रतुवरिकाभ्यां वा प्र-
दिह्यात् । वटपत्तनाळिकेरशुक्तिभ्यां वा सै-
न्धववचाक्षिभेषजसिद्धार्थैर्वा । एवमशान्तौ
छर्दयेत् । ललाटे च सिरां विध्येत् ॥

मुखदूषिकासु लोभ्र तु वरिकाभ्यां वा
लेपो वटपत्तनाळिकेरफलशुक्तिभ्यां वा सैन्ध-
वादिभिर्वा । लोभ्रमक्षिभेषजम् । तु वरिका
आढकी । एवं लेपे नाशान्तौ छर्दनं सिराव्य-
धश्च ॥

पद्मकण्ठकेषु निम्बाम्बुवान्तं निम्बोद-
कसिद्धं सर्पिः सक्षौद्रं पाययेत् । निम्बारग्व-
धकषायेण चोद्वर्तनम् ॥

पद्मकण्ठकेषु निम्बकाथेन वमनं ततो
निम्बकाथसिद्धस्य सर्पिषः पानं निम्बारग्वध-
योः कषायेण चूर्णेनोद्वर्तनं च । [निम्बस्यत्वगा-
रग्वधस्यमूलत्वक् च ॥]

[कारणानां पित्ताद्विनाऽभावाद्दोगाणां
प्रायेण स्वरूपसाम्याच्च विवृतादीरिगल्लिकान्तानां
क्रियामेकीकृत्याहः ॥]

विवृतादीन् जालगर्दभान्ता निरिगल्लि-
कां च पित्तविसर्पवच्चिकित्सेत् ॥

विवृतादी निरिगल्लिकां च चिकित्सितो-
क्त पित्तविसर्पवत् चिकित्सेत् । [विवृतादीन्
विवृता मसूरिका विस्फोटविद्धा गर्दभीकक्ष्याग-

न्धनामराजिकाजालगर्दभा निरिगल्लिकां चेति
दशक्षुद्ररोगान् पित्तविसर्पवत् पित्तविसर्प इव
कमलोत्पलादिप्रलेपादिना चिकित्सेत् अन्ये तु
पित्तविसर्पवदित्यस्यार्थमेवमाहुः पित्तवद्विसर्पवच्च
शास्त्रान्तरेषु क्रियाविशेषदर्शनात् केषां चित्
पित्तहरं केषां चिद्विसर्पहरमिति । अनेन वि-
सर्पेषु सामान्येनोक्ता लङ्घनरूक्षणरक्तावसेकव-
मनविरेचनादिकाः क्रियाद्योयन्ते । उक्तं च ।
[मसूरिकग्ररूपेषु लङ्घनं वमनं ततः यष्टीमधुक-
निम्बत्वगम्बुभिः सितयानुच विरेचनं विवृच्चू-
र्णयुक्तया वाऽविपत्तिना । अन्ये मसूरिकायां
कफविसर्पकुष्ठहरं प्रलेपादिक्रियाविधिमुपदिश-
न्ति विस्फोटचिकित्सां च । विस्फोटेषु च स-
र्वेषु लङ्घनं पूर्वमाचरेत् । न रसेन विना के-
पि विस्फोटाः सम्भवन्ति हि । इति । मसूरि-
काविस्फोटयोर्विंशतिदिनात् पूर्वं स्नानाभाव उ-
क्तः पूज्यवाभ्यङ्ग्य च स्नाया द्विशतेर्दिवसात्
परम् । प्राप्ते स्नानदिनेऽगारं सूच्ययुगेहवासिनः ।
अन्यथा तान् विशेत् प्रायो मसूरीत्याह काश्यपः ।
इति । अष्टविधाया मसूरिकायाश्चिकित्सा स-
मानतन्त्रादवगन्तव्या ॥]

विशेषतोरारजिकामपाकशर्करामूर्वाक-
ण्टकशर्कराभिः क्षीरपिष्टाभिलेपयेत् । अभी-
क्षणं च मृजाशीलनम् । जालगर्दभे धात्रीफा-
लान्युपयुञ्जति ॥

विशेषत इत्यादिना राजिकायाः साधन-
समुच्चयः । अपाकशर्करादीभिः क्षीरपिष्टैर्लेपः -
अपाकशर्करा कुम्भाकारचुल्ली दग्धशर्करा । क-
ण्टशर्कराङ्गणमृत् । अभीक्षणमत्यर्थं मृजाशीलनं

संशोधनसेवा । जालगर्दभे धात्रीफलान्यामल-
कान्युपयुज्जीत विशेषत इत्यर्थात् ॥

अग्निरोहिणीमपि प्रत्याख्याय पित्तवि-
मर्षवदुपाचरेत् । पक्वां तु मधुरवर्गसिद्धेन
सर्पिषा रोपयेत् ॥

अग्निरोहिणीमपीत्यसाध्यत्वाङ्गीकरणे ।
प्रत्याख्यायनसिध्यतीत्युक्त्वा । (प्रत्याख्याय-
निराकरणं कृत्वा साध्येत वा नवेत्युक्त्वेत्यर्थः ।)
पक्वामित्यग्निरोहिणीम् ॥

विदारिकां जलवासिनीभिर्ग्राहयित्वा
विल्वमूलनगवृत्तिकवर्षाभ्वजकर्णपलाशकल्के-
न प्रलिम्पेत् । अनुपशाम्यन्तीं त्वभ्यज्य
स्वेदयित्वा विम्लापयेत् । पक्वां शस्त्रेण वि-
दार्यनिम्बतिलपटोलकल्केन प्रच्छाद्य बध्नी-
यात् । क्षीरिवृक्षकदरखादिरकषायो व्रणप्र-
क्षादनम् । शुद्धां मधुरकषायसंस्कृतेन तैले-
न रोपयेत् ॥

विदारिकायां पूर्वं जलौकसः ततो वि-
ल्वमूलादिपलाशान्तकल्केन प्रलेपः । नगवृत्ति-
कः सुबोधः । पलाशं पत्रम् । विम्लापनं म-
र्दनेन विलायनम् । पक्वामिति तामेव विदा-
रिकाम् । शुद्धामिति तामेव । (नगवृत्तिकव-
र्षाभूविल्वमूलैरिति सुश्रुत पाठः । नगवृत्तिकः
जिंगाणम् । गुडगनिकेति लोके । वृश्चिकाळी-
त्यन्ये । अजकर्णः सर्जः । पालाशः शठो ।
इति श्रीडल्लणकृते निबन्धसंग्रहे ॥)

शर्कराबुदं मेदोर्बुदवदुपाचरेत् ॥

शर्कराबुदे ग्रन्थ्याद्युक्तमेदोर्बुदवर्चि-
कित्सा ।

(वल्मीकस्य देशभेदरूपजनितमसाध्य-
त्वं दर्शयति ॥)

वल्मीकं हस्तस्य पादस्य चोपरिष्ठा-
र्मणि वा जातं पृष्ठद्वयमतिबहुच्छिद्रावृतं स
शोकं च वर्जयेत् ॥

हस्तस्यत्याद्यसाध्य वल्मीकस्य लिङ्गम् ॥

अतोन्यथा तु प्राक् कृतशुद्धेः शोणित-
मपहरेत् । सक्तुपललवणगुल्फ्यारेवत-
श्यामादन्तीकुलत्थिकामूलैर्लेपयेत् ॥

अतो साध्यलक्षणादन्यथा वैपरीत्ये व-
ल्मीकवतः प्राक्पूर्वं कृतसंशुद्धेर्विहितवमनविरे-
कस्य शोणितं यथोपपत्त्यवसेचयेत् । ततः स-
क्त्वादिभिरारेवतादिमूलयुक्तैर्लेपयेत् । आरेव-
तः कर्णिकारः । श्यामा त्रिवृत् । दन्ती नाग-
दन्ती । कुलत्थिका द्वितीया त्रिवृत् ॥

पके तु सर्वा गतिं दुष्टमांसानि च श-
स्त्रेण सम्यक्शोधयित्वाग्निना क्षारेण वा द-
हेत् ।

पकेत्विति वल्मीके । सर्वाङ्गतिमशेषां
नाडीम् । सुबोधम् । (पके प्राप्तपाके तुर्विशेषे
अनन्तरोक्तादुपक्रमादस्य शस्त्रसुखाध्यत्वं वि-
शेषः । शस्त्रेण मण्डलाग्रादिना सर्वामशेषां ग-
तीं नाडीं दुष्टमांसानि च सम्यक् शस्त्रकर्माक्त-
विधानेनामूलतः शोधयित्वा छित्वेत्यर्थः । अ-

ग्निना क्षारेण वा दहेत् । वा शब्द अग्निक्षार
योर्विकल्पार्थः । उन्नतमाग्निना अवनतं क्षारेण
च दहेदिति भावः ।")

सुशुद्धे तु व्रणे भल्लातकमनश्शिलालै-
लाकाळानुसार्यगरुचन्दनैर्निम्बतैलं रोपणा-
र्थं श्रपयेत् ॥

शुद्धे च वल्मीकव्रणे निम्बतैलं भल्लात-
कादिभी रोपणार्थं श्रपयेत् । काळानुसारीत-
गरुम् ॥

कदरं शस्त्रेणोल्कृत्य स्नेहेन दहेत् ॥

कदराख्ये सुबोधम् । स्नेहेन दाहयोग्ये-
न । (कदराख्यं क्षुद्ररोगं शस्त्रेण वृद्धिपत्रादि-
ना उल्कृत्य छित्वा स्नेहेन अग्निसन्तापादाहयो-
ग्येन पादतलमुन्नाम्य तस्य व्रणस्य परितो माष-
कल्केन दृढां पाळीं कृत्वा स्नेहेन तां पूरयित्वा
दहेत् ॥)

रुद्धगुदे निरुद्धमणिवचिकित्सा ॥

निरुद्धमणिर्गुह्यरोगे वक्ष्यते तदुक्ता चि-
कित्सारुद्धगुदे । (रुद्धगुदाख्ये क्षुद्ररोगे गुह्य-
रोगप्रतिषेधे वक्ष्यमाणनिरुद्धमणिक्रियावत् चि-
कित्सितं कार्यम् । पुनः पुनः स्थूलतरस्नेहा-
च्छजातुषणाडीविन्यासानिलापहस्नेहपरिषेकादि-
भिर्गुदस्रोतः क्रमेण वर्धयेदित्यर्थः ।))

चिल्पं शोणितावसेकसंशोधनैरुपाच-
रेत् । व्यपगतोष्माणश्चैनमुष्णाम्बुना परि-
षिच्य यथायोगं शस्त्रेण परिकर्त्यापनयेत् ॥

चिल्पे सुबोधम् । परिकर्त्योपकर्त्ये ।
(एनं चिल्पाख्यं रोगं दुष्टरक्तमोक्षणेन ऊष्मा
पित्तादृतेनास्तीत्युक्तत्वात्तन्निर्हरणपरमौषधेन वि-
रेचनाख्येन संशोधनेन च व्यपगतोष्माणं जि-
तोष्माणं कृत्वानन्तरमुष्णोदकेन परिषिच्य श-
स्त्रेण यथायोगं परिकर्त्य परितो नखशस्त्राग्रेण
मांसाद्विश्लेष्य षड्गुलेन सन्दंशेनामूलतो दृढं
गृहीत्वा सम्यगुल्पाट्यापनयेत् ॥)

ततो रसाञ्जनरोचनानेपाळीतेजोद्वा
कल्कैरम्लपिष्टैः शोधयित्वा कालेयकागरुह-
रिद्रारसाञ्जनसिद्धेन तैलेन रोपयेत् । मधुर-
कषायसिद्धेन वा । अल्पावशिष्टं च सर्जर-
स चूर्णेन पूरयेत् ॥

ततोऽनन्तरं रसाञ्जनादिभिः शोधनो ले-
पः । नेपाळी मनश्शिला । कालेयकादिसिद्धं
तैलं रोपणम् । कालेयकं पीतचन्दनम् । मधु-
रद्रव्यसिद्धेन वा तैलेन रोपयेदिति सम्बन्धः ।
अल्पावशिष्टं रूढप्रायम् । (तन्त्रान्तरे चो-
क्तम् । चिल्पं शोणितसेकेन शोधनैश्चाप्युपा-
चरेत् । गतोष्माणं तथा चैतमुष्णोदपरिषेचि-
तम् । शस्त्रेण तु यथायोगमुल्कृत्य स्नावयेद्ब्र-
णम् । शिला तेजोवती चैव रोचना च रसाञ्ज-
नम् । कल्कैरेतैश्च सम्पिष्टैः शोधयित्वा व्रणं
ततः । हरिद्रागुरुकालीयकल्कैश्च सरसाञ्ज-
नैः । सिद्धेन तिलतैलेन ततः कुर्वीतरोपणमि-
ति । कालीयकं कृष्णचन्दनम् ॥)

कुनखमपि प्रदुष्टमेवमेवोपक्रमेत् ॥

कुनखमपीति चिल्पाचिकित्सितसमुच्चये ।

(प्रदुष्टमभिधानादिनान्तर्मासविश्लेषोच्चालितदु -
ष्टाससंश्लेषात् कुत्सितत्वमागतं नखमप्येवमेव
चिल्पत्रदेव नखोलपाटनादिकेन शस्त्रकर्मणोपक्र-
मेत् चिकित्सेत् ॥)

अलसेत्वम्लकाश्चिकावसिक्तौ चर-
णौ निम्बतिलपटोलीकासीसरोचना कल्केना
लेपयेत् । निदिग्धिकारससिद्धेन सर्पपतै-
लेनाभ्यज्य रोचनाकासीसमनाशिलाचूर्णेः
प्रतिसारयेत् ॥

अलस इत्यादि सुबोधम् । (अलसाख्ये
क्षुद्ररोगे तु अम्लेन काश्चिकेन धान्याम्लेनाव-
सिक्तौ परिषिक्तौ चरणौ निम्बादिकल्केना
लेपयेत् । कासीसं तुत्यम् । प्रतिसारणं वर्ष-
णम् ॥)

तिलकाळकान् मशांश्च सूर्यकान्तेना-
ग्निना वा दहेत् क्षारेण वा । चर्मकीलं जतू-
मणिं च तद्वच्छस्त्रेणोल्कृत्य ॥

तिलकाळकादिषु सूर्यकान्तव्यवहितैः
सूर्यरश्मिभिर्दाहोग्निना वा क्षारेण वा । (ति-
लकाळकाख्यान् मशाख्यांश्च रोगान् अर्ककिर-
णसन्तप्तेन सूर्यकान्तेनाग्निना वा तयोस्त्वङ्मांसा-
श्रयतया पद्मपत्रतनुना सृदुक्षारलेपेन वा दहेत् ।)
चर्मकीलं जतूमणिं च तद्वदिति सूर्यकान्तादि-
ना दहेदिति सम्बन्धः । न तु प्रथममेवापितु
शस्त्रेणोल्कृत्य । (चर्मकीलाख्यं जतूमणिसं-
ज्ञितं च । जतूमणिरित्य प्राणिजातेर्वारज्वादे-
रित्यूङ् । शस्त्रेण वृद्धिपत्रादिना उल्कृत्य मू-
लतरिष्ठत्वा तद्वन् सूर्यकान्ताद्यन्यतमेन दहेत् ॥)

लाञ्छनादितयाणामपि रक्तदोषजत्व -
साम्याच्चिकित्सामेकीकृत्याह ॥

लाञ्छनव्यङ्गनीलिकासु यथासन्नां सि-
रां विध्येत् । क्षीरीवृक्षवल्कलकैश्च क्षीरपि-
ष्टैर्लेपयेत् । वलातिवलामधुकहरिद्राभिर्वा ।
मधुकागरूपयस्याकालीयकैर्वा । तरुणकपि-
त्थतिन्दुकरजनीभिर्वा । अम्बिकामूलेन वा ।
सूकरदंष्ट्रया वा मधुघृतयुक्तया ॥

लाञ्छनादित्रये आसन्नाया अप्रतिषि-
द्धायाः सिराया व्यथनम् । पञ्चलेपयोगाः सु-
बोधाः । पयस्या क्षीरिका । कालीयकं कृष्णच-
न्दनम् । तरुणकपित्थोऽजीर्णकपित्थतरुः ।
अम्बिका चुक्रिका तस्या मूलम् । इति लाञ्छना-
दित्रय साधारणम् । [पूर्वोक्तं व्यङ्गनीलिकयोर-
पृथक्त्वं तु सम्ख्यानां षट्त्रिंशत्वापादनायैव ।
अत्र नीलिकाग्रहणं स्थानभेदजनितसंज्ञान्तरत-
या चिकित्सान्तरभ्रान्तिपरिहारार्थम् ।]

(लाञ्छनादित्रयस्य सामान्याचिकित्सासुक्त्वा
तेषु व्यङ्गस्य विशेषचिकित्सामाह ॥)

विशेषेण व्यङ्गेष्वसृक्त्वावपूर्वमर्जुनप-
रिपोटैर्लेपः । क्षौद्रेण वा पिष्टा मज्जिष्ठा ।
अजाक्षीरेणवार्द्राडिमत्वक् । तेनैव वा वा-
लामलकं गोमूत्रेण समाहं स्थितम् । दधिम-
ण्डेन वा कालेयकलोध्रोल्पलाकिञ्जल्कम् । न-
वनीतेन वा श्वेताश्वसुरजमषी ॥

विशेषतस्तु व्यङ्गेषु रक्तस्रावं कृत्वा अ-
र्जुनतरोः परिपोटैः स्वयं जीर्णत्वाग्निर्लेपः । सु-

बोधम् । मञ्जिष्ठाक्षौद्रेण । आर्द्रडाडिमत्वग
जाक्षीरेण । बालामलकं तेनैवाजाक्षीरेण । कि-
म्भूतमामलकमाह । गोमूत्रेण सप्ताहं स्थितम् ।
कालेयकादिकं दधिमण्डन । कालेयकं पीतच-
न्दनम् । श्वेताश्वखुरजक्षारो नवनीतेन । (श्वेता
श्वेतवचा । अश्वखुरः कृष्णशंखपुष्पी । (नि)
गिरिकर्ण्यपरा नीला वाजिखुरा व्यक्तगन्धकुसु-
मा च । अश्वखुरा तुरगखुरप्रतिमास्याच्छांखि-
नीकृष्णा । श्लेष्मपिष्टाश्वखुरप्रलिप्तसंशुष्कता
न्तवृक्ताज्यसिक्तप्रञ्जलितवर्त्युद्भवयामध्या लेपः ।
न तु शंखपुष्पीमेव दग्ध्वोलपन्नया । अश्वखुरेण
कृतामधीति वा ।) इति सामान्येन व्यङ्गेषु ॥

तत्रेत्यादिना व्यङ्गेषु वातादिविशेषेणाह ॥

तत्रापि वातजेषु देवदारुदुरालभावृ-
हतीमञ्जिष्ठासूर्वापामार्गतायन्तीत्रायमाणा शु-
कनसावलाविदारीयवदरकुलत्थविल्वोलपल-
शतावरीदर्भमूलकाथे शृङ्गीविडङ्गगर्भं घृतं वि-
पक्रमधोभक्तं पानमभ्यङ्गं नावनं च सायं
योजयेत् ॥

तत्रापि तेष्वपि वातजेषु व्यङ्गेषु देवदा-
रुवादिनाथे शृङ्गीविडङ्गं गर्भं दत्त्वा विपकं घृत-
मधोभक्तं भोजनादूर्ध्वं पाने योजयेत् तदेवा-
भ्यङ्गे नावने च सायं योजयेत् ॥

प्रलेपं च न्यग्रोधदेवदारुहरीतकीपूती-
करञ्जमदनफलचूर्णैर्घृतयुक्तैः । बदरमज्जाको-
द्रवलाजचूर्णेन वा सघृतेन । श्वेतचमरास्थि
तालपत्रीस्तन्यमधुघृतैर्वा ॥

न्यग्रोधादीनां चूर्णैर्घृतयुक्तैः प्रलेपं च
योजयेत् । बदरमज्जादिचूर्णेन वा सघृतेन ।
श्वेतचमरास्थ्यादिभिर्वा । चमरोनाम मृगः त-
स्य श्वेतवर्णस्यास्थि । तालपत्री मौसली ॥

पैत्तेषु बलामधुकमागधिकाक्षीरका-
कोळीखगुप्ताफलकाकमाचीतुकाद्वाभिः स-
पयः सर्पिः सिद्धं पूर्ववत् प्रयोजयेत् ॥

पित्तव्यङ्गेषु बलादिभिः सक्षीरं सिद्धं
सर्पिः पूर्ववादित्यधोभक्तमभ्यङ्गे नावने च सायं
योजयेत् ॥

मृद्वीकाश्वेतपाकीखजूरपरुषकसौवी-
रबदरद्विमेदापुनर्नवकशेरुकाप्रवाळविद्रुममृ-
णालैर्वा सक्षीरैः ॥

सक्षीरैर्मृद्वीकादिभिर्विपकं सर्पिर्वा पूर्ववत्
प्रयोजयेत् ॥

उपस्तिग्धचैनामिक्षुरसेनोभयतो विरेच-
येत् ॥

एवं च सर्पिः प्रयोगेणोपस्तिग्धमेनामि-
क्षुरसेन कल्पोक्तविधिनोभयत ऊर्ध्वमधश्च वि-
रेचयेत् ॥

कृतराधिरावसेचनानेतांश्च व्यङ्गान्
मधुकशारिवा बलाचन्दनलोध्रोलपलैर्घृतयुक्तै-
रालेपयेत् । प्रपौण्डरीकमधुकपञ्चकनीलोल्प-
लशारिवाकदलीमूलप्रवाळसुवर्णगैरिकैर्वा ।
शीतमधुरमन्त्रपानं प्रवातमहः स्वप्नसौमनस्यं
च सेवेत ॥

एतांश्च पित्तव्यङ्गान् रुधिरं स्नावायेत्वा
मधुकादिभिर्घृतयुक्तैरालेपयेत् । प्रपौण्डरांका-
दिभिर्वा घृतयुक्तैः । प्रवालं विद्रुमम् । शीतम-
धुरान्नपानादिकं च सेवेत ॥

कफजेषु दशमूलदेवदारुहरीतकीश्वदं
द्रामलकीकाथे मुस्तकुष्ठहरिद्रामरतरुक्लकैस्त-
द्वत् साधितं सर्पिं तद्वदेवोपयुञ्जीत ॥

कफजेषु व्यङ्गेषु दशमूलादिकाथे मुस्ता-
दिकल्कैस्तद्वदिति सक्षीरं साधितं सर्पिस्तद्वदे-
वेत्यधोभक्तं पाने नावनाभ्यञ्जनयोः सायं च
प्रयोजयेत् ॥

तुत्थरोचना लोध्रप्रियंगुकालेयकैः स
मधुघृतैर्लेपः । देवदारुसरलबलाशियुमूलै-
र्वा । मनश्शिलातुत्थरसाज्जनैर्वा । मृदुना
वा क्षारेण दशमात्राः प्रलेपः ॥

तुत्थदेवदारुमनश्शिलादिभिर्लेपत्रयं सु-
बोधम् । अथवा मृदुना क्षारेण सूत्रोक्तेन द-
शमात्राः प्रलेपः । मात्रा कालविशेषः । तस्या
लक्षणं यावत् पथेति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुम-
ण्डलं निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा
स्मृता इति ॥

रक्तजेषु क्षीरसर्पिं स्निग्धस्य सिरां वि-
स्नावयेत् । वमनविरेचने च पित्तवत् कुर्यात् ।
आलेपश्चास्थ चन्दनमधुकल्केन घृतवता ।
सर्जरसनीलोत्पलशङ्खवेतस कदलीमूलमूर्वा
मधुकल्केन वा ॥

रक्तजेषु व्यङ्गेषु क्षीरोद्भवेन सर्पिं वा स्नि-
ग्धस्य सिरां विस्नावयेत् । सुबोधम् । पित्तव-

दिति पित्तव्यङ्गवदिक्षुरसेनेत्यर्थः । चन्दनसर्ज-
रसादिभिरालेपद्वयं सुबोधम् । इति व्यङ्गानि ॥

प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तक्रमोऽन्तेचाग्निना
दाहः ॥

प्रसुप्त्याख्ये सुबोधम् । अन्ते च वात-
कुष्ठचिकित्सया शान्त्यप्राप्तवाग्निना दाहः ॥

उल्कांठे पित्तश्लेष्महरो विधिः सक्षार-
लवणं च तैलमभ्यङ्गः । कोठे कुष्ठचिकित्सित-
मीक्षेत ॥

॥ इति सप्तविंशोऽध्यायः ॥

उल्कोठाख्ये सर्वो विधिः पित्तश्लेष्मत्रः ।
यवक्षारसैन्धवयुक्तं तैलमभ्यङ्गश्च । कोठे कुष्ठ-
चिकित्सा । [शास्त्रान्तरेषु क्षुद्रत्वसाम्यात्तदन-
न्तरोक्ता पादप्रभेदकण्टकवेधपाददाहपाणिग्व्य-
था देहस्फुटनातिस्वेददेहदौर्गन्ध्यवैद्युतानलदाहा-
दिक्रियाप्यत्र दिङ्मात्रावबोधनार्थं किञ्चिलि-
ख्यते ॥

क्षयंगने श्लेष्मणि पादलघ्ने
सञ्चारिणां देहभृतामजन्तम् ।
वानः सपित्तोन्नेत्रलेपुदुष्टो
भेदान् करोत्यप्रतिकारनिन्नान् ॥

वटाङ्गुरारुक्करासिकचूत-
निर्याससिन्धूद्भवमर्कदुग्धम् ।
एभिर्हिष्यास्तुघृतं विपक्वं
पादप्रभेदं विनिहान्तं सद्यः ॥

अर्काविस्तुहिदुग्धं सिकथं पटुतैलसंयुतं पिष्टम् ।
पादत्रिलिप्तं सद्यः करोति कमलोपमं चरणम् ॥
स्तुर्धर्कदुग्धसैन्धवहयसुरचूर्णं सनवनीतम् ।

न्यस्तुम्बफले तत्प्रदारिकां लेपनाद्भन्यात् ॥
 पाददार्यां सिरां विध्वा स्निग्धस्त्रिने पदे पुनः ।
 वसाधृतमधूच्छिष्टमज्जारैः प्रलेपयेत् ॥
 स्नुह्यर्कच्छागपयो लवणमधूच्छिष्टचूतनिर्यासम् ।
 माहिषनवनीतयुतं विपादिकां हन्यलाबुस्थम् ॥
 अतिपक्वशुष्ककेतकदलभसितं घृतपटूपेतम् ।
 कंसनिघृष्टं लेपात् करोति कमलोपमं चरणम् ॥

नश्यति तथा विपादी
 पुष्यलता नीलिमूलशृततैलात् ।
 कार्पासभुजगवल्ली
 पटुतिलजैर्नश्यते विशेषेण ॥

सर्जघृतं तुल्यगुडं
 पिष्ट्वाष्टांशार्कदुग्धेन ।
 प्रातिलेपात् पादतले
 नश्यति नियतं विपादिका सहसा ॥

शुक्तिकाभस्म सिन्धूतथं सर्पिः सर्जरसं पयः ।
 पादयोः स्फुटने लेपः क्लिक्तालुव्यवस्थितः ॥
 सक्षीरं स्नुहिकाण्डं सान्तर्धूमं सुवर्चलाविलवत् ।
 दग्धं छागघृतयुतं तुम्बस्थं हन्ति परिलेपात् ॥
 पूरितोपरिसिक्थेन वह्निना तापिता भृशम् ।
 असाध्यापि व्रजयस्तं क्षिप्रमेव विपादिका ॥

करञ्जबीजं रजनी कटुत्रयं
 समानभागं लवणस्य मृत्तिकाम् ।
 दग्ध्वा समालोड्य घनेन लिम्बेत्
 पादौ विनश्येत विपादिका ध्रुवम् ॥

॥ कण्टकवेधस्य ॥

पादयोः कण्टके विद्धे रविदुग्धेन पूरयेत् ।
 उद्धृतेऽनुद्धृते चापि पतति खयमेव तत् ॥

सैन्धवं तत्र संस्थाप्य दहेल्लोहशलाकया ।
 कुमार्याः कोष्णपत्रेण बन्धनं चात्र कारयेत् ॥
 लवणोदकसेकं वा सन्धानौदनबन्धनम् ।
 तण्डुलीयकमूलाढ्यं लवणं सपुनर्नवम् ॥
 वायसीं वा पटुयुतां चिर्लीं वा स्नेहसंयुताम् ।
 चिन्वाकरञ्जपत्रं वा घृतकाञ्चिकसंयुताम् ॥
 भृष्टं प्रबन्धनं कुर्यात् पायसं कोरदूषकैः ।
 व्रणाक्रियां च कुर्वीत पके दुष्टं पुनर्दहेत् ॥

॥ पाददाहस्य ॥

शतावरीमूलरसात् फेनेन परिलेपितौ ।
 परितापाद्विमुच्येते चरणौ क्षिप्रमेव तु ॥
 मसुरविदलैः पिष्टैर्भृशशीतेन वारिणा ।
 चरणौ लेपयेत् सम्यक् पादादाहप्रशान्तये ॥
 नवनीतेनसंलिप्तौ वह्निना परितापितौ ।
 सुच्येते चरणौ क्षिप्रं परितापात् सुदारुणात् ॥
 घृताक्तैः सक्तुभिः श्लक्ष्णैरजाक्षीरसमन्वितैः ।
 लेपयेच्चरणौ सद्यः परितापविमुक्तये ॥
 लिम्पेत्सेव्यजलारिष्टैः शतघृतघृतेन वा ।
 पाददाहेषु चरणौ सेकं काञ्चिकसर्पिषा ॥
 कुमारीरससेको वा जलौकोभिर्हरेदसृक् ॥

॥ पाष्णिग्व्यथायां ॥

लिप्ता सर्षपकल्केन स्वेदिता चाश्मना भृशम् ।
 पादपाष्णिग्व्यथा तीव्रा पक्षाद्धेन विनश्यति ॥

॥ देहस्फुटनस्य ॥

अगस्तिपुष्पचूर्णेन माहिषं श्रपयेत्पयः ।
 तदुत्थनवनीताक्तो देहस्य स्फुटनं जयेत् ॥

॥ अतिस्वेदस्य ॥

हरीतकीं तु सम्पिष्य गात्रमुद्धर्तयेन्नरः ॥

पश्चात् स्नानं प्रकुर्वीत देहस्वेदोपशान्तये ॥

॥ देहदौर्गन्ध्यस्य ॥

गोमूत्रेण समालोढ्य माहिषं शकृदुत्तमम् ।

तेनैव लेपनं कुर्याद्देहदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥

शिरिषलामज्जकहेमलोघ्रै-

स्त्वग्भेदसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।

पद्मांशुलोहै रथ चन्दनाभ्यां

शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रलेपः ॥

तिन्त्रिणीस्त्ररसे तैलप्रस्थं सम्यक्पचेतिभषक् ।

अत्र कल्कार्थमेतानि वातघ्नानि च योजयेत् ॥

शिमुसैन्धवदुर्गन्धा लशुनं च सचित्रिकम् ।

एतच्छरीरदौर्गन्ध्यकण्डूतिस्वेदनाशनम् ॥

तिन्त्रिणीकदलोद्भूतं स्वरसं लेपयेन्नरः ।

बहुशोदेहवैगन्ध्यकण्डूकोठविनाशनम् ॥

क्षौद्रेण पौष्करं रेणु मेकविंशति वासरान् ।

लिहतां देहदौर्गन्ध्यं नश्येन्निशेषमङ्गिनाम् ॥

द्विनिशतिलरुप्राजीकल्कोद्वर्तितविग्रहः ।

यः स्नाति तस्य देहः स्यात् सुगन्धिर्भास्करच्छविः ॥

॥ वैद्युतानलदाहस्य ॥

वैद्युतानलदग्धस्य लेपसेकादियोजयेत् ।

सतैल मच्छलवणप्राथं तापं च वह्निना ॥

चुत्थदग्धवदाहारं मधुरस्निग्धशीतलम् ।

सेकं च संज्ञायुक्तस्य कुर्वीतेऽन्द्रियवेदिनः ॥

आग्नेयैरौषधैर्लेपं सेक मिश्रतुषोदकैः ।

सर्पिस्निग्धैरम्लयुक्तैर्वसातैर्लघृतैरपि ॥

इत्यादिकं शास्त्रान्तरादवगन्तव्यम् ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-

मुत्तरे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

गुह्यरोगविज्ञानीयम् ।

त्रणशस्त्रप्रसङ्गेन क्षतप्रायत्वात् गुह्यरो-
गाणां हेत्वादिकं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो गुह्यरोगविज्ञानीयं नामाध्या-
यं व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

गुह्यशब्देनोपस्थो भण्यते ॥

स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्येत्यादिना पुंगुह्यरोगा-
णां हेतुरुच्यते ॥

स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोथवा ।

दोषाध्युषितसङ्कीर्णमलिनाणुरजःपथाम् ॥

अन्ययोनि मनिच्छन्ती मगम्यां नवसूतिकाम् ।

दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥

विवर्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।

मुष्टिदन्तनखोल्पीडाविषवच्छूकपातनैः ॥

वेगनिग्रहदीर्घातिस्वरशष्पविघट्टनैः ।

दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥

जनयन्त्युपदंशादीन्-

स्त्रीव्यवायनिवृत्तत्वादियुक्तस्य पुरुषस्य
तत एव हेतोर्गुह्यं गता वातादयो दुष्टा स्त्रयोर्वि-
ंशतिमपदंशादीनामयान् व्याधीन् जनयन्ति ।
स्त्रीव्यवायो मैथुनं अतः सहसा यो निवृत्तः से-
वते स्त्रीयं तस्य । सहसा निवृत्तिः सहसा से-
वनं च दोषकोप्रहेतुः । अथवा दोषाध्युषित-
त्वादिगुणरजःपथा मन्ययोन्यादिकां वा स्त्रियं

भजतः । दोषैर्वातादिभि रध्युषितमाधिष्ठितं स-
ङ्कीर्णं च मलितं चाणु च रजःपथं योनिद्वारे
यस्यास्ताम् । सङ्कीर्णं केनचित् बीभत्सेन मि-
श्रितम् । मलितं शौचाभावेन मलयुक्तम् ।
अणु संवृतम् । अन्ययोनि विजातीयाबडवाग-
वादि स्ताम् । अनिच्छन्ती या मैथुनद्वेषेणाङ्गस-
ङ्कोचनपरा । अगम्या भगिन्यादिः । तथा र-
तान्तेषु दूषितं पङ्कचाविलं तोयं स्पृशतस्तेन
शौचं कुर्वतः अपि वा नैव स्पृशतः शौचादिकं
नैव कुर्वतः । तथा विवर्धयिण्या शेषं वर्धयितु-
मिच्छया तत्रैव तीक्ष्णान् प्रलेपसेकादीन् प्रय-
च्छतो ददतः । मुष्ट्यादीनामुल्पीडनया । वि-
षवतां शूकानां पातनैः । वेगनिग्रहः शुक्लादि-
वेगधारणम् । दीर्घेणातिखरेण च शष्पेन तृ-
णं विघट्टनं क्षोदनम् । [गुह्यरोग शष्पमिति
जज्जटः ।] [स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्येति पाठः ।
वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनैरिति च । व्य-
वायनिवृत्तस्य चिरकालोपेक्षितमैथुनस्य नरस्य
पुनः सहसा अतर्कितमेव स्त्री नारी भजतः सेव-
मानस्य । अथवेति विकल्पे । सङ्कीर्णः प्रसववै-
षम्यादिना गुदवस्तिभ्यामेकीभूतः । अथवा
रजः शब्दोपि दोषाध्युषितादिवत् गुणवचनः
तथा सति रजःपथां रजोयुक्तयोनिमार्गा रज-
स्खला सूतिकादिमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे दोषा-
ध्युषितादिभिः पथशब्दोभि सम्बध्यः । अग-
म्यां भगिन्यादिकां तथा सत्यन्यजनज्ञानशङ्का
जुगुप्सादिजनितवैकुण्ठ्यदूने हृदि कुद्धा दोषा स्त-
तातेन मनसा सह गुह्यप्राप्ता स्तत्ररोगान् जन-
यन्तीत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिविरुद्धचारतश्च । मु-
ष्ट्युल्पीडनादयः कामसूत्रविहितकरणभेदजनि-

ताः । ऊपरजलेषु बाहुल्येन दृश्यमानो जन्तु-
तुल्याकृतिः कश्चिदौषधिविशेषः शूकः । ते च
शूकाः सविषानोर्वेषभेदात् द्विधा तत्र विषव-
न्तो रोगकारिणः । तदुक्तं कृष्णानि चित्राण्य-
थवा शूकानि सविषाणि तु पातितानि पच-
न्त्याशु मेढूं निरवशेषत इति । अथवा विषद्र-
व्यकल्पितानां वच्छूकानां वश्यौषधानां पात-
नात् । वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनात् वे-
गनिग्रहाच्छुक्लादिवेगधारणात् । तथा दीर्घा-
णामतिखराणां च स्पर्शानां विघट्टनादास्फाल-
नात् । स्पर्शमिति कामातपत्रसंज्ञितस्त्वाग्विशे-
षः । तस्य च बहुरूपता विद्यते तत्कामशास्त्रा-
द्वगन्तव्यम् ॥]

अपदंशो तपश्चधा ।

पृथग्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्च-

अत्रैषां त्रयोविंशतेर्मध्ये वातेन पित्तेन
श्लेष्मणा रक्तेन सन्निपातेनेति पञ्चधा अप-
दंशाः ॥

-अत्र मारुतान् ॥

मेढ्रशोफो रुजश्चित्राः स्तम्भस्त्वक्परिपोटनम् ।

त्वक्परिपोटनान्तं वातेनापदंशे लक्षणम् ।
[अत्र पञ्चानां मध्ये वातेनापदंशे लिङ्गे शोफो
नानाप्रकारा रुजःस्तब्धतत्त्वचोभेदनं च स्यात् ॥]
पकोदुम्बरसङ्काशं पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥

ज्वरान्तं पित्तेन । [पित्तजे अपदंशे प-
कोदुम्बरसदृशः शोफो ज्वरश्च स्यात् ॥]

श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कण्डूमाञ्छीतलो गुरुः

गुर्वन्तं श्लेष्मणा । कठिन इत्याद्यनन्तर-
प्रकृतस्य श्वयथोर्विशेषणम् । [विशेषणसाम-

ध्याच्छवयथुरेवावविशेष्यः । श्लेष्मकृते अप-
दंशे काठिन्ययुक्तः स्नेहलेपप्रतीतिकरः कण्डू-
हितः शीतस्पर्शश्च शोफो जायते ॥]

शोणितेना सितस्फोट सम्भवोऽसृतिर्ज्वरः ।

ज्वरान्तं रक्तेन । [रक्तकृते अपदंशे
कृष्णवर्णानां स्फोटानामुल्पत्तिरस्रस्त्रावो ज्वरश्च
स्यात् ॥]

सर्वजे सर्वाल्लिङ्गत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ।
तीव्रा रुगाशुपचनं दरुणं कृमिसम्भवः ॥

कृमिसम्भवान्तं सन्निपातेन । [सर-
क्तसन्निपातजे अपदंशे सर्वाल्लिङ्गत्वं वाताद्यपद-
शानां प्रत्येकोक्तलक्षणनिचयसम्भवः । तथा वृ-
षणयोरपि शोफः अपिशब्देनान्यत्रापि । मेढू-
मात्रे शोफोद्भवं सूचितम् । रक्तापदंशेपि शो-
फ उक्तः । तीव्रा अत्यर्थमसहनीयारुक्पीडा-
विशेषः । आशुपचनं द्वित्रिदिनैरेव पाकः । आ-
शुशब्दोक्त्या पूर्वेषां क्रमेण पाकः सूचितः ।
दरुणं भेदनम् । कृमिसम्भवः अन्तः स्वयमेव
जन्तूनामुद्भवः ॥]

[एषामवान्तरभेदत्वादत्रैव साध्यासाध्य-
विभागं दर्शयति ॥]

याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः ।

तेषां पञ्चानामपदंशानां मध्ये रक्तापदं-
शो याप्यः । सन्निपातजस्तु मृत्यवे भवति ॥

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्गुह्या सृक् पिशिताश्रयैः ।

अन्तर्बहिर्वा मेढूस्त्य कण्डूला मांसकीलकाः ॥
पिच्छिलास्रस्रवायोनौ तद्वच्च छत्रसन्निभाः ।
तेर्शास्युपेक्षाघ्नन्ति मेढूपुंस्त्वभगार्तवम् ॥

गुह्ये यदसृक्तं पिशितं मांसं च तत्रो-
क्तात् कारणात् कुपितैर्दोषैर्मेढूस्यान्तर्वा बहिर्वा
कण्डूलाः पिच्छिलास्रस्रवाश्च मांसकीलका जा-
यन्ते । अनेनैवप्रकारेण स्त्रिया अपि योनौ
छत्राकृतयो मांसकीलका जायन्ते ते नास्त्रा अ-
र्शासि । ते च पुरुषे जाता उपेक्षिताः सन्तो
मेढू पुंस्त्वं च नाशयन्ति । स्त्रियास्तद्वद्भगमा-
र्तव्यं च लाघवाथर्मत्र योनिरोग उक्तः । [कुपि-
तैर्यथोक्तेन कारणजालनं कुद्वैर्गुह्यासृक्पिशि-
ताश्रयैः गुह्यगतमसृक्पिशितश्चाश्रयो येषां तैः
मेढूस्थान्तर्भागे बहिर्भागे वा कण्डूलाः कण्डू-
युक्ताः पिच्छिलास्रस्रवाः पैच्छिल्य क्तं रक्तं
स्रवन्तः मांसकीलकाः कीलकाकारा मांसाङ्कुरा
जायन्ते योनौ च स्त्रीणां गुह्येऽपि तद्वत् योनि-
व्यापदुक्तकारणदुष्टैर्दोषैरन्तर्बहिर्वा कण्डूलादि-
युक्ता मांसकीलका जायन्ते । तत्र त्वयं विशे-
षः ते छत्रसन्निभाः छत्रतुल्याकाराः कृशमूलाः
स्थूलाग्राश्च भवन्ति । मेढूजा मांसकीलकाः
योनिजाश्चाश्वासीति कथ्यन्ते । उपेक्षया ते पुं-
नैः मेढूपुंस्त्वभगार्तव्यं मेढूचेन्मेढूम् । पुंस्त्वं
स्त्रीगमनसामर्थ्यं शुद्धं वा । तथा भगे चेत्
भगमृत्युत्वयोग्यं आर्तव्यं रक्तं च घ्नन्ति । पुंरो-
गाणां मध्ये स्त्रीरोगकथनं कारणादिसाम्येन
लाघवात् ॥]

गुह्यस्य बहिरन्तर्वा पिटकाः कफरक्तजाः ।

सर्षपामानसंस्थाना घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ।

कफरक्ताभ्यां गुह्यस्य बहिरन्तर्वा सर्वत्र
वा सर्षपतुल्यप्रमाणसंस्थाना घनाः संहताः पि-
टका भवन्ति ता नाम्ना सर्षपिका स्मृताः । [गु-
ह्यस्य मेढूयस्य गुह्यशब्दोक्त्यायोनेरपि बहिरन्तः
बहिर्भागेऽन्तर्भागे वा कफरक्तजाः श्लेष्मरक्त-
संसर्गनिमित्ताः सर्षपामानसंस्थानाः मानसंस्था-
नाभ्यां सर्षपतुल्याः घना निरन्तरनिचिताः पि-
टकाः सर्षपिकासंज्ञो गुह्यरोगः ॥]

पिटका बहवो दीर्घा दीर्यन्ते मध्यतश्चयाः ।

सोवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ॥

गुह्ये याः पिटका बहवो दीर्घामध्यतश्च
दीर्यन्ते स रोगो नाम्नावमन्थः । स च कफ-
वाताभ्यां भवति वेदनारोमहर्षवांश्च भवति ।
[कफासृग्भ्यां कफेना सृजां च संसृष्टाभ्यां
जाताः बहवो बहुसंख्याः दीर्घा आयामयुक्ताः
याः पिटका मध्यतो मध्यप्रदेशे दीर्यन्ते विदी-
र्णा भवन्ति वेदना रोमहर्षवात् वेदनया रोम-
हर्षेण च युक्तः स रोगोऽवमन्थाख्यः ॥]

कुम्भीकारक्तपित्तोत्थाजाम्बवास्थिनिभाशुजाः

रक्तपित्तहेतुर्जाम्बवास्थिसदृशा क्षिप्र जा-
या पिटका सा नाम्ना कुम्भीका । [रक्तपि-
त्ताभ्यां जाता जाम्बवबीजास्थिसदृशा आशुजा
अतिवेगेनोत्थिता पिटका कुम्भीका तत्संज्ञो
गुह्यरोगः ॥]

अलजी मेहवद्विधात्

अलज्याख्यां गुह्यपिटकां मेहवच्छरावि-
कादिपठितालजीवलक्षणेर्विधात् ॥

उत्तमां रक्तपित्तजाम् ।

पिटकां माषमुद्राभाम्

पित्तरक्तजां माषमुद्रसदृशां पिटकां ना-
म्रोत्तमां विधात् । [उत्तपामिति पाठः । पि-
त्तरक्तकारणजनितां संस्थानमानाभ्यां माषेण
मुद्रेण वा तुल्यां पिटका मुत्तपाख्यं क्षुद्ररोगं
विधात् ॥]

पिटका पिटकाचिता ।

कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिकेतिसा ॥

पुष्करस्य पद्मस्य कर्णिकेव या पिटका
अन्याभिर्बह्वीभिः पिटकाभिराचिता सा नाम्ना
पुष्करिकेति ज्ञेया । [पित्तरक्ताभ्यामेव पद्म-
कर्णिका तुल्या तथा पिटकैराचिता स्वयमप्य-
गुभिः पिटकाभिव्याप्तैर्लक्ष्यः ॥]

पाणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढपिटका भवेत् ।

संव्यूढाख्ये रोगे मेढू भृशसंव्यूढे विम-
र्दिते पिटका भवेत् । [हस्ताभ्यामातिशयेन
संव्यूढे संवाहिते मर्दित इति यावत् मेढू इत्य-
र्थात् । संव्यूढ पिटका तत्संज्ञो गुह्यरोगो भ-
वेत् । अत्रापि पित्तरक्ताभ्यामित्यूह्यम् ॥]

मृदितं मृदितं वस्तु संरब्धं वातकोपतः ।

वस्तु मेढूख्यं मृदितं स द्वातकोपात्
संरब्धं भवति स नाम्ना मृदितम् ॥ [हर्षणा-

र्थं हस्ताभ्यां मर्दितं यद्वस्तु मेढ्राख्यं तद्वातको-
पतः मर्दनस्यैवातिथोगात् कारणान्तराद्वा कुपि-
ताद्वातात् संरब्धं हृष्टमेव सदा वर्तते चेन्मृदि-
तं मृदिताख्यो गुह्यरोगः ॥]

विषमा कठिना भुग्ना वायुनाष्ठीलिका स्मृता ।

या विषमत्वादिगुणा पिटका वायुना
भवति सा नाम्नाष्ठीलिका स्मृता । [कुपितेन
वायुना विषमा काचिन्निम्ना कचिदुन्नता कठिना
प्रायेण काठिन्ययुक्ता भुग्ना कटिलाकारा स्त्रीलि-
ङ्गसामर्थ्यात् पिटकेत्यूह्यं इयमष्ठीलिकाख्यो गु-
ह्यरोगः ॥]

विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्ममेढ्रजम् ।
निवर्तते सरुग्दाहं कचित् पाकं च गच्छति ॥
पिण्डितं कुथितं चर्म तत्प्रलम्बमधोमणेः ।
निवृत्तसंज्ञं सकफं कण्डूकाठिन्यवत्तुतत् ॥

विमर्दनादिना दुष्टेन वायुना मेढ्रजं च-
र्म सरुग्दाहं सन्निवर्तते परावृत्य तिष्ठति । क-
चित्तु पाकमपि गच्छति । ततश्चर्मपिण्डितं सं-
कुचितं कुथितं क्लिन्नं मणेर्येद्वाग्रभागस्याधः प्रल-
म्बं भवति तस्य निवृत्तामेति संज्ञा । तच्च नि-
वृत्तं कफसंयोगात् कण्डूकाठिन्यवच्च भवति न
तु सर्वत्र । [विमर्दनाद्धि दुष्टेनेति पाठः ।
पिण्डितं ग्रथितमिति च । विमर्दनाद्विविधा-
न्मर्दनात् दुष्टेन वायुना मेढ्रजं चर्ममेढ्रस्य त्वक्
निवर्तते परावृत्य तिष्ठति । हि प्रसिद्धौ । क-
चित् केषुचित् पुरुषेषु दोषभेदवशात् सरुग्दा-
हं रुजया ऊष्मातिशयेन च युक्तं सत्पाकं ग-

च्छति च । तत्तथाभूतं चर्मपिण्डितं ग्रथितं
पिण्डाकारतया ग्रन्थिभावमापन्नं मणेर्येद्वाग्रभा-
गस्याधः प्रलम्बं लम्बमानं निवृत्तसंज्ञं निवृत्ता-
ख्यो रोगः । स कफं कफसम्बद्धं तत्तु निवृत्तं
कण्डूकाठिन्येन च युक्तं भवति ॥]

दुरूढं स्फुटितं चर्मनिर्दिष्टमवपाटिका ।

मेढ्रमत्रं चर्मदुष्टं कृत्वोढं मर्दितं स्फुटितं
सदवपाटिकेति नाम्ना निर्दिष्टम् । [दुरूढं दुष्टं कृ-
त्वोढं अयथावत् गृहीत मर्दितमित्यर्थः । अत
एव स्फुटितं भिन्नं यच्चर्मत्वक् तदवपाटिका त-
त्संज्ञो गुह्यरोगः ॥]

वातेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणाद्धि चेत् ।
स्रोतो मूत्रं ततोभ्येति मन्दधारमवेदनम् ॥
मणेर्यिका सरोधश्च स निरुद्धमणिर्गदः ।

वातेन दूषितं चर्ममेढ्रमणौ सक्तं श्लिष्टं
यदि मेढ्रस्रोतोरुणाद्धि ततो मूत्रं मन्दधारमवेद-
नं चाभ्येति मणेश्च हर्षणे विकासरोधो भवति
स गदो नाम्ना निरुद्धमणिः । (वातेन कृतदू-
षणं चर्म मणौ लिङ्गाग्रे सक्तं संश्लिष्टं स्रोतो मू-
त्रमार्गं रुणाद्धि यदि ततस्तस्माद्धेताः मूत्रं मन्द-
धारं स्रोतो रोधादन्तरान्तरा विछिन्नं अवेदनं
वेदनारहितं अश्मर्यादौहि निरोधस्याभ्यन्तर-
त्वाद्धेदना सम्भवः इह तु बाह्यत्वात्तदभावः ।
अभ्येति निर्गच्छति । मणेः कर्णिकाया स्त्वक्प-
रिवर्तना शक्यतया विकासायितुमशक्यत्वं च
स्यात् । य एवंविधः स गदो निरुद्धमणि सं-
ज्ञो गुह्यरोगः ॥)

लिङ्गं शूकैरिवाकीर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवम् ।

कफेन हेतुना लिङ्गं मेढूमन्तः शूकैः किंशारुभिरिवावृतं भवति तस्य ग्रथित इत्याख्या । (शूकाचितप्रतीतियुक्तं मेढूं ग्रथिताख्यं तच्च कफोद्भवं कफेन जायत इत्यर्थः) । (किंशारुर्द्वान्य शूकम् ॥)

शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ।

शूकेन दूषितं यन्मेढू रक्तं तदुत्था मेढू स्पर्शस्य हानिरचेतनत्वं भवति ततदाह्वयनाम्ना स्पर्शहानिः । (लिङ्गवृध्यर्थं प्रलिप्तं शूकदूषिताद्रक्तादुत्पन्ना स्पर्शहानिः स्वापप्रयुक्तं स्पर्शाज्ञानं तदाह्वया स्पर्शहान्याख्यो रोगः ॥)

छिद्रैरण्मुसैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितम् ।

वातशोणितकोपेन तं विद्याच्छतपोनकम् ।

यत्तुमेहनं मेढूं सर्वतः सर्वत्र अणुमुखैः सूक्ष्मास्यैरिछद्रैश्चितं वातशोणितकोपेन हेतुना भवितं नाम्ना शतपोनकं विद्यात् । (यत्तु लिङ्गं वातशक्तयोः कोपादणुमुखैः सूक्ष्मास्यैर्मुखस्याणुत्वोक्त्या मूलस्य स्थूलत्वमपि व्यञ्जितम् । अत एव हि तेभ्यो मूत्रादिपरिच्छुतिः । छिद्रैः सुभिरैः सर्वतश्चितं व्याप्तं तं शतपोनकाख्यं विद्यात् । भगन्दरोक्तशतपोनकवत् बहुच्छिद्रत्वात् ॥)

पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाकोज्वरदाहवान् ।

पित्तासृग्भ्यां हेतुभ्यां ज्वरदाहवान् य-

स्त्वचः पाकः स नाम्ना त्वक् पाकः । [पित्तेनासृजा च हेतुना ज्वरदाहवान् ज्वरेण दाहेन च युक्ते मेढूत्वचः पाकस्त्वक् पाकाख्यो गुह्यरोगः ।]

मांसपाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः ।

सर्वजः सन्निपातजो मांसपाकः सर्वाभिवेदनाभिर्युक्तो मांसशातनो भवति । [सर्वजः सन्निपातजः सर्ववेदनः छेदभेदतोदस्फुरणव्यासः व्यथस्त्रं स स्वापाद्यखिलवेदनान्वितः मांसशातनः मांसं पक्त्वामेढूदणुशः पातयन् मांसपाकः मांसपाकाख्यो रोगः ।]

सरागैरसितैः स्फोटैर्वेदनाभिश्च पीडितम् ।

मेहनं वेदना चोग्रा तं विद्यादसृग्बुदम् ॥

सरागत्वादियुक्तैः स्फोटैस्तद्विधाभिश्च सूक्ष्माभिः पिटकाभिर्यत्र मेहनं पीडितं भवत्युग्रा च वेदना तस्य रोगस्या सृग्बुदमिति नाम विद्यात् । [मेढूं सरागैरिषद्रक्तवर्णैरसितैः कृष्णवर्णैर्वा स्फोटैरर्थात्तादृशीभिरेव पिटकाभिश्च पीडितं व्याप्तं तथा उग्रा अत्यर्थमसहनीया वेदना च स्यात् य एवं विधो रोगस्तमसृग्बुदं विद्यात् ।]

मांसाबुदं प्रागुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ।

गुह्ये तु यन्मांसाबुदं तत् लक्षणैः प्राक् ग्रन्थ्याद्यध्याय उदितम् । गुह्ये च त्रिभिर्दोषैर्विद्रधिर्भवति । [अबुदानां मध्ये मांसाबुदं विद्रधीनां मध्ये सन्निपातजो विद्रधिश्चात्रापि भवतः तौ च स्वस्थनिदानेन बोद्धव्यावित्यर्थः ।]

कृष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यन्ते समन्ततः ।
पक्वानि सन्निपातेन तान् विद्यात्तिलकाळकान् ।

सन्निपातेन हेतुना गुह्ये पक्वानि मांसानि
कृष्णानि भूत्वा समन्ताद्विशीर्यन्ते तां तिलका-
ळकान् विद्यात् । (सन्निपातकोपेन पक्वानि मे-
दमांसानि कृष्णानि कृष्णवर्णानि भूत्वा समन्त-
तः आवस्तिपर्यन्तं विशीर्यन्ते शकलीभूय निप-
तन्ति । बहुवचनं शकलापेक्षया । य एवंवि-
धास्तान् तिलकाळकसंज्ञान् जानीयात् ।) इत्य-
पदंशार्शः सर्षपिकाऽवमन्यकुम्भीकालज्युत्तमा
पुष्करिका संव्यूढामृदिताऽष्टीलिकानिवृत्ताऽव-
पाटिकानिरुद्धमणिग्रथितस्पर्शहानि शतपोनक-
त्वक्पाकमांस्पाकाऽसृगर्बुदावेद्रधि तिलकाळका-
ख्याख्याविंशतिः पुंगुह्यरोगा उक्ताः ॥

(साध्यासाध्यानि विभजते ।)

मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकाळकान् ।
चतुरो वर्जयेदेषां शेषान् शीघ्रमुपाचरेत् ॥

एषां च मध्यान्मांसोत्थमर्बुदं मांसोत्थमेव च
पाकं विद्रधिं तिलकाळकां श्रेति चतुरो वर्जयेत् न
चिकित्सेत् । शेषांस्तु शीघ्रमेवोपाचरेत् । (अपदं-
शानां साध्या साध्यविभागस्योक्तत्वादेशामनन्तरो-
क्तानामर्शःप्रभृतीनां मध्ये मांसोत्थमर्बुदं मां-
सार्बुदं पाकं मांस्पाकं विद्रधिं तिलकाळकानिति
चतुरः वर्जयेत् । उद्देशत एवैषां चतुष्टवे सि-
द्धेऽपि चतुर इति पुनरुक्तिः सुखनिश्चयार्था बहु-
वचनोक्तानां तिलकाळकानां बहुत्वशङ्कानिरा-
सार्थं च । शेषानर्शःसर्षपिकादीन् शीघ्रमा-

श्वेवोपाचरेत् तेषामपि कालातिपाते महान् प्रत्य-
वायः स्यादिति भावः ।)

(एवं पुंगुह्यरोगानुक्त्वा स्त्रीगुह्यरोगा-
नाह ।)

विंशतिर्व्यापदोयोनेर्जायन्ते दुष्टभोजनात् ।
विषमस्थाङ्गशयनभृशमैथुनसेवनैः ॥
दुष्टार्तवादपद्रव्यैर्बीजदोषेण दैवतः ।

योनेः स्त्रीगुह्यस्य दुष्टभोजनादिहेतोर्विंश-
तिर्व्यापदो जायन्ते । विषमस्थैरङ्गैः शयनं त-
थोक्तम् । दुष्टार्तवेन स्रवता । अपद्रव्याणि
लोहादिमयानि दाक्षिणात्यासुप्रसिद्धानि । बी-
जदोषः स्त्रियो जन्मकाले योन्यारम्भकस्य बी-
जस्योपहतत्वम् । दैवमन्यजन्मकृतं कर्म । इ-
ति योनिव्यापदामविशेषेण हेतुरुक्तः । (दुष्ट-
भोजनात् पर्युषिताद्यन्नभोजनात् । उक्तं च ।
भवेत् पर्युषितं पूतिकृन्नुमुष्णीकृतं पुनः । दुष्टं
कृम्यादिजुष्टं च शोषितं चान्नमातप इति । वि-
षमस्थाङ्गशयनभृशमैथुनसेवनैः अयथावद्विन्य-
स्तैरङ्गैः शयनस्य भृशमैथुनस्य च शीलनैः ।
दुष्टार्तवाद्वातादिदूषितादृतुजरक्तात् । उपद्रव्यै-
रिति पाठः । उपद्रव्यैर्लोहादिकृतैरुपलिङ्गैः ।
उपलिङ्गसुरतं देशान्तरेषु प्रसिद्धम् । उक्तं च
रातिरहस्ये । विमृद्यमानाः कृतकध्वजेन द्रवन्ति
हृष्यन्ति दृढप्रहारैः । स्त्रीराज्यजाः कोसलजा-
श्च नार्यः प्रचण्डकण्ठूति भगाभवन्तीति । बी-
जदोषेण योन्यारम्भकस्याकाशाद्यकस्य बीज-
स्योपहतत्वेन दैवतो जन्मान्तरकृतपापफलपरि-
णामाच्च हेतोः योनेर्विंशतिर्व्यापदो भवन्ति ।

इयता ग्रन्थजालेन योनिव्यापदां सामान्यकार-
णमुक्तम् ।)

योनावित्यादिना लिङ्गान्युच्यन्ते ।

योनौ कुट्टोऽनिलः कुर्याद्रुक्तोदायामसुप्तताः ।
पिपीलिका सृष्टिमिव स्तम्भं कर्कशतां स्वनम् ॥
फेनिलारुणकृष्णाल्पतनु रूक्षार्तवस्रुतिम् ।
भ्रंशं वङ्क्षणपार्श्वदौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च ॥
तां स्तां श्व स्नान् गदान् व्यापद्वातिकीनाम सा
(स्मृता ।

योनौ कुट्टो वायूरुगादीन् कुर्यात् । फेनि-
लेत्याद्यान् विशेषणं तस्य स्रुत्या सम्बन्धः । भ्रं-
शो योनिभ्रंशः । वङ्क्षणपार्श्वदौ व्यथां क्रमेण गु-
ल्ममपि कुर्यात् । तां स्तांश्च स्नान् वातजान्
स्तम्भादीन् गदान् । इयं वातिकीनामयोनि-
व्यापत् स्मृता । (दुष्टभोजनादिना कुपितो वा-
युर्योनौ रुगादीन् कुर्यात् । पिपीलिकासृष्टिमिव
तासां सञ्चरणप्रतीतिमित्यर्थः । कर्कशता का-
ठिन्यम् । स्वनं योनिमुखादप्यधो वातस्वननि-
र्गमनम् । फेनिलं फेनयुक्तमरुणमरुणवर्णं कृ-
ष्णं कृष्णवर्णं वा अल्पमवहुतनुस्वच्छं रूक्षम-
स्त्रिधं एवम्भूतम्यार्तवस्य स्रुतिः स्रवणम् । सं-
समिति पाठः । संसो वेदनाविशेषः (ॐ ७
७००० ७००० ७०००) वङ्क्षणपार्श्वदौ व्यथां वङ्क्षण-
योः पार्श्वयोश्च आदिशब्देन कटीपृष्ठपरिग्रहः ।
क्रमेण उपेक्षया कालातिपातात् गुल्मं गुल्माख्यं
रोगं तां स्तानायामाक्षेपकस्तम्भादीन् स्नान् वा-
ताव्याधिसम्बन्धिनो गदान् करोति । यैर्विधा
सावातिकी नाम योनि व्यापत् स्मृता ।)

सैवातिचरणा शोफसंयुक्तातिव्यवायतः ।

सैव वातिकी अतिव्यवायाच्छोफसंयु-
क्ता सत्यतिचरणेत्युच्यते । (सावातिक्येव
अतिव्यवायतः भृशमैथुनाद्धेतोः शोफसंयुक्ता
योनिप्रदेशेऽथ यथुनती सञ्जाता चेदतिचरणा
अतिचरणेति संज्ञान्तरं लभते ।)

मैथुनादतिवालायाः पृष्ठजंघोरुवङ्क्षणम् ।
रुजन् सन्दूषयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणेति सा ॥

अतिवालाया स्त्रिया मैथुनाद्वायुः पृष्ठा-
दिकं रुजन् योनिं सन्दूषयेत् । सा व्यापन्नान्ना
प्राक्चरणा । (वालाया असम्पूर्णोडशवय-
स्काया आतमैथुनादनल्पव्यवायात् पृष्ठजंघोरु-
वङ्क्षणं पृष्ठं जंघे ऊरुवङ्क्षणौ च रुजन् योनिं
सन्दूषयेत् रुक्तोदादियुक्तां करोति सा प्राक्च-
रणेति योनि व्यापत् ।)

वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयतिमारुतः ।
सा फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विपुञ्चति ।
इयं व्यापदुदावृत्ता —

वेगोदावर्तनादधोवातादिवेगधारणानिमि-
त्तादूर्ध्वमुद्रसाद्वायुर्योनिं प्रपीडयति सा पीडि-
ता सत्युदावृत्तं बद्धं फेनिलं फेनयुक्तं रजोरक्तं
कृच्छ्राद्विमुञ्चति । इयं व्यापन्नान्नाप्युदावृत्ता ।
(प्रपीडयत्यतिव्यथां करोति । सा अनिलपी-
डिता योनिः ऋतुकाले प्राप्ते रजोरक्तं फेनिलं
फेनयुक्तं कृच्छ्रादल्पाल्पमुदावृत्तं मध्ये मध्ये
ऊर्ध्वमावर्तमानं विसृजति ।)

— जातघ्नी तु यदानिलः ।
जातं जातं सुतं हन्ति रौक्ष्यादुष्टार्तबोद्धवम् ।

यदा तु दुष्टार्तबोद्धवं सुतं जातं तत्काले
एव वायूरौक्ष्याद्वान्ति तदा जातघ्नी नाम
व्यापत् भवति । (यदा यस्मिन् काले वायू-
रौक्ष्यान स्नेहक्षयोद्भूतरूग्णगुणाधिक्यात् क्रुद्धो
दुष्टार्तबोद्धवं दुष्टशोणितसंभूतं जातं जातं स-
ञ्जातान् सर्वानित्यर्थः । जातशब्दशक्त्या ज-
न्मानन्तरत एवेति च द्योत्यते । हन्तिमारय-
ति तदा तु जातघ्नी जातघ्नीनाम् योनिव्या-
पत् । दुष्टशोणितस्यापि गर्भाधानसामर्थ्यम-
स्तात्युक्तं शरीरे ।)

अत्याशिताया विषमं स्थितायाः सुरते मरुत् ।
अन्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसिवक्रयेत्
सास्थिमांसं मुखं तीव्ररुजमन्तर्मुखीति सा ।

या तु स्त्री अत्याशिता सती सुरते पुंयो-
गे विषमं कृत्वा णिष्ठति तदा तस्यामरुद्वायुरन्ने-
नोत्पीडितो योनेः स्रोतसिस्थितः सन् तस्या मु-
खं तीव्ररुजं सास्थिमांसं वक्रयेत् सा व्यापन्ना-
न्तर्मुखी । (अत्याशिताया अतिमुक्तायाः
सुरते करणवैचित्र्यादङ्गं विषमं कृत्वा स्थिताया-
नार्याः वायुरन्नेन निर्वकाशं निष्पीडितो विष-
मस्थित्या सावकाशे योनिस्त्रोतस्येव स्थितस्तस्या
मुखमश्रा मांसेन च सह तीव्ररुजमत्यर्थवेदनं
वक्रयेत् सा अन्तर्मुखीति नाम योनि व्यापत् ।)

वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोनिलः ।
स्त्रिया योनिमणुद्वारां कुर्यात् सूचिमुखीति सा ।

जनन्यां मातरि वातलाहारसेविन्याम-
निलः कुपितो दोषाया योनिं संवृतमुखीं कुर्यात्
सा व्यापन्नान्ना सूचिमुखी ।

वेगरोधादतौ वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसङ्ग्रहम् ।
करोति योनि शोषं च शुष्काख्या साति वेदना ।

ऋतुकाले वेगरोधादुष्टो वायुर्विण्मूत्रसं-
ग्रहं योनिशोषं च करोति । सा व्यापच्छुष्का-
ख्या । सा चातिवेदना भवति । (ऋतुकाले
वेगरोधात् अथो वातादिवेगधारणात् दुष्टः क्रुद्धो
वायुर्विण्मूत्रसंग्रहं मलमूत्रयोर्निरोधं योनिशोषं
योनिद्वारे द्रवाभावं च करोति अतिवेदना अ-
धिकवेदना युक्ता या एवंविधा सा शुष्काख्या
शुष्कासंज्ञा योनिव्यापत् ॥)

षडहात् सप्तरात्राद्वा शुक्लं गर्भाशयान्मरुत् ।
वमेत् सरुङ्नीरुजो वा यस्यां सा वामिनीमता ॥

यस्यां व्यापदिनिषिक्तं शुक्लं गर्भाशया-
न्मरुत् सरुजो वा नीरुजो वा षडहात् सप्त-
रात्राद्वा बहिः क्षिपेत् सा व्यापद्वा निमिता ।
(यस्यां व्यापदि वायुः षडहात् षण्णामहान् सं-
माहारात् हेत्वर्थं पञ्चम्याः करणार्थं परिणा-
मात् षडभिरहोभिरित्यर्थः । सप्ताहात् सप्ताभि-
रहोभिर्वा । अत्र सप्ताह शब्दस्य मर्यादात्वे-
नाभिविधित्वेन चेष्टत्वादत्र षडहात् सप्तरात्राद्वे-
ति पञ्चद्वयं परिगृहीतम् । सरुङ् रुजा सहि-
तः नीरुजो रुजा रहितः वा शब्दो विकल्पे क-
चित् सरुजः कच्चिन्निरुजश्चेत्यर्थः । शुक्लं पुं-
सानिषिक्तं गर्भाशयात् गर्भकोष्ठं प्रविष्टमपीति

भावः । वमेत् बहिर्निरस्येत् । नुदेदिति व-
क्तव्ये वमेदित्युक्तिर्वाग्मिनी शब्दस्य निरुक्ति-
द्योतनाय एवंविधा सा व्यापद्वाग्मिनीसंज्ञा ॥)

योनौ वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ।
नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात् षण्डसंज्ञानुपक्रमा ॥

स्याख्यगर्भे बीजदोषाद्वातोपतप्तायां यो-
नौ पुरुषद्वेषिणी स्तनरहिता च स्त्रीस्यात् सा
व्यापत् षण्डसंज्ञानुपक्रमात्याज्या । (योनौ
कुतश्चित् कारणात् क्रुद्धेन वायुना पीडितायां
सत्यां मातुरित्यर्थात् । गर्भे गर्भाधानसमये बी-
जदोषतः आर्तवदुष्ट्या स्त्रीजायमाना पुत्रीनृद्वे-
षिणी पुंसम्भोगविरक्ता अस्तनीयौवनेप्यल्पस्त-
नच स्यात् सा व्यापत् षण्डाख्या अनुपक्रमा
असाध्यत्वाच्चिकित्सारहिता च ॥)

दुष्टो विष्टभ्ययोन्यास्यं गर्भकोष्ठं च मारुतः ।
कुरुते विवृतां स्त्रतां वातिकीमिव दुःखिताम् ॥
उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायोनिं महारुजम् ।

दुष्टो वायुर्योन्यास्यं गर्भकोष्ठं च विष्टभ्य
योनिं विवृतां स्थानाच्च स्त्रतां वातिक्याख्य
व्यापदमिव च दुःखितां व्यथितामुत्सन्न मांसां
महारुजं च कुरुते तां नाम्ना महायोनिमाहुः ।
(यथास्वैर्गुह्यरोगकारणभूतैर्दूषणैर्दुष्टो वायुर्योनि-
मुखं गर्भाशयं च विष्टभ्य स्तम्भयित्वा विवृतां
न कदाचिदपि संवरणयुक्तां स्त्रतां स्थानाच्चलि-
तां बहिर्निस्सृतामित्यर्थः । वातिकीमिव वाति-
क्याख्यां व्यापदमिव दुःखितां रक्तोदायामा-
दिविविधोपद्रवयुक्तामित्यर्थः । उत्सन्नमांसां

उद्धान्तमुखत्वादुन्नतमांसां महारुजं अत्यर्थवेद-
ना युक्तां कुरुते योनिमिति महायोनिशब्दसा-
न्निध्या दध्या हार्यं तां व्यापदं महायोनिं महा-
योन्याख्यामाहुः ।)

यथा स्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनि समाश्रितम् ।
करोति दाहपाकोषा पूतिगन्धज्वरान्विताम् ॥
भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्तवाम् ।
सा व्यापत् पैत्तिकी—

यथास्वैर्दूषणैर्निदानकथितैर्दुष्टं पित्तं यो-
निमाश्रित्यतामेव दाहाद्यन्वितां भृशोष्णादिगु-
णां च करोति सा व्यापन्नान्नापैत्तिकी । (य-
थास्वैः सर्वरोगनिदानोक्तैः कट्वम्लादिभिर्दुष्टं
प्राप्तदूषणं योनिं प्राप्तं पित्तं तां योनिं दाहाद्य-
न्वितां भृशोष्णादिगुणयुक्तार्तवां च करोति ।
दाहः सर्वाङ्गीण दाहः । ऊषा प्रादेशिक दाहः ।
पूतिगन्धो दुर्गन्धः कुणपार्तवं रक्तदोषजं प्राक्
पुत्रकामीयाध्याय उक्तम् । या एवंविधा व्या-
पत्सापैत्तिकीनाम भवति ॥)

—रक्तयोन्याख्या सृगति स्रुतेः ॥

एषैवातिरक्तस्रुतेः रक्तयोन्याख्या भव-
ति । (सापैत्तिकीव्यापदेवाय सृक् स्रावाद्धेतोः
रक्तयोनिसंज्ञास्यात् ॥)

कफोभिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनाम् ।
शीतलां कण्डुलां पाण्डु पिच्छलां तद्विधस्रुतिम् ॥
सा व्यापच्छ्लैष्मिकी—

अभिष्यन्दिभिः स्रोतो मालिन्यकरैरा-

हारैः कफः क्रुद्धो वेदनारहितां शीतलादिगुणां च योनिं कुर्यात् तद्विधस्रुतिं शीतलादिगुणस्रुतिं सा व्यापन्नान्नाश्लैष्मिकी । (योनिं अवेदनामीषद्वेदनायुक्तां शीतलां शीतस्पर्शां कण्डूलां कण्डूयुक्तां पाण्डु पिच्छिलां पाण्डुरवर्णां पैच्छिल्ययुक्तां च तद्विधस्रुतिं पाण्डु पिच्छिला-म्बुस्रवणयुक्तां च करोति ॥)

—वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः ।

स दाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ।

यस्यां व्यापदिवातपित्ताभ्यां रजः क्षीयते दाहादिकृच्च भवति सा व्यापन्नान्ना लोहितक्षया । [यस्यां योनिव्यापद्यनिलपित्ताभ्यां कारणाभ्यां रजोरक्तं दाहाद्यन्वितं क्षीयते श्रयं याति सा लोहितक्षयाख्या व्यापत् ॥]

पित्तलाया नृसंवासेक्ष्वथूद्धारधारणात् ।

पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥

शूना स्पर्शासहासार्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी ।

वस्ति कुक्षि गुरुत्वातिसारारोचककारिणी ।

श्रोणिबद्धक्षणरुक्तोदज्वरकृत्सा परिप्लुता ॥

पित्तलायाः पित्तप्रकृतेः स्त्रिया नृसंवासे मैथुने क्ष्वथो रुद्धारस्य च धारणात् पित्तयुक्तेन वायुना दूषिता योनिः शूनादिगुणा भवति साव्यापन्नान्ना परिप्लुता । [पित्तलायाः प्रभूतपित्तायाः पित्तप्रकृतेरित्यर्थः । नृसंवासे पुंसङ्गतौ क्ष्वथूद्धारयोर्द्धारणात् पित्तयुक्तेन मरुता दूषिता योनिः शूना शोफयुक्ता स्पर्शासहा स्पर्श किञ्चिदप्यसहमानासार्तिः रुजायुक्ता नीलपीतास्रवाहिनी नीलवर्ण पीतवर्ण वा अस्रं र-

क्तं वहनमाना तथा वस्तेः कुक्षेश्च गुरुत्वमति-सारमरोचकं च कुर्वाणा श्रोण्यां बद्धक्षणयोः रुक् तोदौ च ज्वरं च कुर्वती भवति सा व्यापत् परिप्लुताख्या ॥]

वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ।

उपप्लुतास्मृता योनिः—

वातश्लेष्मैरामयैर्व्याप्ता योनिः श्वेतं पिच्छिलं च वहति सा नाम्नोऽपप्लुता स्मृता । [वातनिमित्तैः श्लेष्मनिमित्तैश्चामयैर्व्याप्ता परिवृता श्वेतपिच्छिलवाहिनी श्वेतवर्ण पैच्छिल्ययुक्त-चास्रं वहमाना योनिः योनिव्यापत् उपप्लुताख्या स्मृता ॥]

—विप्लुताख्यात्वधावनात् ।

सञ्जातजन्तुः कण्डूला कण्ड्वाचातिरतिप्रिया ॥

या तु योनिरधावनादप्रक्षालनाद्धेतोः सञ्जातजन्तुः कण्डूला च भवति कण्ड्वाचातिरतिप्रिया अतिव्यवायप्रिया च भवति सा नाम्ना विप्लुता । [विप्लुताख्या तु योनिः तुशब्दः परिप्लुतातो विशेषद्योतकः । अधावनादन्तर्मला परिशोधनात् सञ्जातजन्तुः योन्यन्तर्गत रक्तज-क्रिमियुतत्वादागन्तु गन्तुक्रिमिसम्भवेत्वातिरतिप्रियेत्यस्यानुपपत्तेश्चान्तः प्रवृद्धनैसार्गिकक्रिमिरित्यर्थः । रतिरहस्येचैतन् स्पष्टमुक्तम् । रक्तजाः क्रिमयः सूक्ष्मा मृदुमध्योग्रशक्यः । स्मरसञ्चनिकण्डूतिं जनयन्ति यथा बलम् । ध्वजदण्डाभिघातेन कण्डूल्यपनयादतः । रक्षणाच्च सुखमिति । कण्डूला अमर्षणीय कण्डूयुक्ता कण्ड्वा कण्डूतिहेतोः चशब्दः सञ्जातजन्तुत्वात् कण्डूः कण्डूत्यारत्याभिनिवेशश्चेतिहेतु

पारं पर्यद्योतनार्थः । अतिरतेप्रिया अतवि-
सुरतेच्छुः ॥]

अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः
कर्णिकां जनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनीम् ॥
साकर्णिनी —

अकालवाहनादप्राप्ताम्बीरणाद्वायुः श्ले-
ष्मरक्ताभ्यां निश्रितो योनौ रजोमार्गनिरोधिनीं
कर्णिकां जनयेत् । साव्यापन्नान्ना कर्णिनी ।
[वायुरकालवाहनाद्रेगो दीरणात् । काश्चिद्र-
तान्तेकामांबु छला द्विच्यतुं प्रियान् । मूत्रं
स्रजन्यकाले वा मदनाम्बवेव तत् द्वयम् । अ-
कालवाहनस्यार्थ इति व्याचष्टसारकृत । द्वे-
धाप्यनिच्छासुरते द्रुतिभावः प्रतीयते । (श्लेष्म-
रक्तविमूर्च्छितः श्लेष्मरक्ताभ्यां विमूर्च्छितो व-
र्द्धितः श्लेष्मसम्बन्धात् घनीभूय दुर्मासप्रायतां
प्राप्तस्य रक्तस्य वायुनो दीरणे कर्णिन्याः सम्प्रा-
प्तिरितिभावः । यानौ गर्भाशयद्वारमुखे रजो-
मार्गनिरोधिनीं गर्भाशयद्वारसंवृतिकरीं अत एव
निषिक्तस्य शुक्लस्या प्रतिग्रहात् गर्भो न जायत
इति भावः । कर्णिकां पञ्चकर्णिकातुल्यं मां-
सांकुरमित्यर्थः । जनयेदाविष्कुर्यात् । सा
कर्णिनीसंज्ञाव्यापत् ॥]

—त्रिभिर्होषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैः ।

यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत् सा सान्निपातिकी ॥

त्रिभिर्होषैर्योनौ गर्भाशयेवाश्रितैर्यथास्वो-
पद्रवकरैः सूत्रोक्तवाताद्युपद्रवकरैर्या व्यापत् सा
नाम्ना सान्निपातिकी । (योनिं गर्भाशयं चाऽश्रि-
त्य रुक्तोददाहपाकशैत्यकण्ड्वादिस्रस्वोपद्रवं कु-

र्वद्विर्वातादिभिर्या व्यापत् सा सान्निपातिकी-
संज्ञा ॥)

इति योनिगदा नारी यैः शुक्लं न प्रतीच्छति ।
ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चाप्नोति दारुणात् ।
असृग्दरार्शोगुल्मादीनावाधांश्चानिलादिभिः ॥

॥ इत्युत्तरे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

इति विंशतिर्वातिक्यातिचरणा प्राक्चरणो-
दावृत्ताजातप्रयन्तर्मुखी, सूचीमुखी, शुष्काख्या,
वामिनी, षण्डा, महायोनिः, पित्तयोनी, रक्त-
योनिः, श्लेष्मिकी, लोहितक्षयोऽपप्लुता, परि-
प्लुता, विप्लुता, कर्णिनी, सान्निपातिक्याख्या,
योनिगदा उक्ताः यैर्गदैर्नारीनिषिक्तं शुक्लं न प्र-
तीच्छति गर्भाशयेन न गृह्णाति शुक्लस्याग्रह-
णात् गर्भं न गृह्णात्यसृग्दरादींश्च रोगान् दारु-
णानतिकृच्छ्रानाप्रोत्यनिलादिभिश्च दोषैर्द्वारुणानां
वाधान् व्याधीन् स्तम्भशूलादीनाप्रोतीति ।
(योनिगदा योनिव्यापदः इत्यनेनप्रकारेणोक्ताः
यैर्योनिगदैर्नारी व्यापद्यमाना स्त्री शुक्लं पुंसां
निषिक्तं न प्रतीच्छति न प्रतिगृह्णाति ततस्तस्मा-
द्धेतोः गर्भं न गृह्णाति गर्भो न जायते अप-
त्यार्थमेव यस्याः परिग्रहो विधीयते तदभावे त-
या किं फलमिति भावः । किञ्च दारुणान-
तिकृच्छ्रानसृग्दरार्शो गुल्मादीन् आदिशब्देन
मूत्रकृच्छ्रास्थिस्रावादयो गृह्यन्ते रोगा नाप्रोति
तथा अनिलादिभिर्वातपित्तकफैः कृतानावाधान्
असम्भावनीयान् व्यापदन्तरांश्च प्राप्नोति ॥)

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे

॥ अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

गुह्यरोगप्रतिषेधम् ॥

उक्तक्रमेणैव गुह्यरोगाणां प्रतिषेधं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

(अथेत्यादि पूर्ववत् । गुह्यरोगाणां प्रतिषेधं चिकित्सितम् ।

तत्र पूर्वमपदशानां सामान्यचिकित्सामाह ॥)

अपदंशेषूत्पन्नमात्रेषु पाकपरिहारार्थं मेढूमध्ये सिरां विध्येत् । उभयतश्चास्यविधिवद्दोषानपहरेद्विशेषतो विरेचनेन । तदयोग्यस्य त्वत्युच्छ्रिता नास्थापनेन ॥

अपदंशेष्विति बहुवचनं विशेषानपेक्षया साधारणचिकित्सा प्रदर्शनार्थम् । सुबोधम् । उभयत ऊर्ध्वमधश्च । तदयोग्यस्यालपान्नचादेः । अत्युच्छ्रितानित्यपदंशविशेषणम् । [उत्पन्नमात्रेष्वचिरकालजनितेष्वपदंशाख्येषु गुह्यरोगेषु पाकपरिहारार्थं मेढूमध्ये मेढूस्यमध्यभागे न तु मूलेष्वे वा उपर्यवेध्य सिरासङ्करोऽपेक्षया दुर्जयत्वाद्धोभागे सविनीं वर्जयित्वा तत् पार्श्वत इति च मन्तव्यम् । पूर्वं सिरावेधे निवृत्तापदंशशुक्लव्यापत्सु मेढू इत्येतावन्मात्रकथनेन स्थानविशेषस्या निर्देशादत्र मध्य इत्युक्तम् । उत्पन्नमात्रेष्वित्युक्त्या चिरोत्थितेष्वतिप्रवृद्धेन शोफेन सिरान्तर्द्धानादवेध्यतया अनपायिभिर्जलौकोभिर्दुष्टास्रविस्त्रावणं कार्यमिति च द्योत्यते ।

सौश्रुतेऽप्युक्तम् । उपदंशेषु साध्येषु स्निग्ध स्निन्नस्य देहिनः । मेढूमध्ये सिरां विध्येत् पातयेद्वा जलौकस इति ॥]

यथादोषं चालेपसेकादीनविरतं विदध्यात् । एवं सद्य एव रुक्तोदशोफरागसरम्भा निवर्तन्ते ॥

यथादोषमित्युच्छ्रितदोषानतिक्रमेण ॥

[प्राप्तपाकस्य क्रियामाह ॥]

पकेषु तु शस्त्रमवचारयेत् । सघृतक्षौद्रशर्करेण तिलकल्केनालेपयेत् । अपि च ॥

शस्त्रमवचारयेद्यथायोग्यं पाटनादिकं कर्तुम् । अपिचेति समुच्चये । [पकेषु पाकं प्राप्तेषु सत्सु तुशब्देनाशु शस्त्रावचार्यतास्य दुष्करत्वं च द्योत्यते । उक्तं च शास्त्रान्तरे । शस्त्रेणोपाचरेच्चापि पाकमागतमाशुवै इति ॥]

[क्षालनार्थं तैलपचनार्थं च काथमाह ॥]

जम्ब्वाम्रसुमनोनीप श्वेतकांबोजिकांकुरान् । सल्लकी बदरी विल्वपलाशति निशोद्भवाः ॥ त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च पचेज्जले । सः काथः क्षालनं तेन पक्वं तैलं च रोपणम् । गोजीविलङ्गमधुक सर्वगन्धैश्च पेषितैः ॥

जम्बवाद्यङ्कुरान् सल्लक्यादीनां क्षीरिद्रुमाणां च त्वचः त्रिफलां च जले पचेत् सः काथः क्षालनं तेनैव च काथेन गोज्यादिभिश्च पेषितैः पक्वं तैलं रोपणम् । नीपो भूमिकदम्बः । श्वेतकाम्बोजिकाख्यः श्वेतपाकी शिखाण्डिका च । सल्लक्याद्युद्भवास्त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च वटादीनां त्वच एव । [चतुर्गुणे जले पचेत् द्वादशां-

शावशिष्टः स काथः क्षाळनं व्रणप्रक्षाळनाय
हितमित्यर्थः । तेन कषायेण पक्वं पाचितं तैलं
व्रणरोपणं च] गोजी गोजिह्वा ॥

तुत्थगैरिकलोघ्रैला मनोह्वालरसाञ्जनैः ।
हरेणुपुष्पकासीस सौराष्ट्री लवणोत्तमैः ।
लेपः क्षौद्रद्रुतैः सूक्ष्मैरपदंशव्रणापहः ॥

तुत्थादिभिः सूक्ष्मपिष्टैः क्षौद्रद्रुतैर्लेपोऽप-
दंशव्रणापहः । [क्षौद्रद्रुतैः क्षौद्रेण द्रवत्वमा-
पादितैः सूक्ष्मैः सूक्ष्मरजीकृतैः तुत्थादिभिर्हरे-
ण्वादिभिश्च प्रलेप अपदंशव्रणरोपणः] [सौराष्ट्री
तुवरमृत्तिका । पुष्पं पुष्पाञ्जनम् इति प्रबन्ध-
संग्रहे ॥]

दार्वात्वक्शङ्खताक्षर्योत्थलाक्षागोक्षीरविडूसैः
सक्षौद्रतैलसर्पिर्भिल्लैः श्रेष्ठोव्रणेऽथवा ।
लाक्षाद्राक्षतसीक्षौद्रैः क्षौद्रशैलेयताक्षर्यजैः ॥

दार्वात्वगादिभिल्लैपो व्रणे श्रेष्ठः । ता-
क्षर्योत्थं रसाञ्जनम् गोः क्षीरम् । विडूसं च
तस्या एव । अथवा लाक्षादिभिः क्षौद्रान्तैर्लेपः ।
अथवा क्षौद्रादिभिर्द्रव्यजातैः ॥

[रोपणद्रव्यविशेषमाह ॥]

कपाले त्रिफलाऽदग्धा सधृतारोपणी परम् ॥

त्रिफलायाः कपाल एव दाहो विवक्षितः ।
[अदग्धा अन्तर्धूमं विपाचिता सधृता धृतोपेता
त्रिफला परमतिशयेन रोपणं प्रलेपाद्व्रणरोप-
णम् । रोपणं परमेति पाठः ॥]

सामान्यं साधनमिदं-

इदं सर्वापदंशानामविशेषेण साधनं चि-
कित्सितम् । [इदमनन्तरोक्तं सर्वं कर्मसामान्यं

साधनं सर्वेषां मपदंशानां सामान्यं चिकि-
त्सितम् ॥]

—वातिकं तु प्रलेपयेत् ॥

अपक्वकुष्ठयष्ट्याह सुरदारुपुनर्नवैः ।

स्निग्धोष्णैर्लोहसरळाराल्ना पुण्ड्राहसंयुतैः ।

अथवानिचुळैरण्डबीजगोधूमाचिकसैः ॥

वातिकं त्वपदंशमपक्वं कुष्ठादिभिर्लोहा-
दियुतैः स्निग्धोष्णैः प्रलेपयेत् । अथवा निचु-
ळादिभिः [लोहमगरु । चिकसं यवचूर्णम् ॥]

गैरिकाञ्जनमज्जिष्ठा मधुकोशीरपद्मकैः ।

सचन्दनोल्पलैः शीतैर्घृताढ्यैः पित्तसंभवम् ॥

पद्मोल्पलमृणाळैर्वा ससर्जार्जुनवेतसैः ।

सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करेशुभ्रधूदकैः ॥

पित्तसम्भवं त्वपदंशमपक्वमिति प्रकर-
णात् । गैरिकादिभिरुल्पलान्तैः शीतैर्घृताढ्यैः
प्रलेपयेदितिसम्बन्धः अथवा पित्तसम्भवं पद्मा-
दिभिर्वेतसान्तैः प्रलेपयेत् घृतादिभिश्च सेचयेत् ।
[अञ्जनं रसाञ्जनम् । मृणाळं पद्मनाळम् ।
इति निबन्धसंग्रहे ॥]

धवसालाश्वकर्णाजकर्णत्वग्भिः कफोत्थितम् ।

सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतैलाभिः प्रलेपयेत् ॥

रजन्यतिविषामुस्तसरळामरदारुभिः ।

सपत्रपाठा पत्तूरैरथवा श्लेष्मसम्भवम् ॥

कफोत्थितमपदंशं धवादित्वग्भिः सुरया
पिष्टाभिरुष्णाभिस्तैलयुक्ताभिः प्रलेपयेत् । अथवा
रजन्यादिभिः पत्तूरान्तैः श्लेष्मसम्भवं प्रलेपयेत् ।
[सुश्रुते तु वातजेपदंशे कुष्ठयष्ट्याह्नादिकषायणे
कफजे सुरसारग्वधादिकषायाभ्यां च सेचन-
मुक्तम् ॥]

न च यातियथापाकं प्रयतेत तथा भृशम् ।
पक्वैः स्नायुसिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥

सर्वश्चापदंशो यथापाकं न याति तथा
भृशं प्रयतेत । यतः पक्वैः स्नाय्वादिभिः ध्वजो
मेढ्रः प्रायो नश्यतिः । [यथा येन प्रकारेण पाकं
न प्राप्नोति (तथा येन प्रकारेण पाकं न प्राप्नोति)
तथा तेन प्रकारेण भृशं प्रयतेत अतिशयेन य-
त्नमाचरेत् । (विमनविरेचनासृङ्गोक्षप्रलेपपरिषे-
कादिभिरनवरतमुपाचरोदित्यर्थः । पक्वैः प्राप्तपा-
कैः स्नाय्वादिभिः ध्वजो लिङ्गं प्रायो नश्यति
नाशं प्राप्नोति । प्रायः शब्देन केषाञ्चिच्चिकित्सा-
साध्यत्वमपि सूचितम् ॥]

अपदंशद्वये शिष्टे प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥
शिष्टद्वयं रक्तजं सन्निपातजं च तत्र प्र-
त्याख्यानं कृत्वा न सिध्यतीत्युक्त्वा क्रियामाच-
रेत् । इत्यपदंशः ॥

अर्शांसि यथायोगं शुद्धदेहस्य शस्त्रसा-
राग्निभिः साधयेत् । अपदंशोक्ताचात्र रस-
क्रिया लेपः ॥

अर्शसां सुबोधम् । अपदंशोक्ता रसक्रि-
या तुत्थादिका ॥

सर्षपिकां विलिख्य कषायैरवचूर्णयेत् ।
तैरेव च तैलं व्रणरोपणं कुर्यात् ॥

सर्षपिकायां प्रथमं शस्त्रेण विलेखनं ततः
कषायैर्लोघ्रादिभिरवचूर्णनं तैरेव च कषायैस्तैलं
व्रणरोपणं कुर्यात् साधयेत् ॥

अवमन्थे जलौकसो योजयेत् । पक्-
भिन्नं धवतिन्दुकसल्लकी पत्तङ्गसर्जकृतेन तैलेन
रोपयेत् ॥

अवमन्थे सुबोधम् स्वयं पकं ततश्च भिन्नं
धवादिभिः कृतेन तैलेन रोपयेत् ॥

तद्वत् कुम्भीकाद्युपचरेत् । लोघ्रातिन्दु-
कत्रिफला कृतस्तु लेपस्तैलं च रोपणम् ॥

कुम्भीकां तद्वदवमन्थवदुपाचरेत् । लोघ्रा-
दिको लेपः तैरेव च कृतं तैलं रोपणम् ॥

अलजीं सुतरक्तां कषायैरवचूर्णयेत् ।
तेष्वेव च तैलं व्रणरोपणार्थं कुर्यात् ॥

अलज्यां सुबोधम् । तेष्वेव चेति कषा-
यद्रव्येषु ॥

उत्तमा पिटकां शस्त्रेण च्छित्वा कषा-
यचूर्णप्रदेहैर्मधुमद्भिर्मुपाचरेत् ॥

उत्तमायां सुबोधम् । [मधुमद्भिर्मधुयुक्तैः
कषायरसद्रव्याणां चूर्णैः प्रदेहैश्चोपाचरेत् ॥]

पुष्करिका संव्यूढास्पर्शहानि त्वक्पा-
केषु पित्तविसर्पोक्तो विधिः ॥

पुष्करिकादिषु चिकित्सितोक्तपित्तविसर्प-
विधिः ॥

मृदितं कोष्णेन बलातैलेन परिषेच-
येत् । मधुरद्रव्यकल्कैश्च सुखोष्णैर्घृतस्निग्धैरु-
पनाहयेत् ॥

मृदितमिति मृदिताख्यम् । बलातैलं शा-
रिरोक्तम् । मधुरद्रव्याणि सूत्रोक्तानि तैः सुखो-
ष्णादिगुणैरुपनाहयेत् ॥

अष्टीलिकां जलौकोभिर्ग्राहयेत् । तथा-
नुपशमे श्लेष्मग्रन्थिमिव शस्त्रेणोद्धरेत् ॥

अष्टीलिकायां सुबोधम् । श्लेष्मग्रन्थि-
ग्रन्थ्यादावुक्ता ॥

निवृत्तं सर्पिषाभ्यज्य स्वेदयेत् । स्वि-
न्नपुपनाहयेत्तिरात्रं पञ्चरात्रं वा साल्वलेन ।
ततोभूयः स्वेदयित्वा घृतेनाभ्यज्यशनैः शनै-
श्चर्मसमानयन् मणिमव पीडयेत् । पीडयित्वा
च पुनरुपनाहयेत् । स्निग्धोष्णं चान्नपानम् ॥

निवृत्ताख्ये सर्पिषाभ्यक्ते पश्चात् स्विन्ने
सूत्रोक्तैः साल्वलादिभिस्त्रिरात्रं दोषाद्यपेक्षया
पञ्चरात्रं वोपनाहयेत् । उपनाहो बन्धः ।
साल्वलः सुबोधः । समानयेद्यथा प्राप्तं सम्य-
गानयेत् ॥

अवपाटिकायामप्ययं विधिः ॥

अवपाटिकायामपि अयमेव निवृत्तोक्तो
विधिः ॥

निरुद्धमणौ सुवर्णादिकृतां दारुजां वा
जतुसृतां नाडीपुभयतोद्वारां स्नेहाभ्यक्तां स्रो-
तसि प्रणिधाय सूकरशिशुमारयोर्वसयामज्ञा
वा परिषेचयेत् । चक्रतैलेन वा । वातहर-
सिद्धेन वा त्रिवृतेन । तृतीये तृतीये चाह-
नि नाडीं पीनतरां विदध्यात् । एवमस्य
स्रोतोद्वारं विवर्धयेत् स्निग्धं चाहारं भोजयेत् ।
एवमनुपशान्तौ शस्त्रेण सेवनीं परिहृत्य दार-
यित्वा सद्यः क्षतवदुपाचरेत् ॥

निरुद्धमणौ नाडीविधानं परिषेकश्च सु-
बोधः । शिशुमारो मत्स्यविशेषः । वातहरै-
र्द्रव्यैः सिद्धेन त्रिवृतेन स्नेहत्रयेण । सुबोधम् ।
सद्यः क्षतवत्सद्यो व्रणविधानतः ॥

अथितं नाडीस्वेदेन स्वेदयित्वा स्नि-
ग्धोष्णैरुपनाहयेत् । शतपोनकं लिखित्वा क-
षायचूर्णैः सक्षौद्रैर्लेपयेत् । विदार्यादिसिद्धे-

न च तैलेन रोपयेत् । शर्कराबुदे रक्तविद्र-
धिवत् साधनम् ॥

अथितं अथिताख्यम् । व्याख्यासमम् ।
शतपोनकमर्बुदं च ॥

सर्वेषु च यथास्वमन्तः शुद्धिं कषाय-
लेपघृततैलरसाक्रियाचूर्णशोधनरोपणान् विद-
ध्यात् ॥

सर्वेष्विति पुरुष गुह्यरोगेषु । यथास्व-
मिति दोषाद्यपेक्षया अन्तश्शुद्ध्यादीन् विद-
ध्यात् । इत्युक्ता मेढूव्या पदः । (कषायरसद्र-
व्यकृतो लेपः कषायलेपः ॥)

(एवं पुंगुह्यरोगाणां चिकित्सामुक्त्वाऽन्त-
न्तरं स्त्रीगुह्यरोगचिकित्सामाह ॥)

योनिव्यापदि तु वातिक्यां लवणतै-
लाक्तां योनिं पिण्डनाडीकुम्भीप्रभृतिभिः स्वे-
दयेत् । ततः सुखोष्णाम्बुपरिषिक्तं सर्वगा-
त्रां जाङ्गलरसैर्भोजयेत् ॥

वातिक्यभिधानायां योनिव्यापदियोनिं
लवणतैलेनाभ्यज्य पिण्डादिस्वेदैः स्वेदयेत् ।
सर्वगात्रामिति सम्भवात् स्त्रियम् ॥

बलाद्रोणद्वयनिर्यूहे पयस्या सालपर्णी-
मागधिका शतावरीकाकनासा श्रावणीशर्करा-
जीवनीयगर्भं क्षीरचतुर्गुणं घृततैलाढकं साध-
येत् तत्पानात् सर्वान् वातपित्तविकारानपो-
हति गर्भजननं च ॥

बलाकषायेप यस्यादिगर्भं घृततैलयोर्भि-
श्रीभूतयोराढकं साधयेत् पचेत् । द्रोणद्वयनि-
र्यूहो द्रोणद्वयकाथः । सुबोधम् ॥

शतावरीत्रिफला गुल्मीकाभ्यर्घ्यमृदी-
काकासमर्दकपरुषकहरिद्राद्वयसहचरशुकना-
सा पुनर्नवैः कार्ष्णिकैर्घृतप्रस्थः सिद्धः पीतो
वातजान् योनिरोगानपोहति गर्भजननश्च ॥

शतावर्यादिभिर्घृतप्रस्थः सुबोधः । [का-
र्षिकैः कर्षप्रमाणैः शतावर्यादिभिः सिद्धः पको-
घृतप्रस्थः पीतो वातजनितान् योनिरोगानपोह-
ति नाशयति ॥]

सैन्धववचोपकुञ्चिकापिप्पलीवृषकयव-
क्षाराजमोदाजाजीसितोपला चित्रकचूर्णो म-
दिरालुलितः सर्पिषा संयावीकृत्य भक्षितो
योनिपार्श्ववास्तिवेदनार्शो गुल्महृद्रोगहरः ॥

सैन्धवादिचूर्णो मदिरालुलितः सर्पिषा-
संयावीकृत्ययवधान्यवत् साधयित्वा भक्षितो
योन्यादिवेदनादिहरः । [संयाव उत्कारिका
इति जर्जटः ॥]

शूले वृषकरास्त्रागोक्षुरकशृतं पयः पि-
बेत् । वृषकमातुलुङ्गमूलमदयन्तिका सैन्धवपि-
प्पलीकृष्णजीरककल्कं वा मद्येन । तेनैवचा-
र्जकमूलं विल्वयुक्तं वा पिप्पलीयुक्तं वा ।
सौवर्चलोपकुञ्चिका विप्पलीर्वा मद्येनावन्ति
सोमेन वा ॥

योनिशूले वृषकादिसिद्धं पयः पिबेत् ।
वृषको वाशकः । वृषकमातुलुङ्गादिकं वा मद्येन
पिबेत् । तेनैवेति मद्येनार्जकस्य सूक्ष्मकुठेरस्य-
मूलं विल्वयुक्तं वा पिप्पलीयुक्तं वा अथवा सौ-
वर्चलादिकं मद्येनावन्ति सोमेन वा । [अवान्ति-
सोमं काञ्चिकम् ॥]

दन्ती त्रिफला गुल्मीकाथः सुखोष्णो
योनेः परिषेकः ॥

दन्त्यादिकाथेन योनेः परिषेकः ॥

कुष्ठतगरदेवदारुवार्ताकिनीसैन्धवैः सा-
धितं तैलं पिचुना धारयेत् ॥

कुष्ठादिभिः साधितं तैलं पिचुना कार्पा-
सचुलुकेन योनौ धारयेत् । वार्ताकिनी बृहती ॥

रास्त्रा मालतीच्छिन्नरुहा मधुकवलाव्या-
घ्रीदेवदारु चित्रकयूधिकामूलैः कर्षाशैस्तैल-
प्रस्थः समूत्रो द्विगुणपयसा विपक्वः पिचुना
प्रणीतोऽनिलार्तिहरः ॥

रास्त्रादिविपक्ततैलपिचुप्रयोगः सुबोधः ॥

वस्तिकर्मचाभीष्णं स्वेदं च प्रयोजये-
द्विशेषतो वातहरैः सुकुमारबलातैलगिरीषतैलैः
शतपाकसहस्रपाकैश्चानुवासनमुत्तरवर्त्ति च ।
एषक्रमो विशेषेण योनेर्वेदना कार्कश्यस्तम्भसं-
सर्पशहानिघ्नश्च ॥

व्याख्यासमम् । शतपाकसहस्रपाकौ वा-
तव्याध्युक्तौ । एष इत्यनन्तरोक्तः सर्वः क्रमः ॥

अतिचरणादिषु सर्वास्वनिलजा स्व-
यमेवक्रमः ॥

अतिचरणादिषु दशसु महायोन्यन्ता स्व-
यमेव वातिकी विहितः क्रमः । तत्र विशेषः ॥

धारयेच्चातिचरणायां यवगोधूमकिण्व-
कुष्ठशतपुष्पाश्रयाहप्रियङ्गुबलाखुकर्णीकल्क-
कृता मुल्कारिकाम् ॥

अतिचरणायां यवादिभिरुक्ता मुल्कारिकां
योनौ धारयेत् ॥

प्राक्चरणा शुष्का विप्लुता कर्णिनीषु
तैलमुत्तरवस्ति दद्यात् ॥

प्राक्चरणादिषु चतुर्षु सुबोधम् ॥

तत्रापि विशेषः ॥

धारयेच्च विप्लुतायां गोमत्स्यान्यतर-
पित्तेनैकविंशतिकृत्वो भावितान् क्षौमनक्त-
कान् किण्वं वा माक्षिकयुक्तमेवमस्याः स्रोतां-
सि विशुद्धान्ति कण्डूकेदशोफाश्च निवर्तन्ते ॥

गोर्वा मत्स्यानां वा पित्तेनैकविंशति वा-
रान् भावितान् क्षौमनक्तकान् विप्लुतायां धार-
येत् । सुबोधम् । अस्या विप्लुतायाः ॥

कर्णिन्यां तु कुष्ठार्कपल्लवपिप्पलीसैन्ध-
वैर्वस्तमूत्रपिष्टैर्वर्ति कृत्वा धारयेत् । श्लेष्म-
हरं च सर्वं कुर्यात् ॥

कर्णिन्यां विशेषः कुष्ठादिभिर्वर्तिः श्लेष्म-
हरं वमनादिकम् ॥

उदावृत्ताया मानूपमांसरसाः क्षीरं स्ने-
हो दशमूलत्रिवृता काथकल्कसिद्धश्च स्नेहः पा-
नानुवासनोत्तरवस्तिषु । योनिस्त्रं सेचमहायो-
निप्रभृतिष्वेष एव विधिः ॥

उदावृत्तायां सुबोधम् । महायोनिप्रभृ-
तिषु योनिस्त्रं सेचैष एवोदावृत्ताविधिः ॥

जातघ्नीरक्तयोनिरक्तक्षयासुकुटजका-
ष्मर्यक्काथसिद्धं सर्पिरुत्तरवस्तौ दद्यात् । अथ-
वा मृगाजाविवराहरुधिराम्लदधिमधुघृतानी-
ति । भवतिचात्र ॥

जातघ्न्यादित्रये कुटजादिसिद्धयुतोत्तर-
वस्तिर्योनौ प्रणिधेयः । अथवा मृगादिरुधिरा-

प्यम्लदध्यादीनि च मिश्रीकृतान्युत्तरवस्तिः स्यात् ।
भवतिचात्रेति तन्वरीतिः ॥

स्नेहेनस्नेदवस्त्यादि वातळास्वनिलापहम् ।
कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतं पित्तकृतासु च ॥
श्लेष्मळासु च रूक्षोष्णं कर्मकुर्याद्यथायथम् ।
सन्निपातेविमिश्रं तु संसृष्टासु च कारयेत् ॥

वातळासु योनिव्यपत्सु स्नेहनादिकमनि-
लापहं सर्वं कर्म कारयेत् । पित्तकृतासु सर्वं र-
क्तपित्तघ्नं शीतं च श्लेष्मळासु तु सर्वं कर्म रू-
क्षोष्णम् । यथायथमिति दोषाद्यपेक्षयाविमिश्रं
कर्मसन्निपाते संसृष्टासु च कारयेत् ॥

स्निग्धस्निग्धानां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्-
[समाम् ।

पाणिनानमयेत् जिह्वां संवृतां प्रथयेत् पुनः ॥
प्रवेशयेन्निस्सृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ।
स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्यभूता स्त्रिया मता ॥

सुबोधम् । समस्थापनादौ हेतुः स्थाना-
पवृत्तेत्यादि । [दोषवैपरीत्येनाभिधाय व्याधि-
वैपरीत्येन भेषजनिर्देशः । स्निग्धस्निग्धानां दुः-
स्थितां स्थापयेद्यथापूर्वम् । पाणिनानमयेजिह्वां
स्निग्धस्निग्धामित्यनुवर्तनीयम् । जिह्वां कुटिला-
मित्यर्थः । संवृतां व्यासयेत् पुनः क्रमेण वि-
स्तारयेत् । अनेकार्थत्वाद्वातूनाम् । प्रवेश-
येन्निस्सृतां तु विवृतां परिवर्तयेत् तिर्यग्व्यवस्थि-
तामित्यर्थः । यस्मात् स्थानापवृत्ता योनिः श-
ल्यभूता स्त्रिया मता । इति जर्जटः ।] [तथा
तद्वत् दुःस्थितां स्थानभ्रंशाद्विषमां योनिं समां
यथास्थानं स्थापयेत् । जिह्वां कुटिलां पाणिना

योन्यन्तर्गततुल्याग्रेण हस्तेन नमयेत् । अत्र न-
मनकथनेनोन्नमनस्याऽशक्यत्वादुन्नतप्रदेशस्य न-
मनेनैव निम्नस्योन्नतजननं द्योयते । संवृतां सं-
वरणादणूभूतां पुनः प्रथयेत् अङ्गुल्यग्रेण प्र-
सारयेत् । निस्तृतां बहिर्निर्गतां प्रवेशयेत् ह-
स्ताग्रेण मन्दं मन्दं प्रपीड्यान्तरावेशयेत् । वि-
वृतां विचित्रकर्मणोऽनिलस्य वैगुण्येन विवरणाद्वे-
णुनाऽव्याकारेण स्थितां परिवर्तयेत् परितः शनै-
र्गृहीत्वा संवृणुयात् । चशब्दः समुच्चये ।
(प्रमनं वङ्गुलक,) (प्रवङ्गुलकं ७०
कण्ठाक,) (प्रवीवङ्गुलकं ५०क.)
स्थानात् भ्रष्टा योनिः स्त्रिया नार्याः शल्यभूता
शल्यत्वं प्राप्ता मता । शल्यशब्देनैकावयवजत्वे-
ष्यन्येषा मवयवा नामकर्मण्यताकरत्वं द्योयते ।
हि प्रासिद्धौ ॥]

सर्वा व्यापन्नयोनिं च कर्मभिर्वमनादिभिः ।
मृदुभिः पञ्चाभिर्नारीं स्निग्धास्त्रिणांमुपाचरेत् ॥

सर्वा व्यापन्नयोनिं योनिव्यापशुक्लां
नारीं संस्नेह्य स्नेदयित्वा वमनादिभिः पञ्चाभिः
कर्मभिर्मृदुभिरेवोपाचरेत् । मृदुभिरतिःश्लैष्मि-
नादिभिर्वमनविरेचनास्थापनास्रस्त्रावनस्यैः पञ्च-
भिः कर्मभिः ॥

सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्मविधीयते ।

वस्त्यभ्यङ्गपरिषेकं प्रलेपं पिचुधारणम् ॥ ✓

तैश्च वमनादिभिः सर्वत इति ऊर्ध्वमधः
शिरसि च विशुद्धायाः स्त्रियाः शेषमतः शिष्टं
कर्मवस्त्यादिकं विधीयते । [सर्वतोऽप्यपरिष्ठाच्च-
सुविशुद्धायाः सम्यक्शुद्धायाः स्त्रियाः शेषमन-
न्तरकरणीयं वस्त्यादिकं कर्मविधीयते निर्दिश्य-

ते । अनेन योनिव्यापयकृतशोधनायाः शमनौ-
षधं न प्रयोज्यमिति द्योयते । वस्तिरुत्तरवस्तिः ।
पिचुधारणं योनौ स्नेहाक्तपिचुनिक्षेपणम् ।]
[वमनादीनिकर्माणि यथोद्वेगदोषप्रशमनाय वि-
धीयन्ते द्वित्राणि सर्वाणि वा यथासम्भवम् । स-
र्वतः शुद्धानां यद्यत् कर्म वक्ष्यमाणं तत् सर्वं
कार्मुकं सम्पद्यते यत आह सर्वतः सुविशुद्धायाः
सम्यगूर्ध्वमधश्च शेषं कर्मविधीयते । इति
जजटः ॥]

हिंसा कलकं समीरातौ कोष्णमभ्यज्यधारयेत् ।
पञ्चवलकस्यपित्तातौ श्यामादीनां ककातुरा ॥

हिंसेत्यादिभिस्त्रयः कल्का वाताद्यादिषु यो-
निधारणे ॥

वामिन्याप्लुतयोश्चैव स्नेदयित्वा प्रयोजयेत् ।
तर्पणं स्नेहपिचुभिर्भोजनं चानिलापहम् ॥
सलुकी जिङ्गिणी जंबू धवत्वक्पञ्चवलकलैः ।
कषायैःसाधितात्स्नेहात्पर्युपप्लुतयोःपिचुम् ॥

सुबोधम् । पञ्चवलकलोन्यग्रोधोदुम्ब-
राश्चत्वक्पञ्चवेतसत्वचः ॥

कुळीरसूकरवसा सर्पिर्भिर्मधुरैः शृतैः ।
पूरयित्वा महायोनिं वध्नीयात् क्षौमनक्तकैः ॥

महायोनिं कुळीरादिवसा सर्पिर्भिर्मधुर-
द्रव्यसिद्धैः पूरयित्वा क्षौमनक्तकैर्वध्नीयात् ॥
प्रसस्तां सर्पिषाभ्यज्यक्षीरास्त्रिणां प्रवेशयेत् ।
वध्नीयाद्वेशवारस्य पिण्डेनामूत्रकालतः ॥

प्रसस्तेत्यादिसुबोधम् । आमूत्रकालत इति
वेगधारणप्रतिषेधार्थम् ॥

यच्च वातविकाराणां कर्मोक्तं तच्चकारयेत् ।
सर्वव्यापत्सुमतिमान्महायोण्यां विशेषतः ॥

यच्च चिकित्सते वातविकाराणां कर्मोक्तं
तत्सर्वं सर्वासु योनिव्यापत्स्वपि कारयेत् । तद्वा-
तहरं कर्म महायोन्यां विशेषतः कारयेत् ॥

नहि वातादृते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ।
अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्यादोषस्य भेषजम् ॥

यस्माद्वातादृते वनितानां योनिर्न दुष्य-
ति अतो हेतोस्तं वातं जित्वाऽन्यस्य दोषस्य भेष-
जं कुर्यात् । [वनितानां स्त्रीणां योनिः वाता-
दृते वातमन्तरेण न प्रदुष्यति दुष्टिं न प्राप्नोति
हिर्यस्मादर्थे अतोऽस्माद्वेतोस्तं वातं जित्वा अन्य-
स्य दोषस्य पित्तश्लेष्मादेर्भेषजं चिकित्सितं कुर्यात् ॥]

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।
शीताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥

पित्तलानां योनीनां सेकादयः शीताः
पित्तजितश्च कार्याः । स्नेहनार्थं घृतान्येव का-
र्याणि । [पित्तलानां बहुपित्तानां पित्तजानामि-
ति वक्तव्यं पित्तलानामित्युक्तिर्नहि वातादृत-
इत्यादि पूर्वोक्तग्रन्थस्य विरोधनिरासार्थम् । यो-
नीनां योनिव्यापदामित्यर्थः । शीताः स्पर्श-
वीर्ययोः शीताः पित्तजितः पित्तघ्नाः शीतशब्दे-
नैव पित्तहरत्वे सिद्धे पुनरपि पित्तघ्नकथनं पि-
त्तघ्नानां मन्दशीतगुर्वादीनां मध्येऽत्र शीतस्य वि-
शेषोपयोज्यत्वद्योतनार्थम् । सेकाभ्यङ्गपिचुक्रि-
याः सेकः परिषेकः । अभ्यङ्गः स्नेहप्रलेपः ।
पिचुक्रिया पिचुनक्तकनिक्षेपणम् । क्रियाशब्दः
प्रत्येकं सम्ब्रध्यते । कार्याः कर्तव्याः । स्नेह-
नार्थं शोध्यविषये स्नेहयितुं घृतानि पित्तघ्नौषधै-
र्बहुधा सिद्धानि च शब्दात् कार्याणीत्यर्थः ॥

शतावरीत्यादिना तान्येव घृतान्युच्यन्ते ॥
शतावरीमूलतुला चतुष्कात् क्षुण्णपीडितात् ।
रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृताढकम् ॥
जीवनीयैः शतावर्या मृद्रीकाभिः परुषकैः ।
पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षंशैर्मधुकार्दपलान्वितैः ॥
सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।
शर्कराया दशपलं क्षिपेद्विह्यात् पिचुं ततः ॥
योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।
क्षृतं क्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥
कामिलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।
अपस्मारादितायाम मदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥

शतावरीमूलानि परिपूर्णसारण्यनुपहतानि च गृह्यन्ते । सुबोधम् । [द्विषष्टिमधुकैर्भि-
षगिति चरकपाठः । शतावरीमृते द्विषष्टिमधुकै-
रिति द्विग्रहणं भागद्विगुणप्रतिपादनार्थम् । य-
ष्टिमधुकद्वयप्रतिपादनार्थं वा । स्थलजं जलजं
चेति मधुकं द्विविधं स्मृतमित्याम्नानात् । ब्राह्म-
णान् प्राशयेत् पूर्वभिति अदृष्टवृद्ध्यर्थमेवा परिभा-
षान्यत्रापि द्रष्टव्या । इति जर्जटः ।] द्विव-
लामधुकां न्वितैरिति हृदयपाठः । क्षुण्णपीडि-
तात् शतावरीमूलस्य तुला चतुष्कात् क्षीरतुल्येन
रसेन । एतावन्मात्रस्य शतावरीमूलस्य यावान्-
रसो जायते तत्तुल्येन पयसेत्यर्थः । अक्षंशैरक्ष-
प्रमाणैः पिष्टैर्जीवनीयादिभिर्वृताढकं विपचेत् ।
सिद्धशीते चास्मिन् घृते मधुनः पिप्पलीचूर्णस्य च
पलाष्टकं सिताया दशपलं च क्षिपेत् ततस्तस्मात्
पिचुं कर्षप्रमाणं लिह्यादातुर इति शेषः । तत्
घृतं योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं शुक्रवर्द्धनम् । प-

रमतिशयेन पुंसवनं गर्भदम् । क्षतादींश्च नाशयेत् । मृद्वीकादीनां बहुवचनोक्तिः च्छन्दोनु-
रोधात् ॥]

एवमेवपयस्सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।

गर्भदं पित्तजानां च रोगाणां परमं हितम् ॥

एवमेवेति शतावराविधानेन पयस्सर्पिः क्षीरोद्भवं घृतं जीवनीयोपसाधितं गर्भदत्वादि-
गुणम् । गर्भदं पित्तजानां च योनीनां स्यात्
भिषग्जितमिति चरकपाठः । एवमेवेति क्षार-
सर्पिः क्षीरादुत्थितं एवमेव पूर्वविधिमतिदिशति
सिद्धशीते च मधुन इत्यादि यावत् ब्राह्मणान्
प्राशयेत् पूर्वमित्यादि । इति जर्जटः ॥]

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च ।

यथादोषोदयं युञ्ज्याद्रक्तस्थापनमौषधम् ॥

रक्तयोन्यामसृजो वर्णैः सिराव्यधोक्तप्र-
कारेण वातादीनामन्यतमस्य दोषस्यानुबन्धम-
वेक्ष्य दोषोदयानतिक्रमेण रक्तस्थापनं रक्तस्ना-
वहरमौषधं युञ्ज्यात् । [रक्तयोन्यामसृग्वर्णैर-
नुबन्धं कृष्णारुणनीलपीतपाण्डवादिभिर्वातादी-
नामाधिक्यमल्पत्वं च समीक्ष्य ततो यथादोषं
योयो दोषो यथादोषं रक्तस्थापनमौषधं कार्य-
मिति जर्जटः ॥]

दोषभेदेनासृगदरचिकित्सितं निर्दिशन्नाह
तिलचूर्णमित्यादि । इति जर्जटः ॥

तिलचूर्णं दधिघृतं फाणितं सौकरी वसा ॥

क्षौद्रयुक्तं जयेत् पीतं वातोत्तरमसृगदरम् ।

वराहस्यरसोमेध्यः सकौलत्थश्च तद्गुणः ॥

पत्रकल्को घृते भृष्टो राजादनकपित्थयोः ।

शर्कराक्षौद्रयष्ट्याह नागरैश्चयुतं दधि ॥

तिलादिकं क्षौद्रयुक्तं पीतं वातादिकं र-
क्तस्नावं जयेत् । उत्तरो बलवान् । वराहमांस-
रसः कौलत्थेन रसेनयुक्तस्तद्गुणो वातोत्तरम-
सृगदरं जयेदित्यर्थः । राजादनकपित्थयोस्तु वा-
लपत्रकल्को घृते भृष्टेस्तद्गुण एव । तथा शर्क-
रादिभिर्युक्तं दधि ॥

पयस्योल्पलशालूकविसकालीयवारिजम् ॥

सपयश्शर्कराक्षौद्रं रक्ते पित्तोत्तरे पिबेत् ।

तण्डुलीयकमूलं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्भसा ॥

सताक्षर्यशैलं लाक्षां वा छागेन पयसा पिबेत् ।

वाशाघृतं महातिक्तं रक्तपित्तहितञ्च यत् ॥

पयस्यादिकं क्षौद्रान्तं पित्ताधिके रक्तेऽसृ-
गदरे पिबेत् । पयस्या क्षीरिका । शालूकं जल-
जकन्दम् । विसं पद्मादिजम् । कालीयं पित्त-
चन्दनम् । अथवा पित्तोत्तरे रक्ते तण्डुलीयक-
मूलं क्षौद्रयुक्तं ताक्षर्यशैलयुक्तं च तण्डुलाम्भ-
सा पिबेत् । अथवा केवलामेव लाक्षां छागेन
पयसा पिबेत् । वाशाघृतं च रक्तपित्तोक्तं पि-
बेत् । तथा महातिक्तमन्यच्च यत्किञ्चिद्रक्तपि-
त्तहितं तत् सर्वमत्रेष्यते ॥

मधुकं त्रिफलां लोघ्रं मुस्तं सौराष्ट्रिकां मधु ।

मद्यैर्निम्बगुल्च्यौ च कफजेसृगदरे पिबेत् ॥

कफादसृगदरे मधुकादिकं गुल्च्यन्तं म-
द्यैः पिबेत् ॥

१. पैत्तिकेसृगदरे पिबेदिति चरकपाठः ।
पयस्यादीनेकश एकैकशः पयः शर्कराक्षौद्रसहितं
पैत्तिकेसृगदरे पिबेदिति जर्जटः ॥

पाठां जम्ब्वाम्रयोरस्थि शिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ।
 अम्बष्ठां शाश्मली पिच्छां समङ्गां वत्सकत्वचम्
 बाल्हीकविल्वातिविषा लोभ्रतोयदगैरिकम् ।
 शुण्ठीमधूकमाचीक रक्तचन्दनकटुफलम् ॥
 कट्वङ्गवत्सकानन्ता धातकीमधुकार्जुनम् ।
 पुष्ये गृहीत्वा सञ्चूर्ण्य ससौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
 पिबेदर्शस्वतीसारे रक्तयच्चोपवेश्यते ।
 दोषा जन्तुकृताये च बालानां तांश्चनाशयेत् ॥
 योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्वेतारुणासितम् ।
 चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ॥

पाठादिकमर्जुनान्तं पुष्ये गृहीत्वा संयोज्य
 पश्चाच्च सञ्चूर्ण्य श्रौद्रिणयुक्तं तण्डुलोदकेनार्शः
 प्रभृतिषु पिबेत् । एतच्च बालानां ये कृमिकृता
 दोषास्तान् योनिदोषं च श्यावाद्यन्यतमवर्णं र-
 जोदोषं च नाशयेत् । एतच्चूर्णं नाम्ना पुष्यानु-
 गम् । हितं पथ्यमात्रेयेण पुनर्वसुना पूजितम् ।
 जम्बूफलस्याम्रफलस्य चास्थि । शिलोद्भेदं शिला-
 जतु । अम्बष्ठा साहसी सैव बहुमूलिका । श-
 ल्मल्याः सम्बन्धिनी पिच्छा । समङ्गा मञ्जि-
 ष्ठा । बाल्हीकं कुङ्कुमम् । तोयदो मुस्तः । मा-
 चीकं कुटचफलम् । कट्वङ्गः स्योनाकः । अ-
 नन्ता यवाषकः । [पाठामित्यादि । शिलोद्भेदः
 पाषाणभेदकः । अम्बष्ठा दक्षिणापथे प्रसिद्धैव ।
 द्वितीयां पाठामपरे शाल्मलीवेष्टं खपुरमित्यर्थः ।
 माचीकमुत्तरापथे प्रसिद्धमेव । कट्वङ्गोरलुः ।
 वत्सक इन्द्रियवोभिप्रेतः फलशब्दलोपात् । अन-
 न्ता उल्पलशारिबा । मधुकं द्वियष्टिमधुकं स्थ-
 लजजलजभेदेन द्विधेत्युक्तम् । पुष्ये गृहीत्वेत्य-

दृष्टानुग्रहार्थम् । योनिदोषं रजोदोषं रजोदोषा-
 रजोविशेषाः श्वेतादयः प्रदरभेदाः योनिव्याप-
 लिङ्गा एव । इति जर्जटः ॥]

सर्वेषु गर्भस्रावोक्तं प्रदरेषु प्रशस्यते ॥

शरीरे यत् गर्भस्राव उक्तं चिकित्सितं
 तत् सर्वं प्रदरेपि शस्यते । प्रदरमसृग्दरमतिरज
 इति पर्यायाः ॥

रक्तक्षयायां क्षीरं च जीवनीयशृतं पिबेत् ॥

रक्तक्षयायां व्यापदि जीवनीयाख्य म-
 हाकषायशृतं क्षीरं पिबेत् ॥

योन्यां वलासदुश्यां वर्तिः संशोधने हिता ।

वाराहे बहुशः पित्ते भावितैर्नक्तकैः कृता ॥

श्लेष्मयोन्याख्यायां वराहपित्तेन बहुशो-
 भावितैर्नक्तकैर्वस्त्रखण्डैः कृता वर्तियोनौ धार्या
 शोधनी परं हिता च । [योन्याः श्लेष्मप्रदुश्या
 वर्तिः संशोधनी हिता व्रणप्रतिषेधोक्ता । अ-
 थवा वाराहे बहुशः पित्त इत्यादि । ततो नन्तरं
 स्वेद्या सुखाम्बुना । इति जर्जटः ॥]

भावितं पयसार्कस्थ माषचूर्णं ससैन्धवम् ।

वर्तिः कृता क्षणं धार्या सेक्तव्यानुसुखाम्बुना ॥

अर्कक्षीरभावितं माषचूर्णं पश्चाच्च सैन्ध-
 वयोजितं तेन कृतावर्तिः श्लेष्मयोन्यां क्षणं धा-
 र्या । ततश्च श्लेष्मयोनिः सुखाम्बुना सेक्तव्या ॥

पिप्पलीमाषमरिच शताद्वाकुशसैन्धवैः ।

प्रदेशिन्यङ्गुलीतुल्या वर्तियानि विशोधनी ॥

पिप्पल्यादिभिरङ्गुष्ठानिकटाङ्गुलीतुल्या-
 वर्तियोन्या विशोधनी ॥

उदुम्बरशलाटूनां द्रोणं द्रोणेभ्यः पचेत् ।
 सपञ्चवल्कतिलकमालतीनिम्बपल्लवे ॥
 निशास्थिते जले तस्मिन् तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 पलाशशाल्मलीलाक्षाधवनिर्यासवल्कलैः ॥
 पिष्टैर्युक्तं ततः स्नेहपिचुं योनौ निधापयेत् ।
 सशर्करैः कषायैश्च शीतैः कुर्वीत सेचनम् ॥
 पिच्छिलाविवृता योनिश्चिरदुष्टा तु दारुणा ।
 सप्ताहाच्छुध्यति क्षिप्रमपत्यं च समश्नुते ॥

उदुम्बरशलाटूनां सूक्ष्माणां फलानां द्रो-
 णं द्वादशाधिकानि पञ्चशतानि पलानि । द्रोणं
 जलस्य च ताऽन्येव । शलाटूनां चार्द्राणामेव
 प्रयोगो न्यायः । किम्भूते अम्भसः द्रोणे । आह ।
 सपञ्चवल्कलादिके । न्यग्रोधोदुम्बराश्च त्वप्लक्षवे-
 तसवल्कलैः सर्वैरेकत्र संयुक्तैः पञ्चवल्कलमु-
 च्यते । पल्लवशब्दस्य तिलकादिभिः सम्बन्धः ।
 तिलको मुचुलिन्दः (२००१७२७७) रात्रावुदु-
 म्बरास्थिते प्रातः स्मृते तस्मिन् जले तैलप्रस्थं पला-
 शादीनां निर्यासैर्वल्कलैश्च पिष्टैर्युक्तं पचेत् । त-
 तस्तैलात् स्नेहपिचुं योनौ निधापयेत् । कषाय-
 द्रव्यैः सेचनोपयोगिभिः सशर्करैः सेचनं कुर्वीत ।
 अनेन स्नेहपिचुना सेचनान्ते सप्ताहं प्रयुक्ते न
 पिच्छिलादिगुणा योनिः क्षिप्रं शुध्यति अपत्यं च
 लभते । चिरदुष्टा चिरकालदुष्टा । पिच्छिला-
 दित्वं कफादिकृतम् । इति जर्जटः ॥

उदुम्बरस्य दुग्धेन षट्कृत्वोभावितात्तिलात् ।
 तैलं काथेन तस्यैव कार्यं धार्यं च पूर्ववत् ॥

उदुम्बरस्य तेषु क्षीरेषु षड्वारान् भावि-
 तात्तिलात् पीडितात्तैलं तस्यैवोदुम्बरस्यैव काथे-

न कार्यमिति साध्यम् । धार्यं च पूर्ववदिति
 स्नेहपिचुं योनौ निधापयेत् कषायद्रव्यैः सेचनो-
 पयोगिभिः सशर्करैः सेचनान्ते च स्नेहं पिचु-
 ना योनौ धार्यम् । [धार्यं च पूर्ववत् पिचुमि-
 त्यर्थः । इति जर्जटः ॥]

धातक्यामलकीपत्रस्तोतोजमधुकोलपलैः ॥
 जम्बाघ्नसारकासीसलोध्रकट्फलतिन्दुकैः ।
 सौराष्ट्रिका डाडिमत्वग्दुम्बरशलाटूभिः ॥
 अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ।
 तैलप्रस्थं तदभ्यङ्गं पिचुवस्तिषु योजयेत् ॥
 शूनोत्तानोन्नतास्तब्धापिच्छिलास्त्राविणी तथा ।
 विप्लुतोपप्लुता योनिः सिध्येत् सस्फोटशूलिनी ।

धातकीपद्मादिभिस्तैलप्रस्थं पचेत् तच्च
 तैलमभ्यङ्गादिषु योजयेत् । तेन च शूनत्वादि-
 गुणा योनिः सिध्येत् [सौराष्ट्रिका तुवरमृत्तिका ।
 शूना उन्नता इति अन्तर्मुखी सूचीमुखी चोच्यते ।
 अथवा दोषारब्धं शूनोन्नतत्वम् । इति जर्जटः ।]
 [अक्षमात्रैरक्षप्रमाणैर्द्रातक्यादिभिरजामूत्रप्रस्थे
 न क्षीरद्विप्रस्थेन च सह तैलप्रस्थं पचेत् । तत्तै-
 लमभ्यङ्गे पिचुनिक्षेपणे वास्तिकर्मणि च योजयेत् -
 तथा प्रयोजिते सति शूनत्वादियुक्ता योनिः
 सिध्येत् शमं प्राप्नोति ॥]

अर्कनिम्बाघ्नकोशाम्रविल्वबूकधवोद्भवैः ।
 करीराजिङ्गिणीजम्बूकरज्जार्जुनशिमुजैः ॥
 पलाशसिध्रकोत्थैश्च कषायैर्द्रावनं परम् ।
 शुक्तशीथुमधून्मिश्रैर्योनिः स्त्रावनिवारणम् ॥

अर्काद्युद्भवैर्यथालाभं कषायैस्तथा करी-
 रादिजैस्तथा पलाशसिध्रकोत्थैश्च कषायैः सर्वैश्च

शुक्तादिमिश्रैर्योनेर्द्धावनं क्षालनं परं श्रेष्ठं स्नाव-
निवारणम् । कोशाम्नः क्षुद्राम्ननामकः । जिङ्गि-
णीमज्जिष्ठा । मिध्रकः सिन्दुवारकः । बूक
ऊरुबूकः आदिलोपात् एरण्डः । पुष्पास उत्तरा-
पथे । शुक्तं चुक्रम् । इति जर्जटः ॥]

कुर्यात् सतक्रगोमूत्रशुक्तैर्वा त्रिफलारसैः ॥

अथवा त्रिफलारसैस्तक्रादियुक्तैर्द्धावनं कु-
र्यात् । [योनिव्यापत्स्वनवरतशिलनीयान्याह ॥]

यवान्नमभयारिष्टं शीथुं तैलं च शीलयेत् ।
पिप्पल्ययोरजःपथ्यां प्रयोगांश्च समाक्षिकान् ॥

योनिव्यापत्सु यवान्नादिकं शीलयेत् ।
अभयारिष्टमर्शश्चिकित्सितोक्तम् । रसायनाद्यु-
क्तांश्च पिप्पल्यादिप्रयोगान् समाक्षिकान् शिलि-
येत् । माक्षिकोपेतान् पिप्पलीप्रयोगान् यो रजः
प्रयोगान् पथ्याप्रयोगांश्च शीलयेत् सर्वकालं
भजेत् ॥]

रोहीतकजटाकल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत् ।
धात्रीमज्ञोथवाकल्कं सितामाक्षिकसंयुतम् ॥
मधुनामलकीचूर्णं रसं वा प्राशयेत् सिते ।
सलोध्रवल्लकेन वटत्वक्कषायेण धावयेत् ॥
आस्त्रावेक्षौमपट्टान्वा भावितांस्तेन धारयेत्
प्लक्षत्वक्चूर्णपिण्डं वा धारयेन्मधुनाकृतम् ॥
योन्या स्नेहाक्तयालोध्र म्रियंगुमधुकस्य वा ।
धार्यामधुकृतावर्तिः कषायाणां च भूरिशः ॥
स्त्रावच्छेदार्थमभ्यक्तां धूपयेद्वा घृताप्लुतैः ।
सरल्लागुलगुलुयवैः सतैलैः कटुमत्स्यकैः ॥

सुबोधम् । रोहीतकजटाकुशालमलीमू-
लम् । सिते शुक्लेऽसृग्दरे आमलकाचूर्णं वा रसं
वा मधुना सह प्राशयेत् । आमलकएवामलकी ।

तत्रैवास्त्रावे वटत्वक्चः कषायेण सलोध्रवल्लकेन
प्रक्षालनम् । अथवा तेनैव प्रक्षालनकषायेण
भावितान् क्षौमनक्तकान् योनौ धारयेत् । अ-
थवा स्नेहेनाभ्यक्त्या योन्याप्लक्षत्वक्चूर्णेन मधु-
ना कृतं पिण्डं लोधादिकस्य चूर्णेन मधुना कृतं
पिण्डं वा धारयेत् । सुबोधम् । अथवा कटु-
मत्स्यकैः सतैलैर्धूपयेत् ॥

[योनिव्यापत् प्रसङ्गात् वैभक्त्यजनकत्वेन त-
द्वत् पीडाकराणां पैच्छिल्यदौर्गन्ध्यादीनां चिकि-
त्सामाह ॥]

कासीसं त्रिफलाकाङ्क्षीसाम्रजं वा स्थिधातकी ।
पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तश्चूर्णो वैशद्यकारकः ॥

कासीसादिभिर्द्धातक्यन्तैः कृतश्चूर्णः क्षौ-
द्रेण युक्तो योनौ पैच्छिल्ये युक्तो वैशद्यकारकः ।
काङ्क्षी सौराष्ट्री । आम्रजम्बुनोः फलास्थि ॥

पलाशधातकी जम्बू समझामोचसर्जजः ॥

दुर्गन्धे पिच्छिलेऽह्नेदे स्तम्भनश्चूर्ण इष्यते ।

आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचनम् ॥

दुर्गन्धादियुक्ते ह्नेदे स्रवति पलाशादिज-
श्चूर्णः स्तम्भन इष्यते । तत्रैवाऽऽरग्वधादिवर्गस्य
कषायः परिषेचनम् ॥

स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मर्दवकारकम् ।

धारणं वेशवारस्य कृसरा पायसस्य वा ॥

स्तब्धानां योनीनां कर्कशानां च मर्दव-
कारकं कर्मकार्यम् । किं तदित्याह । वेशवारस्य
कृसरायाः पायसस्य वा धारणम् । [स्तब्धानां
पुंसङ्गमाद्यसमर्थानां कर्कशानां कठिनस्पर्शानां
च योनीनां वेशवारस्य कृसरायाः । कृसरा सा
तु विज्ञेया या कृता तिलतण्डुलैरित्युक्तलक्षणायाः
पायसस्यपयस्संस्कृतान्नस्य च धारणं कार्यम् ॥

दुर्गन्धानां कषायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।
चूर्णो वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणः ॥

दुर्गन्धानां योनीनां सर्वगन्धद्रव्याणां क-
षायः पूतिगन्धापकर्षणः स्यात् । एतेषामेव वा
तैलमेतेषामेव वा कल्क एतेषामेव वा चूर्णः ।
दुर्गन्धयुक्तानां प्रकरणवशाद्योनीनां सर्वगन्धानां
सर्वेषां कुष्ठचन्दनोशीरादिगन्धद्रव्याणां कषायः
तेन परिषेकप्रक्षालनादिकम् । तैलं सर्वगन्धा-
नां कल्ककषायविपकं तेन सेकलेपादिकम् ।
वाशब्दो विकल्पार्थः । कल्कस्तेषां कल्केनैव प्र-
लेपो वा । चूर्णस्तेषामेव चूर्णेनावकिरणं वा पू-
तिगन्धस्य दुर्गन्धस्यापकर्षणो नाशनः स्यात् ॥]

[सर्वेषां सामान्येन वस्तिसाध्यत्वात्तद्र-
व्याण्याह ॥]

श्लेष्मळानां कटुप्रायाः समूत्रावस्तयो हिताः
पित्ते समधुकक्षीरावाते तैलाम्लसंयुताः ।
सन्निपातसमुत्थायाः कर्मसाधारणं हितम् ॥

श्लेष्मळानां योनीनां कटुकद्रव्यप्रायाः
समूत्रावस्तयो हिताः । पित्ते मधुकक्षीरयुक्ता
वस्तयः । वाते तैलेनाम्लैश्च मद्यादिभिः । सा-
न्निपातकीनाम या व्यापत् तस्याः सकलसा-
धारणं कर्म हितम् । [सन्निपातसमुत्थायाः क-
र्मसाधारणं यद्वातकफपित्तजासु योनेव्यापत्सु त-
त्समस्य सर्वम् । इति जर्जटः ।] [श्लेष्मळाना-
मिति । वस्तय उत्तरवस्तयः हिताः । एकस्मि-
न्नेवदिने द्वित्रिवारप्रयोक्तव्यत्वात् बहुवचनो-
क्तिः । सन्निपातदुष्टायां योनौ साधारणं सम-
मलघ्नं कर्म हितम् । नहि वातादृते योनिर्वनि-
तानां प्रदुष्यतीत्यादिवचनाच्चानिलस्य योनिव्या-

पदिविशेषेण प्राबल्ये सिद्धेऽप्यत्रस्तम्भकार्कश्यक्के-
दपैच्छिल्यदौर्गन्ध्यप्रस्तावानन्तरमुत्तरवास्तिद्रव्य-
स्य कफादिक्रमकथनेनैतेषु काठिन्यविस्त्रादिगुण-
युक्तयोः कफपित्तयोर्विशेषकारणत्वं द्योत्यते व-
स्तिकर्मसाध्यत्वं च ॥]

[उपसंहरन्नाह ॥]

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ।
अदुष्टे प्राकृते बीजे बीजोपक्रमणे सति ॥

एवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण योनिषु शुद्धा-
सु योषितो गर्भं विन्दन्ति । कदेत्याह । अदुष्ट
इति प्राकृते बीजे अदुष्टे अदुष्टस्वभावे सति बी-
जस्यचाद्यन उपक्रम आचरति सति । [एवम-
नन्तरोक्तेनोपचरणेन योनिषु शुद्धासु रोगशा-
न्यानीरोगासु प्राकृते नैसर्गिके बीजे आर्तवा-
ख्ये अदुष्टे वाताद्यदूषिते बीजोपक्रमणे आर्तव-
सामर्थ्यकरैः पूर्वोक्तैस्तैलेन नारीं पित्तलैश्च मां-
सैरित्याद्युपक्रमैरुपक्रान्ते सति योषितो नार्यः
गर्भं विन्दन्ति लभन्ते । अदुष्ट इत्युक्त्या प्रकृ-
त्या दुष्टस्य तु क्रियाभिरसाध्यत्वं द्योत्यते ।]
[अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति । इति
चरकपाठः । अदुष्टे बीजे प्राकृते प्रकृतिमापन्ने
किमवश्यं गर्भसम्भव इत्युच्यते जीवोपक्रमणे
सति । बीजशब्देन द्वयमङ्गीकृतं शुक्लं शोणितं च
जीवश्चात्र कर्मपुरुष उक्तः शरीरेष्वस्ति च स-
त्वमौषपादिकं यज्जीवस्पृक्शरीरेणाभिसम्बन्धा-
तीत्यादि । ततश्च सामग्रीजनकम् । नह्येकोवर्तते
भावो वर्ततेनाप्यहेतुक इत्याम्नानात् । इति ज-
र्जटः ॥]

प्रसङ्गेनोच्यते । [रजश्शुद्धिर्योनि ग-
र्भाशयशोधनादिना उक्ता शुक्लशोधनायाह इति

जर्जटः ।] [पुंविजस्याप्यवश्यमुपश्रमणीयत्व-
माह ॥]

पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापिचेन्द्रियम् ।
परीक्ष्यवर्णैर्दोषाणां दुष्टं तत्त्रैरुपाचरेत् ॥

पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापीन्द्रियं शुद्धं
दुष्टं दोषाणां वर्णैः सूत्रोक्तैः परीक्ष्य तत्त्रैः पुरु-
षबीजदोषत्रैरुपाचरेत् । [इन्द्रियशब्दोऽत्रशुद्धे
वर्तते शुद्धमपि दोषवर्णैः परीक्ष्य दुष्टं तद्वातादि-
त्रैरुपाचरेत् । ननु शुद्धदोषभेषजं प्राक्शरीरेऽभि-
हितं येन पुनस्तद्वैरुपाचरेदिति नाप्यनुक्तमव-
धारयितुं शक्यं चिकित्सितुं वा प्रधानञ्चेदं का-
र्यमपत्यनिबन्धनत्वात् । उच्यते । उक्तमेव ।
परीक्ष्यवर्णैर्दोषाणामित्यनेनेन्द्रियस्य वेदनासंस्था-
नान्युक्तान्येव । पञ्चकर्मोपदेशेन च सकल-
शरीरशुद्धिर्वाजीकरणानि च क्षीणदुष्टविशुद्धकस्या-
प्यायनप्रसादनवर्द्धनान्युक्तान्येव । शरीरेषु च
सूत्रमात्रेण दर्शित एव पन्थाः । इति जर्जटः ।]
[पञ्चकर्मविशुद्धस्य पञ्चभिर्विमनविरेचनवास्ति-
नस्यासृङ्गोक्षैः कर्माभिर्विशुद्धस्य कृताविशोधनस्य
पुरुषस्याऽपि न केवलं स्त्रिया एव इन्द्रियं शु-
द्धाख्यं बीजं दोषाणां वर्णैरासितप्रीतपाण्डुत्वादि-
भिः परीक्ष्य यथावदवबुध्य तत्र दुष्टं वातादि-
दूषितं तत्त्रैर्बीजदूषकदोषत्रैरुपाचरेत् चिकि-
त्सेत् ॥]

[इहोक्तयोः शुद्धार्तवोपक्रमयोरुभयोरपि
साधारणं कञ्चित् घृतयोगमाह ॥]

मज्जिष्ठाकुष्ठतगर त्रिफलाशर्करावचा ।
द्वे निशे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ॥
पयस्याहिंशुकाकोली वाजिगन्धाशतावरी ।
पिष्ट्वाक्षांशंघृतप्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम् ।

योनिशुक्लप्रदोषेषु तत्सर्वेषु प्रशस्यते ॥
आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ।
फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्पे पीतं फलाय यत्
त्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम्
एतत्परं च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनम् ॥

॥ इत्युत्तरे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

मज्जिष्ठेत्यादिना, फलसर्पिः सुबोधम् ।
तत्सर्वेषु योनिशुक्लप्रदोषेषु प्रशस्यते । आयुष्या-
दिगुणं च । फलसर्पिरिति ख्यातम् । फलसर्पि-
रित्यस्य नाम्नो भङ्गार्थ उच्यते । पुष्पे पीतं
यत्फलाय प्रजाख्याय भवतीति । [मज्जिष्ठादीन्
प्रत्येकमक्षांशमक्षप्रमाणं पिष्ट्वा कल्कीकृत्य च-
तुर्गुणक्षीरोपेतं घृतस्य प्रस्थं पचेत् । तत्सर्पिर्मा-
त्रयोपयुक्तं सर्वेषु योनिशुक्लप्रदोषेषु विंशतिवि-
धेषु योनिव्यापत्सु वातादिकुणपप्रन्थिपूयक्षीण-
मलाह्वयेषु शुक्लार्तवदोषेषु च प्रशस्यते । आयु-
ष्यमायुष्करम् । पौष्टिकं देहपुष्टिकरम् । मेध्यं
बुध्यन्मेषकरम् । धन्यं भाग्यकरम् । पुंसवनं
पुरुषप्रजाकरणसमर्थम् । फलसर्पिरिति प्रसिद्धं
पुष्पे आर्तवकाले पीतं फलाय सत्पुत्रजननाय
भवति यस्मात् फलसर्पिरिति संज्ञेत्यर्थः । त्रि-
यमाणप्रजानां पुनःपुनर्मृतप्रजानां गर्भिणीनां स-
ञ्जातगर्भाणां च पूजितं श्रेष्ठम् । एतत् फलस-
र्पिः बालानां ग्रहघ्नं ग्रहपीडाहरं परमतिशयेन
देहपुष्टिजनकं च ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

॥ इति शल्यतन्त्रं नाम पञ्चममङ्गं समाप्तम् ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

विषप्रतिषेधम् ॥

आगन्तुप्रसङ्गादुक्तशिष्टत्वाद्विषचिकित्सा-
या अवसरस्तस्याश्चानेकप्रकारत्वेन वक्ष्यमाण-
त्वात् सामान्येन चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय
आरभ्यते ॥

अथातो विषप्रतिषेधं नामाध्यायं व्या-
ख्यास्यामः इति यः ॥

[अथात इत्यादि । विषप्रतिषेधं स्थावर-
जङ्गमादिभेदेनानेकविधस्य विषस्य प्रतिषेधं चि-
कित्सितं निदानाद्विना प्रतिषेधस्य दुष्करत्वात्
स निदानमित्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । तत्र पूर्वं
विषस्योत्पत्तिं दर्शयति ।] इह हि विषचिकि-
त्सा प्रस्तुता । विषस्य च स्वरूपे ज्ञाते तद्व्याधी-
नां हेत्वादिकं ज्ञेयं मतः स्वरूपमेव प्रथममिति
हासरूपणोच्यते ॥

पुरा खल्वमृतार्थं सुरासुरैः सलिलनि-
धेर्विमथ्यमानात् क्रोध इव रूपवान् सत्त्वं स-
मुद्भूव कृष्णमनलनयनमूर्ध्वप्रदीप्तकेशं दंष्ट्रा-
करालं भैरवारावरूपम् । तद्दर्शनादेव यतो
देवदानवाश्च विषण्णास्तस्मात्तद्विषसंज्ञामवापः ।

पुरा खल्वित्यादि । पुरा कस्मिंश्चित् का-
ले सुरैश्चासुरैश्चाऽमृतार्थं विमथ्यमानाज्जलनिधे-
रूपवानिव क्रोधः कृष्णत्वादिगुणं सत्त्वं समुद्-
भूव । तस्य सत्त्वस्य दर्शनमात्रादेव देवा दान-

वाश्च यतो विषादं प्राप्तास्तस्मात्तत् सत्त्वं विषसं-
ज्ञा मन्वर्थतां चावाप प्राप ॥

तत् सहसैव सर्वभूतानि निर्दग्धुका-
ममुपयोगविशेषैर्विषममृततां विनयमानो ब्र-
ह्मानुनीयौषधिषु न्यस्तवान् ॥

उद्भूतं तद्विषं सहसैव सर्वभूतानि नि-
र्दग्धुकामं यदा तदैतदमृततां प्राप्नोतीत्युपयोग-
विशेषयोग्यतां तस्य कुर्वन् ब्रह्मा तद्विषमौषधिषु
विशिष्टास्त्वेव न्यस्तवान् ॥

ततस्तत् स्थावरासु मूर्तिष्वधिवसनात्
स्थावरमित्युच्यते ॥

ततस्तद्विषं स्थावरास्त्रौषध्याख्यासु मूर्ति-
ष्वधिवसनात् स्थावरमित्युच्यते । इति स्थाव-
रस्य विषस्य सम्भवः ॥

जङ्गमं पुनः पृथिव्या भारोवतारार्थमु-
रगादिरूपेण । विष्णुर्निर्ममे ॥

जङ्गमं तु विषं भगवान् विष्णुर्निर्ममे नि-
र्मितवान् । किमर्थमित्याह । पृथिव्या भारोव-
तारार्थं पृथ्वीतो भारोवतरत्विति कृत्वा । अत्र
भगवानेव प्रमाणम् ॥

तयो स्थावरं मूल पत्र पुष्प फल त्वक्-
सारनिर्यासक्षीरधातुकन्दभेदादशाधिष्ठानम् ॥

तयोः स्थावरजङ्गमविषयोर्मध्ये स्थावरं
विषं मूलादिभेदेन दशाश्रयम् ॥

तत्र मूलविषाणि क्लीतनकाश्वमारक-
गुञ्जा सुगन्धकगर्गरककर्करघाटकादीनि ।
पत्रविषं कालपत्रिका लम्बा वरदकरम्भार्का-

दीनाम् । पुष्पविषं वल्ली रेणुककरम्भ महाकरम्भादीनाम् । फलं कुमुदतीरेणुकाकरम्भमहाकरम्भमदनकतुवरकादीनाम् । त्वक्सारनिर्यासाः करककरघाटककरम्भमहाकरम्भनाराचकादीनाम् । क्षीरं कुमुदती दन्ती स्नुर्हर्कजालिनी व्याळादीनाम् । धातवो हरितालफेनाश्मभस्सरक्तप्रभृतयः । कन्दजानि तु हालाहलकालकूटवत्सनाभशृङ्गीसार्षपजालककर्दमकवैराटकमुस्तकमुष्ककसाक्तुककौश्वकवाळकमहाविषपुण्डरीकगालवमूलकमर्कटककर्दककरवीरकेन्द्रायुधसङ्कोचक लाङ्गलकतैलपेयकुशपुष्पके तु पुष्पकरोहिषाञ्जनाभकादीनि ॥

तत्र क्लीतनकादीनिमूलविषाणि । सुबोधम् । सर्वाणि पठिताऽपाठितानि विषाश्रयाणि प्रसिध्यैव भारतदेशेषु ज्ञायन्ते । अस्माभिस्तु त्वव्याप्तिबन्धनभयान्नलिख्यन्ते । शास्त्रिकृता तु मूलादिमुद्रयैव तेषां जातिसंग्रहः कृतः । [मूलादिविषाणां यत्परैरपि ज्ञातुमशक्यत्वात्तानि हिमवत्प्रदेशे किरातशबरादिभ्यो ज्ञेयानीति निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतटीकायाम् ॥]

तत्र मूलविषैरुपयुक्तैरुद्वेष्ट न प्रलापमोहाः प्रजायन्ते । पत्रविषैर्जृम्भोद्वेष्टनश्वासाः । पुष्पविषैश्छर्द्याध्मानमोहाः । फलविषैर्दाहमुष्कशोफौ । त्वक्सारनिर्यासविषैः प्रसेकास्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोवेदनाः । क्षीरविषैर्जिह्वा गौरवं शकृत् भेदश्च । धातुविषैस्तालुदाहमूर्च्छा हृदयपीडाः । सर्वमेव च स्थावरं ज्वरहिध्मादन्तर्हर्षहनुस्तम्भगलग्रहफेनवमनारुचि-

श्वासमूर्च्छाः करोति विशेषेण कन्दजम् । तध्यति तीक्ष्णत्वादाशुकारितरम् । इतरत्तु प्रायः कालान्तरप्राणहरम् ॥

तत्र मूलविषैरित्यादिना दशानामुपयोगक्रमेण व्याधिकर्तितम् । सुबोधम् । उद्वेष्टनं वेष्टनमिवाङ्गानाम् । मुष्कशोफो वृषणशोफः । धातवस्तु रक्तादयः प्राणिविशेषेण विषं भवन्ति । सर्वमेव च दशविधमपि स्थावरं विषं ज्वरादिकं करोति । व्याख्यासमम् । इतरत्तु कन्दजातादन्यन्नविधम् । [उपयोगादिवसादन्यो द्विसप्तक्षमासादिः कालान्तरमिति निबन्धसंग्रहे ॥]

सर्वमपि चैतन्मौलमित्युच्यते मूलाश्रयत्वात् पत्रादीनाम् ॥

सर्वमपि चैतत् स्थावरं विषं मौलमित्युच्यते पत्रादीनां मूलाश्रयत्वात् । नहि यन्मूले नश्रितं तत्पत्रादिषु भवति । इत्युक्तं स्थावरम् ॥ अनन्तरं जङ्गममुच्यते ॥

जङ्गमस्यत्वाश्रयाः षोडशदृष्टिनिश्वासस्पर्शदंष्ट्रा मुखनखास्थिमूतपुरीषशुक्लार्तव लालाशूकपित्तशोणितशवानि । तानि पुनः सर्पक्रीटकणभाद्याश्रितानि । तत्कृतान्यथास्वप्नामयान् साधनं चोत्तरत्रवक्ष्यति ॥

जङ्गमस्य विषस्य दृष्ट्यादीनि शवान्तानि षोडशाश्रयाः । तानि दृष्ट्यादीनि सर्पाद्याश्रयाण्येव विषाधिष्ठानानि विज्ञेयानि । तत्कृतान् जङ्गमाश्रय विषकृतान् । यथास्वामिति पृथग्भेदमामयांस्तत्साधनं चोत्तरत्वाऽध्यायेषु वक्ष्यति ॥

सर्वं च प्रायशो जङ्गमं निद्रातन्द्राकृम-
दाहरोमहर्षशोफपाकातिसारान् करोति ॥

सर्वं च जङ्गमं विषं प्रायशो निद्रादीन् करोति ॥

द्विविधमपि चैतद्विषं तीक्ष्णोष्णरूक्षवि-
शदसूक्ष्मव्यवाय्याशुकारिविकाषिलघ्वव्यक्त-
रसत्वैर्दशभिर्गुणैर्युक्तमपाकि च ॥

द्विविधं स्थावरं जङ्गमं च विषं तीक्ष्णा-
दिभिर्दशभिर्गुणैर्युक्तमपाकि च भवति । [अनेक-
रससम्भवादेकस्यापिरसस्याव्यक्तत्वमस्याऽव्य-
क्तरसत्वे हेतुः । अपाकित्वं तु मन्त्रतन्त्राभ्या-
मन्तरेण पाकाभावात् । पाको वीर्यहानिः । प-
केष्यन्ने विषस्या पकस्यैवोपलब्धेः । मन्त्रतन्त्रा-
भ्यामपाकएवास्यकारणान्तरे पुनः कोपहेतुः ॥]

एभिश्च गुणैर्यत् करोति देहे तत्तैक्ष्ण्यौ-
ष्ण्यात् पित्तमित्यादिना क्रमेणोच्यते ॥

तत्र तैक्ष्ण्यौष्ण्यात् पित्तं रक्तं च प्रको-
पयति । सौक्ष्म्याद्रायुम् । वैश्यादसक्त वेगं
प्रसरति । सौक्ष्म्याद्वायित्वाच्च दोषधातु म-
लादीन् समस्तान् शरीरावयवाननुप्रविशति ।
आशुकारित्वादाशुव्यापादयति । विकाषि-
त्वान्मर्मच्छेदेन मतिं व्यामोहयति । लाघवा-
दुर्निर्हरमव्यक्तरसत्वाच्छ्लेष्मप्रकोपनमन्नर-
सांश्च सर्वाननुवर्तते । अत एव च प्रयत्नेना-
न्नानि विषतोरक्षेदित्युक्तम् । अपाकित्वाज्जरां
नो याति । तेनाभ्यवहतमवश्यं मारयति ।
मन्त्रौषधबलेन चोपशमितमपि प्रत्ययमासाद्य
पुनः प्रकुप्यतीति । भवति चात्र ॥

तत्रेत्यादि सुबोधम् । अन्नस्यापि दु-
ष्ट्या तैर्देहेन तथा वेदनात्तथा गुणत्वम् । अपा-
कित्वादेव च मन्त्रादिवलेनोपशमितमपि प्रत्ययं
वक्ष्यमाणं कारणसामान्यमासाद्य प्राप्य पुनः प्र-
कुप्यतीति । गतानुगतिः ॥

[विषस्य कृत्रिमाकृत्रिमभेदं दर्शयति ॥]

स्थावरं जङ्गमंचेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥

स्थावरं जङ्गमं चेति द्विविधमपि विषमा-
चार्यैरकृत्रिममिति प्रोक्तम् । [अकृत्रिमं केनाप्य
निर्मितं स्वतः सञ्जातं विषमित्यर्थः ॥]

कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ॥

हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ।

शोफपाण्डूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति वा ॥

कृत्रिमं तु विषं गरसंज्ञितं नानाविधैरौ-
षधैः संयुक्तैः क्रियते यत्तेन तच्च कृत्रिमं संयोग-
वशादाशु वा हन्ति चिराद्वा चिरतराद्वा । अ-
थवा तन्न हन्ति अपि तु शोफादीन् करोति ।
[यद्विविधैरौषधैः क्रियते तत्तु कृत्रिमं कृत्रिम-
विषं गरसंज्ञं च । तत् योगवशेन तथाविधद्रव्य-
योगवशात् आशु सद्य एव चिरात् चिरकालेन
चिरतरादिति चिरकालेन च हन्ति मारयति ।
शोफादीन् करोति वा ॥]

अपि चैतद्विषं सर्वं तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ।

वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम् ॥

अपि चेत्यनुक्रान्त समुच्चये । व्याख्या-
समम् । [तीक्ष्णादिगुणयुक्तमुद्रिकवातपित्तमे-
तत् सर्वं विषं नराणां जीवितमाश्वेव हरति ।
तीक्ष्णादिगुणयोग एव वातपित्तोद्रेके हेतुः ॥]

विषं हि देहं सम्प्राप्य प्राग्दूषयति शोणितम् ॥
कफपित्तानिलांश्चानुसमदोषं सहाशयान् ।
ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते ॥

एतच्च विषं शोणिते दूषिते अनुसमदोष-
मन्यूनाधिक्यान्यतम विकारान् कृत्वा सहाश-
यान् कफादीन् दूषयति । आशयानपि तेषां द्विषं
दूषयतीत्यर्थः । तत इति पश्चात् । [विषं पीत-
जग्धदिग्धा हृतान्यतमत्वेन देहं सम्प्राप्य प्रा-
क्पूर्वं रक्तं दूषयति । अनन्तरं समदोषं तुल्य-
दोषं समबलदोषमित्यर्थः । सहाशयानाशयस-
हितान् आशयः कफाद्याशयः । कफपित्तानि-
लान् दूषयति । ननु तीक्ष्णादिगुणयुक्तस्य वि-
षस्य पूर्वं रक्तकोपित्वं पश्चाद्युगपदेव त्रिदोषको-
पित्वं चेति यदुक्तं तदयुक्तमिव मन्ये दोषा
दुष्टा रसैर्द्धातून् दूषयन्तीत्यादिवचनात् । अत्र-
भणामः । रक्तमण्वपितु प्राप्तं वर्द्धते तैलमम्बुवदि-
त्यादि वक्ष्यमाणत्वात् तद्वत् विषं वातपित्तकफ-
जुष्टशुद्धभेदेन चतुर्विधं सर्वशरीरगं रक्तं द्रागेव
दूषयति तस्माद्रक्तदुष्टेरनन्तरं युगपदेव दोषत्र-
यकोपो गुञ्जत एव । ततोऽनन्तरं हृदयमास्थाय
सशोणितैर्दोषैः सह हृदयं प्राप्य सर्वस्रोतांसि
बध्वा देहनाशाय प्रवर्तते ॥

शरीरं दूषिते रक्ते सर्वं चिमिचिमायते ।
कोठः समण्डलः स्वेदो रोमहर्षश्च जायते ॥
क्षुद्रकीटा इवाङ्गेषु विसर्पन्तीति मन्यते ।
विनामयति गात्राणि जृम्भते शिशिरप्रियः ॥
व्यापिनस्तस्य दुष्टस्य द्रुतस्य विषतेजसा ।
वातादयो वशं यान्ति बालिनोप्यबला इव ॥

शरीरमित्यादिना रक्तादौ दूषिते क्रमेण
लक्षणम् रक्ते दूषिते सर्वं शरीरं चिमिचिमायते
कोठादिकं च जायते विषवांश्चाङ्गेषु सूक्ष्माः
कीटा इव विसर्पन्तीति मनसा मन्यते । शीत-
प्रियश्च सन् गात्राणि विनामयति । जृम्भते च ।
तस्येति रक्तस्य व्यापिनो दुष्टस्य च सतो वि-
षतेजसा च द्रुतस्य वेगवतो बलवन्तोपि वाता-
दयोऽबला इव वशं यान्ति ॥

विषं यदोषभूयिष्ठं तं दोषं प्राक् प्रपद्यते ।

आशये यस्य यस्यैव ततस्तदवतिष्ठते ।

तज्जान् विकारान् कुरुते यान् सर्वेषूपदेक्ष्यति ॥

तच्च विषमाश्रयद्रव्यविशेषवशेन येन च
दोषेण भूयिष्ठं सदृशं तमेव दोषं प्रथमं प्रपद्यते ।
तत एव च भूयिष्ठत्वाद्धेतोर्यस्य यद्विशिष्टस्य
दोषस्याशयेऽवतिष्ठते तज्जानेव विकारान् कुरुते ।
कांस्तानित्याह । यान् सर्वेषु वातादिभेदेनोपदे-
क्ष्यति ॥

वाताशयस्थं कुरुते तथा श्लेष्मामयानपि ।

पित्तश्लेष्माशयगतं तद्वत् पित्तकफोद्भवान् ॥

वाताशयस्थं च विषं स्थानपि विकारान्
कुरुते श्लेष्माशयगतानपि । तद्वदेव पित्तश्लेष्मा-
शयगतं पित्तकफोद्भवान् विकारान् कुरुते । ते-
नैतदुक्तं भवति पित्ताशयस्थं पित्तोद्भवान् क-
फोद्वांश्च करोति कफाशयस्थमपि कफोद्भवान्
पित्तोद्वांश्चेति ॥

तत्रापि चोत्तमाङ्गस्थे सकोठं शूयते शिरः ॥

विशेषादक्षिकूटौष्ठ नासास्यं हृष्टदन्तता ।

तालुशोषो रुजा मूर्ध्नि वक्त्रे चिमिचिमायनम् ॥

अर्थेषु चक्षुरादीनामप्रवृत्तिर्हनुग्रहः ।
इत्यन्यत्रापि च विषं स्थितमङ्गेभिलक्षयेत् ॥

तत्रापीतिविशेषः । उत्तमाङ्गस्थे विषे
कोठसहितं शिरः शूयते । तत्राप्यक्षिकूटादिकं
विशेषाच्छूयते । हृष्टदन्ततादिकं च भवति ।
अर्थेषु विषयेषु रूपादिषु चक्षुरादीनामिन्द्रिया-
णामप्रवृत्तिः इत्यनयादिशा अन्यत्राप्यङ्गे तदाश्र-
यैरेव विकारैर्विषं स्थितमित्यभिलक्षयेत् ॥

व्याप्यैवं सकलं देहमुपरुध्य च वाहिनीः ।
विषं विषमिव क्षिप्रं प्राणानस्य निरस्यति ॥

एवमनन्तरोक्तप्रकारेण सकलं निश्शेषं
देहं व्याप्य वाहिनीश्चसिरादोषादि वाहिनीरु-
परुध्य विषं क्षिप्रमेवास्य प्राणान् निरस्यतिविष-
मिव आद्यानमेव वर्जयित्वास्य क्षिप्रमारणे अ-
न्यदुपमानं न विद्यत इत्यर्थः ॥

पीतं मृतस्यहृदये जग्धदिग्धाभि विद्धयोः ।
दंशे तिष्ठति भूयिष्ठं सर्वतः पिण्डितं विषम् ।
नाद्यादतो विशेषेण तेषां मांसं तदाश्रयम् ॥

तच्च विषं यदा पीतं निर्गर्णं भवति तदा
तेन मृतस्य हृदये भूयिष्ठं तिष्ठति । विषप्राणि-
ना तु जग्धस्य भक्षितस्य मृतस्यापि विषं दंशे
दंष्ट्राभिघाते भूयिष्ठं तिष्ठति । विषदग्धेन च
शस्त्रेणाभिहतस्य मृतस्याभिघाते भूयिष्ठं तिष्ठ-
ति । सर्वतः शरीरात् प्रति निवृत्त्य तत्रैव पि-
ण्डितम् । अतो हेतोस्तेषां पीतजग्धदिग्धवि-
द्धानां प्राणिनां मृतानां मांसं नाद्यात् । तदाश्रयं
हृदयदंशाभिघाताश्रयं मांसं विशेषेण नाद्यात् ॥

यथास्वं भक्षिते पीडा यथास्वं च क्रियाक्रमः ॥

यथास्वमित्यादेरयमर्थः । येनैव दोषे-
णाधिकं विषं भक्षितं तद्दोषजा एव पीडा भव-
न्ति तद्दोषानुगुण्येनैव क्रियाक्रमः ॥

सप्तवेगान् विषस्याहुरष्टावितिपुनर्वसुः ॥

सर्व आचार्या विषस्य सप्तवेगान् प्रबल-
शक्त्युदयक्षोभानाहुः । पुनर्वसुनामा ऋषिस्तु
अष्टावित्याह ॥

दुष्यति प्रथमे वेगे रसश्छर्दिप्रसेककृत् ।

द्वितीयेसंचिमिचिमाजृम्भावेपथुकारितम् ॥

तृतीयेपिशितंकण्डू कोठमण्डलशोफदम् ।

दोषाश्चतुर्थे तेषुस्युर्यथायथमुपद्रवाः ॥

पञ्चमे दर्शनभ्रान्तिः षष्ठे हिध्मा समुद्भवः ।

सप्तमे स्कन्धभङ्गोस्य जायते मृत्युरष्टमे ॥

दुष्यतीत्यादिना क्रमेण वेगानां कीर्तनम् ।
प्रथमे वेगे रसाख्यो धातुर्दुष्यति । स च दुष्टः
छर्दि प्रसेककृत् भवाते । द्वितीये वेगे असं रक्तं
दुष्यति । तद्रक्तं देहे चिमिचिमादिकारि भव-
ति । तृतीये पिशितं मांसं दुष्यति तच्च कण्वा-
दिदम् । चतुर्थे दोषा वातादयो दुष्यन्ति ।
तेषु दुष्टेषु यथास्वमुपद्रवाः स्युः । पञ्चमे वेगे
दर्शनभ्रान्तिर्भिध्यादर्शित्वम् । षष्ठे हिध्मा स-
मुद्भवः । सप्तमे अस्य विषभुक्तस्य स्कन्धभङ्गः ।
अष्टमे मरणम् । एवं जातूकर्णकश्यपादीनां
पुनर्वसोश्चापि प्रतिपत्तिः केवलमष्टमस्तैरनुपयो-
गान्नाङ्गीकृतः पुनर्वसुना तु विषकार्यत्वादङ्गी-
कृतः ॥

दुष्यतिप्रथमेरक्तं द्वितीये श्वयथूद्भवः ।

तृतीयेक्षेमिचिमा चतुर्थे ज्वरमूर्च्छना ॥

पञ्चमे पाण्डुजिह्वास्य शोषः षष्ठे हृदिव्यथा ।
सप्तमे मरणं वेग इति नम्राजितो मतम् ॥

नम्राजितो दारुवाहिनोप्यत्र दुष्यति प्रथ-
मे रक्तमित्यादिक्रमेण सप्तवेगा इति मतम् ॥

मूर्च्छा हृदिपरं पीडा शिरोरुगपतन्त्रकः ।
हिध्मा च दारुणोर्मर्च्छेदो जीवितसंशयः ।
सप्तेतिवेगामूर्च्छाद्या विदेहपतिना स्मृताः ॥
विदेहपतिना जनकेन मूर्च्छाद्या जीवि-

तसंशयान्ताः क्रमोद्भवाः सप्तवेगाः स्मृताः ॥
रक्तमांसवसास्नायुतथास्थ्याद्यास्त्रयः क्रमात् ।
आश्रयाः सप्तसप्तानामित्यालम्बायनोब्रवीत् ॥

आलम्बायननामर्षिः सप्तानां वेगानां क्र-
मादुक्तानां सप्त आश्रया इत्यब्रवीत् । अस्थ्या-
द्या स्त्रयोऽस्थिमज्जाशुक्लाख्याः । तेन प्रथमो वेगो
रक्तमाश्रिते विषे भवति । द्वितीयो मांसम् ।
तृतीयो वसाम् । चतुर्थस्नायुम् । पञ्चमोऽस्थि ।
षष्ठो मज्जानम् । सप्तमः शुक्लमित्यर्थः ॥

वेगान् धन्वन्तरिस्तद्वत् सर्पदष्टस्य मन्यते ।
स्नाववर्जं तु तत्स्थाने दोषानिच्छति कोष्ठगान् ॥

तद्वदित्यालम्बायनोक्तविषवेगक्रमेण धन्व-
न्तरिः सुश्रतोपदेशा सर्पदष्टस्य वेगान् मन्यते
स्नाववर्जम् । तत्स्थाने स्नावस्थाने कोष्ठगान्
दोषानिच्छति । तेनैतदुक्तं भवति । आ-
लम्बायनः स्नावस्थे विषवेगे चतुर्थो वेगो भव-
तीति धन्वन्तरिस्तु सर्पदष्टस्य चतुर्थो वेगः
कोष्ठस्थवाताश्रिते विषे भवतीत्याहेति ॥

धात्वन्तरेषुयाः सप्तकलाः पूर्वं प्रकीर्तिताः ।
अतीत्यतासामेकैकां वेगं प्रकुरुते विषम् ॥

धात्वन्तरेष्वस्माभिर्याः कलाः प्राक्शारीरे
प्रकीर्तिताः सप्त तासां सप्तानां क्रमेणैकैकां कला-

मतीत्यातिक्रम्य विषं कर्तुं वेगं प्रकुरुते । तेन प्र-
थमामतीत्य प्रथमं कुरुते । द्वितीयां द्वितीयमि-
ति क्रमेण सप्तानां वाच्यम् ॥

तत्कालकल्पं कालेन कलामभ्येतियावता ।

ऊह्यमानं समीरेण तावद्वेगान्तरं स्मृतम् ॥

तच्च विषं कालकल्पमस्खलितवाहि या-
वता कालेन समीरणेन स्वशक्त्योह्यमानं कलातः
कलान्तरमभ्येति तावद्वेगान्तरं स्मृतमिति धा-
न्वन्तरी याः ॥

शास्त्रकारस्त्वाह ॥

मुनिनायेनयत्तु कं तत्सर्वमिहदर्शितम् ॥

येन मुनिना यदुक्तं तत्सर्वमिह मया प्र-
दर्शितं एवं च मुनित्वे यच्चाह ॥

यतः, स्मर्तारो वयमागमस्य न पुनः

कर्तुं व्यवस्थां क्षमाः

क्रान्ते वर्त्मनितैर्नभावगहने

बुद्धिः प्रविच्छद्यलम् ।

पारावारदृशः करामलकवत्

पश्यन्ति भावान् सुखं

ये तेषां रसनाप्रयातुगादितुं

यद्युक्तमत्रास्फुटम् ॥

[दूषीविषलक्षणमाह ॥]

जीर्णविषघ्नौषधिभिर्हृतं वा

दवाग्निवातातपशोषितं वा ।

स्वभावतो वा न गुणैः सुयुक्तं

दूषीविषाख्यां विषमभ्युपैति ॥

जीर्णमि । तदेव च विषं जीर्णत्वादिगुणयु-

क्तं सत् दूषीविषाख्यामभ्युपैति दूषीविषमिति
नाम प्राप्नोति । जीर्णं चिरकालातीतम् । अ-

थवा विषन्नाभिरौषधीभिः संयोगादिना हतश-
क्तिः । अथवा दवादिभिः शोषितम् । द्वो
वनदहनः । अथवा स्वभावादे वाष्पीयैस्ती-
क्ष्णादिभिर्गुणैः संयुक्तं यन्न भवतीति । [विष-
न्नाभिरौषधीभिः शिरीषादि विषहरद्रव्यैः ।
वाशब्दस्यान्तरान्तरा प्रयोगः प्रत्येकं दूषीविष-
कारणत्वज्ञापनार्थः अत्र विषस्या विशेषकथनात्
स्थावरजङ्गमाद्यक्रं सर्वमपि विषं दूषीविषाख्यां
दूषीविषसंज्ञामभ्युपैति प्राप्नोति ॥]

वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत् ।

कफावृतं वर्षगणानुबन्धि ॥

एतच्च दूषीविषमुपयुक्तमपि देहे अल्पवी-
र्यत्वाद् विभाव्यमानं भवति । कफेन चावृतं
सत् स्फुटमविभाव्यमानं वर्षगणमनुबध्नाति ।
[अभिभाव्यमलक्ष्यम् । वर्षगणानुबन्धि अनेक-
संवत्सरस्थापिष्यात् इति शेषः ॥]

तेनादितोभिन्नपुरीषवर्णो

दुष्टास्ररोगीतृङ्गरोचकार्तः ।

मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाग्बिमुह्यन्

भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः ॥

तेन च दूषीविषेणादितः पीडितो भिन्नपुरी-
षादिगुणो भवति । पुरीषं भिन्नमतिप्रवृत्तम् ।
वर्णात् भिन्नो वियुक्तः । दूष्योदरलिङ्गानि
निदानोक्तानितैर्जुष्टः सहितः । [तेन वपुष्य
नेकसंवत्सरस्थेन दूषीविषेण । भिन्नवर्णोव्यक्त-
शुक्लरक्तादिवर्णः । दुष्टास्ररोगी दुष्टासृङ्गि-
मित्तानेकुरोगयुक्तः । तृषा अरोचकेनचार्तः
पीडितः । वमन् सदा वमनयुक्तः । गद्गद-

वागस्पष्टवचनः । विमुह्यन् मोहमुपगतः मोहं
वैचित्र्यम् । दूष्योदरं सन्निपातोदरम् ॥]

[तस्य दूषीविषस्यान्तरधिष्ठानविशेषजनितं
रोगविशेषं दर्शयति ॥]

आमाशयस्थेकफवातरोगी

पित्ताशस्थेनिलपित्तरोगी ।

भवेन्नरोध्वस्थशिरोरुहाङ्गो

विलूनपक्षः स यथा विहङ्गः ॥

स्थितंरसादिष्वथवाविचित्रान् ।

करोति धातुप्रभवान्विकारान् ॥

यदा आमाशये विषं तिष्ठति तदा कफवा-
ताभ्यां रोगा भवन्ति । यदा पित्ताशये तिष्ठति
तदा अनिलपित्ताभ्यां रोगा भवन्ति । सनरोध्व-
स्तशिरोरुहो ध्वस्ताङ्गश्च भवति यथा विलूनपक्षो
विच्छिन्नपत्रो विहङ्गः पक्षी । अथवा कोष्ठाद्धातुषु
सङ्क्रान्तं विचित्रान् धातुप्रभवान् विकारान्
करोति ॥

[दूषीविषस्यान्वर्थतामाह ॥]

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्र दिवा स्वप्नाहिता शनैः ।

दुष्टं दूषयते धातू नतो दूषीविषं स्मृतम् ॥

तच्च दूषीविषमिति नामतः स्मृतं यतस्त-
देवं स्थितमपि प्राग्वातादिभिर्दुष्टं सद्वातून् दूष-
यतीति । विषं प्राग्वातादिभिर्दुष्टं धातून् रसा-
दीन् दूषयते प्राग्वातः पुरोवातः । यतः अतो-
स्माद्धेतोर्दूषीविषमिति संज्ञितम् ॥]

पूर्वं हि सुनिमतानुसारेण सामान्येन वि-
षमुक्त्वैकैयमतेन ग्रन्थकृत् स्थावरविषस्य सप्तसु
वेगेषु लक्षणं चिकित्सायै चिकीर्षुरिदमाह ॥

स्थावरस्योपयुक्तस्य पूर्वे वेगेथजायते ।
जिह्वायाः श्यावतास्तम्भो मूर्च्छा त्रासः क्लमो वमिः ।

स्थावरस्येत्यादि वम्यन्तं प्रथमे वेगे । [अ-
थेत्यानन्तर्ये उपयुक्तस्य उपयोजितस्य अशित-
स्येत्यर्थः । स्थावरस्य स्थावरविषस्य पूर्वे प्रथमे
वेगे जिह्वाश्यावत्वादिकं जायते । स्तम्भो गात्र-
स्तम्भः । मूर्च्छा मोहः । त्रासो अयाचाकि-
तत्वम् । क्लम इन्द्रियसादः वमिर्वमनम् ॥]

द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्ठे च वेदनाः ।
विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥

हृद्वेदनान्तं द्वितीये वेगे । [द्वितीये वेगे
वेपथ्वादिकं लिङ्गम् । विषं चामाशयं प्राप्य हृ-
द्यति पीडां करोति । कण्ठे वेदना अन्नाभ्यव-
हारासहत्वादिकम् । चशब्दात् पूर्वोक्ता जिह्वा-
श्यावतादयश्च ॥]

तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।
दुर्बले हरिते शूने जायते चास्थलोचने ॥

शूने लोचनइत्यन्तं तृतीये । [तृतीये वि-
षवेगे तु शब्दो विशेषद्योतकः । आमाशये भृश
मतिशयेन शूलं आमाशये भृशमित्युक्तत्वात्
पकाशयेपि शूलं द्योत्यते । चशब्देन पूर्वोक्ता-
नां ग्रहणम् । अस्थोपयुक्त विषस्य पुरुषस्य
लोचने नेत्रे दुर्बले बलहीने दर्शना समर्थ इत्यर्थः ।
हरिते हरितवर्णे । शूने शोफयुक्ते जायते ॥]

पकाशयगतेतोद हिध्मा कासान्त्रकूजनम् ।
चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥

चतुर्थे वेगे पकाशयगते सति विषे तो-
दादिकं शिरसश्चातिगौरवं जायते । [चशब्दे-
नान्याङ्गेष्वपि गौरवं द्योत्यते ।] पूर्वोक्तसमु-
च्चयार्थश्चशब्दः ॥

कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पञ्चमे ।
सर्वदोषप्रकोपश्च पकाधाने च वेदना ॥

कफप्रसेकादिपकाधानवेदनान्तं पञ्चमे ।
[अत्र पूर्वचकारः पूर्वोक्तानां समुच्चयार्थः ॥]
षष्ठे संज्ञाप्रणाशश्च सुभृशं चातिसार्यते ॥
संज्ञाप्रणाशोतिसारश्च षष्ठे । [संज्ञाप्रणा-
शश्चेतनानाशः चशब्दः पूर्ववत् ॥]

स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥

स्कन्धादिभङ्गो मृत्युश्च सप्तमे । इति सं-
प्तवेगाः ॥

[विषवेगलक्षणमुक्तवानन्तरं तच्चिकित्सामाहः ॥]

प्रथमे विषवेगेथवान्तं शीताम्बुसेचितम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद्भुतम् ॥

प्रथम इत्यादिना सप्तसु वेगेषु क्रमेण चि-
कित्सा । प्रथमे विषवेगे पूर्व वमनं ततः शीता-
म्बुसेकस्ततो दोषाद्यपेक्ष मन्यतममगदं सर्पिर्म-
धुभ्यां संयुक्तं भुतं पाययेत् । [अथशब्दः प्र-
करणान्तरद्योतनार्थः । प्रथमे जिह्वाश्यावता-
दिलक्षणलङ्घिते विषवेगे वमितं शीताम्बुना प-
रिषिक्तगात्रमातुरं घृतमाक्षिकोपेतमगदं विष-
त्रौषधमाश्वेव पाययेत् भिषगितिशेषः ॥]

द्वितीये पूर्ववद्वातं विरिक्तं चानुपाययेत् ।
तृतीयेऽगदपानं च हितं नस्यं तथाञ्जनम् ॥

तद्वन्मधूकमधुक पद्मकेसरचन्दनैः ॥

मधूकादिभिस्तद्वदिति कोशातक्यादि वि-
धानेन यवागूम । [मधूकादीनां निर्यूहे कृता
यवागूस्तुल्यगुणा । मधूकादि सुबोधम् ॥]

अगदान् वक्ष्यते चातःसिद्धान् पूर्वर्षिनिर्मितान्
सर्वेषु सर्वावस्थेषु ये विषेषु परं हिताः ॥

अतोनिन्तरं पूर्वर्षिनिर्मितान् दृष्टफलान्
गदान् वक्ष्यते । ये अगदाः सर्वेषु विषेषु स-
र्वावस्थेषु परमत्यर्थं हिताः ॥

चन्दनं कुंकुमं कुष्ठं काङ्क्षी लाक्षा प्रियङ्गवः ।

मुस्तस्थौणेयशैलेय रोचना मदनप्लवम् ॥

श्रीवेष्टकाविळङ्गैला विशालालमनश्शिलाः ।

सुरसप्रसवस्पृकारजनीद्वय वालकम् ॥

हिङ्गुसिद्धार्थकाः पद्मत्वारिणी पद्मकेसरम् ।

जात्याः पुष्पं प्रवाळश्च पुष्पमर्कशिरीषयोः ॥

द्विरोधवृहती कौन्ती मधुकं गन्धनाकुली ।

मुद्गपर्णी कणाश्यामा ध्यामकं नळदं नतम् ॥

सिन्दुवारकशम्याक देवदारु मयूरकम् ।

पुष्ये समाहृतैः पिष्टैर्योज्यस्तैरगदोत्तमः ॥

सञ्जीवनः प्रागमृता द्विहितोऽयं स्वयम्भुवा ।

पाननस्याञ्जनाप्राणधूमालेपनधारणैः ॥

जीवनो विषसुप्तानां राजद्वारे जयावहः ।

धन्यो धान्यधनायुः श्रीक्षेमपुष्टिसुखप्रदः ॥

गृहे स्थितो विषालक्ष्मी मन्त्रज्वरग्रहान् ।

कृत्वा कर्मणः खोर्द्व्याळजन्तुसरीसृपान् ॥

स्वप्नोपघातदुःस्वप्न तोयाग्निरिपुतस्करान् ।

निहन्त्यकालमरणमारकाशानि विग्रहान् ॥

चन्दनकुंकुमादिभिः पुष्यदिने समाहृतैः

सञ्जीवनो नामागदः संयोज्यः । अयमगदोऽमृ-

तात् पूर्वमुत्पन्नो मृततुल्यकार्यकरः स्वयम्भुवा ब्र-

ह्मणा विहितः । स्थौणेयः कृतवर्हाख्यः । पुन-

परिपेलवम् । सुरसस्य प्रसवमङ्कुरः । पुष्पं प्र-

वाळश्च जात्याः । प्रवाळः किसलयम् । श्या-

मा प्रियङ्गुः । नळदं मांसी । नतं तगरम् ।

शम्याक आरग्वधः । मयूरकोपामार्गः । एष

च सञ्जीवनः पांनादिभिर्जीवनादिगुणो धान्या-

दिप्रदश्च । गृहे स्थितो विषादीन् हन्ति । धन्यो

मङ्गल्यः । मन्त्रोन्येनाभिचारप्रयुक्तः । कृत्वा

आभिचारदेवताः । कर्मणं वशीकरणम् । का-

खोर्द्वो नाम भूताविशेषः । जन्तवः क्रिमयः ।

सरीसृपाः सर्पादयः । स्वप्नोपघातः स्वप्ने भयङ्क-

रैरभिभवः । दुःस्वप्नं शारीरोक्तम् । विग्रहो

द्वन्द्वः ॥

चन्दनं वालकं मुस्तं ध्यामकं कटुका नतम् ।

डाडिमं कुंकुमं शुण्ठी कपित्थं वत्सकात्फलम् ॥

करञ्जबीजं मरिचं मुत्पलं कमलं दलम् ।

नळमूलमपामार्गं करवीरकमञ्जनम् ॥

लाक्षामालत्यहिच्छत्रं नागपुष्पांश्च वेतसम् ।

विशालारोचनाश्यामा शङ्खपुष्पी प्रियङ्गुका ।

अजाजी शारिवाकुष्ठमजमोजः कुरण्डकः ।

वयस्था सिन्दुवारैला कायस्था चारटी वचा ॥

कर्कटी पूतना केशी श्वेता च गिरिकर्णिका ।

गोलोमी सिंहलोमी च वर्षाभूर्गजपिप्पली ।

अगदो यापनाख्योयं पूर्वेण सदृशो गुणैः ॥

चन्दनादिभिः पञ्चभिः श्लोकैर्यापनाख्य-

अगदः पूर्वेण सञ्जीवनेन गुणैः सदृशः । ध्या-

मकं श्यामकम् । कत्तूणमिति केचित् । वत्स-
कात्फल मिन्द्रयत्रः । दलं गन्धपत्रम् । अहि-
च्छत्रं कवकम् । तदेव भूस्फोटम् । छत्राका-
रमेतत् । (ॐ इति भाषा ।) श्यामा पि-
प्पली । शंखपुष्पी वीरटिः । कुरण्डकं पीता-
म्लायनकम् । वयस्था आमलकम् । कायस्था
हरितकी । चारटी स्यौण्यम् । कर्कटी वि-
ल्वम् । पूतना मांसी । केशी निर्गुण्डी गो-
लोमी दूर्वा । वाशक इति च । सिंहलोमी
(नि) सुरसा च सुपत्रा च बहुपत्री च तक्रला ।
वर्षाभू पुनर्नवा ॥

श्रीवेष्टकं हरिद्रेढे कोविदारं मनश्शिलाम् ॥
पिप्पली पाटली पद्मांश्वेतां च गिरिकर्णिकाम् ।
मज्जिष्ठां बृहतीं वक्रं यष्टी मरिचकेसरम् ॥
फलिनीं किणिहीं चेति गवां पित्तेन भावयेत् ।
सूर्योदयो हन्ति विषं तमः सूर्योदयो यथा ॥

श्रीवेष्टकादिभिर्गोपित्तपिष्टैः सूर्योदयना-
माऽगदो विषं हन्ति यथा सूर्योदयस्तमोन्धका-
रम् । श्रीवेष्टकः श्रीवासकः । श्वेता गिरिक-
र्णिका कटभी । वक्रं तगरम् । केसरं नागके-
सरम् । फलिनी प्रियंगुः । किणिही गिरिक-
र्णिका ॥

निम्बपत्रं गृहाह्वमं फाणितं बृहतीफलम् ।
गोपित्तयुक्तमगदः परमं मृतजीवनः ॥
गोपित्तकुष्ठसुरसं मधुकद्विनिशं तथा ।
विशालास्जनीकुष्ठं श्वपित्तव्योषतुम्बुरु ॥
वचशिरिषपञ्चाङ्गी मृतसञ्जीवनो गदः ।
पञ्चाङ्गानिशिरिषस्य श्वपित्तं च वरोगदः ॥

निम्बपत्रगोपित्तविशाला पञ्चाङ्गानीत्या-
दयः सुबोधाः । (गोपित्तं गोरोचनेति सुश्रुतटी-
का ।) तथेति परमं मृतजीवनः । शिरिषप-
ञ्चाङ्गानि पत्रपुष्पफलत्वङ्मूलानि । वरः श्रेष्ठः ॥

प्रियङ्गुतगरंलाक्षा मज्जिष्ठामधुकं मधु ।
हरिद्राचेत्ययं श्रेष्ठः कौटिल्यदयितोऽगदः ॥
विसंज्ञानां विषैर्घोरैः प्रहारैर्नष्टचेतसाम् ।
उद्धन्वानां जलौघे च मृतानां चेतनावहः ॥

प्रियङ्गवादिरयमगदः श्रेष्ठः । यः को-
टिल्यस्यदयितः विसंज्ञादीनां चेतनावहश्च ॥
शिरिषफलकाकाण्ड सुरसाग्रपुनर्नवैः ।
कक्ष्या वायसिसंयुक्तैरगदः पूर्ववत् गुणैः ॥

शिरिषफलादिभिरगदो गुणैः पूर्ववत्
प्रियङ्गवादिबद्धिज्ञेयः । सुरसाग्रं तुलसीकुसु-
मम् । कक्ष्यावायसी काकोदुम्बारिका ॥
कटुकालाबुमूलानि गवां पित्तेन कल्कयेत् ।
ब्राह्मो धार्योयमगदः सर्वकर्मसु पूजितः ॥

कटुकालाबुमूलानि गोपित्तेन कल्कयेत् ।
ब्राह्मोयमगदो मणिकद्वार्यः । सर्वकर्मस्वभीष्टेषु
पूजितः श्रेष्ठः । (कटुकालाबु पेचुसः ॥)

अगारधूमास्रितता गोपित्तं व्यूषणं वचा ।
प्राजापत्योयमगदः सर्वरक्षो विषापहः ॥

अगारधूमादिभिः प्राजापत्यो नामा गदः
सुबोधः ॥
श्वेतपुष्करतुल्यांशैर्जीवन्त्याः कुसुमैः कृतः ।
रुक्मपिष्टोमणिर्द्वार्यश्चाणक्येष्टोविषापहः ॥

श्वेतपद्मं जीवन्तीकुसुमं च समभागं कृ-
त्वा रुक्मेन सुवर्णेन पेषयेद्यं मणिश्चाणक्यस्य
कौटिल्यस्य विषापह इष्टः ॥

मांसीत्वक्पत्रसुरस मनोद्वा शीतकुङ्कुमम् ॥
निशाव्याघ्रनखं शुण्ठी दशङ्गोयंविषापहः ।
उल्पातगण्डपिटका दिग्धविद्ध विषापहः ॥
मांस्यादिभिर्दशङ्गो नामा गदो विषापहः ।
विशेषत उल्पाताद्यापहश्च । शीतं चन्दनम् ॥
उदुम्बरत्वग्जम्ब्वस्थिमधुकोल्पलगैरिकैः ॥
चन्दनोशीरनळद् नागकेसरपद्मकैः ।
विशेषाद्विषविस्फोट विसर्पज्वरदाहहा ॥

उदुम्बरत्वगादिभिरगदो विशेषाद्विषवि-
स्फोटादिहा ॥

शिरीषोदुम्बरपुष्प न्यग्रोधाश्वत्थवल्कलैः ।
सघृतो दाहहृणास्र विषवीसर्पपित्तहा ॥

शिरीषादिवल्कलैः सघृतो गदो दाहादिहा ॥
गजपिप्पलिकासीसक्षारयष्टीमयूरकम् ।
रक्तानतंवचादन्ती शिवः शिवकृतो गदः ॥

गजपिप्पल्यादिभिर्भगवता शिवेनकृतो-
गदः । शिवः श्रेयस्करः । मयूरकमपामार्गः ।
रक्ता गुञ्जा । नतं तगरम् ॥

सुराळापावकीसोमा भोगवत्यमृतानतम् ।
आढकीकिणिहीसोमराजीचौशनसोगदः ॥

सुराळादिभिरौशनसोगदः । सुराळा (नि)
सुलक्षणा सुराळाख्या ज्ञेया पुत्रवती परा । पूजा
वृद्धाकरी ज्ञेया पद्मपुष्पफलैः शुभा । पावकी
(नि) क्षुरधारा पावकाख्या ज्ञेया सख्यवतीति
च । वीरणीवीरगुच्छोक्ता सैवारुणवचा मता ।
सोमा ब्राह्मी चन्द्रतरुर्वा । भोगवती समङ्गा ।
किणिही कटभी ॥

श्लेष्मातकार्ककुसुमं तण्डुलीयो मयूरकः ।
सुरसामञ्जरीकाकमाची पानेऽगदोवरः ॥

श्लेष्मातकादिभिरगदः पाने वरः श्रेष्ठः ।
(सुरसा निर्गुण्डी । मञ्जरी तुळसी ॥)

दध्याज्यक्षौद्रैर्द्रवणं पीतं मूलविषापहम् ॥

दध्यादिकं संयोज्य पीतं मूलविषापहं
भवति ॥

हरिद्रा सैन्धवक्षौद्र घृतं संसृज्य पाययेत् ।
आर्तान् मूलविषैर्घोरैर्दिग्धविद्धान् विशेषतः ॥

घोरैर्मूलविषैर्आर्तान् हरिद्रादीनिसंसृज्य
पाययेत् । विषदिग्धशस्त्रविद्धान् विशेषेण पा-
ययेत् ॥

प्रसङ्गेनाह ॥

हरिद्रान्तर्बहिःशस्ता विषदोषातुरे परम् ॥

विषदोषैरातुरे पुरुषे अन्तः पानादिना
बहिश्च लेपादिना हरिद्रैव परं शस्ता ॥

निशाश्वमारसुरस करञ्जव्योषदारुभिः ।
अञ्जनं बस्तमूतेण पिष्टैर्नेत्रोपरोधजित् ॥

निशादिभिर्बस्तमूत्रापिष्टैरञ्जनं विषातुरे
नेत्रोपरोधजित् भवति ॥

कर्णाक्षिनासिकाकण्ठजिह्वारोगेषु नावनम् ।
बीजपूरार्यबृहतीफलज्योतिष्मतीकृतम् ॥

बीजपूरादिकृतं नावनं विषातुरे कर्णा-
दिरोगेषु योज्यमिति शेषः । आर्यबृहतीस्थूल-
फला कण्ठकारिका तस्याः फलानि ॥

श्वेता वचा हिङ्गवमृता सुगन्धा कुष्ठसैन्धवम् ।
 शिरीषपुष्पाद्विनिशा व्योषडण्डुकसर्षपाः ॥
 कपित्थमध्यं लशुनं करञ्जोवंशलेखनम् ।
 पिष्ट्वा गोवस्तमूत्रेण तत्पित्तेनैव भावयेत् ॥
 दिनानि सप्तव्यत्यासा द्विनिहन्ति ततोऽजनात् ।
 विषं शिरस्थं मूर्द्धांति ज्वराजीर्णं विषूचिकाः ॥
 अपस्मारग्रहोन्माद पाण्डुमेहमदात्ययान् ।
 शुष्कनेत्रामयशिरोरोगपैर्लङ्गार्बुदान् ॥
 काचान्धकारपटल कण्डूदौर्वलययक्ष्मणः ।
 लेपात् पीतक्षतालीढदृष्टदिग्धविषं जयेत् ॥
 श्वित्रं कुच्छ्राणि कुष्ठानि दुष्टनाडी महात्रणान् ।
 आनाहार्शो गुदे लेपाललाटे दुष्टपीनसम् ॥
 योनिलेपेन नारीणां मूढगर्भानुलोमनः ।
 उन्मूलयेत्येषविषं गन्धहस्तीव काननम् ॥

श्वेतादिकं गोवस्तमूत्रेण पिष्टं संशोष्य
 सप्तदिनानि तत् पित्तेन गोवस्तपित्तेन व्यत्या-
 सात् पर्यायेण भावयेत् । पुनर्गोपित्तेन पुनर्व-
 स्तपित्तेनेत्यर्थः । ततोऽनन्तरमञ्जनेन शिरस्थं
 विषं मूर्द्धांतीर्क्षांश्च विनिहन्ति । शुष्कनेत्रामयः
 शुष्काक्षिपाकः । अन्धकारं तिमिरम् । लेपात्
 पीतविषं क्षतविषमालीढविषं दृष्टविषं दिग्धविषं
 च जयेत् । क्षतविषादीनां लक्षणं वक्ष्यति ।
 श्वित्रपीडादींश्च लेपाज्जयेत् । गुदे लेपादानाह-
 मर्शश्च । ललाटे लेपादुष्टपीनसम् । एष चागदो
 नारीणां योनिलेपेन न मूढगर्भानुलोमनः । एष
 च विषमुन्मूलयति यथा गन्धहस्ती वनम् ।
 [श्वेता श्वेतवचा । सुगन्धा गन्धनाकुली । डु-
 ण्डुकः स्योनाकः । वंशलेखनं वंशत्वक् ॥]

विळङ्गपाठा त्रिफलाजमोदा
 हिङ्गवन्निवक्रं लवणस्यवर्गः ।
 व्योषान्वितं स्थावरजङ्गमानां
 जेताविषाणा मगदोऽजिताख्यः ॥

विळङ्गादिभिरजितनामागदः स्थावराणां
 जङ्गमानां च विषाणां जेता । लवणवर्गः सू-
 त्रोक्तः ॥

मनोहा रोचना चण्डा त्वगेलासितसर्षपैः ।
 स्पृक्काहिं गुळकाश्मीरकान्ताभिः कल्कितोऽगदः ।
 विषघ्नो बालसूर्योयं श्रीरक्षा विजयाद्धिदः ॥

मनोहादिभिः कल्कितोऽगदो नाम्ना बालसूर्यो
 विषघ्नः श्रयादिप्रदश्च । मनोहा मनश्शिला ।
 चण्डा चोरकम् । काश्मीरं कुंकुमम् । कान्ता
 प्रियङ्गुः ॥

अजगन्धा सगोमूत्रा गृहधूमः सगुल्गुलः ।
 एष माहेश्वरो योगो न कश्चित् प्रतिह्न्यते ॥

अजगन्धादिभिर्महेश्वरो योगः सुबोधः ।
 [अश्वगन्धा सगोमूत्रा इति च पाठः ॥]

[विषदिग्धान्वविद्वस्यलक्षणमाह ॥]

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ।
 विवर्णभावं भजते विषाद्यं चाशुगच्छति ॥
 कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ।
 श्रोणिपृष्ठशिरःस्कन्धसन्धयः स्युः सवेदनाः ॥
 कृष्णदुष्टास्रविस्त्रावी तृणमूर्च्छाज्वरदाहवान् ।
 दृक्कालुष्यवमथु श्वासकासकरः क्षणात् ॥
 आरक्तपीतपर्यन्तः श्यावमध्योति रुव्रणः ।
 शूयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।
 प्रक्षिप्तं शीर्यतेऽभीष्णं सपिच्छिल परित्तवम् ॥

षाद्यपेक्षया योजयेत् । सुबोधम् । पृतिपिशि-
ते छिन्नमांसे । [तस्य विषदिग्ध शस्त्रविद्धस्य
यथायोग्यं पीतदृष्टचिकित्सां पीतचिकित्सां वि-
षपीताय सुत्रोदितां वमनादिकां दृष्टचिकित्सा
मुपरि वक्ष्यमाणां सर्पादिदृष्टक्रियां च कुर्यात् ।
त्रणे विद्धत्रणे पृतिपिशिते दुर्गन्धयुक्तामिषे सति
तुशब्देन दुष्टीभूतेपि कारणविशेषात् शीतोपचार
एव कर्तव्य इति द्योत्यते । पित्तविसर्पवत् पि-
त्तविसर्प इव शतधौतघृताप्लुतन्यग्रोधगणाद्या-
लेपनादिका क्रिया चिकित्सा कार्यतिशेषः ॥]

इत्यकृत्रिममुक्त्वाक्रमप्राप्तं कृत्रिमं निर्णे-
तुमाह ॥

सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्ते राज्ञे वारातिचोदिताः ।
गरमाहारसम्पृक्तं यच्छन्त्यासन्नवर्तिनः ॥

सौभाग्यार्थं भर्तृराहारसम्प्रयुक्तं गरं स्त्रि-
यो यच्छन्ति ददति । राज्ञे चासन्नवर्तिनो य-
च्छन्ति किम्भूता अरातिचोदिताः राजशत्रुप्र-
युक्ताः । स्त्रियः सौभाग्यार्थं भर्तृ आसन्नवर्तिनः
अरातिचोदिताः वैरिजनप्रेरिताः राज्ञे नृपाय
वाशब्दो विकल्पार्थः । गरं वक्ष्यमाण विशेष-
विषं आहारसम्पृक्तं आहारेण संयुक्तं आहार-
शब्देनाद्यमानं सकलमपि वस्तुजातं गृह्यते य-
च्छन्ति प्रयच्छन्ति ॥]

ननु गरशब्देन किमुच्यत इत्याह ॥

नानाप्राण्यङ्गशमल विरुद्धौषधिभस्मनाम् ।
विषाणांचालपवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः ॥

नानाविधप्राण्यङ्गशमलानां देहविरुद्धौष-
धिभस्मनामल्पवीर्याणां विषाणां च य एकत्रयो-

गः स गर इति स्मृतः । [नानाप्राण्यङ्गशमल-
विरुद्धौषधिभस्मनां नानाविधप्राणिनामङ्गानां म-
वयवानां शमलानां मूत्रपुरीषादिमलानां च अ-
थवा नानाप्राणीनां अङ्गमलानां मनुष्यदेहमलानां
च प्राणिनामेवाङ्गमलानां वा विरुद्धौषधिभस्म-
नां विरुद्धवीर्यद्रव्यभस्मनां अल्पवीर्याणां मन्द-
वीर्याणां वत्सनाभादि विषद्रव्याणां च योगः
एकीकरणं गर इति गरसंज्ञः स्मृतः मुनिभिरि-
ति शेषः ॥]

[गरोपयुक्तस्यलक्षणमाह ॥]

तेन पाण्डुः कुशोलपाग्निः कासश्वासज्वरादितः ।
वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिन्तापरायणः ॥
महोदरयकुत् प्रीहो दीनवाग्दुर्बलोलसः ।
शोफवान् सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ॥
स्वप्ने गोमायुमार्जारं नकुलव्याळवानरान् ।
प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजलाशयान् ॥
मन्यते कृष्णमाद्यानं गौरो गौरं च कालकः ।
विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ॥
एतैरन्यैश्च बहुभिः क्षिप्तो घोरैरुपद्रवैः ।
गरार्तेनाशमामोतिकश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ॥

तेन गरेणोपयुक्तेन पुरुषः पाण्ड्वादिगु-
णो भवति । अर्हितशब्दस्य कासादिभिः स-
म्बन्धः । प्रतिलोमो वायुर्विपरीतवाही । म-
हच्छब्दस्य प्रीहान्तैः सम्बन्धः स्वप्ने च गोमा-
द्यादीन् जलाशयान्तान् प्रायः पश्यति । यश्च
स्वभावा देवगौरः सकृष्णमाद्यानं मन्यते काल-
श्चगौरम् । तेन च गरेण विहतेन्द्रियः सर्व क-
र्णादिरहितं पश्यति गारार्तश्च पुरुषः एतैरन्यैश्च

घोरैर्बहुभिरुपद्रवैः क्लिष्टो नाशमाप्नोति । कश्चित्
सद्य एवाचिकित्सितः सन् ॥

गरार्तोवान्तवान्भुक्त्वा तत्पथ्यं पानभोजनम् ।
शुद्धहृच्छीलयेद्वेम सूत्रस्थानविधेः स्मरन् ॥

गरार्त इत्यादिनो चिकित्सा । योगरा-
र्तः सः प्रथममेव वान्तवान् गरे पथ्यं पानभो-
जनं भुक्त्वा शुद्धहृत् सन् हेमसुवर्णं सूत्रस्थानो-
क्तविधिना शीलयेत् । [गरार्तः गरपीडितो नरः
वान्तवान् कृतवमनः तत्पथ्यं गरहितं पानभोजनं
भुक्त्वा सूत्रस्थानविधेः स्मरन् अन्नसंरक्षायाम् वि-
षपीताय दद्यादित्यादि सूत्रस्थानोक्तं निरूपयन्
शुद्धहृत् सक्षौद्रताम्ररजसा शुद्धहृदयः हेम हेम-
चूर्णं शीलयेदभ्यसेत् ॥]

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तश्रूर्णस्ताप्यसुवर्णयोः ।
लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वं योगकृतं विषम् ॥

शर्करादिलेहः सुबोधः । ताप्यं माक्षि-
कधातुः । ताप्यं सुवर्णयोश्चूर्णः शर्करा क्षौद्रे-
ण च संयोजितो लेह उग्रमुत्कृष्टवीर्यं योगकृतं
सर्वं विषं प्रशमयति नाशयति । अत्र सर्वश-
ब्देन गरस्य नाशत्वं द्योतते ॥

सूर्वामृतानतकणा पटोलीचव्यञ्जिकान् ॥
वचामुस्तबिलङ्गानि तक्रकोष्णाम्बुमस्तुभिः ।
पिवेद्रसेनचाम्बलेन गरोपहत पावकः ॥

अस्य गरेण पावक उपहतः समूर्वादिचू-
र्णं तक्रदिभिरम्बलेन काञ्चिकाद्यम्बुद्रव्येण मां-
सरसेन च पिवेत् ॥

पारावतामिषशटी पुष्कराद्वशृतं हिमम् ।
गरतृष्णारुजाकासश्वासहिध्मा ज्वरापहम् ॥

पारावतमांसादिकं रसविधानेन शृतं प-
कं पश्चाच्च हिमं गराद्यपहरम् । [पारावतामि-
षादिभिः शृतं अन्नं श्रपणोकत्या द्रवद्रव्यत्वात्तो-
यमित्यर्थः ॥]

वायसी श्वासकासघ्नी भृष्टाज्यत्रिफलारसे ।
भार्ङ्गी नागरनिर्यूहः शिशिरश्च समाक्षिकः ॥

आज्यत्रिफलारसयोर्भृष्टा वायसी गरार्त-
स्य श्वासकासघ्नी । वायसी काकोदुम्बरिका ।
भार्ङ्गीनागरयोः काथः शीतो माक्षिकयुक्तश्चश-
ब्दाच्छ्वासकासघ्नः ॥

हरेणुचन्दनंश्यामा नळदं श्लक्ष्णपेषितम् ।
विलेपनं प्रयोक्तव्यं गरेणोपहतत्वचः ॥

तेषां गरेण त्वगुपहता तेषां हरेण्वादिकं
श्लक्ष्णपिष्टं विलेपनं प्रयोक्तव्यम् ॥

माञ्जिष्ठा किणिहीनिम्ब रजन्यश्वत्थचन्दनैः ।
प्रघर्षणंकृशानां तु गरेण क्षपितौजसाम् ॥

ये गरेण क्षपितौजसः कृशाश्च तेषां म-
ञ्जिष्ठादिभिर्देहे प्रघर्षणं हितम् ॥

पथ्यं परममुद्दिष्टं शीलनं क्षीरसर्पिषोः ॥

पथ्यमित्यादि गरे विज्ञेयम् ॥

वृषनिम्बपटोलीनां काथेन विपचेत् घृतम् ।
अभया गर्भिणं श्रेष्ठं तत् गरस्यनिवर्हणम् ॥

वृषादिकाथे हरीतकीगर्भं घृतं पचेत् तत्
घृतं श्रेष्ठं गरनिवर्हणम् ॥

हरिद्रां नाकुलीं जातीं पृथक्पिष्ट्वा विपाचयेत् ।
घृतत्रयं विषार्तानां मेतदारोग्यदं परम् ॥

हरिद्रादिकं पृथक्पिष्ट्वा घृतत्रयं विपाचयेत् । तेनैकं घृतं हरिद्रया द्वितीयं नाकुल्या तृतीयं जाल्या ॥

तण्डुलीयकमूलेन गृहधूमेन चैकतः ।
क्षीरेण च घृतं सिद्धं समस्तविषरोगजित् ॥

तण्डुलीयकमूलादावेकत इति मिश्रीकृत्य ॥

नागदन्ती त्रिवृदन्ती द्रवन्ती स्नुक्पयः पलैः ।
साधितं माहिषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितम् ।
सर्पक्रीटविषार्तानां गरार्तानां च शान्तये ॥

नागदन्त्याद्यं सर्पिर्व्याख्यासमम् । शान्तये रोगोपशमाय ॥

मधुकं तगरं कुष्ठ भद्रदारु हरेणवः ।
मञ्जिष्ठैलैलवालूनि नागपुष्पोलपलं पुवम् ॥
विळङ्गं चन्दनं पतं प्रियगुर्ध्यामकं बला ।
अंशुमत्यौ हरिद्रे द्वे बृहत्या शारिवाद्रयम् ॥
एषां कल्कैर्घृतं सिद्धमजेयं नामविश्रुतम् ।
विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेव प्रयोजितम् ॥

मधुकादिकल्कैरजेयं नाम घृतं सुबोधम् ।
प्लवं परिपेलवम् । पत्रं गन्धपत्रम् । ध्यामकं कर्तृणम् ।
अंशुमत्यौ सालपर्णी पृश्निपर्ण्यौ ॥

श्वेते कपोते बीजानि प्रत्यक्पुष्पी शिरीषयोः ।
गोमूत्रपिष्टैस्तैः सर्पिः सिद्धं विषहरं परम् ।
अमृतं नाम विख्यातमपि सञ्जीवयेन्मृतम् ॥

श्वेतादिभिर्गोमूत्रपिष्टैः सर्पिः सिद्धं नामामृतं परं विषहरम् । मृतं सञ्जीवयेदिति सम्भाव्यते । श्वेते द्वे वचा कटभी च । प्रत्यक्पुष्पी शिरीषयोर्बीजानि । प्रत्यक्पुष्प्यपामार्गः ॥

शिरीषत्वक् विकटुकं विदारी चन्दनोलपलम् ।
द्वेबले शारिवास्फोट बृहती निम्बपल्लवाः ॥
बन्धुजीवाढकी पूर्वा वाशा सुरसवत्तकाः ।
पाठाङ्गोलाश्वगन्धार्कमूलयष्ट्याद्वपन्नकम् ॥
विशाला बृहती लाक्षा कोविदारशतावरीः ।
कटभीदन्त्यपामार्ग पृश्निपर्णी रसाञ्जनम् ॥
श्वेतौ बाणाश्वखुरकौ कुष्ठदारुप्रियङ्गुकाः ।
सारं मधुकात्रिफलां करञ्जस्थफलं वचाम् ॥
रजन्यौ लोत्रमक्षांशं पिष्ट्वासाध्यं घृताढकम् ।
तुल्याम्बुछागगोमूत्रत्रयाढके तद्विषापहम् ॥
अपस्मारक्षयोन्माद भूतग्रहगरोदरान् ।
पाण्डुरोगकृमिप्लीह गुल्मोरुस्तम्भकामिलाः ॥
हनुस्तम्भग्रहादींश्च पानाभ्यञ्जननावनैः ।
हन्ति सञ्जीवयति च विषोद्धन्धमृतान् नरान् ॥

शिरीषत्वगादिकमक्षांशं पिष्ट्वा गोच्छागयोर्मूत्रात् त्रयाढके तुल्याम्बु घृताढकं साध्यम् । तत्पानादिभिर्विषापहमपस्मारादींश्च हन्ति । विषमृतानुद्धन्धमृतांश्च नरान् सञ्जीवयति । आस्फोटोर्कः । सुरभिः सलकी । बन्धुजीवो बन्धूकः । आढकी तुवरी । अङ्गोल अङ्गोलकः । बाणोश्चखुरश्च श्वेतः । बाणः सहचरः । अश्वखुरो गिरिकर्णिका ॥

भाक्षित इत्यादिना हरितालादीनां क्षुद्रविषाणां निर्णयः ॥

भाक्षिते हरिताले तु हृदिदाहोरसाग्रहः ।
आनाहोम्लस्यवमनं पीतहारिद्रविद्वृत्तिः ।
तथा मण्डलिसर्पोक्ता विकारास्तच्च भेषजम् ॥
विभज्य योजयेत्—

हरिताले भक्षिते हृदयथादिकं भवति ।
मण्डलिसर्पभक्षिते च ये रोगा वक्ष्यमाणास्ते च
भवन्ति । तत्र तदेव मण्डलीसर्पोक्त भेषजमौ-
षधं दोषादीन् विभज्य योजयेत् ॥

—ऊर्ध्वमधः संशोधितं च तम् ॥

अङ्गोलजालिनीबीजं शुक्नासा प्रियङ्गुकाः ।
लोध्रध्यामकतालीसनतयष्ट्याहगुल्गुल ॥
ह्रीवेरंभद्रकाष्ठं च लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
दद्यान्नकुलगोपित्तयुक्तं नस्येज्जने च तत् ॥

तं च हरितालभोजिन मूर्ध्वमधश्च वम-
नविरेचनाभ्यां संशोधितमङ्गोलादिकं मधुसर्पि-
षा सह लेहयेत् । तच्चाङ्गोलादिकं नकुलस्य
गोश्चपित्तनयुक्तं नस्येज्जने च दद्यात् । जालि-
नीबीजं गरागरीबीजम् । शुक्नासा स्योनाकः ।
ध्यामकं सौगन्धिकम् । ह्रीवेरं वाळकम् । भ-
द्रकाष्ठं देवदारु । इति हरितालविषे ॥

धुर्धूरकोपयोगेन सर्वं पश्यति पीतकम् ।
कम्पलालामदच्छर्दिस्मृतिभ्रंशभ्रमान्वितः ।
तं चागयेत् मधुरैः पाययेद्वा सिता पयः ॥

धुर्धूरकस्य धतूरस्योपयोगेन कम्पान्वितः
सन् पुरुषः सर्वं पीतकं पश्यति । तमुपयुक्तं
धुर्धूरं मधुरैर्वागयेत् । शर्कराक्षीरं वा पायये-
दिति धुर्धूरविषे ॥

कोरदूषैर्मदनकैः प्रायो धुर्धूरवत् गदाः ।
उन्मादोक्षि विनाशश्च तत्रापि वमनं हितम् ।
कूश्माण्डकं च सगुडं बहुशस्तत्र भक्षयेत् ॥

कोरदूषैः कोद्रवैरुपयुक्तैस्तथा मदनकैः

प्रायेण धुर्धूरवत् गदा भवन्ति । अत्र तु विशेष
उन्मादाक्षिनाशौ । व्याख्यासमम् ॥

नानाप्रकारैः संयोगैः कोद्रवा मदहेतवः ।
तान् विभज्य यथादोषं चिकित्सेदविरोधिभिः ॥

कोद्रवाः कोरदूषा नानाविधैः संयोगैर्म-
दहेतवो भवन्ति । तान् मदान् दोषादिभिर्वि-
भज्या विरोधेन चिकित्सेत् ॥

गरं निर्णयिकमप्राप्तं दूषीविषं निर्णेतुमाह ॥

दूषीविषार्तमुत्खिन्नमूर्ध्वचाधश्चशोधितम् ।
दूषीविषारिमगदं लेहयेन्मधुनाप्लुतम् ॥

दूषीविषार्तमित्यादि । दूषीविषेणार्तं मा-
दावेव स्त्रिंशं कृत्वोर्ध्वमधश्च वमनविरेचनाभ्यां
शोधितं दूषीविषारिनामानमगदं मधुनाप्लुतं
लेहयेत् ॥

पिप्पल्योध्यामकं मांसी लोध्रमेला सुवर्चिका ।
कुटन्नटं नतं कुष्ठं यष्टीचन्दनगैरिकम् ।
दूषीविषारिर्नास्त्रायं नचान्यत्तापिवार्यते ॥

पिप्पल्य इत्यादिना स एव दूषीविषारि-
च्यते । अयमगदो नाम्ना दूषीविषारिरन्यत्रापि
विषे न निवार्यते ॥

हरीतकीसलवणा मागधीपरिचानि च ।
एतद्दूषीविषार्तानां काश्यपोक्तं विरेचनम् ॥

हरीतक्यादि काश्यपोक्तं विरेचनम् ।
मागधी पिप्पली ॥

युञ्ज्याद्वा विषरोगेषुरेकेव्योषादिकं भिषक् ॥

व्योषादिर्नामकल्पोक्तं व्योषत्रिजातके-
त्यादि विरेचनं सर्वेषु विषरोगेषु युञ्ज्यात् ॥

तरुणस्य पलाशस्य सुतं क्षारोदकं पचेत् ।
 काथे तत्र प्रतीवापं प्रक्षिपेच्छलक्ष्णचूर्णितम् ॥
 व्योषं शिरीषकुसुमं मधुकं शारिबे मिसिम् ।
 कुष्ठं वेलेनिशे लाक्षां शुक्रां सुरसमञ्जरीम् ॥
 सिन्धूत्थं रक्तमृन्मांसीं रेणुकां हिङ्गुबालिहकम् ।
 दर्बीप्रलेपितजातं गोविषाणे निधापयेत् ॥
 क्षयगुल्मोदराशीसि मेहं मन्दाग्नितां ज्वरम् ।
 त्वग्दोषकासापस्मारग्रहोन्मादभगन्दरान् ॥
 पाण्डुं कण्ठस्वरगदान् प्लीहानं श्वयथुं कुमीन् ।
 कोलमात्रमतः खादन् जयेत् सर्वविषाणि च ॥

तरुणपलाशस्य क्षारेण सुतमुदकं पचेत् ।
 तस्मिन् काथे पच्यमाने व्योषादिकं श्लक्ष्णचू-
 र्णितं प्रतीवापं प्राक्षिपेत् । तच्च पाकेन दर्बीप्र-
 लेपि जातं गोशृङ्गे निधापयेत् । अतः प्रत्यहं
 कोलमात्रं खादन् क्षयादीनि सर्वविषाणि च
 जयेत् । शुक्रामिति सुरसमञ्जर्यां विशेषणम् ।
 रक्तमृत् गैरिकम् । रेणुका हरेणुः । बाल्हीकं
 कुङ्कुमम् ॥

विषं तेजोमयं मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः ।
 यथा निवार्यते शीघ्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः ॥
 न तु सर्वमनुष्याणां सन्ति भेषजसम्पदः ।
 अज्ञातरोगसद्भावे योग्यताचातिदुर्लभा ॥
 प्रकुप्यति विषं भूयः केवलैश्चौषधैर्जितम् ।
 अवाप्तौ सिद्धमन्त्राणां यतेतातश्चिकित्सकः ॥
 तेपि च व्रतहीनस्य हीना वा स्वरवर्णतः ।
 यस्मान्नसिद्धिं वा यान्ति तस्माद्योज्योऽगद-

[क्रमः ॥

विषमित्यादिश्लोकचतुष्टयेना गदानां प्र-
 भावातिशयकीर्तनम् । विषाणां विषरोगाणां च
 औषधेभ्यो मन्त्राः परमौषधम् । ते च व्रता-
 दिसापेक्षत्वात् सर्वस्य च न सिद्धिदाः तस्मा-
 त्तत्कार्ये अगदक्रमो योज्य इति पिण्डार्थः ।
 विषं हि तेजोमयं तच्च यथा सत्यादिमयैर्मन्त्रैः
 प्रयुक्तैः शीघ्रं निवार्यते तथानौषधैः । नचापि स-
 र्वेषां मनुष्याणां भेषजसम्पदो विद्यन्ते । सती-
 ष्वपि वातासु विषस्यक्षिप्रकारित्वाद् विज्ञातरोग-
 सद्भावे विषभुक्ते पुरुषे भेषजयोग्यतैवातिदु-
 र्लभा । न केवलमेतावानेवयावदौषधैर्जितमपि
 विषं भूयः प्रकुप्यति । यत एवमतश्चिकित्सकः
 सिद्धमन्त्राणामवाप्तौ यतैत । एतावतौषधस्या
 प्राधान्यमुक्तम् । सम्प्रति मन्त्राणां दुर्लभत्व-
 मुच्यते । त इति । ते पि च मन्त्रा व्रतहीन-
 स्य भिषजोऽथवा स्वरेण वर्णेन वा हीनानैव
 सिद्धिं वा यान्ति तस्माद्वेतोरगदक्रमएव योज्यः ॥

[विषसमान प्रकृत्यादिसंयोगस्य संज्ञा-
 विशेषं दर्शयति ॥]

विषप्रकृतिकालान्नदोषदूष्यादिसङ्गमे ।

विषसङ्कटमुद्दिष्टं शतस्यैकोत्रजीवति ॥

विषादीनामर्थात् सदृशानां सङ्गमएकत्र
 सन्निपाते विषसङ्कटमुद्दिष्टमाचार्यैः । अत्र वि-
 षसङ्कटे शतस्यैको जीवति जीवितं दुर्लभमिति
 तात्पर्यार्थः । [विषप्रकृतिः तीक्ष्णादिगुणसा-
 म्यात् पित्तप्रकृतिः । विषकालोऽम्बुग्रीनेत्वात्
 वर्षाकालः । विषान्नं कटुतीक्ष्णादिसाम्यात्
 सर्षपादि । दोषो गुणसाम्यात् पित्तम् । एवं

दूष्यं तदाश्रयत्वाद्भक्तम् । आदिशब्देनान्यदपि
तत्सदृशगुणं क्षुत्पिपासाद्यपतपणं च गृह्यते ॥]

[विषवृद्धिप्रसङ्गात्तत्कारणमन्यदप्याह ॥]

क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्वलय क्रोधशोकभयश्रमैः ।
अजीर्णवर्चोद्भवता पित्तमारुतवृद्धिभिः ॥
तिलपुष्पफलाघ्राणभूवाष्पघनगार्जितैः ।
हस्तिमूषिकवादित्र निस्वनैर्विषसङ्कटैः ।
पुरो वातोल्पलामोद मदनैर्वर्द्धते विषम् ॥

क्षुदादिभिर्विषं वर्द्धते । निस्वनशब्देन
हस्त्यादीनां प्रत्येकं सम्बन्धः । विषसङ्कटमुक्त-
लक्षणम् । मदनो हर्षः । [तिलपुष्पफलाघ्रा-
णं तिलस्य पुष्पफलयोराघ्राणम् । तिलपुष्पस्य
मदनफलस्य चेति केचित् । भूवाष्पः प्रथम-
जलसिक्ताया भूमेर्धूमाकार ऊष्मा । घनगार्जितं
मेघध्वनिः । हस्तिनिस्वनादीनां प्रत्येकमेकैकस्य
बहुत्वेपि विषसङ्कटसंज्ञास्तीति बोध्यम् । उल्प-
लस्यामोद उल्पलामोदः । मदनेन कामवृद्ध्या ॥]

[वर्षासु विषवृद्धेः कारणमाह ॥]

वर्षासुचाम्बुयोनित्वात् सङ्क्लेदं गुडवत्गतम् ।
विसर्पति घनापाये तदगस्त्योहिनस्ति च ।
प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्मात् घनात्ययं ॥

वर्षासु च विषमम्बुकारणत्वत्वभावत्वात्
गुडवत् सङ्क्लेदं गतं विसर्पति विस्तीर्यते । तच्च
विषं घनापायेशरद्यगस्त्योहिनस्ति । तस्माद्धेतो-
र्घनात्ययेशरदि विषं मन्दवीर्यत्वं याति । [अ-
म्बुयोनित्वात् सागरोद्भवतया वर्षासु वर्षाकाले
गुड इव सङ्क्लेदं गतं प्राप्तं घनापाये शरदिचः

समुच्चये विसर्पति सर्वतः सञ्चरति । अगस्त्यः
नक्षत्ररूपेण तल्कालोदितोगस्त्योनाममहर्षिः त-
द्विषं हिनस्ति नाशयति । मन्दवीर्यत्वमल्पब-
लत्वम् ॥]

इति प्रकृतिसाधयतु स्थानवेगबलाबलम् ।
आलोच्य निपुणं बुध्या कर्मानन्तरमाचरेत् ॥

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेण प्रकृत्यादिकं वि-
शिष्टया बुध्या निपुणमालोच्य विकल्पानन्तर-
मव्यवहितं कर्माचरेत् । [प्रकृतिर्विषप्रकृतिः ।
साद्ययं परिचितवस्तु । ऋतुवर्षादिः । स्थानं
विषस्थानम् । वेगो विषवेगः । बलाबलं द्रव्य-
विशेषजनितम् ॥]

[कफानुपूर्व्याविषस्य चिकित्सामाह ॥]

श्लैष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।
कषायकटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषम् ॥
पैत्तिकं स्नानैः सेकप्रदेहैर्धृशशीतलैः ।
कषायतिक्तमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥
वाताद्वकंजयेत्स्वादु स्निग्धाम्ललवणान्वितैः ।
सघृतैर्भोजनालेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥

श्लैष्मिकमित्यादिना फस्थानक्रमेण चि-
कित्सा सुबोधा । वमनैरुष्णादिगुणैः प्रलेपनैः
कषायादिरसैर्भोजनैश्च श्लैष्माद्यकं विषं शमयेत् ।
पित्ताद्यकं स्नानादिभिः । वाताद्यकं स्वादा-
दिगुणैर्भोजनैरालेपैस्तथा पिशिताशनैश्च जयेत् ॥

[विषहरणे घृतस्य वैशिष्ट्यमाह ॥]

नाघृतं स्नानं शस्तं प्रलेपो भोज्यमौषधम् ।
सर्वेषु सर्वावस्थासु विषेषु न घृतोपमम् ।
विद्यते मेषजं किञ्चिद्विशेषात् प्रबलानिले ॥

सर्वत्र च विषे संसनादिचतुष्टयं घृतर-
हितं नैवशस्तम् । कुत इत्याह सर्वेष्विव्यादि
व्याख्यासमः श्लोकः । [सर्वेषु स्थावरजङ्गमा-
श्चक्रेषु विषेषु सर्वावस्थासु वमनविरेचनास्रसा-
वालेपसेकभोजनागदपानप्रभृतिषु घृतोपमं घृत-
तुल्यमन्यदौषधं किञ्चिदपि न विद्यते किमपि-
नास्तीत्यर्थः । प्रबलानिले वातोद्वेगे विषे वि-
शेषात् तत्र घृतमेव विशेषेण शस्तमित्यर्थः ॥]

रक्तगे स्त्रावये द्रक्तं पित्तवच्च क्रियाक्रमः ।
दूषीविषे पुनस्तत्स्थे पञ्चकर्माणि चाचरेत् ॥

रक्तगे विषे रक्तं स्त्रावयेत् पित्तप्राप्तवच्च
क्रियां कुर्यात् । दूषीविषे पुनस्तत्स्थ इति रक्त-
स्थे पञ्चकर्माणि वमनादीनि चाचरेत् ॥

गण्डूषैः कवलैः प्राशैस्तीक्ष्णैः प्रथमनाञ्जनैः ।
शिरोगतं प्रथमये द्विषसंक्रमणैस्तथा ॥

शिरोगतं विषं गण्डूषादिभिस्तीक्ष्णैर्ज-
येत् विषसंक्रमणैश्च ॥

विषदुष्टकफस्रोतो रुद्धवायुर्घृतोपमः ।
यः स्यादसाध्यलिङ्गैश्च रहितस्तस्य योजयेत् ॥
मूर्धिकाकपदं कृत्वा कल्कं चर्मकसोद्भवम् ।
ध्मापनं चास्य कटभीजालिनी कटुकैर्हितम् ॥

विषदुष्टेन कफेन स्रोतस्सुरुद्धो वायुय-
स्य स तथाविधो मृतोपमोयः स्यादसाध्य वि-
षलिङ्गरहितश्च तस्य शिरसि शस्त्रेण काकपदं
कृत्वा चर्मकसोद्भवं कल्कं योजयेत् । चर्मक
सा कटुकरोहणी । अस्य च मृतोपमस्य कट-
म्यादिभिर्नासायां ध्मापनं च दितम् ॥

वाताशये यस्य दोषस्य विषं तिष्ठति तं पुरः ।
आश्रयाश्रयिणोर्विद्वानविरोधेन साधयेत् ॥

यस्य च दोषस्य वाताद्यन्यतमस्याशये
स्थाने विषं तिष्ठति तं दोषं विद्वान् भिषक् पुरः
प्रथमं साधयेत् । कथमित्याह । आश्रयाश्र-
यिणो रविरोधेन यथा चिकित्सयोभौ न वि-
रुध्यतः ॥

क्षारागदः कफस्थानस्थिते स्वेदः सिराव्यधः ।
पित्ते क्षौद्रपयोम्लाज्यपानसेकाधगाहनम् ॥
स्वेदो वाताशये दध्मापानं च नत कुष्ठयोः ।

कफस्थानस्थिते विषे चिकित्सितोक्तः
क्षारागदः स्वेदः सिराव्यधश्च प्रयोज्यः । पित्ते
पित्ताशयस्थे विषे क्षौद्रादिकमवगाहनान्तम् ।
वाताशये वाताशयस्थे विषे स्वेदस्तथानत कुष्ठ-
योर्दध्मापानम् ॥

क्षीरेणागदगर्भेण मदनस्य फलेन च ।
आस्थापनं प्रयुञ्जीत वाताशयगते विषे ॥

अन्यतमागदगर्भेण क्षीरेण मदनफलयु-
क्तेना स्थापनं च वाताशयगते विषे प्रयुञ्जीत ॥

पचेद्यष्टीमधुकाथे तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ।
त्रिफला सर्पवेताली शतपुष्पेन्दु राजिभिः ॥
अनन्तया च तत्पाननावनाभ्यङ्गवास्तिषु ।
भोजने च प्रणिहितं हन्ति वाताशया द्विषम् ॥

मधुयष्टीकाथे क्षीरचतुर्गुणं तैलं त्रिफ-
लादिभिः कल्कीकृतैः पचेत् । तस्यैलं पानादि-
षु प्रणिहितं वाताशयाद्विषं हन्ति । सर्प (नि)
सर्पमञ्जरिसंज्ञायां केसरी तु समञ्जरी । वे-

ताळी (नि) वेताळीतालपर्गी च ताली च परिकी-
र्तिता । अनन्तादूर्वा ॥

बलया सोमराज्या वा पचेत् पाटलयाथवा ।
घृतमण्डसमं तैलमानुवासनिकं परम् ॥

बलादित्रयादन्यतमेन घृतमण्डसमं तैलं
पचेत् तत्परमानुवासनिकं प्रकरणाद्वाताशयग-
ते विषे ॥

विषोपद्रवपथ्यं च वीक्ष्ययुञ्ज्याद्यथामयम् ॥

विषोपद्रवं पथ्यं च वक्ष्यमाणं विषोप-
द्रवप्रतिषेधाध्यायविहितं वीक्ष्य यथामयं रोगा-
नतिक्रतेण युञ्ज्यात् ॥

[विषस्य दोषभेदजनितं सुसाध दुस्सा-
धत्वभुपसंहरणमुखेन दर्शयति ॥]

अयन्नाच्छ्लेष्मगंसाध्यं यन्नात्पित्ताशयाश्रितम्
सुदुस्साधमसाध्यं वा वाताशयगतं विषम् ॥

इत्युत्तरे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अयन्नादित्यादिना साध्यासाध्यनिरूपणं
सुबोधम् । [श्लेष्मगं श्लेष्माशयगतं विषं अ-
यन्नान् यत्नेन विना साध्यम् । पित्ताशयाश्रि-
तं पित्ताशयगतं यन्नात् प्रयत्नेन साध्यम् । वा-
ताशयगतां सुदुस्साधं सुतरां दुस्साधं दुःखेन
साधयितुं शक्यम् । असाध्यं साधयितुमशक्यं
वाशब्दो विकल्पार्थः । क्षारागदः कफस्थान-
स्थित इत्यादिक्रियाकथनादाश्रयाश्रयिणोः क्रिया-
सान्ध्यतैवात्र श्लेष्माशयगतस्या यन्नसाध्यत्वे हे-
तुः । एवं पित्ताशयाश्रितस्य स्वेदनादिद्रव्योप-
योगाद्यसमक्रियतया यन्नसाध्यत्वम् । वाताश-

यगतस्याश्रयाश्रयिणोः क्रियासान्ध्येपि यस्माद-
त्यर्थनुष्णं विषमतः सर्वविषेषूक्ताः परिषेकास्तु
शीतला इत्यादि विषक्रियायाः शीतलत्वेन वा-
तलत्वान्महात्ययतयास्य दुस्साधत्वम् ॥]

इतीन्द्रुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सर्पविषविज्ञानीयम् ॥

स्थावरं विषमुक्त्वा जङ्गममुच्यते । त-
त्रापि सर्पाणां प्राधान्यात्तद्विज्ञानार्थमध्याय आ-
रभ्यते ॥

अथातः सर्पविषविज्ञानीयं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

दिव्यभौमविभागेन द्विविधाः पन्नगाः स्मृताः ।
वासुकिस्तक्षकोनन्तः सगरः सागरालयः ॥

तथा नन्दोपनन्दाद्याः समिद्धाग्निसमप्रभाः ।
दिव्यागर्जन्तिवर्षन्ति द्योतन्ते द्योतयन्ति ते ॥
धारयन्ति जगत्कृत्स्नं कुर्युः क्रुद्धाश्च भस्मसात् ।
दह्निन्श्वासैर्नमस्तेभ्यो नतेष्वस्ति चिकित्सि-
[तम् ॥

द्विविधाः पन्नगाः सर्पाः केचित् दिव्याः
केचित् भौमाः । सुबोधम् । तेभ्यो दिव्येभ्यो
नमोस्तु तेषु क्रुद्धेषु चिकित्सा नास्ति ॥

[भौमानां सर्पाणां त्रैविध्यं दर्शयति ॥]

दर्वाकरा मण्डलिनो राजीमन्तश्च पन्नगाः ।

त्रिधासमासतो भौमा भिद्यन्ते ते त्वनेकधा ।
व्यासतो योनिभेदेन नोच्यन्तेऽनुपयोगतः ॥

भौमास्तु पन्नगा दर्वीकरादिभेदात् त्रि-
धा समासतः सङ्क्षेपेण । ते तु दर्वीकरादयो
व्यासतो विस्तरतो योनिभेदेन जातिविशेषणाने-
कधा बहुप्रकारेण भिद्यन्ते भिन्ना भवन्ति तथा-
नोच्यन्तेऽनुपयोगतः प्रयोजनभावात् ॥

[दर्वीकरादीनां विषय वातादिकोपकारणत्वं
दर्शयति ॥]

विशेषाद्रूक्षकटुकमण्डोष्णं स्वादुशीतलम् ।
विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ॥

एषां च दर्वीकरादीनां विषं क्रमादेव च
वातादिकोपनम् । दर्वीकराणां विषं रूक्षकटुकं
वातकोपनं च । मण्डलिनामण्डोष्णं पित्तको-
पनं च राजीमतां स्वादुशीतलं कफकोपनं चेते
क्रमार्थः । [विषय तीक्ष्णादिगुणयोगे सत्यपि
विशेषकथनमत्र रूक्षादीनां द्वयानां मेषामाधि-
क्य द्योतनार्थम् ॥]

[एतेषां विषवृद्धिकालमाह ॥]

तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशीतातपेषु च ।
विषोद्वेगा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ॥

एते च दर्वीकरादयस्तारुण्यादिषु वृष्ट्या-
दिषु चतुषु विषोद्वेगा भवन्ति । दर्वीकरास्ता-
रुण्ये वृष्टिकाले च विषोद्वेगा भवन्ति । मण्ड-
लिनो मध्यवयसि शीतकाले च । राजीमन्तो
वृद्धत्वे आतपकाले च । व्यन्तराः सङ्करजातयः
येषां विजातीयौ पितरौ ते व्यन्तरास्ते ऋतुस-

न्धिषु क्रमेणैव विषोद्वेगा भवन्ति । ऋतुसन्धिः
स्वाभविहारस्मात् पूर्वम् । [वृष्टिः श्रावणादिमा-
सचतुष्कम् । शीतं मार्गशीर्षादिकम् । आतपं
चैत्रादिकम् ॥]

[दर्वीकरादीनां विशेषः कथं ज्ञायत इत्यत्राह ॥]
रथाङ्गलाङ्गलच्छत्र स्वास्तिकाङ्कुशधारिणः ।
फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ॥

रथाङ्गादिचिह्नधारिणः फणावन्तः शीघ्र-
गमनाश्च सर्पा दर्वीकराः स्मृताः । रथाङ्गं च-
क्रम् । लाङ्गलो हलः । अन्यत् सुबोधम् । [रथा-
ङ्गादिरेखाकारेण फणमध्ये धारयन्तीत्यर्थः ॥]

ज्ञेया मण्डलिनोऽभोगामण्डलैर्विविधैश्चिताः ।
प्रांशवो मन्दगमनाः—

ज्ञेया इति । ते मण्डलिनो ज्ञेयाः ये
अभोगाः फणरहिताः विविधैर्नामाप्रकारैर्मण्डलै-
र्मण्डलाकारैर्वर्णविशेषैश्चिता व्याप्ताः प्रांशवो दी-
र्घाकृतयः मन्दगमना अल्पवेगाश्च भवन्ति ॥

—राजीमन्तस्तुराजिभिः ॥

स्तिग्धाविचित्रवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्वं च चित्रिताः ।

ये स्तिग्धास्तिर्यगूर्ध्वं च विचित्रवर्णाभीरा-
जिभिर्हैस्त्राभिश्चित्रिताश्चिह्नितास्ते राजीमन्तः ॥

[विजातीयानाह ॥]

गोधासुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः ॥
चतुष्पात्—

गोधायाः सुतश्चतुष्पात्तान्ना गौधेरः स
दर्वीकरसमविषः प्रसङ्गादुक्तः । [गोधेरशब्देनैव
गोधासुतत्वे सिद्धे पुनरपि गोधासु तत्त्वकथनं

जात्यन्तः सङ्कापनोदनार्थम् । तुशब्देन कीटानां
मध्ये वक्तव्याया गोधाया अत्र विजातीयप्रस-
ङ्गोक्त्या तद्विषस्य दर्बीकरविषसाम्यकथनाच्च
गोधायां दर्बीकरेणोल्पादित इति च द्योत्यते ।
विषे दर्बीकरैः समः जात्यन्तरत्वेपि विषेण दर्बी-
करतुल्यः दर्बीकर इत्युपलक्षणं सण्डलिराजिल-
योरप्येवमुच्यम् ॥]

—व्यन्तरान् विद्यादेतेषामेव सङ्करात् ॥
व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ॥

एतेषामेव दर्बीकरादीनां सङ्करात् स्त्री-
पुंसमिश्रीभावात् व्यन्तरान् विद्यात् । ते हि
व्यन्तरा यथासङ्करं व्यामिश्रलक्षणाः सन्निपात-
प्रकोपनाश्च ॥

दिव्यकोजगरः सर्पः पताको वृक्षशायिकः ।
शकलीपुष्पकः क्षीरी लालिनी सारसाहिकः ॥
वर्षाहिकोज्योतिरथः शुक्रवक्त्रो बलाहकः ।
गजभक्षः पुत्रोद्वाही निर्विषाः षोडशाहयः ॥

दिव्यकादिनामभिः षोडशाहयः सर्पा नि-
र्विषा भवन्ति ॥

प्रायेणर्तुमतीमासं ज्येष्ठं तिष्ठति पन्नगी ।
आषाढे सर्पसंयोगा दण्डानां मासिकार्तिके ॥
द्वेशतेविंशती द्वे च सा सूते—

प्रायेणेत्यादिना जन्मादिक्रमेण सर्पा उ-
च्यन्ते । पन्नगी सर्पिणी ज्येष्ठं मासं प्रायेणर्तु-
मती गर्भाधानयोग्या तिष्ठति । तत् आषाढे
मासि सर्पसंयोगात् सा पन्नगी कार्तिके मास्य-
ण्डानां चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं सूते ॥

—तत्र जायते ॥

कर्केतनसवर्णेऽण्डे समुद्भिन्ने भुजङ्गमः ।

दीर्घलोहितराजीभिश्चित्रे योषित्रपुंसकम् ॥

शिरीषपुष्पसदृशे—

तत्रचाण्डेषु कर्केतनाख्यमणि सवर्णेण्डे
समुद्भिन्ने भग्ने भुजङ्गमः सर्पो जायते । दी-
र्घाभिर्लोहिताभिश्च रेखाभिश्चिद्वेऽण्डे योषित स-
र्पिणी जायते । समुद्भिन्न इति सर्वत्र योज्यम् ।
शिरीषपुष्पसदृशेऽण्डे नपुंसकं जायते ॥

—दंष्ट्राः सर्पस्य सप्तमे ॥

चतस्रः सम्भवन्त्याहि विषं तासु चतुर्दशे ॥

सर्वस्य च सर्पस्य जन्मनः सप्तमेहि च
तस्रो दंष्ट्राः सम्भवन्ति । अधो द्वे उपरि च
द्वे इति चत्वारः स्मृताः । जन्मन एव चतुर्द-
शेहि तासु दंष्ट्रासु विषं सम्भवन्ति ॥

वामाधराऽसिता पीता तदूर्ध्वा दक्षिणात्वधः ।
रक्ताश्यावोत्तरैकद्वित्रिचतुर्विषविन्दुकाः ॥
ताः क्रमान्मुद्रमात्रोत्रविन्दुः—

तत्राधोभवयोर्वामा असितवर्णा तदूर्ध्वा
उपरिभवा वामा पीतवर्णा अधोभवा तु दक्षि-
णा रक्ता लोहि । उत्तरातूपरिभवा दक्षिणा
श्याववर्णा । नीलपीतलोहितश्यावाश्च ता दंष्ट्रा
उक्तक्रमेणैकाद्वित्रिचतुर्विषविन्दुकाः । तेनाधोवामाया-
मेको विषविन्दुर्भवति । ऊर्ध्ववामायां द्वौ विन्दूः ।
अधोदक्षिणायां त्रयो विन्दवः । ऊर्ध्वदक्षिणा-
यां चत्वार इति क्रमार्थः । अत्र तु विषे विन्दोः
प्रमाणं मुद्रमात्रम् ॥

—एष हि भोगिनाम् ॥

विषे विकल्पानान्येषां—

एष त्वनन्तरोक्तो नानाविधो भोगिनां स-
र्पाणामेव विषे विकल्पः न त्वन्येषां जङ्गमविषा-
श्रयाणाम् ॥

प्रकृतमुच्यते ॥

—विद्यादंष्ट्रास्तथापराः ॥

चत्वारिंशद् भुजङ्गस्थ निर्विषाश्चतुर्दशराः ॥

भुजङ्गस्यापराश्चतुर्दशराश्चत्वारिंशदंष्ट्रा
विद्यात्ता निर्विषाः ॥

आयुर्वर्षशतं विंशं पञ्चवर्षशतायुषः ।

गोनसा घर्मतप्तानां गवां नासासमुद्भवाः ॥

सर्पाणां चायुर्विंशं शतं विंशत्यधिकं वर्षशतम् ।
गोनसास्तु पञ्चवर्षशतायुषो भवन्ति । ते च
गोनसा घर्मतप्तानां गवां नासिकात् उद्भवन्ति ॥

ततोर्ध्वदृक्कायनेत्रजिह्वाशिरःस्वरः ।
व्यक्तभोगःपुमानधीरः स्त्रीस्यात्तस्माद्विपर्यये ॥
आयता चपला क्लीबः सुकुमारो जडाकृतिः ।
मन्दवेगस्वनक्रोधः सिताभास्तिर्यशीर्षकः ॥

तत्र गोनसेषु य ऊर्ध्वदृक्त्वादियुक्तः स
पुमानिति विज्ञेयः । एतल्लक्षणविपर्यये आयता
चपला च स्त्री विज्ञेया । महच्छब्दः कायादि-
भिः स्वरान्तैः सम्बध्यते । व्यक्तः स्फुटो भोगो
यस्य स तथोक्तः । क्लीबो नपुंसको गोनसः
सुकुमारत्वादिगुणो भवति ॥

दिनत्रियामासन्ध्यासु प्रबलास्ते यथाक्रमम् ।
तदैव चापराध्यन्ति सर्वदैव तु पन्नगी ॥

ते च त्रयो गोनसाः क्रमेण दिनादिषु
प्रबला भवन्ति । पुमान् दिने स्त्री त्रियामायां
रात्र्यां क्लीबः सन्ध्यास्त्रिति क्रमार्थः । क्रमेण च

ते तदैव च दिनादावपराध्यन्ति भक्षयन्ति ।
पन्नगी तु सर्पिणी सर्वदैवापराध्यति । एतत्
प्रसङ्गेनोक्तम् ॥

ब्राह्मणादिभेदेन सर्पाणां लक्षणमुच्यते ॥

ब्राह्मणाः क्रोधनानीलकपिलाः श्वेतलोहिताः ।
रक्तास्याः पिङ्गनयना मेध्यदेशविचारिणः ॥
भोगे यज्ञोपवीतादिविजचिह्नोपचिह्निताः ।
विल्वपुष्पहिमोशीरपद्मगुल्गुलुगन्धयः ॥

ब्राह्मणा इत्यादि । सुबोधम् । रक्तास्या
लोहितमुखाः । मेध्यो देशः शुचिः प्रदेशः ।
द्विजचिह्नं यज्ञोपवीतादिब्राह्मणचिह्नम् ॥

क्षत्रिया मानिनो धीरा रक्ताक्षा भृशकोपनाः ।
पक्वजाम्बवखर्जूरद्राक्षाभिन्नाञ्जनप्रभाः ॥
भोगेर्द्धचन्द्रश्रीवत्सशङ्खचक्रहलाङ्किताः ।
जातीचम्पकपुन्नागपत्रजोङ्गकगन्धयः ॥

क्षत्रिया इति । भोगेर्द्धचन्द्रादिलाञ्छनं
चिह्नं येषां ते तथोक्ताः ॥

वैश्याः पारावताभासा वज्रगोमेदकप्रभाः ॥
विन्दुमण्डलचिताङ्गा धूम्रपाटलोहिताः ।
वस्तुकुष्ठाविकक्षीरसर्पिषां गन्धतः समाः ॥

वैश्या इति । वज्रं हीरम् । गोमेदको
नाम मणिविशेषः । विन्दवो वर्तुळाश्छेदाः ।
वस्तादीनां गन्धतः समा इति सम्बन्धः ॥

शूद्राः सवर्णा गोधूममहिषद्विपर्कर्मैः ।
विन्दुरेखाचितारुक्षाः सुरा शोणितगन्धयः ॥

शूद्रा इति । कर्ममान्तैः सवर्णा इति स-
म्बन्धः ॥

पूर्वमध्यापराह्णेषु चरन्ति ब्राह्मणादयः ।
अस्तंगते रवौ शूद्राः—

पूर्वाह्णे ब्राह्मणाश्चरन्ति दशनाय । म-
ध्याह्णे क्षत्रियाः । अपराह्णे वैश्याः । शूद्रास्तु
रवावस्तिमिते चरन्ति ॥

—दशन्ति ब्राह्मणाः पुरः ॥
संस्थिता दक्षिणे पार्श्वे क्षत्रिया वामतो विशः ।
शूद्रास्तु पृष्ठतो—

ब्राह्मणाः पुरोऽग्रतोवस्थितादशन्ति । क्ष-
त्रिया दक्षिणे पार्श्वे । वैश्या वामे । शूद्रास्तु
पृष्ठे ॥

—विप्रास्त्रीनप्यनिलपूर्वकान् ॥
कोपयन्ति क्रमाद्दोषांस्त्रीस्त्रयः क्षत्रियादयः ।

ब्राह्मणास्त्रीनपि दोषान् कोपयन्ति ।
क्षत्रियादयस्त्रयः स्त्रीन् दोषान्यथासंख्येनानिल-
पूर्वकान् कोपयन्ति । क्षत्रियोऽनिलं वैश्यः पित्तं
शूद्रः कफमिति क्रमार्थः ॥

दंशगन्धोद्गन्धेन ज्ञेयस्तेषां यथायथम् ॥

तेषां च ब्राह्मणादीनां यथायथं यथास्वं
दंशगन्धो दृष्ट्याङ्गगन्धेन ज्ञेयः ॥

वायुमूषिकमण्डूकसर्वभक्षाः क्रमेण ते ॥

ते च ब्राह्मणादयः क्रमेण यथासंख्येन
वाय्वादिभक्षा भवन्ति ॥

आहारार्थं भयात् पादस्पर्शादतिविषात् क्रुधः ।
पापवृत्ततया वैरादेवर्षियमचोदनात् ।
दशन्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ॥

आहारार्थमित्यादिना दशविधं सर्पाणां
दंशकारणम् । तेषु च दशसु कारणेषु यथोत्तरं

विषाधिक्यमुक्तम् । पाठक्रमेण यो यस्मादुत्त-
रस्तत्र तस्मादधिकं विषं भवति ॥

आविष्टात् कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ॥

आविष्टादाशु १ मन्त्रेणाहूतात् सर्पात्
दंशेषु दशकान्यतमं कारणं ज्ञात्वा यथायथं
प्रतीकारमौषधमन्त्रादिकं कुर्याद्वा न वा । (उक्तं
च सूत्रे ॥ मन्त्रदेवतया हूतानां चक्षीरन् म-
हाह्वयः । विषसुप्तप्रबुद्धस्या भावाभावौ तदायुष
इति) । [आविष्टात् सर्पदंष्ट्राहूताद्वा दूतमेव दष्टकं
मन्यन्ते तल्लक्षणविदः । दूतस्याकृत्यवस्थानचे-
ष्टान्यवहृतिवर्णसंख्यादिलक्षणविशेषेण सर्पाणां
सविषनिर्विषत्वविशेषं जातिकारणदंशस्थानवि-
शेषं तुण्डाहतव्यालीढव्यालुप्तदष्टकदष्टानिपीडितं
दंष्ट्रापदविशेषं च बुध्वा यथायथं प्रतिकुर्यात् ॥]

व्यन्तरः पापशीलत्वान्मार्गमावृत्य तिष्ठति ॥

व्यन्तरस्तु सर्पः प्राप्तस्वभावत्वान्मार्गं
पन्थानमावृत्य रुध्वा तिष्ठति ॥

यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रहर्यते ।
न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुण्डाहतमादिशेत् ॥
एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ।
दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि तु ॥
मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दष्टकम् ।
दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्दंष्ट्रानिपीडितम् ॥

यत्रेत्यादिना दंष्ट्रासंयोगविशेषक्रमेण दं-
शलक्षणम् । यत्र दंष्ट्राक्षतेन विनाङ्गे लालादि-
मात्रं दृश्यते तदंशं नाम्ना तुण्डाहतमादिशेत् ।
यत्र त्वेकं दंष्ट्रापदं द्वे वा दंष्ट्रापदे दृश्यते तं दंश-

१. मन्त्रेणावेशितसर्पाद् दंष्ट्रादित्यर्थः ॥

मशोणितं सन्तं व्यालीढमादिशेत् । सरक्ते तु द्वे दंष्ट्रापदे नाम्ना व्यालुप्तमादिशेत् । तानीति दंष्ट्रापदानि त्रीणि मांसच्छेदाद्वेतोरविच्छिन्नरक्तवाहीनि नाम्ना दष्टकम् । चत्वारि दंष्ट्रापदानि तद्वदिति मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि नाम्ना दष्टनिपीडितं भवति ॥

निर्विषं द्वयमत्राद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ॥

अत्र तुण्डाहतादिपञ्चके आद्यं द्वयं तुण्डाहतं व्यालीढं च निर्विषम् । पश्चिमं तु द्वयं दष्टकं दष्टनिपीडितं च असाध्यं वदेत् । पारिशे-
व्याव्यालुप्तं सविषं साध्यं च ॥

विषं नाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ।
रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलविन्दुवत् ॥

आहेयमहिसम्बन्धि सर्पं विषमप्राप्य रक्तं वपुर्न दूषयते । अण्वपि स्वल्पमपि विषं तु रक्तं प्राप्तं तैलविन्दुवद्वर्द्धते ॥

भीरोः सर्पाङ्गसंस्पर्शाद् भयेन कुपितोनिलः ।
कदाचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतं तु तत् ॥

भीरोस्तु पुंसो विनैव दंशं सर्पस्याङ्गस्पर्शमात्रेण भयेनानिलः कुपितः कदाचिच्छोफं कुरुते सर्पाङ्गाभिहतं नाम्ना तद् भवति ॥

दुर्गान्धकारे विद्धस्य केनचिददृशङ्कया ॥
विषोद्वेगोज्वरश्छर्दिर्मूर्च्छा दाहोपि वा भवेत् ।
ग्लानिर्मोहोतिसारो वा तच्छङ्काविषमुच्यते ॥

दुर्गान्धकारे केनचित् कण्टकादिना विद्धस्य पुंसो ददृशङ्कया विषोद्वेगादिकं भवेत् ग्लानि-

न्यादिकं च तन्नाम्ना शङ्काविषमुच्यते । [शङ्कया विषं शङ्काविषम् । अविषमपि शङ्कया विषं जायते । यथा अगर्भेपि रक्तमुल्मिन्या दोहदसम्भवः । इति जर्जटः ॥]

दंशस्तु सविषः सर्वः सशोफो वेदनान्वितः ।
तुद्यते ग्रथितः किञ्चित् कण्डूमान् दह्यते भृशम् ॥
निर्विषो विपरीतोऽस्मात्—

सशोफादिकः सर्वो दंशः सविषो विज्ञेयः । अस्माद्विपरीतस्तु निर्विषः ॥

—तत्र दंशः फणावताम् ॥

कूर्मपृष्ठोन्नतो रूक्षः सूक्ष्मदंष्ट्रापदान्वितः ।
विकाराः श्यावतावक्त्रनखमूत्राक्षिद्विद्वन्नाम् शीतज्वरः सन्धिरुजा निद्रानाशो विजृम्भिका ।
मन्यास्तम्भः सिराध्मानं पृष्ठकट्यास्थिवाग्रहाः ॥
शिरोगुरुत्वमरुचिः कासश्वासौ हनुग्रहः ।
शूलमुद्वेष्टनं कोष्ठे शोषरोधौ मलाश्रयौ ॥
सन्दिग्धवाक्त्वं नैश्रेष्ठ्यं मृतस्येव विसंज्ञता ।
फेनलालोद्गमौ हिध्मा कण्ठे घुरुघुरायणम् ।
शुष्कोद्गारो मुहुस्तेते वातजाश्चापरे गदाः ॥

तत्र फणावतां दुर्वाकराणां दंशः कूर्मपृष्ठोन्नतत्वादिगुणो भवति । तत्र च वक्त्रश्यावतादयो विकाराः । श्यावताशब्दस्य विद्वन्नामिल्यन्तेन सम्बन्धः । ग्रहशब्दस्य पृष्ठकट्यादिभिः । मलाश्रयः शोषो रोधश्च । मलं पुरीषम् ॥

दंशो मण्डालिनां सोष्मा सशोषः पीतलोहितः ।
पृथुर्विसर्पदाहोषाक्लेदकोपैर्विशिर्यते ॥

विकारावक्त्रदन्तादिपीतता तृट्श्रमो भ्रमः ।
दाहो मूर्च्छा ज्वरस्तिकवक्त्रत्वं पीतदर्शनम् ॥
रक्तागमनमूर्ध्वाधःशीतेच्छा धूमको मदः ।
आशुसर्वाङ्गविस्मृतिर्गदास्ते ते च पित्तजाः ॥

मण्डलिनां दंशः सोष्मादिगुणो भवति ।
तत्र च विकारा वक्त्रदन्तादिपीततादयः । स-
र्वेष्वङ्गेष्वशु विषस्य विस्मृतिः ॥

दंशो राजीमतां स्निग्धः स्थिरपिच्छिलशोफकृत्
सान्द्रासः शिशिरः पाण्डुस्तद्विकाराः शिरोव्यथा
अरुचिश्छर्द्दिरालस्यं हृष्टासो मधुरास्यता ।
कण्ठे घुरुघुरः पाको कण्ठरक्षणोर्हिमो ज्वरः ॥
कृच्छ्रादुच्छ्वसनं निद्रा कासः श्वेतनखादिता ।
स्तंभो गुरुत्वं चाङ्गानां नासिकाक्षिमुखस्रुतिः ।
रोमहर्षस्तमश्वासो रोगाश्चान्ये कफोद्भवाः ॥

राजीमतां दंशः स्निग्धत्वादिगुणः । अत्र
च विकाराः शिरोव्यथादयः । पाकः कण्ठ
एव । हिमो ज्वरः शीतज्वरः । श्वेतनखादिते-
त्यादिशब्देन नयनत्वगादीनां ग्रहणम् । तम-
श्वास उक्तलक्षणस्तमकश्वासः ॥

व्यन्तरे मिश्रलिङ्गत्वं—

व्यन्तरसर्पदंशेषु यथासङ्करं मिश्रलक्षणम् ॥

—दष्टः पुंसोर्ध्वमीक्षते ॥

प्रक्षिपेदक्षिणं पादं पूर्वकायसमुद्यतः ।
धीरोल्पवेगः सर्वर्या विपरीतस्तु योषिता ।
हीनस्त्रोतिसारार्तः कम्पते त्रस्यते ज्वरी ॥

दष्ट इत्यादिना सर्पलिङ्गविशेषेण दष्टल-
क्षणम् । व्याख्यासमम् । पुंसो दंशः रात्रा-

वत्पवेगो भवति । ऊर्ध्वेक्षणादिलक्षणेभ्यो वि-
परीतो हीनस्त्रत्वादियुक्तश्च योषिता दष्टो वि-
ज्ञेयः ॥

नपुंसकेन तिर्यग्दृग्धीरः प्रियमैथुनः ।
बहुवादी च वृद्धेन चिरान्मन्दाश्च वेदनाः ॥

बालेन शीघ्रं तीक्ष्णाश्च —

तिर्यग्दृग्गादिरूपो नपुंसकेन दष्टः स्यात् ।
वृद्धेन दष्टे चिराद्वेदना भवन्ति ताश्च मन्दाः ।
बालेन दष्टे शीघ्रं वेदना भवन्ति ताश्च वेदना-
स्तीक्ष्णाः ॥

—कुमारेणाक्षिण दक्षिणे ॥

रोगी कुमार्या वामेतु—

कुमारेण त्वदष्टसर्पिणीसम्बन्धेन दष्टो द-
क्षिणाक्षिरोगी स्यात् । कुमार्या त्वनासादितसर्प-
संयोगया तु यो दष्टः स वामेक्षिणरोगी स्यात् ॥

—गर्भिण्या कृष्णजिह्वदृक् ॥

जृम्भा क्रोधो पजिह्वार्तः स शूनोष्ठः सिताननः ॥

गुरुदरः शिरोरोगी सूतादष्टस्तुमेहति ।
शोणितं कृच्छ्रशूलार्तः सूचीभिरिव भिद्यते ॥

गर्भिण्या तु दष्टः कृष्णया जिह्वया दृशा
च युक्तो जृम्भादियुक्तश्च स्यात् । यः सूतया
दष्टः स कृच्छ्रेण शूलेनार्तः सन् शोणितं मेहति
रक्तं मूत्रयति सूचीभिरिव भिद्यते च ॥

वेगानां रक्तमांसाद्याः सप्तोक्ताः पूर्वमाश्रयाः ॥

सर्पस्य विषं यानाश्रित्य क्रमेण वेगान्
कुरुते ते रक्तमांसाद्याः पूर्वं धन्वन्तरिमते वेगा-
नां सप्त आश्रया उक्ताः ॥

दर्वीकरादीनां क्रमेण सप्तवेगा उच्यन्ते ॥

दर्वीकृताथदृष्टस्य दुष्टं श्यावीभवत्यष्टम् ।
श्यावता तेन वक्त्रादौ सर्पन्तीव च कीटकाः ॥
द्वितीये ग्रन्थयो वेगे तृतीये मूर्द्धगौरवम् ।
द्वयोधो दंशविकेदश्चतुर्थे ष्ठीवनं वमिः ॥
सन्धिविश्लेषणं तन्द्रा पञ्चमे पर्वभेदनम् ।
दाहो हिध्मा च षष्ठे तु हृत्पीडा गात्रगौरवम् ॥
मूर्च्छाऽविपाकोऽतीसारः प्राप्यशुक्लन्तु सप्तमे ।
स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गः सर्वचेष्टानिवर्तनम् ॥

दर्वीकृतेत्यादि । सर्पन्तीव च कीटका
इत्यन्तं प्रथमे वेगे लक्षणम् । वक्त्रादावित्या-
दिशब्देन नखविण्मूलनेत्रत्वचां परिग्रहः । द्वि-
तीये वेगे ग्रन्थयः स्युः । दंशविकेदान्तं तृतीये ।
तन्द्रान्तं चतुर्थे । हिध्मान्तं पञ्चमे । अती-
सारान्तं षष्ठे । सप्तमे वेगे विषं शुक्लं प्राप्य
स्कन्धादिभङ्गः सर्वचेष्टानिवर्तनं च भवति । इति
दर्वीकरेषु ॥

अथ मण्डलिदृष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यष्टम् ।
तेन पीताङ्गता दाहो द्वितीये श्वयथूद्भयः ॥
तृतीये दंशविकेदः स्वेदस्त्रुणा च जायते ।
चतुर्थे ज्वर्यते दाहः पञ्चमे सर्वगात्रगः ॥

अथेत्यादिना मण्डलिनां वेगाः । दाहा-
न्तं प्रथमे वेगे । श्वयथूद्भवो द्वितीये । तृष्णा-
न्तं तृतीये । चतुर्थे ज्वरः । पञ्चमे सर्वगा-
त्रगो दाहः । शेषयोः पूर्ववद्वेदिति राजीमत
उक्तमपेक्ष्यत इति मण्डलिषु ॥

दृष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पाण्डुतां याति शोणितम् ॥
पाण्डुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताति च ।

तृतीये दंशविकेदनासिकाक्षिमुखस्रवाः ॥
चतुर्थे गरिमा मूर्ध्नो मन्यास्तम्भश्च पञ्चमे ।
वाक्यसङ्गो ज्वरः शीतः शेषयोः पूर्ववद्वेदत् ॥

दृष्टेत्यादिना राजीमतां वेगकीर्तनम् ॥
प्रथमे वेगे रक्तस्य पाण्डुत्वाद् गात्राणां पा-
ण्डुता । द्वितीये गात्राणामतिगुरुता । मुख-
स्त्रावान्तं तृतीये । मन्यास्तम्भान्तं चतुर्थे ।
शीतज्वरान्तं पञ्चमे । शेषयोः षष्ठसप्तमयोः
पूर्ववद्वर्गीकरवद्वेदत् । इति राजीमत्सु ॥

कुर्यात् पञ्चसु वेगेषु चिकित्सां न ततः परम् ॥

सर्वसर्पविषेषु च पूर्वेषु पञ्चस्वेव वेगेषु
चिकित्सां कुर्यात् ॥

जलाप्लुतारतिक्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
शीतवातातपव्याधिक्षुत्तृष्णाश्रमपीडिताः ॥
तूर्णं देशान्तरायाता विमुक्तविषकञ्चुकाः ।
कुशौषधीकण्टकवद्ये चरन्ति च काननम् ॥
देशं च विद्याध्युषितं सर्पास्तेष्वविषा मताः ।

जलाप्लुतादिभिरूपाः सर्पा अल्पविषा म-
ता आचार्याणाम् । रतिः स्त्रीसंयोगस्तया क्षी-
णास्तथोक्ताः । आचिरं विमुक्तविषकञ्चुकाः ।
विद्याध्युषितं च देशं ये चरन्ति ते च । वि-
द्याध्युषितं देशं यत्र विषघ्नी विद्या यन्त्रादिस्था
प्रतिवसति ॥

श्मशानचैत्यवल्मीकयज्ञाश्रयसुरालये ॥
चतुष्पथे जलस्थाने जीर्णोद्यानेषु कोटरे ।
क्षीरिद्रुमे निम्बतरौ निर्जरे गिरिगह्वरे ॥
चक्रवज्रगदाकुन्तत्रिशूलाङ्गजटाधराः ।

रक्तास्यनयना ये च ते स्युराशीविषोपमाः ॥
न तेषां कालनियमो न च वेगेष्वनुक्रमः ।
मन्त्रतन्त्रबलान्नापि प्रसह्य विनिवर्तनम् ॥
उपहारनमस्कारजपशान्तिपरायणः ।
कश्चिज्जीवति तैर्दष्टो विरूपो विकलोऽपि वा ॥

श्मशानादिषु सर्पा ये वसन्ति चक्राद्य-
ङ्का जटाश्च ये धारयन्ति ते आशीविषोपमाः स्युः ।
आशीविषं मूलविषम् । (दर्वीकरविशेष इति
सुश्रुते । आशीविषा दिव्याः । आशीविषा
भुजङ्गस्य परमाशासनेन वा । इच्छामात्रेण वा
नाशादित्यमाशीविषा मता इति जर्जटः ।) तेषां
च कालनियमादिकं न विद्यते । तैश्च दष्ट उप-
हारादिपरायणः सन् यदि कश्चिदेव जीवति ।
प्रायेण तत्र न जीव्यत इत्यर्थः । यश्च जीवेत्
स विरूपो वा विकलो वा भूत्वा ॥

श्मशानचितिचैत्यादौ पञ्चमीपक्षसन्धिषु ।
अष्टमीनवमीसन्ध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ॥
याम्याग्नेयमघाश्लेषाविशाखापूर्वैर्नैरृते ।
नैरृताख्ये सुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ॥

श्मशानादिषु देशकालेषु दष्टं मर्मसु दष्टं
च परित्यजेत् । चितिर्याज्ञिकानामग्निचयनस्था-
नम् । पक्षसन्धी अमवास्यापौर्णमास्यौ । म-
ध्यशब्दो रात्रिदिनशब्दाभ्यां सम्बध्यते । या-
म्यादिकं नक्षत्रं गृह्यते । याम्या भरणी ।
आग्नेयंकृत्तिका । नैरृतं मूलम् । नैरृताख्यो
द्वादशो सुहूर्तः ॥

दष्टमात्रे सितास्याक्षः शीर्यमाणशिरोरुहः ।

स्तब्धजिह्वो मुहुर्मूर्च्छन् शीतोच्छवासो न जी-
वति ॥

दष्टमात्र एव यः सितास्याक्षत्वादियुक्तः
स न जीवति ॥

हिध्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ।
जायते युगपद्यस्य स हृच्छली न जीवति ॥

यस्य देहिनो दष्टमात्रस्य युगपद्विध्माद-
यो जायन्ते स हृच्छलेन युक्तः सन् न जीवति ।
[दंष्ट्रिणा येन दष्टश्च तद्रूपं यस्तु पश्यति । अप्सु-
वादश्विम्बे वा तस्य रिष्टं विनिर्दिशेत् । इति
जर्जटः ॥]

वेपथुर्वेदनास्तीत्रा ग्रीवाभङ्गोक्षिरक्तता ।
मूर्च्छा गळग्रहश्छर्दिः प्रेतराजस्यकिङ्कराः ॥

वेपथवादयः प्रेतराजस्य किङ्करा आज्ञाका-
रिणः । मरणकाल एते भवन्तीत्यर्थः ॥

जाम्बवप्रतिमो दंशः कूर्मपृष्ठवदुन्नतः ।
रक्तं खेभ्यः समत्लेभ्यो वर्तते न तु दंशतः ॥
रोम्णां न शीतलैर्हर्षः श्वथुर्लोहितासितः ।
हृष्टमेहनता वक्रवक्त्रत्वं यस्य तं त्यजेत् ॥

जाम्बवप्रतिमत्वादिकं यस्य भवति तं
त्यजेत् । दंशतो रक्तं नैव प्रवर्तते । सर्वेभ्यश्च
सूक्ष्मसूक्ष्मेभ्यः स्रोतोभ्यः प्रवर्तते ॥

फेनं वमति निसंसृजः श्यावपादकराननः ।
नासावसादो भङ्गोङ्गे विडम्बेदः श्लथसन्विता ॥

विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ।
भवन्त्येतानि रूपाणि सम्प्राप्ते जीवितक्षये ॥

केन वमतीत्यादीनिरूपाणि विषपीतादे-
र्जीवितक्षये सम्प्राप्ते भवन्ति ॥

न नस्यैश्वेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात् क्षतजागमः ।
दण्डाहतस्य नो राजिः प्रयातस्य यमान्तिकम् ॥

तथा यमान्तिकं वैवस्वतनिकटं प्राप्तस्य
मृतस्य सुतीक्ष्णैरपि नस्यैश्वेतना न भवति । त-
त्कालं च शस्त्रादिना क्षतादङ्गात् क्षतजस्य रक्त-
स्यागमो न भवति । दण्डेन चाभिहतस्य देहे
राजी न दृश्यते ॥

अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्तागारवद् भिषक् ।
रक्षन् कण्ठगतान् प्राणान् विषमाशु शमनयेत् ॥

॥ इत्युत्तर एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अतोऽनन्तरोक्तेभ्यः सर्वेभ्योऽसाध्यलक्ष-
णेभ्योऽन्यथा वैपरीत्ये भिषक् कण्ठगतान् प्रा-
णानातुरस्य रक्षन् प्रदीप्तवेश्मवद्वाशु विषं शम-
नयेदिति ॥

इतिन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-

मुत्तर एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सर्पविषप्रतिषेधम् ॥

उक्तक्रमेण सर्पाणां विषहेतूपचारेण चि-
कित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

शीघ्रं चिकित्साकरणे हेतुरुच्यते ॥

मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ।
देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ॥
एतस्मिन्नन्तरे कर्म दंशस्योत्कर्तनादिकम् ।
कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ॥

मात्राशतमित्यादि । दष्टस्य देहिनो वि-
षं दंशे मात्राशतं स्थित्वा रुधिरादीन् धातून्
प्रदूषयदेहे प्रक्रमेत । एतस्मिन् मात्राशताख्येऽन्त-
रेऽवसरे दंशस्योत्कर्तनप्रक्षाळनालेपनबन्धनादि-
कं कर्म शीघ्रं कुर्याद्यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।
वल्लिर्हि रूढा सत्यसंशयं सफला सुदूरविस्तारा
भवति ॥

दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशिनम् ।
लोष्टं महीं वा दशनैश्छित्वा वातु ससंभ्रमम् ॥
निथीवेन समालिम्पेदंशं कर्णमलेन वा ।
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले ।
क्षौमादिभिर्वेणिकाया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥

दष्टमात्रस्तु पुरुषो हनिकालमेव पवना-
शिनं येन सर्पेणासौ दष्टस्तं दन्तैर्दशेत् । तद-
प्राप्तौ तु लोष्टं दशेत् भूमिं वा । व्याख्यास-
मम् । अरिष्टेति मन्त्रसूत्रवेणिकाया नाम ।
[दंशाद्विषं यावन्न क्रामति शरीरं तावदित्यर्थः ।
इति जर्जटः ॥]

बन्धो देशानुसारेण नातिगाढश्लथो हितः ॥
दंशपूतित्वशोफादीन् कुरुते ह्यतिपीडितः ।
अशक्तः शिथिलो रोद्धुं विषं देशान्तरं व्रजत् ॥

बन्धश्च देह देशानुसारेण हितो यो ना-

तिगाढश्लथः । देशानुसारग्रहणं विना अशक्तो
भवति ॥

अम्बुवत् सेतुबन्धेन बन्धेन स्तम्भ्यते विषम् ।
न वहन्ति सिराश्चास्य विषं बन्धाभिपीडिताः ॥

बन्धेन च विषं तथा स्तम्भ्यते यथा से-
तुबन्धेन सलिलम् । अस्य च दृष्टस्य बन्धेना-
भिपीडिताः सत्यः सिरा विषं न वहन्ति ॥

निष्पीड्य चोद्धरेदंशं मर्मसन्ध्यगतं तथा ।
न जायते विषावेगो बीजनाशादिवाङ्कुरः ।
मर्मगे प्राप्नुयान्मृत्युं सन्धस्थे विकलाङ्गताम् ॥

एवं च बन्धयित्वा सर्वतः पारिमाण्ड-
ल्येन दंशं निष्पीड्य शस्त्रेण दंशमुद्धरेत् । तच्चो-
द्धरेद्यन्मर्मणि सन्धौ वा न गतम् । तथा दंशो-
द्धरणेन प्रथम एव विषावेगो न जायते यथा
बीजनाशादङ्कुरः । मर्मगे दंश उद्धृते आतुरो
मृत्युं प्राप्नुयात् । सन्धस्थे तूद्धृते विकलाङ्गतां
प्राप्नुयात् । [यत्र प्रदेशे बन्धो न युज्यते तत्र
छिन्त्यादिति जर्जटः ॥]

दंशं मण्डलिनां मुक्त्वा पित्तळत्वादथापरम् ॥
प्रतप्तैर्हेमलोहाद्यैर्दहेदाशूलमुकेन वा ।
करोति भस्मसात् सद्यो वह्निः किन्नाम न

[क्षणात् ॥

अथवोत्कर्तनस्य चिरसाध्यत्वादंशं प्रतप्तै-
र्हेमादिभिर्दहेदुल्मुकेन वा ज्वलत्काष्ठेन दहेत् ।
किं सर्वं दंशं दहेन्नेत्याह । अपि तु मण्डलिनां
सम्बन्धिनं दंशं मुक्त्वा वर्जयित्वा । तद्वर्जने
हेतुः पित्तळत्वम् । पित्तं ह्यग्निना विरुध्यते ।

अथापरं शेषं दहेत् । करोतीत्यादिनां अग्नि-
ना दंशदाहस्यातिशयप्रदर्शनम् ॥

आचूषेत् पूर्णवक्त्रो वा मृद्वा आगदगोमयैः ।
प्रच्छायान्तररिष्टायां मांसलं तु विशेषतः ॥

अथवा दंशं नोद्धरेन्नापि दहेदपि तु मृदा-
दिभिः पूर्णमुखः सन् वैद्य आचूषेत् । कथमि-
त्याह । अरिष्टाया अन्तर्बन्धस्यान्तरतो दंश-
भागे प्रच्छाय शस्त्रेण प्रच्छानं कृत्वा । मांसलं
तु दंशं विशेषेण प्रच्छाया चूषेत् ॥

अङ्गं सहैव दंशेन लेपयेदगदैर्मुहुः ।
चन्दनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत् ॥

सर्वं चाङ्गं सहैव दंशेन मुहुरगदैरालेप-
येत् । चन्दनादियुक्तेन जलेन सेचयेच्च ॥

विषे प्रविसृते विध्येत् सिरां सा परमा क्रिया ॥

अरक्षया देशान्तरं प्रविसृते विषे सिरां
विध्येत् सा परमा क्रिया । सिरावेधक्रियोत्कृष्टा
चिकित्सेत्यर्थः ॥

कुत इत्याह ॥

रक्ते निर्द्ध्यमाणे हि कृत्स्नं निर्द्ध्यते विषम् ।
दुष्टे हि व्याप्नुयादङ्गं ध्रुवं मृत्युर्भवत्यतः ॥

रक्त इत्यादि । यस्माद्दुष्टे रक्ते निर्द्ध्य-
माणे कृत्स्नं सर्वं विषं निर्द्ध्यते । रक्ते दुष्टे
विषमङ्गं व्याप्नुयादतो ध्रुवमवश्यं मृत्युर्भवति ।
विषदुष्टस्य रक्तस्या निर्द्धारणे विषस्थ देहव्याप्त्या
मृत्युर्भवतीत्यर्थः ॥

सिराव्यथोदितैरस्रमप्रवृत्तं प्रवर्तयेत् ।

स्तम्भयेदतिवृत्तं च तैरेव प्राणरक्षया ॥

सिराव्यथोदितैरित्यादि । सुबोधम् ।
[सिराव्यादि । अप्रवृत्तं रक्तं सिराव्यथोदितैस्त-
गरादिभिः सिरामुखावचूर्णितैः प्रवर्तयेत् स्नाव-
येत् । अतिवृत्तमतिप्रवृत्तमसं तैरेव अस्त्रस्तम्भ-
नाय सिराव्यथोक्तैर्लोघ्रादिभिः प्राणरक्षया स्त-
म्भयेत् स्कन्धं प्रापयेत् । प्राणरक्षया इति
हेतौ वृत्तीया । प्राणरक्षाफलकमित्यर्थः । अध्यय-
नेन वसतीतिवत् ॥]

रक्तस्य सविषनिविषत्वविशेषमाह ॥

दुर्गन्धं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ।

यथादोषं विशुद्धं च पूर्ववलक्षयेदसृक् ॥

दुर्गन्धमित्यादि । पूर्ववदिति सिराव्य-
थोक्तेन प्रकारेण । [विषसहितं रक्तं दुर्गन्धयुक्तं
भवति अग्नौ निषिक्तं चटचटायते चटचटाशब्दं
करोति । यथादोषमिति त्रिदोषजुष्टं विशुद्धं
तैरजुष्टं च रक्तं पूर्ववत् सिराव्यथविध्युक्तलक्ष-
णेन लक्षयेज्जानीयात् ॥]

सिरास्वदृश्यमानासु योज्याः शृङ्गजलौकसः ॥

[सिरास्वदृश्यमानासु शोफादिना अनु-
पलभ्यमानासु ।]

शोणितं सुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ।

लेपसेकैः सुबहुशः स्तम्भयेद् भृशशीतलैः ॥

शोणितमिति । स्तम्भयेत् सौम्यत्वमा-
पादयेत् । सुतशेषं प्रस्थान् परमनिर्हणयित्वात्
सुतविशिष्टं विषोष्मणा प्रविलीनं शोणितं सुबहु-
शः पौनःपुन्येन प्रयुक्तैर्भृशशीतलैरत्यन्तशीत-
लैर्लेपसेकैः स्तम्भयेत् ॥]

अस्कन्ने विषवेगादि मूर्च्छायामदहद्वाः ।

भवन्ति तान् जयेच्छीतैर्विजिह्वा रोमहर्षनः ॥

अस्कन्ने इत्यादि । अस्कन्ने प्रविलीनरूपे ।
[अस्कन्ने अस्यानेस्ते रक्ते विषवेगादमूर्च्छायाद-
यो भवन्ति यस्मात्तस्मात्तात् शीतैर्लोपादिभिर्ज-
येत् । आरोमहर्षतः यावद्रोमाश्चोत्पत्तिस्ताव-
द्वाजेत् बीजनं च कुर्यात् ॥]

विषं कर्षति तीक्ष्णत्वाद्दृढं तस्य गुप्तये ।

पिबेद् घृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताप्लुतम् ॥

विषमिति । कर्षति हिनस्ति । तस्येति
हृदयस्य गुप्तये रक्षार्थम् । [विषं तीक्ष्णत्वाद्दृ-
ढं कर्षति विलिखति तस्य हृदयस्य गुप्तये
रक्षार्थं घृतं वा घृतयुक्तं मधु वा घृतालोष्ठि-
तमगदं विषघ्नौषधं वा पिबेत् ॥]

मज्जानं गोमयरसं भस्माभ्यः कृष्णमृज्जलम् ।

ऐक्यं पञ्चगव्यं वा दधिगैरिकवारिवा ॥

खादेद्वा कोविदारार्कगिरीषकटभीच्छदान् ।

छागमेषवराहासृक्शिशुस्थविरयोषितः ॥

पिबेद्युर्गभिणीशीतमधुरान् पयसा गदान् ।

तथा मूर्च्छादयो न स्युर्विषं चाश्वेतानिलम् ॥

[मज्जानमित्यादि । मज्जादिकमथ वैक-
ष्यमेकतः कृत्वा पञ्चगव्यं दध्यादि वा पिबेत्
अथवा कोविदारोदिच्छदान् खादेत् । कोवि-
दारः काञ्चनारः । शिशुस्थविरयोषितो यथा-
क्रमे छागाद्यसृक् पिबेद्युः । गभिणी तु पयसा
शीतादिगुणानगदान् पिबेत् । तथायादि । सु-
बोधम् ॥]

हृदयावरणेनास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ।
प्रवृत्तगौरवात्क्लेशहृल्लासं वामयेत्ततः ॥
द्रवैः काञ्चिककौलत्थतैलमद्यादि वर्जितैः ।
बमनैर्विषहृद्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्वपुः ॥

हृदयावरणेनेत्यादि सुबोधम् । तत इत्यु-
पचिते श्लेष्मणि । [हृदयावरणेन घृतादिपाना-
द्धृदयाच्छादनेनास्य विषार्तस्य हृदये श्लेष्मा वि-
षस्य रक्तदूषणानन्तरं कफदूषकत्वात्तेन दूषितः
कफ उपचीयते आच्छादितहृदयत्वाद्देहोच्छेदा-
समर्थतया केवलं वृद्धिमेव प्राप्नोति । ततः स-
विषस्य श्लेष्मण उपचयाद्धेतोरुद्भूतगौरवादिकं
नरं काञ्चिकादिवर्जितैर्द्रवैः काञ्चिकादीनां ती-
क्ष्णादिगुणतया विषसाम्प्रदातद्वर्जितैरन्यैर्द्रवैर्विष-
हरैर्वमनद्रव्यैश्च वामयेत् । एवं कृते सति त-
द्विषं वपुः शरीरं न व्याप्नोति सन्धिविश्लेषसंज्ञा
नाशादिविषोपद्रवं न गच्छतीत्यर्थः ॥]

[सर्पविषाणां सामान्यक्रियामुपसंहरन्नाहः ॥]

भुजङ्गदोषप्रकृति स्थानवेगविशेषतः ।
सुसूक्ष्मसम्यगालोच्यविशिष्टांचाचरेत्क्रियाम् ॥

[भुजङ्गेति । भुजङ्गानां सर्पाणां दोषा-
दिविशेषान् सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य सूक्ष्मया
बुध्या पुनःपुनर्विचार्य ज्ञात्वा विशिष्टां दोषप्रकृ-
त्यादिसाधारणीं क्रियां चिकित्सां चाचरेत् । चः
समुच्चये दोषो वातादिः प्रकृतिर्विषप्रकृतिः ।
स्थानं दंशस्थानम् । वेगो विषवेगः ॥]

[दर्वाकरादीनां प्रत्येकं चिकित्सामाह ॥]

सिन्दुवारकमूलानि रसेन स्वेन पेषयेत् ।
मधुयुक्तोयमगदः पानं दर्वाकृतां विषे ॥

[सिन्दुवारकस्यमूलानि स्वेन रसेन सिन्दु-
वारकरसेन पेषयेत् मधुना युक्तोयमगदो दर्वा-
कृतां दर्वाकरसर्पाणां विषे पानं हितम् ॥]

सिन्दुवारकमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ।
पानं दर्वाकरैर्दष्टे नस्यं मधु सपाकलम् ॥

सिन्दुवारको निर्गुण्डी । श्वेता श्वेत-
[वचा । मधु माक्षिकम् । पाकलं कुष्ठम् ।
दर्वाकरसर्पैर्दष्टे सति सिन्दुवारकमूलादिकं पानं
हितम् । अनुक्तद्रवत्वाज्जलालोलितम् । कु-
ष्ठसहितं माक्षिकं नस्यं च ॥]

कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिम्पेदंशं हृतेऽसृजि ।
चारटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ॥

चारटी पद्मचारिणी । नाकुली सर्पसु-
गन्धा । तीक्ष्णमूलविषेण वा तीक्ष्णं यन्मूल-
विषं वत्सनाभादि तेनेत्यर्थः । [कृष्णसर्पो द-
र्वाकरविशेषस्तेन दष्टस्य दंशं दंशव्रणं असृजि-
रक्ते जळूकादिना हृतेऽपनीते सति चारटीना-
कुलीभ्यां वाथवा तीक्ष्णमूलविषेण वा लिम्पेत् ।
चारटी गुञ्जा । नाकुली चविका राक्ष्सा वा ।
तीक्ष्णमूलविषं वज्रनाकादि ।]

पानं च सौद्रमज्जिष्ठागृहधूमयुतं घृतम् ॥

[सौद्राद्यन्वितं घृतं पानं च पानविषये
हितमित्यर्थः ।]

तण्डुलीयककाष्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिकाः ।
मातुलुङ्गी सिता शेलुः पाननस्थाञ्जने हितः ।
अगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि ॥

तण्डुलीयक इति । किणिही कटभी ।

गिरिकर्णिका गिरिकदम्बः । सिता श्वेतवचा ।
शेलुः । श्लेष्मातकः । [तण्डुलीयकादिभिः कृ-
तोऽगदः कृणिनां दर्वीकराणां राजीनतामपि
चोरे विषे पानादौ हितः । अगदो गुळिका-
द्यन्यतमो योगविशेषः ॥]

समाः सुगन्धावृद्धीका श्वेताख्यागजकर्णिकाः ।
अर्द्धांशं सौरसं पत्रं कपित्थं विल्वडाडिमम् ।
सक्षौद्रो मण्डलिविषे विशेषादगदो हितः ॥

समा इति । सुगन्धा गन्धनाकुली ।
श्वेताख्या श्वेतवचा । गजकर्णिका कुमारी स-
लकी वा । सुगन्धादिकं परस्परं समम् । अ-
र्द्धांशेन सुरसपत्रादिचतुष्टयमिति यावत् । सु-
रसस्तुलसी । [सुगन्धादयः समाः समांशाः ।
सौरसपत्रादिकमर्द्धांशं सुगन्धादिभ्योर्ध्वमा-
णम् । पालिकेषु सुगन्धादिषु सुरसपत्रादिक-
मर्ध्वपलमानमित्यर्थः । एभिः कृतः क्षौद्रस-
हितोऽगदो विशेषेण मण्डलिविषे हितः ॥]

पञ्चवल्कवरायष्टी नागपुष्पैलवालुकम् ।
जीवकर्षभकौ शीतं सिता पत्रकमुलपलम् ॥
सक्षौद्रो हिमवान् नाम हन्ति मण्डलिनां विषम् ।
लेपाच्छ्वयथुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥

पञ्चवल्क इति । पञ्चवल्कं सलकी
झिझिणीजम्बूधवशल्मलीनां त्वचः । शीतं च
न्दनम् । सिता श्वेतवचा कटभी वा । [पञ्च-
वल्कादिको माक्षिकसहितो हिमवानिति, प्रसि-
द्धोयमगदो मण्डलिनां विषं हन्ति । लेपाच्छो-
कादिह च भवति । पञ्चवल्कोत्र सलक्याद-
यः । सलकी झिझिणीजम्बूधवशल्मलिका

त्वचः । पञ्चवल्कलसज्जोयं मुनिभिः परिकी-
र्तितः ।]

काष्मर्यं वटशृङ्गाणि जीवकर्षभकौ सिताम् ।
मञ्जिष्ठां मधुकं चेति दष्टो मण्डलिना पिबेत् ॥
वटशृङ्गाणि वटाङ्कुराणि । सिता श्वे-
तवचा । [मण्डलिनादष्टो नरः काष्मर्यादिमधु-
कान्तमित्युक्तमगदं अनुकद्रवत्वाज्जले समालो-
क्य पिबेत् ॥]

वंशत्वग्बीजकटुका पाटलीबीजनागरम् ।
शिरीषबीजातिविषे मूलं गात्रेयुक्तं वचाम् ।
पिष्टो गोवारिणाष्टाङ्गो हन्ति गोनसजं विषम् ॥

वंशत्वग्बीज इति । त्वग्बीजं वंशस्य ।
कटुकातिक्तालावुनी । गोवारिणा गोमूत्रेण ।
गोनसा घर्भतप्तानां गवां नासिकोद्भवाः (वंश-
त्वगादिगोवारिणा गोमूत्रेण पिष्टोष्टाङ्गोष्टद्वय-
कृतत्वादष्टाङ्गाख्योयमगदो गोनसजं विषं ह-
न्ति ।) (वंशत्वकटुकाबीजमिति च पाठः ॥)

कटुकातिविषाकुष्ठगृहधूमहरेणुकाः ।
सक्षौद्रव्योषतगरा घ्नन्ति राजीमतां विषम् ॥

कटुकेति । कटुका लम्बा । (क्षौद्राद्यु-
पेताः कटुकादयः पानादिना राजीमतां विषं
घ्नन्ति । कटुका कटुकरोहणी ॥)

निखनेत्काण्डचित्राया दंशं यामद्वयं भुवि ।
उद्धृत्य प्रच्छित्तं सर्पिर्दान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ॥
पिबेत् पुराणं च घृतं वराचूर्णाववृणितम् ।
जीर्णे विरिक्तो भुञ्जीत यवानं सूरसंस्कृतम् ॥

निखनेदिति । काण्डचित्रायाः सर्पवि-

शेषस्य दंशं दंष्ट्रात्रगम् । (काण्डाचित्राराजिल-
विशेषः तस्य दंशं दंष्ट्राप्रदेशं भुवि भुवं खनित्वा
तत्र निखनेत् निक्षिप्य मृदा पूरयित्वा व्या-
मद्वयं प्रतिपालय पश्चादुद्धृत्य प्रच्छित्तं सूत्रो-
दितविधानेन प्रच्छन्नं कृत्वा सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां
प्रलेपयेत् । धान्यमृत् धान्यमूलमृत्तिका ।
ततो वराचूर्णावचूर्णितं त्रिफलाचूर्णयुक्तं पुराणं
घृतं पिबेच्च । घृते जीर्णे विरिक्तः कृतविरेच-
नः सूपसंस्कृतं सूपोपेतं यवान्नं भुञ्जीत । सू-
पस्तक्रादिभिः सिद्ध उपदंशविशेषः । (सर्पि-
र्धान्यमृद्भिः प्रलेपयेत् । यवान्नं यूषसंस्कृतम् ।
इति पाठभेदः ।)

व्यन्तरदष्टचिकित्सामाह ॥

करवीरार्ककुसुममूललाङ्गलिका कणाः ।
कल्कये दारनालेन पाठामरिचसंयुताः ।
एषव्यन्तरदष्टानामगदः सार्वकामिकः ॥

(करवीरार्कयोः कुसुमं मूलं चलाङ्गलि-
कादि चारनालेन काञ्चिकेन कल्कयेत् पेषयेत् ।
एषोऽगद औषधयोगो व्यन्तरदष्टदष्टानां सा-
र्वकामिकः सर्वकर्म्मोपयोगी पाननस्याञ्जनालेपा-
दौ हित इत्यर्थः ।]

शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।
भावितं सर्पदष्टानां पाननस्याञ्जने हितम् ॥

सितं मरिचं शिग्रुवाजम् । मरिचावा-
न्तरजातिर्वा । (शिरीषकुसुमरसे सप्ताहं सप्त-
वासरान् भावितं पेषितं सितं मरिचं शिग्रुबीजं
सर्पदष्टानां सर्वेषां पानादौ हि गम् ॥)

द्विपलं चक्रकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रं चतुष्पलम् ।
अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत् सुखप्रदम् ॥

चक्रकुष्ठे मिश्रीभूते द्विपलम् । तथैव घृ-
तक्षौद्रं चतुष्पलम् । (तगरकुष्ठयोरेकैकं पलं
चूर्णयित्वा प्रत्येकं द्विपलप्रमितयोर्घृतक्षौद्रयोः
समालोड्य पीतं तक्षकदष्टानामपि सुखकरम् ।
अत्रापिशब्देन तक्षकाविषस्य दुर्निवार्यत्वमस्या
गदस्य प्रभावाधिक्यं च द्योयते ।)

गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ।
अपि वासुकिना दष्टः पिबेन्मधुघृताप्लुतम् ॥

वासुकिना दष्टोपि गृहधूमादिकं मधुघृ-
ताप्लुतं पिबेत् ॥

रक्तं मांसं च गोधायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितम् ।
विषे रसगते पानं कपित्थरससंयुतम् ॥
शेलुमूलत्वग्ग्राणि बादरोदुम्बराणि च ।
कटभ्याश्च पिबेद्रक्तगते मांसगते पुनः ॥

सक्षौद्रं खादिरारिष्टं कौटजं मूलमम्भसा ।
सर्वेष्वपि बलायुग्मं मधुकं मदनं नतम् ॥

विषे रसगते सति गोधाया रक्तं मांसं
च शुष्कं चूर्णीकृतं कपित्थरससंयुतं पानं हि-
तम् । रक्तगते सति शेलुमूलादीनि कपित्थ-
रससंयुतानि पिबेत् । मांसगते खादिरादिमूलं
सक्षौद्रं क्षौद्रसहितमम्भसा पिबेत् । सर्वेषु र-
सादिधातुत्रयगतेष्वपि बलायुग्मादिकमम्भसा
पिबेत् । मदनं मदनफलम् ॥

शिरोगते विषे मूलं नत्यकर्मणि योजयेत् ।
बन्धुजीवस्य भाङ्गर्याश्च सुरसस्यासितस्य च ॥
अथवा पिप्पलीहिङ्गु वृश्चिकाळीमनश्शिलाः ।

शिरीषबीजापामार्गलवणं चेतनाकरम् ।
कल्कश्रूणोथवा कृष्णाक्षवकातिविषोषणात् ॥

शिरोगते विषे बन्धुजीवादिमूलं पृथङ्-
नस्यकर्मणि योजयेत् । अथवा पिप्पल्यादि
मनश्शिलान्तम् । शिरीषादिकं चेतनाकरं भ-
वति । कृष्णादीनां कल्कश्रूणो वा ॥

पिप्पली मरिचक्षारवचासैन्धवाशिष्टकाः ।
पिष्टारोहितपित्तेन घ्नन्त्यक्षिगतमञ्जनात् ॥
चन्दनं मधुकं मांसी विषपलीमरिचोल्पलम् ।
सैन्धवं चाञ्जनं श्रेष्ठं गवां पित्तेन कलिकृतम् ॥

रोहितपित्तेन पिष्टाः पिप्पल्यादयोऽञ्जना-
दक्षिगतं विषं घ्नन्ति । रोहितो मत्स्यविशेषः ।
गोपित्तेन पिष्टं चन्दनादिकं श्रेष्ठमञ्जनम् ॥

नक्तमालफलं व्योषं विल्वमूलं निशाद्वयम् ।
पुष्पं च सौरसं पिष्टमञ्जनं वस्तवारिणा ॥
भोजवैतरणोद्दिष्टं विषसुप्तप्रबोधनम् ।

वस्तवारिणाजामूत्रेण पिष्टं नक्तमालफ-
लादिकं भोजवैतरणेनोद्दिष्टं कल्पितमञ्जनं विष-
सुप्तानां प्रबोधनम् ॥

वारिगुञ्जाफलोशीरं नेत्रयोर्विषदुष्टयोः ।
अञ्जनं वारिणा पिष्टं गरुडं गरुडोपमम् ॥

वारिणा पिष्टं वारिगुञ्जाफलादिकं विष-
दुष्टयोर्नेत्रयोर्गरुडं नामाञ्जनं गरुडोपमं च ॥

समुद्रफेनं मरिचं कणासौवीरकाञ्चनम् ।
चूर्णाञ्जनं ससिन्धूत्थं विषोपहतचक्षुषाम् ॥

सिन्धूत्थसहितं समुद्रफेनादिकं विषो-
पहतचक्षुषां चूर्णाञ्जनं हितमिति शेषः ॥

कपित्थमांसं ससिताक्षौद्रं कण्ठगते विषे ।
लिह्यादामाशयगते ताभ्यां चूर्णपलं नतात् ॥

विषे कण्ठगते सति ससिताक्षौद्रं क-
पित्थमांसं लिह्यात् । आमाशयगते सतिताभ्यां
सिताक्षौद्राभ्यां सह नताद्वकात् चूर्णपलं लि-
ह्यात् । लिह्यादित्युभयत्रापि सम्बध्यते ॥

विषे पक्काशयगते मञ्जिष्ठारजनीद्वयम् ।
पिप्पलीं च समं पिष्ट्वा गव्यपित्तेन पाययेत् ॥

पक्काशयगते विषे मञ्जिष्ठादि पिप्पल्य-
न्तं समं समांशं गव्यपित्तेन पिष्ट्वा पाययेत् ॥

पिप्पलीनागरक्षारं नवनीतेन मूर्त्तिष्ठितम् ।
प्रवृद्धे कण्ठगे दद्याच्छ्लेष्मणि प्रतिसारणम् ॥

विषवतः कण्ठगते श्लेष्मणि प्रवृद्धे पि-
प्पल्यादि नवनीतमिश्रं प्रतिसारणं दद्यात् ॥

जयेत् सङ्क्रामणैराशु विषं शिरसि संश्रितम् ।
दद्यादधस्तादृष्टस्य मूर्ध्नि काकपदे कृते ॥

काकदक्षशिखिच्छागगव्यमाहिषकौकुटम् ।
विल्वप्रमाणं मांसास्रमूर्ध्वदृष्टस्य पादयोः ।

विषं सङ्क्रमते तत्र निहन्याच्छीघ्रमन्यथा ॥

शिरःस्थितं विषं संक्रामणैराशु शीघ्रं
जयेत् । अधःकाये दृष्टस्य मूर्ध्नि काकपदं का-
कपदाकृतिं छेदं कृत्वा तत्र काकाद्यन्यतमं वि-
ल्वप्रमाणं पलमात्रं मांसास्रं दद्यात् क्षिपेत् ।
तत्र मांसासृजि विषं संक्रमत इति शरीरे च ला-
घवं याति । अन्यथा शरीर एव तिष्ठन् शी-
घ्रं हन्यात् । एवमूर्ध्वकाये दृष्टस्य पादयोरपि ॥

तीक्ष्णनस्याञ्जनान्ते च भूरिमात्रं पिबेत् कृतम् ।
विषं हि नेत्रं रुक्षस्य तीक्ष्णैर्हन्ति समीरितम् ॥

वामयेत ततश्चैनं विषशेषोपशान्तये ।

श्लेष्मळं श्लेष्मळैर्दृष्टं नाभेरुर्ध्वं विशेषतः ॥

अत्र च विषे तीक्ष्णयोर्नस्याञ्जनयोः प्र-
योगान्ते भूरिमात्रं बहुमात्रं घृतं पिबेत् । यस्मान्ने-
त्रस्थितं विषं रुक्षत्य सतस्तीक्ष्णैरञ्जनैः समीरितं
नेत्रं हन्ति । ततोऽनन्तरमेनं विषशेषोपशान्तये
वामयेत । श्लेष्मळं पुरुषं श्लेष्मळैः शूद्रैर्दृष्टं
विषोपशान्त्यर्थं वामयेत् । नाभेश्चोर्ध्वं दृष्टं वि-
शेषतो वामयेत् ॥

[तदेव वमनमाह ।]

धामार्गवः शक्रयवाः सर्षपा मदनं मधु ।

सैन्धवं वमनं कोष्णं विषे श्लेष्माश्रयश्रिते ॥

सुरसं सर्षवेताळी मीश्वरां गौरसर्षपम् ।

पटोलनिम्बपत्रं च पिबेत् सक्षौद्रसैन्धवम् ॥

शुकाह्वाजालिनीदन्तीमदनेक्ष्वाकुकौटजम् ।

काळां लाङ्गलिकां तिक्ता वमनं तण्डुलांबुना ॥

धामार्गवादि वमनं सुबोधम् । सुरसा-
दिकं सक्षौद्रसैन्धवं वमनं पिबेत् । सर्षवेता-
ळी मञ्जर्याख्या महावेताळी च । शुकाह्वा-
दिभिस्तण्डुलाम्बुगा वमनम् । इति श्लेष्माणि ॥

पौत्तिकं पौत्तिकैर्दृष्टमधो नाभेर्विशेषतः ।

विषे पित्ताशयगते पाययेत विरेचनम् ॥

सनीलीफलदां दन्तीं पयसा मस्तुनाथवा ।

श्लक्ष्णचूर्णीकृतं कुम्भं काथेन त्रैफलेन वा ।

क्षीरेण वा त्रिवृच्छ्यामासुरसानीलिनीरजः ॥

पौत्तिकं पुरुषं पौत्तिकैर्दृष्टं विरेचनं पाय-
येत् । अधोनाभेर्दृष्टं पित्ताशयगते च विषे विशेषेण

पाययेत च नीलिनीफलैर्युक्तां दन्तीं पयसा क्षीरे-
णाथवा मस्तुना । अथवा त्रिफलाकाथेन द्रव-
न्तीचूर्णम् । अथवा त्रिवृतादीनां रजश्चूर्णं
क्षीरेण ॥

पिण्डीतकफलं व्योषं त्रिवृद्वेलं हरीतकी ।

विरेचनं कफप्राये लवणं मूत्रसम्प्लुतम् ॥

पिण्डीतकफलादिकं लवणान्तं मूत्रस-
म्प्लुतं श्लेष्मप्राये पित्ते विरेचनं पाययेत् । पि-
ण्डीतकफलं मदनफलम् ॥

घृताप्लुतं सलवणं मारुते नीलिनीफलम् ॥

मारुतेऽधिके नीलिनीफलं घृताप्लुतं वि-
रेचनम् ॥

शयानः शयने छिद्रे विरेच्यो विषपीडितः ।

मुहुरुत्तिष्ठतो ह्यस्य विषं दूषयतेनिलम् ।

पिबेद्धान्तो विरिक्तो वा यवागूं विषनाशिनीम् ॥

विषपीडितः सर्वः शयने छिद्रे सच्छिद्रे
शयानो विरेच्यः । छिद्रं शय्यायां गुदप्रदेशे
कार्यम् । यतो विरेचनार्थं मुहुरुत्तिष्ठतो विषं
कर्तुं अनिलं दूषयते । सुबोधम् । विषनाशि-
नी यवागूः पूर्वोक्ता ॥

विषे वाताशयगते सर्पिषः पानमिष्यते ।

आद्यपश्चिमयोर्यच्च प्रोक्तं विषनिषेधयोः ॥

वाताशयगते व्याख्यासमम् । आद्यप-
श्चिमौ विषनिषेधौ स्थावरविषप्रथमसप्तमवेगौ ॥

अथ दर्वीकृतां वेगे पूर्वे विस्त्राव्य शोणितम् ।

अगदं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥

द्वितीये वमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ।
विषापहे प्रयुञ्जीत तृतीयेञ्जननावने ॥
पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ।
षष्ठपञ्चमयोः शीतैर्दिग्धसिक्तमभीक्ष्णशः ॥
पाययेद्वमनं तीक्ष्णं यवागूं च यथोदिताम् ।
अगदं सप्तमे तीक्ष्णं युञ्ज्यादञ्जननस्ययोः ॥
कृत्वावगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं ततः ।
मांसं सरुधिरं तस्य चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥

अथेत्यादिना वेगक्रमेणोच्यते । व्याख्यासमम् । अवगाढमन्तःप्रविष्टम् । [अथ वेगलक्षणदर्शनानन्तरं दूर्वाकरसर्पाणां प्रथमे वेगे जळूकादिना रक्तमपनीय मधुघृतौपेतं विषत्रमौषधं शीघ्रं पिबेत् । द्वितीये वेगे कृतवमनः सन् तद्वत् सर्पिर्मधूपेतमेवागदं पिबेत् । तृतीये वेगे तण्डुलीयकादि विषहरद्रव्यैरञ्जननावने युज्यात् । चतुर्थे वेगे वमनानन्तरं पूर्वोक्तां कौशातकेत्यादिना कृतां यवागूं पिबेत् । षष्ठपञ्चमवेगयोः शीतैश्चन्दनोशीरादिशीतद्रव्यैर्दिग्धं पुनः पुनः प्रलिप्तं दूर्वागोजिह्वादिस्वरसशीतोदकादिभिस्तद्वदेव सिक्तं परिषिक्तं च तीक्ष्णं तीक्ष्णद्रव्यकृतं वमनौषधं तण्डुलीयककौशातक्यादिभिः सिद्धां यवागूं च पाययेत् । सप्तमे वेगे अञ्जननस्ययोस्तीक्ष्णमगदं युञ्ज्यात् । मूर्ध्नि शस्त्रेणावगाढं काकपदं कृत्वा काकपदाकृत्यावगाढं छित्त्वानन्तरं तस्य दष्टस्य तत्र काकपदे सरक्तं मांसं चर्म वा निक्षिपेत् निक्षिप्य विषं तस्मिन् सङ्क्रामयेदित्यर्थः ।]

तृतीये वामितः पेयां वेगे मण्डलिनां पिबेत् ।
अतीक्ष्णमगदं षष्ठे गणं वा पद्मकादिकम् ॥

तृतीयात् षष्ठाच्च शेषेषु मण्डलिनां सामर्थ्यात् पूर्ववत् । [मण्डलिसर्पाणां तृतीये वेगे कृतवमनः सन् विषघ्नीं पेयां पिबेत् । षष्ठे वेगे अतीक्ष्णं मृदुद्रव्यकृतमगदमौषधयोगं शोधनादिगणोक्तं पद्मकादिगणं वा पिबेत् ॥]

आद्येवगाढं प्रच्छाय वेगे दष्टस्य राजिलैः ।
अलाबुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥
षष्ठे वेगेञ्जनं तीक्ष्णमवपीडं च योजयेत् ।
अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दूर्वाकरोदिताम् ॥

अवगाढं घनम् । राजीमतां शेषेषु वेगेषु पूर्ववत् दूर्वाकरवत् । एतदेवोच्यते अनुक्तेष्वित्यादिनां । [आद्यं इति । राजिलसर्पैर्दष्टस्य आद्ये प्रथमे वेगे अवगाढं सम्यग्रक्तापनयनार्थमासांसमित्यर्थः । प्रच्छाय प्रच्छानं कृत्वा अलाबुना रक्तं हरेत् । पूर्ववन्मधुसर्पिःसंयुक्तं विषत्रमौषधं पिबेच्च । षष्ठे वेगे तीक्ष्णतममातिशयेन तीक्ष्णमञ्जनमवपीडनस्य च योजयेत् । अत्रानुक्तेषु मण्डलिनां प्रथम, द्वितीय, चतुर्थ, पञ्चम, सप्तमवेगेषु । राजीमतां द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, पञ्चम, सप्तमवेगेषु च दूर्वाकरवेगोक्ताचिकित्सामेव योजयेत् ॥]

गर्भिणीवालट्टद्वेषु मृदु विध्येत् सिराञ्च न ।

गर्भिण्यादिषु सर्वं मृदु शस्यते । सिराञ्च न विध्येत् । [गर्भिण्यादिषु मृदुतीक्ष्णमञ्जनादिकं युञ्ज्यात् सिरावेधं तु न कुर्यात् ॥]

सर्पविषाणां सा मान्याचिकित्सामाह ॥

त्वञ्जनोद्वा निशे वक्रं रसः शार्दूलजो नखः ।
तमालः केसरं शीतं पीतं तण्डुलवारिणा ।
हन्ति सर्वविषाण्येतद्वज्रं वज्रमिवासुरान् ॥

त्वगादिचूर्णं नाम्ना वज्रम् । सुबोधम् ।
वक्रं तगरम् । शीतं चन्दनम् । [त्वगादिशी-
तान्तमौषधं पिष्टं तण्डुलवारिण्यालोड्य पीतं व-
ज्रसंज्ञितमेतदौषधं सर्वसर्पविषाणि नाशयति ।
शक्रेण प्रेरितं कुलिशमसुरानिव ॥]

प्रपौण्डरीकं कटुका देवदारुसुवर्चिका ।
काळानुसारी स्थौण्यैशैलेयघनपञ्चकम् ॥
कुटन्नटैलापुन्नागनतकुष्ठप्रियङ्गुकम् ।
लोध्रगुल्गुलतालीसपिप्पलीखर्णगैरिकम् ॥
सिन्दुवारः सितः शुण्ठी ध्यामकं लवणोत्तमम् ।
श्लक्ष्णचूर्णीकृतं शृङ्गे निदध्यान्माक्षिकद्रुतम् ॥
ताक्ष्यस्ताक्ष्योपमः पाननावनाभ्यञ्जनाञ्जनैः ।
अगदस्तक्षकस्यापि विषवेगं निवर्तयेत् ॥

प्रपौण्डरीकादिभिस्ताक्ष्यनामागदः सुबो-
धः । शृङ्गं गोः । [प्रपौण्डरीकमित्यादि ।
काळानुसारी काळानुसारिवा । कुटन्नटः स्यो-
नाकः । सितः सिन्दुवारः श्वेतानिर्गुण्डी । ध्या-
मकं कत्तृणम् । इति सुश्रुतटीका ॥]

लोभ्रं शिरीषपुष्पाणि समङ्गा हिङ्गु रेणुकाः ।
कणोषणैलानेपाळी वचा यष्टी मधूलपलम् ॥
सिन्दुवारकमन्दारमूलं बीजं करञ्जजम् ।
ज्योतिष्मती नतं कुष्ठं श्वेता च गिरिकर्णिका ॥
चूर्णितः कन्ययाक्षौद्रगोपित्ताभ्यां च वर्तितः ।
अगदो हन्ति सर्पासुकणभं च सृगालजम् ॥

विडालकाण्डचित्रोत्थं विषं भूतग्रहं ज्वरम् ।
अपस्मारग्रहोन्मादगुल्माजीर्णं विषूचिकाम् ॥

लोध्रादिः सुबोधः । समङ्गा मञ्जिष्ठा ।
रेणुका हरेणुः । नेपाळी मनश्शिला । यष्टी-
मधुर्मधुयष्टी । मन्दारः पारिभद्रः ॥

विल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं
फलं करञ्जस्य नतं सुराहम् ।
फलत्रयं व्योषनिशाद्वयं च
वस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥
भुजङ्गलूतान्दुरुष्टिकाद्यै-
र्विषूचिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।
आर्त्तान् नरान् भूतविधर्षितांश्च
स्वस्थीकरोत्यञ्जनपाननस्यैः ॥

वस्तस्यावेर्मूत्रेण सुसूक्ष्ममातिश्लक्ष्णं पिष्टं
विल्वमूलादिकमञ्जनादिभिर्भुजङ्गाद्यैर्विषूचिका-
द्यैश्चार्त्तान् भूतविधर्षितांश्च नरान् स्वस्थीकरो-
ति । सुरसपुष्पं सुरसमञ्जरी ॥

त्रिवृद्विशल्या मधुकं निशे लवणपञ्चकम् ।
मंजिष्ठा व्यूषणं तद्वत् कल्कयेत् स महागदः ॥

त्रिवृदादिको महागदः सुबोधः । वि-
शल्या गर्भपातनी । तद्वत् कल्कयेदित्यनेन पे-
षणादि सर्वं पूर्ववत् बोद्धव्यम् ॥

मांसीहरेणुतिफला मुरुङ्गी मधुयष्टिका ।
मंजिष्ठा पञ्चकाशोककुष्ठतालीसचन्दनम् ॥
सुगन्धिकैला किणिही त्वक्पटोली मृगादिनी ।
भाङ्गी विळङ्गं पालिन्दी पाठा क्रोष्टुकमेखला ॥
पुष्पमारुष्करं पत्रं सौरसं क्रमुकं पुरम् ।
पित्तं नकुलमार्जारगोधाशल्यकसूकरात् ॥

पृषताश्चित्रपत्राच्च गोशृङ्गे पूर्ववत् स्थितः ।
यत्र गेहे न तत्राहिकीटादिभ्यो भयोद्भवः ॥
एतेनभेरीपटहाः पताकाश्च प्रलेपिताः ।
आर्षभेण विषं घ्नन्ति स्पर्शश्रवणदर्शनैः ॥

मांस्यादिभिरार्षभनामागदः सुबोधः ।
नकुलादि चित्रपत्रान्तैः सह पित्तमिति सम्ब-
ध्यते । पूर्ववदिति प्रपौण्डरीकाद्यगदवत् ।
एतेनार्षभनाम्नागदेन प्रलेपिता भेर्यादयः स्पर्शा-
दिभिर्विषं घ्नन्ति । [मुरुङ्गी सौमञ्जनकः ।
सुगन्धिका सर्पगन्धिका । किणिही कटभी ।
मृगादिनी इन्द्रवारुणी । पालिन्दी त्रिवृत् । के-
ष्टुकमेखला पृथिवर्णी । क्रमुकं पूगफलम् । पुरं
गुल्गुल । पृषतो हरिणः । चित्रपत्रो मयूरः ।
इति सुश्रुतटीकायाम् ॥]

प्रलेपाद्यैश्च निशेषं दंशादप्युद्धरेद्विषम् ।
भूयो वेगाय जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥

सर्वं विषं प्रलेपाद्यैर्दंशादपि निशेषं ह-
रयतः शेषं विषं भूयो वेगाय दूषीविषाय वा
जायते । [प्रलेप आलेपः । आदिशब्देन सेक-
रक्तमोक्षणादिपरिग्रहः ॥]

[विषापायेपि तत्कारणकुपितदोषप्रशम-
नोपायमाह ॥]

विषापायेनिलं क्रुद्धं स्नेहादिभिरुपाचरेत् ।
तैलमद्यकुलत्थाम्बुज्यैः पवननाशनैः ॥

विषापाये विषापगमे वमनादिभिः क्रुद्ध-
मनिलं तैलादिवज्यैः पवननाशनैः स्नेहादिभिरु-
पाचरेत् । तैलादीनां पवनापहरत्वेपि प्रतिषेधः ॥
पित्तं पित्तज्वरहरैः कषायस्नेहवास्तिभिः ॥

विषापाये पित्तं क्रुद्धं पित्तज्वरहरैः कषा-
यादिभिर्जयेत् । [कषायः षडङ्गादिः स्नेहास्ति-
क्तकादिः ॥]

समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्वधादिना

विषापाय एव कफं क्रुद्धं समाक्षिकेणा-
रग्वधादिना वर्गेण कषायाद्युपयुक्तेन जयेत् ॥

[सर्पाङ्गाभिहतशङ्काविषप्रोक्षितसामाह ॥]

सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।
पानंसमन्त्रपूताम्बुप्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ।
सर्पाङ्गाभिहते युञ्ज्यात्तथा शङ्काविषादिते ॥

सितादिकं पानं समन्त्रपूताम्बुप्रोक्षणा-
दिकं च सर्पाङ्गाभिहताख्ये शङ्काविषपीडिते च
युञ्ज्यात् । [वैगन्धिकस्त्रिजातकश्चतुर्जातको वा
मन्त्रपूतेन जलेन प्रोक्षणं सान्त्वनादिकं च इति
जर्जटः ॥]

पूतनाप्रेतकूशमाण्डपिशाचाद्या नरद्विषः ।
हन्युरौषधवीर्याणि रक्षाकर्मण्यवारिताः ।
तस्माद्रक्षां प्रयुञ्जीत रक्षोगणनिवारिणीम् ॥

सर्वत्र वक्ष्यमाणां रक्षां रक्षसां गणानां
च निवारिणीं प्रयुञ्जीत । विषादिरक्षाकर्माणि
पूतनादयो नरद्विषो मनुष्यशत्रवः अवतारिताः
सन्तः औषधवीर्याणि हन्युरतो हेतोः रक्षोग-
णनिवारिणीं रक्षां प्रयुञ्जीत ॥

गोमयेन सुसम्पृष्टे धूपागरुसुधूपिते ।
गन्धमाल्योपहाराद्यैर्गृहे पूजितदेवते ॥
सूत्रकारान् समभ्यर्च्य शङ्करास्थिककाश्यपान्
सन्तर्प्यहव्यकव्याभ्यां समिद्धाननलद्विजान् ॥

प्राङ्मुखायोपविष्टाय विषार्ताय चिकित्सकः ।
 उत्तराभिमुखो युद्धयाद्विद्यां मन्त्राणि भेषजम् ॥
 समप्रमाणैर्हरितैर्दधैः प्रागभिमन्त्रितैः ।
 अच्छिन्नाग्रैः समूलैश्च कुर्यात्तस्यापमार्जनम् ॥
 ब्राह्मद्यैरगदैरेनं नित्यमेवानुलेपयेत् ।
 संजीवनादीन् पानादौ दंशलेपे च योजयेत् ॥
 पूर्णकुम्भं सकुसुमं सर्पपान् छागलं पयः ।
 शस्त्रं दूर्वां मधु घृतं कुर्याद्विषमूर्द्धतः ।
 एवं शाम्यति सप्ताहाद्विषपाश्र्वतः सतः ॥

गोमयेनेत्यादिना पृतनादीनां रक्षा सुबोधा ।
 गन्धाद्यैश्चन्दनादिभिः । पूजिता देवता यस्मिन्
 गृहे तत्तथोक्तम् । सूत्रकारानिति शङ्करादिवि-
 शेषणम् । देवदेयं हव्यम् । पितृदेयं कव्यम् ।
 ब्राह्मसंजीवनादयोऽगदा विषप्रतिषेधोक्ताः । द-
 दृश्य मूर्द्धतः शय्याशिरोभागे पूर्णकुम्भादिकं कु-
 र्यात् । आद्यवान् सत्ववान् ॥

[इदानीं येषां च धारणात् प्रभावोपहतं
 विषं विषत्वं जहाति तान्यभिदधाति । कर्केत-
 नमित्यादि इति जर्जटः ॥]

कर्केतनं मरतकं वज्रं वारणमौक्तिकम् ।
 वैडूर्यं गर्दभमाणं पिचुकां विषमुष्टिकाम् ॥
 हिमवद्गिरिसम्भूतां सोमराजीं पुनर्नवाम् ।
 तथा द्रोणं महाद्रोणं मानसीं सर्पजं मणिम् ।
 विषाणिविषशान्त्यर्थं वीर्यवन्ति च धारयेत् ॥

कर्केतनादीनि केचिन्मणयः । कानि
 चिदौषधानि । वीर्यवन्ति विषाणीत्येतत् सर्वं
 विषशान्त्यर्थं धारयेत् । कर्केतनं पद्मरागविशेष

इति जर्जटः ।] [कर्केतनं माणिक्यम् । वार-
 णस्यमस्तकोद्भूतमौक्तिकं वारणमौक्तिकम् । ग-
 र्दभमाणिः धूमवर्णरत्नविशेषः । पिचुका रत्नपु-
 ष्वेति काचिदौषधिः । विषमृषिका तन्नामधेया
 परमौषधिः । विषमृषिकेतिपाठः । हिमवद्गि-
 रिसम्भूता श्वेतवचा । हिमवद्गिरिसम्भूता सो-
 मराजीति केचित् । द्रोणं वैकुण्ठं । महाद्रोणं
 श्वेतवैकुण्ठम् । मानसी मण्डकपर्णा । ब्रह्मी-
 ति केचित् । सर्पफणोद्भूतो मणिः सर्पज-
 मणिः ॥]

छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ।

तच्छायाशब्दवितस्ताः प्रणश्यन्तिभुजङ्गमाः ॥

॥ इत्युचरे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

छत्री झर्झरपाणिश्च नित्यं चरेत् । रात्रौ
 तु विशेषतः । झरं झणझणायमानं लोहमयं
 कटकाकारम् । तयोश्छत्रझर्झरयोर्यथासंख्येन
 छायाशब्दाभ्यां त्रस्ता भुजङ्गमा नश्यन्त्यदर्शनं
 यान्ति । [सर्वदा प्रमादपूर्वं सञ्चरणं निषिध्य-
 त इति जर्जटः ।] छत्रवान् जर्जरहस्तश्च स-
 दा सञ्चरेत् निशि विशेषात् । छत्रमातपत्रम् ।
 जर्जरपाणिः सशब्दहस्तः । प्रणश्यन्त्यदर्शनं
 यान्ति णश अदर्शन इति धातुः ॥]

इतीन्द्रुविराचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-

मुत्तरे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

कीटविषप्रतिषेधम् ॥

जङ्गमविषप्रसङ्गन सर्पान्वयानां कीटानां
चिकित्साप्रदर्शनार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः कीटविषप्रतिषेधं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

अत्र प्रथममेव कीटानां स्वरूपमुच्यते ।
तद्विज्ञाने हि चिकित्सायाः प्रदर्शनस्याशक्य-
वात् ॥

सर्पाणामेव विष्मूत्रशुक्लाण्डशक्थजाः ।
दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥

सर्पाणामेव विडादिषु कीटा जायन्ते व-
क्ष्यमाणेन वायव्याग्नेयसौम्यसंकीर्णभेदेन चतु-
र्विधाः । क्रमेण च प्रथमा स्त्रयो दोषैर्वातादिभि-
र्व्यस्तैर्युक्ता अन्याः समस्तैः ॥

कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुळीरकः ॥
उच्चिटिङ्गोभिनामा च चिचिटाङ्गो मयूरकः ।
अहिजोरभ्रकावर्त शारिकामुखवैदलाः ॥
शरावकुर्दौ परुषश्चित्रशीर्षो हि जारकः ।
अष्टादशेति वायव्याः कीटा वातप्रकोपनाः ॥

कुम्भीनसादयोऽष्टादश कीटा वायव्यास्ते
च वातप्रकोपनाः । [शरावकुर्दोऽभिराजीपरुष-
श्चित्रशीर्षकः । शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजि-
प्रकीर्तितः । इति सुश्रुतपाठः । व्याख्या ।

तानेव चतुष्प्रकारान् वातादिस्वभावैर्निर्दिशन्ना-
ह । कुम्भीनस इत्यादि । एते कीटकभेदा ना-
नादेशीयलोकादवगन्तव्याः । यतः सुरसंवीर-
नन्दिवराहजेज्जटगदयासादिभिः टीकाकारैर्न-
व्याख्याताः । वातप्रकोपनानां कुम्भीनसादी-
नां मध्ये शृङ्गिचिचिटाङ्गशरावकुर्दचित्रशीर्षकान्
वर्जयित्वा शेषाश्चतुर्दश मुखसन्दंशविषाः । इति
प्रबन्धसंग्रहः ॥]

कौण्डिन्यकः कणभको वरटीपत्रवृश्चिकः ।
विनासका ब्राह्मणिका विन्दुलोभ्रमरस्तथा ॥
बाह्यकी पिचिटः कुम्भीवर्चःकीटोरिमेदकः ।
दुन्दुभिः पद्मकीटश्च मकरः शतपादकः ॥
पञ्चालः पाकमत्स्यश्च १ सूक्ष्मतुण्डोद्यगर्दभिः ।
क्रीतः कृमिशरीरार्थं यश्चाप्युत्केशकः स्मृतः ।
चतुर्विंशतिराग्नेयाः कीटाः पित्तविकारदाः ॥

कौण्डिन्यकाद्यश्चतुर्विंशतिः कीटा आ-
ग्नेयास्ते च पित्तविकारदाः । [पित्तप्रकोपनानां
मध्ये कौण्डिन्यकवरटीभ्रमरपिचिटवर्चःकीटमक-
रशतपदपञ्चालपाकमत्स्यसूक्ष्मतुण्डान् विहायां-
शेषाश्चतुर्दशमुखसन्दंशशेषाः ॥

विश्वम्भरः पञ्चशुष्कः पञ्चकृष्णोद्यगोदकिलः ।
स्थैर्यकः प्रचलाकश्च वटभः किटिभो जटी ॥
सूचीमुखः कृष्णगोधादभ्रः काषायवासिकः ।
त्रयोदशैते निर्दिष्टाः सौम्याः श्लेष्मप्रकोपनाः ॥

विश्वम्भराद्यस्त्रयोदश कीटाः सौम्यास्ते
च श्लेष्मप्रकोपनाः । [श्लेष्मप्रकोपिनां मध्ये
विश्वम्भरप्रचलाक कृष्णगोधा कषायवासिकांश्च-

तुरो वर्जयित्वा नवान्येमुखसन्दशविषा इति
प्रबन्धसंग्रहे ॥]

तुङ्गनासाधिपिलक तालको वाहकस्तथा ।
कौष्ठागारी कृभिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः ॥
तुण्डनाभः सर्षपको मद्गुलिः शम्बुकस्तथा ।
अग्निकीटश्चसङ्कीर्णा द्वादश प्राणनाशनाः ॥

तुङ्गनासादयो द्वादश कीटाः सङ्कीर्णास्ते
च प्राणनाशनाः सान्निपातिकत्वात् । [त्रीन्
कीटान् दर्वीकरमण्डलि राजिलसम्बन्धेन वा-
य्वादिप्रकृतीन् क्रमाजिर्दिश्य सर्वदोषप्रकृतिका-
नाह तुङ्गनास इत्यादि । सर्वदोषप्रकृतिकानां
मध्ये वाहकसर्षपकशम्बुकान् वर्जयित्वा नवमु-
खसन्दशविषाः ॥]

दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दशस्तोदरुजोद्वजः ॥
आग्नेयैरल्पसंस्त्रावो दाहरागविसर्पवान् ।
पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्जूरसदृशोथवा ॥
कफादिकैर्मन्दरुजः पण्डुस्वरसन्निभः ।
स्रावाढ्यः सर्वलिङ्गस्तुदंशः स्यात्सान्निपातिकैः ॥

दष्टस्य कीटैरित्यादिना चतुर्णां कीटानां
क्रमेण दंशलक्षणम् । व्याख्यासमम् । [वाय-
व्यसंज्ञैः कीटैर्दष्टस्य नरस्य दंशो दंशत्रणस्तोद-
रुजाढ्यः स्यात् । आग्नेयसंज्ञैः कीटैर्दष्टस्य दंशो-
ल्पस्रावयुक्तो दाहादिमान् पक्वपीलुफलसमवर्णः
खर्जूरफलसमवर्णो वा स्यात् । कफादिकैः सौम्य-
संज्ञैः कीटैर्दष्टस्य दंशत्रणः मन्दरुजोल्पवेदनाः
पक्वजन्तुफलतुल्यः स्रावबहुलश्च स्यात् । सान्नि-
पातिकैः कीटैर्दष्टस्य तु दंशत्रणो वायव्यादिस-
र्वलक्षणयुक्तः स्यात् ॥]

वेगाश्चसर्पवच्छोफो वाद्विष्णुर्विसरक्तता ।
शिरोक्षिगौरवं मूर्च्छा भ्रमः श्वासोतिवेदना ॥

कीटेषु विषवेगाः सर्पवद्विज्ञेया वातादि-
विशेषेण । अत्र तु शोफो वाद्विष्णुर्विसरक्तता-
दिकं च । [विस्रमा मगन्धि । मूर्च्छा मोहः ।
अतिवेदना रुजाधिक्यम् ॥]

सर्वेषां कर्णिका शोफो ज्वरः कण्डूररोचकः ॥

सर्वेषां कीटानां कर्णिकादिसामान्यं लि-
ङ्गम् । कर्णिकाकारा पिटकोक्ता क्षुद्ररोगे ।
[कीटदष्टानां सामान्यलक्षणमाह शोफो वाद्विष्णु-
रित्यादि । कर्णिकाकारः किञ्चिदुत्सन्नोदंशत्र-
णः कर्णिका शोफः । तद्विधो मांसांकुरो वा ॥]

वातिकः पक्षवातेन स्पर्शादशति पैत्तिकः ।
मुखेन श्लैष्मिकः कीटः सर्वथा सान्निपातिकः ॥

वातिक इत्यादिना चतुर्णां कीटानां दंश-
नोपायाः । सर्वथेति पक्षवातेन स्पर्शान्मु-
खेन च ॥

दष्टस्य कणभैः शोफो विसर्पोवमथुज्वरः ।
दंशश्च कर्णिकाकारः श्यावरक्तो विशीर्यते ॥

दष्टस्य कणभैरित्यादिना कीटैभ्यः प्रधा-
नविवरणम् । श्यावरक्तो विशीर्यत इत्येवमन्तं
कणभे । [सर्व एव कणभाश्चतुष्पदकीटाः
साध्या इति प्रबन्धसंग्रहे ॥

त्रिकण्टकैस्तु दष्टस्य नानावर्णोथवा सितः ।
दंशोभवेच्छवयथुमान् मोहो भेदश्च वर्चसः ॥
कुकलासेर्द्धचन्द्राभः स्राववान् भृशलोहितः ।
दंशो रक्तैश्चितः स्फोटैः सशूलैर्द्धम्भवोद्वजः ॥

त्रिकण्टकैरिति । वर्चो भेदान्तं त्रिक-
ण्टके । शृशलोहितान्तं कृकलासदंशे । दम्भ-
वोद्भवो दंशो रक्तैः सशूलैः स्फोटैश्चितो भवति ॥

एकदंष्ट्रार्पितः पीतः कण्डूमान् दार्दुरः सरुक् ।
दंशो दष्टः सत्पुण्ड्रो मूर्च्छावान् हरितं वमेत् ॥

एकदंष्ट्रार्पित इत्यादि हरितं वमेदि-
त्यन्ते दार्दुरे दंशे । दार्दुरो मण्डूकः ॥

मात्स्योदंशः सरुग्दाहः प्रागेवोक्तो जलौकसाम्
विश्वम्भरकृतो दंशः शोफकण्डूरुजान्वितः ।
कफोद्गममतीसारं कुरुते कोठजन्मच ॥

मात्स्यो दंशः सरुग्दाहो रुग्दाहसहितो
भवति । जलौकसां तु दंशः प्राक्सूत्रस्थान-
एवोक्तः । कोठजन्मान्तं विश्वम्भरकृते दंशे ॥

पीतः शतपदीदंशः स्वेदरुग्दाहशोफवान् ।
अतसीपुष्पवर्णो वा पिटकावन् भ्रमप्रदः ॥

शतपद्याः कर्णजलूकिकाया दंशः पीतः
स्वेदादिमांश्च । अथवा अतसीपुष्पवर्णः पिटका-
युक्तो भ्रमप्रदश्च ॥

गृहगोलिकाया स्वेदतोदश्वयथुदाहवान् ।
क्रेदीचदंशो दष्टस्य हृत्पीडाग्रन्थिसम्भवः ॥

ग्रन्थिसम्भवान्तं गृहगोलिकाया घोरो-
लिकाया दंशे ॥

कण्डूमान् मशकैरीषच्छवयथुर्मन्दवेदनः ।
असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतम् ॥

मन्दवेदनान्तं मशकदंशे । असाध्यम-
शकक्षतमसाध्यकीटलक्षणैर्ज्ञेयम् ॥

प्रायेण मक्षिका नेत्रे दशन्ति श्वयथूद्गणः ।
तदंशो दाहकण्डूमांस्तासां तु स्थालिकां त्यजेत्
तदष्टे पिटका श्यावा स्राविणी भूर्युपद्रवा ।

मक्षिकाः प्रायेण नेत्रे दशन्ति । तदंशो
मक्षिका दंशः श्वयथूद्गणः श्वयथु बहुलो दाहा-
दिमांश्च । तासां मक्षिकाणां मध्ये या स्थालि-
का नाम मक्षिका तां तु त्यजेदसाध्यत्वात् ।
तदष्ट इति स्थालिकादष्टे भूर्युपद्रवान्तलक्षणा
पिटका स्यात् ॥

रुग्वान् पिपीलिकादंशो वह्निनेव च दहते ॥

दह्यत इत्येतदन्तं पिपीलिकादंशे ॥

जलबिन्दुनिभैः स्फोटैर्दाहकण्डूरुजान्वितैः ।
यत् गात्रमाचितं सोष्म तद्विद्यादवमूत्रितम् ॥

जलबिन्दुप्रख्यैर्दाहाद्यन्वितैः स्फोटैर्यद्गात्र-
माचितं व्याप्तमूष्मसहितं भवति तद्विषप्राणिना
अवमूत्रितमिति विद्यात् ॥

वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत् ।
ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥
दंशः सद्योतिरुक् श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ॥

वृश्चिकस्येत्यादि । सुबोधम् । [वृश्चिक-
स्य विषं तीक्ष्णमाशुकारि आदौ दंशसमय एव
अग्निरिव दहति । क्षिप्रमाश्वेव ऊर्ध्वं दंशव्रणादू-
र्ध्वेदमारोहति पश्चात्तदनन्तरमेव दंशव्रणमा-
श्रित्य तिष्ठति । ततो दंश आश्वेवाधिकवेदना-
युक्तः श्याववर्णस्तादयुक्तः स्फुटनप्रतीतियुक्तश्च
भवति ॥]

[तेषामुत्पत्तिभेदजनितं विषभेदं दर्श-
यति ॥]

तेगवादिशकृत् कोथादिग्धदष्टादिकोथतः ।
सर्पकोथाच्च सम्भूता मन्दमध्यमहाविषाः ॥

ते वृश्चिकास्त्रिभिः कोथैर्जायन्ते । ते च
गवादिशकृत्कोथजा मन्दविषाः दिग्धदष्टा-
दिकोथजा मध्यविषाः सर्पकोथजा महावि-
षाः । कोथः कुदः ॥

[एषां विशेषपरिज्ञानार्थं लक्षणमाह ॥]

मन्दाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षाः कर्बुरमेचकाः
रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पाण्डुरोदराः ॥

पाण्डुरोदरान्तं मन्दविषवृश्चिके लक्ष-
णम् । [मन्दा मन्दविषाः गवादिशकृत्कोथजा
वृश्चिकाः पीतादिवर्णाः कर्बुरा नानावर्णाः मेच-
काः कृष्णवर्णाः रोमशा रोमबहुलाः बहुप-
र्वाणो बहुसन्ध्युपेतपुच्छाः लोहिता रक्ताः उ-
दरे पाण्डुरवर्णाः ॥]

धूम्रोदरास्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलारुणाः ।

अरुणान्तं मध्यविषे । [मध्यामध्यवि-
षा दिग्धदष्टादिकोथजा वृश्चिकाः । तुर्विशेषे । धू-
म्रोदरा धूम्रवर्णमुदरं येषां ते तथोक्ताः । त्रिपर्वाणः
पुच्छे त्रीणि पर्वाणि सन्ध्यौ येषां ते । कपिलारु-
णाः कपिलवर्णा अरुणवर्णाश्च ॥]

पिशङ्गाः शबळाश्चित्राः शोणिताभा महाविषाः ।

पिशङ्गादिकं महाविषे । [महाविषाः सर्पशव-
कोथजा वृश्चिकाः पिशङ्गास्तांश्रवर्णाः शबळा ना-
नावर्णाः चित्रा विचित्रवर्णाः शोणिताभा रक्त-
वर्णाः ॥

अग्न्याभा द्वेकपर्वाणो रक्तासितसितोदराः ॥

सितादरान्तमग्न्याभेषु । द्वे वा एकं
वा पर्व येषां ते तथोक्ताः । (अग्न्याभा अ-
ग्निसहशवर्णाः रक्तासितसितोदरा रक्ताद्यन्ध-
तमवर्णोदराः । पिशङ्गादि सितोदरान्तं महा-
विषवृश्चिकलक्षणास्मिति कैचित् ॥)

तैर्दष्टः शूनरसनः स्तब्धगात्रो रुजार्दितः ।
खैर्वमन् शोणितं कृष्णमिन्द्रियार्थानसंविदन् ॥
स्विद्यन् मूर्च्छन् विशुष्कास्यो विद्वलो वेदनातुरः
विशीर्यमाणमांसश्च प्रायशो विजहात्यसून् ॥

तैरग्न्याभैर्दष्टः शूनरसनादिकः सन् प्रा-
योऽसून् विजहाति । (शूनरसन उच्छ्रानजिह्वः ।
स्तब्धगात्रो निश्चलाङ्गः । ज्वरार्दितस्तीव्रज्वर-
युक्तः । खैरोमकूपैः कृष्णवर्णं रक्तमुद्रमन् ।
इन्द्रियार्थानसंविदन् श्रोत्रादीन्द्रियाणां शब्दा-
दिविषयानविजानन् । स्विद्यन् स्वेदयुक्तः ।
मूर्च्छन् मोहं गच्छन् । विशुष्कास्य अनार्द्रव-
दनः । वेदनातुरो वेदनया पीडितः । विशी-
र्यमाणमांसः दंशत्रणाद्विशीर्यमाणानि मांसानि
यस्य । प्रायशः प्रायेणासून् प्राणान् विजहाति
त्यजति ॥)

उच्चिटिङ्गस्तु वक्त्रेण दशत्यभ्यधिकव्यथः ॥

उच्चिटिङ्गाख्यौ वृश्चिकस्तु वक्त्रेण दश-
त्यधिकव्यथश्च भवति । (वृश्चिकस्तनुदीर्घौ च
उच्चिटिङ्गः स्मृतौ बुधैरिति मञ्जरी ॥)

साध्यतो वृश्चिकात् स्तम्भं शेषसो हृष्टरोमताम्
करोति सेकमङ्गानां दंशः शीताम्बुनेव च ॥

उष्ट्रवर्णतया प्रोक्तः स एव ह्युष्ट्रधूमकः ।

रात्रिको रात्रिचाराच्च—

साध्यतः साध्यसंज्ञाद् वृश्चिकात् शोफ-
स्तम्भादिकं भवति । दंशश्चाङ्गानां शीताम्बुना
सेकं करोतीव । स एव साध्यसंज्ञो वृश्चिक
उष्ट्रवद्धूमवर्णत्वादुष्ट्रधूम इत्युक्तः । रात्रिचरणाच्च
रात्रिकः ॥

—पृथक् तु कणभादिषु ।

विकारसाधनाभेदात् भेदाः सन्तोपि नोदिताः

कणभादिष्वशेषेषु पृथक् प्रत्येकं तु भे-
दाः सन्तोपि न कीर्तिताः । कुत इत्याह ।
विकाराणां व्याधीनां साधनस्य चिकित्सितस्य
चाभेदात् ॥

वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभोन्दुराः
प्रायो वातोद्वणविषा वृश्चिकाः सोष्ट्रधूमकाः ॥

सर्वे कीटाः प्रायेण वातपित्ताधिकाः ।
कणभोन्दुरास्तु प्रायः श्लैष्मिकाः । वृश्चिका
उष्ट्रधूमकाश्च प्रायो वातोद्वणविषाः ॥

यत्र यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।
तत्र तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥

यत्र यस्य दोषस्य लिङ्गानामाधिक्यं प्र-
तर्कयेत् कल्पयेत् तत्र तस्यैव विपरीतगुणैरौष-
धैर्द्रव्यादिभिः क्रियां चिकित्सां कुर्यात् ॥

(वातिकादिकीटविषस्य लक्षणमाह ।)

हृत्पीडोर्ध्वानिलः स्तम्भः सिरायामोस्थिपर्व-
(रुक् ।

धूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावता वातिके विषे ॥

हृत्पीडादिकं वातिके कीटविषे भवति ।
(वाताधिके कीटविषे हृत्पीडादयः स्युः । ह-
त्पीडा हृदि वेदनाविशेषः । ऊर्ध्वानिल ऊर्ध्व-

श्वासः । स्तम्भः स्तब्धताङ्गानाम् । सिराया-
यामः सिराकर्षणम् । अस्थिषु पर्वसु च रुक्
पीडाविशेषः । धूर्णनं भ्रमणम् । उद्वेष्टनं प्र-
थनमिवाङ्गस्य । गात्रश्यावता शरीरे श्यावव-
र्णत्वम् ॥)

संज्ञानाशोष्णनिश्वासौ हृदाहः कटुकास्यता
मांसावदरणं शोफो रक्तपित्तं च पैत्तिकं ॥

संज्ञानाशादिकं पैत्तिके कीटविषे । (पि-
त्ताधिके कीटविषे संज्ञानाशादयः स्युः । सं-
ज्ञानाशो बुद्धिभ्रंशः । उष्णः श्वास उष्णनि-
श्वासः । हृदि दाहो हृदाहः । कटुकास्यता
कटुकवक्त्रत्वम् । मांसस्यावदरणं व्रणमुखात्
खण्डशः पतनम् । रक्तपित्तं तत्संज्ञो रोगवि-
शेषः ॥)

छर्द्यरोचकहृलासप्रसेकोत्केशपीनसैः ।

सशैलमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ॥

छर्द्यादिकं श्लेष्माधिके । (श्लेष्माधिकं
कीटविषं शैल्यादिसहितैश्छर्द्यादिभिर्जनयित्वा ।
शैलं शरीरे ॥)

(वातिकादीनां चिकित्सां क्रमेणाह ॥)

पिण्ड्याकेन व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।
स्वेदो नाडीपुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः ॥

पिण्ड्याकेनेत्यादिना हितान्तेन वातिके
विषे चिकित्सा । (वातिके वायव्ये विषे पि-
ण्ड्याकेन दंशव्रणे लेपस्तैलेनाभ्यङ्गः । तैलकथनेन
घृतादिनिषेधः सूचितः । नाडीपुलाकाद्यैः स्वे-
दः नाडीस्वेदः पुलाकादिकृतः स्वेदश्च । पुलाकः
पुलाकाख्यो धान्यविशेषः । पलालं वा । आ-

दिशब्देन कृसरोत्कारिकापायसपिण्डादयो गृह्यन्ते । बृंहणो विधिः बृंहणलङ्घनभेदेन द्विविधेषूपक्रमेषु बृंहणोपक्रमश्च हितः ।) (तिलानां स्नेहार्थं पीडितानां किट्टं पिण्ड्याक इति जल्लटः ।)

पैत्तिकं स्तम्भयेत् सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ।

शीतलैरित्यन्तेन पैत्तिके । (पैत्तिकं त्रिषं शीतलैः स्पर्शवीर्ययोः शीतैः सेकैः प्रलेपैश्च स्तम्भयेत् शमयेत् ॥)

लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ।

लेखनादिभिः श्लैष्मिकं जयेत् । (श्लैष्माधिकं विषं लेखनादिभिर्जयेत् । लेखनं दंशत्रणस्य । छेदो दंशत्रणच्छेदः ॥)

कीटानां त्रिप्रकाराणां त्रैविध्येन क्रियाहिता ।

त्रिप्रकाराणां वातादिभेदेन त्रिविधानां कीटानां त्रैविध्येन वातादिचिकित्साप्रकारेण क्रियाचिकित्सा हिता ॥

स्वेदालेपनसेकांस्तु कोष्णान् प्रायोवचारयेत् ।

अन्यत्र मूर्छितादंशपाकतः कोथतोपि वा ॥

मूर्छायादंशपाकादंशकोथाच्चान्यत्र सर्वकीटेषु प्रायः कोष्णान् स्वेदादीनवचारयेत् । (प्रायो ग्रहणेन कुत्रचिच्छीतमपि योज्यमिति भावः ॥)

नृकेशः सर्षपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनम् ।

विषदंशस्य सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत् ॥

नृकेशादिना काश्यपोक्तं दंशधूपनम् । पीता इति सर्षपविशेषणम् । जीर्ण इति गुडस्य ॥

विषघ्नं च विधिं सर्वं कुर्यात् संशोधनानि च ।

विषघ्नं च सर्वं विधिं संशोधनानि च कुर्यात् । (सर्वेषु कीटविषेषु विषहरं सर्वं विधिचिकित्सितं वमनविरेचनादीनिसंशोधनानि च कुर्यात् ॥)

साधयेत् सर्पवदृष्टान् विषाग्नैः कीटवृश्चिकैः ।

विषाग्नैरुप्रविषैः कीटैर्वृश्चिकैश्च दृष्टान् सर्पवत् सर्पदृष्टवत् साधयेत् चिकित्सेत् । [अनेन सर्वत्र विषाधिक्ये सर्पस्य विषादृष्टतया तद्वत् प्रतिकर्तव्यमित्यूह्यम् ॥]

तण्डुलीयकतुल्यांशां त्रिवृतां सर्पिषा पिबन् ।

याति कीटविषैः कम्पं न कैलास इवानिलैः ॥

तण्डुलीयकसमां त्रिवृतां सर्पिषा घृतेन पिबन् पुरुषः कीटविषैस्तथाकम्पं न याति यथा कैलासोनिलैः ॥

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ।

मुक्तालैपोवरः शोफतोददाहज्वरप्रणुत् ॥

क्षीरिवृक्ष इत्यादि शुबोधम् । शुद्ध इति वान्तविरिक्ते । मुक्तालैपः शोफादिप्रणुद्वरः श्रेष्ठश्च । [मुक्तालैपोतिशयेन कीटदृष्टानां शोफादिघ्नः ॥]

वचा हिंशुविळङ्गानि सैन्धवं गजापिप्पली ।

पाठाप्रतिविषाव्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ॥

दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ।

वचादिभिः काश्यपविनिर्मितं दशाङ्गमानमगदं पीत्वा सर्वं कीटविषं जयेत् । [वचादिकं काश्यपमुनिना विनिर्मितं दशद्रव्यक-

तत्वाद्दशाङ्गसंज्ञमेतमगदमौषधयोगमनु कद्रवत्वा-
जलेनालोड्य पीत्वा सर्वं कीटविषं जयेत् ॥]
ऐक्यं कीटविषजिन्महास्तेऽं पयो मधु ।

चत्वारः स्नेहाः क्षीरं मधु चैक्यं पी-
तं कीटविषं जयेत् ॥

शिखिकुट्टजैः पिञ्जैः सतैलवणोत्तमैः ।
धूपो हन्ति कृतः शीघ्रं कीटवृश्चिकजं विषम् ॥

शिखिपिञ्जादिभिर्धूपः कीटवृश्चिकजं
विषं शीघ्रं हन्ति ॥

विषे कणभजे कुर्यादुन्दुरोक्तमुपक्रमम् ।
शिरीषबीजं मण्डूके लेपः स्नुक्क्षरिकलिकतम् ॥
मधुतिकटुकं श्वेतपिण्डामूलं च मत्स्यजे ।

कणभविषे उन्दुरोक्तमुपक्रमं चिकित्सां
कुर्यात् । [सर्व एव कणभाश्चतुष्पदकीटाः सा-
ध्याश्चेति सुश्रुतटीका ।] उन्दुरुर्भूषिकः । स्नुक्
क्षीरेण सुधाक्षीरेण कलिकतं शिरीषबीजं मण्डू-
कविषे लेपः । मण्डूको दर्दुरः । मध्वादिना
लेपो मत्स्यविषे । श्वेतपिण्डामूलं मदन-
मूलम् । श्वेतमिण्डा इति च पाठः । मिण्डा
मिण्डीतको मिण्डी मिण्डकः श्वेतसम्भवः ।
चतुष्पदः सुशाकश्च करपर्णोत्पन्नकः ॥ वृत्तबी-
जश्चतुष्पुङ्खो मिण्ड इत्यभिधीयते । ग्राहियु-
ष्णा रुचिकरी साम्ला मिण्डा प्रकीर्तिता इति
राजनिघण्टौ । मूलानि श्वेतमिण्डीनामिति च-
रकपाठः ।] मिण्डा वेण्ट इति भाषा ॥

वचां वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमञ्जरीम् ।
द्वे बले नाकुलीं कुष्ठं शिरीषं रजनीद्वयम् ॥
गुहामतिगुहां श्वेतामजगन्धां शिलाजतु ।

कत्तृणं कटभीक्षारं गृहधूमं मनश्शिलाम् ॥
रोहीतकं च पित्तेन कल्कयेत् स वरोऽगदः ।
विश्वम्भरादिष्वालेपनावनाञ्जनपानतः ॥

वचादिकं केनचिन् पित्तेन कल्कयेत् सो-
गदो विश्वम्भरादिष्वालेपनादितो वरः श्रेष्ठः ।
गुहा पृश्निपर्णी । अतिगुहा सालपर्णी । श्वेता
कटभी । कत्तृणं भूस्तृणम् । रोहीतकं डाडि-
मपुष्पकाख्यम् । [नाकुली सर्पसुगन्धा । अ-
जगन्धा पशुगन्धा शुक्ला । पित्तेन पिष्ट्वा आ-
दिलोपाद् गोपित्तेनेत्यर्थः । इति जज्ञटः ॥]

स्वर्जिकाजशकृत्क्षारः सुरसः साक्षिपीडकः ।
मादिरामण्डसंयुक्तो हितः शतपदीविषे ॥

स्वर्जिकादिभिरगदः शतपद्याः कर्णज-
लूकिकाया विषे हितः । अक्षिपीडकः श-
ङ्खिनी ॥

कपित्थमक्षिपीडोर्कबीजं त्रिकटुकान्वितम् ।
करञ्जो द्वे हरिद्रे च गृहगोळीविषापहः ॥

कपित्थादिभिरगदो गृहगोळीविषाप-
हः । कपित्थो दधित्थः । करञ्जो नक्तमालः ।
काकाण्डयुक्तः सर्वेषां विषाणां तण्डुलीयकः ।
प्रशस्तो बर्हिणाण्डेन तद्वद्वायसपीलुकः ॥

काकस्याण्डेन युक्तस्तण्डुलीयकः सर्ववि-
षाणां प्रशस्तोऽगदः । तद्वच्च मयूराण्डेन वाय-
सपीलुकः काकपीलुकफलानि । काकपीलुको
गुञ्जा ॥

तगरं नागरं नागकेसरं मारिचानि च ।
प्रयुक्तं पानलेपाभ्यां मक्षिकाविषनाशनम् ॥

तगरादिकं पानलेपाभ्यां पाने लेपने च
प्रयुक्तं साक्षिकाविषनाशनं भवति ॥

सितासिते च लवणे मरिचं च सनागरम् ।
फणिर्जकरसोपेतं वरटीनां विषापहम् ॥

सितासितलवणादिकं वरटीनां पिपीलि-
कानां विषापहम् । सितलवणं शुक्ललवणम् ।
असितलवणं कृष्णलवणम् । फणिर्जको नरुव-
कः तस्य रसः ॥

[वृश्चिकस्य विषाधिक्यात्तच्चिकित्सां पृ-
थगाह ।]

सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ।
विदारिगन्धासिद्धेन कक्कोष्णेनेतरेण वा ॥
लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।
सिञ्चेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ।
उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोज्ज्याःससैन्धवः ॥

सद्य इत्यादि । चक्रादेव गृहीतं तैल-
मामं चक्रतैलं तेनाथवा विदारिगन्धया सालप-
र्ण्या सिद्धेनेषदुष्णेनेतरेण तिलतैलेन वृश्चिकजं
दंशं सद्यः सेचयेत् । अथवा स लवणोत्तमेन
घृतेन । लवणोत्तमं सैन्धवम् । अथवा को-
ष्णेन क्षीरलवणयुक्तेनारनालेन सिञ्चेत् । उ-
पनाहो दंशे बन्धः । अजाजिरजमोजः । [स-
क्षारलवणेन वा इति च पाठः ॥]

आदंशं खेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ।
रजनीसैन्धवव्योषशिरीषफलपुष्पजैः ॥

आदंशमिति यत्र दंशस्तत्र खेदः । प्र-
च्छानं कृत्वा रजन्यादिचूर्णैः प्रतिसारणं दंशे ।
[खेदितमनन्तरोक्तेनाजाजीकल्केन कृतोपनाह

खेदमादंशं दंशव्रणावधि परित इत्यर्थः । प्रच्छानं
कृत्वा रजन्यादिचूर्णैः प्रतिसारयेदवकिरेत् । शि-
रीषस्य फलं पुष्पं च ॥]

मातुलुङ्गाम्ळगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजम् ।
लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोपि वा ॥

मातुलुङ्गाम्ळेन गोमूत्रेण पिष्टं सुरसाग्र-
जं लेपे । सुखोष्णः पिण्याकोपि वा गोम-
यः । [मातुलुङ्गप्रक्षेपणादम्ळीमूत्रेण गोमूत्रेण
पिष्टं सुरसाग्रजं प्रलेपविषये हितम् । सुरसा-
ग्रजं सुरसपुष्पम् । सुखोष्ण ईषदुष्णः पिण्या-
को गोमयो वा लेपनाय हितः । पिण्याकपेष-
णस्यानुक्तद्रवत्वात् पूर्वोक्तं गोमूत्रमेव ग्राह्यम् ॥]

पाने सर्पिर्वधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम् ।
गुडोदकं वा सुहिमं चातुर्जातकवासितम् ॥

माश्रिकयुक्तं घृतं पाने अथवा भूरिशर्क-
रं क्षीरम् । सुबोधम् ॥

पलाशबीजं शूलघ्नो लेपोर्कक्षीरभाषितम् ॥

अर्कक्षीरभाषितं पलाशबीजं वृश्चिकेषु
शूलघ्नो लेपः ॥

पारावतशकृत्पथ्या तगरं विश्वभेषजम् ।

बीजपूररसोन्मिश्रं वरोयं वृश्चिकागदः ॥

मनोहा सैन्धवं हिङ्गु मालतीपल्लवानि च ।

गोशकृद्रसपिष्टेयं गुळिका वृश्चिकादिते ॥

लशुनो मरिचं हिङ्गु सुरसं विश्वभेषजम् ।

अर्कक्षीरेण गुळिका वृश्चिकादितशङ्करी ॥

पारावतपुरीषादिकोऽगदः सुबोधः । त-
थैव च मनोहादिगुळिका । लशुनादिका च ।

वृश्चिकेनादितः पीडितो वृश्चिकादितः । शङ्करी
सुखकरी ॥

सशैलोलोष्ट्रदंष्ट्रा च हन्ति वृश्चिकजं विषम् ॥

उष्ट्रस्य दंष्ट्रा च शैवलेन युक्ता वृश्चिक-
विषं हन्ति । [शैवलोपेता उष्ट्रस्य दंष्ट्रा च ले-
पाद् वृश्चिकविषं नाशयति ॥]

हिङ्गुना हरितालेन मातुलङ्गरसेन च ।
लेपाञ्जनाभ्यां गुळिका परमं वृश्चिकापहा ॥

हिङ्गुहरितालाभ्यां पिष्टाभ्यां मातुल-
ङ्गरसेन कृता गुळिका परमं वृश्चिकापहा लेप-
जने च प्रयुक्ता ॥

करञ्जार्जुनशेलूनां कटभ्याः कुटजस्य च ।
शिरषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ॥

करञ्जादीनां पुष्पाणि मस्तुना पिष्टानि
वृश्चिकदंशे लेपनम् ॥

पिप्पलीं मरिचं यष्टिं श्वेतां सुरसमञ्जरीम् ॥
सहदेवामपामार्गं तण्डुलीयं च कल्कयेत् ।
कुतलक्षारतोयेन लेपोलिविषनाशनः ॥

पिप्पल्यादीनि कुतलक्षारोदकेन कल्क-
तानि लेपोलिविषे । अल्लिवृश्चिकः ॥

यो मुह्यति प्रश्वासिति प्रलपत्युग्रवेदनः ।
तस्य पथ्यानिशकृष्णा मञ्जिष्ठातिविषोषणम् ॥
सालाबुवृन्तं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥

यः कीटदष्टो मोहादियुक्तस्तस्य पथ्या-
दिकं मरिचान्तमलाबुवृन्तसहितं वार्ताकरसपि-
ष्टं दंशलेपनम् । [वृश्चिकदष्टो यो नरो मुह्यति

मोहं गच्छति प्रश्वासिति तमकश्वासयुक्तश्च भव-
ति उपवेदनस्तीव्रवेदनायुक्तः प्रलपति असम्ब-
द्धानि भाषते तस्य वार्ताकरसपिष्टमलाबुवृन्त-
सहितं पथ्यादिकं प्रलेपनं हितम् । वार्ताकर-
सो वार्ताकफलरसः । वार्ताकस्तकारी । अला-
बुवृन्तमलाबूपत्रवृन्तम् ॥]

आदंशे यस्य कण्डूः स्यात् कोथः कोठं च दा-
(रुणम् ।

तस्य लेपस्त्रिकटुकं यवक्षारोक्षिपीडकः ॥

पारावतशकृत्कान्तास्वर्जिकाग्निहरेणवः ।
रसेन मातुलङ्गस्य क्षीरेणार्कस्य वा द्रुताः ॥

दंश एवादंशस्तत्र यस्य कण्डूवादिकं
स्यात् तस्य लेपस्त्रिकटुकादयो मातुलङ्गरसेना-
र्कक्षीरेण वा द्रुताः ॥

हृदयं पीड्यते यस्य मूर्च्छा चिमिचिमायनम् ।
दन्तौष्ठदंशो रोम्णां च हर्षस्तस्य निवर्तते ॥
वेगो विषस्य पञ्चाहाज्ञैव वा क्रियया विना ॥

यस्य वृश्चिकादितस्य हृदयपीडादिरोम-
हर्षान्तं भवति तस्य विषवेगः पञ्चाहाद्विनि-
वर्तते क्रियया चिकित्साया विना नैव वा निव-
र्तते ॥

तत्र कुर्वीत दंशस्य लेपनं मस्तु कल्कतैः ।
श्वेतपाटल्यतिविषाहरिद्राहरिणीनतैः ।
विल्वमूलयवक्षारसूक्ष्ममागधिकायुतैः ॥

तत्र हृदयपीडादौ श्वेतपाटल्यादिभिर्वि-
ल्वमूलादियुक्तैर्मस्तुकल्कतैर्दंशस्य प्रलेपनं कुर्वी-
त । हरिणी पीतयुधिका ॥

उत्कृत्यत इवादंशः शूनः क्लिन्नोहतच्छविः ।
जम्बूफलनिभं रक्तं कूजनं वमति वेष्टते ॥
इन्द्रियार्थं न जानाति प्रखिद्यति च यो मुहुः ।
स्वर्जिकाकुष्ठतगरनाकुलीपीलुपिप्पलीः ॥
बृहती चाच्छसुरया तस्य पिष्ट्वा विलेपनम् ।

उत्कृत्यत इव छिद्यत इवादंशो दंश इ-
त्येवमादिकं यत्र तत्र स्वर्जिकादिनाच्छसुरया
पिष्टेन लेपनम् ॥

सर्वत्र चोग्राळिविषे पाययेन्मधु^१सर्पिषी ।
विध्येत् सिरां विदध्याच्च वमनाज्जननावनम् ॥
उष्णस्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ।

सर्वत्र चोग्राणामळीनां विषे मधुसर्पिषी
पाययेत् । सर्वत्रेति सर्वविकारेषु । अनिलाप-
हान्तमुग्राळिविषे । सुबोधम् । [उग्राळिविषे
सर्पकोथजनितोग्राविषवृश्चिकदष्टे सर्वत्र शूनरस-
नत्वादिविषविकारेषु । अथवा उग्रे दारुणे वृ-
श्चिकविषे सर्वत्र वा दधिसर्पिषी दधि च सर्पि-
श्च दधिसर्पिषी ते पाययेत् भिषगिति शेषः ।
सिरां ललाटादिस्थां यथासन्नं विध्येत् । वम-
नादिकं वातहरमुष्णादिगुणं भोजनं च विद-
ध्यात् । अत्र वातघ्नत्वेपि लवणस्य तीक्ष्णोष्ण-
त्वान्निषेधः ॥]

नागरं गृहकपोतपुरीषं
बीजपूरकरसो हरितालम् ।
सैन्धवं च विनिहन्त्यगदोयं
लेपतोळिकुलजं विषमाशु ॥

१ पाययेद्दधिसर्पिषी इति च पाठः ।

नागरादिकोऽगदो लेपनादोळिकुलजं वृ-
श्चिकसमूहजं विषमाशु विनिहन्ति । गृहकपो-
तस्य पारावतस्य पुरषिम् । [बीजपूररसपिष्टो
नागरादिकोयमगदः प्रलेपनात् सर्ववृश्चिको-
द्भूतं विषं सद्य एव हन्ति ॥]

[वृश्चिकविषस्य परमौषधमाह ॥]

अन्ते वृश्चिकदष्टानां समुदीर्गे भृशं विषे ।
विषेणालेपयेदंशं स्थावरेण यथोचितम् ॥

अन्ते इति अनन्तरोक्तायां क्रियायाम-
सिद्धायां वृश्चिकजे विषे भृशं समुदीर्गे स्थावरे-
ण विषेण यथोचितं कृत्वा दंशमालेपयेत् ।
[अत्रान्तशब्दकथनेन प्राणसन्देहकारिणो विष-
स्य प्रयोगः नान्योपायिन्येव गदे कार्य इति च
द्योत्यते । विषेण स्थावरेण वत्सनाभादिना दंश-
व्रणं प्रलेपयेत् ॥]

क्रियेयमुच्चिटिङ्गेपि प्रतिलोमं च पांसुभिः ।
उद्धर्तनं सुखाम्लोष्णैस्तथा प्रच्छादनं घनैः ॥

इयं च वृश्चिकोक्ता क्रिया उच्चिटिङ्गेपि
योज्या । काञ्चिकादिना सुखाम्लैः सुखोष्णैश्च
पांसुभिः प्रतिलोममुद्धर्तनं तथा घनैः पांसुभिः
प्रच्छादनं च हितम् ॥

कुटजस्य फलं कुष्ठं मालती फलिनी नतम् ।
तिक्तेक्ष्वाकुश्च पिष्टानि पानप्रधमनादिभिः ॥
वृश्चिकोन्दुरुल्लतानां सर्पाणां च विषापहम् ।
समानममृतेनेदं गरशेषं च नाशयेत् ॥

कुटजफलादिकं तिक्तेक्ष्वाकन्तमौषधं पा-
नादिभिर्वृश्चिकादिविषापहममृतसमम् । गरशे-
षं च नाशयेत् ॥

अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं
त्रिर्भावितं पिप्पलीचूर्णमिश्रम् ।
एषोऽगदो हन्ति विषाणि कीट-
भुजङ्गलूतोन्दुरुष्टाश्चिकानाम् ॥

॥ इत्युत्तरे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

पिप्पलीचूर्णेन मिश्रं शिरीषबीजं त्रीन्
वारानर्कदुग्धेन भावितमगदः कीटादीनां विषा-
णि हन्ति । [अर्कक्षीरेण त्रिवारं भावितं पेषण-
शोषणादिसंस्कारविशेषेण सम्पादितवीर्यं शिरी-
षबीजं पिप्पलीचूर्णेन मिश्रीकृत्य गुळिकां कु-
र्यात् । एषोऽगदः कीटादीनां विषं हन्ति ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-

मुत्तरे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

लूताप्रतिषेधम् ॥

जङ्गमविषप्रसङ्गेन लूतानां चिकित्सां प्रदर्श-
यितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातोलूता प्रतिषेधं नामाध्यायं व्या-
ख्यास्यामः इति यः ॥

विश्वामित्राय रुष्टस्य वसिष्ठस्य ललाटजाः ।
स्वेदलेशाः स्मृता लूता लूने ये पतिता स्तृणे ॥

तत्र प्रथमं लूतानां सम्भव उच्यते-
तत्र च पक्षत्रयम् । केचिदाचार्या आहुः क-
स्मिंश्चिदितिहासे । विश्वामित्राय रुष्टस्य वसि-
ष्ठस्य ये ललाटजाः स्वेदलेशास्ते निकटवर्तिनि
लूने छिन्ने स्तृणे पतितास्ते लूताः स्मृता इति ॥

खाण्डवे दह्यमानानामसुराणां शरीरतः ।

ये स्फुलिङ्गा विनिश्चेरुस्ते लूता इति केचन ॥

अन्ये पुनराहुः । खाण्डवदहने दह्यमा-
नानामसुराणां शरीराद्ये अग्निस्फुलिङ्गा विनि-
श्चेरुस्ते सम्प्रति लूता वर्तन्ते इति ॥

अन्ये वदन्ति भुक्तस्य दुष्टस्यान्नस्य मूर्च्छनात्
सम्भवन्ति विषस्फोटा ये लूताः—

अन्ये तु वदन्ति । भुक्तस्य दुष्टस्यान्न-
स्य मूर्च्छनान्निमिमीभावान् को द्रवविषवद्ये विष-
स्फोटा उत्पद्यन्ते ते लूता इति ॥

कीटलक्षणम् ।

यथास्वं धारयन्तस्ते लूताः कीटाश्च संज्ञिताः ॥

ते चाविचारितपूर्वजन्मभेदा यथास्वं
वायव्यादिभेदेन कीटलक्षणं धारयन्तः कीटा
इत्युच्यन्ते ॥

तत्र घोरतमा लूता भिद्यन्ते ता अपि त्रिधा ।
तीक्ष्णमध्यावरत्वेन घ्नन्ति चाश्वचिकित्सिताः ।
सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥

पूर्वेभ्यश्च कीटेभ्यो घोरतमा लूताः स-
दृशत्वेपि । ता अपि लूतास्तीक्ष्णादिभेदेन
त्रिधा भवन्ति । ताश्चाचिकित्सिता आशु घ्न-

न्ति । तीक्ष्णाः सप्ताहेन घ्नन्ति मध्या दशाहेन
अवराः पक्षेणेति क्रमार्थः । [परशब्देन सप्ता-
हादिमर्यादादिनादूर्ध्वं न जीवतीत्यर्थः ॥]

कपिलाग्निमुखी, पीता, पद्मा, मूत्रा, सिताऽसिता
आग्नेय्यः स्वेदजाः सप्त लूताः पित्तविकारदाः ॥

कपिलादयः स्वेदजाः सप्त लूता अग्नेयो
भवन्ति । ताश्च पित्तविकारदाः ॥

पाण्डुरा, रक्तपदिका, भृङ्गा, पिङ्गा, त्रिमण्डला ।
पूतिर्वीराण्डजा सप्त सौम्याः श्लेष्मविकारदाः

अण्डजाः पाण्डुरादयः सप्त लूताः सौ-
म्या भवन्ति । ताश्च श्लेष्मविकारदाः ॥

कुमुदाऽलविषा रक्ता श्वित्रा सन्तानि मेचका ।
कसनाचोद्भिदाः सप्त वायव्या वायुरोगदाः ॥

उद्भिदाः कुमुदादयः सप्त लूता वायव्या
भवन्ति ताश्च वायुरोगदाः ॥

काकाण्येणपदीलाजा वैदेही जालिनी तथा ।
माला गुणा सुवर्णा च मिश्राः सप्तोपपादिकाः ॥
व्याप्नुवन्त्याशुगात्राणि ज्वलत्पावकसन्निभाः
सन्निपातकृतोऽसाध्याः साध्याः कृच्छ्रेण चे-
[तराः ॥

काकाण्ड्यादयः सप्त लूता मिश्राः सङ्की-
र्णा भवन्ति । ताश्चोपपादिका उच्यन्ते । ज्व-
लद्गन्धदाशु गात्राणि व्याप्नुवन्ति सन्निपातं च
कुर्वन्त्यसाध्याश्च । इतराः पित्तविकारदादयः
कृच्छ्रसाध्याः ॥

ता दशन्ति सिते पक्षेऽसिते सन्धौ सदैव च ॥

ताश्च लूताः सितपक्षादिषु क्रमेण दश-
न्ति । आग्नेय्यः शुक्लपक्षे । सौम्याः कृष्णप-
क्षे । वायव्याः सन्धावभावस्याराकयोः । मिश्राः
सदैव ॥

[लूतादंशस्य लक्षणं सामान्येनाह ॥]

दंशः सामान्यतस्तासां दद्रुमण्डलसन्निभः ।
सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरुन्नतः ॥
मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जालकावृतः ।
विसर्पवाञ्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ॥
ज्वराशुपाकविकेद कोथावदरणान्वितः ।
हेदेन यत्स्पृश्यजं तत्रापि कुरुते व्रणम् ॥

कुरुते व्रणमित्येवमन्तं सामान्येन लूता-
दंशलक्षणम् । [तासामाग्नेयादिभेदेन चतुर्वि-
धानां लूतानां सामान्येन दंशो दंशव्रणः दद्रुम-
ण्डलसन्निभो दद्रुवाख्यकुष्ठमण्डलसदृशः तथा
सिताद्यन्यतमवर्णः मृदुमृदुस्पर्शः उन्नतः औन्न-
त्ययुक्तः । दद्रुमण्डलसाम्येनैवौन्नत्ये सिद्धे पुनर-
प्यौन्नत्यकथनमाधिक्यसूचनार्थम् । मध्ये दंश-
व्रणमध्ये कृष्णः कृष्णव्रणः अथवा श्याववर्णः ।
पर्यन्ते दंशव्रणस्य परितः जालकावृतः जालका-
काराभिः सूक्ष्माभिः सिराभिरावृतः विसर्पाद्य-
न्वितश्च भवति । हेदेनेति हेदेन दंशव्रणोद्-
भूतेन पूथेन यदङ्गं स्पृशति तत्र तस्मिन्नङ्गेपि
व्रणं कुरुते ॥]

[लूतानां विषोद्धमनसाधनान्याह ॥]

श्वासदंष्ट्राशकृन्मूत्र शुक्लाला नखार्तवैः ।
अष्टाभिरुद्धमन्त्येता विषं वक्त्रादिशेषतः ॥

एताश्च सर्वा लूताः श्वासादिभिरष्टभिः
करणैर्विषमुद्रमन्ति । वक्त्रेण तु विशेषेणोद्-
मन्ति ॥

श्वासेन दंशः सहसा शूयते ज्वरदाहवान् ।
दंष्ट्राकृतस्तूग्रतरो विवर्णः कठिनः स्थिरः ॥
गम्भीरशोफवांस्तोदवेदनादाहसंयुतः ।
दुर्गन्धी शकृतादाहकण्डूचिमिचिमान्वितः ॥
पच्यते चाशुपक्वश्च पाण्डुः पीलुफलोपमः ।
मूत्रेण रक्तपर्यन्तो मध्ये कृष्णो विशीर्यते ॥
आवर्तसदृशः शूनः पूतिः सर्पति दह्यते ।
शुक्लेन ग्रन्थिसंस्थानः कठिनस्तीव्रवेदनः ॥
अल्पमूलोल्पस्कोढो लालया कण्डुरो मृदुः ।
नखेन चोषपिटकाकण्डूधूमायनान्वितः ।
किंशुकोदरवर्णस्तु रजसा चंचुमालवान् ॥

श्वासेनेत्यादिना करणाविशेषेणाष्टानां दं-
शानां लक्षणं सुबोधम् । दाहान्तं श्वासेन दंशे ।
दाहसंयुत इत्येवमन्तं दंष्ट्राकृते । पीलुफलोपम
इत्येवमन्तं शकृत्कृते । दह्यत इत्येवमन्तं मूत्रेण
दंशे । तीव्रवेदन इत्येवमन्तं शुक्लेन । मृदुरि-
त्येवमन्तं लालया । धूमायन इत्येवमन्तं नख-
दंशे । चंचुमालवानित्येवमन्तं रजसा आर्त-
वेन । किंशुकोदरं पलाशकुसुमाभ्यन्तरम् ।
चञ्चुरिव मालमुपरिभागोऽस्यास्तीति चञ्चुमा-
लवान् ॥

[लूतानां कीटानां च दंशस्थानान्याह ।]

लूतानामेर्दंशन्त्यूर्ध्वमूर्ध्वचायश्चकीटकाः ।
तद्दूषितं च वस्त्रादि देहेपृक्तं विकारकृत् ॥

लूतेत्यादि । सुबोधम् । तद्दूषितं लूतादूषितं
वस्त्रादि आदिशब्देन शयनासनादिकं गृह्यते । दे-
हे पृक्तं सम्पृक्तं यथास्वं विकारकृत् भवति ।
[तद्दूषितं तया लूतया मलमूत्रशुक्लालाप्रक्षेपे-
णाधिष्ठानादिना दूषितं देहे शरीरे पृक्तं विका-
रकृत् विषविकारं करोति ॥]

दिनार्द्धे लक्ष्यते नैव दंशो लूताविषोद्भवः ॥

लूताविषोद्भवो दंशः दिनार्धं न लक्ष्यत
एव । [लूतानां श्वासाद्यष्टविधविषोद्भवनसाध-
नसम्पर्कादुद्भूतो दंशो व्रणः दिनार्धं पञ्चदश-
नाडिकामात्रं न लक्ष्यतेन दृश्यते । एवमशब्दे-
न न किञ्चिदपि लक्ष्यत इत्यर्थः ॥]

लूताविषस्योपेक्षया अनुदिवसं वर्धनप्र-
कारमाह ॥]

सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ।
अव्यक्तवर्णः प्रचलः किञ्चित् कण्डूरुजान्वितः ॥

ततः प्रथमेहन्यसौ दंशः सूचीव्यधवत्
पीडामावहति । सुबोधम् । [अव्यक्तवर्णोऽस्प-
ष्टवर्णविशेषः । प्रचलः प्रकर्षेण चलः स्पष्टे तो-
यपूर्णवृत्तिवचलतीत्यर्थः ॥]

द्वितीयेऽत्युन्नतोन्तेषु पिटकैरिव चाचितः ।
व्यक्तवर्णो नतो मध्ये कण्डूमान् ग्रन्थिसन्निभः ॥

ग्रन्थिसन्निभ इत्येवमन्तं द्वितीये हनि ।
[द्वितीयेऽहनि दंशः अन्तेषु पर्यन्तभागेऽत्युन्न-
तः पिटकैराचित इव च पिटकाचितप्रतीतियु-
क्तश्च व्यक्तवर्णः स्पष्टपीतरक्ताद्यन्यतमवर्णः

मध्ये नतो तिम्नः कण्डूयुक्तो ग्रन्थिसदृशश्च भ-
वति ॥]

तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमण्डलः ।
शरावरूपस्तोदाढ्यो रोमकूपेषु सास्त्रवः ॥

सास्त्रव इत्येवमन्तं तृतीयेऽहनि । [तृ-
तीयेऽहनि दंशो ज्वरान्वितो रोमहर्षकारी रक्त-
वर्णमण्डलः शरावाकाशोऽधिकव्यथो रोमकूपेषु
रक्तस्त्राववांश्च भवति ॥]

महांश्चतुर्थे श्वयथु स्तापश्वासभ्रमप्रदः ॥

भ्रमप्रद इत्येवमन्तं चतुर्थेऽहनि । [च-
तुर्थेऽहनि दंशे तापादिकरो महान् शोफो भवति ।
तापः प्रादेशिकदाहः ॥]

विकारान् कुरुते तांस्तान् पञ्चमे विषकोपजान् ।
षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ॥

पञ्चमादिषु सुबोधम् । [पञ्चमेऽहनि
दंशस्थितं विषं विषकोपजान् दाहकण्डूपर्वभेद-
हन्मोहादिकान् वक्ष्यमाणांस्तान् विकारान्
कुरुते । षष्ठेऽहनि दंशस्थितं विषं तस्मात् सर्व-
मर्माणि व्याप्नोति । सप्तमेऽह्न्याखिलमर्मस्थितं
जीवितं नाशयति ॥]

विषमित्यतितीक्ष्णानामितरे विभजेदतः ॥

अतितिक्ष्णानां लूतानामेवैतद्विषलक्ष-
णम् । इतरे मध्यमत्वं चातो लक्षणाद्यथातथ-
मेव लाघवेन बुध्या विभजेत् । [अतितीक्ष्णा-
नां पित्तात्मिकानां लूतानां विषमेवं भवति ।
इतरे मध्यं श्लैष्मिकमल्पं वातिकं च अतस्ती-

क्ष्णविषाद्विभजेत् दिनबाहुल्यानुसारेण विभज्ये-
वं कल्पयेत् ॥]

विषं शाम्यतिसर्वासामेकविंशतिरात्रतः ॥

विषमित्यादि सुबोधम् । [सुचिकित्सि-
तस्य विषमोचने कालस्य परमावधिं दर्शयति ।
विषमिति । सर्वासां लूतानां विषमेकविंशति
दिनैः शाम्यति ॥]

दंशः पितात्मको दाह तृट् स्कोट ज्वरदाहवान्
सशोफः कठिनः पाण्डुः कण्डूमान् श्लैष्मिको-
[लपरुक् ।

वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदादिरुक्करः ॥

ज्वरमोहवानित्येवमन्तं पितात्मकलूता-
दंशविषलक्षम् । अल्परुगित्येवमन्तं कफात्म-
के । पर्वभेदादिरुक्कर इत्येवमन्तं वातात्मके ॥

सर्पज्ञानोदितैर्लिङ्गैर्दोषोद्रेकं च लक्षयेत् ॥

न केवलमेतैर्लिङ्गैर्लूताविषे विषोद्रेकं ल-
क्षयेद्यावत् सर्पज्ञानोक्तैरपि दोषोद्रेकलक्षणैः ॥

त्रिदोषाः प्रायशः सर्वा लूताः पित्तकफाधिकाः ।

सर्वा अपि लूताः प्रायेण त्रिदोषाः पि-
त्तकफाधिकाश्च ॥

प्राणान्तिकीषु हन्मोहश्वासहिध्माशिरोग्रहाः ।

श्वेतासिताः पीतरक्ताः पिटकाः श्वयथूद्भवः ॥

वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृडान्ध्यं वक्रनासता ।

श्यावोष्ठवक्त्रेदन्तत्वं पृष्ठग्रीवावभञ्जनम् ।

पक्वजम्बूसवर्णं च दंशात् स्रवति शोणितम् ॥

प्राणान्तिकीषु मारणफलासु लूतासु ह-
न्मोहादिकं पक्कजम्बूसवर्णशोणितस्त्रावान्तं ल-
क्षणम् । [प्राणान्तिकीषु सन्निपातवृद्धिकरका-
काण्ड्यादिसप्तलूतासु ताभिर्दष्टस्येत्यर्थः । श्वेताद्य-
न्यतमवर्णाः पिटकाः । वक्रनासता नासाया व-
क्रत्वम् । दंशादंशत्रणात् ॥]

[लूताविषस्य लक्षणमुक्त्वा चिकित्सा-
माह ॥]

अथाशु लूतादष्टस्य शस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ।
दहेत जांबवोष्ठाद्यैर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ॥

अथेत्यादिना लूतानां चिकित्सा । दंश ए-
वादंशस्तम् । जाम्बवोष्ठं नाम यन्त्रं सूत्रोक्तम् । पि-
त्तोत्तरं तु दंशं न दहेत् । [अथ पैत्तिकादि-
लूतादंशपरिज्ञानादनन्तरं लूतादष्टस्य आदंशं
समूलं दंशस्थानं दंशत्रणावधीत्यर्थः । आशु शस्त्रे-
ण मण्डलाग्रादिना उद्धृत्य हरेत् । जाम्बवोष्ठा-
द्यैर्यन्त्रैर्दंशं दहेच्च ॥]

छेदनदहनायोग्यं दर्शयति ।
कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसन्ध्यादिसंश्रितम् ।
प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिन्दीत दहेत वा ॥

कर्कशादिकं दंशं न छिन्दीत नापि दहेत ।
[कर्कशं कठिनस्पर्शम् । भिन्नरोमाणं च्युतरो-
माणम् । मर्मसन्ध्याद्याश्रितं आदिशब्देन क्षा-
रविधाबुक्ताः सिरास्त्राय्वादयो गृह्यन्ते । स-
र्वतः प्रसृतं देहे सर्वतो व्याप्तं च दंशं न छिन्धा-
न्न दहेत च ॥

[दाहानन्तरकरणीयमाह ॥]

लेपयेद्गन्धमगदैर्मधुसैन्धवसंयुतैः ।
सुशीतैः सेचयेच्चानुकषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥

दग्धं च दंशं मधुसैन्धवयुक्तैरगदैर्लेपयेत् ।
तथानु पश्चात् क्षीरिवृक्षजैः सुशीतैः कषायैः से-
चयेच्च ॥

सर्वतोपहरेद्रक्तं शृङ्गाद्यैः सिरयापि वा ।
सुते रक्ते परीषेको घृतक्षीरादिभिर्हितः ॥

सर्वतः इति सर्वाङ्गेभ्यः । व्याख्यास-
मम् । [शृङ्गाद्यैः शृङ्गजलूकालाबुभिः सिरया-
पि वा सिरावेधेन वा शरीरात् सर्वतो रक्तमप-
हरेत् । रक्ते सुते सति घृतादिभिः परिषेको
हितः ॥]

प्रपौण्डरीकद्वीबेरशारिबोशीरजीवकाः ।
लोध्रचन्दनजीवन्तीमञ्जिष्ठासर्जवञ्चुळाः ॥
मृणाळबिससैवालकुमुदोत्पलगैरिकाः ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थनिचुळपुक्ष्वेतसाः ॥
समङ्गापाटलीगुन्दाकाकोळीशतपर्णिकाः ।
शिरीषधातकीमूर्वाविदारीपञ्चार्कशुकाः ॥
शृङ्गाटकंकोशवतीवायसीसोमराजयः ।
मधुकांशुमतीमूर्वा यथालाभं समाहताः ॥
शस्तः पर्युषितो लेपः सघृतः पैत्तिके त्रणे ।

प्रपौण्डरीकादिकं श्लोकचतुष्टयोक्तं यथा-
लाभं सर्वं संगृह्य सघृतः सन्नहोरात्रं पर्युषितो
लेपः । पैत्तिके लूतात्रणे प्रशस्तः । कोशवती
कोशातकी । वायसी काकोदुम्बरिका ॥

श्यामाद्वयनिशामुस्तानखरास्त्रा महासहाः ।
वाशापत्तङ्गसुवहानाकुलीगिरिकर्णिकाः ।
सर्पगन्धायवफलानिर्गुण्ड्यश्मन्तकास्थिराः ।
शुकाख्या महिषाक्रान्ता कुष्ठेन्द्रयवकुङ्कुमम् ॥

करवीरागरुतं सुगन्धा सिन्दुवारकम् ।
आस्फोटगुन्द्रा च हिता प्रलेपः श्लैष्मिके विषे ॥

इयामाद्वयादिभिस्त्रिभिः श्लोकैः श्लैष्मिके लूताविषे लेपः । इयामाद्वयं पिप्पली प्रियङ्गुश्च । सुवहोत्तमकारिणी । निर्गुण्डी प्रसिद्धा । अश्मन्तको मालुकपर्णः । शुकाख्या शुकनासा । महिषाक्रान्ता आस्फोटोर्कः । गुन्द्रा तृणजातिः ॥

बिम्बीविदुलबन्धूककोविदारपलाशकाः ।
सुवहारिष्टकब्राह्मीगुळचीविश्वसैर्यकाः ॥
सिद्धार्थका देवदारु विळङ्गानीन्द्रवारुणी ।
शतावरीलाङ्गलिकीराजवृक्षपुनर्नवाः ॥
जीवन्ती वायसी भाङ्गी कतकेन्द्रयवार्जुनाः ।
मिसेव्याघ्रपदीसिंहपुच्छीमण्डलपर्णिकाः ॥
श्वदंष्ट्रा कोलबृहती रेवती श्वेतपुष्पिका ।
प्रगुन्नाटः कुरवकः प्रलेपो वातिके विषे ॥

बिम्ब्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैर्वातिके लूताविषे लेपः । सुवहोत्तमकारिणी । अरिष्टकः कृष्णफलः । सैर्यकः सहचरः । इन्द्रवारुणी गवाक्षी । राजवृक्षः आरम्बधः । वायसी काकोदुम्बरिका । कतकः फलविशेषः । मिसिः शतपुष्पा । व्याघ्रपदी शार्दूलपदिका । सिंहपुच्छी गुहा । मण्डलपर्णिका शिशपा । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः । कोलो बदरः । श्वेतपुष्पिका रेवती । श्वेतपुष्पी गवाक्षी ॥

सर्वत्रैव च शस्यन्ते बोधिश्लेष्मातकाक्षकाः ॥

बोध्यादिकं सर्वत्र सर्वस्मिन् लूताविषे लेपे शस्यते । बोधिः पिप्पलः । श्लेष्मातकः शेलुः । अक्षको विभीतकः ॥

उदीर्णदोषान् बलिनो विषे महति वामयेत् ।
काकाण्डकीकोशवती लोभ्रेन्द्र यवसैन्धवैः ॥
पटोलपत्रमरिचकरघाटप्रियङ्गुभिः ।
कृष्णाशुकनसानीपनिम्बसप्ताह्वयष्टिभिः ॥

महतिविषे उदीर्णदोषादियुक्तान् काकाण्डक्यादिभिर्वामयेत् । काकाण्डकी काकमाची । कोशवती कोशातकी । करघाटो मदनः ॥

विरेचयेच्च त्रिफलात्रिवृत्तकदुसैन्धवैः ।
सदन्ती पूगमृद्रीका विळङ्गैरथवा पचेत् ॥
एभिः पलार्धिकैः प्रस्थं समब्राह्मीरसं घृतात् ।

त्रिफलादिभिरुदीर्णदोषादिकमेव विरेचयेत् । अथवैभिस्त्रिफलादिभिः पलार्द्धिकैरर्द्धपलप्रमाणैर्घृतात् प्रस्थं समब्राह्मीरसं पचेत् । शेषं सुबोधम् ॥

पञ्चमूलशृतं क्षीरं तोयं वा शोधनौषधैः ।
यथास्वं कल्कितैर्युक्तं पृथग्दद्याद्विरेचनम् ॥

शोधनौषधानि सुबोक्तानि विरेचनद्रव्याणि तेषां पृथक् कल्कैर्यथास्वं दोषाद्यपेक्षया युक्तं पञ्चमूलशृतं क्षीरं तोयं वा शोधनार्थं दद्यात् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलशुण्ठीन्द्रयवसैन्धवैः ।
पाठाजमोदायण्ड्याह्वमुस्तासर्षपदारुभिः ॥

लघुना पञ्चमूलेन सरलेन च साधिता ।
पेया संसर्जने योज्या सघृता विषनाशिनी ॥

शुद्धस्य च संसर्जने पेयादिक्रमे पिप्प-
ल्यादिभिः सिद्धा पेया घृतसहिता विषनाशिनी
योऽया ॥

आध्मानहिध्माश्वासेषु पृष्ठग्रीवावभञ्जने ।
सङ्कोचस्तम्भकम्पेषु शूलेष्वर्धावभेदके ॥
वातरोगेषु चान्येषु पर्वभेदादितादिषु ।
एरण्डविल्वसरलचिरिविल्वार्कपाटलीः ॥
शिथुपाठा कुशवृषं विदुलं च जले पचेत् ।
कनीयः पञ्चमूलं च तस्मिन् मण्डं पचेत् घृतात् ॥
द्विगुणे तुल्यगोक्षीरे पिष्टैर्यष्टी निशानतैः ।
सुराह्वेलुसरलशताह्वालोघ्रगैरिकैः ॥
पयस्याकुष्ठगोज्ज्वलीकृष्णामदनसैन्धवैः ।
वस्तौ प्रत्यागतेऽश्रीयात् पञ्चमूलान्वितै रसैः ॥

आध्मानादिष्वन्येषु पर्वभेदादिषु वा-
तरोगेषु च एरण्डादिकाथे घृतान्मण्डं पचेत् ।
घृतमण्डाद् द्विगुण एरण्डादिकाथस्तावन्मात्रमेव
गोक्षीरम् । यष्ट्याह्वादिकं गर्भम् । गाङ्गेयी
मुस्ता । मदनः करघाटः । इदं घृतं वस्तौ यो-
ज्यम् । तस्मिन् गुदात् प्रत्यागते पञ्चमूलान्वि-
तैर्मसिरसैरश्रीयात् ॥

नावनं गौरवे शोफे लालास्रावे हनुग्रहे ।
गिरिकर्णी फलरसो बन्धूकं किणिही सिता ॥
षट्ग्रन्थालशुनव्योषवृहतीवेलुसैन्धवम् ।
अषामार्गफलं भार्ङ्गी नाकुली सर्पगन्धिका ॥

गौरवादिके गिरिकर्ण्यादिकं सर्पगन्धि-
कान्तं नावनम् । (सर्पगन्धिका नाकुली सर्प-
सुगन्धा इति जर्जटः ॥)

श्यामा यवफला बीजं फणिर्जकशिरीषयोः ।
वार्ताकरसपिष्टानि नस्यं विषहरं परम् ॥

श्यामादिकं वार्ताकरसपिष्टं नस्यं परं
विषहरम् । यवफला दुग्धिका ॥

विरिक्तशिरसश्चास्य सर्पिर्मण्डोनु नावनम् ॥

अनेन च तीक्ष्णनस्येन विरिक्ते शिरसि
सर्पिर्मण्डोनु पश्चान्नावनं हितम् ॥

नेत्रोपरोधश्वयथुकण्डूनिद्रासमागमे ।
वचामनोद्धातिकटुतिफलालोघ्रगैरिकाः ॥
शङ्खो नीलोत्पलं ताम्रं मुक्ता हेम प्रवालकम् ।
जीवन्ती लशुनं कुष्ठं कतकं मार्कवं नतम् ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं करञ्जफलसैन्धवम् ।
निशे फणिर्जकं तुत्थं स्रोतोञ्जनरसाञ्जने ॥
मेषशृङ्गाश्च कुसुमं पिष्टं गोवारिणाञ्जनम् ।

नेत्रोपरोधादिके वचादिभिस्त्रिभिः श्लो-
कैर्गोमूत्रपिष्टैरञ्जनम् ॥

सुरसप्रसवव्योषविल्वमूलसुराह्वयम् ।
हरिद्रा छागलीमूत्रं लूताकीटघ्नमञ्जनम् ॥

सुरसप्रसवादिकं छागलीमूत्रपिष्टं लूता-
कीटविघ्नमञ्जनम् । सुरसप्रसवं सुरसप्रञ्जरी ।
सुराह्वयं देवदारु ॥

शिरीषपद्मकोशीरपाटलीसिन्दुवारकम् ।
क्षीरिशुङ्गनतोदीच्यशारिबाकुष्ठचन्दनम् ॥
शेलुस्वरसपिष्टोयमगदो नावनेञ्जने ।

पाने प्रलेपे सेके च लूतासु परमं हितः ॥

शिरीषादिकः श्लेष्मातकस्वरसपिष्टोयम-
गदो नावनादिके युक्तो लूतासु परमं हितः ।

सिन्दुवारको निर्गुण्डी । शेलुः श्लेष्मातकः ॥
पयस्या मधुमृद्वीकाश्वदंष्ट्राक्षीरमोरटाः ।
गोजीविदारीयष्ट्याहमधुकानि च तद्गुणः ॥

पयस्यादिरगदस्तद्गुणः पूर्वगुणः । क्षी-
रमोरटा मधुस्रवा । गोजी गोजिह्वा ॥

तथा शिरीषकुसुमं चन्द्रलेखोद्भवं फलम् ।
सुराळा कटभी जातिः श्वेता च गिरिकर्णिका ॥

शिरीषकुसुमादिकं श्वेतगिरिकर्णिकान्तं
तथेति गुणैः पूर्ववत् । सुराळा अतिविषा ॥

तद्वच्च युञ्ज्यात्तगरकुष्ठनागबलाबलाः ॥

तद्वदेव तगरादिकं बलान्तम् ॥

हरिद्रायुगलं नागदन्ती लोघ्रं च शाबरम् ।
शिरीषपुष्पं तगरं सहदेवा शतावरी ॥
पुनर्नवा नागबला सर्पगन्धा कुटन्नटम् ।
गवादनी दन्तशठ सोमवल्केन्दुराजयः ।
विषेषु सर्वेष्वगदः सक्षौद्रः सर्वकर्मकृत् ॥

हरिद्रायुगळादिरगदः सक्षौद्रः सर्वविषे-
षु सर्वाभीष्टकर्मकृत् । कुटन्नटं परिपेलवम् ।
सोमवल्कः सोमवृक्षवल्कः । (सोमवृक्षः कट-
फलः ॥)

सर्पाक्षी चन्दनं वक्रं मृगाक्षी गन्धनाकुली ।
एला महासुगन्धा च वस्तमूत्रेण कल्कितः ॥
लेपे पाने च लूतासु नानेन सदृशोगदः ।

सर्पाक्ष्यादिर्वस्तमूत्रकल्कितो लूतासु ले-
पे पाने च योज्यः । अनेन समो लूताविष-
स्यागदो न भवति । (सर्पाक्षी रक्तपुष्पा पूर्व-

देशे प्रसिद्धा । वक्रं तगरम् । गन्धनाकुली
सुगन्धमूला रास्त्रा ।) इति प्रबन्धसंग्रहे ॥

कटभीमूलतगरसमङ्गादेवदारुभिः ।
बृहतीद्वयगाङ्गेगीरोचनाचन्दनैर्घृतम् ।
सिद्धं चतुर्गुणक्षीरं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ॥
लूताकणभकीटानां विषे परमदारुणे ।

कटभीमूलादिभिश्चतुर्गुणक्षीरं सिद्धं घृतं
पानाभ्यञ्जनयोः परमदारुणे लूतादिविषे हि-
तम् । समङ्गा माखिष्टा । गाङ्गेयी मुस्ता ॥

निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद्ब्रणात् ॥

एवं दाहशोफादौ निवृत्ते सति ब्रणात्
पूर्वोक्तां कर्णिकां पातयेत् । (आदिग्रहणेन रु-
प्रागादिपरिग्रहः । निवृत्ते उपशान्ते । ब्रणाद्-
ब्रणमुखात् कर्णिकां दंशस्थाने कर्णिकावदुत्पन्नं
मांसाङ्कुरं पातयेदपनयेत् ॥)

कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।
त्रिवृता सैन्धवं दन्ती कर्णिकापातनं तथा ॥
हरिद्रा गुल्गुलुः किण्डवं वंशलेखः कपोतविट् ।
तद्वच्च सैन्धवं कुष्ठं दन्तीकटुकदौर्गधिकम् ॥
राजकोशातकीमूलं किण्डवो वा मथितोद्भवः ।

कुसुम्भपुष्पादि दन्तीपर्यन्तं कर्णिकायाः
पातनम् । हरिद्रादिकपोतविडन्तं तथेति क-
र्णिकापातनम् । वंशलेखः वंशतनुवल्कः । सै-
न्धवादिराजकोशातकीमूलान्तं च तद्वत् पूर्व-
वत् । (कटुकदौर्गधिकं ७५५०. राजकोशातकी
७५५० ५५५० ५५५०) अथवा मथितोद्भवः
किण्डवस्तक्रमलः ॥

कर्णिकापातसमये बृंहयेत विषापहैः ॥

यदा तु कर्णिका पायते तदा ये विषा-
पहा भवन्ति तैर्यथायथं च बृंहयेत् । [अन-
न्तरोक्तैरौषधैः कर्णिकापातनकाले विषहरद्रव्यै-
र्लूतादष्टं नरं पोषयेत् ॥]

ऋतुकाले च लूतानां यावन्तः शुक्लविन्दवः ।
देहे पतन्ति तावत्यो जायन्ते कर्णिकाः समम् ।

लूतानां च यदा गर्भग्रहणयोग ऋतुकालो
भवति तदा यावन्तः शुक्लविन्दवः पुंसो देहेऽङ्गेषु
पतन्ति तावत्य एव कर्णिकाः सममेककालं जा-
यन्ते ॥

गोदन्तदन्ती त्रिवृता हरिद्रे सैन्धवं तिलाः ।
मधुकं निम्बपत्राणि घृतं च व्रणशोधनम् ॥
कान्ताविलङ्गखदिरनिम्बकम्पिल्यकाम्बुदैः ।
सज्जैलाधातक्रीलोहैः सिद्धं सर्पिर्व्रणापहम् ॥

गोदन्तादिकं व्रणानां शोधनम् । का-
न्तादिभिः सिद्धं सर्पिर्व्रणापहम् ॥

शिरीषकटभीशेलुक्षीरिवृक्षार्जुनत्वचः ।
कल्कचूर्णपरीषेकैः कीटलूताव्रणापहाः ॥

शिरीषादिकं कल्कादिभिः प्रयुक्तं कीटा-
नां लूतानां च व्रणापहम् ॥

शताह्वालोध्रकासीसदार्वाजवस्थिरोचनाः ।
हरीतकी पूगफलं चूर्णोयं व्रणरोपणः ॥

शताह्वादीनां चूर्णो व्रणरोपणः ॥

लाक्षा रजन्यौ मञ्जिष्ठा हरितालं मनश्शिला ।
सर्पिर्मधु च लेपोयं त्वग्निशुद्धिकरः परम् ॥

रूढे च लाक्षादिभिलेषः परं त्वचो वि-
शुद्धत्वं करोति ॥

रोमसञ्जननं कुर्याद्यदुक्तं व्रणसाधने ।

व्रणसाधने व्रणप्रतिषेधे यत् किञ्चिद्रो-
मसञ्जननमुक्तं तदत्रापि कुर्यात् ॥

स्नेहकार्यमशेषं च सर्पिषैव समाचरेत् ।
विषस्य वृद्धये तैलमग्रेरिव तृणोलपम् ॥

इत्युत्तरे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

यत् किञ्चिदभ्यञ्जननावनादिस्नेहकार्यं
तत् सर्पिषैव समाचरेत् नान्येन तैलादिना स्ने-
हेन । तैलं यत्नतः परिहरेत् । यत्तस्मैलं तथा वृद्धये
भवति यथा तृणोलपमग्रेरिति । [तैलं तीक्ष्णा-
दिगुणसाम्याद्विषस्य वृद्धये भवति तृणोलपं शु-
ष्कतृणमग्रेर्वृद्धये यथा ॥]

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-

मुत्तरे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

प्रत्येकलूताप्रतिषेधम् ।

सामान्येन लूतानां चिकित्साविधानमु-
क्त्वा यथाप्रधानं प्रत्येकं चिकित्सां प्रदर्शयितु-
मध्याय आरभ्यते ॥

अथातः प्रत्येकलूताप्रतिषेधं नामाध्या-
यं व्याख्यास्यामः । इति यः ।

आदंशे पिटका ताम्रा भवेत् कपिलया स्थिरा ।
लसीका रोमकूपेषु दाहोष्णौ मूर्ध्नि गौरवम् ॥

पाननस्याञ्जनालेपसेकेष्वत्र प्रयोजयेत् ।
निशापन्नककुष्ठैलाकरञ्जककुभत्वचः ॥
स्थिरार्कपर्यपामार्गब्राह्मीज्वलननाकुलीः ।
अथवा कुष्ठपत्तङ्गनखजोङ्गककुङ्कुमम् ॥

कपिलाख्यया लूतया आदंशे ताम्रा स्थि-
रा च पिटका भवेन्मूर्धगौरवान्तं च । अत्र
निशादिकं नाकुल्यन्तं पानादिषु योजयेदथवा
कुष्ठादिकं कुङ्कुमान्तम् । ककुभोर्जुनः । अ-
र्कपर्यळर्कः ॥

अग्निमुख्यातिरुक्स्फोटः सम्भवत्यग्निदग्धवत् ।
अग्निज्वालासमानेन प्रस्विद्यति विषोष्मणा ॥
तृद्धाहकम्पमूर्च्छावान् पित्तास्रमतिसार्यते ।
योजयेत् पूर्ववत्तत्र प्रत्याख्याय त्वरान्वितः ॥
कुष्ठलामज्जकोशीरमधूकं मधुकं मधु ।
लाभतः शीतवीर्याणि तालीसं गोपकन्यकाम् ॥

अग्निमुख्याख्यया लूतया आदंशे अति-
रुक्स्फोटः सम्भवति यथाग्निदग्धे । अग्निज्वा-
लासदृशेन च विषोष्मणा पुरुषः प्रस्विद्यति ।
तृद्धादिमांश्च रक्तपित्तमतिसार्यते । तत्राग्निमु-
ख्यां प्रत्याख्यानं कृत्वा त्वरया पूर्ववत् कपिला-
वत् पानादिकं योजयेत् । कुष्ठादिकं च यो-
जयेत् । शीतवीर्याणि चन्दनोशीरादीनि च
लाभतो यथालाभम् । तालीसादिकं च ॥

पीतया पीतविष्मत्र दंशक्रेदाक्षिदर्शनः ।
मूर्च्छाच्छर्दि शिरोदुःखज्वरारोचकशूलवात् ॥
तत्रेष्टाः कटभोशीरमुञ्चावञ्चुळपद्मकाः ।
वंशकाशार्जुनकुशाः शिरीषकिणिहीत्वचः ॥

अथवावन्यबाल्हीककुष्ठकेसरजोङ्गकम् ।

पीताख्यया लूतया आदंशे सति पुरुषः
पीतवर्णैर्विंडादिभिर्मूर्च्छादिभिश्च युक्तो भवति ।
तत्र कटभादिकं पानादिषु योजयेत् । अथवा
वन्यादिकम् । कटभा कटभी । जोङ्गकं कृ-
ष्णागरु ॥

पद्माभः पद्मया स्फोटो भिन्नोऽभिन्नः पुनर्भवेत्
क्लिद्यत्याशु स्रवत्युष्णं क्लेदं स्पर्शेऽतिरुक्करः ।
तत्र पद्मोल्पलान्नालो हिमवेतसवञ्चुळाः ।
समृणाळाः सकुमुदाः सक्षौद्रघृतशर्कराः ॥

पद्माख्यया आदंशे पद्माभः स्फोटो भ-
वति । भिन्नोपि सन्न पुनरभिन्नो भवाते ।
स च स्फोट आशु क्लिद्यत्युष्णं च क्लेदं स्रवति ।
स्पर्शे चातिरुक्करो भवति । तत्र पद्मोल्पलादि-
कं शर्करान्तं पानादिषु ॥

पूतिर्मूत्राविषादंशो विसर्पी कृष्णशोणितः ।
श्वासकासज्वरच्छर्दिमूर्च्छादाहभ्रमान्वितः ॥
मनश्शिलालमधुकमधूकोल्पलचन्दनम् ।
कुष्ठलामज्जकोशीरपद्मकं तत्र भेषजम् ॥

मूलविषायाः पूतिर्दंशो भवति विसर्पा-
वन्वितश्च । तत्र मनश्शिलादिकं पानादिषु
भेषजम् ॥

आदंशे श्वेतया श्वेता पिटका भृशकण्डुला ।
दाहमूर्च्छाज्वररुजाविसर्पक्रेदकारिणी ॥
तत्रेष्टाः शीतरास्त्रैलाहरेणुनळवञ्चुळाः ।
कुष्ठमांसीनतोशीरकान्ताध्यामकपद्मकाः ॥

श्वेताख्यया आदंशे श्वेता कण्डूला दा-
हादिकारिणी च पिटका भवति । तत्र शीता-
दिकं पानादिविष्टम् । शीतं चन्दनम् ॥

आदंशः कृष्णया कृष्णो विङ्गन्धिः क्लेशोफ-
[वान् ।

उत्थाप्यते कृष्णमसृग्दुष्टं तत्र च भेषजम् ॥

महासुगन्धा सर्पाक्षी वकैला गन्धनाकुली ।

कृष्णाख्यया आदंशः कृष्णवर्णः पुरीष-
गन्धिः क्लेशोफयुक्तश्च भवति । दुष्टं कृष्णं
चासृगुत्थाप्यते विरेच्यते । तत्र महासुग-
न्धादिकं भेषजम् । महासुगन्धा राज्ञा । व-
कं नगरम् । गन्धनाकुली (नि) सूक्ष्मपत्रा प-
राज्ञेया सर्पाक्षी गन्धनाकुली ॥

शूनः पाण्डुरयादंशः शोफो वक्त्रस्य गौरवम् ।
ज्वरो विघूर्णनं जृम्भा शिरोरुक् तत्र भेषजम् ॥
मूलं वारुणपुष्पाया रोचना गोशकृद्रसः ।

पाण्डुरया दंशः शूनो भवति । वक्त्र-
शोफो गौरवादिकं च । तत्र वारुणपुष्पामूलादि
भेषजम् । वारुणपुष्पा विशाला ॥

आपाण्डुपिटको दंशः शोफवान् रक्तपादया ।
अस्रसुत्तत्र नळदसेव्योदीच्यहिमं मधु ॥

रक्तपादाख्यया दंश आपाण्डुभिः पिट-
काभिर्युक्तः शोफवांश्च भवति । अस्रसुच्च ।
तत्र नळदादिकं भेषजम् । नळदं मांसी । से-
व्यमुशीरम् । उदीच्यं वाळकम् । हिमं च-
न्दनम् ॥

भृङ्गाभो भृङ्गया दंशः पिटकादाहरुक्करी ।
कोष्ठश्च चीयते गात्रं तत्र शस्तं भिषग्जितम् ॥

अङ्गोलसारः फलिनी गवां पित्तं मिसिर्गदः ।

भृङ्गाख्यया दंशो भृङ्गाभो भ्रमरवर्णः
पिटका च दाहरुक्करी भवति । गात्रं च को-
ष्ठश्चीयते । तत्राङ्गोलसारादिकं भिषग्जितमौ-
षधं शस्तम् । फलिनी प्रियंगुः । मिसिः शत-
पुष्पा । गदः कुष्ठम् । अङ्गोलवृक्षः प्रसिद्ध-
स्तस्य सारः ॥

पिङ्गया वह्निदग्धाभो दंशः स्फोटो बहुस्रुतिः ।
तीव्रशोफज्वररुजाहृत्पीडादाहवृद्ध्युतः ॥

तत्राऽगदः सिता गुन्द्रा मल्लिका मधुकोरलम्
जीवकः क्षीरिणां शुङ्गाद्विहिमं नागकेसरम् ॥

पिङ्गाख्यया दंशोऽग्निदग्धाभो भवति ।
स्फोटश्च बहुस्रुतिस्तीव्रशोफादिभिर्युक्तो भवति ।
तत्र सितादिकमगदः ॥

त्रिमण्डलाया बहलो दंशः कृष्णं स्रवत्यसृक् ।
अरुचिर्नेत्रयोर्दाहः कलुषस्रुतिदृष्टिता ॥

विविधैर्मण्डलैश्चास्य शरीरमुपचीयते ।
तत्रार्कमूलद्विनिशासुराळापृश्निपर्णिकाः ॥

दधित्यनाकुलीब्राह्मीज्योतिष्मत्यो हितो गदः ॥

त्रिमण्डलाख्याया दंशो बहलो घनो भ-
वति । कृष्णवर्णं च रक्तं क्षरति स्रवति । अ-
रुच्यादिकं च भवति । अस्य चातुरस्य शरीरं
विविधैर्नानाविधैर्मण्डलैरुपचीयते । तत्रार्कमू-
लादिकमगदः ॥

आदंशः पूतिगन्धाया विसर्पक्लेददाहवान् ।
अलजीसन्निभो रुग्वान् विवद्धापिटकाचितः ॥
भाङ्गीनिदिग्धकानिम्बपाटलीसिन्दुवारकम् ॥

दूर्वा हरिद्रे वाशा च पूतिगन्धाविषापहम् ॥

पूतिगन्धाख्याया आदंशो विसर्पादिमानलजीसदृशत्वादियुक्तश्च भवति । भाङ्ग्यादिकं तु पूतिगन्धाविषापहम् ॥

चित्तमण्डलवान् दंशः पिटकाजालकावृतः ।
वीराया मूर्धरुक् शीतज्वरान्नद्वेषसंयुतः ॥
हरिद्रे नळदं कुष्ठमेलो सुरसमञ्जरी ।
तगरं च श्वपित्तेन पिष्टं वीराविषापहम् ॥

वीराख्याया दंशश्चित्रैर्मण्डलैर्युक्तो भवति । पिटकाजालकैरावृतो मूर्धरुगादिभिर्युक्तश्च । श्वपित्तेन पिष्टं हरिद्रा द्वयादिकं तु पानादिभिर्वीराविषापहं भवति ॥

दंशः कुमुदया दाहस्फोटस्फुरणतोदवान् ।
पिच्छिलक्लेदविस्रावी सन्धासस्सगळग्रहः ॥
प्रत्याख्यायात्र कुर्वीत सामान्योक्तं क्रियाक्रमम्

कुमुदाख्याया दंशो दाहादिमान् पिच्छिलक्लेदस्रावी श्वासगळग्रहाभ्यां युक्तश्च भवति । श्वासस्तमकश्वासः । अत्र प्रत्याख्यानं कृत्वा सामान्योक्तं पूर्वाध्यायविहितं क्रियाक्रमं चिकित्सितं कुर्यात् ।

भवन्त्यलविषादंशे पीतलोहितमण्डलाः ।
पिटकाः सर्षपप्रख्यास्तालुशोषो रुजा ज्वरः ॥
छर्दिर्दाहः शिरःकम्पस्तत्र सेव्यः समाक्षिकः ।
सकासीसकट्टीबेरः सपिप्पलिवटाङ्कुरः ॥

अलविषाया दंशे पीतादिगुणाः सर्षपप्रमाणाः पिटका भवन्ति । तालुशोषादिकं

च । तत्र सेव्यादिकं वटाङ्कुरान्तं भेषजम् । सेव्यमुर्शारम् । वटाङ्कुरो वटप्ररोहः ॥
रक्तान्तो रक्तया दंशः सपाण्डुपिटकाज्वरः ।
श्वेतोतिसारः श्वसनं दाहः क्लेदः सशोणितः ॥
शस्तं शैलवर्जुनाम्रातात्त्वङ्मूलं सिन्दुवारतः ।

रक्ताख्याया लूतया दंशो रक्तान्तो भवति । पाण्डुवर्णाभिः पिटकाभिर्ज्वरेण च युक्तः । अतिसारश्च श्वेतो भवति । श्वसनादिकं च । अत्र श्लेष्मातकत्वगादिकं सिन्दुवारमूलान्तं शस्तम् । सिन्दुवारः प्रसिद्धः ॥

आदंशे चित्रया रक्ता पिटका विसृता स्थिरा ।
पर्वभेदशिरस्तापज्वरशोफा विसर्पिणी ॥
भिन्ना कृष्णत्वमभ्येति पीतास्रावा महाव्रणा
तत्रेष्टाः कुष्ठनळदशिरपिनळरेणुकाः ॥

चित्राख्याया आदंशे रक्तादिगुणा पिटका भवति । सा च स्वयं भिन्ना कृष्णत्वमभ्येति प्राप्नोति । पीतास्रावा महाव्रणा च भवति । तत्र कुष्ठादिकमिष्टम् ॥

दंशे च सन्तानिकया शूलमाकुलताश्रुणः ।
प्रदराक्षेपकौ तत्र केसरं क्षीरिणां त्वचः ॥
आम्रस्य सिन्दुवारस्य मूलमश्वन्तकस्य च ।

सन्तानिकाख्याया दंशे शूलादिकमाक्षेपकान्तं भवति । प्रदरं स्त्रियोत्तिरजः । आक्षेपको वातव्याधिः । तत्र नागकेसरादिकं भेषजम् । मूलशब्दस्याम्राव्यश्मन्तकान्तैः सम्बन्धः ॥

पिटका मेचका दंशमध्ये जतुकणोपमा ।
ज्वरः शोफोत्त वारुण्या रोचना रजनीद्वयम् ॥

मेचकाख्यायाः सम्बन्धिनो दंशस्य मध्ये
जतुकणोपमा पिटका ज्वरः शोफश्च भवति ।
अत्र वारुण्यादिकं भेषजम् । वारुणीन्द्रवा-
रुणी ॥

राजीमान् कसना दंशः शिरोरूक् श्वासकास
[वान् ।

शीतपिच्छिलरक्तसुद्रक्तोक्तं तत्र भेषजम् ॥

कसनाख्याया दंशो राजीमान् शिरोरु-
गादियुक्तश्च भवति । तत्र रक्ताख्यादंशोक्तं
भेषजम् ॥

पाण्डुरक्तोऽतिरुग्दंशः काकाण्ड्याः स्मृतिमो-
[षकृत् ।

हिध्मा श्वसनतृणमूर्च्छा निद्राक्षेपकहृद्गदाः ॥

काकाण्ड्या दंशः पाण्डुरक्तत्वादिगुणो
भवति । स्मृतिमोषकृच्च । हिध्मादयश्च भव-
न्ति । इतः प्रभृत्यसाध्यत्वाच्चिकित्सानोच्यते ।
(निद्राक्षेपः सहृद्गदः इति च पाठः ।)

रक्तान्तस्त्वेणपादाया दंशः कृष्णतिलाकृतिः
दाहमोहाग्निवीसर्पतृड्वाभिश्वासकासवान् ॥

एणपादाया दंशः पर्यन्तेषु लोहितः कृ-
ष्णतिलाकृतिर्दाहादिमांश्च भवति ॥

पूतिः श्यावोतिरूक सासृगादंशो लाजवर्णया
शीतज्वरसमुत्थानो दाहमूर्च्छातिसारवान् ॥

लाजवर्णया दंशः पूत्यादिगुणो भवति ।
शीतज्वरहेतुर्दाहादिमांश्च ॥

अग्निदग्धनिमो दंशो वैदेह्या भृशवेदनः ।
गम्भीरः सज्वरस्तीक्ष्णमोहो हृदयपीडनम् ॥

वैदेह्या दंशः अग्निदग्धनिमत्वादिगुणो
भवति ॥

ऊर्ध्वराजीचितो दंशो जालिन्यास्तीव्रशोफ
[रूक् ।

उदीर्णतृड्भ्रमश्वासस्तम्भमोहोवदीर्यते ॥

जालिन्या दंशः ऊर्ध्वराजीचितत्वादिगु-
क्तो भवति । उदीर्णा वृद्धास्तृडादयो यस्मिन् ।
अवदीर्यते भिद्यते ॥

रक्तो मालागुणादंशो धूमगन्धिः संतीव्ररूक् ।
दीर्यते पार्श्वतस्तैस्तैः संरब्धैर्मण्डलैर्युतः ॥

अन्तर्दाहो बहिः शैत्यमाध्मानं मूत्रकृच्छ्रता ।
मूर्च्छाप्रलापातीसारज्वराः प्राणान्तकारिणः

मालागुणाया दंशो धूमगन्धत्वादिगुक्तो
भवति । अस्यां च लूतायामन्तर्दाहादयः प्रा-
णानामन्तकारिणः ॥

ध्मातः सौवर्णिकादंशः स्यन्दते मत्स्यगन्धिकः
शिरोक्षिरुज्वरः कासस्तृणा शोफोवमिर्भ्रमः

सौवर्णिकाख्याया दंशो ध्मातत्वादिगुणो
भवति । शिरोरुगादिकं च ॥

असाध्यानामपि हितं प्रत्याख्यायाशु योज-
[येत् ।

दोषोच्छ्राय विशेषेण छेददाहादिवर्जितम् ॥

यासामसाध्यत्वाच्चिकित्सानोक्ता तासा-
मसाध्यानामपि प्रत्याख्यानं कृत्वा दोषोच्छ्राय
विशेषवशेन हितं चिकित्सितं योजयेत् । छेददा-
हादिकं वर्जयित्वा ॥

यस्मिन् देहदेशे या लूता दशति सा
कपिलेत्यादिना क्रमेण प्रदर्श्यते ॥

कपिला तत्र नासायामग्निर्दशति जत्रुणि ।
पीता तु गण्डयोः पद्मा दक्षिणांसेथ कक्षयोः ॥
लूता मूत्रविषाश्वेता चिबुकेकाळिकाशिणि ।
पाण्डुरा दक्षिणस्कन्धे करयो रक्तपादिका ॥
वामपार्श्वे दशेत् भृङ्गा वामांसे पिङ्गला दशेत् ।
त्रिमण्डलोदरे पूतिः पृष्ठे वीरा तु दक्षिणे ॥
बाहौ नाभ्यां कुमुदिका वामस्कन्धेऽलसंज्ञिता
कण्ठे रक्ता ललाटे तु चित्रा सन्तानिकोष्ठयोः
मेचका मूर्ध्नि कसनादस्तयोः कक्षमूलयोः ।
काकाण्ड्येणी तु हृदये लाजवर्णास्तनान्तरे ॥
बाहुसन्धिषु वैदेही लूताऽपाङ्गे तु जालिनी ।
मालागुणाख्या ग्रीवायां सौवर्णी कर्णमूलयोः
इति क्षेत्राणि नियतान्यत्युदीर्णविषाः पुनः ।
परक्षेत्रेपि वर्तन्ते राजानोतिबला इव ॥

इत्युत्तरे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

तत्र तासां लूतानां मध्ये कपिला नाम
लूता नासायां दशति । एवमग्निरित्यादि ।
व्याख्या समम् । इत्येतानि नासादीनि क्षेत्रा-
णि कपिलादीनां लूतानां नियतानि । यास्त्व-
त्युदीर्णविषा भवन्ति ता लूताः परक्षेत्रेपि वर्तन्ते
यथातिबला राजान इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामुत्तरे

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

—:0:—

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

मूषिकाळर्कप्रतिषेधम् ।

जङ्गमविषप्रक्रमेण मूषिकाळर्कविषयो-
श्चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो मूषिकाळर्कप्रतिषेधं नामा-
ध्यायं व्याख्यास्यामः । इति यः ।

[लालनादिभेदेनाष्टादशविधस्य मूषिक-
स्याळर्कस्य शुनश्च विषस्य प्रतिषेधश्चिकित्सा-
स्मिन्नध्याय उच्यते इति मूषिकाळर्कप्रतिषेधस्तम् ।
विज्ञानाद्विना प्रतिषेधस्य दुष्करत्वात् सविज्ञानं
प्रतिषेधमित्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ।]

[तत्र पूर्वं मूषिकाणां नामविशेषं संख्यां
च दर्शयति ॥]

लालनश्चपलः पुत्रो हसिरश्चिकिरोऽजिनः ।
कषायदन्तः कुलकः कोकिलः कपिलोऽसितः
अरुणः श्वलः श्वेतः कपोतः पलितोन्दुरुः ।
चुच्छुन्दरो रसालाख्यो दशाष्टौ चेति मूषिकाः

लालनादयोष्टादश मूषिकाः । मूषिकस्य
प्रसिद्धत्वात् भेदकीर्तनमेव । अळर्कस्य तु लक्ष-
णं वक्ष्यते ॥

[मूषिकविषस्य व्रणेन विनापि रक्तादि-
दूषकत्वात्तत्संक्रान्तेर्हेतुमाह ॥]

यस्मिन्नङ्गे पतत्येषां शुक्लमङ्गैः स्पृशन्ति वा ।
यच्छुक्लदिग्धैस्तत्रासे दूषिते पाण्डुतां गते ॥
ग्रन्थयः श्वयथुः कोठो मण्डलानि भ्रमोरुचिः

शीतज्वरोतिरुक्सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥
रोमहर्षः सुतिर्मूर्छा दीर्घकालानुबन्धनम् ।
श्लेष्मानुविद्धबद्धासुपोतकछर्दनं सकृत् ॥

एषां मूषिकाणां सम्बन्धि शुक्लं यस्मिन्न-
ङ्गे पतति यद्वा यदङ्गं मूषिकशुक्लादिर्धैरङ्गैः स्पृ-
शन्ति तत्रास्ते रक्ते दूषिते पाण्डुत्वं च गते ग्र-
न्ध्यादिकं भवति । श्लेष्मणानुविद्धानां बहूना-
मासुपोतकानां छर्दनं वमनम् । [तत्प्रभावात्
सकृदेकवारमेव श्लेष्मणानुबद्धानां बहूनामासु-
पोतकानां मूषिकबालाकारमांसखण्डानां छर्दनं
च स्यात् । शीतज्वरः शीतादिज्वरः । पर्वभे-
दनं सन्धिषु भेदनप्रतीतिः । सुतिर्ब्रणमुखाद्रक्तपू-
यादिस्त्रावः । दीर्घकालं चिरकालमनुबन्धनम-
नुवर्तनम् ॥]

व्यवाय्यासुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कुप्यति ।

सर्वं चासुविषं व्यवायिव्यापकगुणस्वभावं
कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यं भवति । भूयो भूयश्च कुप्यति ।
[व्यवायिगुणस्य सर्वविषसाधारणत्वेऽप्यत्र विशे-
षकथनमतिशयोक्तनार्थम् । भूयो भूयश्च कु-
प्यति शान्तमपि पुनःपुनः कालान्तरेण कोपं
याति ॥]

मूर्च्छाङ्गशोफवैवर्ण्यक्लेशब्दाश्रुतिज्वराः ॥

शिरो गुरुत्वं लालासृक् छर्दिश्चासाध्यलक्षणम्

मूर्छादिकमसाध्यमूषिकविषलक्षणम् ।

[अङ्गशब्दः शोफादिषु त्रिषु सम्बध्यते ॥]

शूनवास्ति विवर्णौष्ठमास्वाभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ।

चुच्छुन्दुरुसगन्धं च वर्जयेदासुदूषितम् ॥

शूनवस्तिमित्यादिकं चासुदूषितं वर्ज-
येत् । चुच्छुन्दुरुसमानगन्धं च । चुच्छुन्दु-
रूर्जाया दीर्घमुखो मूषिकः । [असाध्यलक्षणा-
न्युक्त्वा पुनरपि वर्जयेदित्युक्तत्वात् पूर्वोक्तस्य-
याप्यत्वमस्य परित्याज्यत्वं च सूचितम् ॥]

शून इत्यादिना अलर्कस्य लक्षणमुच्य-
ते । (अनन्तरमलर्कविषलक्षणं विवक्षुः पूर्व
तस्योन्मादहेतुमाह ॥)

शूनः श्लेष्मोद्वणा दोषाः संज्ञां संज्ञावहाश्रिताः
मुष्णन्तः कुर्वते क्षोभं धातूनामतिदारुणम् ॥

लालावानन्धवधिरः सर्वतः सोभिधावति ।
स्रस्तपुच्छहनुस्कन्धः शिरो दुःखी नताननः ॥

शूनः सारमेयस्य श्लेष्मोद्वणा दोषाः
संज्ञावहाः सिरा आश्रित्य संज्ञां चेतनां मुष्ण-
न्तो धातूनां शूनो रसरक्तादीनां दारुणमतिघोरं
क्षोभं कुर्वते । ततः स लालावत्त्वादियुक्तः स-
स्तपुच्छादिकश्च सर्वतो विना प्रयोजनमाभिधा-
वति ॥

(उन्मादलक्षणमुक्त्वा अलर्कस्य दंशल-
क्षणमाह ॥)

दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं क्षरत्यसृक् ।

हृच्छिरोरुज्वरस्तम्भतृष्णा मूर्छोद्भवोऽनुच ॥

तेन तथाविधेनालर्काख्येन शुनादष्टस्य
पुंसो दंशः सुप्तः अचेतनः सन् कृष्णमसृक् क्ष-
रति । ततश्च तृष्णाद्युद्भवो भवति ॥

(अलर्कविषप्रसङ्गात् सृगालादिविषल-
क्षणमाह ।)

अनेनान्येपि बोद्धव्या व्याळादंष्ट्रा प्रहारिणः ।
सृगालाश्वतराश्वर्षद्वीपिव्याघ्रवृकादयः ॥

अनेन च श्वदंशप्रकारेणान्येपि व्याळा
क्षुद्रा दंष्ट्राप्रहारिणः सृगालादयो बोद्धव्या ज्ञे-
याः । (सृगालादय इत्यादिशब्देन विडालाद-
यो गृह्यन्ते । व्याळा दुष्टसत्वाः ।)

कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यं सुप्तिं हृदज्वरभ्रमाः ।
विदाहरागरूपपाकशोफग्रन्थि विकुञ्चनम् ॥
दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिका मण्डलानि च ।
सर्वत्र सविषे लिङ्गं विपरीतं तु निर्विषे ॥

सर्वत्र सविषे दंशे कण्डवादिक् लि-
ङ्गम् । एतद्विपरीते निर्विषम् ॥

(अळर्कप्रसङ्गात्तद्विधानां सृगालादीनां
लक्षणमुक्त्वा सामान्येनासाध्यलक्षणमाह ॥)

दष्टो येन तु तच्चेष्टारुतं कुर्वन् विनश्यति ।
पश्यंस्तमेवचाकस्मादादर्शं सलिलादिषु ॥

येनैव प्राणिना दष्टस्तस्यैव सम्बन्धिनी-
श्रेष्टास्तस्यैव रुतं कुर्वन् पुरुषो विनश्यति । त-
मेव च प्राणिनमकस्मादादर्शादिषु पश्यन्नपि वि-
नश्यति ॥

जलदर्शनसंस्पर्शशब्देभ्यो यश्च सन्त्रसेत् ।
अदष्टमपि तं जह्याज्जलसन्त्रासरोगिणम् ॥

अदष्टोपि यः पुरुषो जलस्य दर्शनेन वा
स्पर्शनेन वा शब्देन वा सन्त्रस्येत् जलसन्त्रा-
सनान्ना रोगेण युक्तं जह्यात् ॥

(मूषिकाळर्कयोर्लक्षणमुक्त्वानन्तरं मू-
षिकचिकित्सामाह ॥)

आखुना दष्टमात्रस्य दंशं काण्डेन दाहयेत् ।
दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात् कर्णिकान्यथा ॥

आखुनेत्यादिना मूषिकाणां साधारणी
चिकित्सा । सुबोधम् । दंशदाहेन विना क-
र्णिका सम्भवति । (आखुना मूषिकेण दष्टमा-
त्रस्य मात्रयाप्यततिलङ्घितदष्टसमयस्य दंशं दं-
शत्रणं काण्डेन शरकाण्डादिना अथवा दर्पणे-
नादर्शेन दाहयेत् अन्यथा दाहाभावे तीव्ररुजा
अतिवेदनायुक्ता कर्णिका स्यात् ॥)

(अनन्तरकरणीयमाह ॥)

दग्धं विस्रावदेदंशं प्रच्छितं च प्रलेपयेत् ।
शिरीषरजनीवक्रकुंकुमामृतवालिभिः ॥

दग्धं दंशं दंशत्रणं विस्रावयेत् । प्र-
च्छितं चेति वक्ष्यमाणत्वाद्विस्रावणं प्रच्छानेन ।
ततः शिरीषादिभिरमृतवत्स्यन्तैः प्रलेपयेत् ।
(शिरीषरजनीकुष्ठमिति सुश्रुतपाठः ॥)

अगारधूममज्जिष्ठा रजनी लवणोत्तमैः ।
लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ॥

अगारधूमादिभिर्लेपः आखुविषं जयति
कर्णिकायाः पातनश्च ॥

ततोम्लैः क्षाळयित्वा तु तोयैरनुच लेपयेत् ।
पालिन्दी श्वेतकटभी विल्वमूलगुडचिभिः ॥

अन्यैश्च विषशोकघ्नैः सिरां वा मोक्षयेत् द्रुतम् ।
ततो लेपादनन्तरमम्लैः काञ्चिकादिभिः

क्षाळयित्वानु पश्चाच्च तोयैः क्षाळयित्वा पालि-
न्धादिभिर्लेपयेत् । पालिन्दी श्यामा त्रिवृत् ।
अन्यैश्च विषघ्नैः शोफघ्नैश्च हरिद्रादिभिर्लेपयेत् ।

अथवा द्रुतं शग्रिं सिरां मोक्षयेत् । (विषत्रैः शिरीषादिभिः शोफत्रैः शिमुमूलादिभिरन्यैरप रैरौषधैश्च लेपं कुर्यात् ॥)

छर्दनं जालिनीकाथैः शुकाख्याङ्गोलयोरपि । कोशवत्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च मदनस्य च सञ्चूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत्

नीलिनीकाथेन छर्दनं शुकाख्याङ्गोलयो-
श्च काथेन । कोशवत्यादिफलानां चूर्णं दध्ना
पीत्वा विषं वमेत् । शुकाख्या शिरीषः । को-
शवती कोशातकी । जीमूतः कृतवेधनः ॥

वचामदनजीमूत कुष्ठं वा मूत्रपोषितम् ।
पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वोन्दुरुविषापहम् ॥

वचादिकं गोमूत्रेण पिष्ट्वा पूर्वकल्पेनेति
दध्ना पातव्यम् । तत्सर्वेषामुन्दुरुणां विषं
हन्ति ॥

निष्पावाः कदलीमूलं बन्धुजीवफलानि च ।
सुवर्चलारामठकं स्यार्जिकातिविषाद्वयम् ॥
श्यामाद्रिकर्णिकामूलमर्थचैर्वमनत्रयम् ।

निष्पावसुवर्चलाश्यामादिभिरर्धचैर्वर्ध-
श्लोकैर्वमनत्रयं भवति । रामठकं हिङ्गु ॥

वान्तस्य शुद्धे हृदये शूलं हिध्मारुचिर्वमिः ।
उष्णोद्गारानुबन्धो वास्याच्चेत्तत्रैतदौषधम् ॥

वान्तस्य सतो हृदये शुद्धे शूलादिकं य-
दि स्यात्तत्रैतदौषधम् ॥

किमित्याह ॥

जीरकं त्र्यूषणं कुष्ठं तुङ्गाख्यं नागकेसरम् ।
रजन्यौ सैन्धवं सेव्यं यष्टीमधुसुवर्चलाम् ॥

मधुरं च गणं पिष्ट्वा बीजपूरकपित्थयोः ।
रसेन षाडवं कुर्यान्मधुमत्स्याण्डिकान्वितम् ॥
गन्धवर्णरसोपेतः स पीतो विषदोषजित् ।

जीरकमित्यादि व्याख्यासमम् । तुङ्गा-
ख्यं नागकेसरम् । मधुरोगणः सूत्रोक्तः ॥
द्विपिप्पलीद्व्यंशुमतीकाथेपेयाचतद्गुणा ।

द्विपिप्पल्यादिकाथे कृता पेया च तद्गुणा
जीरकादिषाडवगुणा ।

विरेचने त्रिवृत्नीली त्रिफला कल्क इष्यते ।
शिरोविरेचने सारः शिरीषस्य फलानि च ॥

त्रिवृदादिकल्को विरेचन इष्यते । शि-
रीषस्य सारः फलानि च शिरोविरेचने ॥

अञ्जने गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोन्वितः ।
कपित्थगोमयरसो मधुमानवलेहने ॥

व्योषसूक्ष्मरजोन्वितो गोमयरसोऽञ्जन
इष्यते । कपित्थगोमयरसो माक्षिकयुक्तोऽवले-
हने ॥

तण्डुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतम् ।
द्विनिशा कटभी रक्ता यष्ट्याद्वैर्वामृतान्वितैः ॥
आस्फोटमूलसिद्धं वा पञ्चकापित्थमेव वा ।

तण्डुलीयकस्य मूलेन सिद्धं घृतं पा-
ने हितम् । अमृतान्वितैर्द्विनिशादिभिर्वा सि-
द्धं घृतम् । रक्ता मञ्जिष्ठा । सुवोषम् । आ-
स्फोटोर्कः । पञ्चकापित्थं कपित्थस्य त्वक्पत्रपु-
ष्पफलमूलानि तैः पञ्चभिः सिद्धं घृतं वा ॥

अधोभागे विशुद्धस्य शूलं नाभ्यां भवेद्यदि ।
पुरीषं वा विबध्येतगुदे स्याद्वा विकर्तिका ॥

तत्र पेयां पिबेच्छीतां शर्करामधुसंयुताम् ।
पिप्पली पिप्पलीमूलशारिवा कटुकाह्वयैः ॥
शृतैः सिद्धां सह बला समङ्गा विश्वभेषजैः ।

विरिक्तस्य यदिनाभिशूलं पुरीषं वा वि-
बद्धगुदे वा विकर्तिकास्यात्तत्र पिप्पल्यादिभिर्वि-
श्वभेषजान्तैः शृतैः सिद्धां शीतां शर्करामधुयुक्तां
पेयां पिबेत् । समङ्गा मञ्जिष्ठा ॥

नळदध्यामकव्योषलोध्रचित्रकदीप्यकम् ।
कुतलक्षारतोयेन पिष्टं माक्षिकसर्पिषा ॥
दध्ना वा प्राशयेत् क्षौद्रं यवक्षारपयोदधि ।
फाणितं तैलमाज्यं च विषघ्नं पीतमेकतः ॥

नळदादिदीप्यकान्तं कुतलक्षारतोयेन
पिष्टं मधुसर्पिषा दध्ना वा प्राशयेत् । कुतल-
स्तिलकाण्डम् । क्षौद्रादिकमाज्यान्तमेकतोमि-
श्रीभावेन पीतं विषघ्नं भवति ॥

सिन्दुवारं नतं शिथु विल्वमूलं पुनर्नवम् ।
वचाश्वदंष्ट्रा जीमूतमेषां काथं समाक्षिकम् ॥
पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकार्दितः

मूषिकैरर्दितो हिंसितः दध्ना शाल्योदनं
भुञ्जानः सिन्दुवारादीनां काथं समाक्षिकं पि-
बेत् । श्वदंष्ट्रा कण्डूकरी ॥

तक्रेण शरपुङ्खाया बीजं सञ्चूर्ण्य वा पिबेत्
अङ्गोलमूलवल्को वा वस्तुमूत्रेण कल्कितः ॥
पानलेपनयोर्युक्तः सर्वोन्दुरुविषापहः ।

अथवा शरपुङ्खायाः प्रसिद्धायाश्चूर्णं
तक्रेण पिबेत् । अङ्गोलमूलत्वक्प्रयोगः सुबोधः ।
[आवमूत्रेण पिष्टः पानविषये लेपनविषये च

प्रयुक्तः अङ्गोलमूलस्य वल्कश्च मूषिकविषस्य
नाशनः ॥]

पयः पयस्यया युक्तं सितया मधुकेन च ॥

पयस्यया शर्करया मधुकेन च युक्तं पे-
यः प्रकरणात् सर्वोन्दुरुविषापहम् । पयस्या
क्षीरिका ॥

किराततिक्तममृतां समङ्गां ककुभत्वचम् ।
बाणं पलाशं काष्मर्यं पयस्यां तण्डुलीयकम् ॥
आखुविन्नां महानिम्बं सप्तपर्णं मधूलिकाम् ।
कपित्थं राजवृक्षं वा पिबेदन्यतमं ज्वरी ॥

यश्च मूषिकविषे ज्वरवान् भवति स
किराततिक्तकादीनामन्यतमं पिबेत् । आखु-
विन्ना (मूषिकपर्णा) ॥

स्थिरां मन्दरुजां प्रच्छेत् कर्णिकां पातयेतवा ।
श्यामालाङ्गलिकां दन्ती किणिही गिरिकर्णि-
(का ॥

आखुवृक्षो महावृक्षस्त्रिवृदञ्जनकी स्नुही ।
कर्णिकापातनं कल्कमेकैकं तिलकल्कवत् ॥

कर्णिकां स्थिरां मन्दरुजां च सर्तीं प्र-
च्छेत् पातयेतवा । श्यामादीन्येकैकं तिलक-
ल्कयोगात् कर्णिकांशातनानि । लाङ्गलिका
विशल्या । किणिही गिरिकर्णिका । आखुवृ-
क्षो जीमूतकः । अञ्जनकी नीलिनी ॥

क्षीरप्रवाळमञ्जिष्ठा बलादावी हयाह्वयाः ।
रोपण्यः कल्कितास्तैलं घृतं वा साधितं तथा
दिनिशा तिलयष्ट्याहृतगरोशीरपन्नकैः ।

क्षीरिप्रवाळादिकं कल्कितं रोपणम् ।
अथवा तैः साधितं तैलं वा घृतं वा तथागु-
णम् । द्विनिशादिभिः साधितं तैलं वा घृ-
तं वा ॥

सामान्येनेति निर्दिष्टा क्रियाखूनां विशेषतः ।

इत्याखूनां क्रिया सामान्येन निर्दिष्टा ।
विशेषतस्तूच्यते लालनेनेत्यादिना ॥

लालनेन वमिर्मूर्च्छा लालासावश्च जायते ।
लिह्यात् समाक्षिकं तत्र चूर्णितं तण्डुलीयकम्

लालासावान्तं लालनेन जायते । तत्र
समाक्षिकं तण्डुलीयकचूर्णं लिह्यात् ॥

चपलेन वमिर्मूर्च्छा तृड्वा तत्रावलेहयेत् ।
सदारुमुस्तां त्रिफलां—

चपलाख्येन वमिर्मूर्च्छा तृड्वा जायते ।
तत्र देवदारुमुस्तसहितां त्रिफलां लेहयेत् ॥

— पुत्रकेण तु पाण्डुता ।
सादोक्ते सर्वतश्चाखुसदृशग्रन्थिसम्भवः ॥
शिरीषबीजं कुष्ठं च मधुना तत्र लेहयेत् ।

पुत्रकाख्येन ग्रन्थिसम्भवान्तम् । तत्र
शिरीषबीजं कुष्ठं च मधुना लेहयेत् ॥

हसिरेणान्नविद्वेषो जृम्भणं रोमहर्षणम् ।
आरग्वधादिनिर्ग्रहं सुवान्तं तत्र पाययेत् ॥

हसिराख्येन रोमहर्षणान्तम् । तत्र सु-
ष्ठु वमनं कृत्वा आरग्वधादिकाथं पाययेत् ॥

चिकिरेण शिरोदुःखं शोफो हिध्मावमिर्भ्रमः ।
वान्तोत्र जालिनीकाथैः सारमङ्गोलजं पिबेत्

चिकिराख्येन भ्रमान्तम् । अत्र जा-
लिनीकाथेन वमनं कृत्वा अङ्गोलसारं पिबेत् ॥

अजिनेनाङ्गकृष्णत्वं मूर्च्छाछर्दिश्च हृद्ग्रहः ।
मधुना तत्र मञ्जिष्ठां लिह्यात् स्नुक्क्षीरकल्कि-
(ताम् ॥

अजिनाख्येन हृद्ग्रहान्तम् । तत्र सु-
धा क्षीरेण कल्कितां मञ्जिष्ठां मधुना लिह्यात् ॥

निद्राकषायदन्तेन हृच्छोषः कृशताति च ।
शिरीषसारत्वग्बीजं तत्र क्षौद्रेण लेहयेत् ॥

कषायदन्ताख्येन निद्रा हृच्छोषः अति-
कृशता च । तत्र शिरीषस्य सारादिकं क्षौद्रेण
लेहयेत् ॥

कुलकेन रुजा स्रावौ राजयोर्दशमण्डले ।
स सिन्दुवारकौ तत्र सहौ लिह्यान्मधुप्लुतौ ॥

कुलकाख्येन दशमण्डले रुजास्रावौ रा-
जयश्च । तत्र सिन्दुवारसहितौ सहौ कुष्ठनखे
मधुप्लुतौ लिह्यात् ॥

ग्रन्थयः कोकिलेनोग्रा ज्वरो दाहश्च दारुणः ।
नीलीपुनर्नवाकाथे सिद्धं तत्र पिबेत् घृतम् ॥

कोकिलाख्येनोग्रा ग्रन्थयो दारुणौ च
दाहज्वरौ । तत्र नील्यादिकाथासिद्धं घृतं पि-
बेत् ॥

कपिलेन व्रणे कोथो ज्वरो ग्रन्थिर्भ्रमः सतृ-
लेहयेन्मधुना श्वेतां श्वेतां चात्र पुनर्नवाम् ॥

कपिलाख्येन तृडन्तम् । अत्र श्वेतां श्वे-
तवचां श्वेतपुनर्नवां च मधुना लेहयेत् ॥

रक्तं कृष्णेन वमति विशेषाद् दुर्दिने पिबेत् ।
तत्र किंशुकभस्मांश्चु शिरीषफलवाळकम् ॥

कृष्णेनासिताख्येन रक्तं सदावमति दु-
र्दिने तु विशेषात् । तत्र पलाशभस्मोदकादिकं
पिबेत् ॥

अरुणाद्याः पृथग्दोषसन्निपातासम्भवान् ।
जनयन्ति क्रमाद्रोगान् सर्वे च ग्रन्थिकर्णिकाः

अरुणाद्याः पञ्चपृथग्दोषादिसम्भवान्
क्रमाद्रोगान् जनयन्ति । सर्वे च ग्रन्थिकर्णिका
युक्ता भवन्ति । अरुणो वातसम्भवान् रोगान्
जनयति । शबलः पित्तसम्भवान् । श्वेतः क-
फसम्भवान् । कपोतः सन्निपातसम्भवान् ।
पलितोन्दुरोससम्भवानिति क्रमार्थः ॥

करञ्जारग्वधव्योषबृहत्सुमतीद्रयात् ।
काथे दधिपयः सर्पिः पृथक्प्रस्थोन्मितं पचेत्
कपित्थडाडिमवरी विशालात्रिसुगन्धिकाः ।
त्रिवृतामृत्तिका वक्रगुल्मीश्वात्रकालिकताः ॥
क्षिपेत्तदरुणादीनां पञ्चानां विषनाशनम् ।
काकादनी काकमाची स्वरसेन शृतं घृतम् ॥

करञ्जादिकाथे कपित्थादिकल्के दधि-
क्षीरप्रस्थाभ्यां युक्तं घृतप्रस्थं पचेत् । तत्घृत-
मरुणादीनां पञ्चानां विषनाशनम् । काकाद-
न्याः काकमाच्याश्च स्वरसेन शृतं घृतं चारु-
णादीनां पञ्चानां विषनाशनम् ॥

कृमश्चुच्छुन्दरेणोग्रीवास्तम्भो विषूचिका ।
यवनाळर्षभक्षारं बृहत्सुमती वात्र पाययेत् ॥

चुच्छुन्दराख्येन कृमादिविषूचिकान्तम् ।
तत्र यवनाळक्षारं पाययेत् । यवनाळक्षा-
रो यवक्षारः ॥

ग्रीवास्तम्भो रसालेन वेदना दंशमण्डले ।
लिह्यान्महागदं तत्र घृतमाक्षिकसंयुतम् ॥

रसालाख्येन ग्रीवायाः स्तम्भो दंशम-
ण्डले वेदना च । तत्र महागदाख्यमगदं घृत-
माक्षिकसंयुतं लिह्यात् । महागदाख्योऽगदः
सर्पविषप्रतिषेधोक्तः ॥

सशेषं मूषिकविषं प्रकुप्यत्यभ्रदर्शने ।
यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥

यन्मूषिकविषं चिकित्सया निशेषं न
निरस्तं तदभ्रदर्शने प्रकुप्यति । अथवा येनैव
दोषेणाधिकं यन्मूषिकविषं तत्तस्य वृद्धिहेतुषु
कालेष्वायुष्कामीयोक्तेषु प्रकुप्यति ॥

तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरूपक्रमाः ।
यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दूषीविषापहाः ॥

तत्र सशेषविषवृद्धौ अवस्थानातिक्रमेण य-
थादोषं च निर्दिष्टा उपक्रमा प्रयोज्याः स्युः ।
तथा दूषीविषापहाश्चोपक्रमाः । इति मूषिक-
विषोपक्रमः ॥

(अळर्कविषचिकित्सामाह ॥)

दंशन्त्वळर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ।
प्रदिह्यादगदैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥
त्रैणस्योपरि निष्पीड्यः प्रत्यक्पुष्पीरसोथवा

अळर्कदष्टस्य दंशं दंशत्रणं उष्णेन सर्पि-
षा दग्ध्वा तैस्तैर्नानाविधैरगदैः प्रादिह्यात् । पु-

राणं पञ्चसंस्तरातीतं च घृतं पिबेत् । अथ-
वा व्रणस्योपरि प्रत्यक्पुष्पीरसो निष्पीड्यः ।
प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः ॥

तिलगुलगुलुर्द्वर्णां डाडिमस्य गुडस्य च ।
कल्को मुहुर्मुहुर्लेपः श्वदंशविषजित्परम् ॥

तिलादीनां कल्केन मुहुर्मुहुर्लेपः परं श्व-
दंशविषजित् ॥

नळमूलं जले सिद्धं पानलेन योर्हितम् ।
मातुलङ्गच्छदैर्दंशं बध्नीयादन्तचर्चितैः ॥

नळमूलमित्यादि सुबोधम् । दन्तैश्च
विंशानि यानि मातुलङ्गपत्राणि तैर्दंशं बध्नी-
यात् ॥

अर्कक्षीरयुतं चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ।
अस्य चाळर्कदृष्ट्यार्कक्षीरयुक्तं योग्यं
विरेचनमाशु युज्यमानम् ॥

पिबेत् पुनर्नवां श्वेतां धुर्धूरकफलांश्चिताम् ॥
श्वेतां शुक्लपुष्पां पुनर्नवां धुर्धूरकफलैर्धु-
क्तां पिबेत् ॥

फलं धुर्धूरकान्मूत्रं काकोदुम्बरिकोद्वजम् ।
शीथुना श्वविषं हन्ति पीतं वा तण्डुलाम्बुना ॥

धुर्धूरकफलं काकोदुम्बरिकामूत्रं च शी-
थुना वा तण्डुलाम्बुना वा पीतं श्वविषं हन्ति ॥

ऐकध्यं पललं तैलं रूपिकापाः पयो गुडः ।
भिनत्ति विषमाळर्कं घनमृन्दमिवानिलः ॥

पललादिकमैकध्यं मिश्रयित्वा प्रयुक्त-
माळर्कं विषं भिनत्ति । यथा घनसमूहं वायुः ।
रूपिका अर्कः ॥

लशुनोषणवैदेही वरा गोपित्तकल्किताः ।
पाननस्याञ्जनालेपैः श्वदष्टौषधम् परम् ॥

लशुनादिकं गोपित्तकल्कितं पानादिभिः
परं श्वदष्टौषधम् । वैदेही पिप्पली ॥

जलवेतसपत्रत्वङ्मूलं क्षुण्णं पचेज्जले ।
सकाथः शीतलः पीतः परं श्वविषभेषजम् ॥

तत्तिसद्वं च घृतं पाननम्याभ्यञ्जनलेपनम् ।
जलत्रासे समस्ते च विषे तत् गरुडोपनम् ॥

जलवेतसपत्रादि काथः सुबोधः । त-
त्तिसद्वमिति जलवेतसपत्रादिभिर्द्वं घृतं पानादि-
प्रयोगाज्जलत्रासे सर्वविषेषु च गरुडोपनम् ॥

यवमाषकुलत्थानां पञ्चमूलयचाभ्यामिति ।
क्षीरद्विगुणिते सर्पिः साधयेच्छुद्धक्षणाकालेकैः
अश्वगन्धासहाकुष्ठं बृहतीरजनीद्रव्यैः ।
विदारीनतकद्वजं पयस्या सिन्दुवारकैः ॥
सर्पगन्धानखा भीरु शर्कराक्तवन्दनैः ।
श्वदष्टौषद्रवान् सर्वान् पानाभ्यङ्गैर्निहन्ति तन् ॥

यवादीनां पञ्चमूलान्तानां काये द्विगुण-
हीरे अश्वगन्धादिभिः शुद्धक्षणाकालेकैः सर्पिः
साधयेत् । तद्घृतं सर्वान् शूनो दंष्ट्रया कृता-
नुषद्रवान् निहन्ति ॥

हृदिदाहे प्रसेके च विरेकवननेभृशम् ।
विषदोषहरेयोज्ये शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥

अळर्कदष्टे च यदि हृदिदाहः प्रसेकश्च
भवति । तत्र विषदोषहरे विरेकवनने मृशं
योज्ये । तस्य च शुद्धे हृदिसंसर्जनक्रमः ॥

दद्यात् संशोधनं तीक्ष्णमवश्यं विषनाशनम् ।
अशुद्धस्य निरुद्धोपि व्रणे कुप्यति तद्विषम् ॥

तत्र यदा संशोधनं दद्यात्तदावश्यमेव
तीक्ष्णैरेव नातीक्ष्णैर्यस्मादसम्यक् शुद्धस्य निरु-
द्धोपि व्रणे तद्विषं कुप्यति ॥

सरत्नवीजौषाधिभिः कुम्भैः शीताम्बुपूरितैः ।
अष्टोत्तरशतं वारान् सिद्धमन्त्राभिमन्त्रितैः ॥
अष्टोत्तरशतोन्मानैः पुष्पमालावगुण्ठितैः ।
गोचर्ममात्रके लिप्ते ज्वलिताग्नौ कुशास्तृते ।
स्थण्डिले सरितस्तीरे स्नानं वास्य चतुष्पथे ॥

अस्य चाळर्कदृष्टस्य सरितस्तीरे वा च-
तुष्पथे वा स्थण्डिले भूप्रदेशे गोचर्ममात्रस्थाने
लिप्ते ज्वलिताग्नौ कुशैश्चास्तृते सरत्नवीजादिभिः
कुम्भैर्घटैः स्नानं स्यात् । रत्नवीजैर्द्वान्यैश्चौषधै-
श्चसहये वर्तन्ते ते तथोक्ताः । ये च कुम्भाः
सिद्धमन्त्रेणाष्टोत्तरं शतं वारान् अभिमन्त्रितास्तैः ।
ये जलेन पूर्णाः सन्तस्ते । ये अष्टोत्तरं शतमु-
न्मानेन भवन्ति तैः कलशैः ॥

अळर्काधिपते यक्ष सारमेयगणाधिप ।
अळर्कजुष्टमेतं मे निर्विषं कुरुमाचिरात् ।
स्वाहेति मन्त्रोळर्कात्ते सर्वकर्मसु शस्यते ॥

अळर्काधिपत इत्यादि स्वाहान्तो मन्त्रो-
ळर्कात्ते पुरुषे सर्वकर्मसु शस्यते । हे अळर्का-
भिधान, अधिपते स्वामिन्, हे यक्षगणानां सा-
रमेयगणानां चाधिप । एतमळर्कजुष्टं मे नि-
र्विषं कुरु माचिरात् शीघ्रं स्वाहेति मन्त्रपदम् ॥
चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तपरिक्षतम् ।
शूयते पच्यते रागज्वरस्रावरुजान्वितम् ॥

चतुष्पाद्भिः प्राणिभिः द्विपाद्भिश्च मनु-
ष्यादिभिर्नखपरिक्षतं दन्तपरिक्षतं च रागाद्य-
न्वितं सच्छूयते पच्यते च ॥

सोमवलकोश्चकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥

॥ इत्युत्तरे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

सोमवलकादिना लेपो नखदन्तविषापहः ।
सोमवलकः कटुकत्वक् । हंसपदी प्रसिद्धैव ।
अश्चकर्णो मधुस्रवा पूर्वदेशे प्रसिद्धः । नख-
दन्तविषापह इत्यत्र मनुष्याणां दन्तनखक्षतं वि-
षमन्यत्र मैथुनादित्यास्तिकाः । इति जर्जटः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

—:0:—

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

विषोपद्रवप्रतिषेधम् ।

विषाणां तद्गोणाणां च निर्णयं कृत्वा विषे-
य उपद्रवास्तांस्तद्विकृतां च प्रदर्शयितुमध्याय-
आरभ्यते ॥

अथातो विषोपद्रवप्रतिषेधं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति यः ॥

ज्वरकासवमिश्वासहिध्मा तृष्णाऽतिमूर्च्छनम्
विशोभेदोऽतिकाठिन्यमानाहो वस्तिमूर्दरुक् ॥
श्वयथुः पूतिदंशत्वं रक्तस्रावो विषानिलः ।
इति षोडशनिर्दिष्टा विषार्तानामुपद्रवाः ।
गच्छन्त्युपेक्षितानां यैर्जुष्टा विषरोगिणः ॥

ज्वरादयः षोडशविषातानामुपद्रवा नि-
र्दिष्टाः । उपेक्षिता आचिकित्सिताः सन्तो वि-
षरोगिणो यैरुपद्रवैर्जुष्टा नाशं गच्छन्ति ॥

राजवृक्षफलोर्गीरकाष्मर्यघनपत्रकात् ।
काथः सशर्कराक्षौद्रो विषज्वरहरः परम् ॥

राजवृक्षं इत्यादिना ज्वरादीनां क्रमेण
चिकित्सा राजवृक्षफलादिकाथः सुबोधः ॥

पीता तण्डुलतोयेन कटुकासमितोपला ।
विषज्वरहराऽजाजी जीवरुषमकोत्पलम् ॥
कोलमज्जसिताधान्यभाङ्गी यष्ट्याह्वकेसरम् ।
विषज्वरवमिश्वासकासतृष्णानिर्वहणम् ॥

सशर्करा कटुका तण्डुलतोयेन पीता वि-
षज्वरहरा भवति । अजाज्यादिकेसरान्तं वि-
षज्वरादिनिर्वहणम् ॥

त्रिफलारग्वधव्याघ्रीकाथो ज्वरविबन्धजित् ।
वालविल्ववचामुक्ता कषायः सपुनर्भवः ।
ज्वराग्निसादश्वयधून्निहन्ति विषसम्भवान् ॥

त्रिफलादिकाथो ज्वरविबन्धजित् । वा-
लविल्वादिषायः पुनर्नवयायुको विषसम्भवान्
ज्वरादीन् निहन्ति ॥

वैदेहिकारामठकं कपित्थरससैन्धवम् ।
ससितामाक्षिकं लीढं श्वासकासज्वरापहम् ॥

वैदेहिकादिकं श्वासाद्यपहम् । वैदेहि-
का पिप्पली । रामठकं हिङ्गु । इति ज्वरे ॥

सद्राक्षानागरां कृष्णामथवासवराघनाम् ।
लीढ्वाज्यमधुनाकासान्मुच्यते विषसम्भवात् ॥

सपाठाञ्जनमज्जिग्रादिनिशामधुकां तथा ।
यष्ट्याह्वमम्भसा पीत्वा —

कृष्णां पिप्पलीं द्राक्षानागराभ्यां युक्तां
मधुसर्पिषा लीढ्वा विषसम्भवात् कासान्मुच्य-
ते । अथवा सवराघनां कृष्णां मध्वाज्येन
लीढ्वा । अथवा पाठादियुक्तां कृष्णाम् । त-
था यष्ट्याह्वमम्भसा पीत्वा विषसम्भवात् का-
साद्विमुच्यते । इति कासे ॥

— मरिचैरवचूर्णितम् ॥

विषवम्यां पिबेत् काथं विल्वमूलाद्रजोथवा ।
धात्रीपरुषकद्राक्षा मधुकं पयसा द्रुतम् ॥

विल्वमूलात् काथं मरिचैरवचूर्णितं वि-
षवम्यां पिबेत् । अथवा विल्वमूलाद्रजश्चूर्णं
धात्र्यादिकं च पयसा क्षीरेण द्रुतं गृहीतद्रवत्वं
पिबेत् ॥

वेलाग्रयाञ्जनसोशीर यष्ट्यैलाकणकेसरम् ।
लिह्यान्मरिचकुम्भी वा घृतपुष्परसद्रुताम् ॥

वेलादिकं केसरान्तं घृतपुष्परसद्रुतं लि-
ह्यात् । पुष्परसो माक्षिकम् । मरिचकुम्भी
वा घृतादिद्रुताम् । कुम्भी द्रवन्ती ॥

क्षीरिवृक्षांकुरसौद्रसितास्तृड्वमधुच्छिदः ॥

क्षीरिवृक्षांकुरादीनि तृषं वमथुं च छि-
न्दन्ति ॥

जीर्णशाल्योदनसौद्रं क्षीरं चन्दनसाधितम् ।
शीताम्भोनुपिबेत् भुक्त्वा विषच्छर्दिमपोहति ॥

जीर्णशाल्योदनादिकं भुक्त्वा शीताम्भोनु-
पिबेत् विषजां छर्दिमपोहति । इति विषज-
वम्याम् ॥

तैलगोविडसक्षौद्रैर्लिह्यात् कृष्णाप्रियंगुके ॥
 श्वासी क्षौद्रेण वा द्राक्षाशृङ्गीमागधिकासिताः ।
 गुडनागरवैदेहीविजयामलकानि वा ॥

विषश्वासी पिप्पली प्रियंगुके तैलादिभि-
 लिह्यात् । अथवा द्राक्षादिसितान्तं क्षौद्रेण लि-
 ह्यात् । अथवा गुडादिकमामलकान्तं क्षौद्रेण ।
 इति विषजे श्व से ॥

हिध्मायां शङ्खकनक कटुकास्वर्णगैरिकम् ।
 वेल्गुण्ठीकणांशीर रजनीद्वितयानि वा ॥
 लिह्याद्राव्योषमृद्धीकां बीजपूररसेन वा ।
 सक्षौद्रं वाळकरजः काथं वा सगुडं पिबेत् ॥
 विश्वभेषजगायत्री हरिद्रामरदारुजम् ।
 दन्तीन्द्रवारुणीद्वीपी कल्कं सौवीरकेण वा ॥

हिध्मायां शङ्खादिकं स्वर्णगैरिकान्तं
 क्षौद्रेण लिह्यात् । अथवा वेल्गादिकं रजनीद्वया-
 न्तम् । तथा व्योषं मृद्धीकां च क्षौद्रेण बीजपू-
 ररसेन वा लिह्यात् । सक्षौद्रं च वाळकस्य र-
 जश्चूर्णं लिह्यात् । अथवा विश्वभेषजादिजं काथं
 सगुडं पिबेत् । अथवा दन्त्यादीनां कल्कं सौ-
 वीरकेण काञ्चिकेन पिबेत् । इति हिध्मायाम् ।

तृणमूर्च्छयोरशिरसो लेपसेकाहिमाहिताः ।
 अंभोजनाळकुसुम चन्दनोशीरमौक्तिकैः ।
 वैहायससितातोयक्षीराज्येश्वरसाप्लुतैः ॥

तृषि मूर्च्छायां चाशिरसः सर्वाङ्गे हिमा
 लेपसेका हिताः । कैरल्याह । अंभोजनाळा-
 दिभिर्वैहायससिता तोयादिप्लुतैः । वैहायस-
 मान्तरिक्षं तोयं सितातोयं च ॥

बीजनं तालवृन्तेन शीते सिकातिले स्थितिः ॥
 तालवृन्तेनोत्क्षेपकेण बीजनं हितम् । शीते-
 सिकतावति च देशे स्थितिः ॥

कमलोत्पलकिञ्जल्क पटलावृतवारिषु ।
 विषतृद्दाहमूर्च्छाग्रं सरसीषवगाहनम् ॥

कमलादिपटलेन तम्समूहेनावृतं वारि-
 यासु तासु सरसीषु महत्सु सरस्ववगाहनं वि-
 षतृडादिघ्नम् । इति तृणमूर्च्छयोः ॥

तृष्णायां विशेषमाह ।

विषवेगसमुत्थायां तृष्णायां लाजतर्पणम् ।
 शर्कराडाडिमधौद्रसलिलाप्लावितं पिबेत् ।
 वटवेतसजम्बाभ्रसेव्यतोयं च शीतलम् ॥

विषवेगेत्यादि । सुबोधम् । वटादिभिः
 सिद्धं तोयं च शीतलं पिबेत् ॥

अतिसारस्य चिकित्सामाह ।

भूनिम्बमुस्तकटुका त्रायन्तीन्द्रयवानसमान् ।
 द्वौ भागौ चित्रकादष्टौ कुटजाद्वारिणा पिबेत् ।
 विषातिसारोदावर्त कासश्वासज्वरापहम् ॥

भूनिम्बेत्यादि । भूनिम्बादीनि पञ्चस-
 मानि चित्रकस्य द्वौ भागावयवद्वयपेक्षया ।
 तथैव कुटजा दष्टौ भागाः । एतद्वारिणा पिबे-
 द्विहेत्वोसाराद्यपहम् ॥

लोध्रमोचरसाम्बग्ना धातकीस्तण्डुलाम्बुना ।
 सगाक्षिका पिबेत्तन्नागरातिविषाभयाः ॥
 सधातकीः सकुटजाः साञ्जनाः श्लक्ष्णचूर्णिताः ।
 पाठानागरचूर्णं वा दध्नायुक्तं समाक्षिकम् ॥

लोध्रादिकं समाक्षिकं तण्डुलाम्बुना पि-
 बेत् । नागराद्यञ्जनान्तं तद्वदिति समाक्षिकं

तण्डुलांबुना पिबेत् । अथवा पाठादिचूर्णं समाक्षिकं दध्ना युक्तं पिबेत् । इति विषजातिसारे ॥

वस्तिरुग्वर्तनाहेषु फलवर्ति प्रयोजयेत् ।
सारग्वधां सत्रिवृतां सोपकुल्यां हरीतकीम् ।
पिबेत् घृतेन सक्षौद्रां वस्तिशूलादिनाशिनीम् ॥

वस्तिरुगादिषु उदावर्तचिकित्सितोक्तां फलवर्ति प्रयोजयेत् । वर्त उदावर्त । (विशोति काठिन्यम् ।) नाह आनाहः । आरग्वधादित्रयेण पृथग्गुक्तां हरीतकीं सक्षौद्रां घृतेन पिबेद्वस्तिशूलादिनाशिनीम् ॥

गृहधूमनतश्यामा नीलिनी तण्डुलीयकैः ।
सिद्धं वाज्यं तथाऽसिद्धं वरा काथत्रिवृद्युतम् ॥

गृहधूमादिभिः सिद्धमाज्यं पिबेत् । असिद्धमेव वा घृतं त्रिफलाकाथेन त्रिवृता च संयुक्तं पिबेत् । इति वस्तिरुगादिषु ॥

काकोली क्षीरिवृक्षत्वग्द्राक्षायष्ट्याहशर्कराः ।
नस्यं विषशिरोरुघ्नं संयोज्यं शीतवारिणा ॥

काकोल्यादिनस्यं विषशिरोरुघ्नम् । सुबोधम् । इति मूर्द्धरुजि ॥

श्वयथौ शुद्धकोष्ठस्य पयः पाने हितं शृतम् ।
विश्वभेषजवैदेहीकटुकादेवदारुभिः ।

सुरसामूलकलकैर्वा छागं वा पिप्पलीशृतम् ॥

विषजे श्वयथौ वमनविरेचनाभ्यां शुद्धकोष्ठस्य विश्वभेषजादिभिः शृतं पयः क्षीरं पाने हितम् । अथवा सुरसामूलकलकैः शृतं पयः पाने हितम् । अथवा पिप्पलीशृतं छागं पयः ॥

त्रिफलायाः कषायेण त्रिवृता भावितात्रयहम् ।
आलोड्य सर्पिषा पीता विषश्वयथुनाशिनी ॥

त्रिफलाकाथेन त्रयहं भाविता या त्रिवृता सा घृतेनालोड्य पीता विषश्वयथुनाशिनी ॥

मधुवेलेवराव्योष सुराहोशीरपद्मकैः ।
विषश्वयथुजिल्लेपस्तथा स्वादुकषायकैः ॥

मध्वादेभिः पद्मकान्तैर्लेपो विषश्वयथुजित् । तथा मधुरैः कषायैश्च द्रव्यैः ॥

शिरीषपुष्पाऽहिशिरोनतकुष्ठैर्वृतान्वितः ।
धूपोऽगदः श्वयथुजित् समस्तविषनाशनः ॥

शिरीषपुष्पादिभिर्वृतान्वितो धूपः श्वयथुजिदगदः सर्वविषाणां नाशनः । अहिशिरः सर्पोत्तमाङ्गा । इति श्वयथौ ॥

अल्पेनाप्यपचारेण दंशः पूतित्वमश्नुते ।
प्रायो न सहते तीक्ष्णगुणं वा भेषजं विषम् ॥
मधुरस्निग्धशीतानि युञ्ज्यात्तस्माद्विषत्रणे ।
सेकालेपांश्च सक्षीरैः कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥

विषत्रणे मधुरादिप्रयोगाय अल्पेनेत्यादिहेतुः । क्षीरिवृक्षाणां कषायैर्द्रवैः क्षीरसंयुक्तैः सेकानालेपांश्च युञ्ज्यात् ॥

न्यग्रोधशृङ्गमधुकतिलसर्पपसैन्धवम् ।
सामया निम्बपत्राज्यं दंशपूतित्वनाशनम् ।
कार्णिकापातनं श्रेष्ठं विषत्रणविनाशनम् ॥

न्यग्रोधशृङ्गादिकं दंशपूतित्वनाशनादिगुणत्रययुक्तम् । इति पूतिदंशत्वे ॥

रक्तेऽस्रवत्यतिभृशं घृतं समरिचं पिबेत् ।
तण्डुलीयकमूलेन सितया वा समन्वितम् ॥

त्रगाच्चातिभृशं रक्ते स्रवति समरिचं
घृतं पिबेत् । अथवा घृतं तण्डुलीयकस्य मूलेन
समन्वितं पिबेत् । शर्करया वा ॥

दंशं प्रलेपयेच्चास्र दाव्यासुश्लक्ष्णपिष्टया ।
सितोपलाक्षौद्रकृतच्छागदुग्धानि नावनम् ॥
शमीकलकं पिबेच्छूलक्ष्णमङ्गं लिम्पेद्विशालया ।
नावने हेमशुक्ला च ततः शाम्यति शोणितम् ॥

अस्य चांस्रस्रुतौ सुश्लक्ष्णपिष्टया दाव्या
दंशत्रणं लिम्पेत् । सितोपलेयादि सुबोधम् ।
विशाला गवाक्षी । शुक्ला क्षीरविदारी । क्षी-
रकाकोळी वा । इति रक्तस्रावे ॥

कृशस्यातिमृते रक्ते रूक्षैरत्यर्थसेवितैः ।
विषस्य च स्वभावेन मातरिश्वा प्रकुप्यति ॥
उन्मादाक्षेपकमनोभ्रंशापस्मृतयस्ततः ।
तत्रेष्टं स्नेहनं वास्तिनस्यप्रथमनाञ्जनम् ॥

कृशस्य रक्तेऽतिमृते रूक्षसेवनाद्विषस्व-
भावाच्च वायुः प्रकुप्यति । ततो हेतोरुन्मादा-
दयो भवन्ति । तत्र स्नेहनं वस्त्रादिकमिष्टम् ॥

नागदन्त्यभयाकुष्ठपिप्पलीवृषकट्फलम् ।
भल्लातकास्थिकटुका विल्वप्रतिविषाग्रिकाः ॥
सक्षीरतैर्घृतंसिद्धं विषवातविकारजित् ।

नागदन्त्यादिभिः सक्षीरं सिद्धं घृतं वि-
षहेतून् वातविकारानुन्मादादीन् जयति ॥

१. हेमकनकं केसरं वा ॥

पिबेदेरण्डतैलं वा छागमांसरसान्वितम् ।
ऐकध्यं घृततैलं वा मेध्यमांसरसाशनः ॥

छागमांसरसेनान्वितमेरण्डतैलं वा अ-
थवा मेध्यमांसरसाशनः सन्नैकध्यं घृततैलं वा
पिबेत् ॥

कार्पासमूलं मरिचं हरिद्रे नळदं नळम् ।
पिप्पलीखर्जिकां कुष्ठं जलेनालोड्य पाययेत् ।
उन्मत्तं विषवातेन तथाऽपस्मारिणं नरम् ॥

कार्पासमूलादिकं सुबोधम् । विषवाते-
नेति विषहेतुना वातेन उन्मत्तमुन्मादयुक्तम् ॥
वचाहंसपदीव्योषदाधित्थं हस्तिपिप्पलीम् ।
देवदारुबलाविल्वकृमिजित् कुष्ठडुण्डुकम् ॥
लोध्रासुकर्ण्यतिविषाः क्षीरं सर्पिश्च पाययेत् ।
निहन्ति पानाभ्यङ्गाभ्यां घृतं सर्वविषाणि तत् ॥

वचादिभिः सर्पिर्विषाचयेत् । तत्पाने-
नाभ्यङ्गेन च सर्वविषाणि निहन्ति । हंसपदी
मधुस्रवा । दधित्थं कपित्थम् । डुण्डुकः स्यो-
नाकः । अःसुकर्णी द्रवन्ती । इति विषानिले ॥

प्रतिकुर्याद्यथास्वं च रोगेष्वेवं परेषु च ।
दोषानुबन्धमालोच्य विषतन्त्राविरोधतः ॥

एवं परेषु चानुक्तेष्वपि विषहेतुषु रोगेषु
यथास्वमात्मीयाचिकित्सया प्रतिकुर्यात् । कथ-
मित्याह । दोषाणां वातादीनामनुबन्धमालोच्य
यथा च विषतन्त्रे तीक्ष्णादिरूपेण विरोधो न
भवति ॥

दृश्यशब्दागदैरस्य विषशेषं निवर्तयेत् ।
अल्पमप्यवशिष्टं हि व्याधये मरणाय वा ॥

अस्य चातुरस्य दृश्यशब्दागदैर्विषशेषं
शमयेत् । दृश्यागदा ये दर्शनमात्रेण विषघ्नाः ।
शब्दागदा ये शब्देन । अल्पमित्यादि निश्रे-
षनिवर्तनत्वे हेतुः ॥

धवाश्वकर्णतिनिशकरघाटकपीतनान् ।
पलाशाम्रातककुभपरिभद्रकतिल्वकान् ॥
कपित्थकुटजाङ्गोल प्रग्रहामलकी भुजान् ।
शमीश्लेष्मातकाश्मन्तगोजीयमळकण्टकान् ॥
चिरिविल्वार्ककट्वङ्गसमङ्गामयुशिगुकान् ।
गोपघोण्टाहिमारौ च भस्मीकृत्याम्भसा गवाम्
क्षारकल्पेनविस्त्राय्य पचेत्क्षिप्त्वाऽवचूर्णितान्
पिप्पलीद्वयकोशाम्रसप्तपर्णैलवालुकान् ॥
वराङ्गचोचमाञ्जिष्ठाकुष्ठवञ्चुळटुण्डुकान् ।
विळङ्गातिविषानन्तासर्षपातण्डुलीयकान् ॥
सुराहसरळपुक्षुगृहधूमकरञ्जकान् ।
नागदन्ती सुतश्रेणी निचुळं वरुणं वचाम् ॥
वर्द्धमानमयो विल्वं क्षारवत्पाकमागतम् ।
तत् लोहकुम्भेनिहितं कार्यं सन्निहितं सदा ।
तेन दुन्दुभिमालिम्बेत् पताकास्तरणानि च ।
दर्शनश्रवणस्पर्शैर्निर्विषं तानि कुर्वते ॥
पानात् क्षारागदश्चैष विषं स्थावरजङ्गमम् ।
शूलगुल्मोदराजीर्णश्वासकासाश्मशर्कराः ॥
शोफाशोऽग्रहणदोषानरुचिं च नियच्छति ।
अपि तक्षकतुल्यानां सर्पाणां दर्पनाशनः ॥

धवादिकमहिमारान्तं दग्ध्वा भस्मका-
र्यम् । तत् गोमूत्रेण क्षारकल्पेन सूत्रोत्तविधा-
नेन परिस्त्राव्याच्छं पचेत् । पच्यमाने पिप्प-

ल्यादिकं चूर्णितं क्षिपेत् । ततः क्षारलक्षणेः
पक्वं पाकमागतं लोहकुम्भे निहितं कुर्यात् ।
तेनालिप्तानि दुन्दुभ्यादीनि शब्दादिभिर्निर्विषं
कुर्वते । दुन्दुभयः षाहळाः, पताका वैजयन्त्यः,
करघाटो मदनः, कपीतनः पुक्षसंज्ञः, आम्रातके
कपिचूडम, पारिभद्रको निम्बः, तिल्वको लोधः,
कुटजो वत्सकः, अङ्गोलं तत्संज्ञम्, प्रग्रहो नक्त-
मालः, भुजो भूर्जः, अश्मन्तको मालुकापर्णः,
गोजी गोजिह्वा, यमळकण्टको युग्मकण्टकः,
चिरिविल्वः करञ्जः कट्वङ्गः स्योनाकः, गोप-
घोण्टा घोण्टा, अहिमार अरिमेदः, एतानि स-
र्वाणि समूलशखादीनि, कुशाम्रं क्षुद्राम्रम्, व-
राङ्गं त्वक्, चोचं नाळिकेरम्, वञ्चुळो जल-
वेतसः, डुण्डुकः स्योनाकः, अनन्ता यवाषकः,
सुराहं देवदारु, करञ्जको नक्तमालः, सुतश्रेणी
द्रवन्ती, निचुळं वेतसम्, वर्द्धमान एरण्डः, एष
च नाम्ना क्षारागदः पानात् स्थावरं जङ्गमं च
विषं गुल्मार्दींश्च नियच्छति नाशयति । एष
तक्षकतुल्यानामपि सर्पाणां दर्पं नाशयति ॥

श्रीवेष्टकमनोद्दालं ससर्जरसवाळकम् ।
कर्षांशं नागपुष्पस्य प्रकुञ्चं त्रुटिर्विशकम् ॥
हरेणवश्चतुःषष्टिः कुटन्नटचतुष्टयम् ।
शताह्वां षोडशैतानि पुष्पे सम्भृत्य पेषयेत् ॥
आश्लेषासु गवां मध्ये शस्त्रमन्त्राभिरक्षितम् ।
कुमार्या स्नातयातन्त्रमन्त्रोयं विष्णुनिर्मितः ॥
माता मे विजयानाम जयो नाम पिता मम ।
अजयस्य च पुत्रीसौ जये च विजयामि च ॥
सुगन्धारुयोयमगदो नित्यं देहाविलेपनात् ।
अमङ्गकरणो युद्धे विवादे च जयापहः ॥

अमुना लेपिताश्च दुन्दुभिध्वजतोरणाः ।
दृष्टस्पृष्टश्रुता घ्नन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।
भूतबालग्रहोन्मादान् गेहस्थोपि निवारयेत् ॥

श्रीवेष्टकादीनि पञ्च प्रत्येकं कर्षाणानि ।
नागपुष्पस्य प्रकुञ्चं पलम् । त्रुटिवैशकं सूक्ष्मै-
लापलानि विंशतिः । हरेणुपलानि चतुःषष्टिः ।
कुटन्नटपलानि चत्वारि । शतपुष्पापलानि षो-
डश । इत्येतत् पुष्पे सम्भृत्याश्लेषासु पेययेत् ।
गवां मध्ये शस्त्रैर्भन्त्रैश्चाभिराहितं कृत्वा पेययेत् ।
स्नातया च कुमार्या कन्यकया । तत्र च पेयणे
मौलिमेत्यादि विष्णुनिर्मितो मन्त्रः । अयम-
गदो नाम्ना सुगन्धः । एतेनागदेन नित्यं लि-
प्ताङ्गो युद्धान्न भज्यते अवाङ्मुखो न भवति । वि-
वादे च जयं प्राप्नोति । अमुनागदेन छत्रादयो
लेपिता दर्शनादिभिः स्थावरजङ्गमं विषं घ्नन्ति ।
गेहस्थोप्ययमगदो भूतादीन् निवारयेत् । [जयो-
नाम पितामहः इति च पाठः ॥]

प्रपौण्डरीकसरल देवदारुकुटन्नटम् ।
जटाशताह्वातिविषा तिलपर्णी सुगन्धिका ॥
नीलीयवफलाभाङ्गीमधुपृष्ठचैलवालुकम् ।
तोयतोयदकालीयतगरध्यामकत्वचः ॥
नखपद्मकपुन्नागपलकालानुसारिकाः ।
तालसिपत्रंमरिचं जोङ्गकं चन्दनद्वयम् ॥
त्रैलाद्विसेव्यद्विश्वेता द्विनिशा नलद्वयम् ।
लाक्षाशीतशिवव्योषफलिनीधान्यगैरिकम् ॥
शैलेयकशिलापुष्पग्रन्थिला चोरकाभयाः ।
अर्कस्थौण्यपृथ्वीका कटुका चन्द्रराजयः ॥
कलिङ्गकः सर्जरसः कुष्ठं लवणपञ्चकम् ।

श्रीपर्णिकाष्मरी शेलु भिंशया सिन्दुवारजाः ॥
चम्पकाशोकसुरससुमनस्तिलकोद्भवाः ।
पाटल्यास्तृणशूल्याश्च प्रसवाः कुमुदोदयलम् ॥
तिनिशार्जुनशम्याकथवपुष्पं सपङ्कजम् ।
पञ्चाशीतेरिदं चूर्णं समूत्रघृतमाक्षिकम् ॥
निधापयेत् गवां शृङ्गे मनुष्यं पुनराहरेत् ।
भग्नस्कन्धं विवृताक्षं मृत्योर्द्वैष्टान्तरं गतम् ॥
महासुगन्धोनाम्नायमतिवीर्योति तेजसा ।
वारयत्यतिदुर्वारं विषाग्निं वासुकेरपि ।
नृपोनेनानुलिप्ताङ्गो भवेत् सर्वजनप्रियः ।
तेजस्वितां च लभते राजकस्यापि मध्यगः ॥

प्रपौण्डरीकादिनामौषधानां पञ्चाशीते-
शूर्णं मूत्रादियुक्तं गवां शृङ्गे निधापयेत् । वि-
षेण भग्नस्कन्धत्वादियुक्तं मनुष्यं पुनराहरेत् ।
अयं च नाम्ना महासुगन्धः । अतिवीर्येत्यादिना-
स्य प्रभावकीर्तनम् । सुबोधम् । कुटन्नटं परि-
पेलवम्, जटा मांसी, तिलपर्णी बदरकः, सुग-
न्धिका गन्धनाकुली, यवफलो वंशः कुटजश्च,
तोयं वालुकम्, तोयदो मुस्तः, कालीयकं रक्त-
चन्दनम्, पत्रं गन्धपत्रम्, जोङ्गकमगरु,
चन्दनद्वयं पीतं, सितं, च । एलाद्वयं सूक्ष्मैला,
पल्लवा च । सेव्यद्वयमुशीरं, लामजकं च ।
श्वेताद्वयं वचा, गिरिकर्णिका च । नलद्वयं
मांसी, गन्धमांसी च । शीतशिवो मिश्रेयकः,
शैलेयकं शिलापुष्पम्, ग्रन्थिलं ग्रन्थिपर्णम्,
स्थौण्यकं शुक्रवर्हाख्यम्, पृथ्वीका हिङ्गुपत्री,
चन्द्रराजी सोमराजी, काष्मरी काष्मर्यः, शेलुः

१. [मनुष्यं तेन जीवयेदिति पाठान्तरम् ॥]

श्लेष्मातकः, प्रसवशब्दस्य श्रीपण्यादिभिः स-
म्बन्धः । पुष्पशब्दस्य तिनिशादिभिः । राज्ञां स-
मूहो राजकम् ॥

शीतमेव च कुर्वीत विधानं विषरोगिणाम् ।
मुक्त्वा कीटविषं तद्धि शीतेनातिप्रवर्द्धते ॥

एकं कीटविषं मुक्त्वा वर्जयित्वा सर्वेषु
विषेषु विषरोगिणां सर्वमन्तर्वहिः प्रयोज्यं सा-
धनमौषधं शीतमेव कुर्यात् । हि यस्मात्तत्
कीटविषं शीतेनातिवर्द्धते ॥

शालयः षाष्टिका जीर्णाः कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।
मुद्गो हरेणुस्तुवरी पटोलं वेत्रपल्लवाः ॥
तण्डुलीयकजीवन्ती वार्ताकं सुनिषण्डकः ।
जाङ्गलं डाडिमं धात्री कपित्थं सैन्धवंसिता ॥
अविदाहियदन्यच्च विज्ञायान्नस्वरूपतः ।
तत्तदद्याद्विषार्तेभ्यः कार्या व्यञ्जनसंस्कृतिः ।
कषायैर्विषहन्तृणां घृतैः कल्याणकादिभिः ॥

विषार्तेभ्यः शाल्यादिकं दद्यात् । अ-
न्यच्चाविदाहियच्च तत्तदन्नस्वरूपाध्यायाद्विज्ञाय द-
द्यात् । तत्र व्यञ्जनानां संस्कृतिर्विषहराणामौ-
षधानां कषायैः कार्या । तथा घृतैश्च कल्या-
णकादिभिः । आदिग्रहणेन तत्स्वरूपाणामन्येषां
ग्रहणम् ॥

दिव्यसारसकूपोत्थमन्यद्वा शृतशीतलम् ।
मध्वामलकयुक्तं वा विषार्तः सलिलं पिबेत् ।
नदीतटाकजं त्याज्यं विशेषेण घनागमे ॥

विषार्तश्च तृषितो दिव्यादिकं सलिलं
पिबेत् । तेन च नदीतटाकजं सलिलं त्या-
ज्यम् । घनागमे वर्षासु विशेषेण त्याज्यम् ॥

शुक्लवस्त्रोदरायातैः सुकृताः सक्तवो यवैः ।
तत्रेण सघृताः पीताः परमं विषनाशनाः ॥

शुक्लवस्त्रायाः श्वेतकम्बलाया उदरादाया
तैर्यवैः सुकृताः सक्तवः सघृतास्तत्रेण पीताः परं
विषनाशनाः । गोवस्त्रं गल्लचर्म ॥

तिलमद्यकुलत्थक्षुत्कुड्यायासमधुनम् ।
वर्जयेद्विषमुक्तोपि दिवास्वप्नं विशेषतः ॥

तिलादिकं सविषो वर्जयेत् । अचिर-
कालं विषमुक्तोपि । दिवास्वप्नं तु विशेषतो
वर्जयेत् ॥

प्रशान्तदोषं प्रकृतिस्थधातु
माहारकामं सममूत्रविदूकम् ।
प्रसन्नवर्णेन्द्रियाचित्तचेष्टं
वैद्योवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥

॥ इति सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

प्रशान्तदोषत्वादियुक्तं मनुष्यमविष इति
वैद्योवगच्छेत् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

—:०:—

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

विषोपयोगीयम् ।

सर्वक्रियाभिरसिध्यतो जङ्गमविषस्य प्र-
सङ्गेनान्येषामपि रोगविशेषाणामसिध्यतां स्था-
वरविषैकसाध्यत्वात् स्थावरविषस्य जङ्गमाविषैक-
साध्यत्वाच्च तदुपयोगमधिकृत्याध्यायआरभ्यते ॥

अथातो विषोपयोगीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः इति यः ॥

विषे प्रतिविषं योज्यं मन्त्रतन्त्रैरसिध्यति ।
अतीते पञ्चमे वेगे सप्तमस्यानतिक्रमे ।
प्रभोर्निवेद्यप्रयतो नैववाख्यायकस्याचित् ॥

मन्त्रैर्विषहरैस्तन्त्रैश्चौषधादिभिरसिध्यति विषे प्रतिविषं विजातीयं योज्यम् । स्थावरस्य जङ्गमं जङ्गमस्य स्थावरमित्यर्थः । कदेत्याह । पञ्चमे वेगेऽतीते अतिक्रान्ते सप्तमे अनतिक्रान्ते च सति । प्रभो राज्ञो निवेद्य उक्त्वा । यथा । अहमस्य विषेण सुमूर्षोस्तृणीकृतभूरिमन्त्रनन्तस्य जीवितनिराशञ्चुवर्गस्य अतिस्तोकमप्यनाशङ्क्यमानप्राणप्रत्यागमनस्य विषेण जीवितं प्रार्थयिष्य इति । एवमयमस्यायुःक्षयेपि वराकोऽयशसा न युज्यते । सिद्धे तु सुमहद्यशसादायति । अथवा नैवकस्याचिदेवमाख्यायययमस्मै विषं योजयति तद्यौषधमात्रव्याजेनापि सिद्धौ यश एव असिद्धौ त्वयशसः पूर्वस्मादिव विषात् प्रसङ्गो नेति ॥

सिद्धमन्त्रधरः कृत्वा धरणीबन्धमादितः ।
नहि मन्त्रसहायस्य विषं यात्यविधेयताम् ॥

सिद्धमन्त्रधरः सन्नादितो धरणीबन्धं प्रदेशरक्षां कृत्वा विषं योजयेत् । धरणीबन्धहेतुर्नहि मन्त्रसहायस्य भिषजो विषमविधेयतां यातीति ॥

श्लेष्मतुल्यगुणं प्रायः स्थिरमूर्ध्वगमं विषम् ।
प्रायः पित्तगुणैर्युक्तमधोगामि च जङ्गमम् ॥

स्थिरं स्थावरं विषं गुणैः श्लेष्मणस्तुल्यमूर्ध्वगमं च । जङ्गमं विषं पित्तेन गुणैस्तुल्यमधोगामि च । प्रायोग्रहणं विषयव्यभिचारसूचनार्थम् ॥

गुणैरिति विपर्यस्तैर्निहतस्ते परस्परम् ।
युञ्ज्यान्मूलविषंतस्मादृष्टानां पानलेपयोः ॥

इत्यनेन प्रकारेण स्थावरजङ्गमे विषे यतो गुणैर्विपर्यस्तैः परस्परं विपरीते अतस्ते विषे परस्परं निहतः स्थावरेण जङ्गमं हन्यते जङ्गमेन च स्थावरमिति । तस्माद्वेतोर्दृष्टानां पाने लेपे च मूलविषं युञ्ज्यात् ॥

विषपीतं च कुशलो दंशयेत् पवनाशिभिः ।
न विषप्रतिमं किञ्चिन्निर्विषीकरणं विषे ॥

कुशलश्च वैद्यः पवनाशिभिः सर्पैर्विषपीतं दंशयेत् । विषेऽन्यतरे देहस्थिते तद्विपरीतं विषप्रतिमं न किञ्चिदन्यन्निर्विषीकरणं विद्यते ॥

चतुर्भिः षड्भिर्गुणैर्हीनमध्यात्तमां यवैः ।
मात्रां विषस्य मौलस्य प्रयुञ्जीत यथायथम् ॥

यदा च जङ्गमे विषे मौलं विषं प्रयुज्यते तदा यथायथं जङ्गमापेक्षया हीनमध्यात्तमां त्रिविधां मात्रां प्रयुञ्जीत चतुर्भिर्वैर्हीनामात्रा षड्भिर्मध्यमा अष्टाभिरुत्तमा इति सर्पदष्टे ॥

दृष्टस्य द्वौ यवौ कीटैस्तिलमात्रं तु वृश्चिकैः ।
नैवत्वसुख्ये—

कीटैर्दष्टे तु द्वौ यवौ मूलविषस्य युञ्ज्यात् । वृश्चिकैर्दष्टे तिलमात्रम् । असुरस्थिते विषे नैव विषान्तरं युञ्ज्यात् ॥

—पानेतु लूतादष्टस्य नेष्यते ॥

प्रच्छायलेपयेदं तस्य ज्ञात्वा सुनिश्चितम् ।
सविषे युक्तममृतं विषमेवाऽविषे विषम् ॥
अबलेचातिबलवद्वापन्नं च प्रयोगतः ।

लूतादष्टस्य पान एव विषं नेष्यते अपि
तु सुनिश्चितं लूतादंशं ज्ञात्वा प्रच्छाय लेपयेत् ।
सुनिश्चितत्वज्ञानाय हेतुः सविषे युक्तं विषममृतं
भवति निर्विषे तु विषं विषमेवेति । तस्मा-
द्यदि लूतादंशः सविषस्ततो विषलेपः । अन्य-
हेतुकाश्चेत् स्फोटादयो न विषलेपः कार्यः । य-
थायथं मात्रामिति यदुक्तं तदेवोपबृंह्यते । अ-
बले च विषे अतिबलं विषं विषमेव न त्वौषधम् ।
प्रयोगवशात्तुव्यापन्नं विषं विषमेव नत्वमृतम् ॥

सविषा विषशङ्कायामगदानुपयोजयेत् ।
अविरुद्धान् प्रयुक्तो हि निर्विषस्यागदोगदः ॥
तद्वच्चसविषस्यापि क्रियाकालातिपाततः ।
जानीयाद्विषसद्भावं भिषक्तस्मात् प्रयत्नतः ॥

यत्र तु सविषोवास्यादविषो वेत्याशङ्का त-
त्राविरुद्धानगदानुपयोजयेत् न तु विषम् । य-
तो निश्चितं निर्विषस्य ऽगदो गदो व्याधिः । त-
द्वत् सविषस्यापि क्रियाकालातिपाते प्रयुक्तं अ-
गदो व्याधिः । तस्मात् भावाभावाभ्यां मा-
त्रादिभिश्च यत्नतो विषसद्भावं जानीयात् ॥

साक्तुकंमुस्तकंशृङ्गी वालकं सर्षपाह्वयम् ।
वत्सनाभं च कर्मण्यं विषं स्निग्धं घनं गुरु ।
नजात्वन्यत् प्रयोक्तव्यं कालकूटं विशेषतः ॥

साक्तुकादिकं विषं कर्मण्यं कर्मणि सा-
धु स्निग्धादिगुणं च एभ्योन्यत्र जातुप्रयोक्तव्यम् ।
कालकूटं विशेषतो न प्रयोक्तव्यम् ॥

विषेऽवचारितेतीक्ष्णे पेयं घृतमनन्तरम् ।
सभाङ्गीदधिधूमोत्थशारिवातण्डुलीयकम् ॥
अगारधूममाञ्जिष्ठायाष्यहैर्वासमन्वितम् ।
लिह्याद्वा मधुसर्पिभ्यां चूर्णितामर्जुनत्वचम् ॥

तीक्ष्णेविषेऽवचारिते अनन्तरमव्यवधा-
नेन घृतं पेयम् । किम्भूतं घृतमिषाह । स-
भाङ्गीर्यादिकमथवाऽगारधूमादिभिः समन्वितम-
थवा अर्जुनत्वचं चूर्णितां मधुसर्पिभ्यां लिह्यात् ॥

क्षीरक्षौद्रघृतैर्युक्तं पीतं हन्ति विषंविषम् ।
ससिन्दुवारतगरं मृतसञ्जीवनं विषम् ॥

शिरिषकुसुमं वक्रं विषमाखुविषापहम् ॥
देवदारुनतं मांसी द्रामिलीवाकुचीविषम् ।
कुष्ठं च पानलेपाभ्यां समस्तविषनाशनम् ॥
मनश्शिलाज्जनालैला सिन्दुवारामराह्वयम् ।
सरक्ताकुङ्कुमविषं ध्मानं निस्तंजबोधनम् ॥

क्षीरेलादिना विषप्रयोगः । विषस्य-
मात्रा तूक्ता । विषं क्षीरादिभिर्युक्तं पीतं विषं
हन्ति । सिन्दुवारतगराभ्यां युक्तं पीतं विषं
मृतसञ्जीवनम् । शिरिषकुष्ठतगराभ्यां युक्तं
पीतं विषमाखुविषापहं भवति । देवदारु-
दिभिर्युक्तं पीतं विषं समस्तविषाणां नाशनम् ।
मनश्शिलादिकं नासाध्मानं निस्तंजानां बोध-
नम् । अलं हरितालम् । अमराह्वयं देवदारु ।
रक्ता माञ्जिष्ठा ॥

दाहेविषोद्भवेलेपः सक्तुक्षीरघृतैर्हितः ॥

त्रिषोद्भवे दाहे सर्वाङ्गसन्तापे सक्त्वा-
दिभिर्लेपो हितः । सक्तवो यवानाम् ॥

यस्तु संरोषितो भोगी धूमं वक्त्राद्विमुञ्चति ।
दण्डाग्रेपिशितं बध्वा बहुशस्तेन दंशयेत् ॥
अशक्यमगदैरन्यैर्विषपीतं चिकित्सकः ।
पाययेन्मांसचूर्णं तं ज्ञात्वा विषवलावलम् ॥

क्रोधयित्वा सर्पमुल्पन्नवक्त्रधूमं च कृत्वा
तेन दण्डवद्धं मांसं दंशयेत् । तस्य मांसस्य
चूर्णं पाययेद्यो विषपीतस्तन्नैरगदैरशक्यम् ॥

अन्येष्वपि च रोगेषु शेषोपायपरिक्षये ।
विषं युञ्जीत नित्यं च रसायनगवेषिणः ॥

न केवले विष एव विषं योज्यं यावद्विषा-
च्छेषाणामुपायानां परिक्षये असिद्धावन्येष्वपि
रोगेषु विषं योज्यम् । यस्तु रसायनगवेषी र-
सायनमभिलषति तस्य नित्यं विषं योज्यम् ॥

घृतोपस्कृतदेहस्य विशुद्धस्य हिताशिनः ।
सात्विकस्योदिते भानौ योज्यं शीतवसन्तयोः
ग्रीष्मेऽप्यात्ययिके व्याधौ—

घृतोपस्कृतादिदेहस्य शीतवसन्तयोर्भा-
नावुदिते सूर्योदये प्रातर्विषं योज्यम् । आत्ययि-
के तु व्याधौ ग्रीष्मेऽपि योज्यम् ॥

—न च वर्षासु दुर्दिने ॥

न क्रोधनेन पित्तार्ते न क्लीबे राजानि द्विजे ।
क्षुत्तृष्णाश्रमघर्माध्व व्याध्यन्तरनिपीडिते ।
गर्भिणीबालवृद्धेषु न रूक्षेषु न मर्मसु ॥

वर्षासु दुर्दिने च विषं न योज्यम् । क्रो-
धनादिके च पुरुषे न योज्यम् । तथा क्षुदादि-
भिर्निपीडिते । व्याध्यन्तरं विषविषयादन्यो
व्याधिः । सुबोधम् ॥

अभ्यस्तेऽपि विषे यत्नाद्वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।
कट्वम्लतैललवणादिवास्वप्रातपानलान् ॥
रूक्षमन्नं विशेषेण भयं वाऽजीर्णतः सदा ।

विषे अभ्यस्तेऽपि सात्मीभूतेऽपि वर्ज-
नीयान् यत्नाद्विवर्जयेत् । विशेषेण तु रूक्षम-
न्नम् । किं तदित्याह । कट्वम्लेत्यादि । अ-
जीर्णतो विशेषेण भयं गृहीतव्यम् ॥

हृत्विभ्रमं कर्णरुजामन्यांश्चानेलजानगदान् ।
विषं रूक्षाशिनः कुर्यान्मृत्युमेव त्वजीर्णतः ॥

रूक्षाशिनो नरस्य विषं हृत्विभ्रमादीन्
कुर्यात् अजीर्णात्तु मृत्युमेव ॥

अलं गोमूत्रसंयुक्तमातपे शोषयेत् त्र्यहम् ।
विषं बृंहणमेतद्धि विषस्यादौ प्रशस्यते ॥
तत् पिबेन्मस्तुना वातज्वरे क्षीरेण पैत्तिके ।
युक्तं मूत्रेण कफजे सर्वजेऽतिफलाम्भसा ॥

हरितालस्य भावनाप्रयोगश्च सुबोधः ।
तदिति भावितं हरितालम् । सर्वजे सन्नि-
पातजे ॥

लोध्रचन्दनषट्ग्रन्थाशर्कराघृतमाक्षिकैः ।
क्षीरेण च विषं युक्तं जीर्णज्वरहरं परम् ॥
निकुम्भकुम्भलिफला सर्पिर्मधुविषैः कृतः ।
निहन्ति मोदकोजीर्णज्वरमेहत्वगामयान् ।
शिखिकर्किरसोपेतं विषमज्वराजिद्विषम् ॥

लोघ्रादिभिर्युक्तं विषं परं जीर्णञ्चरहरम् ।
निकुम्भादिभिः कृतो मोदको गुडको जीर्णञ्च-
रादिकं हन्ति । शिखिकर्किसयुक्तं विषं वि-
षमञ्चरं जयति । शिखी चित्रकः । कर्की कर्क-
टशृङ्गी ॥

विषं यष्ट्याह्वयं रास्त्रा सेव्यमुत्पलकन्दकम् ।
तण्डुलोदकपीतानि रक्तपित्तस्य भेषजम् ॥

विषादिकं तण्डुलोदकेन पीतं रक्तपित्त-
स्य भेषजं भवति ॥

विषं रसाञ्जनं भाङ्गी वृश्चिकाळी महासंहा ।
सवेदने संपाके च व्रणे दुष्टे प्रलेपनम् ॥

विषादिकं वेदनादियुक्ते दुष्टव्रणे लेपनं
योज्यम् ॥

सिताविषक्षीरतरुप्रवाळामधुनाद्रुताः ।
श्वासहिध्मापहालीढाश्छर्दिघ्नस्तुविषान्विताः
क्षौद्रोशीरमधुक्षाररजनीकुटचत्वंचः ॥

सितादिकं मधुना लीढं श्वासहिध्माहरम् ।
विषान्वितं क्षौद्रादिकं लीढं छर्दिघ्नम् । मधु
यष्टीमधु ॥

विजयापिप्पलीमूलापिप्पलीद्वयचित्कैः ।
पुष्कराद्वषडीद्राक्षायवानीक्षारदीप्यकैः ॥
सितायष्टीद्विवृहतीसैन्धवैः पालिकैः पचेत् ।
सविषार्द्धपलैः प्रस्थं घृतात्तज्जीर्णभुक्षिपवेत् ॥
दुर्नामे हतुगुल्मार्मतिमिराक्रिमिपाण्डुताः ।
गलग्रहग्रहोन्मादकुष्ठानि च नियच्छति ॥

विजयादिभिः पालिकैर्विषार्द्धपलयुक्तैर्घृत-
प्रस्थं पचेत् । तत्पृतं जीर्णभुक्षिपवेत् । (जीर्णं
जीर्णशाल्यन्नम् ।) तच्च दुर्नामादीनि नियच्छ-
ति नाशयति ॥

कृच्छ्रप्राविषपथ्याग्निदन्ती द्राक्षा निशा विषाः
शिलाजतुविषंमूत्रमुदावर्ताश्मरीहरम् ॥

विषादीन्यतिविषान्तानि मूत्रकृच्छ्रप्राणि ।
मूत्रशिलाजतुभ्यां युक्तं विषमुदावर्ताश्मरीहरम् ॥

गोमूत्रक्षारसिन्धूत्थं विषं पाषाणभेदकम् ।
वज्रवदारयत्येतदेकतः पीतमश्मरीम् ॥

गोमूत्रादिकमेकतः पीतं वज्रवदश्मरीं
दारयति । [गोमूत्रक्षारसिन्धूत्थमिति च पाठः ॥]

समूलापिप्पलीमूत्रं विषं शूलहरं तथा ॥
विषद्रवन्तीमधुक द्राक्षारास्त्राषडी कणाः ।

समूला मूलयुक्ता पिप्पली । पिप्पली-
मूलं मूत्रं विषं चेति शूलहरम् । तथैव विषद्र-
वन्त्यादिकम् ॥

एरण्डतैलत्रिफला गोमूत्रं चित्रको विषम् ।
सर्पिषासहितं पीतं वाताण्डत्वमपोहति ॥

एरण्डतैलादिकं सर्पिषासहितं पीतं वा-
ताण्डत्वं वातवृद्धिमपोहति नाशयति ॥

त्रिफलास्वर्जिकाक्षारो विषं गुल्मप्रभेदनम् ।
विषवेष्टमिसिशीरं गुल्मप्लीहनिवर्हणम् ॥

त्रिफलादिकं गुल्मस्य प्रभेदनं विदारणं
भवति । विषादिकं गुल्मप्लीहोर्निवर्हणं नाशनम् ।
प्लीहा प्लीहोदरम् ॥

प्लीहोदरघ्नं पयसा शताढा किमिजिद्विषम् ॥

पयसा क्षीरेणयुक्तं शताढादिकं प्लीहोद-
रघ्नं भवति । किमिजिद्विडङ्गम् ॥

वायसीमूलनिष्काथ पीतं कुष्ठहरं विषम् ॥

वायस्याः काकोदम्बरिकया मूलानां का-
थेन पीतं विषं कुष्ठहरम् ॥

वायस्याराजवृक्षत्वक्त्रायन्तीवाकुचीफलात् ।
प्लीहप्रेभकणाभ्यां च विषं काथेन कुष्ठजित् ॥

वायस्यादीनां काथेन पीतं विषं कुष्ठजित् ।
प्लीहघ्नो रोहिषः । इभकणा हस्तिपिप्पली ॥

अवतुगुजैडगजयोर्वीजं क्षारद्वयं विषम् ।
लेपः ससैन्धवः पिष्टो वारिणा कुष्ठनाशनः ॥

चित्रकार्कजटाहस्तिपिप्पलीवाकुचीविषैः ।
गोमूत्रपिष्टैरन्योन्योमनोह्वास्तुकपयो विषैः ॥

सचन्द्रलेखैडगजकरञ्जकलसैन्धवैः ।
सव्योषस्वर्जिकाक्षार यवसारनिशाद्वयैः ।

अगारधूमसहितैर्वस्तमूत्रेण कलिकतैः ॥

अवङ्गुजबीजादीनि वारिणा पिष्टानि तैः
सैन्धवयुक्तो लेपः कुष्ठनाशनः स्यात् । अवलुगुजः
सोमराजी । एडगजः प्रपुन्नाटः । अन्यो ले-
पश्चित्तकादिभिर्गोमूत्रपिष्टैर्भवति । चित्रकार्कयो-
र्मूलम् । अन्योलपो मनोह्वादिभिरगारधूमान्तै-
र्वस्तस्यावेर्मूत्रेण कलिकतैर्भवति । मनोह्वा मन-
शिशला । स्तुकपयः सुधाक्षीरम् । चन्द्रलेखा
सोमराजी ॥

भल्लातकामिश्रम्याकविषैर्गोमूत्रपेषितैः ।
लेपोविचर्चिकादद्दुशतारुःकिटिभापहः ।
श्रम्याकपत्रत्वङ्मूलं विषं तक्रं च तद्गुणम् ॥

भल्लातकादिभिर्गोमूत्रपेषितैर्लेपो विचर्चि-
काद्यापहः । भल्लातकोरुष्करः । अग्निश्चित्तकः ।
श्रम्याकस्यारवधस्यपत्रादिकं तक्रपेषितं तद्गुणं
भल्लातकादिगुणं विचर्चिकादिघ्नमित्यर्थः ॥

विषभल्लातकद्वीपि गुञ्जानिम्बफलैर्जयेत् ।
लेपोम्लपिष्टैश्चित्राणि पुण्डरीकं च दारुणम् ॥

विषादिभिरम्लैः काश्चिकादिभिः पिष्टै-
र्लेपः श्वित्राणि जयेत् । दारुणं पुण्डरीकाख्यं
कुष्ठं च । द्वीपिश्चित्तकः । गुञ्जा निम्बयोः
फलम् ॥

वक्रकुष्ठरसद्वीपिस्पृक्पापत्रैलवालुकम् ।
पिष्टं खदिरतोयेन त्रिरात्रमुषितं पिबेत् ॥

श्वित्रीविषेण संसृष्टं ततः स्फोटान् किलासजान् ।
कण्टकेन विभिद्यानुलेपैर्लेम्बेत कौष्ठिकैः ॥

अथवा करवीरार्कमूलवाकुचिकाविषैः ।

वस्तांबुपिष्टैः सद्दीपिद्विपिपिप्पल्यरुष्करैः ॥

वक्रादिकं खदिरतोयेन पिष्टं त्रिरात्रमु-
षितं विषेण संसृष्टं कृत्वा श्वित्री पिबेत् । रसः
सर्जरसः बोलश्च । तास्तेन किलासे ये स्फोटा-
जायन्ते तान् कण्टकेन विभिद्यानुपश्चात् कुष्ठो-
क्तैर्लेपैर्लेम्पेत् । अथवा स्फोटेषु भिन्नेषु कर-
वीरादिभिररुष्करान्तैर्वस्तमूत्रेण पिष्टैर्लेम्पेत् ।
द्विपिपिप्पली हस्तिपिप्पली ॥

लाक्षासुराहामञ्जिष्ठा कुष्ठपञ्चकशारिवाः ।

गुञ्जाफलं कुरवको लाङ्गली वज्रकन्दकः ॥

वाराहीकन्दकास्फोता सप्ताहगिरिकर्णिकाः ।
अर्काश्वमारयोर्मूलं नागपुष्पं नतं निशे ॥

दन्ती विषं सातिविषं पिप्पली मरिचानि च ।
तैस्तैलं कटुतैलं वा श्वित्रस्याभ्यञ्जनं पचेत् ।
सवर्णीकरणं श्रेष्ठमास्तिकस्यवचो यथा ॥

लाक्षादिभिर्मरिचान्तैस्तैलं कटुतैलं वा
धित्रस्याभ्यञ्जनं पचेत् । एतच्छ्रेष्ठं सवर्णाकि-
रणम् । सुबोधम् ॥

वीरालाङ्गलिकी दन्ती विषपाषाणभेदकैः ।
प्रयोज्यो मूढगर्भाणां प्रलेपो गर्भमोचनः ॥

वीरादिभिः प्रलेपो मूढगर्भाणां गर्भपा-
तनः प्रयोज्यः ॥

स्वरसं बीजपूरस्य वचां ब्राह्मीरसं घृतम् ।
बन्ध्या पिबन्ती सविषं सुपुत्रैः परिवार्यते ॥

बीजपूरस्वरसादिकं सविषं विषसहितं
पिबन्ती बन्ध्या स्त्री सुपुत्रैः परिवार्यते ॥

नष्टशुक्रः पयोद्राक्षा कपिकच्छु वचा विषम् ॥

यस्तु नष्टशुक्रः सद्राक्षादियुक्तं पय उप-
युञ्जीतेत्यर्थः ॥

विषंमर्षिः सिताशौद्रं तिमिरापहमञ्जनम् ।
विषंचैकमजाक्षीरकल्कितं घृतधूपितम् ॥

विषादिकं तिमिरापहमञ्जनम् । एकं के-
वलं विषमजाक्षीरकल्कितं घृतधूपितं चशब्दा-
दञ्जनम् ॥

विषं धात्रीफलरसैरसकृत् परिभावितम् ।
अञ्जनं शङ्खसहितं प्रगाढनिमिरप्रणुत् ॥

आमलकरसेनासकृदनेकवारं भावितं
विषं शङ्खेनयुक्तमञ्जनं प्रगाढं घनं तिमिरं प्र-
णुदति ॥

विषमिन्द्रायुधंस्तन्ये घृष्टं काचजिदञ्जनम् ।
बीजपूररसे घृष्टं विषं तद्वत्सितायुतम् ।
विषं मागधिकाद्रे च निशेकाचघ्नमञ्जनम् ॥

इन्द्रायुधनामकं विषं स्तन्ये घृष्टमञ्जनं
काचजित् भवति । बीजपूररसे घृष्टं विषं सश-
र्करं तद्वादिति काचजिदञ्जनम् । तथैव माग-
धिकादीभिर्युक्तं विषमञ्जनम् ॥

शुक्लार्मजिद्विषं कृष्णायुक्तं गोमूत्रभावितम् ॥

पिप्पलीयुक्तं विषं गोमूत्रभावितं शुक्लजि-
दर्मजिच्चाञ्जनम् ॥

समुद्रफेनस्फटिककुरुविन्दसुधाञ्जनम् ।
कूर्मपृष्ठं च तुल्यानि तेभ्योर्द्धांशं मनश्शिला ॥

अर्द्धहीनानिमरिचसैन्धवायोरजांसि च ।
अतो यथोत्तरं दद्यादयसा च समं विषम् ।

रसक्रियेयं मधुना शुक्लपिलार्मकाचहृत् ॥

समुद्रफेनादीनि कूर्मपृष्ठान्तानि परस्पर-
तुल्यानि । तेभ्य एकीकृतेभ्योर्द्धांशं मनश्शि-
ला । मरिचादीनि यथोत्तरमर्द्धहीनानि । तेन
मनश्शिलाया अर्द्धेन हीनं मरिचम् । तस्यार्द्धेन
हीनं सैन्धवम् । तस्यार्द्धेनायोरजः । अयोर-
जसा समं विषम् । मधुना माश्लिकेण कृतेयं
रसक्रिया शुक्लादिहृत् । कुरुविन्दो मुस्तः ॥

अभीक्ष्णं शीततोयेन सिञ्चेन्नेत्रे विषाञ्जिते ॥

विषप्रयोगादञ्जिते नेत्रे शीततोयेनाभीक्ष्णं
सिञ्चेत् ॥

रसोनकन्दमरिच विषसर्षपसैन्धवैः ।

पिल्लेक्षिलिखितं पूर्वं सुरसारसपेषितैः ॥

पूरयेत् सर्पिषाचानुसर्पिरेव च पाययेत् ।

पिल्लेक्षि लिखित्वा लघुनकन्दादिभिः सु-
रसारसपेषितैः पूर्वं पूरयेत् । पश्चाच्च सर्पिषा
पूरयेत् । सर्पिरेव पाययेत् । सुरसा मूर्वा ॥

मधूकसारमधुक विषक्षीरजलैर्घृतम् ।
पक्वं सन्तर्पणं श्रेष्ठं रात्र्यन्धत्वे चिरोत्थिते ॥

मधूकसारादिभिर्घृतं पक्वं चिरोत्थिते रा-
त्र्यन्धत्वे श्रेष्ठं सन्तर्पणम् ॥

नस्यं शिरोरुक्शमनं प्रत्यक्पुष्पी सिता विषम् ।
अथवा घृतयष्ट्याह शर्करा विषसंयुताः ॥

प्रत्यक्पुष्पादिकं नस्यं शिरोरुजां शमन-
नाशनम् । अथवा घृतादिकं विषसंयुतं नस्यं
शिरोरुक्शमनम् । प्रत्यक्पुष्पपामार्गः ॥

शुण्ठी पथ्या विषं पाठा द्रवन्ती पूतिनासजित् ॥

शुण्ठ्यादिकं नस्यं पूतिनासजित् ॥

कटुतैलं विषं नस्यं पलितारूपिकापहम् ॥

कटुतैलादि सुबोधम् ॥

खर्जिकाक्षारसिन्धूत्थशुक्तयुक्तं विषं परम् ।
कर्णयोः पूरणं तीव्रकर्णशूलनिवर्हणम् ॥

खर्जिकाक्षारादिकं कर्णपूरणं परं तीव्रकर्ण-
शूलनिवर्हणम् ॥

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठाविषसिन्धुसमुद्भवैः ।
निहन्ति साधितं तैलं गण्डूषेण मुखामयान् ॥

प्रपौण्डरीकादिभिः साधितं तैलं गण्डूषेण
मुखामयान् निहन्ति । सिन्धुसमुद्भवं सै-
न्धवम् ॥

देवदारुविषंसर्पिर्गोमूत्रं कण्टकारिका ।
वाचःस्खलनतां हन्ति पीतमित्याह काश्यपः ॥

देवदारवादिकं पीतं वाचः स्खलनतां स्ख-
लनं हन्तीति काश्यप आह ॥

विषप्रयोगस्य प्रयोजनमुच्यते ॥

शत्रुप्रयुक्ता द्विषतोगराद्वा
लूतांशुजङ्गाखुगणाज्जरायाः ।
अकालमृत्योर्ग्रहपाप्मतो वा
विषाशिनो नास्ति भयं नरस्य ॥

॥ इत्युत्तरे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

विषाशिनो नरस्य शत्रुणा प्रयुक्ताद्विषात्
गराच्च लूतादितश्च भयं नास्तीति ॥

इतीन्द्रुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मुत्तरे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

॥ इति विषतन्त्रनाम षष्ठमङ्गं सम्पूर्णम् ॥

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥

रसायनविधिः ॥

इति निजागन्तूनां रोगाणां निराकारुक्ष-
चिकित्सितमुक्त्वा स्वरूपातिशयप्राप्त्यर्थं रसा-
यनानामवसरो तस्तद्विज्ञानार्थमध्याय आ-
रभ्यते ॥

अथातो रसायनविधिनामाध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । इति यः ॥

दीर्घमायुःस्मृतिमेधामारोग्यं तरुणं वयः ।

प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलोदयम् ॥

वाक्सिद्धिदृष्टतांकान्तिमवाप्नोति रसायनात् ।

लाभोपायो हि शस्तानारसादीनारसायनम् ॥

दीर्घमायुरित्यादिना रसायनानां प्रयोजनमुच्यते । यस्माच्छस्तानां प्रशस्तानां रसादीनामात्मनो यो लाभोपायस्तद्रसायनमिति निर्वचनम् ॥

पूर्वे वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।
स्निग्धस्यसुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥

एतच्च रसायनं भिषजा जितात्मनः जि-
तेन्द्रियस्य पुंसः पूर्वे वयसि मध्ये वा स्निग्धस्य
सुतरक्तस्य सर्वेण च प्रकारेण विशुद्धस्य निर्हृत-
दोषस्य प्रयोज्यम् ॥

अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।
न भाति मलसंसृष्टे वस्त्रे राग इवार्पितः ॥

अविशुद्ध इति । यस्मादविशुद्धे शरीरे
युक्तः प्रयोजितो रासायनो विधिर्मलसंसृष्टे वस्त्रे
अर्पितो राग इव न भाति ॥

युक्तं संस्कारहीनस्य सम्यगप्यप्रमादिनः ।
यथैव पौरुषं तद्वन्नसिध्यति रसायनम् ॥

स्नेहादिसंस्कारहीनस्य सम्यगपि प्रयुक्तम-
प्रमादिनोपि प्रयुक्तं रसायनं न सिध्यति । यथा
संस्कारहीनस्य प्रयुक्तमप्रमादिनोपि पौरुषं शौर्यं
न सिध्यति ॥

सर्वे च दोषा भवन्ति ग्राम्यादाहारा-
दम्ललवणकटुकक्षाराविरुद्धासात्रयरूग्णाभि-
प्यन्दिक्लिन्नगुरुपूतिपर्युषितनवधान्यशुष्कशा-
काऽममांसतिलकुलत्थदधिशुक्तकाश्चिरुपिष्टा-
न्नविरूढकनिषेविणां दिवा लम्बस्त्रीमद्यनित्यानां
विषमातिमात्रव्यायामायाम सङ्शोभितवपुषां

क्रोधलोभभयशोकायाः सबहुलानां पापकर्म-
णामसमञ्जसाहाराविहारानिर्हारनिरतानाम् ॥

न केवलं चैतदेव यावत् ग्राम्यादशास्त्र-
दृष्टादाहारात् । सर्वे च दोषा भवन्ति । के-
षामित्याह । अम्ललवणप्रभृतिनिषेविणामित्या-
दीनाम् । विरुद्धासात्स्थे सूत्रस्थान उक्ते । वि-
रूढकर्मकुरितं सस्यम् । विषमेणानेकरूपेण
व्यायामेन सङ्शोभितं वपुर्येषां ते तथोक्तास्ते-
षाम् । असमञ्जसमनितरूपं यदाहारादिकं
तस्मिन् रत ये तेषाम् ॥

अतो निमित्तं ह्यविशुद्धः सञ्जायते र-
सो विदह्यते रक्तं शिथिलीभवन्ति मांसानि-
विष्यन्दते मेदो दूष्यन्ते दोषा विप्रच्यन्ते स-
न्धयो न सन्धीयन्ते स्थिषु मज्जानो नाप्यायते
शुक्लं नौजो न बलं न वीर्यम् ॥

अतो निमित्तमस्मात् कारणादविशुद्धो
रसः सञ्जायते । विदह्यत इत्यादि व्याख्या-
समम् ॥

ततः स एव भूतो ग्ळायति सीदति निद्रा-
तन्द्रालस्यसमन्वितः खिद्यते निर्विद्यते निरु-
त्साहोऽसमर्थः शारीरमानसानां विशिष्टानां
चेष्टानां भ्रष्टच्छायो नष्टस्मृतिरल्पबुद्धिरसम्पा-
द्यमानाभिलषितार्थोऽहर्निशमनश्मनश्च नि-
श्वसन्नधिष्ठानभूतो रोगाणां नोपात्तमपि सर्व-
मायुरवाप्नोति ॥

ततो नन्तरं सदुष्टाहारादिकएवम्भूत इति
दुष्टरसादिधातुः ग्ळायति हर्षक्षयमासादयति
सीदति गात्राणि विनामयति । व्याख्यासमम् ।

तथाविध उपात्तमप्यन्यजन्मसञ्चितमप्यायुर्न प्राप्नोति किमुताधिकं प्राप्स्यति ॥

तस्मात् बुद्धिमानपास्य यथोक्तानाहारादिदोषान् निर्वाह्य च पूर्वोपचितान् रसायनं विधिविहितमुपसेवेत ॥

तस्मादिति । यत एवं तस्मात् बुद्धिमान् नरो यथोक्तान् ग्राम्याहारादिदोषानपास्य त्यक्त्वा पूर्वोपचितान् पूर्वसञ्चितान् दोषान् स्नेहादिना निर्वाह्य निस्सार्य च विधिविहितं रसायनमुपसेवेत ॥

तच्च द्विविधं कुटीप्रावेशिकं वातातपिकं च । तत्र वीर्यप्रभावप्रयोगपरिहारगुरुत्वात् कुटीप्रावेशिकं महाफलतरम् ॥

तदिति रसायननिषेवणं द्विविधं द्विप्रकारम् । कथम् । कुटीप्रावेशिकं वातातपिकं चेति । तत्र तयोर्मध्ये कुटीप्रावेशिकं वीर्यादिगुरुत्वान्महाफलतरं भवति ॥

तस्य विधिः क्षेमसुभिश्चार्थिकश्रद्धानजननृपवैद्यविभ्रे सुलभमहौषधिघृतक्षीरपथ्यभोजनोपकरणे ग्रामे नगरे वा पूर्वोत्तरस्यां दिशि प्रागुदक्प्रवणे सुविभक्तविहारोद्देशे देशे दृढघनसुमृष्टभित्तिमुत्तरेष्विस्तारसम्पन्नां सूक्ष्मलोचनां त्रिगर्भामृतसुखां निर्वातां प्रवातैकदेशां प्राग्द्वारामुद्वारां वा शमीविल्वक्षीरिवृक्षपरिगृहीता मनिष्टेन्द्रियार्थवातातपरजोधूमस्वेदक्लेददंशमशकसरीसृपव्यालबालस्र्वादिसान्तावसायिनामगम्यां सन्निहितसद्वैद्यपरिचारकोपकरणां कुटीं कारयेत् ॥

तस्येति कुटीप्रवेशस्य विधिर्भवति । प्रथममेव क्षेमसुभिश्चादिगुणे ग्रामे नगरे वा दृढमित्यादिगुणां कुटीं कारयेत् । वार्मिकाः श्रद्धधाना जना नृपादयश्च यस्मिन् । तथा सुलभा महौषध्यादयो यत्र । प्राच्या मुदीच्या वा दिशि । प्रागुदक्प्रवणे अभिमुखे (प्रवणः क्रमान्निघ्नः) सुविभक्तो विहारोद्देशः परिसर्याप्रदेशो यत्र देशे उत्तरेष्व औन्नत्यम् । सूक्ष्माणि लोचनानि गवाक्षाणि यस्याम् । शम्यादिवृक्षैः परिगृहीता माश्रिताम् । अनिष्टेन्द्रियार्थादीनामगम्याम् । अनिष्टा इन्द्रियार्था द्विष्टाः शब्दादयो विषयाः । सरसिपाः सर्पादयः । व्याळाः सिंहव्याघ्रादयः । अन्तावसायिनश्चण्डालादयः । तथा सन्निहितं सद्वैद्यादिकं यस्याम् ॥

तस्यां रसायनार्थी शरदिवसन्ते वा शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽअहनि पूजयित्वा यथार्हं देवगुरुविप्रान् प्रणम्य ब्रह्मदशाश्विप्रभृतीन् परिसृश्य सुवर्णघृतमधुसिद्धार्थकाप्रियङ्गुराचैनाः प्रदाक्षिणीकृत्य गोब्राह्मणाननुप्राविशेत् ॥

तस्यामिति कुट्यां रसायनार्थी पुरुषः प्रशस्तेहनि सद्वासरे यथार्हं देवपूजादिकं कृत्वानुप्राविशेत् ॥

तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखीजातबलः पुनः । ब्रह्मचारीधृतियुतः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ॥ दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः । देवतानुस्मृतौयुक्तोयुक्तस्वप्नप्रजागरः । प्रियौषधः पेशलवागारभेत रसायनम् ॥

तत्र कुट्यां संशोधनैर्वमनादिभिः शुद्धः
सुखित्वादियुक्तश्च रसायनमारभेत । पुनरिति
शोधने कृते । धृतिर्द्वैर्यम् । श्रद्धानः श्रद्धा-
वान् । दानादिपरायणो दानादिप्रवणः । युक्तं
प्राप्तं स्वप्रादि च यस्य प्रियौषध नत्वौषधे द्वेष्ट्य-
स्वभावः । पेशलवाक् प्रियंवदः ॥

हरीतकीमामलकं सैन्धवंनागरं वचाम् ।
हरिद्रां पिप्पलीं वेलं गुडं चोष्णाम्बुना पिबेत् ।
स्निग्धस्त्रिन्नोनरः पूर्वं तेन साधुविरिच्यते ॥

पूर्वं स्निग्धः पश्चात् स्त्रिन्नश्च नरो हरी-
तक्यादिनोष्णाम्बुपीतेन साधुविरिच्यते ॥

ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।
दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशकृतोथवा ॥

ततोऽनन्तरं शुद्धशरीराय विहितपेयादि-
क्रमाय च त्रिरात्रं वा पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा
यावकं यवान्नं घृतान्वितं दद्यात् । अथवा पु-
राणशकृतः शुद्धिर्यावत्तावद्यवान्नं दद्यात् ॥

इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
यस्ययौगिकंपश्येत्सर्वमालोच्यसाद्ययित् ॥

इत्थमनेन प्रकारेण संस्कृतकोष्ठवतो रसा-
यनमुपाहरेत् ढौकयेत् । किमित्याह । साद्यय-
विद्वैद्यः सर्वं दोषादिकमालोच्य यस्य पुंसो यद्र-
सायनं यौगिकं पश्येत् ॥

हरणात् सर्वरोगाणां यासावुक्ता हरीतकी ।
पथ्यत्वात् सर्वधातूनां पथ्या शिवतया शिवा ॥

यस्माद्विजयतेव्याधीन् समग्रानविजया ततः ।
अभयं सर्वरोगेभ्यो भवत्यायुश्चशाश्वतम् ।
यतःशीलयतामेनां तेनेयमभयास्मृता ॥

तत्र रसायनेषु प्राधान्याद्धरीतकीनां स्व-
रूपप्रदर्शनार्थं नामप चकस्य निर्वचनं क्रियते ।
तच्चव्याख्यासमम् । शिवतया श्रेयस्त्वेन शि-
वा सर्वरोगेभ्य इत्यपादाने पञ्चमी । एनामि-
त्यभ्यां शील्यतां पुंसां यतः सर्वरोगेभ्य अभ-
यामायुश्च शाश्वतं स्थिरं भवत्यतः साभयेति-
स्मृता । (पथ्यत्वात् सर्वभूतानां पथ्येति च
पाठः ॥

नवावृत्ता घना स्निग्धा गुर्वीमज्जतिचाप्नुया ।
बालस्य सा प्रयोक्तव्या नवनीतसमन्विता ॥
वाते ससर्पिलवणा पित्ते सगुडशर्करा ।
कफे सपिप्पली क्षौद्रा सर्वदा सा प्रशस्यते ॥

या नवत्वादिगुणा सा श्रेष्ठेयध्याहार्यम् ।
सा च बालस्य यदा प्रयोक्तव्या तदा नवनीत-
युक्ता । वातादिषु व्याख्यासमम् । सा च
सर्वदा पातुं शस्यते ॥

अथ हरीतकीनां हिमवच्छैलसम्भवा-
नां कालजातानामा पूर्णरसवीर्याणां मनाम-
यानां द्विशस्त्रिशो वा शकलिताना मनस्थना-
माढकं चतुर्गुणेन पयसा संस्वेद्य मृदूभूतमव-
तार्य शीतं सर्पिर्मध्वाढकाभ्यां संसृज्य सुगुप्तं
स्थापयेत् । ततस्त्रिरात्रादूर्ध्वमाहारानुपरो-
धिनीं मात्रां प्रत्यहं मुपयोजयेत् जीर्णे शालि
षष्टिकं पयसा भुञ्जीत । प्रयोगान्ते च ताव-
न्तमेवकालम् । अस्य प्रयोगार्द्धशतमजरो-

निर्वली खलति पलितामयः श्रुतिस्मृतिसम्प-
न्नः समिद्धानलश्च पुरुषो भवति ॥

अथेत्यादिना महारसायनानि । व्याख्या-
समम् । आपूर्णं सम्पूर्णम् । द्विशस्त्रिंशो वा
शकलितानां द्विधात्रिधा वा पाटितानाम् । च-
तुर्गुणं पयः परिमाणेन नत्वाढकमानेन । अत्र
चोक्ता युक्तिः । मात्वास्य या वा प्रकृतमाहारं
नोपरुणाद्वि । जीर्णे च पयसा शालि षष्टिकं
भुञ्जीत । प्रयोगान्तइत्युपयुक्तोस्मिन् प्रयोगेता-
वन्तमेवेत्युपयोगसममेवकालम् । अस्य रसा-
यनस्य प्रयोगादजरत्वादियुक्तः पुरुषो वर्षशतं
जीवति ॥

बृहच्छरीरंगिरिसारसारं
स्वरो घनौघस्तनितानुकारी ।
भवत्यपत्यं विपुलं स्थिरं च
समश्रतोयोगमिमं प्रयत्नात् ॥

इमं योगं प्रयत्नात् समश्रतः पुंसः शरीरं
बृहत् गिरिसारसारं च भवति । गिरिवत्
साराणि दृढानि पूर्वोक्तान्यष्टौ साराणि यस्य
तत्तथोक्तम् । स्वरश्च घनगर्जितानुकारी भव-
ति । सुबोधम् ॥

पथ्या सहस्रं त्रिगुण धात्रीफलसमन्वितम् ।
पञ्चानां पञ्चमूलानां सार्द्धं पलशतद्वयम् ॥
जले दशगुणे पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ।
आपोऽध्यकृत्वाव्यस्थीनिविजयामलकान्यथ ॥
विनीय तस्मिन् निर्युहे योजयेत् कुडुवांशकम् ।
त्वगोलामुस्तरजनी पिप्पल्यगरुचन्दनम् ॥
मण्डूकपर्णीकनक शङ्खपुष्पी वचापुत्रम् ।
यष्ट्याह्वयं विळङ्गं च चूर्णितं तुलयाधिकम् ॥

सितोपलार्द्धभारं च पात्राणि त्रीणिसर्पिषः ।
द्वे च तैलात् पचेत् सर्वं तदग्नौ लेहतां गतम् ॥
अवतीर्णं हिमं युञ्ज्याद्विशैः क्षौद्रशनैस्त्रिभिः ।
ततः खजेन मथितं निदध्यात् घृतभाजने ॥
एतद्रसायनं ब्राह्मं समं पूर्वेण सर्वथा ।
वैखानसा बालखिल्याः प्राश्यप्राप्ता नवं वयः ।
आरोग्यममितं चायुर्वीततन्द्राश्रमकृमाः ॥

पथ्या सहस्रमित्यादिना ब्रह्मं रसायनं
व्याख्यासमम् । त्रिगुणान्यामलकानि पथ्या-
सहस्रात् । पञ्च पञ्चमूलानि प्रथमादीनि ।
सर्वतश्चैकध्यादशगुणं पलमानेनैव न तु कुडुवा-
दिमानेनेति स्मर्तव्यम् । आपोऽध्य जर्जरकृय ।
विजयानामामलकानां च खिन्नानामस्थ्याकृष्य
ततस्तानि तस्मिन् कषाये विनीय निक्षिप्य ।
मण्डूकपर्णी ब्रह्मसुवर्चला । कनकं नागकेसरं
सुवर्णं च । शङ्खपुष्पी चिरिण्टी । पुत्रं प-
रिलवम् । तुलयाधिकमर्द्धभारः एकादशपलश-
तानि सितोपलानाम् । द्रवस्य पात्रोऽष्टाविंशत्य-
धिकं पलशतम् । द्वे चेति पात्रे । घृतभाजनं
यत्र पूर्वं घृतमासीत् । सर्वथेति सर्वेण प्रकारेण ।
एतच्च ब्रह्मविहितं रसायनं प्राश्य वैखानसानाम-
महर्षयो बालखिल्याश्च सितातीतं नवं वयः प्रा-
प्ताः तथा आरोग्यादि च ॥

अभयामलकविभीतकपञ्च (अकपञ्चमूलनिर्युहे ।
वल्लीपलाशकरसेद्विगुणे क्षीरेष्टगुणे च विपचेत् ॥

घृतस्य कुम्भं मधुकं मधुकं
काकोलियुग्मं च बडां स्वगुप्ताम् ।
सक्षीरशुक्रामृषमंसत्रीवं
सुखाम्बुपस्तचपिबेत् गुणाढ्यम् ॥

अभयादीनां काथे अर्थात् स्नेहाद्विगुणे ।
बलीपलाशकस्य क्षीरविदार्यारसे द्विगुण एव ।
क्षीरे च स्नेहादष्टगुणे घृतस्य कुम्भं द्वादशाधिक-
पञ्चपलशतानि । मधुकादिकं च कलकपरिभा-
षया दत्त्वा विपचेत् । तच्च घृतं गुणाढ्यं बहु-
गुणमुष्णांबुपः सन् पिबेत् ॥

आमलकसहस्रपिष्टस्वेदनविधानेन क्षी-
रोष्मणासुखिन्नमनातपशुष्कमनास्थि चूर्णयेत् ।
तदामलकसहस्रस्वरसपरिपीतं स्थिराजीवन्ती
पुनर्नवनागबलामण्डूकपर्णी ब्रह्मसुवर्चलाभी-
रुशङ्खपुष्पीवचापिप्पली विडङ्गखगुप्तामृता-
गरुचन्दनमधुकमधूकपुष्पपत्रोलपलनवमालि-
कायुवतियूथिकाचूर्णाष्टभागसम्पृक्तं पुनर्नाग-
बलापलसहस्रस्वरसपरिपीतं छायोपशोषितं
द्विगुणितसर्पिषा क्षौद्रेण क्षुद्रगुडाकृति कृत्वा
घृतभोजनस्थं भस्मराशेरधः स्थापयेदन्तर्भूमेः
पक्ष्मथर्ववेदविदकृतरक्षं पक्षात्यये चोद्धृत्य क-
नकरजतताम्रप्रवाल काळाश्रूणाष्टभागसंयुक्त
मर्दकपर्षाभिष्टब्धया यथाग्निप्रातः प्रातः प्रयोज-
येदिति समानं पूर्वेण ॥

सहस्रमामलकानामधोज्वलत्क्षीरपूर्णो-
खामुखयोजितच्छिद्रकुम्भास्थितं स्वेदयेत् । तत-
श्छायाशुष्कं चूर्णयेत् । तच्चूर्णमामलकसह-
स्वरसेन भावयेत् । परिपीतं च तदिस्थिरादि-
चूर्णस्याष्टभागेन योजयेत् । ततो नागबलाप-
लसहस्रस्वरसेन भावयेत् । ततश्छायायामुप-
शोष्य द्विगुणीकृतघृतेन क्षौद्रेण क्षुद्रगुडाकृति
तनुलेहप्रायं कृत्वा घृतभोजनस्थितमन्तर्भूमेर्भ-

स्मराशेरधः स्थापयेत् पक्ष्म । सुबोधम् । प्र-
तिदिनमुपयोज्यस्यौषधस्य कनकादिपञ्चकचूर्णा-
ष्टमभागो योज्यः । काळाशः शस्त्रम् ॥

आमलकसहस्रमार्द्रपलाशद्रोण्यां सा-
पिधानायां बाष्पमनुद्वमन्त्यामारण्यगोमयाग्नि-
भिरुपस्वेदयेत् । तानि सुखिन्नशीतान्युद्धृ-
त्यनिष्कुलीकृतान्यापोथ्यं पिप्पलीविडङ्गतण्डु-
लानां पृथगाढकेनाध्यर्द्धेन शर्करायाः षड्भि-
र्मधुघृतैलानां संयोज्य घृतकुम्भे स्थापयेद्विं-
शतिरात्रं परं चोपयोजयेदिति समानं पू-
र्वेण ॥

आमलकसहस्रमित्यादि सुबोधम् । आर्द्र-
पलाशद्रोणीस्थापितस्वेदितान्यामलकानि आपो-
थ्य जर्जरीक्रय निष्कुलीकृतानि त्याजितास्थिनि ।
पृथगिति पिप्पलीतण्डुलानामाढकेन विडङ्गत-
ण्डुलानां चाढकेन संयोज्य शर्कराया अध्यर्द्धे-
नाढकेन घृतादीनां प्रत्येकमाढकद्वयेन च । शु-
ष्कात् द्विगुणरूपमित्यस्य स्मर्तव्यम् ॥

अभयामलकसहस्रं पिप्पलीसहस्रयुक्तं
तरुणपलाशक्षारोदकेनाप्लाव्य शुचौ भाण्डे
स्थापयेत् । ततोनुगतक्षारमनातपशुष्कमस्थि-
रहितं चूर्णयित्वा सितोपलापादेन चतुर्गुणा-
भ्यां च मधुघृताभ्यां संयोज्य घृतभाजने ष-
ण्मासानन्तर्भूमेः स्थापयित्वापरतो यथाग्निब-
लमुपयुज्जीतेति समानं पूर्वेण ॥

तरुणपलाशक्षारोदकेनाप्लाव्यस्थापितपि-
प्पलीसहस्रयुक्तं अभयामलकसहस्रप्रयोगः सुबोधः ।

अनुगतक्षारं परिगतक्षारोदकम् । सितोपला
अभयामलकादिचूर्णात् पादेन बोद्धव्या । तथा
चतुर्गुणे मधुघृते ॥

आमलकचूर्णाढकमेकविंशतिरात्रमाम
लकस्त्रसभावितं मधुघृताढकाभ्यां पिप्पली-
चूर्णाष्टभागेन अर्कराचतुर्भागेन च संसृष्टं घृ-
तभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशौ निदध्यात् ।
तच्छरादिचोपयोजयेदिति समानं पूर्वेण ॥

आमलकस्त्रसभावितानामामलकचूर्णानां
प्रयोगो व्याख्यासमः । अष्टभागचतुर्भागौ भा-
वितादामलकचूर्णात् ॥

विळङ्गतण्डुलानामाढकमाढकं पिप्पली
तण्डुलानामध्यर्द्धं सितोपलानां मधुघृततैलाढ-
कैः षड्भिरेकीकृतं घृतभाजनस्थं प्रावृषि भ-
स्मराशाविति समानं पूर्वेण ॥

विळङ्गतण्डुलानां प्रयोगः सुबोधः । सि-
तोपलानामध्यर्द्धमाढकम् । मध्वादीनां प्रत्येक-
माढकद्वयम् । भस्मराशौ निदध्यादिति शेषः ॥

अभयामलकविभीतकानां द्विशस्त्रिशो
वा संयोजितानां पलाशत्वगवनद्धानां मृदाव-
लिप्तानां कुकूलस्त्रिन्नानां निरस्थीकृतानां प-
लसंहस्रमुखले सङ्क्षुद्य दधिमधुघृततैलपल-
लशर्करासम्पृक्तं भक्षयेदनन्नभुग्यथोक्तेन वि-
धिना प्रयोगान्ते ततो द्विगुणं कालं यवागू-
यूषक्षीरघृतषष्टिकान्नमाहारोभ्यञ्जनं सर्पिरुद्र-
र्तनं यवचूर्णमिति समानं पूर्वेणाभ्यधिकफ-
लं वा ॥

अनर्गळत्रिफलाप्रयोगः सुबोधः । द्विश
इत्यभयामलकानि वाऽभयविभीतकानि वाऽमल-
कविभीतकानि वा । त्रिश इति संम-
स्तानि वर्तन्ते । केचित्तु त्रिफलानां संयोजनं
लिप्सयेच्छन्ति । सङ्क्षुद्य जर्जरकृत्य । प्रयो-
गान्त इति निष्पन्न उपयोगे । तत इत्युपयो-
गकालात् द्विगुणं कालं यवाग्वाद्याहारोभ्यञ्ज-
नादिना ॥

दशमूलबलामुस्त जीवकर्षभकोलपलम् ।
पर्णिन्यौपिप्पलीशृङ्गी मेदातामलकी त्रुटिः ॥
जीवन्ती जोङ्गकं द्राक्षा पौष्करं चन्दनं षडी ।
पुनर्नवद्विकाकोली काकनासामृताद्वयम् ॥
विदारी वृषमूलं च तदैकध्वं पलोन्मितम् ।
जलद्रोणे पचेत् पञ्चधात्रीफलशतानि च ॥
पादशेषं रसं तस्माद्वस्थीन्यामलकानि च ।
गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद्वा दशभिः पलैः ॥
मत्स्यण्डिकातुलाद्धेन युक्तं तलेहवत् पचेत् ।
स्नेहार्द्धं मधुनः शीते तुकाक्षीर्याश्चतुष्पलम् ॥
पिप्पल्याद्वेपले दद्याच्चतुर्जातं कणाद्विकम् ।
अतोवलेहयेन्मात्रां कुटीस्थं पथ्यभोजनम् ॥
इत्येषश्चवनप्राशो यं प्राश्य च्यवनोमुनिः ।
जराजर्जरितोप्यासीन्नारीनयननन्दनः ॥
कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
मूत्रशुक्लाश्रयान्दोषान् वैस्वर्ग्यं च व्यपोहति ।
बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामङ्गवर्द्धनः ॥

मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्व
मायुःप्रकर्षं पवनानुलोम्भम् ।
स्त्रीषु प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणा-
मग्रेषु कुर्याद्विधिनोपयुक्तः ॥

दशमूलेत्यादिना च्यवनप्राशाख्यः । पु-
र्णिन्यौ मुद्गपर्णी माषपर्णी च । तामलकी ता-
ली पितुनिका च । त्रुटिः सूक्ष्मैला, जोङ्ग-
मगरु, काकनासा प्रसिद्धा (काकतुण्डफला.)
अमृतद्वयं गुळूची, हरीतकी च । एतत् सर्वं
पलोन्मितं कृत्वैकद्वयं क्रियते । एवं षट्विंशत्-
पलान्यौषधानाम् । धात्रीफलानां पञ्चशतानी-
त्येतत् जलद्रोणे पचेत् । तस्मात् पच्यमानात्
पादशेषो रसः । विगतास्थीनि चामलकानि तै-
लघृतादेकीभूताद्वादशभिः पलैर्भजयेत् । भर्जि-
तानामामलकानां रसेन सह पचनं सामर्थ्यल-
ब्धम् । मत्स्यडिण्काऽधिकेन गुडपाकेन कृता
शर्करा । स्नेहाद्धं मधुनः षट्पलम् शेषं व्या-
ख्यासमम् । अतो लेहात् । मात्रां स्तोकं कु-
टीस्थं पथ्यभोजिनं च पुरुषमवलहेयेत् । यं
च्यवनप्राशम् । स्त्रीष्विति स्त्रीविषये ॥

मधुकेनतवक्षीर्या पिप्पल्या सिन्धुजन्मना ।
पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥
सितया वासमायुक्ता समायुक्ता रसायनम् ।
त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥

त्रिफलामधुकादिना लोहादिना वा पृथक्
समायुक्ता संयुक्ता समां संवत्सरं युक्ता प्रयुक्ता
रसायनं सर्वरोगघ्नी मेधादिदा च भवति । म-
धुसर्पिर्भ्यामेकीभूताभ्यां त्रिफला युज्यते ॥

त्रैफलेनायसीं पात्रीं कल्केनालेपयेन्नवाम् ।
तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत् क्षौद्रोदकाप्लुतम् ॥
प्रभूतस्नेहशमनं जीर्णे तत्र प्रशस्यते ।
जीवत्यरुग्ज्वरस्तस्यसमाभ्यासात्समाशतम् ।

त्रैफलेन त्रिफलाकल्केन प्रातर्नवां लोह-
पात्रीं लिप्त्वा द्वितीयेऽनि तं लेपं प्रातर्माक्षि-
कोदकेन पिबेत् । तस्मिन् जीर्णे प्रभूतस्नेहश-
मनं प्रशस्यते । एवं संवत्सराभ्यासात् संवत्स-
रशतं रुजया जरसा च रहितः पुरुषो जी-
वति ॥

वर्षं खादेत् प्राणदां प्रातरेका-
मशन्नन्नात् पूर्वमक्षद्वयं च ।
साज्यक्षौद्रं भोजनान्ते चतुष्कं
धात्रीकानां तद्व्यस्थापनेलम् ॥

वर्षमित्यादिना कालविभागेन फलस्य
प्रयोगः सुबोधः ॥

अथायसानि चतुरङ्गुलदीर्घविस्तृता-
नि तिलोत्सेधानि पत्राणि कारयेत् । तान्य-
श्विर्वर्णानि कृत्वाऽमलकखरसे निर्वापयेदेक-
विंशतिकृत्वः । तेषां तादृशानां पलशतमाय-
स्यां स्थाल्यां प्राक्षिप्यामलकखरसोत्तरं कृत्वा
सुपिहितं भस्मराशौ निखनेत् । मासिमासि
चोद्धृत्यायसेन दण्डेन घट्टयेत् । शुष्यत्याम-
लकखरसं पूर्वमदावपेत् । एवं ताने लोहप-
त्राणि संवत्सरान् द्रवीभवन्ति । ततश्चोत्तर-
कालं कृत्वा वमनविरेचनं स्निग्धतनुरेव केवलं
समन्ततोऽङ्गुष्ठपर्वमात्रमुखेनायसेन सुवेणाय-
सएव भाजने तस्मात् कल्कीकृतात् सुवमेकं

गृहीत्वा मधुघृताभ्यां पृथक् सुवेण संयोज्य
प्राश्नीयात् । जीर्णे क्षीररसयूषाणामन्यतमेन
सर्पिर्मिश्रं नवं षष्टिकौदनमश्नीयात् । अनेन
विधिना वर्षमुपयुज्य वर्षमेव चान्यदप्युद्दिष्टा-
हारो यन्त्रितात्मा कुटीं समधिवसेत् । ततः
सर्वोपतापान् जित्वा व्याधिजरामरणशस्त्राग्नि
तोयविषाणामगम्यः सर्वभावेष्वातीन्द्रियो व-
र्षसहस्रद्वयं जीवति ॥

वाजिदेगो गजप्राणोभवेच्चस्मृतिबुद्धिमान् ।
वाग्मीवृषः श्रुतधरो महाभोगो महाधनः ॥

अथेत्यादि । तिलघनानि चतुरंगुलायत-
विस्तृतानि शस्त्रपत्राणि एकविंशतिवारमग्निवर्ण-
तप्तान्यामलकरसे निर्वापयेत् । ततस्तादृशानां
निर्वापणेन तनुभूतानां तेषां शस्त्रपत्राणां पलश-
तमायस्यां स्थात्यां प्राक्षिप्य तेनैवामलकरसेनो-
त्तरमधिक्षिप्तं कृत्वा सुपिहितं च भस्मराशौ नि-
खनेत् । शेषं व्याख्यासमम् । समन्ततः स-
र्वतोदिकमायामविस्तराभ्यामंगुष्ठपर्वमात्रं मुखं
निम्नप्रदेशो यस्य सुवस्य । अनेनौषधविधि-
नैव । सर्वभावेषु बाह्यात्मकेषु । अन्यपुरुषा
निन्द्रियेणातिक्रान्तोतीन्द्रियः ॥

ताम्ररूप्यसुवर्णानामयमेव पृथग्विधिः ।
द्विगुणं तदगुणोत्कर्षं जानीयादुत्तरोत्तरम् ॥

शस्त्रवत्ताम्रादीनामप्ययं विधिः पृथग्वि-
गुणं कृत्वा द्रव्यमासनिर्वापणादिभिर्यथोत्तरं
जानीयात् । तेन ताम्रस्य शस्त्रात् द्विगुणो वि-
धिर्द्विगुण एव च गुणोत्कर्षः । ताम्रात् द्विगु-
णो रूप्यस्य । ततोपि द्विगुणः सुवर्णस्थेति ॥

हेमधात्रीफलक्षौद्रं गायत्रीपरिमन्त्रितम् ।
लिहन्ननुपिबन् क्षीरं दृष्टरिष्टोपि जीवति ॥

हेमादिकं गायत्र्या परिमन्त्रितं लिहन्
पुरुषोनुपश्चाच्च क्षीरं पिबन् दृष्टरिष्टोपि जी-
वति ॥

सुवर्णं पद्मबीजानि मधुलाजाः प्रियङ्गवः ।
क्षीरेण पीतं परममलक्ष्मीविनिवारणम् ॥

सुवर्णादिकं क्षीरेण पीतं परममलक्ष्मी-
विनिवारणं भवति ॥

सपद्मबीजामलकाभयाक्षं
सर्पिर्मधुभ्यां कनकं लिहन्तः ।
दीर्घायुषो मन्दजरोपतापाः
सरीसृपाणां च भवन्त्यगम्याः ॥

पद्मबीजादिसंयुक्तं सुवर्णं लिहन् पुरुषो
दीर्घायुश्चादियुक्तो भवति ॥

मधुमागधिकाचिलङ्गसार-
त्रिफला हेमघृतं सितां च खादन् ।
जरसा नवलीढदेहकान्तिः
समधातुश्च समा शतं च जीवेत् ॥

मध्वादिकं खादन् पुरुषो जरया नवली-
ढा अनशिता देहस्यकान्तिर्यस्य स तथाविधः
समसर्वधातुश्च सम्भवति शतं समा जीवेच्च ॥

हेमविल्ववचासर्पिरैकध्यमुपयोजितम् ।
मेध्यमायुष्यमारोग्यकान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥

हेमादिकमैकध्यमुपयोजितं मेध्यं मेधायै
हितमायुष्यमारोग्यादिप्रदं च ॥

शतावरीघृतं लीढं ससुवर्णं समाक्षिकम् ।
करोति चिरजीवित्वं राजानं च वशानुगम् ॥

शतावरीघृतं गुह्यरोगप्रतिषेधोक्तं सुवर्ण-
माक्षिकाभ्यां युक्तं लीढं पुरुषस्य चिरजीवित्वा-
दिकं करोति ॥

आयुष्कामः शङ्खपुण्यासमेतं
मेधाकामः काञ्चनं सोमगन्धम् ।
लक्ष्मीकामः पद्मकिञ्जल्कयुक्तं
युक्तं खादेत् कामकामो विदार्या ॥

आयुष्काम इत्यादिना चत्वारः सुवर्ण-
प्रयोगा व्याख्यासमाः ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसंयथाग्नि
क्षीरेणयष्टीमधुकस्यचूर्णम् ।
रसंगुलूच्याः सहमूलपुण्याः
कल्कं प्रयुञ्जीत च शङ्खपुण्याः ॥

आयुः प्रदान्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेध्यानिचैतानि रसायनानि
मेध्याविशेषेण तु शङ्खपुष्पी ॥

मण्डूकपर्णी स्वरसादिकं पृथग्यथान्नच-
मचनुवृत्त्यामात्रया प्रयुञ्जीत । एतानि पञ्च-
सायनान्यायुषप्रदत्वादिगुणयुक्तानि । मण्डूक-
पर्णी ब्रह्मसुवर्चला । मधुयष्टीचूर्णमेव क्षीरेण ।
सहमूलपुण्या गुलूच्यारसमेव । शङ्खपुण्याः
सुपुण्याः कल्कम् । तेभ्यश्च रसायनेभ्यः श-
ङ्खपुष्पी तु विशेषेण मेध्या मेधायै हिता ॥

नळदंकदुरोहणी पयस्या
मधुकचन्दनशारिवोग्रगन्धाः ।
त्रिफलाकटुकत्रयं हरिद्रे
सपटोलं लवणं च तैः सुपिष्टैः ॥
त्रिगुणेन रसेन शङ्खपुण्याः
सपयस्कं घृतनल्वणं विपक्वम् ।
उपयुज्यभवेज्जडोपि वाग्मी
श्रुतधारी प्रतिभानवानरोगः ॥

नळदादिभिः सुपिष्टैः स्नेहा त्रिगुणेन
शङ्खपुष्पीरसेन सञ्जीरं विपक्वं घृतस्य नल्वणं
द्रोणमुपयुज्य जडोपि वाग्मीत्यादिगुणो भवेत् ।
उग्रगन्धा वचा । लवणं सैन्धवम् ॥

पेष्यैर्मृणाळविसकेसरपत्रबीजैः
सिद्धंसहेमशकलं पयसा च सर्पिः ।
पञ्चारविन्दमितितत्प्रथितं पृथिव्यां
प्रभ्रष्टपौरुषबलप्रातिभैर्निषेव्यम् ॥

मृणाळादिभिः पेष्यैः क्षीरेण च ससुवर्ण-
शकलं सिद्धं सर्पिर्नाम्ना पञ्चारविन्दमिति पृथि-
व्यां प्रथितम् । तच्च प्रभ्रष्टपौरुषबलादिभिर्नि-
षेव्यम् । मृणाळं विसांकुरम् । विसं विसमू-
लम् । केसरतत्पुष्पस्य । पत्रं तस्यैव बीजं च ॥

यन्नाळकन्ददलकेसरवद्विपक्वं
नीलोत्पलस्यतदपिप्रथितं पृथिव्याम् ।
सर्पिश्चतुष्टुवलयंसहिरण्यपत्रं
मेध्यंगवामपिभवेत् किञ्च मानुषाणाम् ॥

यत्सर्पिर्नीलोत्पलस्यनळादिचतुष्टयेन स-
हिरण्यपत्रं विपक्वं तदपि द्वितीयं प्रभ्रष्टपौरुषा-

दिभिर्निषेव्यम् । ताम्रा चतुःकुबलयमिति प्र-
थितम् । एतच्च गवामपि मेध्यं भवेत् । किमु-
तमानुषाणां स्वभावमेधावतां न भवेत् ॥

ब्राह्मीवचासैन्धवशङ्खगुष्पी
मत्स्याशकत्रह्यमुवर्चलैः च ।
वेदेहिका च त्रियवाः पृथक्स्तु-
र्यौ सुवर्णस्य तिलोविषस्य ॥

सर्पिषश्चपलनेरुनएन-
द्योजयेत् परिणते च घृताढ्यम् ।
भोजनं समधुरत्नरमेवं
शीलयन्नधिकमीसृष्टिनेषाः ॥

अतिक्रान्तजराव्याधितन्द्रालयश्रमरूपः ।
जीवत्यन्तरात् पूर्णं श्रोत्रेजःकान्तिर्दीप्तिमान् ॥

विशेषतः कुष्ठकिला मगुलप्र
विषज्वरोन्मादगरादराशि ।
अथर्वमन्त्रादिकृताश्च कृष्याः
शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥

ब्राह्मयदिकं यथोक्तमानमेकीकृत्य प्रति-
दिनं योजयेत् । तस्मिन् परिणते घृताढ्यं स-
माश्लिष्य भोजनं योजयेत् । एवं संवत्सरं शी-
लयन्नधिकामिर्धौ प्रभृतिभिर्युक्तोत्तिक्रान्त जरादि-
मांश्च पूर्णमन्तरात् जीवति । श्रयादियुक्तं सन् ।
अनेन शीलितेन कुष्ठादयो विशेषतः शाम्यन्ति ।
ब्रह्ममुवर्चला मण्डूकरणी ॥

यथोक्तगुणायां भूमौ जातामवालाभजी-
र्णां शीणपुराणपर्णामनज्ज्ञानान्पर्णां त्रये त-
पस्ये वा मासे यथोक्तेन विधिना पुष्ट्युक्ते

चन्द्रपत्नी सुमुहुर्ते नागबलां समूला मुद्रेत् ।
तस्या मूलाणां त्वक्किण्डयात्र मात्रममात्र वा
श्लक्ष्णपिष्टमचूर्णितं वा पयसा पिवेन्मधुवृ-
ताभ्यां वा लिह्यात् । जीर्णे क्षीरपृष्ठतिरेव-
स्यात् । क्षीरेणैव वा समर्पिष्यं शालिपट्टि-
कमश्नीयात् । एवं संवत्सरमयोगाद्वर्षशतम-
जर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

यथोक्तगुणाग्रानित्यादिना नागबलाप्रयो-
गो व्याख्यासमः । यथोक्तगुणायां भेषजक-
ल्पोक्तगुणायां भूमौ जानाम् । ततो माघ, त-
पस्यः फल्गुनः, शोभने सुहूर्ते ॥

✓ वलातिबला चन्दनागबलाविनिर्वाख-
दिरकदरशाकशिंषपासतपुरसापुनर्गवान्ना-
श्च वयस्थायनोक्ता दशौषधयः सविहारीव-
दंष्ट्रावगन्धा वाराहीशतावर्गो नागबलाया
व्याख्याताः ॥

अनेन च नागबला विधानेन बलादयः
पृथग्व्याख्याताः । बलादिकमपि प्रत्येकं प्रयो-
गादेवं गुणमित्यर्थः । वयस्थायना दशौषधयो
महाकषायसंग्रहोक्ताः ॥

ननु सारवृक्षाणां स्वरसंग्रहणे को विधि-
रित्याह ॥

तत्र सारवृक्षाणां सर्वेषां स्वरसार्थी कु-
ष्ठचिकित्सिते खदिरकल्पनीकृत । अर्द्राभा-
सम्भवे तु सारशकलानिर्झगुलत्रयंगु गानि त-
न्नि चतुर्गुणेन्मस्याप्लाव्यातपं त्रिरात्रं स्था-
पयेत् । ततस्तान्युष्ट्रयान्याने तत्र क्षिपेत् ।

त्रिसात्राच्च पुनरन्यान्येवं नवरात्रेण त्रिप्रक्षे
पणोद्गारेण च स्वरसः परिकल्पितो भवति ॥

तत्रेयादि कुष्ठाचिकित्सिते य एव खदिर-
कल्पउक्तः स एव सर्वेषां सारवृक्षाणां बोद्धव्यः ।
यदा तु स्वरमेव प्रयोजनं न चार्द्रवृक्षसम्भव
स्तदा नवरात्रेण स्वरविधानं सुमेयम् । इति
सारवृक्षाणां स्वरसालाभे प्रतिनिधिः ॥

फलानां पुनर्वीरुदौषधीनां च यन्त्र
णोलखलेन वा सङ्गुह्य निष्पीड्य स्वरसं
गृह्णीयात् ॥

फलानां वीरुधामोषधीनां च स्वरसस्या
लाभे यन्त्रेभ्योऽद्यादिना स्वरसविधिः सुबोधः ॥

परिशुष्काणां तु चूर्णीकृतानामाढ रूपा
ढकमुदकस्याहोरात्रिभ्यां त्रिमृदितपूर्वं स्वर
सवत् प्रयोज्यम् । तुवरकभङ्गातकादीनां पुनः
पृथगेवोपदेशः ॥

परिशुष्काणां तु स्वरसा योग्यानां फला-
नां चूर्णीकृतानामभियादिना प्रतिनिधिः । उदक-
स्याढकं शुष्कान् द्विगुणं भवति । तुवरकभङ्गात-
कादीनां स्वरसे तु पृथगेवोपदेशः कियते ॥

वृक्षास्तुवरकानाम पश्चिन्नार्णवतीरजाः ।
वीचीतरङ्गविजोभमारुतोद्भूतपट्टयाः ॥
तेभ्यः फलान्यादादीन् सुपहान्यम्बुदागमे ।
मङ्गः फलेभ्यश्चाक्षय शोषयित्वा चूर्णयेत् ॥
तिलवत्सीङ्गेद्रोण्यां काथयेदाकुसुमवत् ।
तत्तैलं सम्भृतं दूतः पचेत्तसाले लभयान् ॥

अवतार्यकरीषे च पक्षमात्रं निपापयेत् ॥
स्निग्धास्त्रिजोहृतमलः पक्षादुद्भूतपत्रवान् ॥
चतुर्थभक्तान्तरितः प्रातः पाणि तलं पिबेत् ।
मन्त्रेणानेन तस्य तैलस्यदिवसे शुभे ॥
मज्जसारमहावीर्यं सर्वान् धातून् विशोषय ।
शङ्खवक्रादापाणिस्तन्नामाज्ञापयतेच्युतः ॥
तेनास्योर्ध्वमयस्ताच्च दोषायान्त्यमकृततः ।
सायमलेहलग्नां यत्राणू शीतलां पिबेत् ॥
पश्चाद्वाहनिपिवेत्तैलमित्यं वर्जानि वर्जयेत् ।
पञ्चमुदरसन्नाशी सर्वकुष्ठैर्निगुच्यते ॥

वृक्षा इत्यादिना तुवरककल्पो व्याख्यास-
मः । तेभ्य इति तुवरकवृक्षेभ्यः । अम्बुदागमः
प्रावृद् । आसलिलक्षयात् सलिलस्य क्षयो या-
वतावत् । कुसुम्भवत् कथितेन तैलेन सदायातं
यदुदकं तस्य क्षयपर्यन्तमित्यर्थः । करीषं शु-
ष्कणोमयम् । चतुर्थभक्तान्तरित इति । चतु-
र्थेन भक्तेनान्तरितोऽयं मनुष्यः सपिबेत् । ते-
नैवम् । यस्मिन्नहनि प्रातः तैलमुपयुज्जीत तस्मिन्
सायं भुक्तं द्वितीयेषु भयकालमेवं त्रयो भक्तास्तृ-
तीयेहि पुनः प्रातः तैलमेवं चतुर्थो भक्त अन्त-
रितः । पुनः सायं भोजनं पुनर्द्वितीयेह न्युभ-
यकालं भोजनमनेन प्रकारेण पश्चाद्वाहनि तैलं पि-
बेत् । वर्जानि च वर्जयेत् । मज्जनारइयादि-
स्तैलस्य पानाय मन्त्रः । तैलपानदिवसे तु सायं
लेहलग्नावियुक्तां यत्राणू पिबेत् ॥

तदेव खदिरकाये त्रिगुणेनाधुमाश्रितम् ।
निहितं पूर्वम् । पञ्चं पिबेन्मासं सुयन्त्रितः ॥
तेनाभक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीरितम् ।

भिन्नस्वरं रक्तनेत्रं शीर्णाङ्गं कृमिभाक्षितम् ।
अन्नेनाशुप्रयोगेण साधयेत् कुष्ठिनं नरम् ॥

तदेवेति तुवरकतैलम् । पूर्ववदिति करीषे
पक्षमात्रं निधापयेत् । पक्षादुद्धृत्य मांसं पिबेत् ।
चतुर्थभक्तान्तरित उक्तः । अनेन प्रयोगेण भि-
न्नस्वरत्वादिगुणान् कुष्ठानाशुतरं साधयेच्चि-
किरसेत् ॥

सर्पिर्मधुयुतपीतं तदेव खदिरादिना ।
पक्षं मांसरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥
तदेवनस्येपश्चाशदिवसानुपयोजितम् ।
वलीपलितनिर्मुक्तस्थिरस्मृतिकचद्विजम् ॥
वपुष्मन्तं श्रुतधरं करोति त्रिशतायुषम् ।

तदेव तैलं खदिरसंयोगादिना सर्पिर्मधु-
भ्यां पीतं द्विशतायुषं करोति । अस्यैव नस्यो-
पयोगः सुबोधः ॥

अन्तर्धूमं तस्य मज्जासुदग्धः
क्षिप्तस्तले सैन्धवं चाग्निवर्णम् ।
तुल्यं हन्यादर्धमनक्तान्ध्यकाचान्
नीलीरोगं तैमिरं चाञ्जनम् ॥

तस्य तुवरस्यान्तर्धूमं दग्धो मज्जासैन्धवं
चाग्निवर्णं तप्तं तैले तुल्यं क्षिप्तमञ्जनेनार्मादीन्
हन्यात् ॥

एकान्तरंतौवरकश्चतैलं
पिबेद्विदाशी नियमेन मांसम् ।
प्रभिन्नकोष्ठो गळिताङ्गदेश-
स्त्वचं त्यजेत् सर्पइवाशु जीर्णम् ॥

एकदिनान्तरंण तौवरकतैलस्य मांसमुप-
योगः सुबोधः ॥

साधयेत् षोडशगुणे सलिले तुवराढकम् ।
अष्टांशशेषे विस्तार्य सङ्क्षुब्धोत्प्लवले ततः ॥

शुष्कारग्वधवल्लकपादरजसा
व्यामिश्रितं कलिकतं
तस्य काथजलैरुदुम्बरसमान्
छायाविशुष्कान् गुडान् ।
कुर्यादेकतमं च सार्द्धं यथा
गोवारीणालोडतं
कुष्ठी तद्विवस स्थितो निरशनः
सूर्ये गते स्तं पिबेत् ॥

तावदेव च तथैव च भूयः
पाययेत्तमरुणोदयकाले ।
अप्यजीर्णमग्निचिन्त्यवर्षि वा
भेषजं पुरुषदोषबलज्ञः ॥

मध्याह्नेद्यात् भूरिनिष्पावतैलं
कङ्कशूकरं शिग्रुकन्दोदंशम् ।
दध्नायुक्तं स्वल्पसिन्धूत्थचूर्णं
गव्येनानुस्तोक्तक्राम्बुपायी ॥

तैलाक्तगात्रो दिवसान्तरं च
कङ्कशूकरं चूर्णकृतप्रघर्षः ।
स्नायात् सुखाम्भोभिरमद्यमांस-
स्त्रीसङ्गति स्यान्निगुणं च योगात् ॥

उपयुज्ययोगमाखिलं
प्रतिदिनमेव द्विकालमाभियुक्ता ।
कुष्ठी कुष्ठमपोहति
विशीर्णं कर्णौष्ठनासमपि ॥

साधयेदित्यादि सुबोधम् । शुष्कारग्व-
धस्य बलकस्त्वक् तस्य तु पादो मूलं तयो रजश्चू-
णम् । उदुम्बरस्य फलेन समानं गुडान् पिण्डान् ।
गोवारि गोमूत्रम् । अजीर्णमित्यौषधमचिन्य-
वाने वा । कंगूकूरं त्रियम्बोदनम् । (नि)
ओदनाङ्कुरयोः कूरम् । तच्च प्रभूतनिष्पावतैल-
मेवं शिशुकन्दोपदंशं च । [शिशुकन्दावुपदंशौ
यस्य तत् शिशुकन्दोपदंशम् ।] गव्येनेति
दध्नी विशेषगन् । कङ्गु पिष्टमयी, इष्टिका
कविष्टिका, प्रयोगाच्च त्रिगुणं कालं मद्यादिर-
हितः स्यात् । सुबोधम् । इति तुवरकल्पः ।
[कविष्टिका कलककृतप्रवर्षः इति च पाठः ॥]

अथ भङ्गातकान्यनुपहतान्यनाप्रयान्या
पूर्णरसप्रमाणशीर्याणि पक्वजास्ववपकाशानि
शुचां शुद्धे वा मासे संवृष्टं यववृद्धे माषवृद्धे
वा निवानयेत् । तानि चतुर्भासास्थितानि
सहे सहस्य वा मासे प्रयोक्त्वुमारभेत ।
शीतस्निग्धमधुरोपस्कृतशरीरः पूर्वं दशभङ्गा-
तकान्यापोथ्याष्टगुणेनाम्भसा साधु साधयेत् ।
तेषां रसप्रमाणवाशिष्टमनुष्णं सपयस्कं सर्पि-
र्गण्डूषाभ्यक्तोष्ठतालुनिद्राः प्रातः पिबेत् । एव-
मेतानि दशभङ्गातकान्येकैकोत्कर्षापकर्षेण त्रि-
शत्प्रयोज्यानि । विधिनानेन सहस्रप्रयोग-
स्त्रिगुणश्च कालो घृतशीराभ्यां शालिषष्टि-
कमशनमेवं विशेषादिगतकुष्ठदुर्बामकृमिप्रमेह-
मेदोदोषो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पू-
र्वेण ॥

अथेत्यादिना भङ्गातककल्पः । आमयो-
त्तदोषः, आपूर्णं सम्पूर्णम्, शुचिर्ज्येष्ठो मासः,

शुद्ध आषाढः, बह्वो राशिः, सहो मार्गशीर्षः,
सहस्यः पौषः, प्रारम्भे दश, उपरित्वेकैकस्यो-
त्कर्षः । एवं त्रिंशत्त्रिंशत्तिः । अपकर्षस्य त्रिंश-
दारम्भे । दशनिष्पत्तौ च एवं प्रथमेहिदशभङ्गा-
तकानि । द्वितीये एकादश । तृतीये द्वादशैवं
प्रत्यहमेकैकवृद्ध्या यावद्विंशमहः । त्रिंशेहि
एकोनत्रिंशत् भङ्गातकानि भवन्ति । एतावता-
ह्येकीकृत्यगणनयानवयविकं शतत्रयं भङ्गातका-
नामुपयुक्तं भवति । तत एकविंशेहित्रिंशत् । पू-
र्वैरेकीकृत्य त्रिंशद्विकं शतचतुष्टयं भवति । ततः
सहस्रयोगसामर्थ्यात् त्रिंशत्तत्कर्षप्रतिषेधात्
द्वाविंशाहः प्रभृति यावत् षाड्विंशमहस्तत्तत् प्र-
त्यहं त्रिंशत्त्रिंशत् । ततः सप्तविंशाहः प्रभृति
एकैकेनोत्कर्षस्यापकर्षः कार्यः । एकादशभिश्चो-
त्कर्षस्यारब्धत्वादपकर्षस्तावद्विरेवसाध्यते । तेन
त्रिंशत्सप्तविंशे । एकोनत्रिंशदष्टाविंशे । अष्टा-
विंशतिरेकोनत्रिंशे । सप्तविंशतिर्त्रिंशे । एवं क्र-
मेण प्रत्यहमेकैकस्यापकर्षेण सप्तचत्वारिंशेष्टोका-
दश । एवमपि सहस्रस्य दशावशिष्यते तानि-
त्वष्टचत्वारिंशे । तैश्च सहस्रं पूर्यते । प्रयोगा-
च्चत्रिगुणः कालो घृताद्यशनम् । विगताः कु-
ष्ठादयो यस्य सतथोक्तः । अपरित्वेकैकस्योत्कर्-
षेण त्रिंशत्प्राप्त्या अपकर्षेण पुनर्दशप्राप्त्या उ-
त्कर्षापकर्षाभ्यां सहस्रं पूर्यते इति ॥

पूर्वमेकैकभङ्गातककाथं सपयस्कं पिबे-
दैकैकं च भङ्गातकमभिवर्द्धयेद्यावत् पञ्च ।
ततः पञ्चपञ्चवर्द्धयेद्यावत् सप्ततिः । प्राप्य च
सप्ततिं सपकर्षयेत् भूयः पञ्चपञ्च यावत् प-

अ । पञ्चभ्यश्चैकैकं यावदेकम् । विधिना-
नेनसहस्रं प्रयोग इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

द्वितीयसहस्रप्रयोगे तु पूर्वमेव प्रथममेव
एकभल्लातकस्य काथं पिबेत् ततः क्रमेण प्रत्य-
हमेकैकं वर्द्धयेद्यावत् पञ्चभल्लातकानि । एवं
प्रथम एकं द्वितीये द्वे । एवं त्रयादिष्वेकवृद्ध्या
पञ्चमे पञ्च । एवं पञ्चभिरहोभिः पञ्चदश-
भल्लातकान्युपयुक्तानि भवन्ति ततः षष्ठप्रभृतिषु
पञ्चपञ्चभिर्वर्द्धयेद्यावत् सप्ततिः तेन षष्ठे दश ।
सप्तमे पञ्चदश । अष्टमे विंशतिरनेनक्रमेणाष्टा-
दशे सप्ततिर्भवति । एतावता पूर्वैरेकीकृत्य प-
ञ्चशतानि पञ्चविंशदधिकानि भवन्ति । ततः
क्रमेण पञ्चपञ्चभिरपकर्षयेद्यावत् पञ्च । तेनैकोन-
विंशे पञ्चषष्टिरित्येवमादिना पञ्चापकर्षक्रमेणैक-
त्रिंशे पञ्च भवन्ति । एवमेतानि पञ्चपञ्चाश-
दधिकानि चत्वारिंशतानि पूर्वैरेकीकृत्य नवश-
तानि नवत्यधिकान्युपयुक्तानि भवन्ति । ततः
एकैकमपकर्षयेद्यावदेकम् । अनेन द्वाविंशेहि
चत्वारि भवन्ति । त्रयस्त्रिंशे त्रीणि । चतु-
स्त्रिंशे द्वे । पञ्चत्रिंशे एकमिति दश । पूर्वैरेकी-
कृत्य सहस्रं भवति । प्रयोग इत्यादि पूर्वेण क-
ल्पेन समानम् ॥

सप्ततिवच्च शतमुपयुञ्जीत । तथा च
सहस्रद्वयम् । प्रयोग इत्यादि समानं पूर्वेण
द्विगुणस्त्वायुषः कालः ॥

सप्ततिवच्च पञ्चपञ्चवृद्ध्या शतमपि यावत्
प्रयोगः कर्तव्यः । तेनास्मिन् पूर्ववत् स्थितेष्टा-
दशेहिसप्तत्याः प्रयोगे एकोनविंशे पञ्चसप्ततिः ।

विंशे अशीतिः । एकाविंशे पञ्चाशीतिः । द्वा-
विंशे नवतिः । त्रयोविंशे पञ्चनवतिः चतुर्विंशे
शतम् । पञ्चविंशे पञ्चनवतिः । षड्विंशे न-
वतिः । एवं पञ्चापकर्षक्रमेण द्वे सहस्रे पूरयि-
तव्ये । आयुर्द्विगुणः कालः पूर्वस्मात् ॥

भल्लातकानां जर्जरीकृतानां पिष्टस्वेदनं
पूरयित्वाभूमा वा कण्ठनिखातस्य स्नेहभावि-
तस्य दृढस्योपरिकुम्भस्यारोप्योडुपेनापिधाय-
कृष्णमृदावल्लिप्तं गोमयाग्निनोपस्वेदयेत् । तेषां
यः स्वरसः कुम्भं प्रपद्यतेतमष्टभागमधुसंयुक्तं
द्विगुणितघृतमद्यात् । त्रिगुणश्च कालो घृत-
क्षीराभ्यामित्यादि समानं पूर्वेण ॥

भल्लातकानामित्यादि । भूमावामुखं नि-
खातस्य स्नेहभावितस्य दृढस्य कुम्भस्योपरि ज-
र्जरीकृत भल्लातकपूर्णं पिष्टस्वेदनमारोप्य छिद्रमु-
डुपेनापिधाय कृष्णमृदा सर्वतो लिप्तं सत् स्वेद-
येत् । ततः स्विद्यमानाद्रसो भूमिनिखाते कुम्भ
आगच्छति । उडुपः तृणमूटकः । शेषं व्या-
ख्यासमम् ॥

अनेनैव विधिना भल्लातकस्वरसं गृही-
त्वा केवलमेव मासमेकं प्रयुञ्जीत । त्रिगुण-
श्च काल इत्यादि समानं पूर्वेण । मासिमासि
वर्षशतमायुषोभिष्टाद्विः । एवं दशमासानुप-
युज्य वर्षसहस्रमायुर्भवति ॥

अनेनेत्यादेर्मधुघृताभ्यां विना केवलस्व-
रसप्रयोगः । सुबोधः ॥

भल्लातकतैलपात्रं सपयस्कं मधुकाक्ष-
मात्रेण शतपाकमुपयुञ्जीत । त्रिगुणश्चकाल
इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

भल्लातकतैलस्यपात्रं क्षीरेण सः शतं वा-
रान् पक्त्वा मधुयष्टीकर्षमात्रेण संयोज्योपयु-
ञ्जीत पूर्वतुल्यगुणम् ॥

भल्लातकतैलं कृष्णतिलतैलं सर्पिराम-
लकरसोऽसनादिसारकषाय इत्येषां द्रोणं द्रोणं
त्रिफलानिकटुकविलङ्गसार चितकहरिद्राद्वय-
त्रिवृदन्तीन्द्रयवयष्टीमधुकविषातिविषा रसा-
ञ्जनप्रियंगूनां पालिकाभागास्तदैकध्वं स्नेह-
पाकविधिना विपाच्यावतार्य परिपूयचानुगुप्तं
निदध्यात् । तत उपस्कृतशरीरः प्रातःप्रातः
पाणि शुक्तिमात्रं क्षौद्रेण प्रतिसंयोज्योपयु-
ञ्जीत । जीर्णे मुद्रामलकयूषेणा लवणेन स-
र्पिष्मता खदिरोदकसिद्धं मृदुमोदनमश्नीयात् ।
खदिरोदकेनोदककार्याणीत्येवमतो द्रोणमुपयु-
ज्य विगतकुष्ठदुर्नामित्यादि समानं पूर्वेण ॥

भल्लातकतैलादीनां द्रोणं द्रोणमिति प्रत्येकं
द्रोणः । पञ्चानां च । त्रिफलादीनां पालिकाभा-
गा इत्यादि व्याख्यासमम् । परिपूय परिस्रा-
व्य । उपस्कृतदेहो यथोक्तेन शीतस्निग्धादिना
कृतसंस्कारः । पाणिशुक्तिर्हस्तपुटं न तु मान-
संख्योक्ता शुक्तिः । उदककार्याणि स्नानपाना-
दीनि । अतो रसायनात् द्रोणमवश्यमुपयो-
क्तव्यम् ॥

पुष्टानि पाकेनपरिच्युतानि
भल्लातकान्याढकसम्मितानि ।
घृष्टेष्टिका चूर्णकणैर्जलेन
प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥

जर्जराणि विपचेज्जलकुम्भे
पादशेषधृतगाळितशीतम् ।
तद्रसंपुनरपिश्रपयेत्
क्षीरकुम्भसहितं चरणस्थे ॥
सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं
युञ्ज्यात् स्वेच्छं शर्करायारजोभिः ।
एकीभूतं तत्खजक्षोभणेन
स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तम् ॥

तममृतरसपाकं यः प्रगोप्राशमश्न-
न्ननुपिबति यथेष्टं वारिदुग्धं रसं वा ।
स्मृतिमतिबलमेषा सत्प्रसारैरुपेतः
कनकनिकषगौरः सोऽनुते दीर्घमायुः ॥

पुष्टानीत्यादिना भल्लातकघृतप्राशो व्या-
ख्यासमः । संशोष्य च मारुतेनेत्यातपपरिहा-
राय । तेनेति क्षीरेण तुल्यं सर्पिः शर्करायार-
जोभिश्चूर्णेन यथेच्छं प्रकृत्यनुसारेण । प्राशो
लेहः । (भल्लातकानां द्विधाभिन्नानां इष्टिका-
चूर्णकणैर्धर्षणं कार्यमित्यपरे ॥)

द्रोणेऽम्भसो व्रणकृतां त्रिभताद्विपकात्
काथाढके पलसमैस्तिलतैलपात्रम् ।
तिक्ताविषाद्वयवरा गिरिजन्मताक्ष्यैः
सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिषूदनाय ॥

द्रोणेऽम्भसा इत्यादि सुबोधम् । व्रणकृ-
तो भल्लातकानि । तिलतैलयोर्मिश्रितयोः पात्र-

माढकमष्टाविंशत्यधिकं पलशतम् । तिका क-
डुकरोहिणी, त्रिषाद्वयं विषातिविषा च । गिरि-
जन्म शिलाजतु, ताक्ष्यं वट्टमाक्षिकम् ॥

सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेणतैलेन वा
गुडेनपयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ।
तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा
वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करम् ॥

आमलकशुक्त्यादिभिः पृथग्युक्तमरुष्करं
भल्लातकं मेध्यं परममायुष्करं च । आमलकशु-
क्तय आमलकदलानि ॥

भल्लातकान्नीयादिना ये भल्लातकनिषेवि-
णस्तेषामपायरक्षाविधेयेति प्रदर्शयते ॥

भल्लातकानितीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।
भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥
कफजोनसरोगोस्ति न विवन्धोस्तिकश्चन ।
यं न भल्लातकहन्त्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥

वातातपविधानेपि विशेषेण विवर्जयेत् ।
कुलत्थदधिशुक्तानि तैलाभ्यङ्गाग्निसेवनम् ॥

एकादशभल्लातकप्रयोगानि वातातपवि-
धानेप्येवंगुणानि किमुप्रकृते कुटीप्रयोगे । एषा-
मुपयोगे विशेषेण कुलत्थादिकं वर्जयेत् । इति
भल्लातककल्पः ॥

अथ पिप्पलयः ।

पञ्चाष्टौ सप्तदशवा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥

यो नरो रसायनगुणान् दीर्घायुस्मृतिमे-
धादीनन्विष्यति स संवत्सरमेकं पंचपंच वा
अष्टावष्टौ वा सप्तसप्त वा दशदश वा पिप्पली-
र्माक्षिकसर्पिषा युक्ताः । प्रयोजयेदिलेकः पिप्प-
लीनां प्रयोगः । [इदमत्र चिन्त्यते । पंचाष्टौ
सप्तदश वा इति किं क्रमभेदतः सप्रयोजनं आहो
श्लोकबन्धानुरोधत इति । अस्ति चेत् प्रयोजनं
तद्वच्यम् । उच्यते । यद्येवमप्यत्र पंचस-
प्ताष्टौदश वेति नियतएव क्रमः स्यात्तथापि क्रमं
तु भिन्दन्नेतत् ज्ञापयति त्रिचतुरा अप्युपयो-
क्तव्याः । षड्वा नववा दशकात् परं नाप्यु-
पयोज्याः दोषादीनपेक्ष्योल्लंख्याप्यभिहितमुत्क-
र्षापकर्षौ त्रिधेयौ दोषानुमानायत्तत्वात् क्रिया-
याः नह्यमानज्ञो भिषक् दोषादीनां व्याधिप्रति-
क्रियायां कं विदध्यादिति । इत्येकः प्रयोगः ।
इति जर्जटः ॥]

तिस्तिस्तिस्तिस्तुपूर्वाह्णे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च ।
पिप्पलयः किंशुकक्षारभाविता घृतभार्जिताः ।
प्रयोज्या मधुसम्मिश्रा रसायनगुणैषिणा ॥

द्वितीयस्तु रसायनगुणैषिणा पुरुषेण प-
लाशक्षारोदकभाविताः पिप्पलयः तिस्त्रः पूर्वाह्णे
तिस्त्रो भोजनारम्भे तिस्त्रश्च भोजनान्ते मधुना
सह प्रयोज्या इति द्वितीयः प्रयोगः । [तिस्त्र-
स्तिस्तिस्तु पूर्वाह्णइत्यत्रनह्येकस्यप्रयोक्तुरयक्रमः
किं तर्हि प्रयोक्तुम् भिन्नानपेक्ष्यदोषादिवशात्
केनाचित् पूर्वाह्णे केनचित् भुक्त्वा केनचित्
भोजनस्याग्र इति । अत्र कफप्रकृतिना पूर्वाह्णे
उत्कृष्टदोषादिषु व्याधिषु मध्येष्वग्रे भोजनस्य ।
अल्पेषु भुक्त्वेति जर्जटः ॥]

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दशपैप्पलिकं दिनम् ।
वर्द्धयेत् पयसा सार्द्धं तथैवापनयेत् पुनः ॥
जीर्णौषधश्च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोयं रसायनम् ॥
पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः श्रुतामध्यबलैर्नरैः ।
शीतीकृता ह्रस्वबलैर्योज्या दोषामयान् प्रति ॥

तृतीयस्तु प्रथमेहि दशपैप्पल्यो यथो-
चितेन क्षीरेण सह । द्वितीयेहि विंशतिर्द्विगुणं
च क्षीरम् । तृतीये विंशत त्रिगुणं क्षीरमेवं
क्षीरेण सह दशाभिवृद्ध्या दशमेहि शतं पिप्प-
लीनां दशगुणं च क्षीरमेतावता सार्द्धानि पञ्च-
शतानि पिप्पलीनामुपयुक्तानि भवन्ति । तत्रै-
कादशे नवतिर्नवगुणं क्षीरमिति । पुनर्दशाप-
कर्षक्रमेणैकोनविंशाहोभिः सहस्रं पूर्यते । यदा
च पिप्पल्यः प्रयुज्यन्ते तदा पिष्टास्ता इत्यादि
क्रमेण प्रयोज्याः । व्याख्यासमम् । इति
तृतीयः प्रयोगः । [वर्द्धयेत् पयसासार्द्धमित्य-
स्यायमभिप्रायः यावता क्षीरेण शतमालोड्यते
तावता यावता च दशतावता क्षीरेणेति क्षीर-
स्याभिवृद्धिहानिं वर्द्धयेत् पयसा सार्द्धमित्यत-
एवाह । शीतीकृता हीनबलैः शीतकषायकल्प-
नयेत्यर्थः । इति जर्जटः ॥]

तद्वच्च छागदुग्धेन द्वेसहस्रे प्रयोजयेत् ॥

तद्वदिति । छागस्य दुग्धेन क्षीरेण दशा-
भिवृध्यपकर्षाभ्याम् । तेनात्र पञ्चदशभिरहोभिः
सपञ्चाशत्सहस्रं भवति । पुनश्चतुर्दशभिरेवं
क्षीरेण सह दशापकर्षक्रमेण द्वितीयं सहस्रं भ-
वति । इति चतुर्थः प्रयोगः ॥

एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ।
यक्ष्ममेहघ्नहृण्यर्शः पाण्डुत्वविषमज्वरान् ।
व्रन्तिशोकं वमिंहिष्मां प्लीहानं वातशोणितम् ॥

एभिरिति चतुर्भिः प्रयोगैः पिप्पल्यः
कासादीन् व्रन्ति । इति पिप्पलीकल्पः ॥

॥ इतो विडङ्गानि ॥

विडङ्गचूर्णं यष्टीमधुकचूर्णयुक्तं शीततो-
येन समांशमुपयुञ्जीत । जीर्णे मुद्गयूषेणा ल-
वणेन सघृतमोदनमश्रीयात् । तेन विशेषा-
द्विगतकृमिदुर्न्नामकुष्ठप्रमेहमेदोदोषो वर्षशतम-
जर इत्यादि समानं पूर्वेण । विडङ्गचूर्णं क्षौ-
द्रभल्लातककाथाभ्यां मध्वामलकरसाभ्यां गु-
ळूची काथेन च एतांश्चतुरो योगान् मासमु-
पयुञ्जीतेति समानं पूर्वेण । सर्वेषु च मासि-
मासि वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिः ॥

विडङ्गानां मधुयष्टिशीततोयाभ्यामेको
योगः । द्वितीयः क्षौद्रभल्लातककाथाभ्याम् ।
तृतीयो माक्षिकामलकरसाभ्याम् । चतुर्थो गु-
ळूची काथेन । एषामन्यतमः प्रयोगोऽयत्संख्या-
न्मासानुपयुज्यते तत्संख्यानि वर्षशतान्यायुर-
भिवर्द्धयति । इति विडङ्गकल्पः ॥

॥ इतो लम्बुसा ॥

अलम्बुसां स्वेन रसेन भावितां
पृथग्घृतक्षीरमधूष्णवारिभिः ।
पिवेत्तथा काश्चित्कतक्रमस्तुभि-
र्भगन्दरोरुग्रहगुल्मकासवान् ॥

उष्णाविपाकेकटुका कषायमधुरारसे ।
अत्यन्तदीपनीमेध्या वातश्लेष्महराचसा ॥
वर्षोपयोगात् कुरुते नरं वर्षशतायुषम् ।
दृढेन्द्रियानलबलं निर्वली पालितामयम् ॥

अलम्बुसायाः स्वरसभाविताया घृतादि-
भिः सप्तप्रयोगाः । साचालम्बुसोष्णादिगुणा ।
वर्षमुपयुक्ता वर्षशतायुषं नरं कुरुते । दृढेन्द्रियं
दृढानलं दृढबलं बल्यादित्रयरहितं च । इत्य-
लम्बुसाकल्पः ॥

॥ इतः सोमराजी ॥

श्वेतावद्गुजफलान्यातपशुष्काणि चू-
र्णयित्वा तत्तुल्यगुडेन सङ्क्षुद्य घृतकुम्भे धा-
न्यराशौ सप्तरात्रं निदध्यात् । ततोऽनुदिते
भास्वति यथाबलं मात्रां सुखोदकानुपाना मु-
पयोजयेत् । जीर्णे सुखाम्बुपरिषिक्तः शा-
लिषष्ठिकौदनं सशर्करेण पयसाश्रीयत् ।
तस्य मासप्रयोगादिशेषेण विगतकुष्ठोग्रहणधा-
रणवान् वर्षशतमजरइत्यादि समानं पूर्वेण ।
प्रयोगतश्चोर्ध्वं द्विगुणं परिहारः ॥

श्वेतावद्गुजफलानीत्यादि सुबोधम् । स-
ङ्क्षुद्येति गुडेनालोड्य । अनुदिते भास्वती-
त्यति प्रभाते । वाकुचिका सोमराज्यबलगुज
इति पर्यायाः ॥

वाकुचिका कर्षचूर्णं सुखाम्बुना पि-
बेत् । पीत्वा चातपे निर्वातोष्णे वा गर्भगृहे
तिष्ठेदपराह्णे तद्देव स्नानमशनं च । यूषर-
साभ्यां वा । तस्य त्रिसप्तरात्रप्रयोगाद्विगत-
कुष्ठइत्यादि समानं पूर्वेण ॥

त्वग्रोमकेशदशनान्
नखांश्चमुक्त्वा पुनर्नवान् लभते ।
स्वरवर्णबलोत्साहं
नवं वयो नष्टपालितं च ॥

वाकुचीचूर्णं प्रातः पीत्वा सायं तथैव
स्नानमशनं च । यूषरसाभ्यां वाशनमुपयुञ्जीत ।
एवं त्रिसप्तरात्रमस्याः प्रयोगः । अनेन च पूर्व-
स्थितान् त्वगादीं त्यक्त्वा नवान् लभते स्वरा-
दिकं च नष्टपालितं नवं वयश्च लभते ॥

पलानिदशवाकुच्या दशैवचफलत्रयात् ।
सप्तक्रिमिघ्नादयसस्त्रीणिद्वे गिरिसम्भवात् ॥
पुरपुष्करमूलाभ्यामाहरेत् पलंपलम् ।
सूक्ष्मैलाद्वपलं व्योषधनकेसरकुङ्कुमम् ॥
लोध्रत्वक्पत्रयष्ट्याह चित्रकंकार्षिकं पृथक् ।
शतंभल्लातकानां च सर्वं खण्डसमांशकम् ॥
चूर्णयेदथ तन्मात्रां भक्षयेत् पालिकीं पराम् ।
यथेष्टचेष्टो लभते वर्षाद्रासायनान् गुणान् ॥
सर्वरोगान् तिजयते त्वग्विकारान् विशेषतः ।
अर्शोभगन्दरश्वासकासपाण्डूवामयक्रिमिन् ॥
गुल्मप्लीहाश्मरीवर्ध्मप्रमेहारुचिपीनसान् ।
मन्दानलत्वंकृशतां शोफग्रन्थ्यर्बुदानपि ॥

पलानीत्यादिना खण्डसमः सुबोधः ।

अस्य मात्रा पालिकीपरा उत्कृष्टा । पलादूर्ध्वं
नैवोपयोज्या । अथवा त्रिदोषाद्यपेक्षम् । य-
थेष्टचेष्टो निर्यन्त्रणः । रसायनगुणाः दीर्घायु-
स्मृत्यादय इहैवोक्ताः । ग्रन्थ्यर्बुदान्तान् विज-
यत इति सम्बन्धः ॥

वाकुचिकाफलानि गोमूत्रे सप्तरात्रं
वासयेत् । ततोनिस्तुषीकृत्य छायायां वि-
शेषयित्वा सुसूक्ष्मं च संचूर्ण्य त्रयहं त्रयहं क-
मशोभावयेत्त्रिफला काथेन कारवल्ली वाशा
ब्राह्मी गुडूची भृङ्गराजस्वसैः पृथक्पृथक् ख-
दिरासनराजवृक्षपिचुमन्दकाथैः ॥

तस्यपीतः प्रातिदिनं धात्रीफलरसाप्लुतः ।
कर्षःसर्वाभयानहन्ति त्वग्विकारान्विशेषतः ॥

वाकुच्या गोमूत्राध्युषितायाश्चूर्णं त्रयहं
त्रिफलाकाथेन भावयेत् । ततः कारवेल्लादीनां
पञ्चानां स्वरसैः क्रमेण त्रयहं त्रयहम् । ततः
खदिरादीनां चतुर्णां पृथक्काथैस्त्रयहम् । त-
स्यैवं भावितस्य वाकुचीचूर्णस्य कर्षो धात्रीरसे-
नाप्लुतः सन् पीतः सर्वाभयान् हन्ति विशेषत-
स्त्वग्विकारान् ॥

असनखदिरयूषैर्भावितांसोमराजीं
मधुघृतशिखिपथ्या लोहचूर्णैरुपेताम् ।
शरदमवलिहानः पारिणामान् विकारां
स्त्यजति मितहिताशी तद्वाहारजातान् ॥

असनेत्यादि । यूषशब्दो निर्यूहवाच-
कोऽसनखदिराभ्यां सम्बध्यते । तैर्भाविताम-
नन्तरं च मध्वादिभिरुपेतां सोमराजीं शरदं
संवत्सरं लिहानः परिणामे वाढ्ये भवान् वि-
कारास्त्यजति तथैव चाहारजातान् । तेन प-
रिणामानाहारजातानुभयानपि त्यजतीत्यर्थः ।
शिखी चित्रकः ॥

तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्त्ति-
र्यःसोमराजीं नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां
ससोमराजीं वपुषातिशेते ।

तीव्रेणेत्यादिना कृष्णतिलैः सह सोमरा-
ज्याः प्रयोगः सुबोधः । य एवं सोमराजीं
खादेत् ससोमराजीं चन्द्रलेखां वपुषा का-
न्याऽतिशेते ॥

ये सोमराज्या वितुषीकृताया-
श्चूर्णैरुपेतात् पयसः सुजातात् ।
उद्धृत्यसारं मधुना लिहन्ति
तत्रं तदेवानु पिबन्ति चान्ते ॥

ते कुष्ठिनः पक्ष्मदरिद्रनेत्रा
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिका वा ।
विहायवैरूप्यमपास्यरूपं
पुनः प्ररूढा इव भान्ति वृक्षाः ॥

ये सोमराज्या इत्यादिना सोमराजीचू-
र्णयुक्त सुजातक्षीरोद्धवस्य नवनीतस्य तत्तत्कानु-
पानस्य प्रयोगः सुबोधः ॥

खदिरांभसापिवेद्वारविसेवी
तां तथा यवागूं वा ।
गायत्रीजलसिद्धां
कुष्ठो ततोयकार्यकरः ॥

अथ वातां सोमराजीं खदिरोदकेन कुष्ठो
पिबेत् । रविसेवी सूर्यतापसेवी । अथवा
गायत्री जलसिद्धां खदिरकाथसिद्धां यवागूं त-

येति सोमराज्या सह पिबेत् कुष्ठी तत्तोयकार्य-
करः खदिरोदकस्नानादिक्रियः सन् ॥

गजलिण्डक्षारयुता
तत्क्षारपायिनो विलेपि भुजः ।
श्वित्वाणि सोमराजी
प्रसह्य हन्यात् प्रलेपाच्च ॥

गजपुरीषक्षारैर्युता सोमराजी तत्क्षा-
रपायिनो हस्तिपुरीषक्षारोदकपानशीलस्य पुंसो
विलेपिका भुजश्च श्वित्वाणि प्रसह्याक्रम्य हन्यात् ।
न केवलमेवं मुखेन प्रयोगाच्चावन् प्रलेपाच्च ॥

गोमूत्रे सप्तरात्रं शशिशकलफलं
वासितं लोळयित्वा
कुर्याच्छायाविशुष्कं पृथगिति च फलं
प्रापुनाटं च १ शुष्कम् ।
अंशस्ताभ्यां तथांशः क्रिमिरिपुदहन-
स्फोटकृद्भयः सचूर्णो
गोमूत्रेणोपयुक्तः प्रमितहितभुजः
श्वित्माश्वेव हन्ति ॥

शशिशकलस्य सोमराज्याः फलं सप्तरात्रं
गोमूत्रे भावितं लोळयित्वा निष्कुलीकृत्य छाया-
शुष्कं कुर्यात् । अनेनैव च विधानेन गोमूत्रे
सप्तरात्रं वासितं प्रपुन्नाटफलं कुर्याद् तदुभयं
सममेकोऽंश एष चूर्णो गोमूत्रेणोपयुक्तो यः प्र-
मितं हितं च भुङ्क्ते तस्याश्चैव श्वित्रं हन्ति ।
प्रपुन्नाट एडगजः । क्रिमिरिपुर्विडङ्गम । दहन-
श्वित्रकः । स्फोटहेतुर्भल्लातकः ॥

१. [प्रापुनाटं सुपिष्टमिति च पाठः ॥]

इक्षुरगोक्षुरसिंही
व्याघ्रीपञ्चांगुलाम्बुना पीता ।
उपलमघनं घनं वा
रसाशिनां हन्ति वाकुचिका ॥

इक्षुराद्यम्बुना सोमराजी पीता उपलम-
श्मर्याख्यं घनं कठिनमघनं वा शर्करारूपं मां-
सरसाशिनो हन्ति । इक्षुरः काण्डेक्षुरकः ।
सिंही बृहती । व्याघ्री कण्टकारिका ॥

उष्णोदकेन पिष्टा
पीता च घृतान्विता जयेत् गुल्मम् ।
लघुपञ्चमूलसिद्धां
पेयाद्युपयोजयेज्जीर्णे ॥

उष्णोदकेन पिष्टा वाकुची घृतान्विता
सती पीता गुल्मं जयेत् । आस्मिन् प्रयोगे
जीर्णे लघुपञ्चमूलसिद्धां पेयामुपयोजयेत् ॥

कद्वङ्गकुटजगूषैः
रर्शासि भगन्दरं च नाशयति ।
मेहान् मद्यैर्निगदै-
निषेविता वाकुची प्रबलान् ॥

अर्शोभगन्दरयोः कद्वङ्गकुटजकषायैः
सेविता वाकुचीतौ नाशयति । कद्वङ्गः स्यो-
नाकः, कुटजो वृक्षकः, मद्यैर्निगदैर्निदोषैर्निषे-
विता वाकुची प्रबलान् मेहान् जयेत् ॥

विष्किररसेन पीता
दशमूलरसेन वा गुल्म्या वा ।
अपतन्त्रकं निहन्या-
दायामं वा रसान्नभुजः ॥

विष्किररसादीनां त्रयाणामन्यतमेन पीता वा-
कुचीरसान्नभुजः पुंसोऽपतन्त्रकमायासं च नि-
हन्यात् ॥

जठरेषुपिवेन्सूत्रै-
र्जलोदरे तैवृतेन यूपेण ।
शोफे पाण्डुरव्याधा
ववल्गुजं शीथ्वरिष्टाभ्याम् ॥

सूत्रैरुदरे त्रिवृता काथेन जलोदरे श्व-
यथौ पाण्डुरोगे च शीथ्वरिष्टाभ्यां युक्तमवल्गुजं
पिवेत् ॥

इक्षुरकादि काथै-
र्वध्मनि सूत्रेण वा गवां शस्तः ।
धारोष्णेन तु पयसा
युक्तः शोफज्वरौ हन्ति ॥

उष्णाम्बुना प्रयोज्यो
लूनाकीटाखुसर्पदष्टेषु ।
कृमिहरवतुरङ्गुलयोः
काथैः कोष्णैः क्रिमिणकोष्ठेषु ॥

अनन्तरोक्तैरिक्षुरकादिकाथैर्गोमूत्रेण वाऽ-
वल्गुजो वध्मनि शस्तः । व्याख्यातमम् ।
कृमिण इति मत्वर्थीयो नः ॥

लेखामिन्दोः सधृतां
सुखाम्बुना पुत्रिणी भवति पीत्वा ।
पुष्पोदयेश्वगन्धा-
श्रुतेन पयसा च भुञ्जाना ॥

इन्दोर्लेखां सोमराजीं पुष्पोदये कतु
काले सुखाम्बुना पीत्वा योषित् सामर्थ्यात् पू-

र्वमपुत्रा पुत्रिणी भवत्यश्वगन्धाश्रुतक्षीरेण भो-
जनं कुर्वाणा ॥

वन्ध्यापि सप्ताहमिमं प्रयोगं
करोति या हर्षवती सुगन्धिः ।
प्रियंवदा सद्ब्रतशाचयुक्ता
सूते सुतान् सा नियमात् गुणाढ्यान् ॥

या स्त्री हर्षश्वाद्युक्ता सती प्रयोगमिमं
करोति सा वन्ध्यापि सती नियमादवश्यं बहुगु-
णान् सुतान् सूते ॥

स्निग्धैरुष्णैर्मधुरै-
र्हरति गदान् वातजान् युता पैत्तान् ।
तिक्तकमधुरकषायैः
कफजां स्निफलारसमधुभ्यां च ॥

स्निग्धादिभिर्धृता सोमराजी वातजान्
गदान् हरति । तिक्तकादिभिर्धृता पैत्तान् ग-
दान् त्रिफलारसमधुभ्यां युक्ता कफजान् गदान् ॥

इति शमनीधन्येयं
विषगरभूतेपतर्गपाप्मघ्नी ।
गेहे स्थितापि रेखा
चान्द्रमसी किमुत कोष्ठस्थी ॥

चान्द्रमसीरेखा सोमराजी गेहे भवते
स्थितापि इति शमनीत्यादिगुणा किमुच्यते को-
ष्ठस्थानस्यादित्युपसृष्टिः ॥

मनुष्यमप्यागतमृत्युशासनं
प्रणष्टुद्धीन्द्रियमल्पचेतसम् ।
अवल्गुजो मोक्षयते महाभया-
च्छ्रियं च मेधां च ददाति पुष्कलाम् ॥

मनुष्यमपि प्रवृद्धाद्योषितमप्यागतमृत्यु-
शासनत्वादिगुणं महाभयादवलगुजो मोक्षयते ।
सुबोधम् । इति सोमराजीकल्पः ॥

॥ इतो वचा ॥

हैमवत्या वचायाः पिण्डमामलकमात्रं
पयसालोऽयं पिवेज्जीर्णे पयस्सर्पिरोदन इत्या-
हारः । एवं सप्तरात्रेण मेधावी भवति । स-
प्तभिः सप्तरात्रैः श्रुतधरो वर्षशतमजरइत्यादि
समानं पूर्वेण ॥

हैमवत्या इत्यादि । हैमवतीति श्वेतव-
चाया नाम । शेषं व्याख्यासमम् ॥

इतरस्या अपि वचाया द्विपलकाथं पि-
वेत् जीर्णे पयः सर्पिरित्यादि समानं पूर्वेण ।
तच्चूर्णे वा क्षौद्रसर्पिर्भ्यां यथाबलमवलिह्यात् ।
जीर्णे पयः सर्पिरित्यादि समानं पूर्वेण ॥

इतरस्या इति कृष्णायाः । पयस्सर्पिरि-
त्यादिशब्देनैव सप्तरात्रेत्यादि गृहीतम् ॥

वचा कल्कशतपाकं घृतद्रोणमुपयुज्य
विशेषात् ग्रहोन्मादापस्मारगळगण्डमालाश्ली-
पदस्वरभेदविमुक्तः सर्वार्थेषु सिद्धिमान् वर्ष-
शतायुर्भवति ॥

घृतद्रोणपाके कल्पपरिभाषया वचा
योज्या यावच्छतं पाकानाम् । इति वचाकल्पः ॥

॥ इतो लशुनम् ॥

शीतवातहिमदग्धतनूनां
स्तब्धभग्नकुटिलव्यधिताश्राम् ।
भेषजस्य पवनोपहतानां
वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥

शीतेत्यादि । अतोऽनन्तरं शीतादिदग्ध-
तनूनां स्तब्धास्थ्यादीनां च पुंसां भेषजस्य ल-
शुनस्य विधिर्वक्ष्यते ॥

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्येपतिता गळात् ।
अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वं प्राप्ताः ॥
द्विजानाश्चान्तितमनो दैत्यदेहसुपुद्गवम् ।
साक्षादमृतसम्भूग्रीष्मणीः सरसायनम् ॥
शीलयेल्लशुनं शीते वसन्ते च कफोद्बध्नः ।
घनोदयेपि वातार्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥
रक्तपित्तभवारोगा जायन्ते रक्तपित्तिनः ॥

राहोर्गळादमृतचौर्येण हेतुना लूतान् भ-
गवता विष्णुना छिन्नादमृतस्य कणा ये भूमौ प-
तितास्ते रसोनत्वं प्राप्ताः । अत एव हेतोस्तं
लशुनं दैत्यदेहसमुद्भवं द्विजानाश्चान्ति । स च
लशुनः साक्षादमृतसम्भवाद्धेतोर्ग्रीष्मणीः श्रेष्ठः
रसायनम् । शेषं व्याख्यासमम् । ग्रीष्मली-
ला ऋतुचर्योक्तः शीतापचारः ॥

मासः परोऽस्य रसकल्कनिषेवणाय
स्वच्छन्दमप्युपादिशन्ति निमर्दकैस्तु ।
षण्मासमन्यविधिना न तु शस्तमाहुः
पक्षप्रयोगमपि हीनतरं रसोने ॥

अस्य लशुनस्य रसस्य वा कल्कस्य वा
निषेवणाय परउल्कषर्मास इति वदन्ति । मा-
सादूर्ध्वं रसो वा कल्को वा न योज्य इत्यर्थः ।
अपरे तु दोषाद्यपेक्षं स्वच्छन्दं यथेच्छं निमर्दकैः
सह षण्मासमप्युपादिशन्ति । अतोऽन्येन वि-

धानेन नैव लघुनं शक्तिमियाहुराचार्याः । र-
सोने पञ्चप्रयोगं हीनतरमाहुः । पञ्च एव हीन-
तरः प्रयोगः पञ्चादवरस्त्वर्किंचित्करः ॥

स्निग्धशुद्धतनुः शीतपथुरोपस्कृताशयः ।
तदुतंतावतंसाभ्यां चर्वितानुवराजिरः ॥
तस्य कन्दान्पननातानहिमवज्जलकद्वजान् ।
अमनीतावोरात्रौमिवेभादेसादेभिः ॥
तत्कलकलरसं प्रातः शुचितान्तवपीडितम् ।
मदिरायाः मुहुरायास्त्रिप्रागेनममन्वितम् ।
मद्ययात्रयाकस्यमस्तुन काश्चिकस्य वा ।
तत्कालएवा युक्तं युक्तयालोच्यमात्रया ॥
तैलवर्षिर्वा नामज्जङ्गीरमांसरसैः पृथक् ।
कथेन वा यथाव्याधि रसं केवलमेववा ॥
पिवेत् गण्डूषमात्रं प्राक्कण्ठनाळीविशुद्धये ।
प्रततं वेदनंचानुवेदनायां प्रशस्यते ॥
शीताम्बुसेकः सहसा वमिमूर्च्छादयामुत्थे ।
शेषं पिवेत् कृमापाये स्थिरतां गत भोजसि ॥
विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ।
धारयेत्साम्बु कणिका मुक्ता कर्पूरमालिकाः ॥

स्निग्ध इत्यादि स्निग्धदिगुणः समिद-
मिदं कुर्यात् । शीतादिभिरुपस्कृताशयः संस्कृ-
तकोष्ठः । तस्य लघुस्योत्तमैः शेखरैरवतंसैः
कर्णपूरैश्चर्चिताः कल्पिता मण्डिता अनुवरा अ-
जिरं च यस्य प्रयोक्तुः सतथोक्तः । तस्य ल-
घुनस्य हिमवदेशजान् शकदेशजांश्च वसन्तगृ-
हीतान् कन्दानपनीतस्त्वचः कृत्वा मदिरादिभि-
स्तिमयेदाभिषुण्वात् । सुबोधम् । सुरूढा

सुजाता । अन्यस्येति मदिराशिष्टस्य । त्रिमा-
गेनेति सम्बध्यते । तत्कालएववा युक्तं न तु
रात्रौ तिमितम् । युक्तया मात्रया आलोच्य
तैलादिभिः पृथग्युक्तम् । केवलमेववा रसं स्व-
रसम् । गण्डूषमात्रं सूत्रोक्तलक्षणम् । शेष-
मिति पृथक्स्थापितात् । विदाहश्चार्थं च शी-
तानुलेपनः सन् मुक्ताकर्पूरमालिकाः साम्बुक-
णिका अम्बुकणिकाभियुक्ता धारयेत् ॥

सहिमसलिलगर्भाश्चन्द्रगुभ्रामृणाळीः
कुवलयदलमाला हास्यश्रीश्चलोलाः ।
स्तनतटविनिविष्टाश्चारुगात्रयोदधाना-
स्तनुसरसाविलिप्ता गाढमेनं स्वजेरन् ॥

एनं च लघुनपयोगिनं चारुगात्रो म-
नोहराङ्गलतिका स्त्रियो गाढं निविडं परिष्वजेत् ।
किम्भूता इयाह । मृणाळीर्दधानाः । किम्भूता
मृणाळीः सहिमं तुषारयुक्तं यत् सलिलं तत्
गर्भे यासां तास्तथोक्ताः । अन्यच्च चन्द्रवत् शु-
भ्राः शशिवक्त्राः एवम्भूता मृणाळीर्दधत्यः कु-
वलयमालाश्च दधत्यः लोलाश्चंचलाहार्यश्रीर्मु-
क्तालनास्तनतटविनिविष्टा दधत्यः ॥

नळिनीदलतालवृन्तवातैः
प्रगल्भारिलवैर्जलार्द्रया च ।
दधिताकरपल्लवैश्च शीतै
लघुनस्वेदकृतं क्लमं हरेयुः ॥

दधिताः कान्ता नळिनीदलवातादिना
लघुनस्वेदकृतं क्लमं हरेयुः । जलार्द्रा सज-
लपटः ॥

कुडुवोऽस्य परामात्रा तदर्द्धं केववस्य तु ।
पलंपिष्टस्य तन्मज्ञः सभक्तं प्राक्वशीलयेत् ॥

अन्येन युक्तस्यास्य लशुनरसस्य परामा-
त्रा कुडुवः । केवलस्यास्य कुडुवार्द्धम् । तस्य
च सम्बन्धितो मज्ञः पिष्टस्य परामात्रा पल्प ।
तं च सभक्तं शीलयेत् अथवा भक्तान् पूर्वम् ॥

रसोऽग्निकल्पोऽमृदुनौजसोऽहे
संयुज्यमानः सहस्रैव तस्य ।
दाहति सारारतिचित्तनाशान्
कुर्यादितस्तं त्वारितो न युज्यात् ॥

अतस्तं रसं त्वारितो न युज्यात् अथ तस्त-
स्य लशुनस्य रसोऽग्निकल्पतीक्ष्णः मृदुनाचौज-
सा सहस्रैव युज्यमानस्तद्गुणानुपमर्दयन् दा-
हादीन् कुर्यात् ॥

जीर्णशाल्योदनं जीर्णे शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।
भुञ्जीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥

तस्मिंश्च जीर्णे पुराणशाल्योदनं शङ्खा-
दिवच्छुद्धं यूषादीनामन्यतमेन भुञ्जीत । ध-
न्वचारिणो जाङ्गलाः ॥

दीप्ताग्निर्भण्डं क्लान् खादेत् सर्पिर्मण्डोपसेचनान् ।
अखण्डमण्डलेन्द्राभान् इरीखण्डमाण्डतान् ॥
राजिकाशुकसम्पर्कान् वार्तितगौरवैः ।
पिष्टकाचूर्णधवलैर्वधैः सौकरकैर्युतान् ॥

यश्च दीप्ताग्निः ससर्पिर्मण्डोपसेचनादि-
गुणान् मण्डकान् खादेत् । उपसेचनं शुद्ध-

त्वनाशनम् । अखण्डमण्डलः परिपूर्णो यो
सा विन्दुस्तदाभां स्तत्सदृशान् इण्डरीणां खण्ड-
शकलैर्मण्डितान् भूषितान् तथा सौकरकैर्वधै-
र्युतान् किम्भूतैर्वधैरियाह कण्डनीकृतेन पिष्ट-
काचूर्णेन धवलैः राजिकादिसम्पर्केण विनिव-
र्तितगौरवैश्च ॥

मद्यमेकं पिबेत्तत्तु तृप्प्रबन्धे जलान्वितम् ।
गन्धमत्तकण्डलिप्रियावक्त्रेन्दुबोधितम् ॥

अत्रचैकमेव मद्यं पिबेन्नानेकम् । तत्तु
मद्यं तृप्प्रबन्धे सति जलान्वितं पिबेत् । कि-
भूतं मद्यमित्याह गन्धेन सौरभेण मत्तारणन्तो-
लयो यस्मिंस्तत्तथोक्तम् प्रियावक्त्रेन्दुना च
प्रातिविब्रितेन बोधितं परिपूरितशक्तिः ॥

अमद्यप्रो यस्तु फलाभ्युक्तः
मवान्ति सोमं च सुगन्धि शीतम् ।
सौवीरकं जाङ्गलजं रसं वा
तुषोदकं वा परिसक्थिकं वा ॥

यस्त्वं मद्यप्रः स एव गुणमेव फलांवा-
दिकं पिबेत् । परिमिक्षिका तनु पेया ॥
तत्कलकं वा समधृतं घृतपात्रे खजाहतम् ।
स्थितं दशाहादश्रीया तद्वद्व्यवसया समम् ॥

तत्कलकमित्यादि सुगोघम् । तद्वत् घ-
तवत् वसया समं वाशीयात् । [तद्वद्व्यव-
सा समम् । इति च पाठः ॥]

सद्यः पिष्टं सर्पिषा संयुतं वा
निर्यासेन स्वेन युक्तं च कामम् ।
युज्जीतैनं पूर्वकैरेव पानैः
कोष्णाम्भोभिर्वैषकल्पोतिवीर्यः ॥

अथवैनं लशुनं सद्यः पिष्टं सर्पिषा स्वेन
रसेन वा संयुतं पूर्वकैरेव मद्यादिभिः पानैर्युक्तं
कोष्णाम्भोभिर्वैषकल्पोतिवीर्यं युज्जीत । एष लशुन-
कल्पोतिवीर्यो भवति ॥

रसोनकल्कः सदृशजसर्पिः
षण्मासमुर्व्यामुषितो निहन्ति ।
अभ्यङ्गपानाञ्जननस्य युक्तो
मनोविकारान् विषमज्वरं च ॥

रसोनकल्कः सदृशेनाजेन सर्पिषा सह ष-
ण्मासमुर्व्या भूमौ निखातस्ततोभ्यङ्गादिषु यो
जितो मनोविकारान् विषमज्वरं च निहन्ति ॥
समतैलं सशुक्तं वा यवराशौ समास्थितम् ।
वातरोगान् जयेत् खादन् घृतमांसोत्तराशनः ॥

अथवा समतैलं सशुक्तं शुक्तेन युतं वा
लशुनं संवत्सरं यवराशौ स्थितं खादन् पुरुषो
घृतमांसोत्तराशनः सन् वातरोगान् जयेत् ॥

तैलसर्पिर्गुडसिताः पृथक्कुर्यात्तुलोन्मिताः ।
द्वेतुलैलशुनाच्छुद्धात् त्र्युषणात् कुडुबत्रयम् ।
पलं त्वचश्च तच्छ्लक्ष्णं निहितं घृतभाजने ।
द्वेसमेयवमध्यस्थं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ॥

तैलादिकं घृतभाजने निहितं द्वे समे सं-
वत्सरौ यवमध्ये स्थितं गुणैः पूर्वस्माद्रसायना-
दधिकम् ॥

क्षुण्णां क्षिपेत् कन्दतुलां तत्क्रम्यपलविंशतौ ।
गते च समरात्रे तु तुलाद्वयमसितात्तिलात् ॥
धौतक्षुण्णात् पृथक्शौद्रघृतशुण्डी चतुष्पलम् ।
अजाजीचव्यधान्यामिद्विकृष्णाग्रान्धदीप्यकान्
पलोन्मितांश्चतुर्जातात् पलमेकं सुचूणेतम् ।
पृथक्पलाष्टकं तैलात्घृतात्क्षुण्डाच्च सर्षपात् ॥
पट्टनिषश्चक्षारौद्रौ दद्यात्तत्राक्षमानतः ।
एकादशाहं तद्धान्ये स्थितमश्नन् प्रगेप्रगे ।
शुणानरासायनान्सर्वान्मप्राप्नोति निरामयः ॥

क्षुण्णामित्यादि सुबोधम् । कन्दो ल-
शुनकन्दस्तस्य तुलापलशतं ताम् । धौतक्षुण्डा-
दिति तिलविशेषणम् । प्रगेप्रगे प्रातःप्रातः ।
रासायना गुणा दीर्घायुद्वादयः ॥

द्विपञ्चमूलनिष्काथे नल्वणे लशुनाढकम् ।
पिष्टं पर्युषितं वर्षं हन्ति वातकफामयान् ॥

द्विपञ्चमूलेत्यादि व्याख्यासमम् ।
[द्विपञ्चमूलं महध्रुवं च तस्य निष्काथे नल्वणे
द्रोणे पिष्टं वर्षं पर्युषितं लशुनाढकं वातकफाम-
यान् हन्ति ॥]

तत्कन्दकल्कस्वरसे घृततैलं पृथक्पचेत् ।
शीलयेच्च यथासाध्यं दारुणानलपीडितः ॥

तत्कन्देत्यादि लशुनकन्दस्वरसे तत्कल्कं
घृतं तैलं वा पचेत् तच्च यथासाध्यं दारुणेन
बलवतानिलेन पीडितो नर शीलयेत् ॥

नवनीतसमांशं वा खादेत्तत्कल्कमर्दिती ॥

अथवा नवनीतसमांशं नवनीतितुल्यं त-
त्कलकं लशुनकलकमर्दिती खादेत् ॥

विकंचुकप्राज्य रसोनगर्भान्
सशूल्यमांसान् विविधोपदंशान् ।
निमर्दकान् वा घृतशुक्तयुक्तान्
प्रकाममद्याल्लघुतुच्छमश्रन ॥

कुस्तुम्बरी जीरकभृष्टमुद्ग-
सौवर्चलश्लक्ष्णरजोवर्कणैः ।
रसोनकन्दांकुरपत्राचित्रैः
सव्यञ्जनैर्नैकरसानुयातैः ॥

तत्कन्दसिद्धान् क्रमशो यूषक्षीररसान्पिबेत् ।
कफपित्तानिलाशङ्की यथास्वौषधसंस्कृतान् ॥

विकंचुक इति । अथवा स अर्दिती-
द्रव्यतो लघुमात्रया तुच्छमन्नमश्रन् निमर्दकान्
प्रकाममद्यात् । किंभूतानाह विकंचुकं त्यक्त-
त्वक्प्राज्यं प्रभूतं रसोनं गर्भं येषां तान् । सह
शूल्येन मांसेन ये वर्तन्ते तथाविधा नानाप्रका-
रा उपदंशा वटकवीजपूरादयो येषां तान् ।
तथा घृतेन च शुक्तेन च युक्तान् । केनाद्या-
दित्याह । व्यञ्जनैः । किंभूतैरित्याह । कुस्तु-
म्बर्यादीनां श्लक्ष्णेन रजसावर्कणैः । तथा
रसोनस्य कन्दादिभिश्चित्रैः तथा । नैकेन मधुरा-
दिना रसेनानुयातैर्युक्तैः । तत्कन्दइत्यादि ।
कफाद्याशङ्की तत्कन्दसिद्धान् तस्य लशुनस्य
कन्देन सिद्धान् यूषादीन् क्रमशः पिबेत् । यूषं
कफे क्षीरं पित्ते रसं वात इति क्रमार्थः । तांश्च
यूषादीन् कफादिषु यथास्वैरौषधैः साधितान् ॥

कृशोश्चगन्धोद्भवचूर्णकीर्णं
सन्नस्वरो यष्टिमधुपधानम् ।
तैलेनगुल्मी खदिरेणकुष्ठी
खादेत् कृमिघ्नैः कृमिमान् रसोनम् ॥

मांसादमांसैर्यक्ष्माणमर्शांसि कुटजत्वचा ।
हन्ति सः श्रेष्ठयामेहकासश्वासविलम्बिकाः ॥
अन्नस्वरूपविज्ञानात् स्वरूपमुपलभ्य च ।
यथायथं प्रयोगोस्य कार्यस्तं तं गदंप्रति ॥

कृशादिष्वश्वगन्धादीनां चूर्णादीनां रसोनं
लशुनं खादेत् । व्याख्यासमम् । मांसादमांसै-
रित्यादि । मांसादानां सिंहव्याघ्रादीनां मांसैः
सहोपयुक्तं रसोनं यक्ष्माणं हन्ति । एवमग्रेपि
हन्तीति सर्वे रोगैः सम्ब्रध्यते । अन्नस्वरूपवि-
ज्ञानाल्लशुनस्य गुणानुपलभ्य ततो यथायथं तं तं
गदं किलासादिकं प्रति प्रयोगोस्य लशुनस्य
कार्यः ॥

लशुनस्वरसात्प्रस्थान्द्वात्रिंशत्तिलतैलतः ।
द्वावपेतमलात् किण्वादष्टौपिष्टाच्चषड्यवात् ॥
मेषशृङ्गीभवात् काथाद्रोणंपूताच्चशीतलात् ।
स्नेहपात्रेतदैकध्यं निदध्याच्चशुचौदृढे ॥
क्रमात्तत्रपुनर्दद्यात् पिष्टं प्रस्थचतुष्टयम् ।
पक्षात्परमियंपेषा सुरा वातविकारिभिः ॥

लशुन इति । लशुनस्वरसात् द्वात्रिं-
शत् । तिलतैलात् द्वौ । किण्वादष्टौ । पिष्टाद्य-
वात् षट् । प्रस्थान् । मेषशृङ्गीभवात् सर्प-
दंष्ट्रीसम्भृतात् काथात् पूताच्छीताच्च द्रोणंचैकध्यं

कृत्वा शुद्धे दृढे च स्नेहपात्रे निक्षिपेत् पश्चात्
परतः क्रमेण शालिपिष्टप्रस्थचतुष्टयं दद्यात् ।
सुबोधम् ॥

त्रिरातमुपितां धेनुं लशुनं खादयेत्ततः ।
क्षीरदध्याज्यमथितं ब्राह्मणस्यापि शस्यते ॥

त्रीणि लङ्घनानि धेनुं गां कारयित्वा
नित्यं लशुनं खादयेत् । ततस्तस्याः क्षीरा-
दिकं ब्राह्मणस्यापि शस्यत इत्याचार्यस्य देश-
सिद्धाः काश्मीरकाः । वयमेतन्नविद्मः ।
[लशुनं खादयेद्यस्तु स्वधर्मनिरतान् द्विजान् ॥
वैद्यः पापस्य तस्याशु विल्वाग्रं खादयेन्नृप ॥]

पित्तरक्तविनिर्मुक्त समस्तावरणावृते ।
शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात्परम् ॥

पित्तावृतं रक्तावृतं च वातं वर्जयित्वा-
न्यास्मिन्नावृते वायौ शुद्धे वा वायौ लशुनात्परं
द्रव्यं न विद्यते ॥

सुखान्नानां विशेषेण प्रयोज्यो लशुनासवः ।
नारदेनोद्धवस्यैष वातभग्नस्यकल्पितः ॥

सुखान्नानामियादि व्याख्यासमम् ।
उद्धवो नाम वृष्णीनां वंशजः ॥

आमानुपानेक्षुविकारमत्स्य-
यानाध्ववातातपभाष्यचिन्ताः ।
स्वप्नं दिवाजागरणं निशासु
षिष्टं व्यवायं दधिचात्रनेच्छेत् ॥

अत्र च लशुनप्रयोगे आमानुपानादि-
नेच्छेत् ॥

स्नेहकल्पविधानेन स्नेहयुक्तं प्रयोजयेत् ।
लशुनं स्नेहसंयोगात् गरीयात् जायते हि सः ॥

स्नेहकल्पः स्नेहप्रयोगः । स्नेहसंयोगा-
दित्यादि स्नेहयुक्तप्रयोगे हेतुः । स इति
लशुनः ॥

पित्तकोपभयादन्ते युञ्ज्यान्मृदुविरेचनम् ।
रसायनगुणानेवं परिपूर्णान् समश्नुते ॥

पित्तं इत्यादि । अन्ते लशुनप्रयोग-
स्यावसाने । एवमिति विरेचनान्तेनानन्तरो-
क्तेन ॥

प्रियांबुगुडदुग्धस्य मांसमद्याम्बुविद्विष ।
अतितिक्षोरजीर्णं च रसोनो व्यापदे ध्रुवम् ॥

अम्बुवादिप्रियस्य मांसादिविद्विषश्चाजी-
र्णचातितिक्षोस्त्यक्तुमनिच्छतः पुंसो रसोनो ध्रुवं
व्यापदे भवति ॥

पाण्डूदरोरक्षतशोफवृष्णा
पानात्ययच्छर्दिषित्रणेषु ।
पैत्ते विकारेक्षिगदेतिसारे
क्षामे शरीरे च सर्वर्जनीयः ॥

स लशुनः सर्वथा पाण्ड्वादिषु व-
र्जनीयः ॥

शिलित एष करोतिदुराणं
वह्निशरीरबलं सममेव ।
वाङ्मातिरूपगुणाढ्यसुतेरसो-
स्त्रीपुरुषस्य च १ बीजविशुद्धिम् ॥

१. [बीजसमृद्धिमिति च पाठः ॥]

एषः रसोनः शीलितः सन् सममेवैक-
कालमेव बह्वेः शरीरस्य च दुरापं बलं करोति ।
यश्च । स्त्री वा पुरुषो वा वागाद्याह्वं सुतं प्रा-
प्तुमिच्छति तस्य बीजविशुद्धिं करोति ॥

अमृतकणसमुत्थं योरसोनं रसोनं
विधियुतमितेखादेच्छीतकाले सदैव ।
स नयति शतजीवी स्त्रीसहाययोनरान्तं
कनकरुचिरवर्णो नीरुजस्तुष्टिजुष्टः ॥

यः पुरुषो रसोनं लशुनं अमृतकणसमु-
त्थत्वादिस्वभावं रसोनं विलवणपंचरसमनन्त-
रोक्तेन प्रकारेण विधिः । युतं शीतकाले सदैव
खादेत् स वर्षशतजीवित्वादियुक्तो जरान्तं न-
यति । स्त्रीसहायशब्देन वृषत्वमुक्तम् । इति
लशुनकल्पः ॥

॥ इतः पलाण्डुः ॥

रसोनानन्तरं वायोः पलाण्डुः परमौषधम् ।
साक्षदिवस्थितं यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥

रसोनानन्तरमिति । वायोः पलाण्डुः
परमौषधं रसोनानन्तरं लशुनसमम् । यत्र प-
लाण्डौ शकाधिपतेः शकनायकस्य जीवितं सा-
क्षादिवस्थितम् ॥

यस्योपयोगेन शकाङ्गनानां
लावण्यसारादिविनिर्मितानाम् ।
कपोलकान्त्याविजितः शशाङ्को
रसातलं गच्छति निर्विदेव ॥

यस्य पलाण्डोरुपयोगेन हेतुना शकाङ्ग-
नानां कपोलकान्त्या विजितः शशाङ्को निर्विदेव
प्रतिदिनं रसातलं गच्छति । किम्भूतानामाह ।
लावण्यसारादि विनिर्मितानाम् ॥

स्निग्धाङ्गत्वं गौरता कान्तिमत्ता
बह्वेर्दीर्घवर्षपुष्टिर्बलम् ।
सम्प्राप्यन्ते यन्त्रणोद्वेगमुक्तै-
र्यस्याभ्यासाद्वारिदीर्घं सुखं च ॥

यस्य च पलाण्डोरभ्यासाद्यन्त्रणा हेतुना
द्वेगेन मुक्तैः पुरुषैः स्निग्धाङ्गत्वादि यथाप्यते
तथा धारीत्यायुर्दीर्घमायुः सुखं चाप्यते ॥

अप्याहारे शीलितो दीर्घरात्रं
बल्यश्चक्षुष्यस्तर्पणः स्थैर्यकारी ।
तैस्तैर्योगैर्योजितोयं पलाण्डु-
स्तांस्तानातङ्कान् मेहिनामुच्छिनत्ति ॥

न केवलं च पृथक्प्रयोगेन यावदाहारे-
प्ययं पलाण्डुर्दीर्घरात्रं चिरकालं सेवितो बल्य-
त्वादिगुणो भवति । स च मेहिनां तैस्तैश्चिकि-
त्सितोक्तैर्योगैर्योजितः संस्तांस्तान् मेहसहजाना-
तङ्कान् रोगानुच्छिनत्ति नाशयति ॥

रसरसोनवत्तस्य पीत्वाश्रीयात्तथैव च ।
सबीजपूरस्वरस मदिरामधुशीथुपः ॥

पलाण्डुरसस्य तु प्रयोगे च भोजनस्त
च विधानं लशुनवत् । एतदुच्यते बीजपूर-
स्वरसाद्यनुपः सन् रसं रसोनवदिति ॥

मरतकमणिनीलं नाळमत्स्यातिबालं
परिणतशशिगौरं यच्चबीजं सुषिष्टम् ।
ससुरससुमुखाभ्यां प्राज्यमांसं सशुक्तं
मृदुधवळसुवृत्तैर्मण्डकैरात्तमूर्तिम् ॥

बहुशःशोभितं शुभ्रैः शशाङ्कशकलोपमैः ।
घारिकेण्डरिकावल्लैःक्षीरोदायवैरिव ॥

यवमुद्रमाषगोधू-
मबहुविधविकारकल्पितान् भक्ष्यान् ।
कांबळिकरागषाडव-
सट्टकखळकान् सफलसारान् ॥

पटुसुराभिमधुरगन्धान्
धवळाक्षकधवळबहुलरसान् ।
खर्जूरडाडिमसिता
द्राक्षा पानानुपोभ्यस्येत् ॥

अस्य च पलाण्डोर्नाळं च बीजं च म-
ण्डकैरात्तमूर्तिं गृहीतशरीरमश्रीयादिति सम्ब-
ध्यते । यवादीनां च बहुविधैर्विकारैः कल्पि-
तान् भक्ष्यान् काम्बळिकादींश्च भोजनोपयोगि-
नः खर्जूराद्यन्यतमकृतपानानुपः सन्नभ्यस्येत् ।
मरतकमणिनीलमिति नाळविशेषणम् । परि-
णतशशिगौरमिति सुषिष्टबीजविशेषणम् । सुर-
ससुमुखौ हरितकविशेषौ । प्राज्यमांसमिति
सशुक्तमिति चोभयविशेषणम् । मृद्धादिकं म-
ण्डकविशेषणम् । अन्यच्च किम्भूतं नाळं बीजं
चेत्याह । बहुशोनेकवारं शुभ्रैः शुक्लैश्चन्द्रख-
ण्डोपमैः घारिकादिभिः शोभितम् । ते च घा-
रिकादयः शुक्त्वात् क्षीरोदस्य दुग्धसिन्धोरव-

यवा इवेति प्रतिभासन्ते । घारिका माषादे-
भिर्दधिभिश्चैः कृताः संचिद्रा वटका वल्लाः
शिम्बीजयवादीनां बहुविधैर्विकारैर्यैः कल्पिता
भक्ष्यास्ताः । काम्बळिकादयः सूत्रोक्तलक्षणाः ।
फलसारो दधित्यः । पट्वादिगुणगन्धानित्या-
दि काम्बळिकादिविशेषणम् । धवळाक्षकेन
पलाण्डुना धवळः शुक्लो बहुलश्च रसो येषाम् ।
खर्जूरादिभिः कृताः पानास्तथोक्ताः ॥

लभतेबलवर्णौजो वीर्यस्वरसौ मनस्यतेजांसि ।
क्षीणशकृदुधिरापि च रसोनवत्तद्रसं पीत्वा ॥

तस्य च पलाण्डो रसं रसोनवत् रसोन-
रसमिव पीत्वा क्षीणशकृदुधिरापि सन्नमलरक्त-
धातुरपि बलादीनि लभते । इति पलाण्डु-
कल्पः ॥

॥ इतः कुकुटी ॥

सुरासुरैःक्षीरसमुद्रमन्धे
गतास्तदान् येऽमृतविप्रुषःपुरा ।
बभूवतेभ्यः किलकुकुटीयया
व्रजन्ति देवत्वमिवाद्यमानुषाः ॥

पुरा कस्मिंश्चित् कालांशे सुरासुरैःक्षीर-
समुद्रस्य मन्धने येऽमृतस्य विप्रुषस्तदान् गता-
स्तेभ्यः कुकुटीबभूव किलेत्यागमदर्शनाय । यया
कुकुट्योपयुक्तयाच कलौ मानुषादेवत्वं व्रजन्ती-
वेति ॥

कुकुटाण्डनिभैःकन्दैः किञ्चित् कटुकपिच्छलैः
स्निग्धैर्मरतकच्छायैःखर्जूरसदृशैश्छदैः ॥

अस्या लक्षणं कुकुटाण्डनिभैः कन्दैरि-
त्यादिनाह । कटुकपिच्छिलैरिति कन्दविशेष-
णम् । स्निग्धैरित्यादि तच्छदानां विशेषणम् ।
कटुकः क्षारः ॥

निखिलरोगहरापि विशेषतो
जयतिदारुणमप्यनिलामयम् ।
गुदजगुल्मतमो विषनाशिनी
जनयतिस्थिरतां वपुषः पराम् ॥

न च कुकुटी सकलरोगहरापि सती
विशेषतोऽनिलामयं जयति च । न कश्चिदे-
वापि तु दारुणमपि । न च केवलं गुदजादि-
नाशिनी अपि तु वपुषः परा मुत्कृष्टां स्थिरतां
जनयति ॥

कुटीप्रविश्यतत्कन्दान् भक्षयेत्पृथग्भर्जितान् ।
पयोनुपानं धारोष्णं तत्तैष्ठमसनाम्बुवा ॥

तन्मात्रवृत्तिस्तु भवेद्दशाहं
विंशत्यहं स्वादुभुगप्रमादी ।
जत्रूर्ध्वकोष्ठत्रिकसन्धिवात-
पाण्ड्वामयार्शस्तिमिराणि जित्वा ॥

वलीपलितनिर्मुक्तः स्थिरकेशद्विजश्रुतिः ।
मेधामतिस्मृतियुतो जीवेद्द्वर्षशतद्वयम् ॥

कुटीं प्रविश्येति वातातपनिषेधः । शेषं
व्याख्यासमम् । तत्र च धारोष्णं पयोनुपान-
मिष्टमथवासनोदकम् । दशाहं तु तन्मात्रवृत्ति-
र्भवेदस्याः कन्दान्येव भुञ्जीत नत्वन्नादिकमि-
ति । ततोऽनन्तरं विंशत्यहं स्वादुभुगप्रमादी च

स्यात् । प्रतिषिद्धानां सेवाप्रमादः । अनेन
जत्रूर्ध्ववातादीन् जित्वा वलीपलितनिर्मुक्तत्वा-
दियुक्तो वर्षशतद्वयं जीवेत् ॥

आपूर्यमाणचन्द्रप्रतिपदमारभ्यवर्द्धयेत्कन्दम् ।
एकैकं घृतभृष्टं प्राग्भक्तं पथ्यभुक्त्वादेत् ॥

भुञ्जीताल्पतरं दिनार्दितमृषिः

पशुक्षये भक्षयन्

क्षीरबीजकवारितक्रमथवा

पीत्वास्थितिं कल्पयेत् ।

मांसं प्राश्य तथा नखद्विजकचैः

शीर्णोत्थितैः कान्तिमान्

जीवत्यब्दशतत्रयं धृतिमति

स्मृत्यादिभिर्भूषितः ॥

आपूर्यमाण चन्द्रायां प्रतिपदि कुक्कु-
ट्या एकं कन्दं घृतभृष्टं प्राग्भक्तं भोजनप्रारम्भे
भक्षयेत् । ततः प्रत्यहमेकैकं कन्दं वर्द्धयेत्
अन्नं च प्रत्यहमेव हासयेत् । एतस्यानन्तरं
पथ्यं भुञ्जीत ऋषिर्मुनिवृत्तिः सन्निति पशुं
चन्द्रवद्वृद्धिः । पशुक्षये च कन्दं भक्षयन्
क्षीरादीनामन्यतमं पीत्वा स्थितिं कल्पयेत्
नान्नं भुञ्जीतेत्यर्थः । एवं मांसं प्राश्य नखा-
दिभिः पूर्वं शीर्णैः पश्चादुत्थितैर्युक्तैः कान्तिमान्
धृत्यादिभूषितोऽब्दशतत्रयं जीवति ॥

क्षीरेण कन्दचूर्णं

पिबन्त्यवागूं च परिणते मासम् ।

लवणस्नेहविहीनां

दृढहृजिवेच्छरर्द्रिशतम् ॥

कुक्कुटीकन्दचूर्णं क्षीरेण पिवं स्तस्य च
परिणतौ लवणस्नेहविहीनां यवागूं पिवेत् । एवं
च मासं कुर्वन् पुरुषो दृढया दृष्ट्यायुक्तः शर-
द्विशतं जीवेत् ॥

तिमिरं क्षौद्रघृताभ्यां
पथ्यभुजस्तद्रजो जयेन्मासात् ।
कन्दत्रयं च भृष्टं
घृतेक्षतं भक्षितं वातान् ॥

तद्रजः कुक्कुटीकन्दाद्रजः क्षौद्रघृताभ्यां
युक्तं मासप्रयोगात् पथ्यभुजः पुरुषस्य तिमिरं
जयेत् । कुक्कुटीकन्दत्रयं घृते भृष्टं भक्षितं
भक्षितं सदक्षतः पूर्णं भोजनं कुर्वतश्च शब्दान्मा-
सप्रयोगाद्वातान् जयेत् ॥

तत्कन्दसूक्ष्मरजसा
त्रिभागगोधूमचूर्णमिश्रेण ।
पयसा पक्त्वा खादेत्
घृतपूरानान्त्रवृद्धिहरान् ॥

कुक्कुटीकन्दसूक्ष्मचूर्णेन गोधूमचूर्णवि-
भागेन क्षीरेण च कृतान् घृतपूरानान्त्रवृद्धिहरान्
खादेत् ॥

त्रीन् कन्दकांश्च निशि भक्षयताज्यभृष्टान्
धात्रीफलांबुसासितं छगलीपयो वा ।
पेयं दृगामयजयाय निषेवितव्या
कामं च रोगशममात्र फलार्थिभिः सा ।

त्रीन् कुक्कुटीकन्दकान् घृतभृष्टान् नि-
शि भक्षयता पुरुषेण धात्रीफलांबुसाहितं छग-

लीपयो वा पेयम् । किमर्थमित्याह । दृगा-
मयजयाय । न केवलं चैव एवास्मै राशयन-
प्रयोगो यावत् सा कुक्कुटीरोगोपशममात्रफला-
र्थिभिः पुरुषैः काममिच्छया निषेवितव्या ।
इति कुक्कुटीकल्पः ॥

॥ इतः कंचुकी ॥

क्षीरान्वितामूलकतुल्यकन्दा
सप्ताष्टपत्रासितरक्तकाण्डा ।
विभर्त्तिया पल्लवमन्दशब्दात्
सा कंचुकी श्वेतवर्चुरेणया ॥

क्षीरान्वितेत्यादिलक्षणाया ओषधिः सा
कंचुकीति वोद्धव्या । सप्त वा अष्टौ वा पत्रा-
णि यस्याः सा तथोक्ता अन्धशब्दान्मेघस्तनि-
तात् पल्लवान् विभर्त्ति वरेण्या श्रेष्ठा ॥

आषाढेकार्तिके वाऽतं तत्कन्दं शीतलेस्थितम्
अङ्गुष्ठपर्वद्वयसंपिष्टं क्षीरपलाष्टके ।

कुटीप्रवेशस्तं पीत्वा क्षीरमेव पिवेदनु ॥

क्षीरमेव च जीर्णेपि पेयां वा स्नेहभर्जिताम् ।

किञ्चिदुष्णामलवणां स्पृशेदुष्णांबुनो हिमम् ।

एकेन सप्तरात्रेण कुष्ठान्येवं नियच्छति ॥

सर्वव्याधीन् द्वितीयेन तृतीये न तु सर्पवत् ।

त्यक्त्वात्वचं ततो जीर्णं केशदन्तनखानपि ॥

धीमेधारूपवान् जीवेत् पञ्चवर्षशतानि च ।

आषाढ इति शीतलप्रदेशे स्थितमङ्गुष्ठ-
पर्वद्वयसं अङ्गुष्ठपर्वप्रमाणं यस्य सोऽङ्गुष्ठपर्वद्व-
यसः तं प्रमाणे द्वयसचप्रत्ययः तत्कन्दं कंचुकी-

कन्दं आषाढे कार्तिके वा मास्यात्तं गृहीतं क्षी-
रपलाष्टकेष्टपालिके क्षीरे पिष्टं ततस्तं च कन्दं
कुटीप्रवेशः पीत्वानुक्षीरमेव पिबेत् । अस्मिन्-
जर्णेपि क्षीरं पिबेत् पेयां वा घृतभर्जितत्वादियु-
क्तम् । हिमं जलं न स्पृशेत् । एकेनेत्या-
दिना सप्तरात्रेषु क्रमेण गुणातिशयो व्या-
ख्यासमः ॥

कंचुकीकन्दचूर्णं वा स्वेन क्षीरेण भावितम् ॥
गोक्षीरकुडुबेन्यस्तं कर्षं खण्डपलान्वितम् ।
पीतं सर्वामयान् हन्ति नखकेशस्थितानपि ॥

कंचुकाकन्दचूर्णस्य स्वरसभावितस्य कर्षं
खण्डपलं चेतिगोक्षीराष्टपलेन पीतं नखकेशस्थि-
तानपि सर्वामयान् हन्ति ॥

पीतं तत्स्वरसंचूर्णं तस्या मधुघृतान्वितम् ।
खादन् हिताशी सप्ताहं त्वग्दोषांस्तिमिरं जयेत् ॥

तस्याः कंचुक्याश्चूर्णं भावनया पीतकंचु-
कीस्वरसं मधुघृताभ्यामान्वितं हिताशी पुरुषः
सप्ताहं खादन् त्वग्दोषांस्तिमिरं च जयेत् ॥

विडङ्गाप्यत्रिफला लोहकंचुकिजं रजः ।
सप्तरात्रत्रयं लिह्यान्मधुना संयतेन्द्रियः ॥
क्षीरेण भोजनं जीर्णं शालेर्लावरसेन वा ।
तथास्य काचतिमिरे सुकृच्छ्राः शिरसो गदाः ॥
मेधाविनः प्रणश्यन्ति गात्रं सुप्तं च बुध्यते ।
एष सप्तामृतचूर्णः सर्वव्याधिषु पूजितः ॥

विडङ्गादीनां सप्तानां चूर्णो माक्षिकेणै-
कविंशतिदिनं संयतेन्द्रियेण सप्ता लीढः का च

तिमिरे शिरोरोगांश्च नाशयति मेधां जनयति
त्वग्दोषेण च सुप्तगात्रं बोधयति । नाम्ना स-
प्तामृतः सर्वव्याधिहरश्च ॥

पलं चूर्णस्य कंचुक्याः क्षीरप्रस्थे समावपेत् ।
स्नेहदध्नस्ततो लिह्याज्जिताद्या ससिता मधु ॥
शालेरक्षं पयःपानं मासमेवं प्रयोजयेत् ।
चतुर्गुणः परीहारः षोडशाब्दसमद्युतिः ॥
शतानि पञ्चवर्षाणां जीवेदेव इवोर्जितः ।

कंचु बीजात् दध्नो नवनतिप्रयोगः सुबो-
धः । षोडशवर्षेण यूना समकान्तिः सन् देव
इवोर्जयायुक्तः पञ्चशतवर्षाणि जीवति ॥

पचेत् पलानिद्रोणेपां कंचुक्याः पञ्चविंशति ।
अष्टांशशिष्टेतु घृतात् प्रस्थं क्षीरसमं पचेत् ॥
शङ्खपुष्पीवचाकुष्ठत्रिवृतामरदारुभिः ।
वरायष्टीसिताद्राक्षा महिषाक्षैः पलांशिकैः ॥
युक्तैः कमलकिञ्जत्क त्रिपलेन हिमेत्र च ।
क्षौद्राचतुष्पलं दद्यादेतन्मर्त्यामृताह्वयम् ।
चक्षुष्यं बृंहणं मेध्यं वर्ण्यं वर्षशतप्रदम् ॥

पचेत् पलानिद्रोणादिना मर्त्यामृतनाम घृतं
सुबोधम् । शङ्खपुष्पादिभिः पलांशिकैः पद्म-
किञ्जत्कात् त्रिपलेन युक्तैरिति सम्बन्धः । अत्र
च हिम इति शीतीभूते । महिषाक्षो गुल्गुलुः ॥

पचेत्पलानिकंचुक्यास्त्रिणिद्रोहात्सुचूर्णितात् ।
पलाशबीजाचत्वारि दशदे च फलत्रयात् ॥
अष्टादशशतावर्या बीजकस्यैकाविंशति ।
जीवन्याः षोडशैकध्वं पौर्ण मास्यांविपाचयेत् ॥

वहेपां पादशेषे च पृथग्दर्शकेन च ।
पचेत् काञ्चिदमस्तुभ्यां घृतमस्थं पिचून्मितैः ॥
शताहारुष्करवचा कुष्ठैश्चावच्छिङ्गुभिः ।
सौवर्चलान्वितैः पद्महेसराचत्रिभिः पलैः ॥
पञ्चाभिः पद्मवीजानां पद्मद्वादशकेन च ।
एतत् सोमामृतं पीत्वा यत्सोमोद्यपिराजते ॥

इदमुद्युज्य सर्पिरतिर्वीर्यमुदारगुणं
भवाने सुवाक्मुधीः सुहृदसुवळः सुभगः ।
ग्रहमस्कोपसर्गविषभीनेभिरधृष्यवपु
विजितजराज्वरो नयति वर्षशतद्वितयम् ॥

अष्टौपलानीयादिना सोमामृतं नाम घृतं
भवति । यत् सोमः शशाङ्कः पुरा पीत्वा अ-
द्यापि राजते । अतिवीर्यमुत्कृष्टगुणं चेदमुप-
युज्य नरः सुवाक्त्वादियुक्तो भवति । ग्रहा-
दिभिश्चापधृष्यो विजितजराज्वरः सन् वर्ष-
शतद्वयं जीवति । ज्वराव्याधयः । त्रिफ-
लायाः प्रत्येकं पलचतुष्टयम् । इति कंचुकी-
कल्पः ॥

॥ इतो गुल्गुलुः ॥

दानवेन्द्रविजितान् पुरा सुरान्
भ्रष्टकान्तिधृतिर्यैर्यतेजसः ।
वीक्ष्य विष्णुरमृतं किला सृजत्
गुल्गुलुं बलवपुर्जयप्रदम् ॥

पुरा पूर्वं कलिश्चित् काले दानवेन्द्रैर्वि-
जितान् सुरान् भ्रष्टकान्त्यादीन् दृष्ट्वा विष्णुर्वि-
लादिप्रदं गुल्गुलुममृतं किलासृजत् किलेया-
नामे ॥

अद्याप्यतः सुरगणाः किलधूपमुख्यान्
हित्वा वरागस्तुल्यहाहिमेन्दुदर्पान् ।
निर्दह्यमानवपुषोऽपि शिखां पिवन्तो
गन्धेन यस्य मुदिता दधति प्रसादम् ॥

अत उक्ताद्वेतोः सुरगणा दिवौकलोद्या-
प्यत्रिच्छेदवरा गर्वशीन् धूममुख्यान् हित्वा
त्यक्त्वा यस्य गुल्गुलोः शिखा धूमलेखां पिव-
न्तो निर्दह्यमानशरीरा अपि परं प्रसादं दधति
धारयन्ति ॥

सयोगवाही सशिवः ससार्वः
सर्वतुल्यः सुखशीलनीयः ।
हन्ताजरापाप्म मलामयानां
कर्ताग्निमेधास्मृति पाटवानाम् ॥

स इति गुल्गुलुः । योगवाही योगेनैव-
सः प्रयुज्यते यदितर्हि स्वगुणानजङ्गन् तस्य गु-
णान् गृह्णाति । शिवः श्रेयस्करः । सर्व-
भ्यो हितः सार्वः । सुबोधम् । जरादीनां
हन्ता । अग्न्यादीनां कर्ता ॥

गन्धोत्कटः सदाह
स्निग्धद्रवपिच्छिलो विगतशल्यः ।
महिषाक्षः पुष्पराग-
स्फटिकासितनीरदच्छायः ॥

यः पद्मरागरागो
यः कनकच्छेदपाटलो यो वा ।
जयतीन्द्रनीलममलं
भग्नोप्यनिकान्तिमत्त्वेन ॥

श्रेष्ठः प्रयोगोऽस्य तुला पलान्नैवाधिकं पिवेत् ॥

स च महिषाक्षो गुल्गुलुः श्रेष्ठः यो दाह
उत्कटगन्धः स्निग्धादिरूपश्च । व्याख्यासमम् ।
अस्य च गुल्गुलोस्तुलापलशतं परं योगः ।
अत ऊनोपि दोषाद्यपेक्षया । प्रत्यहं च पला-
दाधिकं नैव पिबेत् ॥

आत्रेयमुनिगीतश्च मन्त्रोयं कर्मसिद्धिकृत् ।
भगवान् पुण्डरीकाक्षो देवाश्च सपुरन्दराः ॥
आज्ञापयन्ति सम्यक्त्वां प्रभावं चादिशन्ति ते ।
जरामरणदुःखेभ्यो यथातेभ्युत्थिताः सुराः ।
उपयोक्तुस्तथैवास्य भवत्वं हि महाबल ॥

भगवानित्यादिना श्लोकद्वयेनात्रेयमुनि-
गीतः कर्मसिद्धिकृदयं गुल्गुलुप्रयोगमन्त्रः सु-
बोधः ॥

पञ्चमूलस्य महतः काथेन हितभोजिना ।
गुल्गुलुःशीलितोहन्ति सर्वान् वातकफामयान्
लघीयसोपि तद्वच्च सुखोष्णेन जलेन वा ।
मस्तु धान्याम्लप्रयैर्वा वचादेः सलिलेन वा ॥

स च गुल्गुलुर्महतः पञ्चमूलस्य वा
लघीयसो हृस्वस्य वा काथेनोष्णाम्बुना वा म-
स्त्वादीनामन्यतमेन वा वचादेर्गणस्य सलिलेन
काथेन वा हितभोजिना शीलितः सर्वान् वात-
कफेन कृतानामयान् व्याधीन् हन्ति ॥

वरणादेस्तुबाधिर्यं दन्तकर्णाशिरोरुजः ।
स्वरभेदोदरश्वासवर्ध्मान्तर्गुल्मविद्रधीन् ॥

वरणादेस्तुगणस्य सलिलेन शीलितो वा-
धिर्यादीन् विद्रध्यन्तानामयान् हन्ति । अन्त-
शब्दो गुल्मविद्रधीभ्यां सम्बध्यते ॥

वातपित्तास्ररोगेषु बृंहणार्थिनिचेक्ष्यते ।
काथेन वाजिगन्धाया जीवनीयगणस्य वा

अश्वगन्धायाः काथेन जीवनीयगणस्य
वा काथेनयुक्तो गुल्गुलुर्वातपित्तास्ररोगेष्विष्यते ।
बृंहणार्थिनि च पुरुष इष्यते ॥

काथेनोल्पलमृद्दीका रक्तचन्दनजन्मना ।
वातपित्तं निहन्त्येष पद्मकादिगणस्य वा ॥

एष, गुल्गुलुर्हृत्पलादिजन्मना काथेन
पद्मकादिगणस्य काथेन वा युक्तो वातपित्तं
निहन्ति ॥

चव्यकुष्ठविडङ्गानां यवान्या नागस्य वा ।
प्रसारिण्याश्च तोयेन गुल्गुलुः कफवाताजित् ॥

चव्यादित्रयस्य वा यवान्यादीनां वा
काथेन युक्तो गुल्गुलुः कफवाताजित् ॥

त्र्यूषणाग्निघ्ननबेलवराभि-
र्भक्षयन् समधृतं महिषाक्षम् ।
आशु हन्ति कफमारुतमेदो-
दोषजान् बलवतोपि विकारान् ॥

त्र्यूषणादीनां समानां त्रयसंख्यानामे-
कोभागः । द्वितीयो गुल्गुलोपिष्येतत् भक्षयन्
पुरुषो बलवतोपि कफादिजान् विकारानाशु
हन्ति ॥

पटोलनिम्बत्रिफलागुल्गुची
गायत्रिरात्रिद्वयबीजकानाम् ।
काथैः पृथक्पथ्यपरस्य हन्ति
मासेन घोरान् कफपित्तरोगान् ॥

विशेषाच्छोफवीसर्ष दुष्टव्रणभगन्दरान् ।
शुक्लार्तवमनोदोष प्रमेहश्वितपाडुताः ॥

पटोलादीनां पृथगष्टभिः काथैर्युक्तो गु-
ल्गुलुः पथ्यपरस्य पुंसो घोरान् कफपित्तरोगान्
हन्ति । शोफादीन् पाण्डुतान्तात्रोगान् विशे-
षाद्वन्ति । दोषशब्दो रोगपर्यायः शुक्लादित्रयेण
सम्बध्यते ॥

पटोलारिष्टनिर्गूह पिष्टस्तुल्यरसाञ्जनः ।
गळरोगापची व्यङ्गग्राम्थिस्थौल्यकृमिप्रणुत् ॥

पटोलनिम्बयोः काथेन पिष्टस्तुल्यरसा-
ञ्जनो गुल्गुलुः गळरोगादिकं प्रकर्षेणनुदत्ति ॥

शिलाजतुसमः पीतः पयसा वातशोणितम् ।
निवर्तयत्यतिबलं क्षीरमांसघृताशिनः ॥

शिलाजतुना समो गुल्गुलुः पयसा क्षी-
रेण पीतोऽतिबलं वातशोणितं क्षीराद्यशनशी-
लिनः पुंसो निवर्तयति ॥

रसेनपयसा मूत्रैर्वातपित्तकफापहः ।
ब्राह्मी मण्डूकशङ्खानां पृथञ्ज्यादिकृद्रसैः ॥

मांसरसेनयुक्तो गुल्गुलुर्वातापहः । पय-
सा क्षीरेण पित्तापहः । मूत्रेण कफापहः ।
ब्राह्म्यादीनां पृथग्रसैर्युक्तो मेधादिकृत् आदि-
शब्देन स्मृत्यादीनां ग्रहणम् ॥

मागधिकाग्रिकलिङ्गविडङ्गै-
र्विल्वधृतैः सवरापलषट्कैः ।
गुल्गुलुनासदृशेनसमेतैः
क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः ॥

मागधिकादिभिश्चतुर्भिर्विल्वधृतैः प्रत्येकं
पलप्रमाणैस्त्रिफलायाश्च प्रत्येकं द्विपलैरेतैश्च सर्वैः
सदृशेन समेन दशपलेन गुल्गुलुनासमेतैर्युक्तै-
स्ततश्च क्षौद्रयुतैः सकलामयानां नाशो भवति ॥

पिवेत् पलशतं योस्यविधिना नियतो यतिः ।
नाकालमृत्योर्नव्याधेर्नतस्यजरसो भयम् ॥

अस्य च प्रकृतस्य गुल्गुलोः पलशतं यः
पुरुषो नियतो नियतोन्द्रियः यति ब्रह्मचारी च
पिवेत् तस्या कालमृत्योर्व्याधेर्जरसश्च भयं न
भवति ॥

कल्पयेदौषधैः स्वैस्वैर्व्याधिषुव्याधिनाशनैः ॥

सर्वेषु च व्याधिषु स्वैः स्वैश्चिकित्सित-
निर्दिष्टव्याधिना शनैः सह गुल्गुलुं कल्पयेत् ॥

शिलाजतुविधानं च गुल्गुलोः सर्वमिष्यते ॥

अस्य च गुल्गुलोर्वक्ष्यमाणं शिलाजतु-
विधानमपि सर्वमिष्यते शिलाजतुवन् सोपि
योक्तव्य इत्यर्थः ॥

गुणनिधिरपिकुर्यात् सोतिमात्रोपयुक्त-
स्तिमिरवदनशोषक्लीवताकाश्यमोहान् ।
शमलशिथिलभावं देहरौक्षं च तस्मा
द्रजनिचरनिषेवीस्यान्नरोगेष्वमीषु ॥

स च गुल्गुलुः स्वभावेन गुणनिधिरप्यु-
पकारनिधानमप्यतिमात्रोपयुक्तः संस्तिमिरादि-
कं गदं कुर्यात् । यतोस्य तिमिरादिकरणश-

क्तिर्विद्यते ततोमीषु तिमिरादिषु रोगेषु पुरुषो
रजनिचरनिषेवी न स्यात् । रजनिचरो गुल्गुलुः ।
ह्रीव्रता स्त्रीगमनाशक्तत्वम् । शमलशिथिल-
भावो द्रुतपुरीषत्वम् । सर्वाभयेषूक्तोऽप्येषु नि-
षेधः । इति गुल्गुलुकल्पः ॥

॥ इतः शिलाजतुः ॥

ग्रीष्मेर्कतप्तागिरयो जतुतुल्यं वमन्ति यत् ।
हेमादिषद्धातुरसं प्राच्यतेतच्छिलाजतु ॥

ग्रीष्माख्य ऋतौ गिरयः पर्वताः अर्केण
भगवता गमस्तिमालिना तप्ताः सन्तो जतुतुल्यं
यद्वमन्तुद्विरन्ति तच्छिलाजतूच्यते । किं ते
वमन्तीत्याह । हेमादिषद्धातुरसं हेमादीनां
सुवर्णरूप्यताम्रत्रयुसी सशस्त्राख्यानां षण्णां धा-
तूनां रसं तच्च यथास्वं धातुबलरेव विज्ञायते ॥

सर्वदोषप्रशमनं सर्वरोगविनाशम् ।
शिलाभ्यो यस्य यज्जातं धातोस्तत्तद्गुणं वदेत् ॥

तच्च सर्वं शिलाजतु सर्वदोषप्रशमनं स-
र्वरोगविनाशनं च । यस्य च हेमादिधातो-
शिलाभ्यो यज्जातं तत्तद्गुणम् ॥

सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटुपाकतः ।
छेदनं च विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥

गोमूत्रगन्धि कृष्णं
गुल्गुल्वामं विशर्करं मृत्सम् ।
स्निग्धमनम्लकषायं
सुदुगुरु च शिलाजतु श्रेष्ठम् ॥

सर्वं च तिक्तादिगुणम् । तत्र तेषु
मध्ये लौहं प्रशस्तम् । गोमूत्रगन्धित्वादिगुणं
च शिलाजतु श्रेष्ठमिति विद्यात् । विशर्करं वि-
गतशिलचूर्णम् ॥

[प्रतिदोषं शिलाजतुभावनमाह ॥]

रास्तादशमूलबला
पुनर्नवैरण्डशुण्ठिमधुकानाम् ।
काथेन भावेतं त
द्विशेषतो वातरोगघ्नम् ॥
द्राक्षाभीरुपटोल
त्रायन्तिगुल्गुचि जीवनीयानाम् ।
निर्गूहेण सुभिन्नं
शस्तं पित्तामये सुतराम् ॥
क्रिमिजिद्रचा फलत्रय
करञ्जघनमुख्यमश्वमूलानाम् ।
सहपञ्चकोलकानां
काथेन कफामये भाव्यम् ॥
लघुपञ्चमूलशुण्ठी
द्राक्षा काष्मर्य वाजिगन्धानाम् ।
सगुल्गुचिशरबलानां
रसेन पित्तानिलगदेषु ॥
घनकुष्ठवचा त्रिफला
सुरदारुविळङ्गपञ्चकोलानाम् ।
रजनीमरिचातिविषा
युक्तानां वातकफजेषु ॥
पाठा पटोलनिम्ब-
त्रिफलाघनकुटच सप्तपर्णानाम् ।
त्वायन्यमृतातिविषा-
सहितानां पित्तकफजेषु ॥

रास्त्रेत्यादि । तच्च शिलाजतु सर्वदो
षरोगग्रमपि रास्त्रादिकाथेन भावितं विशेषेण
वातरोगग्रं भवति । द्राक्षादिकाथेन भावितं
पित्तामये सुतरां शस्तम् । कफामये पञ्चको-
लसहितानां कृमिजिह्वादीनां काथेन भाव्यम् ।
मुख्यपञ्चमूलं महत् । सुख्ख्यादिसहितानां
लघुपञ्चमूलादीनां रसेन काथेन पित्तानिलग-
देषु भाव्यम् । रजन्यादियुक्तानां घनादीनां
काथेन वातकफजेषु व्याधिषु । त्रायन्यादि-
सहितानां पाठादीनां काथेन पित्तकफजेषु ॥

निचयेपिदोषबलतो
योगानेतान् विकल्पयुञ्जीत
विविधगणसङ्ग्रहोक्तै-
स्तैस्तैश्चगणैर्गिरेस्सारम् ॥
व्याधिव्याधितसाङ्ग्यं
समनुसरन् भावयेदयःपात्रे ।
प्राक्केवलजलधौतं
शुष्कं काथैस्ततो भाव्यम् ॥

एतांश्च पृथग्दोषोक्तान् संसर्गोक्तांश्च
योगान् सन्निपातेपि दोषबलापेक्षया विकल्प-
युञ्जीत । विविधगणसंग्रहाध्यायोक्तैश्च जीवनी-
यादिभिर्गणैः स्वे स्वेष्वेव विषयेषु । गिरेःसारं
शिलाजतु । कथं युञ्जीतेत्याह । व्याधि-
साद्भ्यं व्याधितसाद्भ्यं च समनुसरन्ननुगच्छन् ।
तच्च यदा भाव्यं तदायस्पात्र एव । तच्च प्रथ-
ममेव केवलेन जलेन धौतं शुष्कं च काथैस्ततो
भाव्यम् ॥

समगिरिजमष्टगुणिते
निष्काध्यं भावनौषधं तोये ।
तन्निर्यूहेष्टांशे
पूतोष्णे प्रक्षिपेत् गिरिजम् ॥

तत् समरसतां यातं
संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।
स्वैस्वैरेवं काथै-
र्भाव्यं वागन् भवेत् सप्त ॥

समगिरिजमित्यादिना भावनाविधा-
नम् । यावदेव शिलाजतुभाव्यं तावदेवौषधं
पलमानेनाष्टगुणिते तोये निष्काध्यम् । अष्टांशे
तस्मिन् निर्यूहे काथे पूते उष्णे च गिरिजं प्र-
क्षिपेत् । तच्च शिलाजतुकाथेन समरसतामेकत्वं
प्राप्तमनु च शुष्कं पुनरनेनैवविधानेन भावनारसं
प्रक्षिपेत् । एवमेतेन प्रकारेण स्वैस्वैर्यथोक्तैः प्र-
त्येकं कषाथैः सप्तवारान् भावयेत् ॥

अथस्निग्धस्य शुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ।
त्रयहं युञ्जीतगिरिजमेकैकेन तथा त्रयहम् ॥
फलत्रयस्य यूषेण पटोलया मधुकस्य च ।
योगयोग्यं ततस्तस्य कालापेक्षं प्रयोजयेत् ॥
शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकम् ।
गुणान् समग्रान् कुरुते सहसा व्यापदश्चन ॥

अथेत्यादिना उपयोगक्रमः । आदावेव
स्निग्धस्यानन्तरं कृतशोधनस्य तिक्तकैः सूत्रोक्तै-
रौषधैः साधितं घृतं त्रयहं युञ्जीत । ततो नन्तरं
फलत्रयादीनां त्रयाणामेकैकस्य यूषेण काथेन
युक्तं गिरिजं क्रमण त्रयहं युञ्जीत । एवं द्वाद-

शाहानि संस्कारः । ततोऽनन्तरं तस्य शिला-
जतुनो योगं स्वस्थातुरविशेषवशेन कालमपेक्ष्य
प्रयोजयेत् । एवमेतेनैव क्रमेण शिलाजं देह-
स्यात्युपकारकं भवति । समस्तांश्च रसायन-
गुणान् कुरुते । व्यापदश्च सहसा न कुरुते ॥

एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्षमर्द्धपलं पलम् ।

हीनमध्योत्तमोयोगः शिलाजस्यक्रमान्तः ॥

तस्य शिलाजस्य हीनादिविशेषेण त्रिप्र-
कारो योगो मत आचार्याणाम् । एको हीनः
द्वितीयो मध्यमः तृतीय उत्तमः एव हीनादिवि-
शेषेण । मात्राविशेषेण प्रत्येकं त्रिविधं कर्ष-
मर्द्धपलं पलमिति । अत्रैकसप्ताहं हीनो योगः ।
त्रिसप्ताहं मध्यमः । सप्तसप्ताहमुत्तम इति
क्रमार्थः । तथैव कर्षो हीनयोगः । अर्द्ध-
पलं मध्यमः । पलमुत्तम इति ॥

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाह्वयम् ।

युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥

क्षीरेणालोडितंकुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलम् ।

हन्याद्रोगानशेषांश्च जीर्णे हितमिताशिनः ॥

संस्कृतमिति । संस्कृते स्नेहादिभिर्देहे
यथादोषमौषधैः संस्कृतं शिलाजं ताम्रादिभिर्द्धा-
तुभिः पृथग्यथायोगं मिश्रितैर्वा चतुर्भिर्वा युक्तं
क्षीरेण चालोडितं प्रयुक्तं रासायनं फलं दीर्घा-
युष्मादिकं जीर्णे हितं मितं च भोजनं कुर्वतः
शीघ्रं कुर्यादशेषांश्च रोगान् हन्यात् ॥

व्यायामातपमारुतचेतः

सन्तापगुरुविदह्यादि ।

उपयोगादपि परतो

द्विगुणं परिवर्जयेत् कालम् ॥

कुलत्थान् काकमाचीं च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ।
पिबेन्माहेन्द्रमुदकं कौपं प्रासवणाम्बुवा ॥

व्यायाम इत्यादि । अत्र च व्यायामा-
दिकमशेषं प्रयोगात्परतो द्विगुणमपि कालं प-
रिवर्जयेदपिशब्दात् प्रयोगेपि । कुलत्थादिकं
च सदा प्रयोगात् प्रभृति यावज्जीवं त्यजेत् ।
तथैव च माहेन्द्रादिकमुदकं पिबेत् । माहेन्द्र-
मान्तरिक्षम् । [शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि-
गुरूणि च । वर्जयेत् सर्वकालन्तु कुलत्थान्
परिवर्जयेत् । तेह्यत्यन्तविरुद्धत्वादश्मनोभेदनाः
परम् । लोके दृष्टास्तत्स्तेषां प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥
इति चरकपाठः । व्याख्या । सर्वकालन्तु
कुलत्थान् परिवर्जयेदित्यत्र तुशब्दोवधारणार्थे ।
ननु सर्वत्वं कालस्य कीदृक् । यावज्जीवमित्येके ।
अन्येत्वाचक्षते अत्यन्तविरुद्धत्वेपि रसायनस्या-
न्तवता फलेन भवितव्यं नात्यन्तिकेन । तस्मात्
संवत्सरपरिहारः तस्यैतावानेव कालो यतः षडृत-
वस्तस्य विशेषणानि । कुलत्थानां शिलाजतु-
प्रयोगे विदाह्यादिभ्यो विशेषतो विरोधः तस्मा-
त्तेषामेव वर्जनं यतस्तन्मय एव कायो भवति ।
कुलत्थाश्चाश्मविरोधिनः येन तद्रवेण ग्रावाणः
सिक्ताः स्फुटन्ति । संवत्सराद्धि अत्यन्तदृढ-
ता कायस्य स्यादतः संवत्सरं परिहारः । इति
जर्जटः ।]

ज्वरीज्वरघ्नाम्बुदपर्पटादेः
काथेनरक्तीमधुयष्टिकायाः ।
शोषीरसैः क्रव्यभुगामिषोत्थै-
र्मायूरमांसैः पयसा च काश्ये ॥

मध्वम्बुना मेदासि सम्प्रवृद्धे
क्षीरेण पर्याकुलबुद्धिसत्त्वः ।
पाण्ड्वामयात्तावुदरेसशोफे
पिबेच्छिलाजं महिषीजलेन ॥

ज्वरीत्यादेः शिलाजं पिबेदितिसम्बन्धः ॥
व्याख्यासमम् । मुस्तापर्पटकादि यच्चिकित्सि
तडक्तं तस्य काथेन । रक्ती रक्तपित्तेन प्रवृत्त-
रक्तः । क्रव्यभुजो मांसाग्निनः प्राणिनस्तेषां
रसैः शोषी राजयक्ष्मी । पर्याकुलमेकरूपं बु-
द्धिः सत्त्वं च यस्य सः क्षीरेण । सत्त्वं मनः ।
पाण्ड्वामयादित्रये महिषीमुत्रेण ॥

अश्मवीरतराद्येन कुष्ठं खदिरवारिणा ।
विषं विषत्रैरगदैर्हन्त्येवंतद्यथामयम् ॥

अश्मेत्यादिभिर्हन्तीतिसम्बन्धः । य-
थामयमिति रोगस्वरूपानतिक्रमेण ॥

शैलजत्रिकटुक्षौद्र क्षौद्रधातून् निषेवते ।
क्षीरौदनाशी यो जीर्णे यक्ष्मणानसबाध्यते ॥

शैलजादिकं सर्वं क्षौद्रेण सहितं यो नि-
षेवते तस्मिंश्च जीर्णे क्षीरौदनाशी च भवति स
राजयक्ष्मणा न बाध्यते ॥

सुभावितात्सारगणैस्तुलां पीत्वा शिलोद्भवात् ।
सारांबुनैव भुञ्जानः शालिं जाङ्गलजै रसैः ॥
व्यपोह्य मधुमेहाख्यमन्तकं रोगसङ्करम् ।
वपुर्वर्णवलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ॥

सारगणोऽसनादिसारास्तैः सुभाविता-
च्छिलोद्भवात् तुलां पीत्वा साराम्बुनैव पीत्वा
शालिं जाङ्गलजै रसैर्भुञ्जानः पुरुषो मधुमेहा-
ख्यं रोगसङ्करमन्तकं व्यपोह्य नाशयित्वा वपु-
रादिभिरुपेतोऽनामयश्च सन् वर्षशतं जीवति ॥

शिलाद्वात् षोडशपलं त्रिखिरेकत्र भावयेत् ।
वराया दशमूलस्य शुद्ध्याः कर्कशस्य च ॥
बलाया मधुयष्ट्याश्च रसे गव्ये च वारिणि ।
क्षीरेसकृत्क्रमेणैवं सप्तकृत्वस्तथा पुनः ॥

काकोलियुग्मघनपुष्करवद्विरास्ता
मेदायुगर्द्धिचविका गजपिप्पलीनाम् ।
पाठाद्विजीवकनिकुम्भविदारियुग्म
वीरावरी मधुकलांशुमतीद्वयानाम् ॥

पलिकानामद्भोणे
सिद्धानां पादशेषिते काथे ।
भावितमित्थं गिरिजं
द्विपलैश्चूर्णीकृतैर्युञ्जयात् ॥

कर्कटशृङ्गी धात्री
व्योषैस्तालीसपत्रकुडुबेन ।
चूर्णपलेनविदार्या
स्त्वक्षीर्याः कर्षयुग्मेन ॥

द्विपलेन चतुर्जाता-
 चैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च ।
 द्विपलादद्विगुणाभिः
 कार्या गुळिकास्ततोक्षसमाः ॥

ताः शुष्का नवकुम्भे
 जातीषुष्पाधिवासिते स्थाप्याः ।
 तासामेकां खादेत्
 प्रतिदिनमनुपानमत्रेष्टम् ॥

क्षीररसडाडिमाम्भो
 मर्द्वीकसुरासवान्यतमम् ।
 जीर्णैर्बलघुभोज्यं
 मूषपयः पिशितनिर्यूहैः ॥

सप्ताहमात्रमेवं
 सर्वाङ्गीनः क्रमात् भवेत् परतः ।
 भक्तस्यान्ते प्राग्वा
 गुळिकानविरुध्यते सैषा ॥

निरपायाभूरिफला
 परिहारमुखोपयोजिता जयति ।
 प्रबलमपि वातशोणित-
 मूरुस्तम्भं ज्वरं दीर्घम् ॥

भगमूत्रशुक्रदोष-
 ग्रीहयकृद्रक्तपाण्डुहृद्दोगान् ।
 वर्धयन्मि गुल्मपीनस-
 हिध्माकासारुचिश्वासान् ॥

विद्रधिमुदरं कुष्ठं
 श्वित्रं जाड्यं क्षयं मदं मूर्च्छाम् ।
 उन्मादमपस्मारं
 मुखनेत्राशिरोगदां स्तां खान् ॥

आनाहमतीसारं
 हलीमकं कामिला ग्रहणिरोगान् ।
 ग्रन्थ्यर्बुदान् सपिटकान्
 भगन्दरं गण्डमालां च ॥

अतिकार्ष्यमतिस्थौल्यं
 स्वेदमथश्लीपदं गुदे कीलान् ।
 दंष्ट्राविषं समूलं
 गरप्रयोगान् सुघोरांश्च ॥

अभिचारमरातिकृतं
 दुःस्वप्नं भौतिकीं तथा बाधाम् ।
 पाप्मालक्ष्मीं च येन
 गुळिका शमयेच्छिवा नान्ना ॥

वृष्याऽऽयुष्याधन्या
 कान्तियशःश्रीविबोधिनी मेध्या ।
 कुरुते नृपबलभतां
 जयं विवादे च वक्त्रस्था ॥

जितखलतिवलीपलिता
 जीवयति सुखं शतद्वयं शरदाम् ।
 वर्षद्वयप्रयोगा-
 द्वर्षशतचतुष्टयं जीवेत् ॥

शिलाहादित्यादिना शिवा गुळिका । षोडशपलं शिलाहात् त्रिफलादीनां षण्णां षट्सु काथेषु क्रमेण तत्रैकैकत्र काथे त्रिस्त्रिर्भावयेत् । भावनाकाथस्य चेहैव विधानमुक्तम् । तेन त्रिफलादिषट्कान्यतमद्रव्यं शिलाजुसमत्त्वान् षोडशपलं कार्यम् । तत्र चाष्टगुणं जलं दत्वा कथितेनाष्टांशशिष्टेन तेन समं शिलाजुभावयेत् । तदनन्तरमेव च गोमूत्रेणैवं वारान् भावयेत् । अनन्तरं च क्षीरे सकृदेकवारं भावयेत् । मूत्रं क्षीरं च काथवच्छिलाजुसममेव विज्ञेयम् । एवं क्रमेण त्रिफलादिकाथैरितिक्रमो व्याख्यातः । एवं द्वाविंशतिवारान् भावयेत् । ततः पुनः सप्तवारान् भावयेत् । केनेत्याह । काकोळ्यादिकाथेन । खरनादे कर्कटशृङ्गे श्रावणी चात्राधिके पठिते । काकोळ्युग्मं काकोळी क्षीरकाकोळी च ॥ घनं मुक्तम्, वह्निश्चित्रकः, मेदायुग्मं मेदा, महामेदा च । ते हि प्रासिद्धे । जीवकद्वयं जीवन्ती, जीवकं च । निकुम्भो दन्ती । विदारीयुग्मं विदारी, क्षीरविदारी च । वीराखता मिका, (महाशतावरी) वरी शतावरी, मधुफला द्राक्षा, अंशुमतीद्वयं सालपर्णी, प्रभिपर्णी च । इत्यमनेनकारेण भावितं गिरिजं कर्कटशृङ्गादिभिः पञ्चभिः प्रत्येकं द्विपलैर्युञ्ज्याद्योगं नयेत् । अत्र खरनादे पुष्करमूलमपि पठितम् । तालीसपत्रक-डुवार्दींश्च युञ्ज्यादिति सम्बध्यते । क्षीरशुद्धा तवक्षीर्योरत्र पलं कर्षद्वयं च । चयोः पलान्युक्तानि खरनादे पञ्च । तैलादिभिश्च द्विफलादिद्विगुणाभिर्युञ्ज्यात् । द्विपलादेर्द्विगुणत्वम् ।

एवं च तैलादीनां द्वन्द्वात् स्त्रीलिङ्गैः सामानाधिकरण्यं स्यात् । तेन तैलं द्विपलं ततो द्विगुणं घृतं चत्वारिपलानि । ततो द्विगुणं श्रौद्रमष्टौपलानि । ततो द्विगुणा शर्करा षोडशपलानि । ततोऽनन्तरमक्षसमाः कार्षिका गुळिकाः कार्याः । तासां गुळिकानां मध्यात् प्रतिदिनमेकां गुळिकां खादेत् । अत्र च गुळिकायां दोषाद्यपेक्षं क्षीरादीनामन्यतममनुमानमिष्टम् । अत्र च लघ्वन्नं यूषादिभिरर्थात् कफादिषु भोज्यं तस्मिन् अर्जीर्णे वर्ज्यमित्यर्थः । पिशितनिर्यूहो मांसरसः । एव एव क्रमः सप्ताहमात्रं विधेयः । मात्रशब्देन दोषाद्यपेक्षमाधिक्यमपि प्रदर्शयति । परतश्च सप्ताहादिच्छया क्रमात् सर्वोत्तीर्णो भवेत् न तु त्वरया । एषा च गुळिका प्राग्भक्तमप्युत्तरभक्तमपि न विरुध्यते । निरपाया अस्या मुपयुज्यमानायाः सपायो नाशङ्क्यते । एषा च परिहारसुखा यन्त्रगान्त्वित्यर्थः । एषाचोपयोजिता सती प्रवलयपि वातशोणितमूहस्तन्मादिकं च जयति । दोषशब्देन रोगपर्वीयेण भगार्दीनां सम्बन्धः । सुखादेर्गदांश्च तांस्तानिति स्वस्वाध्यायनिर्दिष्टान् । इयं च गुळिकानाम्ना शिवा पाप्मानमलक्ष्मीं च शमयेत् वृष्यादिस्वरूपा च । वक्त्रस्था पित्रादे जयं च कुहते । एषा च जितखलयादिका सती शरदां संवत्सराणां शतद्वयं पुरुषं सुखं जीवयति । अस्याश्च वर्षद्वयप्रयोगात् पुरुषो वर्षशतचतुष्टयं जीवेत् ॥

१. [भौतिकांस्तथा बोधान् इति च पाठः ॥]

नसोस्तिरोगो भुवि साध्यरूपो
जत्वश्मजं यं न जयेत् प्रसह्य ।
तत्कालयोगैर्विधिवत्प्रयुक्तं
स्वस्थस्यचोर्जा विपुलां दधाति ॥

शिलाजतूपसंह्रियते । भुवि स रोगः
साध्यरूपः साध्यत्वभावो नास्ति । यं रोगम-
श्मजं जतुसह्याक्रम्य न जयेत् । तच्चाश्मजं
जतुकाले योग्यैश्च योगैर्विधिवच्छास्त्रविधिना प्र-
युक्तं स्वस्थस्य चनीरोगस्यापि विपुला मूर्जा
दधाति ॥

अमरमन्दिरमन्दरसम्भवा-
च्छतपलं गिरिजादुपयोजय ।
यदि जरामयदुःखविजितां
सुचिरमिच्छसिजीवितसन्ततिम् ॥

कमप्यधिक्युच्यते । त्वं यदिजरा-
दिवर्जितां सुचिरं बहुकालं जीवित सन्ततिमा-
युषः समूहमिच्छसि तर्हि पलशतं गिरिजादु-
पयोजय । किम्भूतादाह अमरमन्दिरमन्दर-
सम्भवात् अमराणां देवानां यन्मन्दिरं वासवे-
श्मयो मन्दरः मुख्यो गिरिः तत्र सम्भवो यस्य
तस्मात् ॥

दशगुणमुपयुङ्क्ते यः शतं शैलजाता-
लघुहितमितभोजी वर्जयन् वर्जनीयान् ।
सततसमनुषक्तान् वर्जितान् वैद्यवृन्दै-
र्विधमति सगदौघान् नेक्षतेचायुषोन्तम् ॥

यः पुरुषः शैलजातात् गिरिजादशगुणं
सहस्रं लघ्वादिभोजी वर्जनीयांश्च वज्रयन्मुपयुङ्क्ते

स पुरुषो व्याधिसमूहान् विधमति नाशयति ।
आयुषश्चान्तं नेक्षते न पश्यति । किम्भूतान्
गदौघानाह सततसमनुषक्तान् अजयत्वादनुव-
द्धान् वैद्यवृन्दैर्वर्जितांश्च ॥

समुद्रभूवामृतमन्थनोत्थः
स्वेदः शिलाभ्योमृतवान् गिरे प्राक् ।
यो मन्दरस्यान्नभुवाहिताय
न्यस्तः सशैलेषु शिलाजरूपी ॥

पुरा अमृतमथने मन्थनगिरेर्मन्दरस्य
श्रमस्वेदोऽमृतेनयुक्तः प्रथममुद्रभूव । योमृत-
वान् गिरेः स्वेदः स एवान्नभुवा ब्रह्मणा लोक-
हिताया शिलाजरूपेण शैलेषु हिमवदादिषु न्य-
स्तः । इति शिलाजतुकल्पः ॥

॥ इतस्ताप्यः ।

सुवर्णशैलप्रभवो विष्णुना काञ्चनोरसः ।
तापी किरातचीनेषु यवनेषु च निर्मितः ॥
ताप्यां सूर्याशुसन्तप्तो माधवे मासि दृश्यते ।
मधुरः काञ्चनाभासः साम्ळोरजतसन्निभः ॥
किञ्चित् कषाय उभयः शीतःपाके कटुर्लघुः ।
शिलानिर्यासवच्चात्र कुलत्थादीन् परित्यजेत् ॥

सुवर्णशैलप्रभवः काञ्चनोरसस्ताप्यादिषु
देशेषु विष्णुना निर्मितः । तापी मध्यदेशप्रसि-
द्धा तस्यां सूर्याशुभिः सन्तप्तः स माधवे वैशाखे
मासि दृश्यते । स च द्विविधः एकः काञ्च-
नाभासो मधुरश्च । द्वितीयो रजतसन्निभोऽम्ळ-
श्च । उभयोपि किञ्चित् कषायरसः कटुको

लघुश्च । शिलाजतुवच्च ताप्येपि कुलत्थादीन्
परित्यजेद्वर्जयेत् ॥

नतन्निषेवी जरसाभिभूयते
न पन्नगैर्नापि गरैर्नवृश्चिकैः ।
न पाण्डुमेहज्वरशोफयक्ष्माभि-
र्न कण्ठनेत्रश्रवणत्वगामयैः ॥

यश्च तं निषेवते स जरसानाभिभूयते
नापि पन्नगादिभिः ॥

सोदश्वित्कोमाक्षिकधातुः सघृतो वा
सक्षौद्रो वा क्षौद्रघृताभ्यां सहितो वा ।
साम्भस्को वा तैलयुतो वा विनिहन्ता
त्वग्दोषाणां सर्वविषाणां सगराणाम् ॥

सोदश्वित्क इत्यादि । व्याख्यासमम् ।
माक्षिकधातुस्ताप्यः ॥

असद्राक्षायोमलमुस्तामलकानां
सव्योषाणां पर्वतनिर्यासयुतानाम् ।
दत्त्वा तुल्यं माक्षिकधातुं मधुमिश्रं
लिह्यात्पाण्डुव्याध्यभिभूतः शिवमिच्छन् ॥

अक्षादीनां पर्वतनिर्यासेन शिलाजतुना
युतानामेकोभागो द्वितीयो माक्षिकधातोः तन्म-
धुमिश्रं लिह्यात् । सुबोधम् ॥

अंशः शुण्ठ्या, लोहमलांशो वदरांशः
पिप्पल्यंशो माक्षिकधातुर्द्विगुणांशः ।
क्षौद्रं कामं कृष्णतिलानामपि चांशः
श्रेष्ठा पिण्डी पाण्डुविकारश्च यथुत्री ॥

शुण्ठ्यादीनां पञ्चानामेकोभागो मा-
क्षिकधातोर्द्वौ भागौ क्षौद्रं काममिच्छया योज-
यादेयेपि पिण्डी श्रेष्ठः पाण्डुविकारश्च यथुत्री ॥

सायशूर्णमाक्षिकधातुं मधुमिश्रं
व्योषोपेतं पर्वतनिर्याससमेतम् ।
क्षीराहारो यो वलिहानः प्रयताञ्चा
मृत्युद्वारं शोषमपोहत्यधिरेण ॥

अयश्शूर्णादियुक्तं माक्षिकधातुमवलि-
हानः क्षीराहारः सन् मृत्योर्द्वारभूतं राजयक्ष्मा-
णमधिरेणापोहति । अयश्शूर्णादीनि पञ्च-
समानि ॥

लोहं सर्पिर्माक्षिकधातुर्मधुमात्रा
धात्रीचूर्णं केसरमम्बुप्रभवानाम् ।
योगः कुर्यादेषसिताभागविमिश्र-
श्चक्षुर्घ्राणश्रोत्रसंज्ञानविबोधम् ॥

लोहादिचूर्णमम्बुप्रभवानां पञ्चानां केसरं
मधुमात्रा माक्षिकस्य स्तोकं एष योग एषां स-
मेन सिताभागे न विमिश्रश्चक्षुरादीनां विबोधं
करोति ॥

कृत्वैकस्थं माक्षिकधातुं त्रिफलां च
भ्राष्ट्रे पक्त्वा ये सहाविष्कं विलिहन्ति ।
पथ्यादास्तान् वार्द्धकदोषानभजन्ते
मातुर्दोषास्तन्यनिवृत्तानिव बालान् ॥

माक्षिकधातुं त्रिफलां चैकेकस्थं कृत्वा
मिश्रीकृत्य भ्राष्ट्रे पक्त्वा सघृतं ये पुरुषा अव-
लिहन्ति पथ्यादाः सन्तस्तान् वार्द्धकदोषा

जरादयो न भजन्ते । यथा मातुर्दोषास्त-या-
त्रिवृत्तान् बालान् सम्बन्धित्वाभावान्न भजन्ते ॥

समश्रतो माक्षिकधातुचूर्णं
सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफला रजश्च ।
शनैः शनैर्यातिजराविनाशं
प्रत्यन्तवासादिव लोकयात्रा ॥

माक्षिकधातुचूर्णं त्रिफलाचूर्णं चैककृत्य
सर्पिर्मधुभ्यां समश्रतः पुंसो जरा शनैः शनैर्वि-
नाशं याति । यथा प्रत्यन्तवासात् गह्वरे नि-
वसनात् लोकयात्रा विनाशं याति । इति
ताप्यकल्पः ॥

॥ इतो वृद्धदारकः ॥

त्रिकोणकाण्डा सुबहुप्रताना
फलेषु पीता कुसुमेषु रक्ता ।
पत्रैःसदुग्धैर्मृदुरोमवाद्भि-
स्ताम्बूलतुल्यैर्धनकन्दमूला ॥

पवनविवल्यदंशुवनितादिषुकामचरा
विविधमनःशरीरगदवृन्दनिवृत्तिकरी ।
भुवि परमौषधिर्महिषवल्लरीतिप्रथिता
काचेदपिवृद्धदारकइत्यन्तपिवेल्लरिका ॥

त्रिकोणकाण्डादिरूपा परमौषधी भुवि
महिषवल्लरीतिप्रथिता कचिदपि वृद्धदारक इति
कचिद्वेल्लरिकेति च । पवनादिषु कामचरा वा-
तातपव्यवायादिषु इच्छावृत्तिरयन्त्रणा विवि-
धानां मनोगदवृन्दानां शरीरगदवृन्दानां च
निवृत्तिकरी ॥

वसन्ते संगृहीतानां शोषितानामनातपे ।
वृद्धदारकमूलानां तुलां संचूर्ण्यसर्पिषा ॥
आप्लाव्य घृतपात्रस्थां धान्ये पक्षमुपेक्षिताम् ।
लिह्यादनुपिवेत्क्षीरं जीर्णे क्षीरघृताशनः ॥
तत्प्रयोगाज्जराजीर्णो वृद्धो दारकतामियात् ।
भग्रास्थिगद्गदः पंगुः कृशो ह्रस्वोन्यरूपताम् ॥
निरस्ताशेषदोषोत्थ नखभेदाद्युपद्रवः ।
अपस्मारग्रहोन्मादपाप्मालक्ष्मी विवर्जितः ।
दीप्ताग्निर्वलवान् वाग्मी जीवेद्वर्षशतानि षट् ॥

वसन्ते संगृहीतादिगुणानां वृद्धदारकमू-
लानां तुलां पलशतं संचूर्ण्य पश्चात् घृतेनाप्लाव्य
घृतपात्रे स्थितां धान्यराशौ पक्षमुपेक्षितां पश्चा-
दूर्ध्वं लिह्यात् । अनन्तरं च क्षीरं पिवेत् ।
जीर्णे च क्षीरघृताशनः स्यात् । तत्प्रयोगाद्वृ-
द्धदारकप्रयोगाद्वृद्धः पुरुषो वर्णादीनामभिन-
वानां सम्भवाद्दारकतामतिरुग्णत्वमियात् । भ-
ग्रास्थादिश्चान्यरूपतां यथास्थिताद्वैपरीत्यं या-
ति । तेन भगास्थिः श्लिष्टास्थिर्भवति । गद्गदो
मधुरवाक् । पंगु सुगतिः । कृशः स्थूलः । ह्रस्वो
दीर्घ इति । निरस्ता अपास्ता अशेषा वाता-
दिदोषोत्था नखभेदादयः सूत्रस्थानपठिता उप-
द्रवव्याधयो येन । अपस्मारादिवर्जितो दीप्ता-
ग्निर्वाद्युक्तश्च षड्वर्षशतानि जीवेत् ॥

चूर्णितैरश्वगन्धायाः संयुतं त्रिंशतापलैः ।
तत्तुल्यंदारकं प्राश्य पयसा सर्पिषाऽथवा ॥
जीर्णे पूर्ववदश्नीयाद्योजीवेत् ससमाः शतम् ।
वाजिवेगो गजप्राणः सुरुषो भास्करद्युतिः ॥

अश्वगन्धायास्त्रिंशत्पलस्य चूर्णेन तत्तुल्य-
मेव त्रिंशत्पलं वृद्धदारकसंयुतं पयसा सर्पिषा
वा प्राश्य तस्मिन् जीर्णे पूर्ववदिति क्षीरघृताभ्यां
यः पुरुषोऽश्रीयान् स समाशतं वर्षशतं जीवेत्
वाजिन्वेगादियुनश्च भवेत् । भास्करश्रुतिः सू-
र्यतेजाः ॥

अश्वगन्धेनसंयोज्यौ वरीगोशुरकौ पृथक् ॥

अश्वगन्धाप्रकारेण वृद्धदारकप्रयोगे श-
तावरी योज्या । तद्वदेव गोशुरकोपि ॥

यो लिह्यात् सर्पिषा चूर्णं वृद्धदारकमूलजम् ।
सप्ताहं यूषभक्ताशीस्यात् स किन्नरतुल्यवाक् ॥

यो लिह्यादियादि । यः पुरुषो वृद्धदा-
रकमूलजं चूर्णं सर्पिषा सह सप्ताहं लिह्याज्जीर्णे
यूषभक्ताशी च स्यात् स किन्नरसमानवाक्
स्यात् ॥

स्वरसेन शतावर्या सप्ताहं भावितं च तत् ।
लिहानः पूर्ववन्मासं शतं जीवेन्महामतिः ॥

तच्च वृद्धदारकमूलचूर्णं शतावरीस्वरसेन
सप्ताहं भावितं पूर्ववदिति सर्पिषा मासं लिहा-
नो महामतिः सन् वर्षशतं जीवेत् ॥

लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां धात्रीस्वरसभावितम् ।
क्षीरेण वा पिबन्मासं शतं जीवेद्वल्गुधी ॥
वृद्धदारकमूलानां रसं क्षीरेण यः पिबेत् ।
तत्कल्कसिद्धं सर्पिर्वा सजीवे त्रीरुजः शतम् ॥
पीतं वेल्लरिकामूलं गोमूत्रेण सहोषितम् ।
कुष्ठगुल्मोदरगरश्लीपदार्शोपचर्जयेत् ॥

धात्रीस्वरसभावितस्य वृद्धदारकमूलचू-
र्णस्य मासं मधुसर्पिर्भ्यां लेहनं क्षीरेणः पानं वा ।
व्याख्यासमम् । तत्कल्कसिद्धमिति वृद्धदारक-
मूलकल्कसिद्धम् । सहोषितं भावितम् ॥

पिप्पली त्रिफला दात्री महौषधपुनर्नवाः ।

पृथग्दशपलाः सर्वैस्तुल्यांशो वृद्धदारकः ॥

धान्याम्बुपीतस्तच्चूर्णोजीर्णे स्वच्छन्दभोजनः
श्लीपदामधरुद्धर्म्भगुल्मोदरगरान् हरेत् ॥

पिप्पल्यादीनि सप्त पृथग्दशपलानि स-
र्वैः समो वृद्धदारकः । सुबोधम् । आसमरु-
दासवातः ॥

शौण्डी विश्ववराद्द्वीपे वेल्लमुक्ताः समांशकाः ।
तुल्यवेल्लरिकामूलाः साज्यशौद्रास्तथागुणाः ॥

शौण्ड्यादीन्यष्टौ समभागानि सर्वैः समं
वेल्लरिकामूलम् । अस्याज्यशौद्राभ्यां प्रयोगः ।
तथागुणा इति श्लीपदादीन् जयेयुः । शौण्डी
पिप्पली । वरा फलत्रयम् ॥

तत्फलात् स्वरसं कर्षं लिहंस्तुल्याज्यमाक्षिकम् ।
गव्यं पिबेदनु पयो माहिषं वा यथेष्टमुक् ॥
पञ्चाहेन जयेत् कामान् सप्ताहेन त्वगामयान् ।
महाकुष्ठानि मासेन भवेन्मासद्वयेन तु ।
पञ्चवर्षशतायुष्को धीमेधाबलरूपवान् ॥

वृद्धदारकफलस्वरसस्य कर्षस्तावदेवाज्यं
तावदेव शौद्रमिति लिह्य गव्यं पयोनूपिबेन्मा-
हिषं वा पयः । व्याख्यासमम् ॥

वेल्लरीफलमूलानां पिप्पल्याश्चसमं रजः ।

वेल्लरीफलमूलोत्थस्वरसेनैव भावयेत् ॥

अमृतायारसेनानु ततः शुष्कं घृताप्लुतम् ।

निखनेत् घृतकुम्भस्थं करीषे बहुसञ्चये ॥

मासादुद्धृत्य तं लेहं यो वर्षेषुपयोजयेत् ।

सहस्रायुः सजरसा सहस्रानाभिभूयते ॥

एकोभागो वेल्लर्याः फलमूलानां चूर्णस्य ।
द्वितीयः पिप्पलीरजसः । एतद्वेल्लरीफलमूल-
स्वरसेनैव भावयेत् । अनन्तरं गुळूचीरसेन
भावयेत् । ततः शोषयित्वा घृतेनाग्राव्य घृत-
कुम्भस्थं बहुसञ्चये करीषे गोमये निखनेत् ।
ततो व्याख्यासमम् । इति वृद्धदारककल्पः ॥

॥ कुष्ठस्य प्रयोग उच्चाते ॥

कुष्ठचूर्णतुलां क्षौद्रघृतस्य द्वितुलान्विताम् ।

धान्यराशौ दिनशतं निहितानुपयोजयेत् ॥

सुगन्धिकायो दृक्श्रोत्रस्वरवर्णेष्वतीन्द्रियः ।

गतव्याधिजरो जीवेत् सप्तवर्षशतानि ना ॥

कुष्ठचूर्णपलशतं क्षौद्रपलशतं घृतपलशतं
चैर्काकुल्य धान्यराशौ दिनशतस्थितं ततः पुरुष
उपयोजयन् सुगन्धिकायो भवति । दृगादिषु
चातीन्द्रियोतिशयेनाश्चर्यभूतत्वात् । गतव्या-
धिजरश्च सप्तवर्षशतानि जीवेत् । इति कुष्ठ-
स्य प्रयोगः ॥

एते च सर्वे प्रयोगाः कुटीप्रवेशमधिकृ-
त्योक्ताः अतः स एवोपसंह्रियते ॥

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छदवतां हितः ।

अतोन्यथा तु ये तेषां सौर्यमारुतिको विधिः ॥

क्षणिनामन्यप्रयोजनरहितानां परिच्छद-
वतां च कुटीप्रवेशो हितः । परिच्छदोनेक-
विधमुपकरणम् । अतो यथोक्तादन्यथा वैपरी-
त्येन ये क्षणितः परिच्छदवन्तश्च न भवन्ति तेषां
सौर्यमारुतिको विधिर्हितः । [कुटीप्रवेशः क्ष-
मिणां परिच्छदवतां हितः इति चरकपाठः ।
कुटीप्रावेशिकवातातपिकयोर्विषयप्रदर्शनायाह ।
कुटीप्रवेश इत्यादि । क्षमिणां कृतक्षमाणां न
पुत्रदारकुडुम्बधनपर्येषणापर्याकुलानामित्यर्थः ।
परिच्छदवतां सर्वोपकरणवतामिति यावत् ।
इति जर्जटः ॥]

वातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।

सुखोपचारा भ्रंशेपि ये न देहस्यबाधकाः ॥

वातातपसहा इत्यादि । सुबोधम् ॥

शीतोदकं पयःक्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पीतं स्थापयेद्वयः ॥

शीतोदकादिकमेकैकं वा द्वे द्वे वा त्रीणि
त्रीणि वा समस्तमेव वा प्राक्पीतं वयः स्थाप-
येत् जीर्णत्वादक्षेत् ॥

हरीतकीमागधिकाक्षधात्री-

श्रृङ्गीकृता लोहरजोविमिश्राः ।

सर्पिर्मधुभ्यामदतः शरीरं

कालाग्रदूती न जरा दुनोति ॥

हरीतक्यादिकं मधुसर्पिर्भ्यां सहा
दतो भक्षयतः पुंसः शरीरं कालस्याग्रदूती जरा
न दुनोति नोपतापयति ॥

हरीतकीमागधिकाविडङ्ग
शशाङ्गलेखामलकच्छवीनाम् ।
सितोपलातैलघृतान्वितानां
रोगा न लेढारमभिद्रवन्ति ॥

हरीतक्यादीनां सितोपलाद्यन्वितानां
लेढारं लिहानं पुरुषं रोगा नाभिद्रवन्ति नाभि-
धावन्ति । आमलकच्छविरामलकफलं त्या-
जितास्ति ॥

त्रिफलामसनोदकेन पिष्टां
रजनीं पर्युषितामयःकपाले ।
मधुना मधुरां लिहन् हिनस्ति
स्थविमानं जरसं गदांश्च सर्वान् ॥

असनोदकेन बीजकजलेन पिष्टां त्रि-
फलां रजनीं रात्रिप्रयःकपाले शल्यपात्रे पर्यु-
षितां मधुना माक्षिकेण मधुरामापादितमाधुर्यां
लिहन् पुरुषः स्थविमादिकं हिनस्ति नाशयति ॥

खदिरासनयूषभाविताया-
स्त्रिफलाया घृतमाक्षिरुण्डतायाः ।
नियमेन नरा निषेवितारो
यदि जीवन्त्यजराः किमत्र चित्रम् ॥

खदिरादिकाथभावितायास्त्रिफलायाः
प्रयोगः सुबोधः ॥

असनस्वरसेन भाविताना-
मभयानां सविडङ्गतण्डुलानाम् ।
मधुलोहरजोघृताप्लुतानां
न हि लेढारमभिद्रवन्ति रोगाः ॥

अभयानामादौ विडङ्गतण्डुलैर्योजन-
मनन्तरमसनोदकेन भावनं ततो मध्वादिभि-
र्योजनम् । सुबोधम् ॥

बीजकस्य रसमङ्गुलिहार्यं
शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ।
शीलयत्सु पुरुषेषु जरत्ता-
स्वागतापि विनिवर्त्तत एव ॥

अङ्गुलिहार्यो योङ्गुल्या आहर्तुं श-
क्यते तत् । एवंविधं प्रयोगं शील्यत्स्वति-
शयेनागतापि जरत्ता विनिवर्त्तते । घृतस्य
नाम मनासि स्फुरत्येव ॥

दर्वीप्रलेपास्त्रिफलाकषायः
सितोपला तैलमधुप्रगाढः ।
सपिप्पलीनागरलोहरेणु-
स्तनोः सपत्नीं जरसं निहन्ति ॥

त्रिफलायाः कषायो घनत्वेन दर्वीप्र-
लेपः सितोपलादिभिः प्रगाढः पिप्पल्यादिभि-
र्युक्तस्तनोः शरीरस्य सपत्नीं जरसं निहन्ति ॥

फलत्रयच्युषणचूर्णयुक्तां
द्राक्षां ससर्पिर्मधुशर्करां च ।
क्षीरानुपानं पुरुषा लिहन्तो
जीवन्ति निर्दूतजराविकाराः ॥

फलत्रयादिचूर्णयुक्तां सर्पिरादियुतां च
द्राक्षां क्षीरानुपानं लिहन्तः पुरुषा निर्द्धूतजरा
विकारा जीवन्ति ॥

हरीतकीं सर्पिषिसम्प्रताप्य
समश्नतस्तन् पिबतो घृतं च ।
भवेच्चिरस्थायिवलं शरीरे
सकृत्कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥

सर्पिषि घृते हरीतकीं सम्प्रताप्यतामेव
समश्नतस्तदेव च घृतमनुपिवतः शरीरे बलं
चिरस्थायि भवति तथा यथा कृतज्ञे पुरुषे सकृ-
देकवारमेव कृतं यत् किञ्चित् साधु चिरस्थायि
भवति ॥

आराचितानां कलशं पुराणं
धात्रीफलानां मधुनश्च पूर्णम् ।
संवत्सरार्द्धं निहितं यवेषु
निषेवमाणो जरसं निहन्ति ॥

सृण्मयं पुराणं कलशमाराचितानां व-
हुकालसञ्चितानां धात्रीफलानां माक्षिकस्य च
पूर्णं यवराशौ संवत्सरार्द्धं षण्मासं निहितं नि-
षेवमाणः पुरुषो जरसं निहन्ति । पूरणयो-
गेन षष्ठी । अत्र च यथाप्रयोगं गुणातिशयः ॥

धात्रीकृमिघ्नासनसारचूर्णं
सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ।
निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य
तारुण्यलावण्यमपि प्रणष्टम् ॥

धात्र्यादिकं निषेवमाणस्य तारुण्यं
लावण्यं च प्रणष्टमपि भवति ॥

नवामलकशुक्तयो मधु घृतं रजश्चायसं
चतुष्टयमयोघटस्थमिति चूर्णितं वत्सरम् ।
क्रमेणलिहतः पयोनुपिवतश्च पथ्याशिन-
श्चिरं भवति जीवितं क्षयमुपैति पृथ्वी जरा ॥

नवानामामलकानां शुक्तयो दलानि म-
धु घृतमयोरजश्चेयेतच्चतुष्टयमर्थान् समं चूर्णक-
रणयोग्यं कालमयोघटे स्थितं ततस्तच्चूर्णितं
क्रमेण स्तोकाभिवृद्ध्या वत्सरं लिहतोऽनुपयः
पिवतः पुंसः पथ्याशिनः सतो जीवितं चिरं भ-
वति जरा च पृथ्वी विस्तीर्णापि क्षयमेति ॥

चूर्णं श्वदंष्ट्रामलकाशृतानां
लिहन् ससर्पिर्मधुभागयुक्तम् ।
वृषस्थिरःशान्तविकारदुःखः-
समाः शतं जीवति कृष्णकेशः ॥

विळङ्गसारं मधुकं च पिष्टं
भल्लातककाथमधुप्रगाढम् ।
अर्शासि जन्तूश्च जयत्युदीर्णान्
वर्हि च सन्धुक्ष्यति क्षणेन ॥

विळङ्गभल्लातकचिलकाणां
गुडोत्तराणामभयान्वितानाम् ।
तैलेन चूर्णानि निषेवमाणान्
शरीरिणोनोपतपन्ति रोगाः ॥

श्वदंष्ट्रादिचूर्णं व्याख्यासमम् । वि-
ळङ्गसारादिकं विळङ्गभल्लातकादिकं च । गु-
डोत्तरं गुडाधिकम् । तैलेनोपयुज्यते ॥

विळङ्गभलातकनागराणि
येऽश्रन्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।
जरानदीं रोगतरङ्गिणीं ते
लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥

ये पुरुषा विडङ्गादिकमश्रन्ति ते जरा-
नदीं लावण्ययुक्तास्तरन्ति । किम्भूतामाह ।
रोगतरङ्गिणीं रोगा एव ह्यवगाढत्वात्तरङ्गाः ।
जरोपशमे पुरुषस्य यतो लावण्यादिकं स्यात् ॥

विळङ्गकल्कं स्वरसेन धात्र्याः
क्षौद्रेण युक्तं च पिबेन्नरो यः ।
द्राक्षारसक्षौद्रपरिप्लुतं वा
विजित्य रोगान् स भवेच्छतायुः ॥

विळङ्गकल्कस्य धात्रीरसक्षौद्राभ्यां वा
द्राक्षारसक्षौद्राभ्यां वा प्रयोगः ॥

चूर्णं समं मागधिकाकणानां
विडङ्गचूर्णेन सचित्रकेण ।
निषेवमाणो मधुतैलमिश्रं
वयःपरीणामजले न मज्जेत् ॥

मागधिकाकणानां पिप्पलीतण्डुलानां
चूर्णं सचित्रकेण विडङ्गचूर्णेन समं चित्रकविड-
ङ्गचूर्णसमं पिप्पलीचूर्णमियर्थः । वयःपरि-
णाम एव विनाशहेतुत्वाज्जलम् ॥

पुनर्नवस्यार्द्धपलं पलं वा
पिष्टं पिबेद्यः पयसार्द्धमासम् ।
मासद्वयं तत्तिगुणं समां वा
जीर्णोपि भूयः सपुनर्नवः स्यात् ॥

मूर्वाबृहत्संशुमतीबलाना-
मुशीरपाठासनशारिवाणाम् ।
काळानुसार्यगुरुचन्दनानां
वदन्ति पौनर्नवमेव कल्पम् ॥

पुनर्नवस्यार्द्धपलमित्यादि सुबोधम् ।
मूर्वाबृहत्त्यादिकं च ॥

शतावरीकल्ककषायसिद्धं
ये सर्पिरश्रन्ति सिताद्वितीयम् ।
तान् जीविताध्वानमभिप्रपन्नान्
न विप्रलुम्पन्ति विकारचोराः ॥

ये शतावरीकल्ककषायसिद्धं सर्पिः
सितया सहाश्रन्ति तान् जीविताध्वानमायुरेव
पन्थानमभिप्रपन्नान् प्राप्य विकारचोरा न वि-
प्रलुम्बन्ति न लुण्ठयन्ति ॥

पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं
घृतेनतैलेन सुखाम्बुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्यसस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥

पय आदीनामन्यतमेनार्द्धमासमश्वग-
न्धा पीता कृशस्य बालस्यवपुषस्तथा पुष्टिं वि-
धत्ते यथा सस्यस्य सुवृष्टिः ॥

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुञ्चं
समश्नतः शीतजलानुपानम् ।
पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो
दृढीभवन्त्यामरणाच्च दन्ताः ॥

शिलाजतुक्षौद्रविडङ्गसर्पि-
ल्लोहाभयापारदताप्यभक्षः ।
आपूर्यते दुर्बलदेहधातु-
स्त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥

दिनेदिन इत्यादि प्रयोगद्वयं व्याख्या-
समम् । प्रकुञ्चः पलम् । पारदं शिलाजतु
ताप्याभ्यां मर्दितुं योग्यं भवति । यथा श-
शाङ्कश्चन्द्रस्त्रिपञ्चरात्रेण पक्षेणापूर्यते तद्वदसा-
वपि ॥

मधुमधुरसा लाजा भार्ज्वा मधूकशतावरी
कमलकुसुमत्वक्षीरीभिः समं जतु पार्वतम् ।
प्रचुरहविषालेहं लीढ्वा समृद्धसितोपलं
शिथिलजरसोमन्दातङ्का भवन्ति चिरायुषः ॥

मध्वादीनामेकोभागो द्वितीयश्शिलाजतु
न इत्येतल्लेहं प्रचुरघृतं समृद्धशर्करं च लीढ्वा
पुरुषाश्शिथिलजरसः स्वल्पजराः स्वल्पव्याधय-
श्चिरजीविताश्च भवन्ति ॥

गायत्रीशिखिशिंशपासनशिवा
वेलाक्षकारुष्करान
पिष्ट्वाष्टौदशषट्गुणेभ्यसि धृतान्
खण्डैः सहायोमयैः ।
पात्रे लोहकृते त्रयहं रविकरै-
रालोलयन् पाचये-
दग्नौ चानुमृदौ सलोहशकलं
पादस्थितं तत् पचेत् ॥

पूतस्यांशः क्षीरतोंशस्तथांशौ
भार्ज्वाक्षिर्यासात् पिवर्यास्त्रयोंशाः ।
अंशाश्चत्वारस्तत्रहय्यङ्गवीना-
देकीत्येतत् साधयेत् कृष्णलौहे ॥

विमलया सितया मधुनाथवा
युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतम् ।
स्वरुचिभोजनपानविचेष्टितो
भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥

श्रीमान् निर्धूतपाप्मा वनमहिषबलो
वाजिवेगः स्थिराङ्गो
केशैर्मृङ्गाङ्गनीलैर्मधुसुरभिमुखो
नैकयोषेन्निषेवी ।
वाङ्मेघाग्नीमृदः सुपटु हुतवहो
मासमात्रोपयोगा-
द्धत्तेसौ नारसिंहं वपुरनलशिखा-
तप्तचामीकराभम् ॥

गायत्र्यादिना नारसिंहघृतम् । गायत्री
खदिरः, शिखी चित्रकः, असनं बीजकम् । शि-
वा हरीतकी, अक्षकं विपीतकम्, एतान्यष्टावौ-
षधानि समानि पिष्ट्वा एतेभ्यो मानेन षोडशगु-
णेऽम्भस्यौषधसमैश्च शस्त्रैर्दृतानि त्र्यहमादित्य-
तापेनालोलयन् चालयन् पाचयेत् । चतुर्थे हि त-
थाविधमेव चतुर्भागशेषं तन्मृदुनाग्निना पचेत्
ततः परिपूतं काथं गृहीत्वाऽनेन समो भागो क्षी-
रस्य देयः । क्षीरयुक्तेन तेनैव समो मृङ्गखर-
सात् भागः । काथाच्छिगुणः पिवर्याः शता-
वर्याः खरसः काथाच्चतुर्गुणं हय्यङ्गवीनं ह्यो
दोहस्य विकारो नवनतिम् । कृष्णलौहे इति
शस्त्रपात्रे सिद्धमतिशुद्धया शर्करया वा माक्षि-
केण वा युतं प्रयोगस्य बलस्य वार्थं । अत्र च
भोजनादिकं स्वरुच्या । पलश इति यथासा-
मर्थ्यं मात्रा । मृङ्गाङ्गं भ्रमरशरीरम् । मधु

मार्द्विकं तस्य पानात् सुरभिमुखः । असौ
प्रयोक्ता पुरुषस्तु नारसिंहं वपुर्द्धत्ते । किम्भू-
तमाह । अनलशिखाभिरग्निज्वालाभिस्तप्तं य-
च्चाभीकरं सुवर्णं तदाभम् ॥

हविरिदमतिप्रभावं
स्वमिववपुर्निर्मितं नृसिंहेन ।
नश्यन्ति यतो भीता
व्याध्याधिजरासुरा दूरात् ॥

इदमतिप्रभावं हविर्धृतं स्वमिव शरीरं
भगवता नरसिंहेन निर्मितम् । यतो घृताध्या-
ध्याद्यसुरा दूरान्नश्यन्ति पलायन्ते । यथा हि
नरसिंहवपुषोऽसुरा दूरान्नश्यन्ति तथैवास्मात्
घृताध्याध्याद्य इत्यर्थः । आधयो मनोरोगाः ॥

भृङ्गप्रवालानमुनैवभृष्टान्
घृतेन यः खादति यन्त्रितात्मा ।
विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्ध-
दुग्धानुपस्तत्कृतभोजनार्थः ॥

मासोपयोगात् समुखी जीवत्यब्दशतत्रयम् ।
गृह्णाति सकृदप्युक्तमविलुप्तमृतीन्द्रियः ॥

योऽनेनैवकल्पेन हृद्यङ्गवीनविधानेन सि-
द्धं तैलमुपयोजयेत् । सतानेवानन्तरोक्तान् गु-
णानाप्नोति कृष्णकेशश्च जायते भवति ॥

काष्मर्याणांतुलांमासं स्थितामधुघृतोक्षिताम् ।
उपयुज्य पयोन्नाशी चिरं जीवति कान्तिमान् ॥

काष्मर्याः फलानां तुलापलशतं या मधु-
घृताभ्यां सिका सती मासं स्थिता तां पयोन्नाशी
सन्नुपयुज्य चिरं जीवति कान्तिमांश्च भवति ॥

उक्तानीत्यादिना रसायनान्युपसंह्रियन्ते ॥

उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि
युगानुरूपाणि रसायनानि ।
महानुशंसान्यपि चापराणि
प्राप्त्यादिकष्टानि न कीर्तितानि ॥

तान्येतानि रसायनान्युक्तानि यान्यास्मिन्
कलियुगे कर्तुं शक्यन्ते फलान्वितानि च भव-
न्ति । अपराणि तु येषां महान्ति फलानि
शंसितानि प्राप्त्युपयोगाधिकारादिना यतोऽति-
कष्टान्यतो न कीर्तितानि ॥

अमानुषाणामतिविस्मयानां
सत्कर्मणां यद्यापि तानि हेतुः ।
समूलकाषं तु कषन्ति देहं
भ्रंशाद्विधेस्ते न विवर्जितानि ॥

यान्यप्यमानुषाणां मनुष्यासम्भविनां
मत्याश्चर्याणामुत्कृष्टानां योगादीनां कर्मणां यद्य-
पि हेतुस्तथापि विधेः शास्त्रोक्तस्य भ्रंशादेहं स-
मूलकाषं कषन्ति हिंसन्ति तेन हेतुना तान्यत्र
विवर्जितानि ॥

युगस्वभावादित्यादिना रसायनफलाना-
मलाभाशङ्का निवार्यते ॥

युगस्वभावाद्यदिचौषधीनां
क्रियासुशक्तिः परिकल्प्यतेल्पा ।
आयुर्बलादिष्वपि सा तथेति
यन्नान्निषेव्याणि रसायनानि ॥

यदि च जनेन युगस्वभावादौषधीनाम-
ल्पाशक्तिः क्रियासु परिकल्प्यते तर्ह्यायुर्बलादि-

ष्वपि सा तथेत्यल्पैव । तस्माद्रसायनानि द्रव्या-
णि यत्नान्निषेध्याणि । यदि हि कृतयुगसम-
मेवाद्यापि आयुःस्यादौषधीनां च युगस्वभावाद-
ल्पवीर्यत्वं ततो युज्येत रसायनानामनिषेवणम् ।
यावता यथौषधयोल्पवीर्यास्तथायुरादीन्यपि सु-
तरामिति ॥

नचौषधीनामपिसर्वथैव
प्रभावहानिः परिकल्पनीया ।
फलंप्रयात्यूर्वमधस्त्रिवृत्तु
प्रत्यक्षतः कस्य न सिद्धमेतत् ॥

न च सुधिया औषधीनां प्रभावहानिः
सर्वथेत्यवश्यं परिकल्पनीया । यन्मदनफलं वा-
मयति त्रिवृत्तु विरेचयतीत्येवमादीन्यपि कस्य प्र-
त्यक्षसिद्धं न भवति ॥

अदेशकालेत्यादिना श्लोकद्वयेन रसाय-
नानां सम्यग्विधाने यत्नः प्रदर्श्यते ॥

अदेशकालोपहितान्यसात्स्या-
न्यत्युष्णतीक्ष्णानि यथौषधानि ।
नाशं नयन्ते सहसैव देहं
सम्यक्प्रयुक्तानि तथैव वृद्धिम् ॥
जित्वा तस्मादिन्द्रियादीन् सुदुष्टान्
कालोपेतः श्वहृधानो यथावत् ।
आयुःप्रज्ञातेजसां यद्विवृध्यै
वीर्योपेतं शीलयेदौषधं तत् ॥

औषधान्यदेशकालोपयुक्तादीनि यथैव
सहसा देहं नाशं नयन्ति तथैव सम्यक् प्रयु-
क्तानि सहसा वृद्धिं नयन्ति प्रापयन्ति । यत
एवं तस्मादसम्यगौषधविधाने विशेषहेतून् सुदु-

ष्टानिन्द्रियादीन् शत्रून् जित्वा वशे कृत्वा काले
श्वहृधानः श्रद्धावान् यदौषधमायुरादीनां विवृध्यै
वीर्ययुक्तं भवति तदेव यथावच्छीलयेत् ॥

उत्साहवीरैरित्यादिना रसायनप्रयोगे
नियमपरत्वमुच्यते ॥

उत्साहवीरैरपि सर्वकालं
नरैरगम्यानि तपोदरिद्रैः ।
महार्णवानामिव दुस्तराणां
पाराण्यपाराणि रसायनानाम् ॥

यथा तपसा दरिद्रैः पुरुषैरुत्साहवीरैरपि
दुस्तराणां महार्णवानामपाराणि पाराणि सर्वका-
लमगम्यानि भवन्ति तथैवापाराण्यनन्तानि
रसायनानाम् । [उत्साहवीरैरिति च पाठः ॥]

रसायनानामुपयोगसम्पदा
कृतप्रसादैर्मलदोषघातुभिः ।
स्थिरं शरीरं क्रियते शरीरिणां
कुलं यथा सत्पुरुषैरधिष्ठितम् ॥

रसायनानां पथ्यामलकादीनां य उप-
योगस्तस्यसम्पदा परिपूर्णतया कृतप्रसादैर्मलदो-
षघातुभिः कर्तृभिः शरीरिणां शरीरं स्थिरं क्रि-
यते तथा यथा सत्पुरुषैरधिष्ठितं कुलम् ॥

दान्तेन्द्रियेण शास्त्रार्थं यथावदनुतिष्ठता ।
कियद्वा दीर्घदर्शित्वं नेन्द्रत्वमपि दुर्लभम् ॥

अथवा शास्त्रोक्तविधानेन रसायनफला
वाप्तिः कियन्मात्रा । दान्तेन्द्रियत्वादियुक्तेन
पुरुषेण इन्द्रत्वमपि न दुर्लभम् ॥

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।
यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥

यदि च रसायनस्यविधिभ्रंशाज्ज्वरादयो
व्याधयो जायेरन् ततस्तेषामुत्पन्नानां व्याधीनां
प्रकृतं रसायनं मुक्त्वा स्वं स्वमौषधं कार्यम् ॥

अध्याक्रान्तेत्यादिना जराविनाशप्रसङ्गेऽम्ला-
दीनां सदैवोपयोगप्रतिषेधः क्रियते ॥

अध्याक्रान्ताऽयेऽम्लपटुश्चरकदूष्णै-
र्द्रव्यैस्तीक्ष्णैः सन्निहिता तेषु जरत्ता ।
सन्धुक्ष्योऽग्नौ स्तरूपजाते च विवर्ज्या
योगास्तेऽग्नौ धातुसमृद्धेः सहि मूलम् ॥

अम्लादिगुणैर्द्रव्यैर्येऽध्याक्रान्तास्तेषु ज-
रत्ता जरासन्निहिता जरतोभावो जरत्ता ।
तैरम्लादिभिः क्रमेणाग्निः सन्धुक्ष्योऽग्नौ मन्दी-
भूतः सन् । उपजाते चाग्नौ अम्लादयो योगा व-
र्ज्याः । अतश्चाग्निः सन्धुक्ष्योऽयतो धातूनां स-
मृद्धेः सम्यग्बृद्धेर्मूलं सः ॥

आयुर्योगाः साध्वपियुक्ता मृदुवहौ
नैरर्थ्यक्यं यान्ति कृतघ्नेषुपकाराः ।
दीप्तेवहौ ते तु गुणौघैरपि तुच्छा
विस्तीर्यन्ते पात्रनिष्ठौ इव भोगाः ॥

मृद्वग्नौ तु पुरुषे नानाविधा योगाः साधु
कृत्वापि युक्तास्तथा निरर्थकतां यान्ति यथा
कृतघ्ने पुरुषे प्रयुक्ता उपकाराः । ते तु प्रयो-
गास्तुच्छाः । स्वल्पा अपि दीप्ते वहौ तथा वि-
स्तीर्यन्ते यथा सल्पात्रे निष्ठौ दत्ता भोगाः ॥

सत्यवादिनमक्रोधमध्यान्नप्रवणेन्द्रियम् ।
शान्तं सद्बृत्तनिरतं विद्यान्नित्यरसायनम् ॥
गुणैरेभिः समुदितः सेवते यो रसायनम् ।
सनिर्वृताद्वा दीर्घायुः परत्रेह च मोदते ॥
शास्त्रानुसारिणीचर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्तिनः ।
बुद्धिरस्खलितार्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥

सत्यवादिनमित्यादि सुबोधम् । [अ-
ध्यान्नप्रवणानियोगमवणानोन्द्रियाणि यस्य तम् ।
एभिः सत्यवचनादिभिः समुदितः संयुक्तः पर-
त्रान्यजन्मनि । अर्थेषु शब्दादिषु इति
जर्जटः ॥]

गवा मृजुत्वेन कृतानुकारै-
रनन्यवागाशयदेहचेष्टैः ।
स्थिरेन्द्रियायुर्ज्वलनैः सुशीलैः
सुदृढगोपैः समधिष्ठितेषु ॥
प्राज्याज्यदुग्धौषधि पादपेषु
हुम्भारवैर्बलितवत्सकेषु ।
मठप्रवेशेन विनापिसिद्धिं
व्रजन्ति गोष्ठेषु रसायनानि ॥

॥ इत्युत्तरे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥

गवामित्यादि । सुष्ठ्वतिशयेन वृद्धै-
र्गोपैः समधिष्ठितेषु गोष्ठेषु रसायनानि सिद्धिं-
व्रजन्ति । किम्भूतैर्गोपैरित्याह ऋजुत्वेन वा
मस्वभावत्वेन गवां कृतानुकारैस्तथा अनन्यवा-
गादिभिः येषामाशयेन चित्तेन समा वाग्देहचे-
ष्टाचेत्यर्थः । तथा स्थिरेन्द्रियत्वादियुक्तैः सुशीलैः

साधुभिर्वृद्धगोपैः । किम्भूतेषु गोष्ठेष्वित्याह ।
प्राज्याज्यादिषु प्राज्यं प्रभूतमाज्यादि येषु तथा
हुम्भारवैर्गोमुखाह्वानैर्वर्णिगतावत्सकायेष्विति ।
स्मिन्नध्याये श्लोकशतानि सप्तपञ्चादशदधि-
कानि ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-

मुत्तरे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥

॥ इति सप्तमं रसानाख्यमङ्गं सम्पूर्णम् ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ॥

वाजीकरणविधिः ।

उभयलोकहितत्वादेकान्तस्वस्थोपयोगि-
त्वान्मङ्गलत्वाच्च तन्त्रे वाजीकरणाख्यस्याष्टमस्या-
ङ्गस्यनिर्देशः । तत्प्रयोगदर्शनार्थमध्याय आर-
भ्यते ॥

अथातो वाजीकरणविधिं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः इति यः ॥

वाजीकरणमित्यादिनास्य मङ्गला प्रयोज-
नमुच्यते ॥

वाजीकरणमन्विच्छेत् सततं विषयी पुमान् ।
तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितम् ।
अपत्यसन्तानकरं यत्सद्यः सम्प्रहर्षणम् ॥

यः पुमान् विषयीविषयेषु शब्दादिषु दे-
हीचक्षोपयोगिषु हेतुषु सक्तः स वाजीकरणमु-
पायलक्षणमन्विच्छेत् । तत्र हि वाजीकरणे

पुष्ट्यादिकं संश्रितम् । [वाजीकरणमित्यादि ।
वाजीवाश्वसधर्मा येन क्रियते तं अन्विच्छेत् कु-
तो नुरसायनात् । तस्य हि समुपचितधातोः
प्रधानधातुपरिक्षयो माभूदिति । पुरुषग्रहणं
वालायन्तवृद्धान्तरासार्थं न पुनः स्त्रीषण्डव्युदा-
सार्थं तेषां वाजीकरणा प्राप्तेः । सततग्रहणं
सदा सेवतं ज्ञापयति । यथा रसायनं प्रयुक्तं
सर्वधातूनां पुष्टिं मा दधाति नैवं वाजीकरणं त-
द्वि सततमुपयुज्यमानमाहारवच्छुक्लधातुवृद्धिं मा
दधातीति । प्रवर्तकं च धर्मं स्वर्गप्राप्तिलक्षण-
माश्रित्यैतदुच्यते । यन्निवृत्तिकृते हि स उपदे-
शः । कोशकारो यथाहंशुनुपादत्तेवधप्रदान् ।
तथाग्निकल्पानर्थान् ज्ञो ज्ञात्वा तेभ्यो निवर्तते
इति । नैश्रेयसिकं धर्ममाश्रित्य ब्रह्मवर्योपदेशः
अयं चाभ्युदायिकमिति न परस्परविरोधाशङ्केति ।
इति जर्जटः ॥]

॥ वाजीकरणं किमुच्यते इत्याह ॥

वाजीवातिवलो येन यात्यप्रतिहतोङ्गनाः ।
भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
तद्वाजीकरणं तद्वि देहस्यौजस्करं परम् ॥

येन हेतुभूतेन पुरुषो वाजीवाश्वइवा प्र-
तिहतोङ्गना याति । येन च स्त्रीणामतिप्रियो
भवति येन च धातुरपचयं प्राप्नोति । तद्वस्तु
वाजीकरणमित्युच्यते तद्वि परं देहस्यौज-
स्करम् ॥

सारोहीत्यादिना स्त्रियाः प्रियत्वं प्रयो-
जनवतित्युच्यते तस्मादप्रिये भर्त्तरिकुलजापि
स्त्री कदाचिच्छीलं कलङ्कयति ॥

सारो हि जीवलोकस्य स्त्री स्त्रीगुणसमन्विता ।
स्त्रियः साद्ध्यः प्रसुवते नरान् गुणमयानिव ॥
गोत्रवृद्धिकराह्येता गृहिण्यो गृहदेवताः ।
गृहं हि हीनमेताभिर्न श्रीमदपि शोभते ॥

जीवलोकस्यैष सारो यत् स्त्री स्त्रीगुणस-
मन्विता भवतीति । साद्ध्यः स्त्रियो गुणैरिव-
कृतान् नरान् प्रसुवते । एता इति साद्ध्यः
स्त्रियः । गृहिण्यो भार्याः ॥

न तु ता अपि शोभन्ते जरसानुगता इव ।
पुंयोगेन विना स्त्रीणां स हि संवननं परम् ॥

ता अपि स्त्रियः पुंयोगेन विना तु तथा
न शोभन्ते यथा जरसाऽनुगताः । स हि पुं-
योगः स्त्रीणां परं संवननं वशीकरणम् ।
(पुरुषरहिताः स्त्रियः स्वतन्त्रत्वान्न इत्यर्थः ॥)

वाजीकरणनित्यस्य कामं कामं सिषेविषोः ।
न शरीरमवाप्नोति न वा रतिरतिः क्षयम् ॥

यः पुरुषो वाजीकरणनित्यस्तस्य काम-
मिच्छया कामं स्त्रीसङ्गमं सिषेविषोरपि शरीरं
क्षयं न प्राप्नोति । रतिरतिश्च क्षयं न नावा-
प्नोति ॥

अच्छायः पूतिकुसुमः फलेनरहितोद्भुमः ।
यथैकथैकशाखश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥

द्भुमो यथा अच्छायत्वादियुक्तः परिहा-
र्यो निरुपकारश्च भवति तथैव निरपत्यो नरः ॥

अदृष्टपुत्रपौत्रस्य कुलतन्त्रन्तवर्तिनः ।
संसारसुखबाह्यस्य कीदृशं नाम जीवितम् ॥

अथवा येन पुत्रपौत्रमदृष्टं सः कुलतन्तो-
रन्ते वर्तते अत एव च संसारसुखात् बहिर्भूत-
स्तस्ये दृशस्य कीदृशं नाम जीवितं तज्जीवितमेव
न भवतीत्यर्थः ॥

असम्बन्धोऽपुत्रस्य नित्यमेव परः परः ।
सीदत्यस्यावसाने च गृहं सुस्थेऽप्यनायकम् ।
अतो वाजीकरायोगा निषेव्याः शुक्रवर्द्धनाः ॥

अपुत्रस्य हि परोन्यो विशिष्टेन सम्ब-
न्धेन रहितो नित्यमेव परः न तद्वित्तस्याश्रयोऽना-
धारणसम्बन्धाभावादित्यर्थः । अस्य चापुत्रस्या-
वसाने वयोन्ते सुस्थेऽपि । धनादिसद्भावेऽप्यनायकं
गृहमवसीदति । यत एव मतः शुक्रस्यवर्द्धना
वाजीकरा योगा निषेव्याः ॥

कल्यस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ।
सर्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यवायो न निवार्यते ॥

कल्यस्यनीरोगस्य प्रत्यग्रवयसो वाजीक-
रणसेविनश्च पुंसः सर्वेषु ऋतुषु षट्सुऽपि अह-
रहर्दिनेदिने व्यवायो मैथुनं न निवार्यते न नि-
षिध्यते ॥

चिन्ताजराभ्यांशुक्लं तु व्याधिभिः कर्मकर्शनात् ।
क्षयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणां चातिनिषेवणान् ॥
शुक्रक्षयात् भयाच्छोकादविसम्भादसेवनात् ।
अतिहर्षादातिस्थौल्यान्मलोपचयतः श्रमात् ॥
स्त्रीणामकौशलदोषदर्शनादभिचारतः ।

मेढ्रमयात् सुमहतः क्रोधतोऽवर्मकीर्त्तनात् ।
तृप्तस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ॥

चिन्तादिभिः शुक्लं क्षयं याति सञ्चित-
मप्यपचीयते । कर्मकर्शनाद्वमनादिकर्मकृतेन
कर्शनेन । शुक्लक्षयाद्वातुस्रोतस्थितस्य शुक्लस्य
क्षयात् शुक्लाशयस्थितं शुक्लमुपक्षीयते । असेवा
स्त्रीणाम् । स्त्रीणामकौशलं रहस्यव्युत्पत्तिः ।
दोषप्रदर्शनं स्त्रीणामेव । अक्षीणेषु शुक्ले तृप्त-
स्यापि पुंसः स्त्रियो गन्तुं शक्तिर्नोपजायते ॥

नहि जातबलाः सर्वे नराश्चापत्यभागिनः ।
बृहच्छरीरावलिनः केचिन्नारीषु दुर्बलाः ॥
सन्तिच्चाल्पाश्रयाः स्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः ।
नराश्चटकवत्केचिद्व्रजन्ति बहुशः स्त्रियः ॥
गजवच्चमसिश्चन्ति केचिन्न बहुगामिनः ।
केचित्प्रयत्नैर्वाहन्ते वृषाः केचित्स्वभावतः ॥

नहीत्यादिना स्त्रीगमनशक्तेरनियमं दर्श-
यति । सुबोधम् । प्रयत्नेन रतिर्वाजाकरणा-
दिभिः । [सबलाएवापत्यभागिनो जातबला
अपि नापत्यभागिनः अजातबला अप्यपत्यभा-
गिन इति प्रतिपादयन् सर्वान् बलविशेषानाह ।
नहि जातबला इत्यादि । बृहच्छरीराये मेद-
स्त्रिनस्तेष्वल्पव्यवायाः । अल्पाश्रया अपि ये शु-
क्लसारा बलवन्तो बहुप्रजाः । केचिन् प्रयत्नै-
र्वाहन्ते औपनिषदादिकोक्तैः । वृषाः केचिन्
स्वभावतः प्रकृत्यैवेत्यर्थः । इति जर्जटः ॥]

तस्मात्प्रयोगान् वक्ष्यामि दुर्बलानां बलप्रदान् ।
सुखोपभोगान् बालिनां भूयश्च बलवर्द्धनान् ॥

तस्माद्ये दुर्बलास्तेषां लवप्रदादिगुणान्
प्रयोगान् वक्ष्यामि बालिनां च भूयो बलवर्द्धनान्
सुखोपभोगांश्च । [इदमत्रचिन्त्यते श्लेषप्रकृ-
तेर्गुरुस्निग्धमधुरशीतानि सामान्यात् कफवृद्धि-
मा दधति कथं तेषां सुखोपभोगतेति । अत्र
विधायस्यत्रैव । स्रोतस्सुशुद्धेष्वित्यादि यावत्
क्लिष्टे यथावाससिरागयोगा इति । एतदुक्तं
भवति कृतसंशोधनस्यापहतकफपित्तस्थैध्रिताग्नेर्न
दोषाय वाजीकरणयोगा इति उक्तं च क्षीणदो-
षस्य चापथ्यं नावश्यं दोषकृत् भवेदिति ।
अतिमन्दाग्नेस्त्वनिर्वाहितदोषस्यापरिणतानि दो-
षकृन्तिनान्यथा । योपि तत्र सामान्यात् क-
फलवः सोपि व्यवायादपचीयते । यथोक्ताद-
धिकं निस्सृतं व्याधये सम्पद्यतएव । इति
जर्जटः ॥]

अथ स्निग्धाविशुद्धानां निरूहान् सानुवासनान्
घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥
योगीविद्योजयेत् पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनाम् ।
ततो वाजीकरणयोगान् शुक्लापत्यबलप्रदान् ॥

अथेत्यादि । प्रयोगात् पूर्वमेव स्निग्ध-
स्यानन्तरं वमनविरेचनाभ्यां शुद्धस्य निरूहान-
नुवासनयुक्तान् घृतादियुक्तांश्च क्षीरमांसरसा-
शिनां योजयेत् ततोऽनन्तरं शुक्लादिप्रदान् वा-
जीकरणयोगान् । [अथ स्निग्धविशुद्धाना-
मित्यादिनै तदुक्तं भवति । शुद्धानामेधितानां
यथाबलं प्रयुक्तं वाजीकरणं यथावत् सि-
ध्यत्यन्यथानर्थाय । वस्तयो घृतादिसहिताः
क्षीरमांसरसाशिनां विधेयाः । इति जर्जटः ॥]

शरेक्षुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ।
मूलानि कण्टकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ॥
मेदे द्वे द्वे च काकोळ्यौ सुष्यपण्यौ शतावरीम् ।
अश्वगन्धामतिवला मात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ॥
वीरां पयस्यां जीवन्ती मृद्धिं राक्ष्णां त्रिकण्डकम्
मधुकं शालिपर्णी च भागां स्त्रिपलिकान् पृथक् ।
माषाणामाढकंचैतद्विद्रोणे साधयेदपाम् ।
रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ॥
दत्त्वाविदारी धात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ।
घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं पेय्याणीमानि चावपेत् ॥
वीरांस्वगुप्तांकाकोळ्यौयष्टीफलगुद्विपिपलीम् ।
द्राक्षां विदारीं खर्जूरं मधुकानि शतावरीम् ॥
तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक्प्रस्थेन योजयेत् ।
शर्करायास्तुकायाश्च पिप्पल्याः कुडुबेन च ॥
मरिचस्यप्रकुञ्चेन पृथगर्द्धपलोन्मितैः ।
त्वगेला केसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्रद्विकुडुबेन च ।
पलमात्रं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धशुक् ।
तेनारोहति वाजीवकुलिङ्गइव हृष्यति ॥

शरादीनां कण्टकार्यन्तानां मूलानि ।
व्याख्यासमम् । शरः काण्डेक्षुः, वीरणमुशी-
रम् । वीराक्षीरविदारी, पयस्या क्षीरिका,
त्रिकण्टको गोक्षुरकः । फद्गु काकोदुम्बरी-
काफलम्, क्षौद्रस्य द्विकुडुबः षोडशपलानि ।
कुलिङ्गश्चटकः ॥

माषात्मगुप्ताबीजानामाढकं प्रसृतोन्मितम् ।
मेदाश्वगन्धर्द्धिवरी वीरा यष्टी द्विजीवकम् ॥
शुर्पेऽपां विपचेत्तेन पादशेषेण पाचयेत् ।

विदारीक्षुरसप्रस्थद्वयेनसदृशेन च ॥
सर्वैः क्षीरेण हविषो नवात् प्रस्थं शृतेन च ।
सिता क्षौद्रसिताख्यानां पृथग्दद्याच्चतुष्पलम् ॥
पलं कणात् पुरोभक्तं लिहंस्तत्पलपूर्वकम् ।
तरुणीष्ववतृप्तासुप्रसभं रासभायते ॥

माषाद्यगुप्ता बीजानां मिश्रीकृतानामा-
ढकम् । मेदादिकं प्रसृतोन्मितमिति । सर्वै-
रिति काथ विदारीक्षुरसैः सदृशेन समेन क्षीरे-
ण । सुबोधम् । अस्य योगस्य भक्तात् पूर्वं प्र-
योगः । पलपूर्वकं लिहं स्तत्पलं पुरुषो याः पु-
रुषे अवतृप्तास्तरुण्यस्तासुरासभायते रासम इवा-
चरति ॥

मेदादिभिश्चकर्षांशैः शृतं वाष्कयणं पयः ।
सशर्कराक्षौद्रघृतं शुक्लवृद्धिकरं परम् ॥

मेदादिभिः पूर्वकाथानेर्दिष्टैर्जीवकान्तैः
कर्षांशैर्वाष्कयणं पयः शृतं शर्करादियुक्तं परं
शुक्लवृद्धिकरम् ॥

पयसा पायसस्तेन माषकण्डूकरीफलैः ।
वृष्यो वेगकरःसिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करः ॥

तेन च मेदादिसिद्धेन पयसा माषैः क-
पिकच्छूफलैश्च पायसः सिद्धो घृतादियुक्तो वृ-
ष्यो वेगकरश्च ॥

श्वदंष्ट्राया विदार्याश्चरसे क्षीरचतुर्गुणे ।
घृताढ्यः साधितो वृष्यो माषषष्टिकपायसः ॥

क्षीरचतुर्गुणे श्वदंष्ट्रादिरसे घृताढ्यः सा-
धितो माषषष्टिकपायसो वृष्यः शुक्लपुष्टिकरः ॥

मधूलिकामाषपर्णी सिता शृङ्गाटकं यवाः ।
स्वगुप्तामूलयष्ट्याह विदारीक्षुरकाः समाः ॥
सप्रियाळाः कृतं चूर्णं पृथङ्धाज्यषट्गुणम् ।
पादाभ्यामस्पृशन्भूमिं लिहन्काल्यमतःपिचुम्
लभते बलमुत्साहं स्त्रीश्च याति कुलिङ्गवत् ॥

मधूलिकादयः प्रियाळान्ताः समासैश्चूर्णं
पृथगिति मधुना षट्गुणेनाज्येनापि षट्गुणेन-
युक्तं मतः परं पिचुं कर्षं काल्यं प्रभाते लिहन्
पादाभ्यां भूमिमस्पृशन् पुरुषो बलमुत्साहं च
लभते कुलिङ्गवच्च स्त्रीर्याति । मधूलिका यष्टि-
मधुकम् । कुलिङ्गश्चटकः ॥

स्वगुप्ता क्षीरकाकोली विदारी जीवकद्वयम् ।
तिलाः सुलुञ्चिता भृष्टाः शर्कराज्यमधुप्लुतम् ।
तच्चूर्णं प्रसृतं लीढ्वा गच्छति प्रमदाशतम् ॥

स्वगुप्तादिकं सुलुञ्चितास्त्याजितत्वचो
भृष्टास्तिलाश्चेत्यन्तमेतच्छर्कराद्याप्लुतं चूर्णं तस्य
प्रसृतं पलद्वयं लीढ्वा प्रमदाशतं गच्छति ॥

प्रसृतं माषचूर्णस्य धात्रीस्वरसभावितम् ।
विदारी रजसोवापि लिहन् मधुघृतद्रुतम् ।
क्षीरानुपश्चटकवदशकृत्वो व्रजेत् स्त्रियः ॥

माषचूर्णस्य वा विदारीचूर्णस्य वा प्रसृतं
धात्रीरसेन भावितं मधुघृताभ्यां लिहन् क्षीरा-
नुपः सन् दशकृत्वो दशवारान् चटकवन् स्त्रियो
व्रजेत् ॥

चूर्णविदार्या बहुशः स्वरसेनैव भावितम् ।
क्षौद्रसर्पिर्धुतं लीढ्वा प्रमदादशगच्छति ॥

विदारीचूर्णलेहः सुबोधः । बहुशोनेकशः ।
स्वरसेन विदारी स्वरसेन ॥

कृष्णा धात्रीफलरजः स्वरसेनैव भावितम् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिल्लीढ्वा योऽनुपयः पिबेत् ।
स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ॥

कृष्णाफलानां धात्रीफलानां च चूर्णं स्व-
रसेन कृष्णा धात्रीफलरसेन सुभावितं सत्
शर्करादिभिर्लीढ्वा यः पयोऽनुपिबेत् सोऽशीति-
वर्षोऽपि युवेव परं हर्षं प्राप्नोति ॥

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमान्वितम् ।
पयोनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः सनाभवेत् ॥

मधुयष्टी कर्षप्रयोगः सुबोधः । नापु-
रुषः । नित्यवेगः सदा वेगवान् ॥

कुळीरशृङ्गा यः कल्कमालोढ्य पयसा पिबेत् ।
सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ॥

कर्कटशृङ्गा यः कल्कस्य पयसा प्रयोगे य-
सितादिभिरन्नमश्नाति स नारीषु वृष इवाचरति ॥

धान्यमाषरसः क्षीरं क्षौद्रमिक्षुरसो घृतम् ।
द्विमेदा जीवकयुगक्काथश्चैकत योजितः ।
पीतः करोति पुरुषं प्रमदा शतगामिनम् ॥

धान्यमाषयोरेको रसः तत्समानि प्रत्येकं
पञ्चक्षीरादीनि । एकत्र योजितो मिश्रीकृतः
पीतः पुरुषं प्रमदाशतगामिनं करोति ॥

भल्लातकैश्चतुर्भिस्तु दुग्धस्थादीढकं पचेत् ।
पीतं करोति वृषतां सुजीर्णस्यापि देहिनः ॥

भल्लतकशृतक्षीरं सुबोधम् । दुग्धस्या-
र्द्धाढकं चतुःषष्टिपलानि । सुजीर्णस्य सुवृद्ध-
स्यापि । (भल्लतकस्यारुष्करस्यमज्जा ॥)

स्वयङ्गुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ।
धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ।
उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावर्याश्च योजयेत् ॥

स्वयङ्गुप्तेक्षुरकयोरध्यण्डकोकिलाक्षकयो-
र्बीजस्यचूर्णं शर्करासहितं धारोष्णेन पयसा पीत्वा
नरो रासभायते रासभइवाचरति । सुबोधम् ।
उच्चटा प्रसिद्धा । (महामुस्ता ॥)

सूप्यपर्णी द्विकाकोळी जीवकर्षभकैः शृतम् ।
लघुना पञ्चमूलेन द्विकाकोळीयुतेन वा ।
पयोतिवृष्यमभ्यस्य वृद्धोपि तरुणायते ॥

सूप्यपर्ण्यादिभिरृषभकान्तैः शृतं पय
एकः प्रयोगः । ह्रस्वपञ्चमूलेन काकोळीद्वययु-
तेन द्वितीयः ॥

क्षीरिणी च श्वदंष्ट्रा च फाणितं शर्करा मधु ।
गृष्टिक्षीरं नवं सपिरेतत् पुंसवनपरम् ॥

क्षीरिण्यादिकं पुरुषेणोपयुक्तं परं पुंस-
वनम् । क्षीरिणी पयस्या ॥

अश्वत्थफलमूलत्वक्शृङ्गसिद्धं पयो नरः ।
पीत्वा सशर्करं शीतं कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥

अश्वत्थस्यफलादिचतुष्टयेन सिद्धं पयः
पीत्वा कुलिङ्गवद्भूष्यति ॥

पयः पयस्ययासिद्धं शुक्लकृत्साज्यमाक्षिकम् ॥

पयस्यया सिद्ध पयः प्रयोगो व्याख्या-
समः ॥

शतावरीकत्करसे पयो दशगुणं घृतम् ।
शृतं सपिप्पलीशौद्रशर्करं वृष्यमुत्तमम् ॥
शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थचतुष्टयम् ।
प्रस्थं घृतस्यशुक्त्यंशं द्राक्षाभांसी परुषकम् ॥
जीवकर्षभ यष्ट्याह्व बला मेदा कशेरुकम् ।
प्रियाळबीजकाकोळीयुग्मंचैकत्र पाचयेत् ।
पक्वपूतेक्षिपेच्चास्मिन् कुडुवांशां सितोपलाम् ॥
गृष्टिक्षीरानुपः प्राश्य तन्नारीषु वृषायते ।
विजयेत च वातासं पित्तासोरक्षतक्षयान् ॥

शतावरीघृते घृतादशगुणं पयः पिप्प-
ल्यादिकं सिद्धेदेयम् । द्वितीये शतावरीरसप्र-
स्थाद्ये द्राक्षादिकं शुक्त्यंशमर्द्धपलंचैकास्मिन् भा-
जने कृत्वा पाचयेदेतच्च घृतं वातासादिकं च
जयेत् ॥

जीवकक्षीरकाकोळी स्थिराहंसपदी घनैः ।
षडीक्षुगण्डिका यष्टी मृणाळैः कार्षिकैः पचेत् ॥
घृतप्रस्थं दशगुणे क्षीरे तत् बलपुष्टिकृत् ।
बन्ध्यानां पुत्रजननं शुक्लवर्द्धनशोधनम् ॥

जीवकादिघृतं सुबोधम् । हंसपदी वि-
सग्रन्ध्याख्या, कार्षिकं कर्षप्रमाणम्, घृतादश-
गुणं क्षीरम्, बन्ध्यानामप्रजानाम् । शुक्ल-
वर्द्धनं शुक्लशोधनं च ॥

जलाढके स्वयङ्गुप्ता मूलात् पञ्चपलं पचेत् ।
पादशेषे च संचूर्ण्य कुडुवांशाः पृथक्क्षिपेत् ॥
स्वगुप्तामूलगोधूममाषेक्षुरकपिप्पलीः ।

समियाळफलक्षौद्राः प्रस्थाद्धं नवसर्पिषः ॥
सितोपलातुलापादं कुर्यात्तान् मोदकांस्ततः ।
मोदकभक्षयित्वेकं षष्टिं व्रजति योषिताम् ॥

आद्यगुप्ता मूलात् पञ्चपलं जलस्याढके
अष्टाविंशत्यधिके पलशते पचेत् तस्मिन् पादशेषे
स्वगुप्तादिकं कुडुवांशं पृथक्क्षिपेत् । स्वगुप्ता-
दीनां कुडुबश्चत्वारिपलानि क्षौद्रस्यकुडुबोष्टौप-
लानि । नवसर्पिषः प्रस्थाद्धं षोडशपलानि ।
सितोपलायास्तुलापादः पञ्चविंशतिपलानि ।
प्रत्यहमेकस्य मोदकस्य भक्षणम् ॥

पलांशान् बृहतीव्याघ्री पृश्निपर्णी त्रिकण्टकान्
द्वादकेनाम्भसा पक्त्वा पादशेषे रसे स्थिते ॥
पलानिक्षीरकाकोळ्याः पञ्चमागधिका पलम् ।
स्वगुप्ता फलमूलानां माषाणामिक्षुरस्यच ॥
विदार्या मधुनश्चात्र कुडुवं कुडुवं क्षिपेत् ।
पृथग्द्वौमुद्रातेलयोर्वृते शङ्कुलिकास्ततः ।
पचेदेकां ततः प्राश्य शतं व्रजति योषिताम् ॥

पलांशानिति । बृहत्यादिभिस्तिलशङ्कु-
लिका सुबोधा । क्षीरकाकोळ्याः पञ्चपलानि
स्वगुप्तामूलादीनां प्रत्येकं कुडुबः । मधुनः कु-
डुबो विदार्याद्विगुणः । मुद्रस्य द्वौ कुडुबौ ति-
लस्य द्वाविति पृथगर्थः ॥

स्वगुप्तामूलचूर्णेन द्रुतेन पयसा कृताः ।
घृतेसशर्कराक्षौद्रा भक्ष्यावेगशतप्रदाः ॥

पयसा द्रुतेन स्वगुप्ता मूलचूर्णेन घृते
संस्कृताः सशर्कराक्षौद्रा भक्ष्या वेगशतप्रदाः ॥

माषाद्यगुप्ता गोधूमशालिषष्टिकपैष्टिकान् ।
शर्कराया विदार्याश्च चूर्णानीक्षुरकस्य च ॥
संयोज्यक्षीरसर्पिर्भ्यां घृते पूषलिकाः पचेत् ।
पयोनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वन्ति वृषतां परम् ॥

माषाद्यगुप्ता गोधूमादिपैष्टिकान् शर्करा-
दिचूर्णानि च क्षीरघृताभ्यामालोड्य घृते वटक-
वत् पूषलिकाः पचेत् सुबोधम् ॥

चूर्णमाषात्तिलाच्छालेर्विदार्याश्चससैन्धवम् ।
रसेनपुण्ड्रकस्येक्षोः प्लुतं वाराहमेदसि ।
पक्त्वाशङ्कुलिकाःखादन्नारोहेत् षष्टिमङ्गनाः ॥

माषादीनां चूर्णं लवणेनयुक्तं पुण्ड्रक्षुरसे-
नालोड्य सूकरमेदसि शङ्कुलिकाः कार्याः ।
सुबोधम् ॥

मुखप्रियाणां स्निग्धानां फलानां मधुरान्ननाम्
फलानामाद्यगुप्तायाः शालेर्माषात्तिलात् घृतात्
मुद्रात् गोधूमतथापि कुडुवं कुडुवं पृथक् ॥
चूर्णितैर्निस्तुपैस्तैस्तु क्षीरेणालोड्य मर्दितैः ।
पकां पूषलिकांखादन् स्त्रीषु हृष्यति वाजिवत् ॥

मुखप्रियाळादिगुणानां द्राक्षादीनां फला-
नामाद्यगुप्ता फलानां शाल्यादीनां च प्रत्येकं
कुडुबः । एभिर्निस्तुपैश्चूर्णीकृतैः क्षीरेणालोड्य
मर्दितैः पूषलिकाः कार्याः ॥

शर्करामाषगोधूम तुकाक्षीरीपयो घृतैः ।
पका मुत्कारिकां खादेत् कृकवाकुरसानुपः ॥
मायूरतैत्तिरंहांसमेवमेव रसं पिबेत् ।
अनेनाश्वइवोदीर्णो बली लिङ्गं समर्पयेत् ॥

शर्करादिभिः पका मुत्कारिकां कृकवाकु
रसानुपः खादेत् । कृकवाकुरसः ककुटरसः ।
मयूररसाद्यन्यतमं वा पिबेत् । लिङ्गं मेढू ॥

पिष्ट्वा वराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैन्धवे ।
कोलवद्गुलिकाः कृत्वा तप्ते सर्पिषि वर्त्तयेत् ॥
वर्त्तनस्तम्भितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौकुटे रसे ।
घृताढ्ये गन्धपिशुने दधिडाडिमसारिके ॥
यथानभिन्द्याद्गुलिकास्तथा तं साधयेद्रसम् ।
तं पिबन्मक्षयंस्ताश्च बली बालेयवद्ब्रजेत् ।
मांसानि बलयुक्तानि तथान्यान्यपि कल्पयेत् ॥

पिष्ट्वेयादि । सूकरमांसेन पिष्टेन मरि-
चसैन्धवयुक्तेन कृता गुलिकास्तप्ते घृते वर्त्तयेत्
सनाग्निसन्तापं नयेत् । ततस्तेन वर्त्तनेनस्त-
म्भिता गृहीतकाठिन्याः कौकुटे रसे प्रक्षेप्याः ।
ततस्ता रक्षयन् साधयेत् । घृताढ्य इत्यादि
रसविशेषणम् । बालेयो रासभः । ककुटवच्चा-
न्यान्यपि बलयुक्तानि मांसानि कल्पयेत् ।
[तप्ते सर्पिषिभर्जयेत् । भर्जनस्तम्भितास्ताश्च
इति चरकपाठः । व्याख्या । तप्ते सर्पिषि
भर्जयेत् । भर्जनस्तम्भितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौ-
कुटे रसे इत्यस्यायमभिप्रायः । सर्पिषा तप्तेन
नवनीतावस्थामतिक्रान्तेन । नवनीतावस्थायां
हि सावशेषकालशेषावयवत्वाद्मलानुगतं प्रयो-
गे नेष्यते । ननु सर्पिषीत्युक्ते तदेव गम्यते
कथं पुनर्नवनीताशङ्केति । उच्यते । आचार्या
नवनीतं घृतं जातमित्यस्तिनवनीते घृतव्यप-
देशः । तस्मात्तदपनयनार्थं मिति व्यख्यातय-
न्ति । तेन च तप्तेन ताः संहति सासादयन्ति ।

तथा न भिद्यन्ते द्रवे क्षिप्ताः । दधिडाडिमसारिक
इति सारिके सान्द्रीभूत इत्यर्थः । दधि डा-
डिमाम्लमिष्यते नान्यच्छुक्तादि तस्य शुक्लक्षय-
हेतुत्वेनाम्नानात् । अम्लोम्लं पच्यते अम्ल-
श्रपाकः शुक्लनाशनः । इति जर्जटः ॥]

माषानंकुरितान्शुद्धान् निस्तुपान्साजहाफलान्
घृताढ्ये माहिषरसे दधिडाडिमसारिके ॥
प्राक्षिप्यसाधयेद्युक्त्या धान्यजीरकनागरैः ।
पीतो भुक्तश्च स रसः कुरुते शुक्लमक्षयम् ॥

अङ्कुरितत्वादियुक्तान् माषानजहाफल-
संयुक्तान् माहिषमांसरसे घृतभूयिष्ठे दधि-
डाडिमप्रधाने प्राक्षिप्य साधयेत् । ससिद्धोरसः
पीतो भुक्तश्चाक्षयं शुक्लं कुरुते । अजहा आत्म-
गुप्ता । [कुरुते शुक्लमक्षयमिति सन्तानवृत्त्य-
अक्षयमित्युपचर्यते । इति जर्जटः ॥]

हंसवर्हिणदक्षण्डान् भृष्टांस्तप्तेन सर्पिषा ।
सुरानुपानान् यः खादेत्सतृप्तस्तर्पयेत्स्त्रियः ॥

हंसादीनां प्रत्येकस्याण्डान् तप्तेन सर्पि-
षा भृष्टान् सुरानुपानान् खादेत् ॥

आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीर्वा सुभार्जिताः ।
तप्ते सर्पिषियःखादेत् स गच्छेत् स्त्रीषुनक्षयम् ॥

आर्द्राणां मत्स्यमांसानां शफरीमांसानां
च घृतभृष्टानां प्रयोगः सुबोधः । शफरी रोहि-
तः । [मत्स्यशब्दस्य सामान्यवाचित्वेपि रो-
हितस्य ग्रहणं प्रधानकल्पनाश्रयणात् रोहितो
मत्स्यानामिति । इति जर्जटः ॥]

घृतभृष्टान्नसे छागे रोहितान् फलसारिके ।
अनुपीतरसान् सिद्धानपत्यार्थं प्रयोजयेत् ॥

रोहितान् डाडिमादिफलप्रधाने छागे र-
से सिद्धान् घृतमृष्टान् रसानुपानयुक्तानपत्या-
र्थी प्रयोजयेत् ॥

घृतं माषान् सबस्ताण्डान् फलाम्ले माहिषे रसे ।
स्वादौ वा साधयेत् पूतं तद्रसं भर्जयेत् घृते ॥

ईषल्लवणितं युक्तं धान्यजीरकनागरेः ।

पीतः स वृष्यो बल्यश्च बृंहणश्च परं रसः ॥

घृतं माषान् बस्तानामण्डांश्च माहिषे
डाडिमदिफलाम्ले वा रसे स्वादावेव वानत्वम्ले
साधयेत् तं तथाविधं रसं पूतमीषल्लवणं धान्या-
दिभिर्युक्तं घृते भर्जयेत् । पीतः सरसः परं
वृष्यादिगुणः ॥

चटकांस्तैत्तिरेतद्वत्तित्तिरीनकौकुटे रसे ।
कल्पयेच्छिखिनो हांसे हंसान् वा शिखिजे रसे
तृप्तिं चटकमांसानां गत्वा योनुपयःपिबेत् ।
प्रभूतकालसंरुद्धाः सन्तर्पयति योषितः ॥

तैत्तिरे रसे चटकांस्तद्वदिति माहिषर-
सविधानेन कल्पयेत् । तद्वदेवेति तित्तिरीणां
प्रयोगः कौकुटे रसे । व्याख्यासमम् । प्र-
भूतकालसंरुद्धाः बहुकालं पुरुषसंसर्गेण विना-
भूताः ॥

घृताढ्यं कुकुटं शूल्यं शीतं खादेत् समाक्षिकम् ।
पिबेच्चानन्तरं क्षीरं य इच्छेच्छुक्रमक्षयम् ॥

शूले कुक्कुटं बहुना घृतेन संस्कृत्य शी-
तीकृत्य क्षौद्रेण युक्तं खादेत् । अनन्तरं च
क्षीरं पिबेत् । स एवं कुर्याद्यः शुक्रमक्षय-
मिच्छेत् ॥

पिप्पलीलवणैर्युक्तौ बस्ताण्डौ क्षीरसर्पिषा ।
साधितौ भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत् प्रमदाशतम् ॥
बस्ताण्डसिद्धे गोदुग्धे भावितानसकृत्तिलान् ।
यः खादेत्ससितान् गच्छेत् सः स्त्रीशतमपूर्ववत्

पिप्पल्यादिना छगलाण्डविधानं सुबोधम् ।
तथैव छगलाण्डसिद्धगोक्षीरभाविज्ञानं तिलानां
प्रयोगः ॥

भुक्त्वा यो माषसूपेन घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
पयः पिबति जागर्ति कृत्स्नां रात्रिं स वेगवान् ॥

भुक्त्वेत्यादि । यो घृताढ्यं घृतभूयिष्ठं
षष्टिकान्नं माषसूपेन सह भुक्त्वा पयः पिबति
स वेगवान् सकलां रात्रिं जागर्ति ॥

आत्मगुप्ताफलं माषान् खर्जूरानि शतावरीम् ।
शृङ्गाटकानि मृद्रीकां पचेत्तत् प्रसृतोन्मितम् ॥
क्षीरप्रस्थं जलप्रस्थमेतत् क्षीरावशेषितम् ।
शुचिनावाससा पूतं योजयेत् प्रसृतैस्त्रिभिः ॥
शर्करायास्तुकाक्षीर्याः सर्पिषोभिनवस्य च ।
तत्पिबेक्षौद्रसंयुक्तं भुञ्जानः षष्टिकौदनम्
तथा जरापरीतोपि पुत्रैः स परिवार्यते ॥

आत्मगुप्ताफलादिभिः क्षीरविधानं सु-
बोधम् । शर्करादीनां प्रत्येकं त्रयः प्रसृताः ॥

द्राक्षाखर्जूरखर्जूरीमस्तकान्यजहाफलम् ॥
पयस्याभीरुमाषांश्च मधुकानि च साधयेत् ।
तोयाढके पलांशानि पादशेषेण तेन च ॥
क्षीरप्रस्थं पचेत् क्षीरशेषेणाद्यात् घृतान्वितम् ।
षष्टिकान्नं सितोज्येन योगोयं शुक्लकृतं परम् ॥

द्राक्षादीनां काथेन क्षीरप्रस्थं पचेत् ।
क्षीरशेषम् । सिताज्यसहितेन तेन क्षीरेण ष-
ष्टिकान्नमद्यात् । अजहा आत्मगुप्ता ॥

जीवकर्षभकौ मेदा जीवन्ती श्रावणीद्वयम् ।
खर्जूरं मधुकं द्राक्षां विदारीं विश्वभेषजम् ।
शृङ्गाटकानि चपला नवं सर्पिः पयो जलम् ॥
घृतावशेषितं सिद्धं शर्करामाक्षिकान्वितम् ।
षष्टिकौदनसंयुक्तमुपयोज्यं यथाबलम् ।
तद्वृष्यं बलकृद्वर्ण्यं कण्ठ्यं देहस्य बृंहणम् ॥

जीवकादिसिद्धं घृतं शर्करामाक्षिकस-
हितं यथाबलं षष्टिकान्नप्रयोज्यं वृष्यादिगुणम् ॥

गृष्टिर्वक्ष्यणीनीरुग्ध्वशृङ्गी चतुस्तनी ।
सान्द्रस्यादुबहुक्षीरा रूपशीलसमन्विता ॥
भुभिर्माषपर्णेन या सुपुष्टार्जुनेन वा ।
तत्क्षीरं ससिताक्षौद्रघृतं पुत्रयं रतिप्रदम् ॥

गृष्टित्वादिगुणयुक्ताया इक्ष्वादिना सुपु-
ष्टाया गोः क्षीरं सितादिसहितं पीतं पुत्रयं रति-
प्रदं च । गृष्टिः प्रथमप्रसवा । बक्ष्यण्य-
तवप्रसूता । [गृष्टिरेकवारप्रसूता तस्या उप-
वितधातुत्वात् पयोपि कारणानुविधानात् तद्व-
देव भवति । पुष्टहणं चैतत् ज्ञापयति । सा-
त्म्येनोपचितायाः क्षीरमपि ज्ञायस्तामावहति ।
चतुस्तन्यादिभिर्विशेषणैः त्रिस्तनत्वविशालत्ववि-
शङ्कटत्वादयो गवां दोषा इति । एवंविधा म-
ङ्गल्या चतुस्तन्यादियुक्तेति । एवंविधायाः
पयः प्रभावाद्बृष्यतामासादयति । माषप-
र्णेनेत्यत्र पर्णग्रहणेनैतत्ज्ञापयति । शुष्काः स्त-
म्भवन्तो न फलानीति । तान्यसात्म्यानि प्रा-

यशो गवां तृणपर्णोचितत्वात् । तस्मात् माष-
पर्णेनेत्युच्यते । अन्यतृणपर्णपुष्टाया अपि क्षीरं
वृष्यमुच्यते । माषपर्णादिभिर्बृष्यैः पुष्टाया
निनरां वृषत्वमापादयति । अन्ये त्वन्यथा
क्षीरत्रयमिति वर्णयन्ति । इक्ष्वादाया माष-
पर्णादाया अर्जुनादायाश्चेति । इति जर्जटः ॥]

शुक्लैर्जीवनीयाख्यैर्बृंहणैर्बलवर्द्धनैः ।
वयसः स्थापनैश्चेतत् पयः सिद्धं पृथक्पृथक् ॥
युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
पर्यायेणोपयोक्तव्यमिच्छता शुक्लमक्षयम् ॥

गोर्गृष्ट्यादिगुणयुक्तायाश्चेतत् पयः शु-
क्लैः शुक्लवर्द्धनैर्महाकषायसंग्रहाध्यायपठितैर्मेदा
काकोळद्वियादिभिः जीवनीयाख्यैर्जीवन्तीकाको-
ल्यादिभिः । बृंहणैर्वाद्याबलादिभिः । व-
यसः स्थापनैरमृतापध्यादिभिश्च पृथक्पृथक्सि-
द्धमनन्तरं च गोधूमचूर्णेन घृतादिभिश्च यु-
क्तं पर्यायेणेति क्रमेणोपयोक्तव्यमक्षयं शुक्लमिच्छता
पुंसा ॥

मेदांपयस्यांजीवन्तीं विदारीं कण्टकारिकाम् ।
माषान्श्वदंष्ट्रांक्षीरीकांगोधूमान् शालिषष्टिकान्
तत्क्षीरेर्द्धोदकेसिद्धान् कार्षिकानाढकोन्मिमे ।
विसर्जयेत्पयश्शेषं तत्पूतं क्षौद्रसर्पिषा ।
सितया च युतं पीत्वा वृद्धोपि तरुणायते ॥

तत्क्षीरे तस्या गृष्ट्यादिगुणयुक्ताया गोः
क्षीरे आढकोन्मिमे अर्द्धोदके उदकस्याद्धेन युक्ते
मेदादीन् कर्षांशान् दत्वा सिद्धान् पयश्शेषं
कृत्वा तान् विसर्जयेत् । ततः पूतं तत्क्षीरां

क्षौद्रादियुक्तं पीत्वा वृद्धोत्तिसप्ततिवर्षोऽपि तरु-
णायते तरुण इवाचरति ॥

मण्डलैर्जातरूपस्य सुतमैस्तत्पयःशृतम् ॥
सिद्धं पुंसवनं वृष्यं ससिताघृतमाक्षिकम् ।
रूप्यायस्तान्नसीसानामयमेव पृथग्विधिः ॥

तत्पयस्तस्या गृह्यादिगुणयुक्ताया गोः
पयः सुतमैः सुवर्णस्य पत्रैः शृतम् । सिद्धमित्या-
दि सुबोधम् । सुवर्णवद्रूप्यादीनामपि चतुर्णा-
मन्यतमस्य विधिः । [जातरूपस्य सुवर्णस्य-
शुद्धस्येत्यर्थः । मण्डलैः पत्रैः शृतस्य पयसो वि-
शिष्टशक्त्युत्पादः । तत्पयस्तस्या एवेक्ष्वादिपु-
ष्टायाः । इति जर्जटः ॥

चूणिताः पिप्पली त्रिंशत् प्रकुञ्चे तैलसर्पिषोः ।
भृष्टाः सशर्कराक्षौद्राः क्षीरेणालोडिताः पिबेत्
अश्वंश्चषष्टिकं क्षीरसर्पिर्भ्यां वाजिवद्भवेत् ॥

तैलघृतयोः प्रकुञ्चेभृष्टस्य त्रिंशत्पिप्प-
लीचूर्णस्य शर्कराक्षौद्रसहितस्य क्षीरेण पानं ष-
ष्टिकान्नस्य च क्षीरसर्पिर्भ्यामशनं वाजीकरणम् ॥
चन्द्रांशुशुभ्रं पयसा घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं भुञ्जानो ना वृषायते ॥

चन्द्रांशुवत्शुभ्रं षष्टिकस्यौदनं घृतभूयिष्ठं
शर्करामधुयुक्तं क्षीरेण भुञ्जानो वृषायते । ना-
पुरुषः । (चन्द्रांशुकल्पमिति चरकपाठः ।
षष्टिकौदनस्य चन्द्रांशुकल्पत्वं तस्याप्यपेतकण-
मलस्याखण्डितधौतस्य ज्ञापनार्थम् । अन्ये तु
गौरषष्टिकस्य प्रवरत्वात्तद्विशेषणार्थं चन्द्रांशुक-
ल्पमिति सादृश्यान्नकल्पनेनेति । इति
जर्जटः ॥)

दध्नःसरेणसघृतो भक्षितः षष्टिकौदनः ।
सैलातुकोषणक्षौद्रः शर्कराढ्येन शुक्लकृत् ॥

शर्कराभूयिष्ठेन दध्नः सरणैलादियुतः
षष्टिकौदनो भक्षितः शुक्लकृद्भवति । ऊषणं
मरिचम् । [दध्नःसरं शरच्चन्द्रसान्नमं दोष-
वर्जितम् । शर्कराक्षौद्रमरिचैस्तुकाक्षीर्या च
बुद्धिमान् । युक्त्यायुक्तं सुसूक्ष्मैलं नवे कुम्भे शु-
चौ पटे । मार्जितं प्राक्षिपेच्छीते घृताढ्ये षष्टि-
कौदने । पिबेन्मात्रां रसाळायास्तंभुक्त्वा ष-
ष्टिकौदनम् । वर्णस्वरबलोपेतः पुमांस्तेन वृ-
षायते ॥ इति चरके । दध्नः सरमित्यादि ।
षष्टिकौदनं भुक्त्वा रसाळाया मात्रां पिबेत् ।
रसाळा नाम दधिशर्करया सह पटमृदितं च-
चतुर्जातककर्पूरमात्रयायुक्तं लोके रसाळेत्यु-
च्यते । इति जर्जटः ॥]

अध्यण्डामार्षभीचैव स्वयङ्गुप्ताफलानि च ।
पादलेपं नरः कृत्वा निशि वेगेर्नहीयते ॥

अध्यण्डादिभिः पादलेपो वाजीकरणः
(नि) अध्यण्डेक्षुरकस्तैलकण्टकः कोकिलाक्ष-
कः । आर्षभी ऋषभकाख्या । स्वयङ्गुप्ता
आत्मगुप्ता । सैव कपिकच्छूः ॥

वर्षाभूमूलमृद्रीका स्वयङ्गुप्ताफलानि च ।
सिद्धश्चरणलेपोऽयं भुवं पद्भ्यां तु न स्पृशेत् ॥

वर्षाभ्वादिभिश्चरणलेपः सिद्धोऽप्रतिहतः ।
अस्मिन् कृते पद्भ्यां भुवं न स्पृशेत् ॥

घृतक्षीराशनो नित्यं निर्वर्माधिर्नित्यगो युवा ।
सङ्कल्पप्रवणो नित्यं नरः स्त्रीषु वृषायते ॥

घृतक्षीराशन इति । नित्यं घृतक्षीरा-
शनत्वादियुक्तो नरः स्त्रीषु नित्यं वृषायते । नि-
त्यगो यः सदैव स्त्रियं याति । [सङ्कल्पप्रवणः
कालानुध्यानाभिमुखः सङ्कल्पप्रवणस्तन्नित्यः ।
नरग्रहणं किं स्त्रीषु वृषायत इत्युक्ते गम्यत एव ।
तथा स्त्रीग्रहणं च तत्रैव वृषायते नान्यदेति
स्त्रीग्रहणमपि व्यर्थम् । उच्यते नरग्रहणं वि-
ना नपुंसकमित्येतत् ज्ञापयति । स्त्रीग्रहणं च
सामान्येनैव स्त्रीति प्रवर्तते । इति जर्जटः ॥]

आत्मगुप्ताफलं माषा गोधूमः शालिषष्टिकम् ।
इक्षुरिक्षुरकः क्षीरं क्षौद्रं द्राक्षा सितोपला ॥
उच्चटा शरमूलानि विदारी सशतावरी ।
जीवनीयानि स्वर्जरं मोचचौचफलानि च ॥
एभिर्भक्ष्याणि पेयानि लेह्यानि च घृतानि च
नित्यमासेवमानस्य स्त्रीषु हर्षो विवर्द्धते ॥

आत्मगुप्ताफलादिभिः कृतानि भक्ष्यादीनि
सदा सेवमानस्य स्त्रीषु विषये हर्षो विवर्द्धते ।
इक्षुरकः कोकिलाश्रुकः, उच्चटा प्रतिद्धा महा-
मुस्ता, श्वेतदुर्वारिका स्वल्पविटपः प्रायशो न
दीतीरे दृश्यत इति सुश्रुतटीका । चूडाला
चकलोच्चटा इयमरः ॥

जीवनीयघृतक्षीरमधुतैलसितारसैः ॥
रसक्षीराशिनः क्षिप्रं वृषं कुर्वन्ति वस्तयः ॥

जीवनीयादिभिः कृता वस्तयो रसक्षी-
राशिनं नरं क्षिप्रं वृषं कुर्वन्ति ॥

सिद्धवस्तिविकल्पोक्तान् बलशुक्लसुतप्रदान् ।
युञ्जीतवस्तीन् पुत्रार्थं पुत्रकाभोदितं च यत् ॥

यस्तु पुत्रार्थं स सिद्धवस्तिकल्पाध्यायो-
क्तान् बलादिप्रदान् वस्तीन् युञ्जीत । तथा-
यदपि किञ्चित् पुत्रकामीने शरीर उक्तं तदपि
युञ्जीत ॥

इदानीमुक्तानुक्तावाजीकरणमंग्रहायाह ॥

यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्द्धनम् ।
मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥

यदित्यादि । यच्च किञ्चिन्माधुर्यादि-
गुणं वस्तु यच्च मनसो हर्षणं तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ।
ननु दध्यादीन्यम्लत्वेपि शुक्लजननानि मध्वा-
दीनि रूक्षाण्यपि । अतो यत् किञ्चिन्मधुरा-
द्येतद्विरोधीति । उच्यते । प्रभावात् । दधि-
मध्वादीन्यम्लरूक्षाण्यपि वाजीकरणानि । न
केवलं गुणभावादेव द्रव्याणि कारणानि । किन्तु
प्रभावादपि । द्रव्यप्रभावश्चाचिन्त्यः शास्त्रैक-
समाधिगम्य एवेति न कश्चिद्विरोध इति
जर्जटः ॥]

द्रव्यैरेवंविधैस्तस्मात् भावितः प्रमदां व्रजेत् ।
आत्मवेगेनचोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥

तस्मादेवंविधैर्मधुरादिगुणैर्द्रव्यैर्भाविन उ-
त्पन्नसंस्कारः सन् आत्मवेगेन च पुरुषसङ्गा-
कृतेनोदीर्ण उत्पिक्तः स्त्रीगुणैश्च रूपचेष्टादिभिः
प्रहर्षितः प्रमदां व्रजेत् । [द्रव्यैरित्यादि । अत्र
भावितप्रहर्षणेनैतत् ज्ञापयति यावत् सर्वोत्पन्ना-
न्वितं देहे द्रव्यं स्यात्तावत् गन्तव्यं न प्रयोगा-
नन्तरमेवेति । ननु चात्मवेगेन चोदीर्ण इति
व्यर्थः । नहि परवेगेनोदीर्णता सम्भवति ।
उच्यते । अयमभिप्रायः यावदिच्छयोद्भूत-

वेगः परां हर्षकाष्टामारूढस्तावत् प्रमदां व्रजेत् ।
उक्तं च नानुद्भूतवेग इति । स्त्रीगुणैश्च प्र-
हर्षितो हावभावसंवाहनादिरित्यर्थः । इति
जर्जटः ॥]

इष्टा इत्यादिना स्त्रिया वृष्यत्वमुच्यते ॥

इष्टाद्येकैकशोऽप्यर्था हर्षप्रीतिकराः परम् ।
किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन प्रतिष्ठिताः ॥

अर्थाः शब्दादयो विषया य इष्टास्ते नि-
यतमेकैकशः पृथग्भावेनापि स्थिताः परं हर्षप्री-
तिकरा भवन्ति । किं पुनर्ये स्त्रीशरीरे संघा-
तेन युगवत्प्रतिष्ठिताः । [सर्ववाजीकरणेभ्योपि
स्थैव । वाजीकरणमुत्कृष्टमानन्दहेतुत्वादित्याह ।
इष्टाद्येकैकश इत्यादि । एकैकशोऽप्यर्था विषयाः
शब्दादय इष्टाः परं हर्षप्रीतिकरा भवन्ति । एव-
मर्थानां प्रत्येकं हर्षप्रीतिकरणे सामर्थ्यं किं पुनः
स्त्रीशरीरे ये संघातेन प्रतिष्ठिताः । ननु स्त्री-
ग्रहणेन पर्याप्तत्वात् शरीरग्रहणं किं । उच्यते ।
एकदेशानामात्ममनसां च व्यावर्तनार्थम् ।
आत्मन्यपि केचिद्व्यवस्थिता मनस्यपि केचित् ।
तस्माच्छरीरे ये प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । किंच ।
गुणगुणिनोरन्यत्वं चानेन प्रकाशितं भवति ।
इति जर्जटः ॥]

रुचिभेदेन लोकस्य दैवयोगाच्च योषिताम् ।
तं तं प्राप्य विवर्द्धन्ते नरं रूपादयो गुणाः ॥

रुचिभेदेनेत्यादि । तथा रूपादयो
योषितां ये गुणास्ते तं तं विशिष्टं नरं प्राप्य वि-
वर्द्धन्ते । य एवैकस्य न किञ्चिदप्यनुरूपास्त
एवापरस्यापरिमेया इति भवन्ति । अस्य च

रागविरागस्य हेतुलोकानां रुचिभेदेन भिन्नरुचि-
त्वम् । तच्च स्वभावान् । तथा दैवयोगतः
यस्य तथाविधमदृष्टं भवत्येतदाहितमनोभिः सु-
तरां विचार्यम् । न किञ्चित् कल्पितं तदिति
किञ्चिदपि प्रतिभाति ॥

तस्माद्या यस्य हृदयं विशतीव वराङ्गना ।
तुल्यस्वभावायाहारिमृजारूपगुणान्विता ॥
पाशभूतैर्वहन्यङ्गैर्लावण्यमिव मूर्तिमत् ।
आलपन्त्यमृतेनेव या गात्राणि निषिञ्चति ॥
पिबन्तीव च पश्यन्ती स्पृशन्ती लिङ्गतीवया ।
नित्यमुत्सवभूता या या समानमनःशया ॥
नयत्युत्सुकतां चेतो नित्यं सन्निहितापि या ।
यया विद्युक्तो निस्त्रीकमरतिर्मन्यते जगत् ॥
प्रगद्गारतिसङ्गमे स्वस्था लज्जामयी च या ।
बहुशोपिचयांगत्वा तत्पूर्वमिव गच्छति ॥
चरितैर्निर्विकाराया विकारैरिव निर्मिता ।
कान्तानुवृत्तिपरमा सा स्त्री वृष्यतमा मता ॥

यत एवं तस्माद्या वराङ्गना यस्य हृदयं
स्वशरीरान्तः प्रियतया विशतीव सा वृष्यतमा
मतेनिसम्बन्धः तुल्यस्वभावेत्यादेरेव एव स-
म्बन्धः । या तुल्यस्वभावा हारिमृजाद्यन्विता
च हारिमृजा मनोहरा स्नानादिभिः । पाश-
भूतैस्सर्वाकर्षणयोग्यैरङ्गैर्युक्ता मूर्तिमदिव ला-
वण्यं वहन्ती । या च लपन्तीगात्राण्यमृतेन
निषिञ्चतीव । या च पश्यन्ती पिबन्तीव
स्पृशन्ती लिङ्गतीव । या च नित्यमुत्सवभूता स-
दा हृदयानन्दकरी । या समानमनःशया तुल्य-
कालोद्भवसुरतावसाना [सदैवतुल्यकामा इति

जर्जटः ।] या नित्यं सन्निहिता समीपस्थितापि चेत उत्सुकतां नयति उत्सुकता सोत्कण्ठत्वम् । यया वियुक्तो विप्रयुक्तोरतिः सन् सर्वं जगन्निष्ठाकमेव मन्यते । या रतिसंप्राप्ते प्रगङ्गासमर्था । स्वस्था निवृत्तरतिसंप्राप्ता लज्जामयीव यां च बहुशोपि गत्वा पुरुषोऽष्टमः सन् प्रथममिव गच्छति । या च चरितैर्व्यवहारचेष्टादिभिर्निर्विकारा । शृङ्गारचेष्टासु पुनर्विकारैरिव निर्मिता । कान्तस्य चित्तानुवृत्तिप्रधाना सैवंभूता वृष्यतमा मताभिप्रेता । (या यस्य हृदयमित्यादौ बहुशो यायेति किम् । उच्यते । पृथगपि वृष्या द्वित्रादिभिर्वृष्यतरा सर्वैर्वृष्यतमेत्यस्यार्थस्य प्रापणार्थं यायेति वृत्त्वम् । सौरूप्यमेकमेव पर्याप्तो गुणः प्रथमं यौवनमत्र द्वितीयश्च परिगृह्यते । लक्ष्मणैर्बाह्यैरान्तरैर्विद्या विनयादिभिश्च यान्विता सा मताभिप्रेता वृष्यतमेति । इति जर्जटः ॥)

अपरे अमी भावाः परं वृषत्वं कुर्वन्तीत्याह ॥

अभ्यञ्जनोद्वर्तनसेकगन्ध

सक्विलवस्त्राभरणप्रकाराः ।

सुगन्धिपुष्पोत्कररेणुकीर्णा

मृदुर्मनोज्ञा विपुला च शय्या ॥

प्राज्ञाः कलाज्ञावशगा विनीताः

प्रियंवदाः प्रीतिकरा वयस्याः ।

विस्रम्भसत्त्वप्रकृतिक्रियैक्या-

च्छरीरमात्रेण पृथक्त्वभूताः ॥

कान्तावनान्ताः परपुष्टपुष्टा

रम्याः स्रवन्त्यः सततं स्रवन्त्यः ।

मध्यमदामोदकरं विशेषा-

द्भ्या प्रसन्ना सुरभिः प्रसन्ना ॥

शकाङ्गनागण्डतलाभिपाण्डु

ताम्बूलपत्रं परिवारशोभि ।

प्रसाधनं स्त्रीमुखपङ्कजानां

यदायुधं मूर्तिमिवात्मजस्य ॥

अभ्यञ्जनेयादि । अभ्यञ्जनादयो ना-
नाविधाः प्रकाराः । तथा मृदादिगुणा शय्या
किम्भूता शोभनस्य पुष्पप्रकरस्य रेणुभिः कीर्णा ।
तथा वयस्याः । प्राज्ञत्वादिगुणाः । कला-
धनुःषष्टिः कामतन्त्रप्रसिद्धाः तज्ज्ञाः विस्रम्भादीना
मैक्याच्छरीरमात्रेण पृथग्भूताः । तथा व-
नान्ताः कान्ता मनोरमाः । तथा स्रवन्त्यो
नद्यः सततमविच्छेदेन स्रवन्त्यो वह्न्यः ।
तथा तन्मद्यं यन्मदं करोत्यामोदं च आमोदः
सौरभम् । मद्येभ्यश्च विशेषात् प्रसन्ना सुरा कि-
म्भूता हृद्या हृदयप्रीतिदायिनी सुरभिः सौरभ्य-
युक्ता प्रसन्ना स्वच्छा च । तथा ताम्बूलपत्रम् ।
किम्भूतम् । शकाङ्गनानां यत् गण्डतलं गण्ड-
प्रदेशं तद्वदभिपाण्डु तथा यत्ताम्बूलपत्रं परिवा-
रेण पूगश्वारकर्पूरादिना शोभते । अन्यच्च
किम्भूतं स्त्रीणां यानि मुखपङ्कजानि तेषां प्रसा-
धनं मण्डनं यत् परिवारशोभितदात्मजस्य का-
मस्य मूर्तिमिवायुधं विजयहेतुत्वात् ॥

हिमाचलोद्धूतितदुग्धसिन्धु-

समुद्भवत्फेनचयावदातम् ।

सौधं सुधा शुभ्रतराः कराश्च

चन्द्रस्य कुर्वन्ति परं वृषत्वम् ॥

तथा सौधं हर्म्यपृष्ठमपि वृषत्वं करोति
किम्भूतमाह । हिमाचले न तुषारगिरिणा
उद्धूनितः क्षोषितो यो दुग्धसिन्धुस्तत उद्भूतो
यः फेनानां च यो निचयस्तद्वद्वदातं शुक्लम् ।
तथा सुधातः सुभ्रतरा अत्यन्तशुक्ला ये चन्द्रस्य
करास्ते च परं वृषत्वं कुर्वन्ति ॥

बन्धेनपूर्वोपहितेन पुंसः
खिन्नस्यवृत्तिः करणान्तरेण ।
संवाहनं स्पर्शसुखैः करैश्च
करोत्यपूर्वामिव मन्मथेच्छाम् ॥

तथा बन्धेन रतौ संवेशनप्रकारेणैकेन
खिन्नस्य पुंसोऽन्येन करणेन वृत्तिर्या साऽपूर्वामिव
मन्मथेच्छां करोति । तस्यैव बन्धखिन्नस्य
स्पर्शसुखैः कान्ताकरैः संवाहनमपूर्वा मन्मथेच्छां
करोति ॥

प्रायोगिकाधिकरणोदितचित्रचेष्टा
संशीलनोद्भवदनल्पपरसार्द्रचित्तः ।
वृष्योपयोगपरिवृंहितदेहधातु-
नारीमनांसि वशमानयति प्रसह्य ॥

तथा एवम्भूतः पुरुषो नारीमनांसि
स्त्रीचित्तानि प्रसह्याक्रम्य वशमानयति । कि-
म्भूत आह । प्रायोगिकाख्येधिकरणे काम-
शास्त्रे यां विचित्राश्चेष्टास्तासां शीलनान् भवे-
द्योनल्पो रसः सुखाख्यस्तेनार्द्रं चित्तं यस्य स-
तथोक्तः । तथा वृष्याणामाहारादीनामुप-
योगेन परिवृंहिता देहधातवो यस्येति ॥

तस्मान्नित्यं स्त्रीषु वाञ्छन् प्रियत्वं
वृष्यैर्योगैर्जातकामोपि कामी ।

सत्त्वं सान्म्यं देशकालौ च बुध्वा
चातुष्पष्ट्रे चेष्टिते व्याप्रियेत ॥

तस्माद्यत एवं ततः कामी वृष्यैर्योगैर्जा-
तकामोपि स्त्रीषु प्रियत्वं वाञ्छन् सत्त्वादिकं
बुध्वा वात्सल्यनोक्तायाः माम्प्रयोगिकायाः न-
खरदनादिभेदेन चातुष्पष्ट्रे चेष्टिते व्याप्रियेत ॥

वलयस्वनसंकुलमुष्टिरव-
द्विगुणीकृतमेखलिकानिनदः ।
चलनं पुरशब्दयुतोपि मुहुः
शममावहते न रतातिशयः ॥

वलयस्वनादियुक्तो रतातिशयो मुहुरपि
सैव्यमानो न शममावहते ॥

सर्वार्थसिद्धिः प्रथमोनुरागः
शृङ्गारगान्धर्वकथाविशेषाः ।
सीत्कारगर्भं हसितं सहावं
छिन्नाक्षरं विभ्रमवच्च गीतम् ॥

सव्याजसन्दर्शितचारुगात्रं
वृत्तं प्रियाणामवलोकितं च ।
चूताङ्कुरं पुष्पफलं यथर्तु
विद्युत्पद्मद्योतितगार्जितानि ॥

विहङ्गभृङ्गस्तनितानुयातं
स्त्रीकूजितं भूषणशिञ्जितानि ।
कालं यथास्वं वपुषश्शुद्धिः
सङ्कल्पयोनेर्धुरमुद्रहन्ति ॥

सर्वार्थसिद्ध्यादीनि सङ्कल्पयोनेः कामस्य
धुरमुद्रहन्ति । सर्वेषामर्थानामिष्टानां सिद्धिः ।
सीत्कारगर्भं हसितमित्यादेः प्रियाणामिति स-

म्वध्यते । तथा सहावं हावेन युक्तं अनुराग-
भावसूचको दृष्ट्यादिविकारो हावः । तथा
गीतं छिन्नाक्षरं ध्वनिप्रयोगबाहुल्यात् । तथा
विभ्रनवविभ्रनोत्रं विलास एव तस्य लक्षणम् ।
स्थानासनशयनानां हस्तभूनेत्रकर्मणां चैव ।
उत्पद्यते विशेषो यः क्लिष्टः स तु विलासः स्या-
दिति । तथा तासामेव वृत्तम् । किम्भूत-
माह । सव्याजं कृत्वा सन्दर्शितं चारुगात्रं
यस्मिन् । तथा तासामेवावलोकितम् । यथ-
र्तु चूतां कुरादिकम् । विद्युत्मान् बलाहकः तदु-
द्योतितानि गर्जितानि । स्त्रीणां रतिसमये
कूजितं पारावतादिविहङ्गमननेन भ्रमरस्त-
नितेन चानुगतम् । यथाखं काल इति श्रा-
वण इयादिना सूत्रोक्तप्रकारेण । वपुषो वम-
नादिना शुद्धिश्च ।

स्रोतस्सुशुद्धेष्वमले शरीरे
वृष्यं यदाद्यं मितमात्तिकाले ।
वृषायो तेन परं मनुष्य-
स्तद्वृंहणं देहबलप्रदं च ॥

स्रोतस्सुवमनादिकर्मणां शुद्धेषु सस्सु श-
रीरे च निर्मले काले चाहारयोग्ये मनुष्यो य-
दाद्यं मोक्ष्यं वृष्यं मितं परिमितं चात्तिभुङ्क्ते
तेनाद्येन स परं वृषायते । तदाद्यं वृंहणं देह-
बलप्रदं चेति निर्व्यूढस्तन्त्रकर्तुरभिमतार्थः ॥

तस्मात् पुरा शोधनमेव कार्यं
बलानुरूपं न च वृष्ययोगाः ।
सिध्यन्ति देहे कलुषे प्रयुक्ताः
क्लिष्टे यथा वाससि रागयोगाः ॥

तस्मादित्यादि यस्मादेवं तस्मात् पुरा
पूर्वं बलानुरूपं शोधनमेव कार्यम् । क्लिष्टे
वाससि यथारागयो गानसिध्यन्ति तथा कलुषे
देहे वृष्ययोगाः ॥

उपदिष्ट इयादिना तन्त्रार्थो निगकारा-
काङ्क्षी क्रियते ॥

उपदिष्टे विविधेस्मिन् वक्तव्यार्थानुरोधतः ।
कर्तव्यमेव कर्तव्यं प्राग्वत्प्रापितेतरत् ॥

अस्मिन् विविधे नानासूत्रे स्त्रीसंयोग-
वशीकरणत्रयोपायादिके वक्तव्यार्थानुरोधेवाहु-
दिष्टे सति यदागतादिभिः कर्तव्यं करणीयमि-
त्याभाति तदेव कर्तव्यं कार्यम् ॥

अकर्तव्योपदेशे वक्तव्यार्थानुरोधो यो
हेतुरुक्तः स एवैतत् स्वरूपमियादिना व्यव-
स्थाप्यते ॥

एतत् स्वरूपं शास्त्रस्य यद्व्यापित्वेन वर्ण्यते ।
स्पृशतिन्यूनतादोषो महानव्यापिनि ध्रुवम् ॥

शास्त्रस्योक्तं स्वरूपं यच्छास्त्रं व्यापि-
त्वेन वर्ण्यते अव्यापिनि तु शास्त्रे ध्रुवमवश्यं
न्यूनतादोषो महान् स्पृशति ॥

वीर्यहीनैरसम्पूर्णैः प्रयोगैरपि भूषितम् ।
अर्थानतन्त्रयत्तन्त्रं तन्त्रतामाप्नुयात् कथम् ॥

वीर्यहीनैरसम्पूर्णैः प्रयोगैरर्थानतन्त्रवि-
भूषणे हेतुभूतैर्भूषितमपि तन्त्रमर्थानतन्त्रयत्त-
न्त्रतामाप्नुयात् । एषा हि तन्त्रस्य तन्त्रता या
तन्त्रितानामर्थानामनन्यापेक्षिता ॥

हंसबर्हिणदक्षाण्डा यद्यप्यत्यर्थशुक्लाः ।

मुनयः सदया ब्रूयुस्तान् योगेष्वन्यथा कथम् ॥

अन्यथेति यद्यपि कश्चिन्न्यूनतादोषः परि-
हार्यो न स्यात्ततः सदयाः सुदूरं त्यक्त प्राणिहिंसाः
कथमिव हंसाद्यण्डान् प्रयोगेषु ब्रूयुः ॥

कथं वा सर्वएवैते योगा रागाग्निदीपनाः ।

क्लिष्टसङ्कल्पजननाः प्रोक्ताः संसारवर्द्धनाः ॥

यदि च न्यूनतादोषः परिहार्यो न स्या-
त्ततः कथं वै ते योगा रागाग्निदीपना उत्तेजना-
ननिर्वापणाः सर्व एव कामस्योदीपनाः प्रयोजि-
ताः क्लिष्टस्य च सङ्कल्पस्य जननाः यत्तज्जे यस्य
च संसारस्य वर्द्धनाः प्रोक्ताः ॥

त्रिकालदर्शिभिर्दिव्यैः सत्त्वदोषविवर्जितैः ।

पूर्वाचार्यैः कृतं वर्त्म कोलङ्घयितुमर्हति ॥

एतच्च वर्त्म त्रिकालदर्शिभिः पूर्वाचार्यैः
कृतं कोलमदादिर्लङ्घयितुमतिक्रामितुमर्हति ।
दर्शनं दर्शः त्रिकाले भूतभविष्यद्वर्तमानाख्ये
काले दर्शो येषां तैः । दिविभवादिव्यासैः ।
तथा सत्त्वदोषा रागद्वेषादयः तद्वर्जितैराचार्यैः ॥

प्रक्रान्ते सर्वथा सर्वमुक्तं भवति सूदितम् ।

नहि लेशाभिधानेन लभ्यः सर्वार्थसङ्ग्रहः ॥

तथा च गर्दभीक्षीरं मांसमश्वश्च हस्तिनाम् ।

महासागरतोयं च प्रोक्तं निरूपयोग्यपि ॥

सर्वथा प्रक्रान्ते सर्वप्रकारं वक्तुमारब्धे
सति सर्वमेवोक्तं सूदितं भवति । न तु लेशो-

क्तम् । एतदेवोच्यते नहीत्यादिना । लेशा-
भिधानेन स्तोकोक्तया सर्वेषामर्थानां संग्रहो न
लभ्यो भवति । तथा च गर्दभीक्षीरादिकं नि-
रूपयोग्यपि प्रवक्तव्यमेव ॥

तस्मात् न्यूनतादोषं परिहृत्यास्यतन्त्रस्य
व्यापित्वमुच्यते ॥

अद्यत्वेपि विशेषेण भूरितन्त्रार्थसङ्ग्रहात् ।

सङ्ग्रहाद्यनबुध्येत तज्ज्ञानमतिदुर्लभम् ॥

अद्यत्वे साम्प्रतिकत्वेपि संग्रहादस्मात्त-
न्त्राद्यनबुध्येत तज्ज्ञानमतिदुर्लभम् । एवंवि-
धस्यान्यस्योपायस्याभावात् । किम्भूतात् सं-
ग्रहादित्याह । भूरितन्त्रार्थसंग्रहात् प्रभूतानां
तन्त्राणां सम्बन्धितोर्थस्य संग्रहादेकत्रावस्था-
पनात् ॥

यथा प्रतिज्ञातमितिक्रमेण

वेदोयमष्टाङ्गनिधेर्निबद्धः ।

अभ्यस्यतोमार्गमिवायं सत्यं

सञ्जायते स्वार्थपरार्थसिद्धिः ॥

यथेति । पूर्वं यथा प्रतिज्ञातं तथा क्र-
मेणाष्टाङ्गनिधेर्वेदोयमिति निबद्धः । यं निब-
न्धमभ्यस्यतः पुंसस्तथा स्वार्थपरार्थयोः सिद्धिः
सञ्जायते यथामार्गाख्यमार्थसत्यमभ्यस्यतश्चत्वा-
र्यपत्न्यानि दुःखं समुदायो निरोधोमार्गश्चेति सौ-
गतप्रसिद्धलक्षणानि । एवं च पूर्वं प्रतिज्ञातम् ।
सर्वतन्त्राण्यतः प्रायः संहयाष्टाङ्गसंग्रहः । अ-
स्थानवित्ताराक्षेप पुनरुक्तादिवर्जितः । हेतुलि-
ङ्गौषधस्कन्धत्रयमात्रनिबन्धनः । विनिगूढार्थ-
तत्त्वानां प्रदेशानां प्रकाशकः । स्वान्यतन्त्र-

विरोधानां भूयिष्ठं विनिवर्तकः । युगानुरूप-
सन्दर्भो विभागेन करिष्यत इति ॥

पितामहमुखोद्गीर्णमिष्यायुर्वेदवाङ्मयम् ।
जीवितारोग्यधर्मार्थसुखगौरवकीर्तिकृत् ॥
अलंकृतं युक्तिपदैः सद्वैरिव काञ्चनम् ।
षट्त्रिंशतार्थदुर्गेषु भिषजां संक्रमैरिव ॥

पितामह इत्यादि । इत्यनेन प्रकारेणायु-
र्वेदवाङ्मयं पितामहस्य ब्रह्मगोमुखादुद्गीर्णं जी-
वितारोक्तं रूपं षट्त्रिंशता युक्तिपदैर्युक्तिव्याने-
रलंकृतं तथा यथासद्गैः काञ्चनं सुवर्णमलंकि-
यते । षट्त्रिंशता युक्तिपदैरिति संख्यासंख्ये
यथोरुतिरेकापेक्षया निर्देशः । किम्भूतैर्यु-
क्तिपदैरित्याह । भिषजामर्थदुर्गेषु संक्रमैरिव
स्थितैः । यथा हि दुर्गा गजदिगुप्ताः परैर-
धिगन्तुमशक्याः संक्रमैः सेतुभिः शक्या भ-
वन्ति तद्वैर्या भिषजामगम्यास्ते युक्तिपदैर्ज्ञा-
तैर्गम्या भवन्ति ॥

तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ।
प्रदेशोद्देशनिर्देश वाक्यशेषाः प्रयोजनम् ॥
उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ।
प्रसङ्गकान्तनैकान्ताः सापवर्गो विपर्ययः ॥
पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ।
अतीतानागतापेक्षा स्वसंज्ञोद्य समुच्चयाः ॥
निदर्शनं निर्वचनं नियोगोथ विकल्पनम् ।
प्रत्युत्सारस्तथोद्धारः सम्भवस्तन्त्रयुक्तयः ॥

तत्रेयादिनायुक्तयः उच्यन्ते । वाक्या-
र्थानां योजनं युक्तिः यामिर्थोजनाभिर्दिना त-

न्त्रमसंबद्धं भवति । का युक्तयः । तत्र नेत्र-
धिकरणं नाम अधिकरणं प्रस्तावः सामान्येनो-
क्तमप्यर्थजातं यद्वलाद्विशेषेवस्थाप्यते तदधि-
करणम् । यथा सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये
दशाहत इति वाक्यार्थः सामान्येन प्रवृत्तोधि-
करणवशाज्ज्वरालये विशेषेऽवस्थाप्यते ॥ १ ॥
योगो नामयोगः सम्बन्धः स च पदार्थयोर्वा-
क्यार्थयोर्वा । तत्र पदार्थयोः साध्यसाधनभा-
वेन । यथा रागादिरोगा इत्यादौ समूहा इय-
स्यापास्ता इत्यनेन । वाक्यार्थयोर्वा ज्योर्वा-
जीर्णविशङ्कायां पुनरुत्थोदकं भिवेदित्यस्य तेनो-
द्धारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिरित्यनेन ॥ २ ॥
हेत्वर्थो नामयदेकत्रोच्यमानमन्यत्रापि तथैवोपयु-
ज्यते । यथा तत्रैकैकत्र शाखायामित्याद्य
वेधयोक्त्याशेषा वेध्या इति गम्यते ॥ ३ ॥
पदार्थो नामपदेनार्थोऽवगम्यते । यथा गुर्वाद-
यो गुणशब्दादवगम्यन्ते ॥ ४ ॥ प्रदेशो नाम
यत्रैकदेशस्योच्यमानस्यार्थस्य प्रसादादनुच्य-
मानोपि तच्छेष आपद्यते सः प्रदेशः । यथा
कुक्कुटादिपाकक्रमेण लाघवातिशयोऽपूरानामु-
च्यमानानां प्रसादादनुच्यमानान्यपि कृतान्नानि
तथावगम्यन्ते ॥ ५ ॥ उद्देशो नाम यत्रार्थानां
शब्दमात्रेणैव कीर्तनमुद्देशः । हृत्स्वदीर्घा इत्या-
दयोऽष्टौ नेत्रदोषा इति शब्दमात्रेणाष्टौ कीर्ति-
ताः ॥ ६ ॥ निर्देशो नाम यच्छब्दमात्रेण नि-
र्दिष्टानां स्वरूपविशेषप्रदर्शनाय पुनः कीर्तनं नि-
र्देशः यथा वस्तिव्यापदिद्रुतोत्क्षिप्त इत्यादिकमु-
द्दिश्य तेषु दोषं प्रदर्शयितुमनुच्छेदस्य तु बद्ध
इत्युच्यते ॥ ७ ॥ वाक्यशेषो नाम यस्मिन् वाक्ये
एकदेशः शिष्यते व्याख्या कालेत्वनुच्यमानोप्या-

पतति स वाक्यशेषः । यथा रोगस्तु दोषवै-
षम्यं दोषसाम्यमरोगता इत्यत्र उच्यत इति
वाक्यशेषः ॥ ८ ॥ प्रयोजनं नाम यत् सम्पा-
दायितुं क्रियाद्वारभ्यते तत्प्रयोजनम् । यथा
सदोषेषु दोषशेषपाचनमग्निसन्वृक्ष्णं च सम्पाद-
यितुमौषधपातनमारभ्यते ॥ ९ ॥ उपदेशो नाम
शुद्धस्याप्तवचनस्य कीर्तनमुपदेशः । यथा ग-
र्भस्तुमातुः पृष्ठाभिमुखो ललाटे कृताञ्जलिः
संक्वचिताङ्ग इत्येवमादिः ॥ १० ॥ अपदेशो
नाम प्रतिज्ञातस्य साधनहेतुरपदेशः । यथा
अहितायोत्तरोत्तरं दुष्टा वातादय इत्यस्यां प्रति-
ज्ञायां दुष्परिहरत्वादिति हेतुः ॥ ११ ॥ अति-
देशो नाम अन्यसम्बन्धिनं धर्माणामन्यत्रावस्था-
पनमतिदेशः । यथा पालक्यासम्बन्धिनं ध-
र्माणां चुच्चावन्नस्थापनम् ॥ १२ ॥ अर्थापत्ति-
र्नामयदेकस्मिन्नर्थ उच्यमाने अनुक्तस्याप्यर्थस्य
बलादागमनं सार्थापत्तिः । यथा पक्वं जले
जीर्णेप्यामं न पेयमित्युच्यमाने आभोजनादि-
त्यनुच्यमानस्यापि सामर्थ्यादागमनम् ॥ १३ ॥
निर्णयो नाम उद्दिष्टानामर्थानामनुद्दिष्टेन निरा-
काङ्क्षत्वापादनं निर्णयः । यथा वर्त्मरोगवि-
ज्ञानीयोक्तानां रोगाणां वर्त्मरोगप्रतिषेधनिरा-
काङ्क्षत्वापादनम् ॥ १४ ॥ प्रसङ्गो नाम य-
दप्राकरणिकस्यापि वस्तुनः किञ्चित् सम्बन्धेन
यत् कीर्तनं स हि प्रसङ्गः । यथा वसनप्र-
स्तावे धूमन्तैः प्रायः सर्वैरित्यादेरप्राकरणिकस्य
कीर्तनम् ॥ १५ ॥ एकान्तो नाम यत् प-
क्षान्तरव्यावर्तकं तदेकान्तः । यथा दोषहेतु-
जत्वोक्तोर्निजत्वं न कदाचिदपि बाह्यहेतुजं व्या-
प्नोति ॥ १६ ॥ नैकान्तो नाम यदुच्यमान

मप्यवश्यम्भावित्वेना नियतं स नैकान्तः । यथा
ज्वरस्तु जातः षड्वादादश्विनीषु निवर्तत इत्येतदु-
क्तमप्यवश्यम्भावित्वेना नियतम् ॥ १७ ॥ अ-
पवर्गो नाम सामान्योक्त्यनुप्रविष्टस्य विशेषेणाक-
र्षणं सोपवर्गः । यथा मधुरं श्लेष्मलमित्युक्ता-
वनुप्रविष्टेषु जीर्णशाल्यादिषु शब्देनाकर्षणम् ।
॥ १८ ॥ विपर्ययो नाम उक्तस्यान्यथाभावो
विपर्ययः । यथा निदाने क्तानामनुपशयो भ-
वति तद्विपरीतानां चोपशयः ॥ १९ ॥ पूर्व-
पक्षो नाम परप्रतिज्ञातानुपपत्तिप्रदर्शनपरो वा-
क्यसमुदायः पूर्वपक्षः यथा षड्सवादिनं प्रत्य-
नेकरसप्रतिपादकानि वाक्यानि ॥ २० ॥ वि-
धानं नाम तन्त्रस्यकर्त्रा विशिष्टाया पदादिरचना
कृता तद्विधानम् । यथा सर्वविरोधपरिज्ञाना-
द्व्यवहारोच्छित्तिर्माभूदित्यभिप्रायेणोक्तं न च
तद्विज्ञानमेकान्तभद्रकमिति ॥ २१ ॥ अनु-
मतं नाम परपक्षस्य भिन्नस्याप्यङ्गीकरणमनुम-
तम् । यथा वस्तिविधाने कल्पनाया मतेषु
दोषौषधादिवलतः सर्वमेतत् प्रमाणयेदित्यङ्गीक-
रणम् ॥ २२ ॥ व्याख्यानं नाम सङ्क्षेपे-
णोक्तस्यार्थस्य विस्तरेणाख्यानं व्याख्यानम् ।
यथा सर्वरोगनिदाने तस्योपलब्धिनिदानादिभि-
रिति सङ्क्षेपेणोक्तस्य तत्त्यादिना विस्तरेणा-
ख्यानम् । अथवा स्फुटैः शब्दैरनभिहितं गु-
रुपारम्पर्यक्रमागतम् ॥ २३ ॥ संशयो नाम
विरुद्धानां पक्षाणामनिश्चयः संशयः । यथा
विषवेगसम्भवपक्षेषु ॥ २४ ॥ अतीतापेक्षाना-
मयत्रातीतं पदमपेक्ष्यसम्बन्धार्थता भवति सा-
तीतापेक्षा । यथा स्वेद्यादयः स्नेह्या इत्युक्ते-
नत्वतिमन्दाग्निरित्यादेः स्नेह्या इत्यपेक्षते । यथा

च ज्वरे लङ्घनं कुर्वतीति सूत्रोक्तं लङ्घनमपेक्षते ॥ २५ ॥ अनागतापेक्षा नाम यत्रानागतेनार्थेन सम्बन्धिता भवति सानागतापेक्षा । यथा ततो नावनगण्डूषेयादिना दिनचर्यायां नस्यादिविधयोपेक्ष्यन्ते ॥ २६ ॥ स्वसंज्ञा नाम या स्वतन्त्रे एवमन्यस्मिच्छास्त्रे न श्रूयते सा स्वसंज्ञा । यथा आपानोजेन्ताक इत्येवमादि ॥ २७ ॥ ऊह्यं नाम यत् भिषजा स्वप्रज्ञया शब्देनानुक्तमपि व्यवस्थाप्यते तदूह्यम् । यथा द्रव्यं जह्यादयौगिकमिति यत्र यौगिकं तच्छब्देनानुक्तमपि प्रज्ञया व्यवस्थाप्यते ॥ २८ ॥ समुच्चयो नाम एकाभिन् विहिते तद्विरोधेन तत्रैव द्वितीयस्य विधानं समुच्चयः । यथा वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेद इत्यादि ॥ २९ ॥ निदर्शनं नाम साध्यस्यैकदेशो दृष्टान्तो निदर्शनम् । यथा आमदोषेषु त्रिविधेषु लङ्घनपाचनशोधनानि दृष्टान्तः । (एवमन्यानपि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात् चिकित्सेदित्यादेः) ॥ ३० ॥ निर्वचनं नाम संज्ञयोक्तस्य तदर्थेन योजनं निर्वचनम् । यथा सूचीभिरिव गात्राणि भिद्यतीति विषूचिका ॥ ३१ ॥ निद्योगो नाम क्रियाणां व्यापाराणां नियोगः । यथा भवता एते दमूर्च्छापरीतेनापि नैषा पिण्डिका विमोक्तव्येति ॥ ३२ ॥ विकल्पो नाम क्रमेण यौगपद्येन वा सम्भविनां पक्षाणां कीर्तनम् । यथा कुर्वीत लङ्घनं प्राप्रूपेषु ज्वरादौ वा ॥ ३३ ॥ प्रत्युत्सारो नाम यत्रोपपत्तिं दर्शयन्तः परस्परमतानि निवारयन्ति । यथा गर्भिणी अष्टमे मासि क्षीरयवागूं सर्पिर्मतीं पिबेत् नेति खण्डः काप्यः गर्भस्य पैङ्गव्या बाधमयात् । अस्तु

पैङ्गव्या बाधस्तथाप्येवं कुर्वती नरिजं बलवर्णाद्युपेतमपत्यं जनयतीति भगवानात्रेयः ॥ ३४ ॥ उद्धारो नाम यच्छास्त्रे चोद्यस्य समाधानम् । यथा चित्रकर्मगुणकृत् गुरुणोक्तो वस्तिरित्यादियावत् सर्वतः कथमपोहति दोषानिति चोद्यस्य स्तिमितमारुतवश्यमेतदित्यादि समाधानम् ॥ ३५ ॥ सम्भवो नाम किमप्यन्यत्वाददर्शनाद्येन नियमेन स्थाप्यते स सम्भवः । यथा सर्वरोगेषु हेतुलिङ्गौषधादीनां सामान्येनोक्तौ वातादिविशेषेणावस्थापनं सम्भवप्रसादाल्लभ्यम् ॥ ३६ ॥ एवं तन्त्रयुक्तयः । यद्यपि भट्टारकप्रस्थानेन च प्रारिप्रश्नव्याकरणव्युत्क्रान्ताभिधानहेत्वाख्याश्चतस्रोवशिष्यन्ते तथापि ता आचार्येण तन्त्रेणानिवद्धा इत्यत्र नोच्यन्ते । अथवा उक्तास्त्रेवान्तर्भाव्याः । अथवा तन्त्रयुक्तित्वमेव तासां नाङ्गीक्रियते । तत्र चाग्न्यतियोगोक्तौ वातादिविशेषेणावस्थापनं सम्भवप्रसादाल्लभ्यमेवमाद्युक्तम् ॥

सरसः सुप्तपद्मस्य रविदीधितयो यथा ।
यथा गृहस्य दीपाभास्तथा तन्त्रस्ययुक्तयः ॥
अधीयानोपि तन्त्राणि तन्त्रयुक्त्यविचक्षणः ।
नाधिगच्छतितन्त्रार्थमर्थं भाग्यक्षये यथा ॥

सरस इत्यादि सुबोधम् । तन्त्रयुक्त्यविचक्षणः एतासु षट्त्रिंशत्तन्त्रयुक्तित्वसमर्थस्तन्त्रार्थं नाधिगच्छति न प्राप्नोति यथा भाग्यक्षये धनम् ॥

वाक्यार्थयोजनादेता युक्तयस्त्वष्टिसिद्धिदाः ।
असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधकाः ॥

लीनव्यत्यासलेशोक्तिगदितानां प्रकाशकाः ।
वाक्यन्यायोदधेःसारं गृहीत्वा व्यवस्थिताः ॥

एता युक्तयो वाक्यार्थस्य योजनाद्वेतोः
स्वेष्टसिद्धिं ददति । यानि चासद्वादिनामर्थासम्ब-
न्धप्रदर्शनपराणि वाक्यानि तेषां प्रतिषेधकाः ।
लीनगदितानां व्यत्यासगदितानां लेशगदिताना-
मुक्तिगदितानां च प्रकाशकाः । लीनं तद्यत्
स्फुटं वक्तुं न पार्यते । व्यत्यासः परस्परवि-
वर्तनम् । लेशोऽंशेन स्पर्शः । उक्तिर्वचनभङ्गिः ।
एताश्च युक्तयो वाक्यन्यायोदधेरसंख्यप्रकारस-
म्भविनो गेयस्येव जातयः सारं गृहीत्वा एवं
व्यवस्थिताः । पदार्थयोजनास्तु व्युत्पन्नानां प्र-
सिद्धा एवेत्यत आचार्येण नोक्ताः । तासु च
तत्रभवतो हरेः श्लोकौ ॥ संसर्गो विप्रयोगश्च
साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं श-
ब्दस्यान्यस्य सान्निधिः ॥ सामर्थ्यमौचित्यदेशः
कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानव-
च्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इति । अनयोरर्थः येषां
पक्षे अनेको गोशब्दो वागादिविषयस्तेषां विशे-
षावच्छेदे संसर्गादीनि हेतवः । येषामप्येक
एव गोशब्दो वागाद्यनेकविषयाभिधानोऽनेक-
शक्तियुक्तस्तेषामपि शक्यत्ववच्छेदे संसर्गादी-
नि विशेषस्मृतिहेतवः । तत्र संसर्गो यथा ।
धेनुरानीयतामित्यत्र सर्वत्र प्रत्यग्रप्रसवाभिधा-
यित्वाद्धात्वर्थसन्देहे सवत्सतरेत्यादिनोक्तः कि-
शोरतराद्यन्यतमसंसर्गः । सन्देहविच्छेदे हेतुः ।
कचिद्विप्रयोगः । यथा करभरहिता धेनुरा-
नीयतामित्युक्ते यैव निर्जातकरसम्बन्धा धेनुः
सैव करभरहिताऽनीयते अन्यस्यास्तु करभर-

हितत्वाव्यभिचाराद्विशेषणं नोपपद्यते । कचित्
साहचर्यं यथा शिला आनीयता गन्धद्रव्याणि
चेत्यत्र पेषणशिलैवानीयते । यथा रामलक्ष्म-
णावियत्र रामो दाशरथिरेवोच्यते । कचि-
द्विरोधः । यथा रामार्जुनावियत्रार्जुनः कार्तवीर्य
एव । कचिदर्थः । यथा गोपालकमानया-
ध्यापयेत्यत्रार्थाद्यस्याध्यापनं सम्भवति स नाम्ना
गोपालक आनीयते न गवां पाता । कचित्
प्रकरणम् । यथा भोज्याङ्गेव म्ळादिशब्दकेषू-
पसंह्रियमाणेष्वेतावदुच्ये सैन्धवमानयेति उक्ते-
च प्रदीयते लवणं न चाश्यादिकम् । कचि-
लिङ्गम् । यथा अक्ताः शर्करा उपनयेत्यस्मिन्
वाक्ये कस्याप्यजनद्रव्यस्य सम्भवे तेजो वैवृ-
तमित्यस्मिन् वाक्यान्तरे दृष्टात् लिङ्गात् घृत-
साधितत्वं शर्कराघुटिकाया अजिक्रियया निर्द्धा-
र्यते । कचिच्छब्दान्तरसन्निधिः । यथार्जुनः
कार्तवीर्यः रामो जामदग्न्य इति । कचित्
सामर्थ्यम् । यथा अनुदरा कन्येत्युदरविशेषप्र-
तिषेधो गम्यते । अभिरूपाय कन्यादीयता-
मित्यत्रचाभिरूपतमायेति गम्यते । कचिदौ-
चित्यं । तथा च केषाञ्चित् प्रयोक्तृणामौचि-
त्याच्छब्दस्य निन्दाप्रशंसाद्यभिधायित्वं गम्यते ।
यथा भद्रमुखेति दस्युराक्षसादौ । यथा व-
णिजो वाराणसीजित्वरा इति च वदन्ति । क-
चिद्देशः । यथैवशब्दस्य कचिद्देशे निन्दित-
वाचित्वं तस्यैवान्यत्र प्रशंसावाचित्वं प्रसिद्धत्वं
रूपम् । कचित् कालः । यथा पूर्वाह्णे पच्य-
तामित्युक्ते विशिष्टसावनैश्च विह्वितिर्गम्यते सा
च विशिष्टसावनादिशचमगृहीत्वा पचनविशे-
षावगतिः । रात्रौ तु निद्राक्षयो गम्यते । क-

चिद्व्यक्तिः । यथा पुल्लिङ्गो धर्मशब्द आत्म-
गुणं वक्ति नपुंसकस्तु यज्ञम् । कचित् स्वरा-
दयः । यथा अस्थण्डिलेष्वित्यत्र पूर्वपदप्रकृ-
तिसाधारणतत्पुरुषावगतिरस्थण्डिलेष्वित्यत्रचा-
न्तोदात्तेन बहुव्रीहिः । आदिग्रहणात् कचि-
द्विभक्तिः । यथा अर्द्धमर्द्धः अर्द्धमिति द्वि-
तीयया कर्मप्रतीयते अर्द्ध इति प्रातिपदिका-
र्थमात्रम् । कचित्तद्धितः । यथा दात्तः कू-
पइत्यत्र ताद्धिते न विपाशात् उत्तरकूलभवत्वम् ।
दक्षिणकूलभवत्वं न कूपस्येति स्पष्टम् । कचि-
द्व्यञ्जनम् । यथा सुसिक्तमित्यत्र षत्वस्य भा-
वाभावाभ्यां शुशब्दस्योपसर्गत्वं कर्मप्रवचनीयत्वं
च गम्यते । एवमनेकमप्यूह्यमिति श्लोकार्थः ॥

एतदागमसिद्धत्वात् प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।
प्रयोज्यं मन्त्रवत्तन्त्रं तन्त्रज्ञानविशारदैः ॥

एतदिति । एतच्च तन्त्रं तन्त्रज्ञानवि-
शारदैर्मन्त्रवत् सम्प्रयोक्तव्यं नात्र फलाभाव-
शङ्का कार्येत्यर्थः । कुत इत्याह । आगमसि-
द्धत्वात् आगम एवास्मिन् प्रमाणम् । प्रत्यक्ष-
फलदर्शनमधिकं प्रमाणम् ॥

पितामहेन लोकस्य स्मृत्वा तदिदमव्ययम् ।
अकालमृत्युरक्षार्थमलौहं वर्म निर्मितम् ॥

पितामहेनेत्यादि । व्याख्यासमम् । पि-
तामहेन ब्रह्मणा अलौहं वर्म निर्मितं शस्त्रेण विना
कारितम् ॥

सुज्ञातमेतदमृतं स्वस्थास्वस्थसुखास्पदम् ।
यथेप्सितफलाशेषपुरुषार्थप्रसाधनम् ॥

सुज्ञातं साकल्येन ज्ञातमेतत्तन्त्रममृतं
स्वस्थानामंस्वस्थानां च सुखस्यास्पदं स्थानम् ।
ईप्सितफलावाप्तिक्रमेणाशेषस्य पुरुषार्थस्य प्र-
साधनम् ॥

इदं शास्त्रमदृष्टीनामेवमालोककार्यपि ।
मण्डलं भास्करस्येव न प्रकाशाय जायते ॥

इदं च शास्त्रमेवमालोककार्यपि अदृष्टी-
नामबुद्धिमतां प्रकाशाय न जायते । यथा
अदृष्टीनामचक्षुषां भास्करस्यादित्यस्यमण्डलम् ॥

ध्रुवं वैशेषु कल्याणमायुर्वेदानुसारिषु ।
इतरेष्वितरच्छत्रविषज्वलनकर्मसु ॥

आयुर्वेदानुसारिषु वैशेषु ध्रुवमवश्यं
कल्याणमुभयलोकश्रेयः । इतरेष्वित्यायुर्वेदा-
नुसारिषु इतदित्यवश्यमकल्याणम् । कि-
न्मभूतेष्वित्याह । शस्त्रविषज्वलनकर्मसु शस्त्र-
विषाग्निरूपं मारणात्मकत्वात् कर्म येषामिति ॥

अज्ञकर्मणः शस्त्रादिसाम्यं दर्शयित्वा
शस्त्रादित आधिक्यमपि प्रदर्शयितुमाह ॥

कुर्यात् प्रयुक्तं शस्त्रादि सशेषमपि रोगिणम् ।
न त्वेवं भेषजं मोहादनालोचितयोजितम् ॥

कुर्यादित्यादि । शस्त्रादि शत्रुणा प्रयुक्तं
सशेषमपि रोगिणं कुर्यात् । यत् पुनर्भेषजमना-
लोचितयोजितमनालोचितमेव मोहाद्योजितं तन्न
त्वेव सशेषं कुर्यात् ॥

सदा दोषौषधादीनि वीक्ष्य द्वादशतत्त्वतः ।
कुर्याच्चिकित्सितं प्राज्ञो न योगैरेव केवलैः ॥

तस्मात् द्वादशदोषौषधादीनि दोषदूष्य-
बलकालानलप्रकृतिवयःसत्त्वसात्त्व्याहारवस्थौष-
धानि तत्त्वतः परीक्ष्य प्राज्ञाश्चिकित्सितं कु-
र्यात् । न तु केवलैरेव योगैः ॥

मात्रादिसम्यग्ज्ञात्वा यदृच्छाप्रतिपादितः ।
हिनास्ति व्याधितं योगो घृतमाक्षिकयोरिव ॥

मात्रेत्यादि । योगश्च मात्रा कालसंयोग
संस्कारादिकं सम्यग्ज्ञात्वा यदृच्छयैव प्रतिपा-
दितो व्याधितं हिनास्ति । यथा घृतमाक्षिकयोः
समयोगः ॥

दृष्ट्वा विषेण्यमृततां घृतादौ मारणात्मताम् ।
शास्त्रतत्त्वं न विज्ञाय स दुरात्मा चिकित्सति ॥

यश्च दुरात्मा भवति सोवश्यं शास्त्रतत्त्वं
विज्ञाय न चिकित्सति । विषे मारणात्मकेपि
संयोगादिवशादमृततां दृष्ट्वा घृतादौ च रसायने
मारणात्मकतां दृष्ट्वा ॥

सुगीतश्वेषकस्यापि महाश्लोको महात्मनः ।
वैद्याश्चाश्रुतशास्त्रार्था मूर्खवाश्च प्रभ विष्णवः ।
अकालमृत्यवो ह्येते विचरन्ति महीतले ॥

सुगीतइत्यादि । व्याख्यासमम् ॥
लोभयन्त्यातुरं मूढा ये चित्रैः कर्मकौशलैः ।
तेभ्यो रक्षेत्सदात्मानमात्मा यस्मात् सुदुर्लभः ।

ये मूढा नानाविधैः कर्मकौशलैरातुरं
लोभयन्ति तेभ्य आत्मानं सदा रक्षेत् यस्मा-
दात्मा सुदुर्लभः ॥

ते घुणाक्षरवत्कञ्चिदुत्तार्य नियतायुषम् ।
घ्नन्ति वैद्याभिमानेन शतान्यनियतायुषाम् ॥

ते मूढाः कञ्चिन्नियतायुषं घुणाक्षरवत्
काकतालीयवदुत्तार्य भिषजमात्मानं मन्यमाना
अनियतायुषां शतानि घ्नन्ति हिंसन्ति । घुणैः
कृमिभिर्भक्षिते काष्ठे यान्यक्षराणि दृश्यन्ते तानि
तैर्बुद्धिपूर्वं न क्रियन्ते ॥

रोगार्तस्य विषण्णस्य यद्वलभ्यसुखायुषः ।
अवैद्यो निर्धृणः क्रूरो यः करोति भिषाजितम् ॥
पापस्थ मृत्युदूतस्य दुर्मतेस्त्यक्तधर्मणः ।
नरो नरकपाती स्यात्तस्य सम्भाषणादपि ॥

विषण्णत्वादियुक्तस्य रोगार्तस्य अवैद्य
एव यो निर्धृणः क्रूरत्वान् भेषजं करोति तस्य
पापादिरूपस्य सम्भाषणादपि नरो नरकपाती
स्यात् ॥

अतन्त्रीकृततन्त्रार्थाः शास्त्रमात्रोपजीविनः ।
राज्ञांप्रमादाद्राष्ट्राणि चरन्तिव्याधवृत्तयः ॥
तान् कालपाशसदृशान् वर्जयेच्छास्त्रदूषकान् ।
सेवेत शमविज्ञानज्ञानपूर्णान् भिषक्तमान् ॥

यैस्तन्त्रार्थो न तन्त्राकृतः सम्यक् तन्त्र-
यित्वा बुद्धौ न निवेशितः ते व्याधवृत्तयो मृग-
मारका राज्ञां प्रमादाद्राष्ट्राणि चरन्ति । यदि
पुनाराजानः प्रमत्ता न भवन्ति ततः कथमिव
चरितुं लभन्ते । तान् कालपाशसदृशत्वादि-
युक्तान् वर्जयेत् प्राज्ञः । शमादिपूर्णश्च भिष-
क्तमान् सेवेत ॥

अन्नपानानिपथ्यानि व्याधिनिर्घातमौषधम् ।
रसायनानि वृष्याणि प्राप्यन्ते वैद्यसंश्रयात् ॥

अराजका यथादेशा भर्तृहीना यथा गृहाः ।
आतुराद्यास्तथापादाः शोच्या वैद्यानाधिष्ठिताः
प्राणाचार्यं बुधस्तस्मादद्यालुं विजितेन्द्रियम् ।
अश्विनाविव देवेन्द्रः पूजयेदाहृतः सदा ॥

पश्यान्व्यन्नपानादीनि साधु वैद्यसंश्रयान्
प्राप्यन्ते । अराजका इत्यादि व्याख्यासमम् ।
यत एवं तस्मात् बुधः प्राज्ञो दद्यालुत्वादियुक्तं
प्राणाचार्यमाहृतः सन् सदा पूजयेद्यथा देवेन्द्र
अश्विनौ पूजयतीति ॥

यज्ञस्य हि शिराश्छिन्नमश्विभ्यां सन्धितं पुनः ।
पातितादशनाः पूष्णो भगस्य च विलोचने ॥
राजयक्ष्माद्वितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ।
सोमान्निपतितो वज्री भुजस्तम्भे च दारुणे ॥
भार्गवश्चयवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ।
वीर्यवर्णबलोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्यु वा ॥
एभिश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषगुत्तमौ ।
बभूवतुभृशं पूज्यामिन्द्रादीनां महात्मनाम् ॥
अश्विभ्यांसहितः सोमं प्रातः पिबति वासवः ।
सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यांसह मोदते ॥
अश्विनोः कल्प्यते भागो यज्ञेषु ब्राह्मणैरपि ।
अश्विनावग्निरिन्द्रश्च वेदेषु सुतरां स्तुताः ॥
वैद्यावित्यश्विनौ तस्मान् पूज्येते विबुधैरपि ।
अजरैरमरैर्न्नित्यं सुखितैरेवमाहृतैः ॥

व्याधिमृत्युजराग्रस्तैर्दुःखमार्यैः सुखार्थेभिः ।
किं पुनर्भिषजोमर्त्यैः पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥

यज्ञस्येत्यादिनेतिहासेनाश्विनोः प्रभाव-
कीर्तनम् । व्याख्यासमम् । भिषगुत्तमावश्विनौ
महात्मनामिन्द्रादीनां भृशं पूज्यौ बभूवतुः ।
तस्माद्विबुधैर्देवैरप्यश्विनौ वैद्याविति पूज्येते ।
किम्भूतैर्विबुधैरित्याह अजरैरित्यादि एवंगुणै-
रपि । किं पुनर्मर्त्यैर्मानुषैस्तत्रापि व्याध्यादि-
प्रस्तौर्भिषजो यथाशक्तितो न पूज्याः स्युः । [यज्ञ-
स्येत्यादि । यज्ञो ब्रह्मा । इन्द्रः सोमान्निपतितः
सोममतीव पीत्वगतिविरोचित इत्यर्थः । एतैर-
न्यैश्च कर्मभिर्भिषगुत्तमावश्विनौ महात्मनामिन्द्रा-
दीनां भृशं पूज्यौ बभूवतुः । प्रातः प्रातस्सवने
शक्र अश्विभ्यां सहितः सोमं पिबति । सौ-
त्रामण्यां च सहाश्विभ्यां शक्रो मोदते । देवै-
रप्यश्विनौ पूज्येते भिषगुत्तमाविति । किं पुन-
र्मर्त्यैर्व्याध्यादिप्रस्तौर्भिषजो नातिशक्तितः पूज्याः
स्युर्यथाशक्ति पूज्याः । इति जर्जटः ॥]

शीलवान् मतिमान् युक्तो द्विजातिर्वेदपारगः ।
प्राणिभिः पितृवत्पूज्यः प्राणाचार्यः सहिस्मृतः ॥

शीलवत्त्वादिमान् वैद्यः प्राणिभिः पितृवत्
पूज्यः स हि प्राणाचार्यः स्मृतो नान्यः । [स च
भिषक् शीलवत्त्वादियुक्तो वेदपारंगतो गुरुवन्
प्राणिभिः पूज्यः प्राणाचार्यो यतोऽत्राविति ।
इति जर्जटः ॥]

विद्यासमाप्तौ भिषजां द्वितीया जातिरुच्यते ।
न वैद्यो वैद्यशब्दं हि लभते पूर्वजन्मना ॥

विद्या समाप्ता वर्षं वा ब्राह्मं वा भिषजं ध्रुवम् ।
सत्त्वमाविशति ज्ञानात्तेन वैद्यो द्विजः स्मृतः ॥

विद्या समाप्ता विद्यादि । व्याख्यासमम् ।
आर्षं वा ब्राह्मं वा सत्त्वं कर्तुं विद्या समाप्तौ
भिषजं कर्मभूतमाविशति । [इदं चापरमप-
चितिकारणम् । विद्या समाप्ता विद्यादि । एत-
दुक्तं भवति । वैद्यो न द्विजः अपि तु विद्या
समाप्तौ वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तिः । तस्यां च सयां
ज्ञानोदयः । ततो ब्राह्मं सत्त्वमार्षं वा ध्रुवमवश्यं
ज्ञानादाविशति । तस्माद्वैद्यो द्वितीय इव जातो
भवति वैद्यशब्दलाभात् । उक्तं च । यस्यां
यस्यामवस्थायां वर्तते तस्यां तस्यां जात इत्युच्य-
ते तेन द्विजातीया वैद्यजातिर्भवतीति । ननु
च विद्या समाप्ता विद्यनेनैव च पर्याप्तत्वात् ज्ञान-
ग्रहणं किम् । उच्यते । य एव विद्या स-
माप्तौ ज्ञानवान् न पुस्तकस्थानीयः तं ब्रह्मस-
त्त्वमार्षं वा विशति । ननु च ब्राह्मं वर्षं वेति
कस्माद्विकल्पः एकस्यैव कस्मान्न नियमः कृतः ।
उच्यते । ब्राह्मणस्य वेदार्थपरिज्ञानादायुर्वेदार्थ-
परिज्ञानात् ब्रह्मसत्त्वानुपवेशसांसिद्धिकत्वाच्च ब्र-
ह्मसत्त्वमाविशति वैद्यमार्षमिति यथासंख्येन
प्रत्येतव्यमिति । मनुनाप्युक्तम् । वैद्यस्तु वैश्यो
वा ब्राह्मणोपि वा उच्यते स्याप्यन्यसत्त्वप्रापणार्थ-
मथापि वा इति । इति जर्जटः ॥]

नावध्यायेन्न चाक्रोशेदहितं न समाचरेत् ।
प्राणाचार्यं बुधः कश्चिदिच्छेन्नायुरनश्वरम् ॥

तं च बुधः आयुरनश्वरमिच्छन् नाव-
ध्यायेत् अवध्यानमहितकल्पनम् । न चाक्रो-
शेत् प्राणाचार्यम् । [अभिध्यानमहितचिन्तन-
मिति जर्जटः ॥]

भिषागप्यातुरान् सर्वान् स्वसुतानिब यत्नवान् ।
आवाधेभ्योभिसंरक्षेत् ज्ञानं धर्ममनुस्मरन् ॥

भिषजापि सर्व आतुराः स्वसुता इव
पाल्याः ॥

कुर्वते ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यविक्रयम् ।
ते हित्वा काश्चन राशिं पांसुराशिमुपासते ॥

ये मनुष्या वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यस्य वि-
क्रयं कुर्वते ते स्वर्णराशिं त्यक्त्वा पांसुराशिमु-
पासते सेवन्ते ॥

रोगाख्यान्दारुणान्पाशानन्तकान्तिककर्षिणः
यश्छित्वायच्छति प्राणान्दातानास्येव तत्समः ॥

किञ्च । वैद्येन समो दाता नास्ति ।
यो रोगाख्यान् दारुणान् पाशान् छित्वा प्राणान्
यच्छति ददाति । किम्भूतान् पाशान् अन्त-
कस्य मृयोरन्तिकं निकटं ये कर्षन्ति तान् ॥

न जीवितप्रदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ।
तस्मादुपाचरेत् स्वेन स्वेन निखतपखिनः ॥

न जीवितप्रदानादित्यादि व्याख्यासमम् ।
जीवितप्रदानादन्यदानं न विशिष्टम् । यस्मा-

देवं तस्मान्निखान् तपस्विनश्च स्वेन स्वकीयेन
स्वेन धनेन वैद्य उपाचरेत् । [परो भूतदया
धर्म इति मत्वा चिकित्सते । वर्तते यः स-
सिद्धार्थः सुखमत्यन्तमश्नुते । इति चरकः ।
भूतदया च परो धर्म एव ज्ञात्वा चिकित्सते
यो वर्तते सिद्धार्थः सोऽयन्तं सुखमश्नुते । इति
जर्जटः ॥]

सत्त्वार्थमीहमानस्य वैद्यस्यैवं महामतेः ।
वर्तन्ते सन्निधानेन नियतं सिद्धिदेवताः ॥

एवं सत्त्वार्थं नत्वात्मा र्थमीहमानस्य चेष्ट-
मानस्य महामतेर्वैद्यस्य सिद्ध्याख्या देवताः नि-
यतं सन्निधानेन वर्तन्ते ॥

कचिद्धर्मः कचिन्मित्रं कचिदर्थः कचिद्यशः ।
कर्माभ्यासः कचिच्चेतिचिकित्सानास्तिनिष्फला
नित्यमादरवान् वैद्यस्तस्मादार्तानुपाचरेत् ।
प्राणान्सहात्मनः कीर्त्यानिहन्त्येषामनादरात् ।

कचिद्धर्म इत्यादि व्याख्यासमम् । एषा
मार्तानां प्राणान् निहन्तीति सम्बन्धः ॥

सर्वत्र मैत्री करुणातुरेषु
निरामदेहेषु नृषु प्रमोदः ।
मनस्युपेक्षापकृतिं व्रजत्सु
वैद्यस्य सद्वृत्तमलं तनोति ॥

सर्वत्र मैत्र्यादिकं वैद्यस्य साधुवृत्तं प-
र्याप्तं विस्तारयति । आतुरविषये करुणा ।
निरामदेहेषु स्वस्थेषु प्रमोदः ॥

सामिषेणापि चित्तेन जीवितोच्छेदकारिणः ।
योनिहन्त्यामयान् वैद्यः सोऽपिकेनोपमीयताम् ॥

यो वैद्यः सामिषेण सलोभेनापि चित्तेन
जीवितस्योच्छेदकारिण आमयान् निहन्ति सोऽपि
केनोपमीयताम् ॥

किमुतनिरामिषेणमनसा करुणा मृदुना
कृपणाविशिष्टयोः सदृशमादरमुद्रहता ।
अतिगुरुबोधिसत्त्वचरितं सततं विदध-
च्छमयति रोगजालमपियोतिविरोधिमिथः ॥

यो वैद्यः करुणामृदुत्वादिगुणेन मनसा
मिथः परस्परमतिविरोधि रोगजालं शमयति सः
किमुत । आमिषं भोग्यवस्तु, कृपणः क्षुद्रः,
विशिष्टः कृपणादन्यः । तयोरुभयोरपि सम-
मादरमुद्रहता । किम्भूतो वैद्यः यः सदैवा-
तिगुरुबोधि सत्त्वानां चरितं विदधत् ॥

अतिविरोधि रोगजालमियेतदेवदाहः
शूलमित्यादीनां प्रदर्श्यते ॥

दाहः शूलं तृडाध्मानं भुत्क्षामत्वमरोचकम् ।
कः प्राकृतो जयेद्रोगान् नित्यमन्योन्यरोधिनः ॥

दाहेतिशीता क्रिया शूले सा स्वल्पापि
महाविकारकरी । एवं तृडादिष्वपि यथायथं
विरोधो वाच्यः ॥

मारुतामग्रहोन्मादमदान् सुसदृशाकृतीन् ।
कोजानीयाच्चिकित्सेद्वाद्भिन्नक्रियाक्रमान् ॥

मारुतादींश्च सुसदृशलक्षणान् सुदूरवि-
भिन्नक्रियाक्रमांश्च को बालिशो यथावस्तु जानी-
यात् । ज्ञात्वा वा कश्चिकित्सितुं शक्नुयात् ॥

प्राणाचार्यं वेदपारं प्रयातं
बुध्यायुक्तं पूजयेन्नित्यमस्मात् ।
यस्मिन्यस्य प्राणयात्रानि बद्धा
तस्मै यच्छन् को धनानां धनायेत् ॥

प्राणाचार्यमिति । अस्मात् कारणादायु-
वेदपारंगतं बुध्या युक्तं च प्राणाचार्यं नित्यमेव
धनदानादिना पूजयेत् । यस्य धनिनो यस्मिन्
प्राणाचार्यं सर्वा प्राणयात्रा निबद्धा स्थिता त-
स्मिन्यच्छन् धनानि को मूढो धनानां धनायेद्
नाशां कुर्यात् । धनायेदित्यशनायादिसूत्रे नि-
पात्यते ॥

आयुर्वेदं श्लोकलक्षणेन पूर्वं
ब्रह्मान्नासीदग्निवेशादयस्तु ।
कृत्स्नज्ञेयप्राप्तसाराः स्वतन्त्रा-
स्तस्यैकैकं नैकथाङ्गं वितेनुः ॥

पूर्वं ब्रह्मा श्लोकानां लक्षेणायुर्वेदमात्रा-
सीत् । तस्मादग्निवेशादयः कृत्स्नज्ञेयप्राप्तसा-
राः स्वतन्त्राश्च सन्तस्तस्यायुर्वेदस्यकाय बाला-
द्यङ्गमेकैकमनेकधा वितेनुरिति स्थितम् ॥

भिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे
पितामहोनामधरोस्मि यस्य ।
सुतोभवत्तस्य च सिंहगुप्त-
स्तस्याप्यहं सिन्धुषु लब्धजन्मा ॥

भिषग्वर इति । मे तन्त्रकर्तुर्वाग्भट-
नामा पितामहो भिषजां ज्येष्ठोभूत् । यस्याह-
मस्मि नामधरः । तस्य वाग्भटस्य सिंहगुप्त
नामा सुतोभवत् । तस्यापि सिंहगुप्तस्याहं
सुतः सिन्धुदेशे लब्धजन्मा ॥

समाधिगम्य गुरोरवलोकितात्
गुरुतराच्च पितुः प्रतिभां मया ।
सुबहुभेषजशास्त्रविलोचनात्
सुविहितोज्ज्वलविभागाविनिर्णयः ॥

समाधिगम्य इति । मया च अग्नि-
वेशादिकृतायुर्वेदाङ्गविभागविनिश्चयो रचितः ।
कथमित्यत्राह । अवलोकितारख्यादादिगुरोः
प्रतिभां बुद्धिविकासं समाधिगम्य । न केवलं
तस्मादेव गुणैर्यावत् गुरुतराच्च पितुः । कि-
म्भूतात् पितुर्गाह । सुबहु भेषजं यच्छास्त्रं त-
देवाशेषार्थपरिज्ञानहेतुत्वाद्विलोचनं यस्य ॥

पूर्वोक्तमेव वदता किमिवोदितं स्या-
च्छ्रद्धालुतुष्टिजननं न भवत्यपूर्वम् ।
सङ्क्षिप्तसंशयितविस्तृताविप्रकीर्णः
कृत्स्नोर्थराशिरिति साधु स एव दृष्टः ॥

मया च स एवाग्निवेशादिप्रणीतोर्थराशिः
कृत्स्नः सर्वः साधु कृत्वा च दृष्टो निबद्धः । यतः
पूर्वोदितमविशिष्टमेव वदता न किञ्चिदुदितं भव-
ति । अत्यन्तापूर्वं चोच्यमानं श्रद्धालूनां तुष्टि-
जननं न भवत्यतः स एव साधुदृष्टः । यत-
स्तेषामग्निवेशादीनामर्थराशिः सङ्क्षिप्तसंशयि-
तत्वादिदोषयुक्तः अतथाभूतोपि प्रतिभात्यतः स
एव मया साधु दृष्टः ॥

आयुर्वेदोदधेः पारमपारस्य प्रयाति कः ।
विश्वव्याप्योपधिज्ञानसारस्त्वेषसमुचितः ॥

एष चास्मत्तन्त्रो विश्वस्य जगतो व्या-
धीनामौषधानां च सार उत्कृष्टो भागः समुचितः ।
कृत्स्नस्य त्वायुर्वेदसागरस्यापारस्यानन्तस्य कः
पारं प्रयाति ॥

स्मृत्वेत्यादिना आत्मतन्त्रस्योपादेयता-
माचष्टे ॥
स्मृत्वेदमुदितं पूर्वं श्रुत्वेदानीं द्वयोः पुनः ।
स्मर्तुः श्रोतुश्च सुतरां श्रद्धातुं कस्य युज्यते ॥

इदं चार्थजातमेकेन ब्रह्मादिना स्मृत्वो-
दितं पूर्वकाले चोदितम् । अन्येन त्वस्मदादि-
ना श्रुत्वोदितमुक्तं सम्प्रति चोक्तम् । एतयोरु-
भयोः कस्य श्रद्धातुं युज्यते । असाक्षात्करत्वे
समे एकस्योपरि कः पञ्चपातः । अथवा उ-
भयोः श्रद्धातुं कस्य युज्यत इति काका येन

श्रुत्वेदानीं चोक्तं तस्यैव श्रद्धातुं युक्तं न त्वितर-
स्य । यस्माद्यथानुभवावस्थास्मृतिर्दुरुपपादा ।
कस्यापि कालातिक्रमात् संस्कारभ्रंश इति ।
कण्ठोकल्या तु सममेवानौद्वलेन श्रुतं भविष्यती-
त्यूर्ध्वमेतीत्यादिना प्रदर्श्यते ॥

अथवा श्रुतमप्येतत् स्मर्तुरेव क्रमागतम् ।
अभिधातृविशेषेण किं तथापि प्रयोजनम् ॥

अथैवं कश्चिदाह यदद्यतनस्य श्रुतं तत्
स्मर्तुरेव सम्बन्धिनः क्रमादायातम् । तत् स्म-
र्तुर्दोषाभावसूचनान्मया कृतेपि भ्रमादिविनाश-
ख्यापनमेव । एवमात्मन एव परमसाधुत्वं व-
र्णितं भवतीति । एवमपि भवता कृतेस्मिन्न-
श्रीलादिदोषाशङ्का स्यादित्यत आह अभिधात्रि-
ति । अभिधातृविशेषेण किं प्रयोजनं भवति ।
प्रामाणिकेन ह्यर्थक्रियाभिनिवेष्टव्या ॥

ऊर्ध्वमेति मदनं त्रिवृताधो
वस्तुमात्रक इति प्रतिपाद्ये ।
मद्विधो यदि वदेदथवात्रिः
कथ्यतां क इव कर्मणि भेदः ॥

अत्र चोर्ध्वमेति मदनमित्यादौ वस्तु-
मात्रे प्रतिपाद्ये यदि मद्विधो वदेदथवात्रिर्वदेत्
कथ्यतां कर्मणि को विशेषः ॥

साध्वसाध्वधि विवेकवियुक्तो
लोकपाङ्क्तिरुत भक्तिविशेषः ।

बालिशो भवति नो खलु विद्वान्
सूक्त एव रमते मतिरस्य ॥

साध्वसाध्विति विवेकरहितो लोक-
पङ्क्त्यैवैकत्र कृतभक्तिविशेषो बालिश एवैवं
भवति न तु विद्वान् । अस्य तु विदुषः पक्षपातेन
विना सूक्त एव मती रमते ॥

इति मुनिवचनानां जीवितोपाश्रयाणा-
मभिलषितसमृद्धौ कल्पवृक्षोपमानाम् ।

यदुदितमिह पुण्यं कुर्वतो मेनुवादं
भवतु विगतरोगो निर्वृतस्तेन लोकः ॥

इत्येतेन निश्शेषतन्त्रोक्तप्रकारेण मुनि-
वचनानामनुवचनं कुर्वतो मम यत् पुण्यमुदितं
सञ्जातं तेन पुण्येन लोको विगतरोगो निर्वृतश्च
भवतु । किम्भूतानां मुनिवचनानामाह
जीविनस्यावष्टम्भकानां तथा कल्पवृक्षसदृशाना-
मभिलषितसमृद्धाविति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां शशिलेखाख्यायामुत्तरे पञ्चाशोऽध्यायः ॥

॥ इत्यष्टमं वाजीकरणमङ्गं सम्पूर्णम् ॥

॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टाङ्गसङ्ग्रहे षष्ठमुत्तरस्थानं सम्पूर्णम् ॥

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

सूतस्थानम् । शुद्धपत्रिका ॥

पृष्ठः पंक्तिः खण्डः

मूलं.	कुर्याद्विलेखनच्छेदभेदास्फोटनमर्दनमित्यनन्तरं “नाकार्येपि च कार्येपि सुखाङ्गनखवादनं” इत्यपि योजनीयम् ॥	२१	७	पूर्वः
मूलं.	आमोरुसम्भजठरकृच्छालतकण्डकान्— इत्यनन्तरं “तृती प्रमीलकालस्थग्रहण्यर्शोभगन्दरान् । छिहविद्रधित्रीसर्पमदसन्त्या- सपीनसान्” । इति योजनीयम् ॥	३०	१३	उत्तरः
व्या—	येनाभिवृष्टमित्यतः पूर्व— ‘ननु गङ्गाबु न ज्ञायते । कतमत्तदित्यत उच्यते । येनाभिवृष्टमिति’ । इति योजनीयम् ॥	३२	३	उत्तरः
व्या—	शारिका प्रतुदेष्वित्यनन्तरं— ‘श्वाविद्गोधे विलेशयेषु । गृध्रमृगा- धिपौ प्रसहेषु’ । इति योज्यम् ॥	५०	३६	पूर्वः
व्या—	येनैव मद्येनेत्यतः पूर्व— ‘वर्षासु वातकोपकाले वातकं मधुशस्यते । इति कालस्वभावद्रव्यशक्तिविशेषः’ इति योजनीयम् ॥	६१	२	उत्तरः
व्या—	भीतः समय इत्यतः पूर्व— ‘तत्रिः शीघ्रोत्पत्तिभिनाशो भय- वेगत्रासः’ इति योज्यम् ॥	६४	१२	उत्तरः
व्या—	इति हस्माहुरात्रेयादयोमहर्षयः इत्यनन्तरं— ‘एककार्यकराणामौ- षधानां योयर्थे कार्यकरः सोऽग्रयः’ इति योज्यम् ॥	१०९	१५	पूर्वः
मूलं.	वायोरशीतिर्विकाराः इत्यनन्तरं— “चत्वारिंशत् पित्तस्य । विंशतिः श्लेष्मणः । तत्र वातविकाराः” इति योज्यम् ॥	१४९	१२	उत्तरः
मूलं.	हिताहितयोस्तुल्यदर्शीत्यादित्यनन्तरं— “त्रिविधाश्च पुनर्व्या- धयो मृदुमध्याधिकमात्रभेदेन । तत्राल्लक्षणा मृदवः । मध्य- लक्षणा मध्याः । सम्पूर्णलक्षणास्त्वधिकमात्राः । ते पुनः सुख- साध्यादिविशेषेण चतुर्धा प्रागुपदिष्टाः । सुबहुशोपि च भिद्यमाना व्याधयोनिजागन्तुतां न व्यभिचरन्ति” । इति योजनीयम् ॥	१६३	२	उत्तरः
व्या—	प्रधानादुत्तरकालमुपक्रमेत इत्यनन्तरं— अथवा त्रलवन्तमुपद्रवं प्र- धानमविरोधयन् प्रथममेवोपक्रमेत’ । इति योजनीयम् ॥	१६७	२६	पूर्वः

मूलं.	शरिष्वर्षाकालयोस्तु इत्यस्य स्थाने— “शरत्प्रीष्मयोस्त्वन्तरे ।	१७२	३	पूर्वः
	इति योज्यम् ॥			
व्या—	उत्कृष्टस्थौल्यादिकान् सत इत्यनन्तरं— ‘संशोधनैरौषधैर्लघयेत्	१७८	२१	उत्तरः
	तथामदोषाद्यातान् मध्यस्थौल्यादिकान् सतः’ इति योज्यम् ॥			
व्या—	पुनरुष्णोदकं पिबेदित्यनन्तरं— ‘उष्णोदके पीतेपि पुनः पिबेदि-	१८८	६	पूर्वः
	त्यर्थः । तेन’ इति योजनीयम् ॥			
व्या—	य एवेत्यादिमूलतः प्राक्— ‘अनन्तरमनुवासनस्य विषयप्रतिषेधा-	२१४	१९	पूर्वः
	वुच्येते । य एवेत्यादिना’ । इति योजनीयम् ॥			
मूलं.	न रात्रौ प्रणयेद्वस्ति स्नेहोत्केशो हि रात्रिजः— इत्यनन्तरं— ‘स्नेह-	२१६	२५	उत्तरः
	वीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरम्” । इति योज्यम् ॥	२२६	२०	पूर्वः
मूलं.	गार्भिण्या इत्यतः पूर्व— “दत्तवस्तीनां विवृतस्रोतस्तया अति-			
	व्याप्त्या श्वासकासादीन्” । इति योजनीयम् ॥			
मूलं.	तस्य स्वास्थयेन योगम् । जाळयरसाज्ञानारुचि इत्यनन्तरं—	२३४	८	पूर्वः
	प्रसेकोपलेपैरयोगम् । मुखशोषपाककृमाशुचि” । इति योज्यम् ॥			
मूलं.	पक्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशालेपनं इत्यनन्तरं— “आश्रयोतनद्रव्यै-	२३६	१	पूर्वः
	रिति योज्यम् ॥			
मूलं.	पायावित्यतः पूर्व— “तद्वदेव कर्णेष्टांगुलनवांगुले द्वे” । इति	२४४	२२	पूर्वः
	योज्यम् ॥			
व्या—	बन्धप्रतिषेधः इत्यनन्तरं— ‘तथा क्षारदग्धादयश्च’ । इति योज्यम् ॥	२६७	१८	उत्तरः
शरीरस्थानम् ॥				
व्या—	यच्च शुक्लमित्यनन्तरं— ‘व्यापकमपि मज्जप्रभृतिषु विशेषतः स्थितं’—	२७६	१८	पूर्वः
	इति योजनीयम् ॥			
व्या—	कुटजादिकाथं इत्यनन्तरं— ‘पिबेत् । क्षीरिवृक्षप्रवाळानां काथं	२८०	२	पूर्वः
	समाक्षिकम्’ । इति योजनीयम् ॥			
मूलं.	सक्विश्रुतमित्यनन्तरं— “तथा बाहौ; इति योज्यम्” ॥	३२८	१७	पूर्वः
मूलं.	यो इत्यनन्तरं— ‘रक्षोभिस्सह नृत्यन्मसु मज्जति स उन्मादेन ।	३६७	५	उत्तरः
	यो नृत्यन् प्रेतेन द्वियते’ इति योज्यम् ॥			

अस्य पुस्तकस्य मुद्रापणार्थं कृतद्रव्यदानानामुदारचरितानां
नामसंख्याशंसिनी
पट्टिका ॥

१	१०९० वृश्चिके २० दिने विहितराज्याधिकारत्यागः सगू. श्री रा- मवर्म जि. सि. एस्स. ऐ. जि. सि. ऐ. इ. कोच्चिमहाराजः क	३००	००
२	परीक्षित् कुञ्जुणिक्तम्पुरान् । क	१५०	००
३	कोच्चुणिक्तम्पुरान् । क	१५०	००
४	करपुरंतेयकाट्ट नारायणन्नम्पूतिरि । क	३००	००
५	गोपालदेशिकाचारि सर्वाधिकारि । क	७५	००
६	मुण्टोळि नीलकण्ठन्नम्प्यार । क	१५०	००
७	पालियत्तु वलियच्चन् । क	१५०	००
८	चेरानेल्लूर कर्त्ताव् । क	१५०	००
९	इकण्टत्तु कुञ्जनवारियर । क	१५०	००
१०	एळेटत्तुतयकाट्ट नारायणन्नम्पूस्म । क	१००	००
११	टि अनुजन दिवाकरन्नम्पूस्म । क	१००	००
१२	पटतोद् अनुजन्नम्पूतिरिप्पाट्ट । क	७५	००
१३	चुनङ्गनाट्ट काञ्चूरु नम्पूतिरिप्पाट्ट क	७५	००
१४	देशमङ्गलत्तु काञ्चूरुमनयकत्तुनिन्नू । क	७५	००
१५	एट्पिळ्ळि राजाव् । क	७५	००
१६	माङ्गायित् पणियकर । क	७५	००
१७	अय्यनाट्टपारायि तरकन् क	७५	००
१८	वरियकाश्शेरि नम्पूतिरिप्पाट्ट । क	५०	००
१९	किळ्ळिमङ्गलत्तु नटुवत्तुमनयकत्तुनिन्नू क	५०	००
२०	अकिरियात्तु नम्पूतिरि । क	५०	००
२१	उमयूरु कृष्णवारियर । क	१५०	००
२२	तृकोवित् वारियत्तु उल्लववारियर । क	१५०	००
आके क		२६७५	००